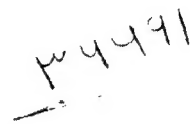

منكرون كائناتكم

سالنامه
۱۹۶۴ء

کتابخانه

سالانه
فصلی

قوم کے ساتھ ساتھ ترقی پذیر

ہمسایہ ایک آب و ہواستان۔ صرف نوم کے موسم کے موسم کی دہائی
ہلے ہات لکڑ سے مکے کے انصاف کی سوسو ماس بھی اٹھتا ہے
جہاں ملکی اور سب وین ملک شاخوں اور آتے دساکھ میں
بھی ہوئے نمائندوں کے توسط سے نیشنل بینک راولپنڈی
اور ادا کی فرم کی بکائی کی کہ درمیان کی ہمارے

ہندوؤں - بدھوں - کراتوں

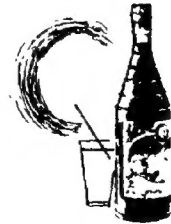
اپنے عزیز بہانوں اور دوستوں
کو رُوح افزا پیش کرنا موسم گرما
کے آداب میں شامل ہے۔

رُوح افزا

اب آسانی دستیاب ہے

ہمدرد فٹریٹ پروڈکٹس - لاہور - کراچی

مشروب
مشرق

ڈیو

ٹائلٹ صابن

لطیف اور معطر

ڈیو صابن کی جس مٹی سورت کی ہے، اسے ڈیو صابن و معطر
کواٹا کر دیا گیا ہے۔ اسے ڈیو صابن و معطر کی طرح
وہ کی طرح ملائم اور صابن کی طرح نہ دیر کی دردت
ہے۔ یہ آپ بھی ڈیو صابن کی طرح

ڈیو صابن کی طرح
صابن کی طرح

فیسر و شہ
پیشہ ورانہ
صابن کی طرح

آسٹریلک کا زمانہ مسترتوں سے بھرپور ہوتا ہے !

دو زمانہ جب بچے کی پردرش آسٹریلک پر ہوتی ہے، ماں اور بچے دونوں کے لئے مسترتوں کا زمانہ ہوتا ہے۔ آسٹریلک بچے کو تندرست و معین رکھتا ہے جس کی بددلت استہین و آرام نصیب ہوتا ہے۔ دوسری طرف ماں کی مسترتوں کی بھی کوئی حد نہیں رہتی، کیونکہ وہ اپنی اولاد کو ہر طرح خوش و خرم دیکھتی ہے۔ جی ماں! آسٹریلک بچے کی صحت اور مناسب نشوونما کے لئے مفید و باغیا دین تمام کردیتا ہے۔

آسٹریلک اعلیٰ اور خاص قسم کے دودھ سے تیار کیا جاتا ہے اس میں فولاد و مایا لیت تاکر تچوں میں خون کی کمی نہ ہونے پائے اور بیلوں اور دانہوں کی مضبوطی کے لئے ڈامن ڈی بھی شامل کیا گیا ہے۔ اسی لئے اپنا دودھ میٹ جاتے پر یا اس کی کمی پوری کرے کے لئے دانشمند ماںیں پورے اعتماد کے ساتھ بچوں کو آسٹریلک دیتی ہیں۔

آسٹریلک

ماں کے دودھ کا بہترین نعم البدل

بچوں کی پردرش پر ایک مفید کتاب
آسٹریلک کی کتاب اردو میں دستیاب ہو سکتی ہے۔ بچے دینے ہونے پر
۵۰ پیسوں کے ٹکٹ، پیچھے اور ایک کتاب مفت حاصل کیجئے۔
بی۔ او بیس نمبر ۴۶۴۰۰۰ - کراچی ۴۔

پریمیئر بینک لمیٹڈ

سٹرل آفس - قراقرم - سندھ روڈ، کراچی

مال اور جان

اور
کی

- سلامتی
- حفاظت
- اطمینان

نہایت ضروری ہے

سینٹرل لائف
ایشورنس کمپنی لمیٹڈ

سنٹرل
انشورنس کمپنی لمیٹڈ

ہیڈ آفس

نیشنل اینڈ گرنیڈ لیزنگ بلڈنگ میگزینڈ کراچی
اور شاخیں پاکستان میں ہر جگہ
یکے ازداؤد گروپ انسٹریڈائیڈز

مذکورہ بندوں میں اس سے علاوہ کچھ اور بھی تھے۔ وہ اپنی بھاری دست و پائی سے ان کے پاس پہنچا کر ان کی بھاری برقی اور آئینہ دستہ سے مستعمل کا صاف سے موٹا
 اور ماسٹیل کو اس سے بہت بڑے کہ جس سے بندوں میں کام لے والے تیس کی تہہ منسوب
 وہیں فراہم کر رہے تھے اور اس طرح آئینہ دستہ اور خوشن کیلئے
 ایک چھوٹی ایک خدمت انجام دے رہے تھے۔

اعلیٰ خدمت
اپنا شعار

**SUI
GAS**

**CLEAN
CONVENIENT
CHEAP**

**The ideal
fuel for
all needs**

KARACHI GAS CO., LTD.

MANAGING AGENTS :

INDUSTRIAL MANAGEMENTS LTD.

خدا کا فرمان اور آپ کا فرض

دولت کرنا اور اپنے اہل و عیال کے آس پاس زندگی کو خوش حال بنانا، شخص کے اخلاق و فتنے سے منہ ہٹنے بھی اسے فرض کو پورا کرنے کے برابر ہے۔ ہم سب کو دینی ہے۔ پھر اس کے نتیجے میں ہم سب کو دینی ہے۔ پھر اس کے نتیجے میں ہم سب کو دینی ہے۔

اسی طرح اپنے بڑے بڑے کیلئے بھی کچھ نہ کچھ پسے انداز کرنا دور اندیشی کے لحاظ سے بہت سے ضروری ہے۔

زندگی کو کوئی میسر نہیں۔ اور دانشمندی کا تقاضہ یہ ہے کہ اپنے پس ماندگان کیلئے پیالی سے کوئی ایسا انتظام کر جائیں کہ وہ ان مشکلات میں گرفتار نہ ہوں۔

ان تمام افرائس کی انجام دہی ضروری ہے جو ملتی ہے

ایڈیل لائف ایشورنس کمپنی لمیٹڈ

پاکستان کی قدیم اور آپ کی اپنی بیمہ کمپنی ہے۔ بیمہ کی مختلف صورتیں اور بہت آسان جن کی تفصیل آپ ہر وقت ہم سے اور ہماری ہر شاخ سے معلوم کر سکتے ہیں۔ کمپنی کی شاخیں ملک کے کونے کونے میں پھیلی ہوئی ہیں۔

ایڈیل لائف ایشورنس کمپنی - آپ کے ہائے کی تہل اور ہر مشورہ کیلئے ہر وقت حاضر ہے۔

ایڈیل لائف ایشورنس کمپنی لمیٹڈ

ہیڈ آفس - الاکوہاؤس - وکٹوریہ روڈ - کراچی

مغربی پاکستان

۶۰ - دہلی سالانہ
۶۱ - کراچی روڈ راولپنڈی
۶۲ - لاہور
۶۳ - سکسٹھ سٹریٹ لاہور

مغربی پاکستان

۶۰ - دہلی سالانہ

۶۱ - کراچی

تذکروں کا تذکرہ نمبر مئی و جون سالنامہ ۱۹۶۴ء

مولفہ و مرتبہ
فرمان فتحپوری

قیمت فی کاپی
چار روپے

تقدیم سالانہ
دس روپے

نگارِ پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

منظور شدہ برائے مدارس کراچی۔ بموجب سرکلر نمبر ڈی/ایف۔ یو پی۔ بی ۳۶۶۹ — ۷۸ محلہ تقسیم کراچی
پرنٹر پبلشر۔ عارف نیازی نے انٹرنیشنل پریس کراچی سے چھپوا کر ادارہ ادب عالیہ سے شائع کیا۔ کتابت۔ عالم علی خاں

(جون کا پرچہ الگ شائع نہ ہوگا)

فہرست

۳۹۹۱

مدیر اعلیٰ نیاز فتحپوری

۱	شمارہ ۵ و ۶	فہرست مضامین سالنامہ مئی و جون ۱۹۶۴ء	۳۳ واں سال
۵	نیاز فتحپوری	۱- حررت اول	
۶	فرمان فتحپوری	۲- ملاحظات	
۷	"	۳- اردو شعرا کے تذکرے اور تذکرہ نگاری	
۷	"	۱- فارسی تذکروں کی قدامت	
۹	"	۲- فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ	
۱۱	"	۳- فارسی تذکرے اردو تذکرہ نگاری سے قبل	
۱۲	"	۴- فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت	
۱۳	"	۵- اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ	
۱۴	"	۶- تذکرہ نگاری کے محرکات	
۲۲	"	۷- اردو شعرا کے تذکروں کی تعداد	
۲۸	"	۸- اردو تذکروں کی قسمیں	
۲۹	"	۹- اردو تذکروں کی معنوی حیثیت	
۳۲	"	۱۰- اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت	
۳۶	"	۱۱- تذکروں کی سوانحی اہمیت	
۳۹	"	۱۲- تذکروں کی تاریخی اہمیت	
۴۰	"	۱۳- تذکرہ نگاری کیا ہے ؟	
۴۱	"	۴- شعرائے اردو کے تذکروں کا تعارف	
۴۱	"	۱- نکات الشعرا از میر تقی میر مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)	
۴۳	"	۲- گلشن گفتار از حمید ازنگ آبادی مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)	

۴۴	فرمان فوجپوری	۳- تختہ الشعرا از افضل بیگ قاضی مرقوم ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)
۴۶	"	۴- ریختہ گویان از فتح علی حسنی گردیزی مرقوم ۱۱۶۶ھ مطابق ۱۷۵۳ء (فارسی)
۴۸	"	۵- مخزن نکات از قیام الدین قائم مرقوم ۱۱۶۸ھ مطابق ۱۷۵۵ء (فارسی)
۵۱	"	۶- ریاض حسنی از عنایت اللہ فوت مرقوم ۱۱۶۸ھ مطابق ۱۷۵۵ء (فارسی)
۵۲	"	۷- چمنستان شعرا از لچھی زائن شفیق مرقوم ۱۱۷۵ھ مطابق ۱۷۶۲ء (فارسی)
۵۸	"	۸- طبقات الشعرا از قدرت اللہ شوق مرقوم ۱۱۸۹ھ مطابق ۱۷۷۶ء (فارسی)
۳۳۸	"	۹- بہار دوزخاں از بہار الدین جید خان عروج قبل ۱۱۹۲ھ مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)
۶۳	"	۱۰- تذکرہ شاعران اردو از میر حسن دہلوی مرقوم ۱۱۸۸-۹۳ھ مطابق ۱۷۷۴-۷۹ء (فارسی)
۶۸	"	۱۱- گل مجاہب از اسماعیل خاں تنہا مرقوم ۱۱۹۲ھ مطابق ۱۷۷۹ء (فارسی)
۷۰	"	۱۲- تذکرہ شورش از سید غلام حسین شورش مرقوم ۱۱۹۳ھ مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)
۳۴۰	"	۱۳- مسرت افزا از ابوالحسن مرقوم ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء (فارسی)
۳۴۱	"	۱۴- گلشن سخن از مرزا مظہر جمشید کھوی مرقوم ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء (فارسی)
۷۳	"	۱۵- گلزار ابراریم از محمد ابراہیم خاں بیل مرقوم ۱۱۹۹ھ مطابق ۱۷۸۵ء (فارسی)
۷۸	"	۱۶- تذکرہ ہندی از غلام بہدائی مصطفیٰ مرقوم ۱۲۰۹ھ مطابق ۱۷۹۵ء (فارسی)
۸۰	"	۱۷- عیار الشعرا از خوب چند ذکا مرقوم ۱۲۱۳ھ مطابق ۱۷۹۹ء (فارسی)
۹۳	"	۱۸- تذکرہ عشقی از حبیب الدین عشقی مرقوم ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء (فارسی)
۹۷	"	۱۹- گلشن بہند از مرزا علی لطف مرقوم ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء (اردو)
۹۹	"	۲۰- عمدہ منتخبہ از اعظم الدولہ سرور مرقوم ۱۲۱۶-۱۹ھ مطابق ۱۸۰۱-۰۴ء (فارسی)
۱۰۹	"	۲۱- مجموعہ انتخاب از شاہ کمال مرقوم ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۶ء (فارسی)
۱۱۱	"	۲۲- ریاض النعمان از غلام بہدائی مصطفیٰ مرقوم ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۶ء (فارسی)
۱۱۵	"	۲۳- نبوہ نضر از قدرت اللہ قاسم مرقوم ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۶ء (فارسی)
۳۴۷	"	۲۴- تذکرہ پچھلے از خیراتی محل جگر مرقوم ۱۲۲۱-۲۱ھ مطابق ۱۸۰۶-۰۶ء (فارسی)
۱۲۳	"	۲۵- دیوان چہاں از بینی زائن چہاں مرقوم ۱۲۲۲ھ مطابق ۱۸۰۷ء (فارسی)
۳۴۳	"	۲۶- طبقات سخن از غلام محمد الدین متلایمی مرقوم ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۷ء (فارسی)
۳۴۷	"	۲۷- تذکرہ اشعار از ابن امین طوفان مرقوم ۱۲۲۴-۲۵ھ مطابق ۱۸۰۸-۰۹ء (فارسی)
۱۲۶	"	۲۸- دستور انصاف از احمد علی خاں یکتا مرقوم ۱۲۲۹ھ مطابق ۱۸۱۳ء (فارسی)
۱۲۸	"	۲۹- گلشن بہ خار از مصطفیٰ خاں شیفہ مرقوم ۱۲۳۰ھ مطابق ۱۸۱۴ء (فارسی)
۱۳۷	"	۳۰- تاریخ ادب پنجستانی از بحار داسی مرقوم ۱۲۵۶-۵۹ھ مطابق ۱۸۳۹-۴۲ء (فارسی)
۱۷۰	"	۳۱- انتخاب دواہن از امام بخش مہربانی مرقوم ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۳ء (اردو)

۱۷۱	فرمان فتح پوری	۳۲ - مارج الشعرا از عنایت حسین خاں مجید مرقومہ ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۳ء (فارسی)
۱۷۳	"	۳۳ - تذکرہ بہار پے خزاں از احمد حسن سحر مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (فارسی)
۱۷۵	"	۳۴ - تذکرہ نمازیناں از کریم الدین مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)
۱۷۷	"	۳۵ - گلستان پے خزاں از قطب الدین باطن مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)
۱۸۹	"	۳۶ - خوش معرکہ زیبا از سعادت خان ناصر مرقومہ ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۶ء (اردو)
۲۰۰	"	۳۷ - طبقات الشعراء ہند از کریم الدین فیضی مرقومہ ۱۲۶۳ھ مطابق ۱۸۴۷ء (اردو)
۲۰	"	۳۸ - مخزن شعرا از نور الدین خاں نائق مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)
۲۱۴	"	۳۹ - سراپا سخن از محسن علی محسن مرقومہ ۱۲۹۹ھ مطابق ۱۸۸۲ء (اردو)
۲۲۳	"	۴۰ - یادگار شعرا از اشپہ نگر مرقومہ ۱۳۶۹ھ مطابق ۱۸۵۳ء (انگریزی)
۲۲۳	"	۴۱ - گلشن بیستہ بہار از فضل اللہ خاں خودجوی مرقومہ ۱۳۷۱ھ مطابق ۱۸۵۴ء (فارسی)
۲۵۰	"	۴۲ - گلستان سخن از قادر بخش خاں مہار مرقومہ ۱۳۷۱ھ مطابق ۱۸۵۵ء (اردو)
۲۵۸	"	۴۳ - سخن شعرا از عبدالغفور سلخ مرقومہ ۱۳۷۱ھ مطابق ۱۸۵۴ء (اردو)
۲۸۷	"	۴۴ - خزینۃ العلوم از درگاہ پیرشاد نادر مرقومہ ۱۳۷۸ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)
۲۹۲	"	۴۵ - فرح بخش از شوکت علی خاں مرقومہ ۱۳۸۸ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)
۲۹۴	"	۴۶ - شمیم سخن حقائق از عبدالحی صغابہ لونی مرقومہ ۱۳۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)
۳۰۴	"	۴۷ - شمیم سخن حصہ دوم از عبدالحی صغابہ لونی مرقومہ ۱۳۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)
۳۰۷	"	۴۸ - انتخاب یادگار از امیر مینائی مرقومہ ۱۳۹۰ھ مطابق ۱۸۷۳ء (اردو)
۳۱۳	"	۴۹ - عروس الادکار از نصیر الدین انور مرقومہ ۱۳۹۲ھ مطابق ۱۸۷۵ء (اردو)
۳۱۸	"	۵۰ - بہارستان ناز از فصیح الدین رنج مرقومہ ۱۳۹۳ھ مطابق ۱۸۷۶ء (اردو)
۳۳۱	"	۵۱ - چمن انداز از دنگا پرتھوی مرقومہ ۱۳۹۳ھ مطابق ۱۸۷۶ء (اردو)
"	"	۵۲ - طور کلیم از سید نور الحسن مرقومہ ۱۳۹۵ھ مطابق ۱۸۷۸ء (اردو)
۳۴۴	"	۵۳ - بزم سخن از سید علی حسن خاں مرقومہ ۱۳۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (فارسی)
۳۳۵	"	۵۴ - آب حیات از محمد حسین آزاد مرقومہ ۱۳۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)
۳۴۸	"	۵ - فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں
۳۵۱	"	۶ - فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ

کتاب مینار: ڈگی روڈ سول انٹر علیگٹھ

ایک افسانہ اعلان کرتا ہے

صرف ایک سو کڑا کا فریج بر داشت کر کے آپ ایک روپے کی کتاب اپنے دل پسند موضوع پر مفت حاصل کر سکتے ہیں

اُردو میں اچھے ادب کی ترویج و ترقی ایک ایسا مسئلہ ہے جس پر اُردو کے ہر ہی خواہ کو سنجیدگی سے سوچنا چاہئے اس لئے کہ آج بازار گھٹ کر صرف سستے اور گھٹیا درجے کے ناولوں تک محدود ہو گیا ہے اور اچھی ادبی کتابوں کے خریدنے والے روز بروز کم ہوتے جا رہے ہیں پھر ایک شواہد یہ بھی ہے کہ پاکستان کی اعلیٰ کتابیں ہندوستان میں اور ہندوستان کی معیاری مطبوعات پاکستان میں نایاب ہیں۔ کتب مینار نے بھی اس مسئلہ کو محسوس کیا اور طے کیا کہ اُردو کے ادبی حلقے کو وہ ساری سہولتیں دینا چاہئیں جو ممکن ہو سکتی ہیں اس لئے ہم اعلان کرتے ہیں کہ آپ ہندو پاک کی کوئی بھی کتاب ہم سے طلب کر سکتے ہیں۔ کتب مینار کو آپ ہر وقت مستعد پائیں گے دس روپے سے زائد کی کتابیں منگانی پر سارا ڈاک خرچ کتب مینار کے ذمہ رہے گا اور پندرہ فیصدی کمیشن بھی دیا جائے گا۔

ہم اُردو کا بہترین ادب پڑھنے والوں کی سہولت کے پیش نظر اچھی کتابوں کی فہرستیں بھی چھپوا رہے ہیں یہ فہرستیں تین قسم کی ہیں پہلی افسانہ، ناول اور ڈرامہ سے متعلق، دوسری نظم کے بارے میں، اور تیسری تنقید و تالیف پر مشتمل، منسلک کارڈ اسی لئے ہیں کہ آپ ہمیں ان کے ذریعے یہ بتائیں کہ آپ کو یہ فہرست بھیجی جائے یا نہیں۔ آپ یہ ضرور لکھیں کہ آپ کو کون سے موضوع میں دلچسپی ہے، کتب مینار نے یہ بھی طے کیا ہے کہ آپ جو بھی فہرست

طلب کریں اس کے ساتھ اسی موضوع کی ایک پاکٹ بک تحفہ آپ کی خدمت میں پیش کی جائے۔
 ان کارڈوں پر ٹکٹ لگا کر پوسٹ کیجئے ورنہ یہ بیرنگ ہو جائیں گے۔ دوسرا کارڈ اگر آپ کے کام
 نہ آئے تو اسے اپنے کسی باذوق دوست کو دیدیجئے۔
 اُمید ہے کہ آپ اردو کے اعلیٰ ادب کی ہمیشہ قدر افزائی کریں گے اور جب خریدیں تو ایسی کتاب
 خریدیں گے جو آپ کی خوش ذوقی کی ضامن ہو، شکریہ

ان کارڈوں کو استعمال کر کے اپنی ادبی و پچپیوں کے بارے میں ہمیں جاننے کا موقع دیجئے
 اور ہر کارڈ کے بدلے ایک روپے قیمت کی ایک پاکٹ بک مفت حاصل کیجئے

ہم ہیں آپ کے مخلص
 کتب مینار بک سیلرز
 ۲۸ ڈی روڈ، سول لائنز - ایم۔ یو۔ علی گڑھ

حرفِ اول

نیازِ فتحپوری

نجم کی گزشتہ ۳۳ سالہ زندگی کا یہ بالکل پہلا واقعہ ہے کہ اس کا سالنامہ پریس کو جاریا ہے۔ اس حال میں کہ اس کی جمع و ترتیب میں سوا چند تہیدی سطور کے ایک لفظ بھی میرے قلم کا نہیں ہے۔ ہاں اگر اللہ تعالیٰ علیٰ خیرکفا علیہ کوئی معقول و صحیح بات ہے تو یہ نضرہ مجھے حاصل ہے۔ سالنامہ کے موجودہ موضوع کی طرف میں نے ہی فرمان صاحب کو متوجہ کیا اور انھوں نے بڑی خوشی کے ساتھ اس تجویز کو مان لیا۔ کیونکہ وہ خود ہی موضوع پر عرصہ سے غور کر رہے تھے۔ اور کافی مواد ان کے پاس جمع تھا۔ یقیناً یہ بالکل خدا ساز بات تھی اور حسن اتفاق سے جو ان کی خوشی، وہ ہی مراد ما ہوا

اس خاص موضوع پر سالنامہ کی جمع و ترتیب کا خیال اول اول جنوری ۱۹۶۳ء کا سالنامہ (اردو شاعری نمبر) نکالنے کے بعد میرے ذہن میں آیا تھا۔ لیکن چونکہ میں سمجھتا تھا کہ یہ کام صرف ایک شخص کے کرنے کا نہیں ہے اس لئے میں خاموش رہا کیونکہ وہ ایک شخص ہی نہیں ہو سکتا تھا۔ میرے پاس نہ وقت آتا تھا کہ نگار اور اپنی زندگی کی تمام ذمہ داریوں سے اعراض کر کے صرف اسی کام میں لگ جاتا۔ تو اتنی ہمت و توانائی کہ تمام تذکروں کو فراہم کرنا اور ان کا مطالعہ کر کے خود کوئی تذکرہ ان تذکروں کا مرتب کر سکتا۔ نتیجہ یہ ہوا کہ یہ خیال میں نے ترک کر دیا تاہم اس خیال نے ایک اور صورت اختیار کر لی۔ یعنی پورے پانچ سال تک غور کرنے کے بعد میں نے سوچا کہ میں نہ عہد حاضر کے مشہور غزل گو شعرا کو خود اپنے حالات لکھنے اور اپنے کلام کے انتخاب کرنے کی طرف متوجہ کیا جائے اور اس طرح ۱۲ شعرا کا دو نشت تذکرہ (سالنامہ شمس) پیش کرنے میں کامیاب ہو گیا جن میں اب بھرت گیارہ حضرات بقید حیات ہیں اور باقی بیس ہم سے ہمیشہ کیلئے جا رہے ہیں۔ چند یہ تذکرہ اپنی نوعیت کے لحاظ سے بالکل نئی چیز تھا اور غالباً اتنا ہی اہم بھی تاہم کئی طرح میرا جی چاہتا تھا کہ اس وقت تک جتنے تذکرے لکھ چکے ہیں ان کی بھی ایک مکمل فہرست مع ایضائی استدراکات کے یکجا کر دی جائے تاکہ ادبیات پر کام کرنے والوں کے راہ میں تسائیاں پیدا نہ ہو جائیں۔ لیکن میں تنہا اتنی محنت شاقہ برداشت نہیں کر سکتا تھا اس لئے میری خواہش پوری نہ ہوئی اور وقت گزرتا گیا۔ یہاں تک کہ میں کراچی چلا آیا اور میرے لئے کے پھر فرمان صاحب نے "سالنامہ نیاز نمبر" کی طرح مالدی۔

اسکے بعد میری رائے یہ ہوئی کہ اشاعت سالنامہ کی رقم کو بالکل ختم کر دیا جائے کیونکہ اب اس ذمہ داری کو اپنے سر لینے کی ہمت میں لپٹا نہیں جاتا۔ لیکن حسن اتفاق سے میرے عزیز و بہن دوست جناب فرمان۔ اداہ نگار۔ کی ذمہ داریاں نبھانے کے لئے آمادہ ہو گئے اور اسی کے ساتھ فریاد و عانت نیاز کی جو نگار کی اشاعت و طباعت میں غیر معمولی محنت و دلچسپی لے رہے ہیں اس کو منظور نہیں کیا کہ اس ویرینہ روایت کو ختم کر دیا جائے، اس طرح یہ سالنامہ وجود میں آیا۔

اب رہا یہ امر کہ کیا اور کیا ہے۔ سراسر کی تفصیل میں جانے کی ضرورت نہیں اسے پڑھئے اور خود فیصلہ کیجئے اس میں تذکرہ نگاری کی تاریخ اس کی نئی حیثیت، اس کے ادوار و محرکات اور جداجدا درگتے اہم مباحث شامل ہیں اور اس طرح اس کی حیثیت ایک ایسے تحقیقی مقالہ کی سی ہو گئی ہے جس پر بحث کے کسی پہلو کو نشہ نہیں دیا گیا۔

مجھے امید ہے کہ صرف طلبہ بلکہ اکابر علم و ادب کے لئے بھی یہ سالنامہ بڑی قیمتی دستاویز ثابت ہو گا اور ہماری دیرگیاہی میں اس سے متغیر ہو گی

ملاحظات

ابھی۔ نیاز منہ کا تار پوری طرح نہ اترتا تھا کہ سڑک کے سامنے کا نقشہ طلوع ہوا۔ نیاز صاحب سے ڈر گیا، دو ایک منٹ خاموش رہنے کے بعد بولے: "بکمال سکتے ہیں تو تذکروں کا تذکرہ نمبر نکالے"۔ موضوع کی حد تک میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے، لیکن جب نیاز صاحب نے اپنے پہلے اہل دہر کا اس کر کے یہ فرمایا کہ "وقت کہ ہے پورا سال نامہ آپ کو لکھنا ہو گا" تو میں ایک طرح کی ذہنی انجمن میں پڑ گیا۔ وسائل کی کمی، اپنی کم علمی، موضوع کی وسعت و پیچیدگی اور عظیم الفرستی کا یہ مشورہ کہ اس ذمہ داری کو سروسٹ ہرگز قبول نہ کیا جائے، لیکن اپنی طبیعت۔ نیاز صاحب کی خواہش، شکار کے۔ اناموں کی روایت اور غیرت علمی کا یہ تقاضا کہ یہ نمبر ضرور شائع کیا جائے۔ کئی دن اسی تذبذب میں گزر گئے۔ آخر کار غالب کے اس شعر نے

در بلا بودن بہ از بیم بلا است
تقریر یا سلبیل روئے دریا آتش است

سہارا دیا اور میں نے سود و زیاں کی حدود سے آگے بڑھ کر کام شروع کر دیا۔

اس کے بعد بعض تذکروں کے اصل نام، مصنف، سال تصنیف، سن طباعت، فہرست شعرا اور دوسری معلومات کی تصحیح و فراہمی میں کتنی مشغولیت کا سامنا کرنا پڑا۔ اس کی بے کیف داستان آپ کو سننے سے کوئی فائدہ نہیں اور آپ اسے سنیں بھی کیوں؟ --- مختصر یوں سمجھ لیجئے کہ میں غالب کی طرف داری سے باز رہا اور عرفی کے اس قول "معترت ہوتا گیا کہ ع" موج دریا سلبیل و تقریر یا آتش است۔

آپ یہ نمبر آپ کے سامنے ہے، کہل ہے؟ کیا ہے؟ اس کے متعلق آپ حکم لگائیں۔ مجھے صرف اتنا لگتا ہے کہ یہ کام جیسا بھی ہے بڑی حد تک تحقیقی نوعیت کا ہے اور تحقیق کی راہ آسان نہیں ہوتی۔ اس میں کبھی بھی ایسا ہوتا ہے کہ آج جو چیز کا نام نہ بن کر آتی ہے کل وہی اسی تحقیق کے ہاتھوں مضحکہ خیز بن جاتی ہے۔ صرف علم و ادب نہیں سائنس کے انکشافات و نتائج بھی اس سے مستثنیٰ نہیں ہیں۔ چنانچہ اب سے کچھ دنوں پہلے خود سائنسدانوں کی نظر میں زمین سطح اور ساکن تھی، سورج اور آسمان گردش میں تھے، ہر چیز کی بہ نسبت دہائی چیز جلد اور سے نیچے آتی تھی۔ زندگی کیمبر عاداتی تھی اور مادہ ہے روح تھا لیکن آج سائنسدانوں کی رائے ان کے متعلق کچھ سے کچھ ہو گئیں، ایسی صورت میں اس ادنیٰ سے کام کے متعلق میں "کلمہ کریم" کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ پھر بھی چونکہ اردو میں اپنی نوعیت کا یہ پہلا کام ہے اور تذکروں کے متعلق اس سے زیادہ مواد کہیں اور کجا نہیں ہے اس لئے یقین ہے کہ آئندہ بہتر کام کرنے والوں کو اس کامت رہنمائی ضرور ملے گی۔

اس میں فہرست شعرا، شاید بعض کو گراں گزرے۔ لیکن اس کے بغیر یہ برشاید اتنا افادہ نہ ہوتا۔ ایسی صورت میں بچاس سے زائد تذکرے اس سالنامے میں ضروری تصریحات کے ساتھ سمٹ آئے ہیں۔ چنانچہ اردو شعرا پر تحقیقی کام کرنے والے اندھیرے میں نہ بھٹکیں گے اور انھیں بڑی آسانی سے سراغ لگ جائے گا کہ انھیں کسی خاص شخص کے حالات و کلام کے لئے کن کن تذکروں کی طرف رجوع کرنا چاہئے۔

ابتدائی مقالے میں چونکہ تذکروں کی اہمیت و ذمیت پر مجموعی بحث ہو چکی ہے اس لئے تذکروں کے انفرادی تعارف میں اختصار سے کام لیا گیا ہے پھر بھی اس میں وہ ساری ضروری باتیں آئی ہیں جو کسی خاص تذکرے پر کام کرنے کے لئے کسی فرد کو اکسا تی ہیں۔ آخر میں فارسی شعرا کے تذکروں اور ماخذوں کی فہرستیں شامل کر کے اس سالنامے کو مزید افادہ بنانے کی کوشش کی گئی ہے۔ اس بات کا افسوس ضرور ہے کہ ناگاہ ویرقات کا شمار ہوجانے کے سبب آخری صفحات کا تکملہ خاطر خواہ نہ ہو سکا اور بعض چیزیں ناٹ نہ رہ گئیں۔

مجھے اس کام میں ڈاکٹر ابوالایت صدیقی، قیصر ابن سن، انجمن ترقی اردو، ترقی اردو بورڈ اور کراچی یونیورسٹی کے کتب خانوں کے علاوہ لیاقت نیشنل لائبریری سے خصوصاً مدد ملی۔ محمد اسحق صدیقی، یونسٹ سرمست، سیفی پری، اکبر علی خاں اور سعادت لطیف صاحب کے طفیل مجھے ہندوستان کے بعض ایسے مخطوطوں کی نقلیں دیکھنے کو مل گئیں جو یہاں نایاب تھیں۔ ہر وقت پڑھنے کا کام معین الرحمن صاحب کی مدد سے آسان ہو گیا اور عزیز بی عارف نیازی کی اعانت اور محنت کی بدولت اشاعت و طباعت کی ٹھکن فزلیں حسن دھوبی بڑی تیزی سے طے ہو گئیں۔ میں ان سب کا تدریس سے شکر گزار ہوں

فرمان فیموری

تذکرے اور تذکرہ نگاری

اردو شعرا کے تذکروں کو، ادبی تنقید، سوانح اور تاریخ کی اساس خیال کرنا چاہئے۔ ان تذکروں کو نظر انداز کر کے نہ قوم اردو زبان و ادب کی ارتقائی منزلوں کا سراغ لگا سکتے ہیں اور نہ اس کے ماضی، حال اور مستقبل میں کوئی رشتہ قائم کر سکتے ہیں۔ چنانچہ کلاسیکل شاعری اور ادب دونوں کے متعلق آج ہم جو کچھ جانتے ہیں انھیں تذکروں کے توسط سے جانتے ہیں، اور آئندہ بھی ادبی تاریخ و تنقید یا تحقیق و سوانح نگاری کا کوئی کام ان قدیم ماحذات سے یکسر بے نیاز رہ کر نہیں کیا جاسکتا۔ تذکروں کی یہی وہ اہمیت ہے جو کسی ادیب یا ناقد کو ان کے تفصیلی مطالعہ پر اگسائی بھی ہے اور محبوب بھی کرتی ہے۔

فارسی تذکروں کی قدامت | اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج کب اور کن حالات میں ہوا اور آخر اس کے فکروں نے کیا صورت اختیار کی، ان سوالات کا جواب تلاش کرنے سے پہلے فارسی تذکرہ نگاری کا سرسری جائزہ لینا ضروری ہے اس لئے کہ شعر و ادب کی بعض دوسری اصطلاحات و اصناف کی طرح تذکرہ نگاری کا رواج بھی اردو میں فارسی کے زیر اثر ہوا ہے۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ محمد حین آزاد کی آب حیات مصنفہ ۱۸۸۸ء سے قبل تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں ان میں سے اکثر فارسی زبان میں ہیں اور فارسی تذکرہ نگاری کی قدیم روش پر مرتبہ کئے گئے ہیں۔ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز فی الواقع کس زمانے سے ہوا، اس کے متعلق وثوق سے کوئی حکم لگانا مشکل ہے۔ پھر بھی فارسی کے قدیم ترین ماحذوں اور تذکروں کی چھان بین سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ اسلام کی آمد سے قبل فارسی میں تذکرہ نگاری کا رواج نہ ہوا تھا بلکہ ایک ایرانی محقق کے لفظوں میں یوں کہنا چاہئے۔

”پس از اسلام نیز تا آغاز سده ششم کتابے در بی زمینہ“

کہ ترجمہ شاعران فارسی زبان را، بہ زبان فارسی و بہ استقلال و برداشتہ باشد نمی شناسیم اما بہ زبان عربی کتابہائے در ترجمہ مردان بزرگ علم و ادب و شعر فراہمی آمدہ مانند کتاب یقیمۃ الخیر ترجمہ ابوالقاسم علی ہرہ بخاری متوفی سال ۶۸۴ھ و بی نام دمیتہ القصد و عصیۃ اہل العصور و نوشتہ بہ ترجمہ شاعران حماد و شام و دیار بکر و آذربائیجان و عراق وری و اصفہان و فارس و کرمان و جرجان و دہستان و استرآباد و توس و خوارزم و خراسان و بیت دسیتاں و غزنہ و اخصاص و ارد

اسی طرح فارسی کا پہلا تذکرہ نگار، محمد عونی، باب الالباب مولفہ ۱۰۱۵ھ کے دیباچہ میں لکھتا ہے کہ -
 و مشک نیست کہ دریں شیوہ در طبقات شعرائے عرب چند تالیف ساختہ اند و چند تصنیف پودختہ
 چون صفت ابن سلام و طبقات ابن قتیبة و طبقات ابن المعتز و یقینہ الدھر کہ ابو منصور لمالی
 ساختہ است و دومیۃ الفکر کہ تاج الروسا علی بن الحسن ابانخوری پرداختہ و زیۃ الزماں کہ
 شمس الدین محمود اندخودی تالیف کرد، و لکن در طبقات شعرائے عجم هیچ تالیف مشاہدہ نیا
 فتادہ است و بیچ مجموعہ در نظر نیامدہ ۱۰۱۵ھ

ان بیانات سے اندازہ ہوتا ہے کہ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز دخل اسلام سے بھی کئی سو سال بعد چھٹی صدی ہجری سے
 ہوتا ہے۔ صاحب راحت الصدور و آیتہ السرور کے بیان کے مطابق چھٹی صدی ہجری کے وسط میں طغرل بن ارسلان کی خواہش
 پر معروف شعرا کے منتخب اشعار جمع کرنے اور شعرا کی تصویروں کے ساتھ ایک مصور تذکرہ ترتیب دینے کا کام شروع ہوا تھا
 لیکن افسوس کہ اس تذکرے کے مکمل نہ یا وجود کا کوئی ثبوت ہمارے پاس موجود نہیں ہے۔ اس لئے فارسی کے قدیم ترین دستیاب
 تذکرے کی حیثیت ہے جس تذکرے کا نام لیا جاسکتا ہے۔ وہ نور الدین محمد عونی کا لبالباب ہے جو سرزمین پاک ہی میں
 بعد ناصر الدین قباچہ والی آج لکھا گیا ہے۔

اس میں شبہ نہیں کہ لبالباب سے پہلے بھی بعض ایسی کتابوں کے نام ملتے ہیں جن میں فارسی شاعری اور بعض فارسی
 شعرا زیر بحث آئے ہیں۔ ان کتابوں میں حسب ذیل خصوصیت سے قابل ذکر ہیں -

۱- مناقب الشعرا -

۲- مجمع النوادر -

۳- راحت الصدور و آیتہ السرور -

اول الذکر کا نام صرف دولت شاہ سمرقندی کے تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ میں ایک جگہ آیا ہے جسے ابو طاہر خاتونی
 کی تالیف بتایا گیا ہے۔ ابو طاہر خاتونی پانچویں صدی ہجری کے کو آخر اور چھٹی صدی ہجری کے اوائل سے تعلق رکھتا ہے
 اس کا شمار عہد سلجوقی کے ممتاز ادیبوں اور شاعروں میں ہوتا تھا اور اس حیثیت سے اس کا تذکرہ اکثر قدیم کتابوں میں آیا ہے
 چنانچہ عماد الدین اصفہانی نے تاریخ سلجوقیہ میں، قزوینی نے آثار البلاد میں، شمس قیس بن رازی نے المعجم فی معایر الشعرا
 المعجم میں، ابی بکر محمد بن علی راندی نے راحت الصدور و آیتہ السرور میں اور ہدایت قلی نے مجمع الفصا میں۔ ابو طاہر خاتونی کا
 ذکر کیا ہے اور اس کے اشعار بھی نقل کئے ہیں۔ لیکن مناقب الشعرا، صرف یہی نہیں کہ اب تک نایاب ہے بلکہ محققین کے
 نزدیک اس کا وجود ہی مشتبہ ہے۔ علامہ عبدالوہاب قزوینی جنہوں نے اس سلسلے میں انھیں تحقیق سے کام لیا ہے لکھتے ہیں کہ
 "فقط دلیل کہ ماہست داریم برے صحت وجود چہن کتابے از تالیف ابو طاہر خاتونی منہ است بایں کہ
 یک مرتبہ ذکر اور تذکرہ دولت شاہ شدہ است دگماں نمی کم کہ اس دلیل کافی باشد جمائے یقین و محبت نسبت
 و عدم تعلق و قلت تحقیق و سامعہ در نقل دولت شاہ زیادہ ازان است کہ محتاج بیان باشد" ۱۰۱۵ھ

۱۰ دیباچہ لبالباب ص ۱۸ چاپ تہران

۱۱ مقدمہ راحت الصدور و آیتہ السرور مصنفہ ۹۹۹ھ

۱۲ مقدمہ لبالباب چاپ تہران -

اس کے بعد یہ کہنا کہ یہ کتاب فی الواقع فارسی شاعروں کے ذکر پر مشتمل ہے۔ بہت مشکل ہے۔ بلکہ بعض قرائن سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ مناقب الشعرا کا موضوع تذکرہ شعر و شاعری نہیں بلکہ کچھ اور ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ دولت شاہ سمرقندی ایک طرف یہ دعویٰ کرتا ہے اس کا تذکرہ فارسی کا پہلا تذکرہ ہے دوسری طرف مناقب الشعرا کا حوالہ بھی دیتا ہے۔ اگر مناقب الشعرا واقعی شاعروں کا تذکرہ ہوتا تو کم از کم سمرقندی پہلا تذکرہ نگار ہونے کا مدعی نہ بنتا اور اگر دانستہ ایسا کرتا تو پھر مناقب الشعرا کا حوالہ دینا غرض کہ اس کتاب کا تذکرہ الشعرا ہونا یقینی نہیں اور اگر جو بھی توجہ نہ کرے یہ اب تک ناپید ہے۔ اس لئے تذکرے کی حیثیت سے اسے زیر بحث لانا مناسب نہیں۔

مجمع النوادر مولفہ ۱۰۵۷ھ بھی تذکرہ الشعرا نہیں بلکہ جیسا کہ اس کے مشہور و معروف نام: چہار مقالہ سے ظاہر ہے، نظامی عروضی سمرقندی کے چار مختلف مقالات کا مجموعہ ہے۔ اس میں مصنف نے شاہان وقت کے چار معاصین خاص یعنی دبیر، شاعر، منجم اور طبیب کے دستور العمل سے بحث کی ہے۔ مقالہ دوم میں شعر و سخن کی حقیقت اور بعض شعرا کا ذکر آیا ہے، لیکن تذکرہ نگاری سے براہ راست اس کا کوئی تعلق نہیں ہے۔ ہاں اسے فارسی شعر و ادب کا ایک قدیم ماخذ ضرور خیال کر سکتے ہیں جہاں تک راحت الصدود آیۃ السرد مصنفہ ابو بکر نجم الدین محمد بن علی راندی کا تعلق ہے یہ کتاب بھی تذکرہ الشعرا کے زمرے میں نہیں آتی۔ راحت الصدور دراصل آل سلجوق کی تاریخ ہے جو ۵۹۹ھ میں لکھی گئی۔ ہے۔ اس کا ایک باب ”ذکر شاعران مداح آل سلجوق و شعر ہائے آنان“

سے البتہ تعلق رکھتا ہے اس لئے راحت الصدور کو بھی، چہار مقالہ کی طرح فارسی کے بعض شعرا کے قدیم ماخذات میں شمار کر سکتے ہیں لیکن تذکرہ نہیں کہہ سکتے۔

مذکورہ بالا مباحث کی روشنی میں مناقب الشعرا، مجمع النوادر اور راحت الصدور و آیۃ السرد تینوں کتابیں، تذکرہ نگاری کی تاریخ سے خارج ہو جاتی ہیں اور آج تک کی تحقیق کے مطابق یہی کہنا پڑتا ہے کہ فارسی پہلا تذکرہ لباب الالباب اور پہلا تذکرہ نگار محمد عوفی ہے۔ اڈورڈ براؤن نے بہت صحیح لکھا ہے کہ:-

”عزت ابن کتاب لباب الالباب درایں است کہ مدایں فن تقریباً یادگار و حیدر است۔ اگرچہ قبل ازین چند تذکرہ ہائے دیگر مداحوں مآثر شعرائے فرس نوشتہ شدہ، وے اکثر آہنا دستخوش حوادث و پامال مرد زمان گشتہ، الا چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی..... درآں کتاب ہم اگرچہ ضمناً از ذکر ہے از مشاہیر شعراے متقدمین ذکر رفتہ، وے مقصود اصلی مولف غیر اداں بودہ است بخلاف ابن کتاب لباب الالباب کہ اصل مرام مولف ہمیں بودہ است کہ حتی المقدور از عامہ شعرائے مشہور ذکر سے و از افکار ابداع و منتخب اشعار ایشان برسیل نمونہ یادگار در حکالت کتاب خود گذارد۔“

فارسی کا پہلا تذکرہ لباب الالباب ۱۰۵۷ھ اور ۱۰۵۸ھ کے درمیان تکمیل کو پہنچا ہے اور اس کی دو جلدیں حبیب اللباب پر مشتمل ہیں۔

اول	در فضیلت شعر و شاعری
دوم	در معنی شعر از طریق لغت
سوم	در معنی آنکہ اول شعر کہ گفت
چہارم	در معنی آنکہ اول کس شعر باری گفت
پنجم	در لطائف اشعار و ذمائے عالی رتبہ و صد در سامی منزلت
ششم	در لطائف اشعار ملک کبار و سلاطین نامدار
ہفتم	در ذکر صد و دو علمادائمه و فضلا
ہشتم	در ذکر لطائف اشعار شعراے کہ در عہد آل لیش و آل طاہر و آل سامان بودند
نہم	در ذکر شعراے آل ناصر
دہم	در ذکر لطائف اشعار آل سلجوق
یازدہم	در ذکر لطائف اشعارے کہ دریں قرن بودہ اند، بعد از عہد دوست معزی و سنجر
دوازدہم	در ذکر لطائف اشعار صد و باطل کہ بدیں حضرت مخصوص اند و بریں دولت موسوم
بعد کے فارسی تذکرہ نگاروں نے عموماً لباب الالباب ہی کے سامنے وکدہ کراپے تذکرے مرتب کئے ہیں یہ الگ بات ہے کہ بعض نے اس کا حوالہ دیا ہے اور بعض نے نہیں دیا۔ غلام آزاد بلگرامی کا یہ خیال بہت درست ہے کہ	
”جملہ تذکرہ نویسین متاخر در تحریر احتمال شعر اتمام القیام عیال ادا نہ ملے“	
چنانچہ لباب الالباب کی اشاعت سے قبل فارسی کے جن تذکرہ نگاروں نے اس کتاب سے براہ راست مدد لی ہے اور جنہوں نے اس کا حوالہ بھی دیا ہے ان میں پانچ خصوصیات سے قابل ذکر ہیں۔	
۱۔	تقی الدین احمدی جنہوں نے ”فردوس خیال“ کے نام سے ۱۹۱۹ء میں فارسی شعرا کا تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۹۲۳ء میں ”عرفات العاشقین“ کے نام سے مکمل کیا اور ۱۹۲۸ء میں ”کعبہ عرفان“ کے نام سے اس کا خلاصہ مرتب کیا۔
۲۔	سید علی بن محمود حسینی جنہوں نے ۱۹۲۸ء میں ”بزم آرا“ کے نام سے فارسی شعرا کا تذکرہ مکمل کیا۔
۳۔	ابن احمد رازی جنہوں نے ۱۹۲۸ء میں ”ہفت اقلیم“ کے نام سے شعر و ادب کے متعلق ایک معلوماتی کتاب مرتب کی اور اس میں بعض فارسی شعرا کے حالات بھی درج کئے۔
۴۔	حسن بن لطف اللہ رازی طہرانی جنہوں نے ۱۹۲۸ء میں ”بیخانہ“ کے نام سے رودکی سے لے کر معاصرین تک کا تذکرہ مکمل کیا۔
۵۔	علی قلی خاں داغستانی جنہوں نے ۱۹۲۸ء میں فارسی شعرا کا ایک تذکرہ لکھا اور ”ریاض الشعرا“ نام رکھا۔
اس سے قبل دولت شاہ سمرقندی نے ”تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ میں اور سام مرزا نے ”تحفہ سامی مولفہ ۹۵۷ھ	

میں بھی باب الاباب سے پورا فائدہ اٹھایا ہے لیکن افسوس ہے کہ انھوں نے اس کا حوالہ نہیں دیا۔ بعض تذکرہ نگار اور مورخ ایسے بھی ہیں جو باب الاباب سے براہ راست استفادے کا دعویٰ تو کرتے ہیں اور جگہ جگہ باب الاباب کا حوالہ بھی دیتے ہیں لیکن قرائن سے پتہ چلتا ہے کہ باب الاباب ان کی نظر سے نہیں گزرا۔ مثلاً خزائن عامرہ کے مولف غلام علی آزاد بگڑھی اور شعر الجم کے مصنف مولانا شبلی دؤنوں باب الاباب کو اپنا ماخذ بتاتے ہیں لیکن حقیقت یہ ہے کہ ان بزرگوں نے ثانوی ذرائع سے باب الاباب کے بعض تراجم نقل کئے ہیں اور اس سے براہ راست استفادے کا موقع انھیں نہیں ملا۔

فارسی تذکرے اور تذکرہ نگاری سے قبل | باب الاباب کے زیر اثر ۱۱۵۵ھ سے لے کر اردو شعرا کے اولین تذکرہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ تک فارسی شعرا کے کتبے تذکرے موجود تھے اور ان کی کیا نوعیت تھی، اس کا بھی اجماعی ذکر مناسب معلوم ہوتا ہے اس لئے کہ ریختہ گو شعرا کے تذکرے عموماً فارسی تذکرے کو سامنے رکھ کر لکھے گئے ہیں یوں تو ۱۱۵۵ھ سے لے کر ۱۱۶۵ھ تک تاریخ و سوانح کی بعض کتابوں میں بھی مخصوص شعرا کا ذکر آیا ہے اور ایسے ماخذات کی ایک فہرست بھی ہم نے آخری صفحات میں دیدی ہے لیکن ۱۱۶۵ھ تک کی جن کتابوں کو "تذکرۃ الشعرا" کا نام دیا جاسکتا ہے ان میں حسب ذیل اہم ہیں۔

- ۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ دولت شاہ سمرقندی مرقومہ ۸۹۷ھ
- ۲۔ مجالس النفاکس مبلغہ میر علی شیر مرقومہ ۸۹۶ھ
- ۳۔ لطائف نامہ مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۲۷ھ
- ۴۔ جواہر السحاب یا تذکرۃ النساء مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۴۷ھ
- ۵۔ تحفۃ سامی مولفہ سام مرزا مرقومہ ۹۵۷ھ
- ۶۔ تذکر الاحباب مولفہ نشاری بخاری مرقومہ ۹۷۷ھ کے قریب
- ۷۔ نفائس المآثر مولفہ علا الدولہ قزوینی مرقومہ ۹۷۷ تا ۹۸۲ھ
- ۸۔ خلاصۃ الاشعار ذبذبة الافکار مولفہ تقی کاشی مرقومہ ۹۸۵ تا ۱۰۱۶ھ
- ۹۔ بزم آراء مولفہ سید علی بن محمود حسینی مرقومہ ۱۰۱۵ھ
- ۱۰۔ خزینۃ کعب الہی مولفہ الہی حسین مرقومہ ۱۰۱۵ تا ۱۰۱۷ھ
- ۱۱۔ بت خانہ مولفہ محمد صوفی و عبداللطیف مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۲۱ھ
- ۱۲۔ خیر البیان مولفہ حسین بن غیاث الدین محمود مرقومہ ۱۰۲۹ تا ۱۰۳۹ھ
- ۱۳۔ عرفات العاشقین مولفہ تقی بن معین الدین حسینی اودھوی اصفہانی مرقومہ ۱۰۳۲ تا ۱۰۳۴ھ
- ۱۴۔ عالم آراء مولفہ اسکندر منشی مرقومہ ۱۰۳۵ھ
- ۱۵۔ میخانہ مولفہ عبدالبنی فخر الزمانی قزوینی ۱۰۳۹-۱۰۳۸ھ
- ۱۶۔ مجمع الشعراء جہانگیر شاہی مولفہ قاطع ۱۰۳۷ھ
- ۱۷۔ "خزائن" یا "میخانہ" مولفہ حسن بن لطف اللہ طبرانی مرقومہ ۱۰۳۸ھ

۱۸۔ تنقید شعرا لجم الاحاطہ محمود شیرانی

- ۱۸۔ رسالہ مولفہ چند بھجان برہمن مرقومہ قبل ۱۰۴۳ھ
- ۱۹۔ تذکرہ نصر آبادی مولفہ طاہر نصر آبادی مرقومہ ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۱ھ
- ۲۰۔ کلمات الشعرا مولفہ محمد افضل سرخوش مرقومہ ۱۰۹۳ھ
- ۲۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ محمد بقا سہارنپوری مرقومہ قبل ۱۰۹۴ھ
- ۲۲۔ مرآۃ الخیال مولفہ شیر خاں لودی مرقومہ ۱۱۰۲ھ
- ۲۳۔ ہمیشہ بہار مولفہ کشن چندا خلاص مرقومہ ۱۱۳۶ھ
- ۲۴۔ سفینہ خوشگو مولفہ بندرا بن خوشگو مرقومہ ۱۱۳۱ تا ۱۱۶۱ھ
- ۲۵۔ سفینہ بے خبر مولفہ عظمت اللہ بے خبر مرقومہ ۱۱۴۱ھ
- ۲۶۔ ید بیضا مولفہ غلام علی آزاد بلگرامی مرقومہ ۱۱۴۸ھ
- ۲۷۔ تذکرہ ندرت مولفہ علی فطرت ندرت مرقومہ ۱۱۴۹ھ
- ۲۸۔ گلستانہ مولفہ عبدالوہاب مرقومہ ۱۱۵۵ھ
- ۲۹۔ ریاض الشعرا مولفہ علی قلی خاں والد داغستانی مرقومہ ۱۱۶۱ھ
- ۳۰۔ منتخب الاشعار مولفہ محمد علی خاں مبتلا مرقومہ ۱۱۶۱ھ
- ۳۱۔ تذکرہ حسینی مولفہ میر حسین دوست سنبھلی مرقومہ ۱۱۶۲ھ
- ۳۲۔ مجمع النقائس مولفہ سراج الدین علی خاں آندو مرقومہ ۱۱۶۳ھ
- ۳۳۔ تذکرۃ المعاصرین مولفہ شیخ علی حزمین مرقومہ ۱۱۶۵ھ

ان تذکروں کی کیا نوعیت ہے؟ اس کے جواب میں ان پر الگ الگ بحث کرنیکی
فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت

جہاں تک ان کی ظاہری صورت کا تعلق ہے بقول ڈاکٹر عبدالستار صدیقی ایم پی اے انہیں دو خاص گروہ میں تقسیم کر سکتے ہیں۔

۱۔ عام تذکرے یعنی ایسے تذکرے جن میں فارسی شاعری کے آغاز سے لے کر معاصرین تک کا ذکر کیا گیا ہے مثلاً

تذکرۃ الشعرا، خلاصۃ الاشعار و ذبذۃ الاذکار، خزینۃ گنج الہی، بت خانہ، مرآۃ الخیال، سفینہ خوشگو، ریاض الشعرا، ید بیضا، مجمع النقائس اور عرفات العاشقین وغیرہ۔

ب۔ خاص تذکرے یعنی وہ تذکرے جن میں کسی خاص عہد یا دور یا صورت معاصر شعرا کا ذکر کیا گیا ہے مثلاً مجالس النقائس

نقائس الماثر، میخانہ، کلمات الشعرا، تذکرہ نصر آبادی، ہمیشہ بہار اور تذکرہ المعاصرین وغیرہ۔

اب رہ گئی ان تذکروں کی معنوی نوعیت، سو اس سلسلے میں سب سے پہلے باب الالباب کے بارے میں علامہ عبدالوہاب

قرظینی کی رائے سن لیجئے۔ اس لئے کہ یہی تذکرہ فارسی تذکرہ نگاری کا سنگ بنیاد ہے اور اسی کی تقلید میں دوسرے تذکرے لکھے گئے ہیں۔

قرظینی نے باب الالباب کی تاریخی، سوانحی اور تنقیدی اہمیت کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ:-

باب الالباب در ترجمہ احوال شعرا غالباً معلوماۃ مفید بدست نمی دہد و خصوصاً سن وفات ماکہم مواضع

تو اجمہ رجال است در اکثر اوقات جہل و غفلت ذکر نمی کنند و ہم لاجرم استعمال استعمالات سخی و تشبیہات بار و تسبیحات متکلف و جملات متعسف منکرہ است کہ از دراز آہنہا بیج معنی بیجک خوانندہ نمی آید، و نیز منتہائے کبریا شاعر شعرا می دہد بسیار سے از اوقات اشعار متوسط بلکہ اشعار ردی ایثاں است بطولے کہ از روئے این منتہائے نمی توان بہ سبک و اسلوب شاعر مبعوث عنہ پے بردہ

کم و بیش ہی حلال دوسرے تذکروں کا ہے۔ چنانچہ مجمع الفصحا کے مرتب و مقدمہ نگار، فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت پر بحث بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ۔

”بر محققان پوشیدہ نیست کہ در بیشتر تذکرہ ہائے فارسی اشتہائے بزرگ تاریخی و ادبی از قبیل نسبت شعرا شعری بشاعر دیگر انتساب یک پارہ شعر یا دو یا چند شاعر اشتباہ و تعین زبان زندگی و سن تولید و مرگ و مولد و غیر اہل کم نیست، و دشمنی و تنکرہ نویسان، و نوشتن ترجمہ حال و شیوہ بیان شاعران نیز بیشتر یک نوعیت بہ نظری رسد و بانکہ تامل آشکار می شود کہ بیشتر اناں گزشتہ تقلید از یک دیگر بودہ اند و یکپوشیو تازہ ای بکار نہ بردہ است و اگر تازگی و دیگر گونی در کائنات باشد بیشتر از جہت تقسیم بندی ظاہری ست ذکر بعضی از تذکرہ ہائے معروفہ این تقلید را از نظر خوانندہ می گذرانیم۔

از جہت تعین شیوہ شاعران در بیان اگر حمل بر مبالغہ و اغراق نہ شود باید گفت کہ بتقریب ہر یک از تذکرہ نویسان قلمے در روشن کردن سبک برنامہ نہ بنادہ و از جہت امتداد نیز قدے بر نہ داشتہ است۔ نویسدگان گنا بہائے تذکرہ ہر اسے نشان دادن اہمیت شاعر و سبک و سلیقہ او و شعر بہ کلمہ بازی و لفظ پرداختہ اند و اگرچہ ہر اسے بعضی از آناں کہ شعر شناس بودہ اند و سخن درست و استوار از نادرست و سست بازی شناختہ اند تحلیل و تجزیہ سبک، و تحلیل شیوہ بیان، و بیان جہت ہائے امتیاز شعر شاعری از شاعر دیگر میسر بودہ است ہائے چند ہائے ظاہر و صنعت سازی و تکلف آہ نہ آسودہ و انگذاشتہ چنانکہ امروز اگر بدقت کتابہائے تذکرہ مورد نظر قرار گیر دایں مدعا بخوبی اثبات می گردد کہ سر نوشت تعین سبک شاعران و اہمیت ایثاں در شعر درست تذکرہ نویسان بسنگی بصورت ظاہر نام و کنیت و تخلص ایثاں و آمادگی اُن کلمہ ہائے برائے تجنیس سازی و اہیام و قلب و تعجیف داشتہ است و شاید ایں معارفہ حال بیشتر شاعرانست در تمام تذکرہ ہا از باب الاباب تا مجمع الفصحا گزشتہ و گاہے کار ایں تکلف بہ سمرہ و خندہ و دیوانگی و پرداختن در دغہائے بزرگ کشیدہ است۔

تذکرہ نگاری کی کمزوریوں کے باب میں تذکرہ نگاروں کا سخت سے سخت نفاذ جو کچھ کہہ سکتا ہے تقریباً وہ سب کچھ مندرجہ بالا دو اقتباسات میں آگیا ہے لیکن ان کمزوریوں کے باوجود فارسی تذکرہ نگاری کی اہمیت کم نہیں ہوتی۔ ان ناقدین نے جہاں تذکرہ نگاروں کی خامیاں گنوائی ہیں وہاں اس بات کا اعتراف بھی کیا ہے کہ۔

”این کتاب از حیث نظر تاریخی و ادبی لایحیہ بس دارد۔۔۔۔۔ و در حقیقت اگر باب الاباب

دست ماند رسید بود تراجم جماعت کثیر بل اکثر از شعراء متقدمین ہنگی از میان رفتہ بود و الا ان ابد اسے در سے
از ایشا باقی ماندہ بود۔ (مقدمہ باب الاماب)

”دایران تذکرہ نویسی از چندین قرن پیش رائج شدہ و کسانے در عدد جمیع شعر شاعران و نوشتن
ترجمہ زندگی ایشاں برآمدہ آئندہ اگر بہت ہکاری رفتی امر در از حال بیشتر بلکہ تمامی شاعران گذشتہ
بے خبر بودیم۔“ (مقدمہ مجمع الصفا)

یہ ہے فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت و روش۔ جسے پس منظر کے طور پر اردو تذکرہ نگاری کے مطالعہ کے وقت ذہن میں
رکھنا ضروری ہے اس لئے کہ اردو شعرا کے تذکرے عموماً اسی کی تقلید اور اسی کے زیر اثر وجود میں آئے۔

اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ

برصغیر میں اردو زبان و شعر کو عملاً قبول عام اٹھارویں صدی عیسوی کے
اولیٰ سے نصیب ہوتا ہے۔ ہوا یہ کہ مشاعرے میں اورنگ زیب عالمگیر کے
انتقال کے بعد حبيب مغلیہ سلطنت کو سنبھالنے والا کوئی نہ رہا تو مسلمانوں کا سیاسی اقتدار رفتہ رفتہ دہی راہ نوابوں، اور بعد ازاں
انگریزوں کے ہاتھوں میں منتقل ہو گیا۔ اسی سیاسی تبدیلی نے جہاں زندگی کے دوسرے شعبوں کو متاثر کیا وہاں زبان و ادب
پر بھی گہرا اثر پڑا۔ فارسی جسے کئی صدی سے سرکاری زبان کی حیثیت حاصل تھی۔ حکومت کی سرپرستی اور خواص کی قدر دانی سے
محروم ہو گئی، ان حالات میں اردو کو سامنے آنے کا موقع ملا اور چند دن میں اس نے فارسی کی ساری ظاہری و معنوی خصوصیات کچھ
اس طرح اپنے اندر جذب کر لیں۔ کہ فارسی کو اردو کے لئے ہر شعبہ زندگی میں جگہ خالی کرینی پڑی۔ جو لوگ اب تک اردو کو کم مرتبہ و پچر
خیال کرتے تھے وہی اس کی طرف ہلکے اور اس طرح کہ اردو انھیں کی ہو کر رہ گئی۔ اردو شری طرف البتہ ذرا دیر میں توجہ کی گئی اور
انیسویں صدی عیسوی کے آغاز سے قبل تصنیفی و تالیفی کاموں کا موثر ذریعہ بن سکی۔ چنانچہ اٹھارویں کے وسط سے لیکر انیسویں
صدی عیسوی کے ربع اول تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ ہر استثنائے گلشن ہند جو کہ فارسی نگار ابراہیم کا اردو
ترجمہ ہے۔ سارے کے سارے فارسی زبان میں ہیں اور یہ سلسلہ کسی نہ کسی طور پر ۱۸۵۷ء سے لے کر اردو شعرا کے آخری تذکرہ
آب حیات کے سن تالیف ۱۸۸۸ء تک برابر قائم رہتا ہے۔

اب رہا یہ سوال اردو شعرا کا پہلا تذکرہ کب لکھا گیا اور کس نے لکھا؟ — ان سوالوں کا حتیٰ جواب ذرا مشکل ہے۔ قدیم تذکروں
کے مطالعہ سے یہ بات تو واضح ہو جاتی ہے کہ اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج میر درد کے عہد ہی سے ہو گیا تھا اور بعض معاصرین
مثلاً محمد یار خاں خاکسار، رفیع الدین سودا، سر لاج الدین علی خاں آرزو اور سید امام الدین وغیرہ نے اردو شعرا کے تذکرے
بھی مرتب کئے تھے لیکن وہ دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکے۔ چونکہ یہ تذکرے آج ناپید و نایاب ہیں اس لئے
ان کے آغاز و انجام با نوعیت و کیفیت کے متعلق کوئی گفتگو نہیں کی جاسکتی۔ ہاں قدیم ترین دستیاب تذکروں کو سامنے
رکھ کر ان کی تقدیم و تاخیر کا تعین کیا جاسکتا ہے۔ اردو کے قدیم ترین تذکروں میں مندرجہ ذیل کے نام لئے جاتے ہیں۔

۱۔ نکات الشعرا از میر تقی مولفہ ۱۱۶۵ھ

۲۔ گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مولفہ ۱۱۶۵ھ

۳۔ تحفۃ الشعرا از افضل بیگ قاشقال مولفہ ۱۱۶۵ھ

۴۔ ریختہ گویاں از فتح علی حسینی گردیزی مولفہ ۱۱۶۶ھ

۵۔ مخزن نکات از قیام الدین قائم مولفہ ۱۱۶۸ھ

ان تذکروں کے متعلق، ڈاکٹر سید عبداللہ صاحب لکھتے ہیں: "تذکرے (تحفۃ الشعراء اور گلشن گفتار) دکن سے تعلق رکھتے ہیں۔ مخزن نکات اپنے دعوے کے باوجود بعد کی تصنیف ہے اور ۱۱۶۸ھ میں لکھا جاتا ہے۔ باقی رہا تذکرہ گردیزی سودا غلی شہادتین یہ ظاہر کرتی ہیں کہ گردیزی نے میر کے تذکرہ نکات الشعراء کو ضرور دیکھا ہوگا۔ پس ان حالات میں تذکرہ میر کو لدو شعرا کا پہلا موجود تذکرہ قرار دیا جاسکتا ہے۔"

اس سب سے قبل قدیم تذکروں پر بعض دوسرے کام کرنے والے حضرت مثلاً مولوی عبدالحق مرحوم، محی الدین قادری دہلوی، الرحمن خاں شردانی، کارسان دتائی، حافظ محمود شیردانی، ڈاکٹر ابواللیث صدیقی، سید محمد امین اے، حکیم شمس اللہ قادری اور قاضی سید عبدالودود وغیرہ نے بھی کم بیش اسی نم کا اظہار خیال کیا ہے اور اسی لئے کہ عموماً نکات الشعراء کی کواردو شعرا کے دوسرے تذکروں سے مقدم خیال کیا جاتا ہے اور ہم نے بھی اس پر سچے میں اسی خیال کے تحت نکات الشعراء کا ذکر پہلے کیا ہے۔

لیکن تحقیق نقطہ نظر سے نکات الشعراء کی تقدم کی وجہ سمجھ میں نہیں آتی۔ نکات الشعراء، گلشن گفتار اور تحفۃ الشعراء تینوں ۱۱۶۸ھ میں مکمل ہوئے ہیں اس لئے نکات الشعراء کو باقی دو سے مقدم خیال کرنے کا سوال ہی نہیں پیدا ہوتا۔ یہ صحیح ہے کہ یہ تذکرہ دکن میں لکھے جاتے ہیں لیکن اس کی روش اردو شعرا کے عام تذکروں کی طرح مختلف نہیں ہے۔ ان میں دکنی شعرا کے ساتھ شمالی ہند کے متعدد شعرا کا ذکر آیا ہے اور تذکرہ الشعراء کی حیثیت سے انھیں وہی اہمیت حاصل ہے جو نکات الشعراء کو۔ اس لئے انھیں تذکرہ نگار کی کی توقیت یا تاریخی ترتیب سے خارج کرنے اور انھیں نکات الشعراء سے موخر خیال کرنے کا جواز سمجھ میں نہیں آتا۔

لیکن بعض حضرات کی تحریروں سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ میر کے تذکرے کو فتح علی حسینی اور قائم کے تذکروں سے مقدم خیال کرنا بھی ہنوز نشہ تحقیق ہے۔ یہاں تک نکات الشعراء کا تعلق ہے۔ میر نے خود اس کا کوئی سال تصنیف درج نہیں کیا۔ مخلص کی وفات کے سلسلے میں انھوں نے جو کچھ لکھا ہے۔ اس سے مولوی عبدالحق مرحوم نے یہ نتیجہ نکالا ہے کہ یہ ۱۱۶۵ھ میں لکھا گیا ہے۔ گردیزی نے البتہ اپنے تذکرے کے کلمہ کا سال ۵۰۰ھ محرم ۱۱۶۸ھ ظاہر کر دیا ہے۔ قائم کے تذکرہ کا تاریخی نام "مخزن نکات" ہے اور اس سے ۱۱۶۹ھ برآمد ہوتے ہیں۔ ان تاریخوں سے بظاہر نکات الشعراء کو باقی دونوں سے مقدم خیال کرنا پڑتا ہے لیکن مشکل ہے کہ یہ تینوں معاصرین اپنے تذکروں میں ایک دوسرے کے تذکرے کا کوئی سراغ نہیں دیتے۔ گردیزی نے تو خیر اس قسم کا کوئی ذکر نہیں کیا لیکن قائم اور میر دونوں اردو کے اولین تذکرہ نگار ہونے کا دعوے کرتے ہیں۔ قائم کا بیان ہے کہ:

مخفی و محتجب نہ ماند کہ الی الآن مد ذکر دیان اشعار و احوال شعرائے ریختہ کلبے تصنیف نہ گردید

تا ایں زمانہ هیچ انسانے از ما جزائے شوق افزائے سخن و این فن سطرے قالیف نہ رسانیدہ بنابرین فقیر

مولف محمد قیام الدین قائم بعد کوشش تام و سعی تمام دواوین ایں اعزہ فراہم آوردہ، پارہ ادبیات

از ہر کدام برسبیل یادگار و ذیل ایں بیاض، کہ بہ مخزن نکات موسوم است بہ قید قلم مدآمدہ،

(دیباچہ مخزن نکات)

اسی طرح میر تقی میر مدعی ہیں کہ:-

"در فن ریختہ کہ شعرے است بطور شعر فارسی بہ زبان اردو دئے معلی شایعجاں آباد۔ کتابتہ محال تصنیف

نشدہ کا احوال شاعرانہ اس معنی پہ صنفِ روزگار کا مائدہ (دیباچہ نکات الشعرا)

لیکن اسی کے ساتھ میر تقی میر نے محمد یارِ خاکسارِ عرتِ کلو کے ذکر میں خود یہ بھی لکھ دیا ہے کہ -
"تذکرہ نوشتہ است بنام معشوقِ چہل سالہ خود، احوال خود را اقل از ہر ہنگام شستہ"

نثار احمد فاروقی صاحب نے اس بیان سے یہ سوال اٹھایا ہے کہ -

ماگر میر کا تذکرہ سب سے پہلا ہے تو خاکسار نے اپنے "معشوقِ چہل سالہ" کے نام سے جو تذکرہ لکھا تھا،

اس کا حوالہ اس میں کیسے آگیا۔ ظاہر ہے کہ ترجمہ خاکسار بعد میں لکھا گیا یا یہ عبارت بڑھائی گئی ہے۔

اس سلسلے میں مولانا امتیاز علی خاں عرشی، نکات الشعرا، ریختہ گویاں اور مخزن نکات، تینوں تذکروں کے آغاز و انجام

پر مفصل روشنی ڈالتے ہوئے لکھتے ہیں -

۱۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ میر صاحب نے تقریباً ۱۱۵۵ھ میں یا اس کے کچھ بعد اپنا تذکرہ لکھنا شروع کیا تھا

اس وقت تک اس موضوع پر کسی کتاب کا لکھا جانا میر صاحب کے علم میں نہ تھا۔ ۱۱۶۴ھ میں وہ اس کام میں

مشغول تھے۔ مخلص کی وفات کے ایک برس بعد تک بھی یہ کام ختم نہیں ہوا تھا اور آئندہ کے متعلق انھوں نے

جو عمدہ تقریری کلمات استعمال کئے ہیں وہ شعبان ۱۱۶۵ھ کے قبل کے لکھے ہوئے ہیں جبکہ وہ آئندہ کے یہاں یا

ان کے پڑوس میں رہا کرتے تھے۔ (دستور الفصاحت ص ۴۷)

ب۔ "گردیزی نے اس کا آغاز ۱۱۵۵ھ کے قریب کیا ہے۔ ۱۱۵۵ھ میں اس کی عمر ۲۰ سال کی ہوگی

یہ عمر اس قسم کا کام انجام دینے کے لئے بالکل موزوں تھی۔ خود میر صاحب کی عمر تذکرہ ختم کرتے وقت ۳۰ برس

کی تھی۔ (دستور الفصاحت ص ۴۷ + ۴۹)

س۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ قائم نے پہلے اپنا تذکرہ بیاض کی صورت میں مرتب کیا تھا۔ اس بیاض کے

آغاز کے بارے میں سب سے پہلی تاریخ ۱۱۵۵ھ ملتی ہے۔ اس وقت تک اردو گو شعرا کو کوئی تذکرہ

مرتب نہ ہوا تھا ۱۱۶۴ھ میں..... بیاض نے تذکرے کی شکل اختیار کر لی اور مصنف نے اس کا

تاریخی نام "مخزن نکات" رکھا جس سے ۱۱۶۵ھ برآمد ہوتے ہیں۔ (دستور ص ۵۹)

ان تفصیلات سے کم از کم یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ میر کا یہ دعویٰ کہ وہ اردو شعرا کے پہلے تذکرہ نگار ہیں درست

نہیں ہے۔ گردیزی اور قائم دونوں نے میر سے بہت پہلے اپنے تذکروں کی ترتیب و تسوید کا کام شروع کر دیا تھا۔ نثار احمد

ناروتی نے تو یہاں تک لکھ دیا ہے کہ "محمد تقی میر دہلی میں ان کے (قائم کے) ہمسلے تھے۔ میر کو تذکرہ مخزن نکات کی تابعت

کا علم ہو گا لیکن انھوں نے عبد اس۔ جے چشم پوشی کی ہے اور تقدیم کا شرف خود حاصل کرنا چاہا یا میری ناچیز رائے میں سرودست

میر سے تذکرہ نگاری کی اولیت کا شرف چھیننا ان کے ساتھ زیادتی ہے۔ یہ ماننا کہ عرشی صاحب کی تحقیقات کے مطابق

گردیزی کے ریختہ گویاں "کا آغاز ۱۱۵۵ھ میں، قائم کے مخزن نکات کا ۱۱۶۵ھ میں اور میر کے نکات الشعرا کا ۱۱۶۴ھ

میں ہوتا ہے اور اگر ہم سال آغاز کے لحاظ سے ان کی تاریخی ترتیب قائم کریں تو موجودہ تذکروں میں پہلا تذکرہ "ریختہ گویاں"

دوسرا مخزن نکات اور تیسرا نکات الشعرا قرار پاتا ہے۔ لیکن سال تصنیف کے سلسلے میں سال آغاز نہیں بلکہ ہمیشہ کسی کتاب کا

سال اختتام شمار کیا جاتا ہے۔ چونکہ خود عسکری صاحب کی تحقیقات یہ بتاتی ہیں کہ نکات الشعراء ۱۱۶۷ھ میں ریختہ گریاں ۱۱۶۷ھ اور مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں مکمل ہوا ہے اور آخری دو تذکروں میں بالترتیب ۱۱۶۸ھ اور ۱۱۶۹ھ تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ اس لئے سال تکمیل کے اعتبار سے ”نکات الشعراء“ یقیناً گریزی اور قائم کے تذکروں سے مقدم ہو جاتا ہے اور بقول ناکر ابو حنیفہ صدیقی آج بھی یہی کہنا پڑتا ہے کہ دستیاب تذکروں میں تکمیلی حیثیت سے جو تذکرے سب سے پہلے سامنے آئے ہیں ان میں نکات الشعراء اور گلشن گفتار اور تحفۃ الشعراء کے نام آتے ہیں۔

فارسی کی طرح اردو میں بھی تذکرہ نگاری کے آغاز فروغ کے متعدد محرکات رہے ہیں اور اگر ہم تذکرہ نگاری کے محرکات | نکات الشعراء سے لے کر آب حیات تک کے ناز کو ذہن میں رکھ کر ان کی نشان دہی کرنا چاہیں تو اس سلسلے میں امور ذیل کو محرکات کا نام دے سکتے ہیں۔

۱۱۔ اس فن کا دین محرک بھی انسان کا وہی فطری جذبہ ہے جو اپنے بعد اپنی ایسی یادگار چھوڑ جانا چاہتا ہے جسکی وجہ سے اس کا نام ناقیامت دعاؤں کے ساتھ لیا جائے اور وہ زندہ جاوید ہو جائے۔ بقول میر۔

”بارے دنیا میں رہو غمزدہ یا شاد رہو

ایسا کچھ کر کے چلو یاں کہ بہت یاد رہو۔

چنانچہ فارسی کا پہلا تذکرہ نگار عونی۔ لباب الالباب کے سبب تالیف کے ذیل میں لکھتا ہے کہ

”محمد عونی روئے بہم جہاں گردا بندہ بہم جہاں آوردہ است۔۔۔۔۔ خواست کہ حضرت عالیہ (نصیر الدین قباچہ)

راہمہ از شیوہ صناعت و سرمایہ بضاعۃ خود خدمتے کند و تحفۃ اے آرد تا دامن قیامت، دست بلا بر امن

آنخیزد تا آخر دور یادگار۔۔۔ از دست تعریض شب وصال زوال مامون باند۔

اسی طرح فارسی کا دوسرا اہم تذکرہ نگار دولت شاہ سمرقندی ”تذکرۃ الشعراء“ مولفہ ۸۹۲ھ کے دیباچہ میں بطور سبب تالیف

رقم طراز ہے کہ۔

”من بندہ در روزگار شب و ایام و فضل و اقتساب را در جہالت و بطلالت بسر بردم و دوسرے روزہ زندگانی

کہ سرمایہ سعادت جلد ادانی است ہمالا یعنی تلف کردم۔ چوں از روئے محاسبت و مراقبت بروز نامہ حیات نظر

کردم دیدم کہ کارواں عمر گرانمایہ دریتہ گرا ہی پہناہ مرحلہ قطع نمودہ بود۔۔۔۔۔ با خود اندیشہ کردم کہ

از دفتر دین و دانش کہ فرست مجروحہ کمالات است حرنے نخواندہ و از جاہ و مراتب آبا و اجداد بے بہرہ

ماندہ امیں چنین عمر تلف شدہ را چہ عوض و این سودا بے سود را چہ غرض۔۔۔۔۔ بعد ازاں زخم شمشیر تشویر

خوردم و دساتے بندامت سر فرود بردم۔۔۔۔۔ آخر مصلحت الٰہی کہ تم کہ پیش اندانکہ پاے مرکب

حیات در سنگلاخ اجل مجروح شود۔

دست بکاسے زخم کہ غصہ سر آید

۔۔۔۔۔ آخر از حسرت و پشمانی داندہہ دیریشانی بہ زاویہ ادب و محاورہ گشتم دیگر شہ تنہائی متکلف گشتم

و از لطافت ملائکہ بر خاطر ممتولی شد کہ ناگاہ ع

باقف غیب امیں نداد و داد

عالم فیض در تہی خراش گرنہ نویسی قلمی تراش
چون کنوز معانی ظہور نموده دانستم کہ قلم از دھلے آن گنج بود با قلم دوزبان یکدل شدہ گفتم اسے مفتاح کنوز دانش
بتو مشورت می کنم کہ بر سعی بنان من بدندان تو کدام رقم است قلم بعداے صریح یا من تقریر کرد۔
کہ ہر چیز کاں گفتی گفتند اند
برو بوم دانش ہمہ رفتہ اند

علمائے دیں داد و نانا و اخبار دادہ اند و ابواب و قصص انبیا پر رخ خلق کشادہ اند۔ شیخ عطار کہ مرقد او اربابین
اقوام مطہر باد و تذکرۃ الادب یاد دہیضا نمودہ و مورخان دانا در تواریخ و مقامات سلاطین توانا مجملہ پابرداختہ اند و
کتاب ہا ساختہ اند و ہم چنین در معرفت مباد و مصلحت عباد و انجام پالستی است فضلا در ان کار جہد نمودہ اند و یادگار
گذشتہ اند۔

آنچہ ہوں باد در عالم ذکر تاریخ و قصہ شعر است
چنانچہ، دولت شاہ نے اپنی یادگار چھوڑنے کی آرزو میں فارسی شعر کا تذکرہ مرتب کر دیا۔
اپنی یادگار چھوڑنے اور زندہ جاوید ہو جانے کا یہی شوق عموماً تذکرہ نگاری کا محرک بنا ہے اور جیسا کہ اردو فارسی کے
تذکرہ نگاروں نے "سبب تالیف" کے باب میں واضح کر دیا ہے یہی فطری جذبہ اکثر تذکرہ نگاروں کو وجود میں لایا ہے۔
۲۔ تذکرہ نگاری کا دوسرا بڑا محرک انتخاب اشعار یا بیاض نگاری کا شوق بھی رہا ہے۔ انتخاب اشعار
کی رسم اتنی ہی قدیم ہے جتنی خود شعر گوئی کی۔ انتخاب اشعار دراصل تخلیقی عمل ہی کا ایک جزو ہے جسے طبعی تنقید
کا لفظ آغا کرنا چاہئے۔ یہ لفظ آغاز ذاتی پسند و ناپسند کا پابند رہ کر بھی۔ مذاق سخن اور معیار حق سے یکسر بیگانہ
نہیں ہوتا۔ شاید یہی وجہ ہے کہ آج بھی شعری تنقید میں انتخاب اشعار سے منفرد نہیں ہوتا اور یہ انتخاب نقاد کو رسوا
یا نیک نام کرنے میں بڑا کام آتا ہے۔ بات یہ ہے کہ انتخاب اشعار تنقیدی کا بنیادی اصول نہ ہی لیکن ادبی
تنقید سے اس کی اہمیت کو یکسر نظر انداز بھی نہیں کر سکتے، ... یہ فائدہ کیا کم ہے کہ اس سے آکر اور د
توارد و تسامح، اور خیال کی جدت و قدامت کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔ شاید اسی لئے علامہ ابن رشتہ
نے یہ حکم لگا یا تھا کہ شاعر کو اعلیٰ طبقہ کے شعر کا کلام یاد ہونا چاہئے تاکہ وہ اپنے شعر کی بنیاد اسی سوال پر
پر سکے۔ جو شخص اس انداز کے کلام سے خالی الذہن ہوگا اگر وہ محض طبعیت کی اونچ سے کچھ لکھ بھی لے گا
تو شعر نہیں بلکہ نظم ساقط از اعتبار یا نکسال باہر کہیں گے پس جب اس کا حافظہ بلغا کے کلام سے پُر ہو جائے
اور ان کی روش ذہن کی لوح پر نقش ہو جائے تب فکر شعر کی طرف متوجہ ہونا چاہئے۔ اب جس قدر
مشق زیادہ ہوگی اسی قدر مکمل شاعری مستحکم ہوگا۔

یہ ایک سلیب نقاد کا قلم ہے جس کے اخراجات مغربی روشنی آنے سے قبل، تک عربی، فارسی اور اردو تینوں زبانوں پر صرف
نظر کرتے ہیں۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ فارسی اور اردو شعرا کے تذکرہ نگاروں میں زبان و بیان کی جن خوبیوں اور کمزوریوں کی نشانی
ملتی ہے وہ عموماً ابن رشتہ ہی کے دبستان تنقید سے تعلق رکھتی ہے چنانچہ اگر ہم تذکرہ نگاروں کے سوانحی و اختصار پر نظر ڈالیں

۱۔ بحار مقدمہ شعر و شاعری از مولانا حالی

تواندازہ ہو گا کہ اکثر تذکرہ نگاروں کا مقصود اول اول اشعار کا انتخاب تھا۔ آخر آخر اس انتخاب میں شاعر کا نام، تخلص، ولایت اور سکونت کے متعلق چند فقرے شامل ہو گئے اور اشعار کے مجموعے نے آسانی سے تذکرے کی صورت اختیار کر لی۔ اس خیال کی تائید فارسی زبان کے قدیم ترین مآخذات مثلاً ابی بکر محمد الدین محمد میر علی کی تصنیف راحت الصدور و آیۃ السرد مولفہ ۱۵۹۹ء اور محمد سپرد رجا جری کی تالیف مونس الاحرار مولفہ ۱۸۸۷ء سے بھی ہوتی ہے۔

انتخاب اشعار کے بڑھتے ہوئے شوق نجیاض نگاری کی بنا ڈالی اور ہر صاحب ذوق نے اپنی پسند کے مطابق انتخاب کے انتخاب کا ایک تحریر رکاز، بیاض کی صورت میں رکھنا شروع کیا۔ کارسان داسی نے اپنے خطبات اور تاریخ ادبیہ مستانی کے دیباچہ میں بیاض نگاری پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ کریم الدین نے بھی دتابی کے بیان کو طبقات الشعراء میں دھرایا ہے۔ بیاض نگاری کی حسب ذیل صورتیں اس وقت عموماً مروج تھیں۔

- (۱) خود اپنے کلام کا انتخاب۔
- (۲) مختلف شعرا کی دوادین سے پسندیدہ اشعار کا انتخاب۔
- (۳) مختلف اصناف یا پسندیدہ اصناف کا انتخاب۔
- (۴) مختلف موضوعات پر مختلف شعرا کے اشعار کا انتخاب۔
- (۵) مختلف زبانوں کے شعرا کا انتخاب۔
- (۶) قدما سے لے کر معاصرین تک کے کلام کا انتخاب۔
- (۷) صرف منتخب ادب نہایت مشہور شعرا کے اشعار کا انتخاب۔

اس قسم کی بیاضیں بعض گھروں اور بڑے کتب خانوں میں آج بھی خاصی تعداد میں موجود ہیں۔ بعض بیاضوں میں صرف مختلف شعرا کے پسندیدہ اشعار ہیں اور شعرا کے تخلص و درج نہیں ہیں اور بعض میں نام اور تخلص کا اہتمام بھی ہے۔ یہی بیاض تذکرہ نگاری کا نقش چھل ہے۔ جب یہی نام یا تخلص بلحاظ حدوث، تہجی یا ابجدی ترتیب دے دیئے گئے اور کسی خاص قریب سے مرتب کر دئے گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ چنانچہ اردو میں گلدستہ نشاط اور دیوان جہاں اور فارسی میں جن بے نظیر و دقائق الاشعار اس کی واضح مثالیں ہیں۔ دیوان جہاں اور دقائق الاشعار، دونوں بنیادی طور پر اشعار کے مجموعے ہیں لیکن چونکہ اشعار کے ساتھ ایک مفقرے ہر شاعر کے متعلق بھی درج ہیں اس لئے ان کا شمار تذکروں میں ہوتا ہے اور گلدستہ نشاط جن بے نظیر مجموعہ اشعار یا بیاض ہی کے زمرے میں رہتے ہیں۔

۳۔ تذکرہ نگاری کو ترقی دینے میں شعرا کی معاصرانہ چشمک، باہم رقابت گردہ بندی اور علاقائی تعصب کو بھی بڑا دخل رہا ہے۔ دلی دناصر علی اور سودا دیر کے زمانے سے کر در حاضر تک اس کے اثرات ادبی تاریخ میں پائے جاتے ہیں۔ اشعار میں تو اس قسم کی چشمک کی بے شمار مثالیں ملتی ہیں۔ لیکن اردو شعرا کے تذکرے بھی ان سے خالی نہیں ہیں چنانچہ خود میر کا نکات الشعراء جسے دستیاب تذکروں میں قدیم ترین خیال کیا جاتا ہے معاصرانہ چشمک ہی کا نتیجہ معلوم ہوتا ہے۔ میر اپنے ایک معاصر محمد یار خاں کا سر کے بارے میں لکھتے ہیں۔

خاکسار تخلص عت کلو، شیعہ امت خادم درگاہ قدم شریف شعر ریختہ ماگوید و خود را دوری کشو بلکہ از تنگ آبی بلند ریختہ باب رسانیدہ چنانچہ علی الرغم این تذکرہ، تذکرہ نوشتہ است، بنام معشوق چہل سالہ خود۔ احوال خود را اعلیٰ از ہمہ نگاشتہ و خطاب خود سید اشعرا پیش خود قرار داری۔ آتش کینہ کہ بے سبب افزوشتہ

استحقاق کیاب کا جواب فخر اومہد بر ریختہ است طرذائیں کہ اُن ہم نامر لوط و خود اضم نام درست ...

..... الفرض بسیار کم فرحت دے تہ است ۔

اس اقتباس سے معاملہ نہ چٹمک، شعرا کی گردہ بندی اور شاعرانہ رقابت تینوں کا اندازہ ہوتا ہے اور صاف پتہ چلتا ہے کہ خاکسار نے میر کے جواب میں یا میر نے خاکسار کے جواب میں تذکرہ لکھا تھا۔ افسوس کہ خاکسار کا تذکرہ ناپید ہے ورنہ پتہ چلتا کہ خاکسار نے، میر پر کیا کیا چوٹیں کی تھیں۔ نچ علی حسینی گردیزی کے تذکرہ ریختہ گویاں کالب دلجمہ بھی یہ بتاتا ہے کہ وہ معاصرین کے بعض تذکروں کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ اس لئے کہ انھوں نے اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں کی طرز تنقید کو ہمسروں کی خردہ گیری سے تعبیر کیا ہے۔ کریم الدین، قدرت اللہ قاسم، شفیق اونگہ آبادی اور آزاد وغیرہ کے پہلے بھی دوسروں کے تنقیدی لبہ لہجہ کا جواب دینے کی کوشش نظر آتی ہے۔

اسی طرح قطب الدین باطن اور نصر اللہ خاں خوجوی نے گلستان بے خزاں اور گلشن ہمیشہ بہار کے نام سے جو تذکرے مرتب کئے ہیں۔ ان کے مطالعے سے پتہ چلتا ہے کہ ان دونوں کا اصل محرک شیعفہ کا کلشن بے خار ہے باطن کا خیال تھا کہ شیعفہ نے اپنے تذکرے میں دہلوی شعرا کی بے جا تعریف کی ہے اور دوسرے علاقہ کے شاعروں کو جان بوجھ کر کم رتبہ ثابت کیا ہے شیعفہ نے باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے اشعار پر غیر معیاری اور بازی ہونے کا حکم لگا یا تھا۔ باطن کو یہ بات سخت ناگوار گذری چنانچہ انھوں نے گلشن بے خار کا جواب لکھ مارا اور شیعفہ کے ممدوحین کی تنقیدیں اور اپنے استاد و احباب کی تعریف کا کوئی موقع ہاتھ سے نہ جانے دیا۔

۴۔ تذکرہ نگاری کے محرکات میں اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کی اس شاعرانہ فضا کو بھی نظر انداز نہیں کر سکتے جس میں شاعری عام دھاروں کا اڈر ہنا بھونانہ لگتی تھی۔ ہوا یہ کہ مغلوں کے سیاسی زوال کے بعد جب اہل پاک و ہند میں خارجی زندگی سے مقامت کی قوت باقی نہ رہی تو انھوں نے داخلیت کے خلی میں پناہ لینا چاہی۔ رفتہ رفتہ اس داخلیت پسندی نے انھیں عملی زندگی سے اس درجہ دور کر دیا کہ وہ ایک خیالی دنیا کے امیر ہو کر رہ گئے اس خیالی دنیا کو آباد کرنے اور سجانے میں جو چیز سب سے زیادہ معاون ثابت ہوئی وہ مشغلہ شعر و سخن تھا۔ اس مشغلے نے عمومی صورت اختیار کر کے معیار شعر و سخن کو کس درجہ پست کر دیا تھا۔ اس کی تفصیل کا یہ موقع نہیں۔ لیکن یہ بات ضرور ذہن میں رکھنی چاہئے کہ حالی نے اس دور کے شعر و قصاید کو ناپاک دفتر کا نام بے سبب نہیں دیا تھا۔ شعر گوئی نے واقعی مرض کی صورت اختیار کر لی تھی اور کسی نہ کسی طور پر سارا معاشرہ اس میں مبتلا تھا۔ چنانچہ حافظ محمود شیرانی اس عہد کے ایک تذکرہ پر تبصرہ و بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ:-

”سلاطین و عمال، امرا و درسا، سپاہ و اہل دیوان کے علاوہ ہر طبقہ کے پیشہ دروہ پر شاعری کا رنگ چڑھا

ہوا ہے۔ مثلاً میر بصیرت گر ہے۔ محمدان شاعر معمار ہیں۔ حسین بخش بخٹی پارہ فردش ہے، ہر سنگ شیعفہ

آہنگر ہے۔ خواجہ ہینگا شیدا علاقہ بند ہے۔ میر صادق علی صادق فیل بان ہے۔ ضمیمو ناٹھ عزیز مہاجن ہے

میر لطیف علی لطیف جو اہرات کا دلال ہے اور مغل علی مغل علاقہ بند سوداگر ہے۔ بدر الدین مفتوں بزاز ہے

یک رنگ سار ہے۔ محمد ہاشم شائق خیاط ہے۔ محمد عارف رفوگر ہے۔ عنایت اللہ عرف کلو حجام ہے۔

غلام ناصر جراح ہے۔ مقصود ایک سقہ ہے۔ قریب خاکروب ہے۔

لہ مقدمہ۔ محمود نفخ۔ از حافظ محمود شیرانی۔

اس شاعرانہ فصاحت، آبروئے شیوہ، اہل نظر، لکھی ہو یا باقی رہی ہو لیکن اتنی بات تو یقینی ہے کہ اس فصاحت، بیاض نگاری، انتخاب اشعار، تحمین و تنقید اور تذکرہ نگاری کے مشغلوں کو ضرور ایک ٹونہ تقویت بخشی ہوگی۔

۵۔ مشاعرہ کا رواج بھی اردو شاعری کی تاریخ میں ابتدائے ملت ہے اور اس رواج نے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھانے میں مدد کی ہے۔ دہلی تو ان مشاعروں یا مراختوں کا مرکز خاص تھی۔ وہاں آندوہی کے زمانے سے وہاں جگہ جگہ شہری محفلیں منعقد ہونے لگی تھیں۔ خود، خاں آندوہی، خواجہ میر درد اور میر تقی میر کے یہاں ایسی محفلیں کے باقاعدہ انعقاد کا سراغ ملتا ہے۔ شفیق اورنگ آبادی نے دود کے ذکر میں لکھا ہے کہ:-

شاہ عبدالحمید حاکم لاہوری جی گوید کہ اس عزیز بزرگ عالی دود ماں را غیر کر بہ خانہ خان آندوہی مراختہ

یعنی صحبت ریختہ گو زبان ہندی کہ دریا نزدیک ہر ماہے مقرر بود، دیدم ام یہ
خان آندوہی وفات کے بعد یہ محفل خواجہ میر درد اور بعد ازاں میر تقی میر کے یہاں منتقل ہو گئی۔ جیسا کہ خود میر نے دود کے سلسلے میں لکھا ہے:-

مجلس ریختہ بہ خانہ بندہ بہ تاریخ پانزدہم ہر ماہ مقرر است بہ ذات ہمیں بزرگ است، زیر کہ پیش

ازیں اس مجلس بہ خانہ اش مقرر بود، ۱۰

ان مراختوں یا مشاعروں کو روز بروز فروغ حاصل ہوتا رہا اور ایک دن وہ آیا کہ بقول خواجہ احمد فاروقی "وہ تہذیبی زندگی کا ہم جزدہن گئے اور شادی و غم کی۔ ہر تقریب میں منعقد ہونے لگے۔ چنانچہ قدرت اللہ قاسم نے "عاشق" کے ذکر میں لکھا ہے کہ:-

"قریب دو دوازدہ سال بلا ناغہ بروز جمعہ بہ انعقاد مشاعرہ نما نہ خود برداشت، دہ پنج مانع قوی مل افوا

موقوف نہ ساخت۔ حتی کہ صبح فاتحہ روز سیوم فرزند ارجمند نمودہ و بعد ظہر مجلس مراختہ منعقد نمودہ ۱۰

آخر آخر یہ روایت اتنی پختہ اور اس قدر عام ہوئی کہ شہر شہر، قصبہ قصبہ، قریہ قریہ بلکہ گھر گھر اور محلہ محلہ مشاعرے ہونے لگے اور آج تک کسی نہ کسی طور پر یہ سلسلہ جاری ہے۔ مشاعرے کے اس قبول عام کی بدولت، انتخاب اشعار، بیاض نگاری اور گلہ سہ نگاری کا رواج بھی عام ہو گیا جگہ جگہ مشاعرے منعقد ہوتے۔ ان میں شرکت کرنے والوں کے اشعار کا انتخاب یا پوری پوری غزلیں گلہ سہ کی شکل میں شائع کی جاتیں کبھی کبھی ان شعرا کے مختصر حالات بھی ان گلہ ستوں میں شامل کر دئے جاتے اور ان کی حیثیت تذکروں کی ہو جاتی۔ اس قسم کے گلہ سہ آج بھی سیکڑوں کی تعداد میں مختلف کتب خانوں میں موجود ہیں۔ اور ان میں بعض ایسے ہیں جو تذکروں سے کم اہم نہیں ہیں۔ مثلاً "گلہ سہ سخن" اور "گلہ سہ شعر و سخن" پیش کئے جاسکتے ہیں۔ "گلہ سہ شعر و سخن" میں امجد حسین نے ایک مشاعرے کی طرز میں غزلیں جمع کی ہیں اور شعرا کے مختصر حالات بھی درج کئے ہیں۔ یہ گلہ سہ ۱۲۹۱ھ میں مرتب ہوا اور اسی سال مطبع نول کشور سے شائع ہو گیا۔ "شعر و سخن" گلہ سہ کا تاریخی نام ہے اور اسے نیاز علی پریشان نے ۱۲۹۸ھ میں مرتب کیا ہے۔ اس کے لئے انھوں نے ۱۷ اکتوبر ۱۸۶۹ء مطابق ۱۰ رجب ۱۲۸۶ھ کو اگر وہ میں ایک بہت بڑا مشاعرہ

۱۔ چشتان شعرا از بھی نرائن شفیق مولفہ ۱۳۴۵ھ

۲۔ نکات الشعرا از میر تقی میر مولفہ ۱۱۶۵ھ

۳۔ مجموعہ نظم از قدرت اللہ قاسم مولفہ ۱۳۲۱ھ

کیا ادب اخباروں میں کئی ماہ تک اعلان دے کر شعرا کے حالات و طرحیں غزلیں جمع کیں۔ اعلان میں شعرا سے خصوصی گزارش کی گئی تھی کہ وہ اپنے حالات میں اپنا اصل نام، تخلص، ولادت نام استاد، مدت شاعری، سکونت اور مشغلہ تصنیف و تالیف کی تفصیل ضرور درج کریں۔ اس مشاعرے کے لئے فارسی، اردو دونوں کے لئے طرحی مصرعے الگ الگ دئے گئے تھے۔ یہ مشاعرہ بہاراجہ بلوان سنگھ کے مکان میں ہوا تھا۔ اور اس میں اس عہد کے اکثر شعرا نے شرکت کی تھی۔ نگار سان دناسی نے ۱۸۶۹ء کے خطبہ میں اس مشاعرے کا ذکر کیا ہے۔

اس قسم کے گلدستے، جو کہ شاعروں کی معرفت وجود میں آئے ہیں اور جن سے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھنے میں مدد ملی ہے، کثیر تعداد میں ہیں اور اپنے دامن میں کلاسیکل شعر و ادب کا خاصا مواد سمیٹے ہوئے ہیں۔ ضرورت اس کی ہے کہ ایسے گلدستوں کا تحقیقی تنقیدی جائزہ لے کر ان کی ایک تاریخ مرتب کی جائے۔ یقین ہے کہ یہ تذکروں سے کم دلچسپ اور کم مفید چیز نہ ہوگی۔

۶۔ ان امور کے علاوہ کچھ اور باتیں بھی ہیں جو تذکرہ نگاری کی محرک ثابت ہوئی ہیں۔ میری مراد فارسی تذکرہ نگاری کے اثرات اور ان سے مسابقت لے جانے کی کوشش سے ہے۔ جب فارسی کی قبولیت میں کمی واقع ہوئی اور کچھ تذکرہ نگاروں نے فارسی کے مقابلے میں انھیں بھی تذکروں کی ترتیب کا خیال پیدا ہو گیا تو فارسی کی تقلید اور تعاقب نے اردو میں تذکرہ نگاری کو جنم دیا۔ اور کچھ دنوں بعد ایسے لوگ پیدا ہو گئے جنہوں نے تصنیف و تالیف کے فطری جذبے کے تحت اردو شعرا کے تذکرے مرتب کرنے شروع کئے اور ان کی کوششوں سے اس باب میں اتنا مواد جمع ہو گیا کہ اسے ایک مستقل فن کی صورت حاصل ہو گئی۔

اردو میں شعرا کی تذکرہ نگاری کا آغاز تقریباً اٹھارویں صدی عیسوی کے وسط سے ہوتا ہے اور آب حیات مولفہ مشہور تک برابر قائم رہتا ہے۔ اس کے بعد حقیقتہً تذکرہ نگاری کا دھڑ ختم ہو جاتا ہے اور اس کی جگہ مغرب کے زیر اثر، تنقید، تاریخ اور سوانح نگاری لے لیتی ہے۔ خود آب حیات، طرز قدیم کے تذکروں سے بالکل مختلف چیز ہے۔ اس میں اردو زبان کی تاریخ، لسانی مسائل، مختلف ادوار کی خصوصیات اور شعرا کی شخصیت و کلام پر رائے زنی کا وہ طریق اختیار کیا گیا ہے جو تاریخ و سوانح کا خاصا ہونا چاہئے۔ چنانچہ اردو زبان و ادب کے تقریباً سارے ناقدین آب حیات کو اردو ادب کی پہلی تاریخی و تنقیدی کتاب خیال کرتے ہیں ہم نے اسی لئے اس نمبر میں صرف آب حیات کے سال تصنیف ۱۸۷۸ء تک کو وہ تذکرہ نگاری کا اصل دور خیال کیلئے اور اس زمانے تک جو تذکرے لکھے گئے ہیں صرف انہیں کا تعاقب کر لیا ہے اس سے انکار نہیں کہ آب حیات کے بعد بھی تذکرے کے طرز پر متعدد کتابیں لکھی گئیں مثلاً۔

۱۔ آثار الشعراء ہند مولفہ دی بی پرشاد بٹاش لکھنؤ۔

۲۔ جلوہ خضر مولفہ صغیر بگڑی۔

۳۔ یادگار ضیف مولفہ ضیف۔

۴۔ آثار الشعراء مولفہ ممتاز علی۔

۵۔ آب بقا مولفہ عبدالرؤف شرف۔

۶۔ تذکرہ شعرائے دکن مولفہ عبد الجبار خاں ملکاپوری۔

۷۔ گل رعنا مولفہ مولوی عبدالحی۔

۸۔ بہار سخن زریں مولفہ شایام پرشاد سندھ لال۔

- ۹۔ انتخاب زریں مولفہ سہدراں مسعود۔
- ۱۰۔ قاموس المشاہیر مولفہ نظامی بڑا پونی
- ۱۱۔ تذکرہ خندہ گل مولفہ عبدالباری آسی۔
- ۱۲۔ تذکرہ شاعرات مولفہ عبدالباری آسی۔
- ۱۳۔ شعر الہند مولفہ عبدالسلام ندوی۔
- ۱۴۔ تذکرہ ریختی مولفہ تمکین کافلی۔
- ۱۵۔ ہندو شعرا مولفہ عبدالوہاب عشرت۔
- ۱۶۔ خیمخانہ جاوید مولفہ لالہ سری رام۔
- ۱۷۔ جواہر سخن مولفہ محمد مبین چریا کوٹی۔
- ۱۸۔ کاشف الحقائق مولفہ امداد امام اثر۔

اس فہرست میں اور بہت سی تالیفات و تصنیفات کے اضافے کئے جاسکتے ہیں۔

لیکن چونکہ یہ سب کتابیں شائع ہو چکی ہیں اور عام طور پر مل جاتی ہیں۔ اور تاریخ و تنقید و سوانح کی بہتر اور جامع کتابوں کے سامنے ان کی حیثیت قدیم تذکروں کی طرح چنداں اہم بھی نہیں رہی، اس لئے ان کو شامل کر کے ہم نے اس نمبر کو بے سبب طول دینا پسند نہیں کیا۔

اب رہا یہ سوال کہ ابتداء سے لے کر آب حیات کے سال تصنیف تک اردو شعرا کے کتنے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ سواس کا جواب بھی یاد توجہ دینا مشکل ہے۔ قدیم تذکرہ نگاروں نے توخیر اس موضوع پر روشنی کے بجائے پردہ ڈالنے کی کوشش کی ہے لیکن ہمارے جن بزرگوں نے اردو شعرا کے بعض تذکروں پر مبسوط مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے بھی تذکرہ نگاری کی تاریخ یا توقیت کی طرف کچھ زیادہ توجہ نہیں کی۔ اس قسم کی اولین فہرستیں ہمیں دراصل مستشرقین یعنی اسپرنگر اور کارساں و تاسی کے یہاں ملتی ہیں۔ اسپرنگر کے ”یادگار شعراء“ مولفہ ۱۸۵۷ء ترجمہ طفیل احمد میں مآخذات کے طور پر بیس تذکروں کی فہرست تاریخ واردی گئی ہے۔ لیکن اول یہ کہ اسپرنگر کی نظر سے بیس نہیں صرف چودہ تذکرے گزرے تھے دوسرے یہ کہ ان بیس میں بھی۔

۱۔ گلدستہ نشاط علیہ

۲۔ چمن بے نظیر علیہ

تذکرے نہیں بلکہ محض اردو فارسی اشعار کے مجموعے ہیں اور ان میں شعرا کے حالات درج نہیں ہیں۔

تذکروں کے سلسلے میں اس قسم کی فہرست آب حیات تک کسی اور جگہ نظر نہیں آتی۔ گارساں و تاسی نے البتہ تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں تذکروں کی ایک طویل فہرست دی ہے۔ اس کی تفصیلات سب سے پہلے محفوظ الحق نے اگست اور ستمبر ۱۹۲۲ء کے معارف میں پیش کی بعد ازاں اس فہرست کا مکمل ترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن نے رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۷ء میں

۱۔ محمد نہ نشاط مولفہ منوال، ۱۲۵۲ھ بمطابق ۱۸۳۶ء میں لکھا ہے۔ اس میں ۱۵۱ صفحات ہیں۔ آزاد لائبریری علی گڑھ میں اس کا نسخہ محفوظ ہے جس میں اردو اور فارسی کے اشعار درج ہیں۔

۲۔ چمن بے نظیر۔ مولفہ محمد حسین اور محمد براہیم کے ایک جھگڑا نام مجموعہ الاشعار بھی ہے۔ یہ بھی مختلف شعرا کے اشعار کا مجموعہ ہے اور ۱۲۶۵-۶۶ء میں بمبئی سے شائع ہو چکا ہے۔ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے۔

شائع کیا۔ اس فہرست میں گارسان دتاسی نے چون کتابوں کا ذکر کیا ہے۔ لیکن یہ ذکر بہت آتشہ ہے۔ تذکروں کے اصل نام ان کے سال تصنیف و طباعت اور مصنفین کے نام و تخلص ظاہر کرنے میں اس نے اکثر غلطیاں کی ہیں۔ اس فہرست میں بڑی خرابی یہ ہے کہ اس میں گارسان دتاسی نے گلدستوں، اشعار کے مجموعوں اور تذکروں کو گلدستہ ذکر کیا ہے۔ علاوہ ازیں اس نے ایسے تذکرے بھی درج کر دیے ہیں جن کے نام صرف کسی تذکرے میں آئے ہیں اور ان کا وجود اب تک ثابت نہیں ہو سکا۔ چنانچہ چون ماخذات کی فہرست سے حسب ذیل کو خارج سمجھنا چاہئے۔ اس لئے کہ:-

۱- جن بے نظیر - تذکرہ نہیں اردو دتاسی اشعار کا مجموعہ ہے۔

۲- مجموعہ مقبول بنیہ - یہ بھی مجموعہ اشعار ہے۔

۳- گلدستہ نشاط - محض اشعار کا انتخاب ہے۔

۴- گلدستہ مسرت - فارسی اشعار کا مجموعہ ہے اور عبدالرحمن خاں شاہ کی تالیف ہے۔

۵- مجموعہ سوخت - جیسا کہ نام سے ظاہر ہے واسوختوں کا مجموعہ ہے۔

۶- گلزار مضامین - مرزا جان طیس کی نظموں کا مجموعہ ہے۔

۷- معیار اشعار - گلدستہ ہے جو چینی میں دوبارہ آکرہ سے نکلتا تھا

۸- مجالس رنگین - سعادت یار خاں رنگین کی سیاحتوں کی تفصیل ہے۔

۹- مختصر احوال مصنفین ہندی - عام مصنفین کے حالات ہیں۔

۱۰- روضۃ الشعر - اردو شعرا سے متعلق محمد بن کلیم کی نظم ہے

۱۱- تذکرہ اختر - واجد علی شاہ اختر سے منسوب ہے مفقود ہے۔

۱۲- تذکرہ عاشق - ناپید گلدستہ ہے۔

۱۳- تذکرہ آرد دہ - شیفہ نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔

۱۴- تذکرہ امام بخش کشمیری - مسکنی نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔

۱۵- تذکرہ عشق - مفقود ہے۔

۱۶- تذکرہ جہاندار - ناپید ہے۔

۱۷- تذکرہ خاکسار - میر نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔

۱۸- تذکرہ امام الدین مضمون - مفقود ہے۔

۱۹- تذکرہ شوق - ناپید ہے۔

۲۰- تذکرہ سودا - مجموعہ لغز میں ذکر ہے ناپید ہے۔

۲۱- تذکرہ محمد علی ترمزی - گلزار ابراہیم میں ذکر کیا ہے۔ مفقود ہے۔

۲۲- تذکرہ محمود - عمدہ منتخب میں ذکر آیا ہے مفقود ہے۔

۲۳- تذکرۃ النساء - ناپید ہے

۲۴- تذکرۃ الکاتیں - بالبرام چندر کے سوانحی مضامین کا مجموعہ ہے۔

۲۵ - گلستہ حیدری :- حیدری کی نظموں اور کہانیوں کا مجموعہ ہے۔

۲۶ - صحت ابراہیم :- اردو شعر انہیں فارسی شعر کا تذکرہ ہے۔

۲۷ - سروکار :- یہ بھی فارسی شعر کا تذکرہ ہے۔

۲۸ - تذکرہ ذوق :- ناپید ہے۔

گویا، گارساں دتاسی کی فہرست ماخذات کے ترجمے محفوظ الحق نے اور ڈاکٹر ریاض الحسن نے۔ معارف السنہ ۱۹۶۲ء اور اردو اکتوبر ۱۹۵۷ء میں شائع کئے ہیں ان میں نصف سے زائد ماخذات پر تذکروں کا اطلاق نہیں ہوتا ہے۔ ہر چند نگار ساں دتاسی نے تذکروں کی فہرست دینے سے پہلے اس بات کا اظہار کر دیا تھا کہ۔

”میں آئندہ صفحات میں ان تذکروں اور گلستوں کی فہرست دوں گا جو یا تو ہیں دستیاب ہوئے ہیں یا کم از کم

ہیں ان کا پتہ چلی سکا۔“

لیکن افسوس اس کے مترجمین، ترجمہ کرتے وقت اس بات کی نشان دہی نہ کر سکے کہ اس کی فہرست میں کس کس قسم کی کتابیں شامل ہیں، ان میں کتنے گلستے ہیں کتنے تذکرے یا کتنے مفقود ہیں اور کتنے دستیاب۔ حیرت ہے کہ قاضی عبدالودود صاحب بھی اس باب میں بعض باتیں غیور مدارانہ کہہ گئے ہیں۔ مثلاً محمد محفوظ الحق صاحب کے مذکورہ بالا مضمون پر تنقید کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں کہ:-

۱- ”گلستان سخن کے متعلق وہی کے معیار اصل کا بیان ہے کہ یہ دراصل صہبائی کی تالیف ہے۔“

۲- ”کسی تذکرے میں مجھے سید ابوالقاسم قاسم دہلوی کا نام نہ ملا۔ دہلی کے مشہور حکیم قدرت اللہ قاسم نے

البتہ تذکرہ لکھا تھا۔“

۳- ”صحف ابراہیم اور گلزار ابراہیم میری رائے میں ایک ہی تذکرے کے دو نام ہیں۔“

یہ تینوں باتیں غلط ہیں۔ ”گلستان سخن“ صہبائی کا نہیں قادر بخش صابری کی تصنیف ہے۔ ”ابوالقاسم“ دراصل قدرت اللہ ہی کے نام کا جزو ہے۔ اور ”مجموعہ غفر“ انھیں کی تالیف ہے۔ ”صحف ابراہیم“ اور ”گلزار ابراہیم“ ایک ہی تذکرے کے دو نام نہیں بلکہ دو مختلف تذکرے ہیں۔ پہلا فارسی شعر سے متعلق ہے اور دوسرا ریختہ گو شعر سے۔

غرض کہ یہ حضرات نگار ساں دتاسی کی مذکورہ کتابوں کی نوعیت کا پورا یقین نہ کر سکے۔ اور اس غلط طے کا یہ نتیجہ ہوا کہ بعد کے مقالہ نگاروں نے نگار ساں کی فہرست کو تذکروں کی فہرست سمجھ لیا۔ اور ان کے ہاتھوں مختلف ادبی تاریخوں اور مقالوں میں تذکروں کے سینین اور کیفیات کے متعلق ایسی غلط اسطاطاومات درج ہو گئیں کہ ان سب کا احاطہ کرنا اس جگہ بہت مشکل ہے۔ نگار ساں کی فہرست اس لئے تشذوہ گئی تھی کہ اسے کبھی ہندوستان یا پاکستان آنے کا موقع نہ ملا اور وہ یورپ ہی میں بیٹھ کر خطوط، اخبارات، سرکاری رپورٹ اور رسائل کے ذریعہ اپنی کتاب کے لئے مواد جمع کرتا رہا۔ محفوظ الحق صاحب کا یہ خیال درست نہیں ہے کہ:-

”ارداب و تاربخ سماہ مشہور ماہر عرصہ تک ہندوستان کی کلکشت کرتا رہا اور جب فرانس واپس گیا تو اس کا

دامن یہاں کے پھولوں سے بھر اٹھا۔“

تذکروں کی تعداد اور توقیت کے بارے میں ایک طویل مضمون حکیم شمس اللہ قادری کا بھی ہماری نظر سے گزرا جس کے آغاز میں

انھوں نے لکھا ہے کہ :-

”ذیل میں بیالیس تذکروں کی فہرست درج ہے۔ اس کو تاریخی اعتبار سے عہد وار مرتب کیا گیا ہے۔ اس میں اکثر تذکرے ایسے ہیں جو چھپ گئے ہیں اور عام طور پر ملتے ہیں اور اگر نہیں چھپے ہیں تو ان کے مخطوطے بڑے کتب خانوں میں بلدقت دستیاب ہو جاتے ہیں۔ ان کے علاوہ چند ایسے تذکروں کے نام بھی اس میں شامل ہیں جن میں مصنف اور عہد تصنیف کا حال دوسرے تذکروں سے معلوم ہوا لیکن ان کی نسبت یہ دریافت نہ ہو سکا کہ آیا مفقود ہو چکے ہیں یا موجود ہیں اور اگر موجود ہیں تو ان کے مخطوطے کہاں ہیں“

حکیم صاحب نے بھی تذکروں کے سن تالیف اور نام کے سلسلے میں اکثر اسی قسم کی غلطیاں کی ہیں جو گار سال کی فہرست میں ملتی ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے ضرور گار سال کی فہرست کو سامنے رکھا ہے۔ چنانچہ اپنی فہرست میں انھوں نے :-

۱۔ تذکرہ محمد علی ترمزی

۲۔ تذکرہ شرف احمد سرور

۳۔ گلشن ناز مولفہ درگا پرشاد

کو بھی شامل کیا ہے۔ پہلے دو تذکرے مفقود ہیں۔ ان کے ذکر سے کوئی فائدہ نہیں۔ تیسرے کے متعلق وہ لکھتے ہیں کہ :-

”گلشن ناز تالیف درگا پرشاد نادر دہلوی فارسی اردو شاعروں کا تذکرہ ہے۔“

یہ بھی خیال درست نہیں ”گلشن ناز“ صرف فارسی شعر کا تذکرہ ہے۔ نادر کے اردو تذکرے کا نام ”چمن انداز“ ہے جو ۱۱۹۴ھ میں شائع ہوا ہے۔

حکیم شمس اللہ قادری صاحب کی فہرست میں بیسویں صدی عیسوی کی متعدد ادبی تاریخ و تالیفات مثلاً جلوہ خضر آثار الشعراء ہندو، محبوب الزمن، آب بقا، گل رعنا، جوہر سخن اور بہار سخن وغیرہ بھی شامل ہیں۔ یہ سب اب حیات مولفہ ۱۲۹۶ھ کے بعد کی تصانیف ہیں۔ اور اگر اس قسم کی ساری کتابوں کو تذکروں کے باب میں درج کریں تو ان کی تعداد بیالیس نہیں بلکہ کم کی سو ہوگی اس لئے کہ صرف نکات الشعراء اور آب حیات کے درمیانی عرصے میں لکھے ہوئے دستیاب تذکروں کی تعداد پچاس سے زیادہ ہے۔

تذکروں پر عمومی تبصرہ کے طور پر ”ذیل کے تذکرہ“ کے نام سے افسر امر دہلوی صاحب کا بھی ایک مضمون فاضل زیدی کے توسط سے ہمیں دیکھنے کو ملا۔ اس مضمون میں اردو فارسی شعرا کے تذکروں، گلدستوں، بیاضوں، شعری مجموعوں اور سوانحی و تاریخی کتابوں پر ملاحظہ سرسری تبصرہ کیا گیا ہے، لیکن اس میں نہ کوئی تاریخی ترتیب یا توقیت ملحوظ رکھی گئی ہے اور نہ تذکرہ نگاری کے ادوار یا عہد متین کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ ابتدا سے لے کر ۱۹۳۳ء تک کی ایسی متعدد مطبوعہ وغیرہ مطبوعہ کتابوں کے نام اس میں آگئے جو فارسی یا اردو ادب سے کسی نہ کسی طرح تعلق رکھتی ہیں۔ بلکہ اس مضمون سے بعض ایسی کتابوں کا سرغ بھی مل جاتا ہے جو مضمون کی اشاعت کے وقت زیر ترتیب یا تکمیل تھیں۔ مثلاً اس میں مذکور ہے کہ :-

۱۹۳۲ء میں مولوی محمود احمد نے ”تاریخ اردو ادب“ چار جلدوں میں لکھی جس کی

تین جلدیں شائع ہو چکی ہیں۔ چوتھی جلد میں شعرائے اردو بہ کا ذکر ہو گا زیر ترتیب ہے۔

۲۔ "اسی نوع کا ایک تذکرہ راقم الحروف نے "فروع وطن" کے نام سے شیخ معصی اور ان کے تلامذہ کے حالات میں ترتیب دیا ہے۔ جس میں ان کے صاحب دیوان شاعر کے لئے ایک جلد مقرر کی ہے۔ مکمل کتاب کی بیس جلدیں ہیں اور ابھی تک قلمی صورت میں ہیں۔

۳۔ "۱۹۳۷ء میں راقم الحروف نے اردو شعرائے سندھ کے حالات "اردو ادب میں سندھ کا حصہ" کے نام سے جمع کئے جو تکمیل کو نہ پہنچنے کے باعث ابھی تک زیر طبع سے آراستہ نہ ہو سکے۔

۴۔ ۱۳۵۷ھ میں راقم الحروف نے "اندوختہ گریباں" کے نام سے ایک تذکرہ ترتیب دیا۔ یہ تذکرہ بھی بعض وجوہ سے اب تک طبع نہ ہو سکا۔

۵۔ ۱۹۳۷ء میں عزیز میمن شاد صاحب ریاضیعی نے موجودہ شعرائے کراچی کے حالات بڑی کاوش سے جمع کئے۔ اس تذکرے کا نام دربار سخن ہے اور اب تک طبع نہیں ہوا۔

ظاہر ہے کہ معلومات علم کے لحاظ سے یہ مضمون بہت کا نام ہے اور فقین ہے کہ اب سے ۷۷ سال پہلے جب یہ شائع ہوا ہو گا تو اس کی چیز خیال کیا گیا ہو گا۔ اس لئے کہ اس وقت تک اردو تذکرہ نگاری پر کچھ زیادہ کام نہیں ہوا تھا۔ لیکن آج جبکہ متعدد قدیم تذکرے تحقیقی مقدمات کے ساتھ منظر عام پر آ گئے ہیں، یہ مضمون مفید مطلب نہیں رہا۔ علاوہ ازیں انصر صاحب نے اس میں زیادہ تر بیسویں صدی عیسوی کی ان تالیفات کا ذکر کیا ہے جو عموداً دستیاب ہیں اور جنہیں عہد تذکرہ نگاری کے بعد کی چیز خیال کرنا چاہئے جہاں تک قدیم تذکروں کا تعلق ہے۔ نکات الشعراء سے لے کر آب حیات تک پچاس سے زائد اہم دستیاب تذکروں میں سے صرف دس بارہ تذکروں کا ذکر اس مضمون میں آیا ہے۔

اردو شعرا کے تذکروں کے سلسلے میں ڈاکٹر سید عبداللہ کا مقالہ "شعرائے اردو کے تذکرے" مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۳ء البتہ اس لحاظ سے بہت اہم ہے کہ اس میں پہلی بار تذکرہ نگاری کے فن اعداد و شعرا کے تذکروں کی اہمیت پر مدلل بحث کی گئی ہے اور اردو میں تذکرہ نگاری کا عہد متعین کیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں میر سے لے کر آزاد تک تقریباً پچیس دستیاب اور موجودہ تذکروں کے نام آئے ہیں۔ ان میں سے عمدہ منتخب، عیار الشعراء، تذکرہ شورش، تذکرہ حیرت اور تذکرہ خاکسار، مقالہ نگاری کی نظر سے نہیں گزرے جیسا کہ خود صاحب مقالہ نے اس کا اعتراف کیا ہے۔

تذکرہ خاکسار تو مفقود ہے لیکن "تذکرہ حیرت مولفہ ۱۳۷۷ھ کو اردو شعرا کے تذکروں میں شمار کرنا مناسب نہیں اس لئے کہ یہ دراصل فارسی شعرا کا تذکرہ ہے جسے قیام الدین حیرت نے "مقالات الشعراء" کے نام سے ۱۳۷۷ھ میں مرتب کیا تھا۔ انکار ساں دتاسی اور اسپرنگ نے اسے غلطی سے اردو شعرا کا تذکرہ سمجھ لیا ہے۔ اس طرح پچیس میں سے صرف بیس قدیم تذکرے ڈاکٹر سید عبداللہ کے مقالے میں زیر بحث آئے ہیں۔ اور ان کی تنقیدی و سوانحی اہمیت تفصیل سے واضح کی گئی ہے۔

اردو تذکرہ نگاری کے تعارف کے باب میں "دستور الفصاحت" کے مرتب مولانا امتیاز علی خاں عرشی کا مقدمہ خصوصاً قابل ذکر ہے اس میں عرشی صاحب نے نکات الشعراء سے لے کر آب حیات تک تقریباً پچیس ایسے تذکروں کا تعارف کرایا،

۱۔ "دنیا کے تذکرہ" مطبوعہ سالنامہ ادب لطیف (لاہور) ۱۹۳۷ء

۲۔ دستور الفصاحت مرتبہ امتیاز علی خاں عرشی مطبوعہ رام پور ۱۹۳۳ء

جن سے موصوف نے کتاب مذکور کے حاشیوں کی ترتیب میں مدد لی ہے۔

اب تک تذکروں کے سلسلے میں جن مضامین کا ذکر کیا گیا ہے وہ پندرہ بیس سال پہلے کے لکھے ہوئے ہیں۔ اس کے بعد بعض تذکروں کے مرتبین و مترجمین کے مقدمات بھی دیکھنے میں آئے ہیں لیکن اخسوس ہے کہ یہ ہماری معلومات میں کوئی اضافہ نہیں کرتے، مثلاً لکھنؤ یونیورسٹی کے ریسرچ اسکالرا ایم۔ کے، فاطمی صاحب نے پچھلے تین سال میں مقدمات و حواشی کے ساتھ بعض تذکروں کے اردو ترجمے اور بعض تذکروں پر تفصیلی مضامین کتابی صورت میں شائع کئے ہیں لیکن ان کے مطالعہ سے بہت جلتا ہے کہ پندرہ بیس کے سوا دوسرے قدیم تذکرے ان کی نظر سے نہیں گزرے۔

اس طرح اردو تذکروں پر جو مقالات یا کتابیں اب تک سامنے آئی ہیں ان میں سے کسی میں بھی بیس یا پچیس قدیم تذکروں سے زائد کا ذکر نہیں آیا۔ حالانکہ نکات الشعراء مولفہ ۱۱۶۵ھ سے لے کر اب حیات مولفہ ۱۲۹۹ھ تک اس سے کئی گنا زائد تذکروں کے حوالے مختلف جگہ نظر آتے ہیں۔ ہم اس نمبر میں پچاس سے زائد ہم تذکروں کا تعارف کر رہے ہیں لیکن یقین ہے کہ تذکروں کی تعداد اس سے بھی زیادہ ہوگی، فارسی تذکروں کی طرح، اردو تذکروں میں بھی بڑی رنگارنگی ہے۔ بظاہر وہ ایک ہی غرض سے لکھے گئے ہیں۔ بہ حیثیت مجموعی ان کا تنقیدی اسلوب اور تحسینی لب و لہجہ بھی ایک سا ہے۔ یہ بھی صحیح ہے کہ ان میں بعض ایک دوسرے کے جواب یا تقلید میں لکھے گئے ہیں بلکہ یوں کہنا چاہئے کہ بعض نے دوسرے تذکروں کا مواد بہ ادنیٰ تفسیر اپنا لیا ہے۔ اس کے باوجود ان تذکروں میں اکتادینے والی یکسانگی و یک رنگی نہیں ہے، مولف کے مزاج، تجربہ، انداز تحریر، علاقہ، ماحول، عہد اور مقامیت کا انفرادی رنگ ان تذکروں میں کم و بیش نظر آتا ہے۔ اس لئے ان تذکروں میں یکسانگی کے باوجود مداخلت قائم کرنا کچھ مشکل نہیں رہ جاتا۔ چنانچہ ان کی اہمیت و موضوع کو نظر میں رکھ کر ہمارے ناقدین نے انھیں مختلف خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

محی الدین قادری زود مرحوم نے مصنفین کی نوعیت کا لحاظ رکھ کر اردو تذکروں کی تین خاص قسمیں کی ہیں۔

۱۔ وہ جو کسی بڑے شاعر کے نتیجہ قلم ہیں۔

۲۔ وہ جن کے مصنف خود بڑے شاعر نہیں لیکن بڑے شاعر کے گرد ویرہ شاعر تھے۔

۳۔ وہ جن کے مصنفین کو سخن گو نہیں بلکہ سخن فہم کہنا چاہئے۔

پہلے قسم کے تذکروں میں عموماً بڑے شاعروں کا ذکر ہے۔ چوتھے شاعروں کو نظر انداز کر دیا گیا ہے اور سوانح سے زیادہ کلام پر مائے دہنے کی کوشش کی گئی ہے۔ دوسری قسم کے تذکروں میں عام خاص سب کا ذکر ہوتا ہے لیکن اپنے استاد، احباب اور اعزاء کے بیان میں طرفداری سے کام لیا جاتا ہے اور مخالفین کی تنقیص کی گئی ہے۔ تیسری قسم کے تذکروں کی تعداد کم ہے لیکن شاعر کا اصلی مرتبہ معلوم کرنے میں ان سے بڑی مدد ملتی ہے۔

سجاد رسان دتاسی، ڈاکٹر عبدالستار صدیقی اور شمس اللہ قادری وغیرہ نے ان تذکروں کو ان کے مواد کے اعتبار سے صرف دو خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

۱۔ عام تذکرے جن میں ابتدا سے لیکر معاصرین تک کے حالات و روایت دار یا بلحاظ ادوار جمع کئے جاتے ہیں۔

ب۔ خاص تذکرے جن میں کسی خاص عہد کے شعرا یا خاص صنف کے شعرا یا کسی خاص علاقے کے شاعروں کا ذکر ہوتا ہے۔

۱۔ ملاحظہ ہو۔ اردو تذکروں میں نکات الشعراء کی اہمیت۔ ۲۔ مطبوعہ دانش محل آئین آباد لکھنؤ۔

۳۔ مقدمہ مکرار ابراہیم از محی الدین قادری زود ص ۳۳

لیکن بعض مقالہ نگاروں نے اپنے مقالے میں تذکروں کی مختلف خصوصیات کے اعتبار سے ذیل کی سات قسمیں ہیں۔
 ۱۔ وہ تذکرے جن میں طرّف اعلیٰ شاعروں کے مستند حالات جمع کئے گئے ہیں اور ضمناً کلام کا انتخاب بھی دیا ہے۔
 دوم وہ تذکرے جن میں تمام قابل ذکر شعرا کو جگہ دی گئی ہے اور مصنف کا مقصد جامعیت و استيعاب ہے۔
 سوم وہ تذکرے جن کا مقصد تمام شعرا کے کلام کا عمدہ اور مفصل ترین انتخاب پیش کرنا ہے اور حالات جمع کرنے کی طرّف زیادہ اعتنا نہیں۔ بیاضیں اور محبوسے اس صنف میں شامل ہیں۔

چہارم وہ تذکرے جن میں اردو شاعروں کو مختلف طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے اور تذکرے کا مقصد شاعری کا ارتقا دکھانا ہے۔
 پنجم وہ تذکرے جو شاعری کے ایک مخصوص دور سے بحث کرتے ہیں۔
 ششم وہ تذکرے جو کسی وطنی یا ادبی گروہ کے نمائندے ہیں۔
 ہفتم وہ تذکرے جن کا مقصد محض تنقید سخن اور اصلاح سخن ہے۔

یہ تقسیمیں اپنی اپنی جگہ مناسب ہیں، بلکہ ان سے زاہد خاں میں بھی انھیں بانٹا جاسکتا ہے۔ مثلاً نگاروں کے تذکرے کو چھوڑ کر اردو تذکروں کے دو گروہ بجا فہم زبان بھی کئے جاسکتے ہیں۔

۱۔ وہ تذکرے جو فارسی زبان میں لکھے گئے ہیں مثلاً نکات الشعراء، گلشن گفتار، تحفۃ الشعراء، مخزن شعراء، عیار الشعراء، ریختہ گویاں، مخزن نکات، چمنستان شعراء، تذکرۃ الشعراء، تذکرہ ہندی گویاں، ریاض الفصحا، گلزار ابراہیم اور گلشن بے خار وغیرہ۔

۲۔ وہ تذکرے جو اردو میں لکھے گئے ہیں مثلاً گلشن ہند، گلستہ نازینیاں، طبقات الشعراء ہند، انتخاب دواوین انتخاب بادکار، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اس تقسیم میں اگرچہ تو پہلی قسم کو قدیم طرز کے تذکرے اور دوسری قسم کو جدید طرز کے تذکرے بھی کہہ سکتے ہیں اس لئے کہ اردو میں جو تذکرے لکھے گئے ہیں۔ ان کی روش تو یہی تذکروں سے قدیم مختلف ہے اور یہ اول الذکر کی نسبت ادبی سوانح نگاری تاریخ اور تنقید سے قریب تر ہیں۔

اگر ہم معنوی اعتبار سے ان تذکروں کی خصوصیات پر غور کریں تو یہ ساری تقسیمیں بنیادی طور پر صرف دو خاص گروہوں میں ضم ہو جاتی ہیں اور اس لحاظ سے اردو تذکروں کو متعدد خانوں میں بانٹنے کے بجائے ذیل کے دو گروہوں میں تقسیم کرنا زیادہ مناسب ہوگا۔
 ۱۔ بیاضی تذکرے جن کا اصل مقصد انتخاب اشعار ہے۔ اس ذیل میں اردو شعرا کے اکثر تذکرے آجاتے ہیں۔

۲۔ سوانحی تذکرے جن میں شعرا کے حالات جمع کرنے اور ان کے کلام پر تنقیدی نظر ڈالنے کی کوشش کی گئی ہے۔ مثلاً گلزار ابراہیم، طبقات الشعراء ہند، شمیم سخن، گلشن ہند، گلستان سخن اور آب حیات وغیرہ۔

پچھلے صفحات میں ہم، فارسی تذکروں کی معنوی حیثیت و نوعیت پر روشنی ڈال چکے ہیں، اردو شعرا کے تذکرے ان سے کچھ زیادہ مختلف نہیں ہیں

اردو تذکروں کی معنوی حیثیت و اہمیت

حیثیت مجموعی ان میں دہی خوبیاں اور کمزوریاں نظر آتی ہیں جو فارسی تذکروں میں ملتی ہیں۔ افسوس ہے کہ ان خوبیوں کی طرف بہت کم لوگوں نے توجہ کی ہے ہاں ان کی خامیوں کو اکثر نے بڑے شد و مد سے بیان کیا ہے اور ان میں قدیم تذکرہ نگار و جدید

ناقین دونوں شامل ہیں۔ میر تقی میر کو یار محمد خاکسار عرف میر کلو سے یہ شکایت ہے کہ:-

”اچان خود را اول از ہم نہ گماشته و خطاب خود بد الشعر پیش خود قرار داده ہے

فتح علی حسینی گردیزی کو اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں سے یہ گلہ ہے کہ:-

”علت فانی تالیف شال خوردہ گیری، ہمسراں و ستم ظریفی با معاصران است۔ در اظہار مافی نفس الامروا بجا برداختہ

بکرا از جہت عدم اعتنا و قلت تتبع اکثر نازک خیالات رنگیں نگار از قلم انداختہ در تصحیح اخبار و تحقیق احوال اعزہ

اغلاط صریح بکار بردہ و خطا ہا نمایاں کردہ اند ہے

شفیق اور نگ آبادی کو میر تقی میر سے ان کی عیب جینی اور تنقیص کا شکوہ ہے اور قدرت اللہ قاسم ان سے یوں خفا

ہے کہ:- ”تذکرہ خود ہمہ کس را بہ بدی یاد کردہ ہے

اسی طرح قطب الدین باطن لکھتے ہیں کہ:-

”گلشن بے غارتالیف نواب معطفہ خاں شیفتہ جو اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ یہ حضرت ہیں ذوالی پر

ذرفیت، سب کو حقارت سے یاد کیا اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی لبست عبارت

ہو آئینہ ہے۔“

بعد ازاں انیسویں صدی کے وسط میں ایک مغربی اسکالر کارساں دتاسی اور دشعرا کے تذکروں پر یہ اعتراض کرتا ہے کہ

”تمام تذکرے..... بالکل نامکمل ہیں اور عموماً ان میں صرف شاعر کا نام اور اس کے کلام کا انتخاب پایا جاتا ہے۔

لیکن بعض موقعوں پر جہاں حالات و واقعات کے ذرا وضاحت کے ساتھ بیان کیا گیا ہے وہاں بھی شاعر کی رائیوٹ

زندگی یا سادہ لادت و وفات کے متعلق ایک حرفت بھی بہ شکل نظر آتا ہے..... اور نہ اس کی تالیفات و تصنیفات

کا کچھ ذکر نظر آتا ہے اور اکثر تو اس کے صاحب دیوان ہونے کا ذکر بھی نہیں ہوتا۔.....

گارساں دتاسی کے مترجم کریم الدین۔ انھیں اعتراضات کو ان الفاظ میں دھراتے ہیں کہ:-

”اکثر جاتے ان میں شعر کا اور کچھ انتخاب اشعار کا لکھا ہے جس کا حال بہت لمبا ہے۔ ان کی پیدائش کی تاریخ نہیں

لکھی اور نہ تاریخ وفات کسی کی لکھی ہے۔ اور حالات خانگی ان کے بہت کم لکھے ہیں بلکہ ان کی تصنیفات کا ذکر بھی بہت

کم ہے اور یہ بھی بہت کم ہے کہ اس شاعر کا دیوان بھی ہے یا نہیں۔ شاید یہ سبب رشک کے تذکرہ نویس نہ لکھتے ہوں،

کہ تذکرہ نویس گے کہ اس کی تصنیف سے ایک دیوان بھی ہے تو شاید اس سے یہ نتیجہ نکلے کہ وہ بڑا شاعر تھا اور یہ

امران کو چھپانا منظور ہے۔“

بعد ازاں تذکرہ نگاری کے آخری دور میں صفابدیوانی صاحب شمیم سخن کو پچھلے تذکرہ نگاروں سے یہ شکوہ ہے کہ وہ شعر کے

۱ نکات الشعر ص ۱۲ مرتبہ حبیب الرحمن خاں شرانی

۲ دیباچہ ریختہ گویاں مرتبہ مولوی عبدالحق۔

۳ مجموعہ نغز حصہ دوم مرتبہ حافظ محمود شیرانی ص ۲۳

۴ گلستان بے خزاں ص ۵ مطبوعہ نزل کشور لکھنؤ ۱۸۷۹ء

۵ دیباچہ تاریخ ادب ہندوستانی بہ حوالہ معارف بابت اگست ۱۹۲۲ء

۶ دیباچہ طبقات الشعر ہند ص ۱۵ از کریم الدین دقلین مطبع العلوم دہلی ۱۸۴۳ء

ذکر میں روایات کو مد نظر رکھتے ہیں اور کلام کا عمدہ انتخاب نہیں دیتے۔ خزانۃ العلوم کے مولف درگاہ پر شاہ زاد کو پچھلے تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ ان میں دکنی شعر کو نظر انداز کیا گیا ہے۔ خود محمد حسین آزاد کو تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ -

”ان سے نہ کسی شاعر کی سرگزشت کا حال معلوم ہوتا ہے نہ اس کی طبیعت اور عادات و اطوار کا حال کھلتا ہے نہ اس کے کلام کی خوبی اور صحت و سقم کی کیفیت کھلتی ہے نہ یہ معلوم ہوتا ہے کہ اس کے معاصروں میں اور اس کے کلام میں کن کن باتوں میں کیا نسبت تھی۔ انتہا یہ ہے کہ سال ولادت اور سال وفات تک نہیں کھلتا۔“

تذکروں پر مذکورہ بالا اعتراضات خود قدیم تذکرہ نگاروں کی طرف سے کئے گئے ہیں اور اس میں میر تقی میر سے لے کر محمد حسین آزاد تک سمجھی شامل ہیں۔ بیسویں صدی عیسوی کے ناقدین میں کلیم الدین احمد، ڈاکٹر احسن فاروقی اور پرنسپل عبدالشکور خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔ ہمیں جگہ صرف کلیم الدین کی رائے نقل کرنے پر اکتفا کرتے ہیں۔

”شاعر کی پیدائش، اس کا خاندان، اس کی زندگی کے مختلف واقعات اس کی تعلیمات اس کی تعلیم و تربیت۔ اس کا ماحول ماحول، ان میں سے کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا۔“

اب اگر ہم تذکروں کے قدیم و جدید ناقدین کی رائےوں پر بیک وقت نظر ڈالیں اور تذکروں پر کڑی سے کڑی تنقید کو جائز رکھیں تو زیادہ سے زیادہ ان پر حسب ذیل اعتراضات وارد ہو سکتے ہیں -

- ۱- تذکروں میں حالات زندگی عموماً بہت مختصر اور انتخابات کلام اکثر طویل ہیں۔
- ۲- سوانح اور شاعر کے انداز سخن گوئی کے سلسلے میں تقریباً سب نے ایک ہی روش اختیار کی ہے۔
- ۳- شاعروں کے حالات میں ان کے سال پیدائش و وفات اور عمر و عہد کا کوئی خاص خیال نہیں رکھا گیا۔
- ۴- ایک شاعر کے اشعار دوسرے شاعر سے یا بعض اشعار کئی کئی شاعروں سے منسوب کر دیئے گئے ہیں۔
- ۵- اکثر تذکروں پر ایک دوسرے کی تقلید کا اثر نمایاں ہے اور تازگی و ندرت بہت کم نظر آتی ہے۔
- ۶- شعر کے محاسن میں زیادہ تر صنائع لفظی و معنوی کو اہمیت دی گئی ہے اور حسب ضرورت ان کو ظاہر کیا گیا ہے۔
- ۷- اکثر ضروری سے کام لیا گیا ہے اور شعر کی تعریف و تنقیص ذاتی تعلقات کی بنا پر کی گئی ہے۔
- ۸- تنقیدی لب و لہجہ پر جوش اخلاقی غالب ہے اور عموماً سب کو اچھے الفاظ میں یاد کیا گیا ہے۔ زندوں کو درازی عمر کی دعا دی گئی ہے اور متوفین کو مغفرت کی۔
- ۹- اکثر شعرا کے اسلوب و سلیقہ شعر کے لئے مبہم الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ جن سے شاعر کی حیثیت واضح نہیں ہوتی۔

لیکن ان خامیوں کے باوجود ان تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی، ان میں سے جو اعتراضات خود تذکرہ نگاروں کی طرف سے وارد کئے گئے ہیں وہ عموماً، رشک درقاہت، معاشرانہ چشمک، شاعرانہ تعلی اور علاقائی تعصبات کا نتیجہ ہیں۔ پھر چونکہ یہ تذکرہ نگار ایک دوسرے کی کمزوریاں گنوانے کے باوجود، اپنے تذکروں کو ان عیوب سے پاک نہیں رکھ سکے اس لئے ان کے بیانات کو چنداں اہمیت دینا مناسب نہیں لیکن جہاں تک جدید ناقدین کے اعتراضات کا تعلق ہے۔ انھوں نے

قدیم تذکرہ نگاروں کے ساتھ انصاف نہیں کیا۔ ہمیں تذکروں پر تنقیدی و تحقیقی قلم اٹھاتے وقت اس بات کو نظر انداز نہ کرنا چاہیے کہ وہ ایک ایسے عہد، ماحول اور ادبی فضا میں لکھے گئے ہیں جس میں نقد شعرا و سخن نبی کا معیار آج کے معیار سے بالکل مختلف تھا۔ ان تذکرہ نگاروں کے سامنے، قدیم فارسی تذکروں کے سوا، ادبی تنقید، سوانح اور تنقید کے وہ جدید اصول یا نمونے موجود نہ تھے جن کی آواز آج انھیں مطعون اور کم رتبہ خیال کیا جاتا ہے۔ اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کے مذاق ادب طرز تنقید اور انداز تذکرہ نگاری کو بیسویں صدی عیسوی کے نقطہ نگاہ سے جانچنا کسی طرح مناسب نہیں۔ چنانچہ جو لوگ قدیم تذکروں کو آج کے معیار یا اپنے خاص رجحانات و معتقدات کے تحت دیکھیں گے انھیں ضرور مایوسی ہوگی البتہ جو لوگ ان تذکروں کو اس خاص فضا میں لے جا کر دیکھنے کی کوشش کریں گے جن میں وہ لکھے گئے ہیں تو ہمیں یقین ہے کہ ایک دو نہیں انھیں سیکڑوں باتیں کام کی مل جائیں گی، ایسا معلوم ہوتا ہے کہ انھیں ہمارے جدید نقادوں نے قدیم تذکروں کا بالاستیعاب مطالعہ نہیں کیا اور چند تذکروں پر سرسری نظر ڈال کر رائیں قائم کر لی ہیں ورنہ کم از کم انھیں اس بات کا اندازہ ضرور ہو جاتا ہے کہ تذکروں پر جو اعتراضات کئے جاتے ہیں وہ ہر ایک پر منطبق نہیں ہوتے۔ ان میں یقیناً ایسے تذکرے بھی ہیں جن میں سوانح کے باب میں کچھ زیادہ احتیاط و توجہ سے کام نہیں لیا گیا لیکن انھیں تذکروں میں ایسے بھی موجود ہیں جن میں شعرا کے حالات زندگی کو احتیاط سے جمع کرنے، شعرا کے احوال قائم کرنے، ہر دور کی شاعرانہ خصوصیات اُجاگر کرنے، شعرا کی ولایت و سکونت کی نشاندہی کرنے، ان کے اساتذہ و تلامذہ کے نام دینے اور ان کے سنین و وفات و پیدائش کے انداز کرنے میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ ایسے تذکروں میں گلزار ابراہیم گلشن ہند، گلستان سخن، شمیم سخن اور خزینۃ العلوم کے نام آسانی سے لئے جاسکتے ہیں۔ تنقیدی رائوں کے سلسلے میں — حکایت الشعرا، گلشن بے خار اور آب حیات کو کسی طرح نظر انداز نہیں کیا جاسکتا۔ علاوہ انہیں تذکروں کی جو کمزوریاں اور پرکھوائی گئی ہیں وہ کسی ایک تذکرے میں مجتمع نہیں بلکہ متعدد تذکروں میں مٹی ہوئی ہیں۔ بعض میں اشعار کے انتخاب کا اہتمام کیا گیا ہے۔ بعض میں حالات زندگی کو اہمیت دی گئی ہے۔ بعض میں ولایت و سکونت کا ذکر ضرور کیا گیا ہے بعض میں استاد شاگرد کے نام خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں۔ بعض میں شعرا کے کلام پر رائیں ضرور دی گئی ہیں بعض میں معاصرانہ ادبی فضا پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ اس طرح اگر کسی خاص شاعر کے متعلق مختلف تذکروں کے اقتباسات جمع کریں تو ہمیں یقین ہے کہ اس کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آجائے گی، بات یہ ہے کہ اردو شعرا کے تذکرے بے شمار ہیں ان میں اچھے بھی ہیں اور برے بھی۔ بعض ایسے اعلیٰ درجے کے تذکرے موجود ہیں جن میں شاعروں کے حالات اور واقعات نہایت صحیح ہیں بالخصوص معاصرین کے متعلق ان کی معلومات ہر طرح قابل اعتبار ہے بعض میں تنقیدی پہلو بھی معیاری ہے بلکہ

اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت

اس امر سے انکار ممکن نہیں کہ اردو میں ادبی تنقید کی داغ بیل تذکرہ نگاروں کے ہاتھوں پڑتی ہے۔ تذکروں میں چونکہ شعرا کے حالات میں ایجاز و اختصار سے کام لیا جاتا ہے۔ اس لئے کسی شاعر یا اس کے کلام کے متعلق مفصل تنقیدی رائے کی تلاش تو بے سود ہوگی لیکن ان میں کلام کے حسن و قبح پر اجمالاً ایسی رائیں ضرور مل جاتی ہیں جنہیں تنقیدی نقوش و اشارات کے سوا کسی اور چیز سے تعبیر نہیں کر سکتے۔ یہ تنقیدی اشارات بھی عموماً کلام کی ظاہری صورتوں سے بحث کرتے ہیں اور معنوی خصوصیات کو ہاتھ نہیں لگاتے، لیکن اس سے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی شعور پر حرج نہیں آتا۔ بات یہ ہے کہ یہ تذکرے جس ادبی ماحول اور شاعرانہ فضا میں لکھے گئے ہیں اس میں آجکل کی طرح موضوع و مواد کو کچھ زیادہ اہمیت حاصل نہیں تھی بلکہ عربی و فارسی شاعری اور تنقید کے زیر کلام کی ظاہری صورت ہی کو سب کچھ سمجھا جاتا تھا۔

بزرگ گردانہ معنی بزرگ را خرد، نیکو اور خلعت زشت باز نمایہ فرشتہ را در صورت نیکو جلوہ کند وہ ایہام قوت

بائے غضبانی و شہوانی را بر انگیزد تا بدال ایہام طبع را انقباض و انبساطے بود و امور عظام را در نظام عالم سبب شود

ان خیالات کا نتیجہ ہوا کہ شاعری کو محسوسات و جذبات کی ترجمانی کے بجائے سیاہ کو سفید اور سفید کو سیاہ، جھوٹ کو سچ اور سچ کو جھوٹ بنا کر ظاہر کرنے کا وسیلہ سمجھ دیا گیا، چنانچہ رشید الدین و طواط نے عربی فن نقد کی تقلید میں ایک ضخیم کتاب علم بدیع پر فارسی زبان میں لکھی اور اس میں صنائع لفظی و معنوی کو شعر کی صورت میں پیش کیا۔ اثر کا سبب قرار دیا کہ ہمیشہ لفظی تنقید کے یہی مباحث شمس قیس رازی کے یہاں زیر بحث آئے ہیں بلکہ اس نے طواط کے مقابلے میں اس سے زیادہ تفصیل سے ردیف و قافیہ، عروض اور علم معانی و بیان کے دوسرے لوازم کو کلام کے محاسن خاص میں شمار کیا ہے۔

غرض کہ جس وقت اردو فارسی شعرا کے تذکرے مرتب ہو رہے تھے اس وقت عربی و فارسی تنقید کے محور، موضوع، مواد یا معنی نہیں بلکہ ہیئت الفاظ اور علم بیان کے لوازم تھے۔ اس لئے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی لب و لہجہ کو اس وقت کے مروج معیار تنقید سے ہٹ کر دیکھنا مناسب نہ ہو گا بلکہ ہمیں ان کی تنقیدی قدر و قیمت متعین کرنے کے لئے لفظی تنقید کے ان اصول و ضوابط کو سامنے رکھنا ہو گا جو انیسویں صدی کے وسط تک شعر و ادب کا پیمانہ خاص خیال کئے جاتے تھے، چنانچہ اگر ہم شعرا کے اردو کے تذکرہ نگاروں کو قدیم فن نقد کی روشنی میں دیکھیں تو اندازہ ہو گا کہ اختصار و ابجاز کے باوجود ان میں تنقیدی مواد کی کمی نہیں ہے۔ نکات اشعار و محرن نکات سے لے کر شمیم سخن و آب حیات تک تنقیدی شعور و اصول کا ایک ارتقائی سلسلہ ہے جو وقت اور ماحول کے تقاضوں کے ساتھ ساتھ الفاظ کے معنی کی طرف اور ہیئت سے موضوع کی طرف بڑھتا گیا ہے۔ سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگار میر، گروہری، قائم، میر حسن، نجمی زائن شفیق اور حمید اورنگ آبادی وغیرہ۔ تنقیدی شعور سے بیگانہ نہیں ہیں۔ ذوقی اور وجداتی تنقید کے ان اصولوں کی کار فرمائی ان کے تذکرہ نگاروں میں ملتی ہے جو عربی و فارسی کے زیر اثر اس وقت عموماً مروج تھے۔ اس سے زیادہ ان تذکرہ نگاروں سے توقع کرنا ان کے ساتھ نا انصافی ہے۔ لیکن اٹھارہویں صدی کے اداکل میں علم ادب کی روشنی اور فورٹ ولیم کالج کی تحریک نے جہاں برصغیر کے عام ادبی شعور کو متاثر کیا ہے وہاں اس ناسانے کے ناقدین یعنی تذکرہ نگاروں کے انداز فکر اور اسلوب نگارش پر بھی نمایاں اثر ڈالا ہے۔ چنانچہ گلزار ابرار، طبقات الشعراء ہند، گلستان سخن، گلشن بے خار، شمیم سخن اور آب حیات کے تنقیدی لب و لہجے میں یہ اثرات اکثر جگہ نظر آتے ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ اردو کے ان تذکرہ نگاروں کا تنقیدی شعور، عربی فارسی کے قدیم مروج معیاروں اور سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگاروں سے الگ اپنی راہ نکالنے کی کوشش میں لگا ہوا ہے۔ اس لئے کلیم الدین صاحب کی یہ رائے درست نہیں معلوم ہوتی کہ ان تذکرہ نگاروں کی اہمیت محض تاریخی ہے، یہ دنیائے تنقید میں کوئی اہمیت نہیں رکھتے۔

افسوس ہے کہ کلیم الدین تذکرہ نگاروں کی تنقید کو سترہویں اور اٹھارہویں صدی عیسوی کے تنقیدی معیار کے بجائے بیسویں صدی عیسوی بلکہ اپنے ذاتی معیار کی روشنی میں دیکھتے ہیں۔ وہ ان تذکرہ نگاروں میں تنقیدی شعور کی اتنی کمی نہیں ہے جتنی کہ انھیں نظر آتی ہے اگر ہم عربی و فارسی کے مذکورہ بالا مروج اصول تنقید کو نظر میں رکھیں تو اندازہ ہو گا کہ ہمارے قدیم ترین تذکرہ نگار، میر، قائم اور میر حسن

۱۔ مجمع النواہر چاپ تهران

۲۔ حقائق السحری و قافیات الشعراء رشید الدین و طواط

۳۔ النعمانی المطبعہ الاشعار النعمانی

اور مصحفی۔ سبھی ان اصولوں کا احساس رکھتے ہیں۔ مثال کے طور پر میر نے نکات الشعرا میں تنقید کے جن اصولوں پر بار بار زور دیا

ہے۔ ان میں ۱۔

- ۱۔ ربط کلام
- ۲۔ خوش فکری
- ۳۔ تلاش لفظ تازہ
- ۴۔ صفائی گفتگو
- ۵۔ ایجاد مضامین
- ۶۔ تدراری
- ۷۔ دردمندی
- ۸۔ طرز خاص

شامل ہیں۔ اور ان اصولوں کی پاسداری تقریباً ہر قدیم تذکرہ نگار کے یہاں نظر آتی ہے۔ ہر چند کہ ان اصول پر منفصل بحث کہیں نہیں کی گئی اور نہ تذکرہ نگاروں میں اس کی گنجائش تھی۔ لیکن اشارات کی صورت میں یہ جگہ جگہ ملیں گے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی ان اشارات کا تفصیلی جائزہ لیتے ہوئے لکھتے ہیں کہ تذکرہ نگاروں میں ان تنقیدی اشاروں کی بڑی اہمیت ہے۔ ان کا تجزیہ کرنے کے بعد پتہ چلتا ہے کہ یہ چار عناصر سے مرکب ہیں اقل شاعری کے کلام پر مبنی۔ دوم فارسی شاعروں سے مقابلہ۔ سوم کلام پر اصلاح چہاں اس زمانے کی ادبی تحریکوں پر اشارے اس کے علاوہ بعض تذکرے ایسے بھی ہیں جن میں شعر و شاعری کے متعلق فنی مباحث بھی بل جاتے ہیں۔

ان امور سے بقول ڈاکٹر ابواللیث صفحی پتہ چلتا ہے کہ "ابتدائی دور میں بھی فارسی سے اردو میں کام لینے کی حدود مقرر تھیں جن کا سمجھنا سلیقہ شعر گوئی کے لئے ضروری تھا۔ اردو شعر اس کے جتنے بھی تذکرے ہیں ان میں ایسے اشارات بہت صاف اور واضح ہیں جن سے یہ معلوم کرنا آسان ہے کہ دور قدیم میں شعر و شاعری کا مذاق کیا تھا کن اصولوں کو ملحوظ رکھا جاتا تھا بالفاظ دیگر درجہ معیار تنقید کیا تھا جس پر شاعر اپنے کلام کو پرکھتے تھے۔"

تذکرہ نگاروں کے یہ تنقیدی اشارے اور فن مباحث جن کا تعلق زیادہ تر زبان و بیان سے ہے خواہ کتنے ہی پرائے کیوں نہ ہو جائیں لیکن جب تک ادب، الفاظ کا فن رہے گا ان کی اہمیت کو نظری اور عملی دونوں قسم کی تنقیدوں میں کسی طرح بھی نظر انداز نہیں کیا جاسکتا۔ وقت کے تقاضے تنقید میں ان کے دخل کو کم کر سکتے ہیں لیکن سرے سے انھیں خارج نہیں کر سکتے۔ شعر و ادب کے سلسلے میں وہ شروع سے تنقید کا جزو رہے ہیں اور آئندہ بھی رہیں گے، جدید تنقید خواہ کوئی صورت اختیار کرے۔ اس کے اصول خواہ کتنے ہی بدل جائیں، موضوع و مواد کو ہیئت و صورت کو خواہ کتنی ہی برتری حاصل ہو جائے، تنقید سے "ذریعہ نظار" یعنی الفاظ کی وقعت کم نہ ہوگی۔ انھیں پہلے بھی اہم خیال کیا جاتا تھا اور آج بھی اہم خیال کئے جاتے ہیں۔ چنانچہ نیاز فتحپوری لکھتے

۱۔ معیار شعر و سخن۔ از ڈاکٹر ابواللیث صفحی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۷۲ء ص ۶۵

۲۔ اردو تنقید کا ارتقاء ص ۶۷

۳۔ غزل اور تنقید ص ۶۷

ہیں کہ "یہ بالکل درست ہے کہ شاعری کی اصل روح جذبات کا اظہار ہے جسے آجکل کی اصطلاح میں داخلی بھی کہتے ہیں لیکن اگر طریق اظہار ناقص یا پیش پا افتادہ ہو تو شعر معیار سے گر جائے گا۔ اسی طرح خارجی شاعری کو سمجھیں جس کا انحصار زیادہ تر محاکات یا ظاہری نقاشی پر ہے کہ اگر اس کے خطوط اچھے نہ ہوں گے تو وہ بھی پسند نہ کی جائے گی۔ اس لئے میرے نزدیک بنیادی چیز طریق اظہار ہے جس پر محاسن شعری کا انحصار ہے خواہ شاعری داخلی ہو یا خارجی۔ لے ڈاکٹر سید عبداللہ لکھتے ہیں کہ "بعض لوگ زبان کی صحت کے مسئلہ کو فطری حروت گیری کے نام سے یاد کرتے ہیں لیکن سچ یہ ہے کہ یہ خیال صحیح نہیں ادب اور تحریر کی ہر قسم میں زبان کی صحت کی بڑی اہمیت ہے بلکہ ناگزیر حیثیت رکھتی ہے۔ غور کیجئے تو یہ صاف ظاہر ہو گا کہ کوئی ادبی تحریر اپنے اظہار و ابلاغ میں اس وقت تک کامیاب نہیں ہو سکتی جب تک اس کے وسائل اظہار و بلیغ اور کامیاب نہیں ہو پاتے اور ادب کا واحد وسیلہ اظہار زبان و بیان ہے کسی نے کسی کو کوئی ایسا مضمون دیکھا ہے جو اپنے رنگوں کی صحیح ترتیب و ترکیب کے بغیر کامیاب تصویر بنانے کا مدعی ہو رہا ہے اور اگر ایسا کوئی ہے تو وہ یقیناً زویدگی تصور کا مریض ہے۔ یہی حال شاعری اور ادب کا ہے کہ اس میں زبان و بیان کی بلاغت کے بغیر کامیاب نظم یا نثر لکھنے کا دعویٰ صرف وہی کر سکتا ہے جو تنگ اڑانے کا عادی ہے مگر دور کے بغیر سید رشید حسن خاں کا خیال ہے کہ "صحیح الفاظ اور مناسب طرز ادا کا انتخاب ایک ایسے شخص کے خیالات کو خواہ ان میں کتنی ہی اجنبیت ہو۔ دوسرے مختلف ان خیال لوگوں تک پہنچانے کا واحد ذریعہ ہیں، اگر دونوں اجزا میں سے ایک جزو بھی ناقص ہے۔ اس صورت میں نہ بات بنے گی نہ دوسرے تک پہنچے گی۔"

ان تفصیلات سے یہ ظاہر کرنا مقصود تھا کہ شعر اردو کے تذکروں میں جو تنقیدی اشارات کے اصول کار فرما نظر آتے ہیں، وہ بے وقعت نہیں ہیں۔ ان کی اہمیت آج بھی مسلم ہے اور اگر کوئی شخص اس نقطہ نگاہ سے قدیم تذکروں کا تفصیلی مطالعہ کرے گا تو یہ صرف یہی نہیں یہ تذکرے اپنے وقت کے مذاق سخن اور طرز تنقید کے نمائندے نظر آئیں گے بلکہ ان کی دائم و قائم تنقیدی اہمیت کا اعتراف بھی کرنا ہو گا۔

تذکروں کی سوانحی اہمیت | ادبی تنقید کی طرح اردو میں ادبی سوانح نگاری کے ابتدائی نقوش بھی انھیں تذکروں میں ملتے ہیں۔ چنانچہ قدیم شعرا کی زندگی اور سیرت و شخصیت کے متعلق جتنی کتابیں یا مقالات آج تک مرتب ہوئے ہیں، یا ادبی کے عہد سے لے کر انیسویں صدی کے آخر تک شعرا کے متعلق جو واقعات و حالات سامنے آئے ہیں، ان سب کا سرچشمہ بھی تذکرے ہیں۔ دکنی شعرا سے لے کر شمالی ہند کے ممتاز شعرا درد، حاتم، سودا، میر، یحییٰ، قاسم، مصطفیٰ، انشا، آتش، ناسخ، جرات، ممنون، میر حسن، تاباں، نواب مرزا، غالب، مومن، فوق، نسیم، انیس، دبیر اور ظفر وغیرہ کے کلام و زندگی کی جتنی تصویریں آج ہمارے سامنے ہیں وہ انھیں تذکروں کی مدد سے تیار کی گئی ہیں، اور یقین ہے کہ آئندہ بھی قدامت پر جو کچھ لکھا جائے گا تذکروں کے سارے لکھا جائے گا۔ یہ ماننا کہ شعرا کی زندگی و سیرت کے متعلق تذکرہ نگاروں کے بیانات میں بعض جگہ اعتدال و توازن کی کمی ہے اور گمان ہوتا ہے کہ انھوں نے کہیں کہیں باہم رفاقت و رقابت کے زیر اثر سجاوہ ترین یا متعصب سے بھی کام لیا ہے۔ لیکن سارے تذکروں کا یہ حال نہیں ہے۔ ان تذکرہ نگاروں میں بہت سے ایسے ہیں جنھوں نے

لاگ اور لگاؤ دونوں سے بے نیاز وہ کر شعرا کے حالات و کلام پر تبصرے کئے ہیں۔ ان کی تحریروں میں اخلاقی رواداریوں کی پاسداری کے باوجود، بے باکی، حق بیانی، اور اعتدال کی مثالیں ملتی ہیں۔ ایسے تذکرہ نگاروں میں نکات الشعراء، تذکرہ الشعراء (میر حسن) گلشن بچاؤ گلزار ابراہیم خوش معرکہ زیبا، عمدہ منتخب شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ کے نام آسانی سے لئے جاسکتے ہیں۔ ان میں جو کچھ لکھا گیا ہے اکثر بے درناہیت لکھا گیا ہے۔ علاقائی لگاؤ، رشتہ شاکردی و استاد، گروہ بندی اور معاشرانہ نوک جھوک کے باوجود، ان کی راپوں میں توازن پایا جاتا ہے۔ وہ بے سبب ہر جگہ اپنے حریفوں کو نیچا دکھانے یا دوستوں کو اوپر اٹھانے کی کوشش نہیں کرتے۔ دوستی یا دشمنی کے باوجود، وہ عموماً خدا لگتی کہتے ہیں۔ سودا و میر کی چوٹیں۔ معنی و انشاء کے معرکے کس سے چھپے ہوئے ہیں۔ لیکن میر و مفتحی نے اپنے تذکرہ نگاروں میں انشاء و سودا کے متعلق کوئی ایسی بات نہیں کہی جو ان کے مرتبہ شاعرانہ کے منافی ہو۔ اسی طرح ان تذکرہ نگاروں نے اپنے متعلق جو کچھ لکھا ہے اس میں عام شعرا کی طرح، شاعرانہ فعل سے کام نہیں لیا بلکہ اکثر نے اپنا حال بڑے انکسار سے لکھا ہے۔ اور اپنے لئے ہر جگہ "احقر، فقیر، حقیر، کمترین، خاکسار اور" عاجز و بے نوا" وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے ہیں، ان باتوں سے اندازہ ہوتا ہے کہ تذکرہ نگاروں نے اس غیر جانب وادی کو حتی الوسعی برتنا ہے۔ جس کے بغیر سوانح نگاری معتبر نہیں رہتی۔ تذکرہ نگاروں کے سوانحی پہلو کے سلسلے میں بعض ناقدین کا خیال ہے کہ۔ تذکرہ نگاروں میں شاعر کی پیدائش، اُس کا خاندان، اُس کی زندگی کے مختلف واقعات، اس کی تفصیلات، اس کی تعلیم و تربیت اس کا ماحول، اُن میں کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا۔ تذکرہ نویسوں میں یہ قدرت نہیں کہ ان واقعات کو اس طرح بیان کریں کہ شاعر کی تصویر میں جان آجائے اور بولنے لگے سلسلہ

یہ اعتراضات جیسا کہ پچھلی سطور میں ہم خود اظہار کر چکے ہیں، بڑی حد تک درست ہیں۔ لیکن سوال یہ ہے کہ آج بھی وہ کونسی ادبی تاریخ یا تنقیدی کتاب ہے جس میں کسی شاعر یا ادیب کے متعلق یہ ساری تفصیلات ایک جگہ مل جاتی ہیں اور اس انداز سے کہ اس کی جیتی جاگتی اور منہ بولتی تصویر سامنے آجاتی ہو۔ اس لئے اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی میں جبکہ آمد و رفت، رسل و رسائل، نشر و اشاعت اور کتابت و طباعت کے ذرائع بہت محدود تھے اور کتابیں عموماً ذاتی ذوق و شوق اور تسکین کے لئے لکھی جاتی تھیں۔ ان تذکرہ نگاروں سے یہ مطالبہ کرنا کہ وہ مستند سوانح حیات کے ساتھ کسی شاعر کی منہ بولتی تصویر پیش کریں، نامناسب ہے۔ ہاں کچھ تصویریں خاک کے اور رنگ ان تذکرہ نگاروں میں ضرور مل جائیں گی اور اگر ہم کسی شاعر کی مکمل تصویر دیکھنا ہی چاہیں تو مختلف تذکرہ نگاروں کی مدد سے بہ آسانی تیار کر سکتے ہیں۔ جن بزرگوں نے قدیم شعرا کے تذکرے مرتب کئے ہیں اور ان پر تفصیلی ملاحظات لکھے ہیں۔ انھوں نے اس قسم کے سوانحی خاکوں کی بہترین مثالیں ہر تذکرے کے سلسلے میں درج کی ہیں۔ ہم اُن کی تفصیل میں اس جگہ نہیں جانا چاہتے۔ لیکن اتنی بات برہمی ہے کہ تذکرہ نگاروں نے جو سوانحی خطوط پیش کئے ہیں وہ بنیادی اور اصلی ہیں۔ اس لئے کہ اکثر تذکرہ نگاروں نے عموماً انھیں شعرا کی تفصیل دی ہے۔ جن سے وہ ذاتی طور پر یا کسی دوست کے ذریعہ واقف تھے اس کے برعکس جن سے وہ باخبر نہ تھے، ان کے متعلق اپنی لاعلمی کا صاف اظہار کر دیا ہے۔ ذاتی واقفیت جس کے بغیر سوانحی مواد میں جان نہیں آتی تذکرہ نگاروں کا اصل ماحذ ہے اور اسی ماحذ کی بدولت معاصرین کی زندگی کے متعلق ان کی رائیں آخر اس درجہ وسیع ہو جاتی ہیں کہ ہم انھیں کسی طرح نظر انداز نہیں کر سکتے۔ حقیقت یہ ہے کہ اردو میں تحقیق کی اکثر کتابیں انھیں تذکرہ نگاروں نے سمجھائی ہیں۔ مثال کے طور پر میر تقی میر کی شاعری داخلی طور پر صاف تہہ دے رہی تھی کہ وہ کسی پری مثال کے تیر عشق کے گھائل تھے۔ لیکن خارجی شہادت

کے بغیر کسی میں ہمت نہ تھی اس صوفی منش، شاعر پر عشق بازی کی ہمت لگاتا۔ نتیجہً دوسرے غزل گو شعرا کی طرح ان کے رنگ مجازی کو بھی حقیقت کا ایک رخ خیال کیا جاتا تھا لیکن جب ایک تذکرہ نگار نے میر کے متعلق یہ انکشاف کیا کہ،

میر باپری تشلے کرا عزرائش بود، در پردہ نقش طبع میل خاطر داشت یہ

تو میر کی شاعری کا مفہوم ہی بدل گیا ہے۔ اس کی شاعری زندگی سے فرار کا نتیجہ خیال کی جاتی تھی۔ لیکن تذکروں کے مطالعہ کے بعد اس کا ہر شعر زندگی کے مسائل میں گتھا ہوا نظر آنے لگا۔

اسی طرح دوسرے شعرا کی بھی زندگی کے متعلق ان تذکرہ نگاروں نے بعض ایسے راز فاش کر دئے ہیں جو شاعر کی شخصیت و کلام دونوں کی تفہیم کے لئے ضروری تھے لیکن ہماری نظر سے اوجھل تھے، چند مثالیں دیکھئے۔

۱۔ "میر جن کو بہ سبب تقاضے جوانی کی ایک عورت سے محبت و محاورت ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بہ پاس خاطر معشوقہ منہوئی بہ نظیر صنعت کی" (خوش معرکہ زیبا)

۲۔ "آفتاب رائے رسوا۔ بریک پیر کیوہ متو نام عشق پیدا کر دہ بود" (نکات الشعرا)

۳۔ "میاں عبدالحی تاباں التخلص بہ تاباں۔ در وقت خویش نظیرے نہ داشت، سیدنا دہ بود کمال حسن و دجاہت تمام عالم فریقہ حسن اود بود بلکہ گرم بازار ریختہ ازالہ شعلہ ردد و بلا شد اکثر اشخاص ایں فن را وسیلہ ساختہ و فیصل صحبت اوی شدند۔۔۔۔۔ عاشق معشوق معراج بریک طغہ سلیمان نام عشق داشت" (تذکرۃ الشعرا)

۴۔ "جعفر علی خاں زکی۔۔۔۔۔ ذہن و ذکا و طبع رسا داشت سرائی رام را جہرود عشق داشت" (نکات الشعرا)

۵۔ "امت الفاطمہ بیگم نام تھا، صاحب جی کے نام سے شہرت تھیں، حسن و صفات میں مش آفتاب تھیں، اپنے محلے میں مومن خاں سے سابقہ پڑا۔۔۔۔۔ خاں موصوف کی مثنوی قول تھیں انھیں کے حسن و جمال کی شرح ہے" (تذکرۃ الشعرا میر حسن)

۶۔ "خواجہ حسن دہلوی بخشی نام ایک ننھی ارباب نشاط سے ہے اس پر مرتے ہیں ادا اکثر نام اس کا مقلع میں غزل کے داخل کرتے ہیں" (گلشن ہند)

۷۔ "میر مظفر علی آزاد دہلوی در ہنگامے کہ بہ نزاکت نام کینز سے عاشق و منا زعمہ با پنا بیگم داشت، معاملہ اود مرجوع با حق بود"

۸۔ "فضائل علی خاں بے قیدہ تخلص جوانی محمد شاہی بود خوش خوراک خوش رو و خوش پوشاک بلکہ از تیان ہند عشق پیدا کر دہ بود" (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۹۔ "نزاکت تخلص رحیم نام، نارتوں کی بت بازی ستم شکاری ہے جو شیفتہ مرحوم صاحب گلشن بے غار کی دوستاری سے شاعری میں نام پائی۔" (تذکرۃ النساء مودت نادر)

ان میں سے، میر تقی میر، میر حسن اور شیفتہ خود تذکرہ نگار ہیں لیکن انھوں نے اپنے تذکروں میں اپنے معاشقوں کا سراغ نہیں دیا، کچھ بھی دوسرے تذکرہ نگاروں نے راز کو راز نہ رہنے دیا اور وہ سب کچھ کہہ دیا ہے جو ایک بے لاگ سوانح نگار ہی کہہ سکتا ہے۔ ڈاکٹر سید عبداللہ نکات الشعرا کے متعلق لکھتے ہیں کہ "تتقید سخن کے علاوہ مختلف اشخاص کی سیرت کے متعلق اس قدر برہنہ اور دانشگاہ راہیں

پائی جاتی ہیں۔ جن کو پڑھ کر واقعی حیرت ہوتی ہے۔ ایک تو پوں بھی یہ بات زمانے کی فضا کے خلاف تھی، پھر یہ بات اور بھی ستراد ہوئی کہ معاصرین پر رائے زنی کرتے ہوئے میر سے ان کی دل شکنی کی مطلق پروا نہیں کی۔ لیکن یہ چیز میر تقی میر کی تک محدود نہیں رہے بلکہ دوسرے تذکرہ نگاروں نے بھی اکثر یہی بے باک روش اختیار کی ہے۔ اور نجی زندگی کی ایسی جزئیات و تفصیلات پیش کر دی ہیں کہ اگر ہم انہیں مختلف تذکرہ دوں سے کجا کریں تو ہر شاعر کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آسکتی ہے۔ لیکن ضرورت ہے قدیم تذکرہ نگاری کو چھلنے کی۔ یہ کام بہت مشکل ہے۔ ہاں ان کی کمزوریاں بغیر مطالعہ کی گنجائش جاسکتی ہیں۔

تذکروں کی تاریخی اہمیت | کریم الدین نے طبقات الشعراء میں لکھا ہے کہ ”تذکرے اور طبقات چونکہ شاخیں فن تاریخ کی ہیں خصوصاً زبان عرب اور فارسی اس قسم کی بہت ہی تصنیف ہوئی ہیں۔ ان کی دیکھا دیکھی زبان اردو میں بھی اس طریق تصنیف کا استعمال کیا ہے۔“ اس عبارت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ہمارے قدیم تذکرہ نگار، تذکرہ نگاری کو تاریخ نگاری سے الگ چیز نہ سمجھتے تھے۔ اس لئے یہ ممکن ہی نہیں کہ ان کے تذکروں میں تاریخ کے احداث نہ پائے جاتے ہوں۔ یہ صحیح ہے کہ ان میں سنین اعداد وار کے تعین کا اہتمام نہیں کیا گیا۔ واقعات و حالات کی تدوین و ترتیب بھی تاریخوں اور سنوں کا لحاظ رکھ کر نہیں کی گئی اس کے باوجود یہ تذکرے تاریخ و عہد کے احساس و اظہار سے یکسر خالی نہیں ہیں۔ ابتدائی تذکروں میں زبان دیوان کے عہد بہ عہد ارتقاء پر تاریخی تبصرے تو نہیں ملتے لیکن اس سے انکار ممکن نہیں کہ قدیم و جدید ادوار اور اسلوب شعر و ادب کی تبدیلیوں کا شعور ان میں پایا جاتا تھا۔ چنانچہ قائم نے مخزنِ نکات مولفہ ۱۹۵۷ء میں شعرا کے خاص ادوار قائم کئے ہیں اور دکنی و شمالی ہند کے شعرا پر غور و جانبدارانہ تنقیدی رائے دے کر معاصر شعرا کے مراتب متعین کئے ہیں یہ قائم کے بعد میر حسن نے بھی یہی روش اختیار کی ہے اور ہر دور کو متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کر کے شعرا کا ذکر کیا ہے۔ گلزارِ ابراہیم مولفہ ۱۹۵۷ء اور گلشنِ ہند مولفہ ۱۹۵۷ء میں تاریخ نگاری کے عناصر اور بھی نمایاں ہو گئے ہیں۔ گلزارِ ابراہیم کے مصنف علی ابراہیم خاں چونکہ ایٹ انڈیا کمپنی کے ملازم تھے اور اعلیٰ عہدے پر فائز تھے اس لئے انھیں شعرا کے حالات جمع کرنے میں بڑی آسانیاں تھیں چنانچہ انھوں نے اکثر تلامذہ تاریخ پیدائش و وفات کا تعین کیا ہے۔ شعرا کے حالات خط و کتابت کے ذریعہ فراہم کئے ہیں اور ان خطوط کے اقتباسات بھی دئے ہیں۔ گلشنِ ہند میں مرزا علی لطف نے حالات کو مزید تفصیلی اور باوثوق بنانے کی کوشش کی ہے۔ گارسان داسی چونکہ ششقریب سے اس لئے اس کا نقطہ نظر تذکرہ نگاری کے باب میں بہت مختلف ہے۔ وہ تاریخ ادب ہندوستانی پہلی جلد میں اردو زبان و ادب کی پیدائش اور ارتقاء پر بحث کرتا ہے اور دریاچہ میں اردو شاعری کے مختلف ادوار کا جائزہ لے کر شعرا کے حالات لکھتا ہے کریم الدین بھی طبقات الشعراء میں گارسان کے پابند نظر آتے ہیں اور اردو شاعری و ادب کو تاریخی حیثیت سے موضوع بحث بناتے ہیں۔

مکتبہ سخن، انتخابِ دواؤں، اور خزینۃ العلوم کے دیباچے بھی تاریخی اعتبار سے نہایت اہم ہے ان میں مختلف ادوار کے اسلوب سخن، زبان و دیوان کی تبدیلیوں اور کلام کے محاسن و معائب کا ذکر آیا ہے۔ نتیجتاً ہمیں ان تذکروں کے ذریعہ اکثر شعرا کا سال وفات، تاریخ پیدائش، سکونت، ولدیت، شاگردی، استاد، مزاج، پسندیدہ صنعت، انداز سخن گوئی، طرزِ ادا اور اس کا شاعرانہ مرتبہ کم و بیش ہمارے سامنے آجاتا ہے۔ شمیم سخن ”اور آبِ حیات میں تذکرہ نگاری گویا تاریخ کی سرحد میں براہِ راست داخل ہو جاتی ہے۔ ان میں ہیں وہ سب کچھ مل جاتا ہے جو کسی قدیم لادبی تاریخ سے توقع کی جاسکتی ہے۔

لیکن تذکروں کا تاریخی مواد صرف شعرا کے حالات زندگی یا ان کے کلام پر تنقید و تبصرہ تک محدود نہیں ہے۔ ان میں بعض تحریکیں، ادبی روایتوں، شعری محفلوں، سماجی رسوم اور اخلاقی قدروں کا سراغ بھی ملتا ہے۔ خواجہ احمد فاروقی، نکات الشعرا پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "اگر تنقید ایک سماجی عمل ہے تو اس سے سماجی حالات بھی واضح ہو سکتے ہیں۔ میر کی تنقیدوں صاف معلوم ہوتا ہے کہ"۔

- ۱۔ اس زمانے میں ہندو اور مسلمانوں میں بڑا اتحاد اور میل جول تھا۔ اور بعض شعرا قید مذہب و ملت سے آزاد تھے۔
 - ۲۔ اہل قلم، اہل سیف بھی تھے اور سخن فہمی و شمشیر شناسی میں تضاد نہیں تھا۔
 - ۳۔ درویشی اور شاعری دونوں بدوش چلتی تھیں۔
 - ۴۔ زمانہ پر ایک انحطاطی رنگ چھایا ہوا تھا۔ اس لئے بعض شعرا ہزل کی طرف مائل تھے۔
 - ۵۔ مشاعرے معاشرت کا جزو بن گئے تھے اور ان کی حیثیت ادبی جلسہ کی ہی نہیں تھی۔ تنقیدی ادارے کی بھی کمی تھی۔
 - ۶۔ سلطنت مغلیہ کے زوال کے ساتھ فارسی بھی زوال پذیر تھی اور اس کی خاکسترائی کے لئے سامان وجود بن گئی تھی۔
- یہ باتیں نکات الشعرا تک محدود نہیں ہیں۔ سماجی زندگی کی یہ تفصیلات دوسرے تذکروں میں بھی ملتی ہیں اور ادبی تاریخ نگاری کے لئے بیش بہا سرمایہ کی حیثیت رکھتی ہیں۔

تذکرہ نگاری کیلئے پچھلے سطور میں اردو میں تذکرہ نگاری کے آغاز، تذکروں کے ادارے، ان کی قسمیں، تعداد، ظاہری و معنوی حیثیت، محرکات و محرکات، محاسن و معائب، تنقیدی و سوانحی اہمیت اور تاریخی و ادبی نوعیت کی تفصیل دی جا چکی ہے۔ اس تفصیل کی روشنی میں تذکرہ نگاری کے فن کا تعین آسان بھی ہے مشکل بھی۔ آسان یوں ہے کہ ان تفصیلات کے بعد تذکرہ نگاری کے فن کا احساس ضرور ہو جاتا ہے، مشکل یوں کہ اس احساس کے باوجود ہم اس کی حدود مقرر نہیں کر سکتے۔ تذکروں کی مختلف نوعیتوں، قسموں اور محرکات سے اندازہ ہوا ہو گا کہ تذکرہ نگاری کا اولین محرک "انتخاب اشعار" یا بیاض نگاری کا شوق رہا ہے۔ بیاض نگاری کی کیا نوعیت تھی اس کی تفصیل ہم بتا چکے ہیں، اس جگہ صرف اس قدر دھڑکنا ہے کہ بیاض میں جب اشعار کے ساتھ صاحبان اشعار کے نام اور تخلص بھی شامل ہونے لگے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ بعد ازاں نام و تخلص میں خاص ترتیب پیدا کر دی گئی۔ مختصر حالات زندگی کے ساتھ کلام پر مختصر تبصرہ کا اضافہ ہوا اور تذکرہ، بیاض سے آگے بڑھ کر نیم تاریخی، نیم سوانحی اور نیم تنقیدی فضا میں داخل ہو گیا۔ وقت اور ماحول کی تبدیلیوں کے ساتھ تذکروں پر ادبی تاریخ اور تنقید و سوانح کا رنگ گہرا ہوتا گیا۔ تین رنگوں کا یہی آمیزہ جسے حقیقی معنوں میں نہ ادبی تاریخ کہہ سکتے ہیں نہ تنقید نگاری و سوانح نگاری، تذکرے کا فن قرار پایا اور شعرا کے مختصر حالات، کلام پر سرسری تبصرہ اور انتخاب اشعار کو اس کے عناصر ترکیبی میں شمار کیا گیا۔

نکات الشعراء

مصنف ۱۔ میر تقی میر

میر تقی میر نے تذکرے کی تصنیف کا سال خود کہیں درج نہیں کیا لیکن آئندہ مخلص کا ذکر
میر نے جن طور پر کیا ہے اس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ نکلتا ہے۔

اس کا ایک قلمی نسخہ جو ۱۲۳۵ھ میں لکھا گیا تھا مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا جسے انھوں نے مفید مقدمے کے
ساتھ ۱۹۳۵ء میں انجمن ترقی اردو (دکن) سے شائع کر دیا۔

نکات الشعراء قدیم ترین تذکروں میں شمار کیا جاتا ہے اس سے قبل کے بعض تذکروں کا نام بھی
تذکروں میں ملتا ہے، لیکن ان میں کوئی دستیاب نہیں ہے۔ افضل سیگ قاضی اور نگ آبادی کا
تذکرہ تحفۃ الشعراء، اور خواجہ حمید اور نگ آبادی کا گلشن گفتار، البتہ نکات الشعراء کے ساتھ ساتھ وجود میں آئے
ہیں۔ ان تینوں کا سال تصنیف ۱۱۶۵ھ ہے۔ اس لئے ایک دوسرے پر ان کی قدامت ثابت کرنا مشکل ہے۔

تذکرہ فارسی میں ہے اور بقول مولوی عبدالحق اسمیں شعراء کے کلام پر عموماً منصفانہ اور بیباکانہ تبصرہ کیا گیا ہے
نکات الشعراء کا یہی تنقیدی لب و لہجہ اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتا ہے۔

ریختہ کے اقسام، اسکی خصوصیات، لب و لہجہ اور شعری محاسن وغیرہ کا اجمالی اور اہم ذکر بھی اول اول اسی تذکرے
میں آیا ہے اور تذکرے کے خاتمے پر میر نے جو کچھ لکھا ہے وہ اردو شاعری کی تنقیدی تاریخ میں اہم خیال کیا جاتا ہے۔
خاتمہ اور ترقیمہ کے ساتھ اس میں مندرجہ ذیل سر شاعرین کا ذکر کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر	مخلص و نام	نمبر	مخلص و نام	نمبر	مخلص و نام
۱	ایرو	۶	اشتیاق	۱۱	پہار
۲	احسن اند	۷	اشرف	۱۲	بید
۳	احمدی	۸	امید	۱۳	بتیاب
۴	آرزد	۹	اسان	۱۴	بچدہ
۵	آزاد	۱۰	بسل	۱۵	بیچار

سکندر	۷۴	سجاد	۴۵	بیدل	۱۶
کترین	۷۵	سراج	۴۶	بیرنگ	۱۷
سعید	۷۶	سعادت	۴۷	بینوا	۱۸
گرامی	۷۷	سعدی دکنی	۴۸	پاکباز	۱۹
لطیفی	۷۸	سلام	۴۹	تابان	۲۰
محسن	۷۹	سودا	۵۰	تجربہ	۲۱
محمود	۸۰	شاغل	۵۱	تکین	۲۲
مخلص	۸۱	شعوری	۵۲	ثاقب	۲۳
مضمون	۸۲	شوق	۵۳	جعفر	۲۴
منظر	۸۳	صبائی	۵۴	جعفر زلی	۲۵
محرر	۸۴	ضیاء	۵۵	جگن	۲۶
ملک	۸۵	عاجز (عارف علی خاں)	۵۶	حاتم	۲۷
موزوں	۸۶	عارف	۵۷	حزین	۲۸
میر (محمد میر)	۸۷	عامری	۵۸	حسن	۲۹
میر (میر تقی)	۸۸	عبدالمعیر	۵۹	حسن (میر حسن)	۳۰
میر گھسی	۸۹	عبدالرحیم	۶۰	حبیب (معتق علی)	۳۱
ناجی	۹۰	عزالت	۶۱	حشمت (محمد علی)	۳۲
نثار	۹۱	عزیز اللہ	۶۲	خالسار	۳۳
ولی	۹۲	عشاق	۶۳	خسرو	۳۴
ہاتفی	۹۳	عطا	۶۴	خوشنودی	۳۵
ہاشم	۹۴	غریب	۶۵	دانا	۳۶
ہدایت	۹۵	غوصی	۶۶	داؤد	۳۷
یقین	۹۶	فخری	۶۷	درد (خواجہ میر)	۳۸
یک دل	۹۷	فضل	۶۸	درد (کریم اللہ خاں)	۳۹
یک رنگ	۹۸	فخاں	۶۹	درد مند	۴۰
یکرو	۹۹	قاسم مرزا	۷۰	براقم	۴۱
یونس	۱۰۰	قائم	۷۱	رسوا	۴۲
		قدیر	۷۲	زکی	۴۳
		قدرت	۷۳	ساکب	۴۴

گلشن گفتار

مصنف خواجہ خان مخلص بہ جمید۔ اورنگ آباد کے متوطن تھے۔ باپ کا نام ترکنا ز خان قوی جنگ اور دادا کا نام یکہ تہا ز خان تھا عارف الدین خان عاجز جمید کے استاد تھے۔ چنانچہ استاد کا رنگ شاگرد کے کلام میں صاف نظر آتا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | دیباچہ میں مصنف نے اس کا مادہ تاریخ ”گلشن بزم گفتار ہے“ درج کیا ہے۔ اس سے ۱۱۶۶ھ تکتے ہیں۔ یہی اس کا سال تصنیف ہے۔ سید محمد ایم۔ اے نے حیدرآباد سے مفید دیباچہ کے ساتھ ۱۳۱۸ھ میں اسے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | یہ مختصر سا تذکرہ فارسی میں ہے۔ اس کتابچے سے اندازہ ہوتا ہے کہ دکن میں شعر و سخن کی ترقی کے ساتھ ادبی تنقید نگاری اور تذکرہ نگاری کا رواج کبھی بہت پہلے ہو چکا تھا۔ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اکثر شاعروں کی ایک دو غزلیں تمام وکمال پیش کی گئی ہیں۔ دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح صرف اشعار نہیں دئے گئے۔ بعض شاعروں کے انتخاب کلام میں مثنوی اور مخمس کے نمونے بھی دئے گئے ہیں۔ اس میں دلی کے دو شاکر دوں اشرف اور رضی کے متعلق یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ وہ گجراتی تھے۔

اب تک میر کے نکات الشعر اور دو کا اولین تذکرہ خیال کیا جاتا تھا۔ لیکن محمد الشعر اور گلشن گفتاری دستیابی کے بعد پتہ چلا کہ تینوں تذکرے ساتھ ساتھ لکھے گئے ہیں۔

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	نصرتی	۷	مضمون	۱۳	آبرو	۱۹	احسن	۲۵	فضلی
۲	ولی	۸	عبدالرحیم	۱۴	منظمر	۲۰	زانی	۲۶	داؤد
۳	اشرف	۹	یکرو	۱۵	سودا	۲۱	اعظم	۲۷	عاجز
۴	رضی	۱۰	یک رنگ	۱۶	ناجی	۲۲	قائم	۲۸	رسا
۵	مزیل	۱۱	قایم	۱۷	تابان	۲۳	کامل	۲۹	وفا
۶	حشمت	۱۲	حاتم	۱۸	یقین	۲۴	ابدل	۳۰	عزمت

۱۔ مطلوبہ غور خیز پریس پورٹ بازار نیابلے حیدر آباد دکن۔ ۱۹۶۳ء میں اس کا ترجمہ دانش علی کھٹور سے شائع ہوا۔

تحفۃ الشعراء

مصنف | افضل بیگ قاتشال ادناگ آبادی

عہد تصنیف و طباعت | میر غلام علی آزاد بلگرامی اور عارف الدین عاجز کے جو قطعہات تاریخ اس تذکرے میں شامل ہیں ان سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۵۵ھ معلوم ہوتا ہے آزاد نے "تحفۃ اصحاب شعر" اور ماہنامہ "تحفۃ روح کلام شعراء" سے تاریخ نکالی ہے۔ سب سے پہلے ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے مبسوط مقدمہ کے ساتھ ستمبر ۱۹۳۸ء کے علیگزہر میگزین میں شائع کیا۔ بعد میں ڈاکٹر حفیظ قنیل نے اپنے مقدمہ کے ساتھ شائع کیا۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور قدیم ترین تذکرہ میں شمار ہوتا ہے۔ گلشن گفتار، نکات الشعراء اور تحفۃ الشعراء تینوں ۱۱۵۵ھ میں مرتب ہوئے ہیں۔ اس سے پہلے کا کوئی تذکرہ اب تک دستیاب نہیں ہوا۔ تحفۃ الشعراء میں دکن کے بعض ایسے شعرا بل جاتے ہیں جن کا ذکر نکات الشعراء اور گلشن گفتار میں نہیں آیا۔ شعراء کی ترتیب میں کوئی اصول ملحوظ نہیں رکھا گیا بلکہ اردو اور فارسی شاعروں کا ملا جلا ذکر کر دیا گیا۔ تذکرے کے دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف، اپنے عہد کے ممتاز علماء و فضلا سے ذاتی طور پر واقف تھا، اور اس نے اس عہد تک کے سارے مشہور فارسی تذکرہوں سے استفادہ کیا ہے۔ شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کی طرف بہاں بھی توجہ نہیں کی گئی۔ ہاں شعراء کے وطن و جائے سکونت کا سراغ اکثر جگہ دیدیا گیا ہے۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں بہت مختصر ہیں۔ لیکن جو کچھ بتوں ڈاکٹر ابواللیث صدیقی رشک و محاسنیت سے پاک ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزاد غلام علی	۶	آشنا قاضی محمد جان	۱۱	افصح میر محمد علی
۲	آصف آصف جاہ لفظ انگ	۷	اقدس محمد رضی شوستری	۱۲	امین امین الدین علی
۳	ارادت مرزا ہدایت اللہ	۸	افتخار عبدالوہاب	۱۳	بسمی یوسف علی
۴	امید قزلباش خاں	۹	امداد شیخ غلام حسین	۱۴	تسلیم محمد قلی
۵	ایجاد مرزا علی نقی	۱۰	ایما میر بخش عاشق	۱۵	جرات میر محمد ہاشم

۱۔ ادارہ ادبیات اردو و جدید آباد سے ۱۹۶۱ء میں شائع ہوا۔

۱۶	جو یا	محمد فاضل سرسندی	۳۱	ماشت	قاسم جان	۴۶	مستند	آقا صاحب
۱۷	حامد	حامد علی خان دودھ آبادی	۳۲	عاجز	عارف العزیز خان	۴۷	مبارک	مبارک یار خان
۱۸	خیری	عنایت اللہ	۳۳	عاصی	شیخ فہمید	۴۸	موزوں	رکے مدن سنگھ
۱۹	خواجگی		۳۴	عاطل		۴۹	منظر	میر مرزا جان جاناں
۲۰	خلیل	میرزا خلیل	۳۵	فضل	شاہ فضل اللہ	۵۰	ناصر	نظام الدین ناصر جنگ
۲۱	دانا	فضل علی	۳۶	فخر الدین	ادرنگ آبادی	۵۱	نصرت	محمد نعیم دلاور خان
۲۲	رسا	مرزا جاہ	۳۷	فدا	رضا مطلب خان	۵۲	نشاط	فقیر اللہ خان
۲۳	رنگین	نور الدین	۳۸	فاضل	دفاع محمد فاضل	۵۳	وحدت	ہدایت اللہ
۲۴	راز	نوازش خان	۳۹	قابل	موسس خان	۵۴	دقار	میر عبدالحی خان
۲۵	سالک	غلام حسین	۴۰	قلی	درنگاہ قلی خان	۵۵	دفا	امین ایلم پوری
۲۶	سراج	ادرنگ آبادی	۴۱	قدرت	غلام ابراہیم خان	۵۶	والہ	سید محمد
۲۷	شہید		۴۲	قدر	شیخ احمد	۵۷	داصل	مرزا ترک
۲۸	ضیاء	میر محمد علی	۴۳	کامل	میر کامل	۵۸	یکدل	شیخ محمد احمد
۲۹	عزت	سید عبدالولی	۴۴	کامگار	خواجہ کامگار محمد ادرنگ آبادی			
۳۰	عزت	عبدالمنان	۴۵	محمود	مرشد قلی خان			

نیاز نمبر

جس میں تقریباً پاک و ہند کے سارے ممتاز اہل قلم اور کابادوب نے حصہ لیا ہے اس میں نیاز فچیوری کی شخصیت اور فن کے ہر پہلو مثلاً ان کی افسانہ نگاری، تنقید اسلوب نگارش، انشاپروری۔ مکتوب نگاری دینی رجحانات، صحافی زندگی، شاعری و ادبی زندگی، ان کے افکار و عقائد اور دوسرے پہلوؤں پر سیر حاصل بحث کر کے ان کے علمی ادبی مرتبے کا تعین کیا گیا ہے۔ گویا یہ نمبر حضرت نیاز کی شخصیت اور فن کا ایسا موقع ہے جو اس سلسلے میں ایک مستند دستاویز اور اردو صحافت میں گرانقدر اضافے کی حیثیت رکھتا ہے

قیمت آٹھ روپے

صفحات: ۶۲۲

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

تذکرہ ریختہ گویاں

مصنف | سید فتح علی حسینی گریزی - متوفی ۱۲۲۲ھ

عہد تصنیف و طباعت | یہ تذکرہ ۱۱۶۱ھ میں مصنف کی وفات سے اٹھارہ سال قبل لکھا گیا۔ اس کا ایک قدیم مخطوطہ جو کہ ۱۱۶۲ھ میں یعنی تذکرہ کی تصنیف سے صرف چھ سال بعد لکھا گیا تھا۔ مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا۔ مولوی صاحب مرحوم نے ایک لیبٹ مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے ۱۹۳۳ء میں شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۹۸ شاعرین کا ذکر آیا ہے۔ گریزی نے کہیں اس بات کا ذکر نہیں کیا کہ انھوں نے کسی قدیم تذکرے سے استفادہ کیا ہے یا کوئی تذکرہ ان کے تذکرے سے پہلے موجود تھا لیکن دیباچہ سے صاف بتہ چلتا ہے کہ انھوں نے قدیم تذکرہ خصوصاً میر کے نکات الشعرا کے جواب میں اپنا تذکرہ مرتب کیا تھا۔ اس لئے کہ اس میں میر کا ذکر صرف تین سطروں میں کیا ہے۔ اور ریختہ کی فصاحت و بلاغت کے وہی اصول دہرائے ہیں جن کا ذکر میر نے نکات الشعرا کے دیباچہ میں کیا ہے۔

گریزی نے شعرا کے سوانح اور کلام پر بہت مہر کا اور محقر تبصرہ کیا ہے۔ اس لئے اس تذکرے سے کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔ انھوں نے دیباچہ میں دعویٰ تو یہی کیا ہے کہ جن شاعروں کو دوسروں نے نظر انداز کیا ہے وہ ان پر تفصیل سے روشنی ڈالیں گے لیکن اس دعویٰ کا ثبوت تذکرہ سے نہیں ملتا۔ نصف صفحے سے زیادہ کسی شاعر پر نہیں لکھا گیا۔ پھر بھی یہ تذکرہ سوانحی اور تاریخی حیثیت سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ اس لئے کہ گریزی کے بیانات اپنے معاصر شعرا کے سلسلے میں عینی شہادت کی حیثیت رکھتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزد	۳	اکرد	۵	الستان
۲	استیاق	۴	اکاہ	۶	آزاد

۷	احسن	۳۸	وانا	۶۹	غریب
۸	آشنا	۳۹	ذہین	۷۰	فغان
۹	آوارہ	۴۰	رسوا	۷۱	فضلی
۱۰	الہام	۴۱	زکی	۷۲	فدا
۱۱	انجام	۴۲	سودا	۷۳	قائم
۱۲	بیار	۴۳	سعدی	۷۴	قدرت
۱۳	بیرنگ	۴۴	سجاد	۷۵	قدر
۱۴	بیدار	۴۵	سلام	۷۶	قائم
۱۵	بیتاب	۴۶	سعادت	۷۷	قادری
۱۶	پیام	۴۷	سراج	۷۸	سکیم
۱۷	بسل	۴۸	سامان	۷۹	کترین
۱۸	پاکبار	۴۹	شہزادہ	۸۰	سکافر
۱۹	قریباش	۵۰	شہزاد	۸۱	گھاسی
۲۰	بیان	۵۱	درد	۸۲	لسان
۲۱	بیرسی	۵۲	صانع	۸۳	منظر
۲۲	جود	۵۳	صنعت	۸۴	مضمون
۲۳	تابان	۵۴	صمصام	۸۵	مرغل
۲۴	تکین	۵۵	ضیا	۸۶	موزوں
۲۵	ثاقب	۵۶	طالع	۸۷	میراں
۲۶	جگن	۵۷	ظاہر	۸۸	میر محمد تقی
۲۷	جولہ	۵۸	ظہور	۸۹	میر محمد میر
۲۸	حزین	۵۹	عاصمی	۹۰	محسن
۲۹	حشمت	۶۰	عارف	۹۱	موندل رحم علی
۳۰	حاتم	۶۱	عشاق	۹۲	ناجی
۳۱	حشمت	۶۲	غریز	۹۳	نثار
۳۲	حسن	۶۳	عہدہ	۹۴	دلی
۳۳	حبیب	۶۴	عزت	۹۵	ہدایت
۳۴	خاکسار	۶۵	عمر	۹۶	یقین
۳۵	درد	۶۶	عاصمی	۹۷	یک رنگ
۳۶	داؤد	۶۷	عاشق	۹۸	یکرو
۳۷	دردمن	۶۸	عاجز		

محزن نکات

مصنف شیخ محمد قیام الدین قائم چاند پور۔ ضلع بجنور کے باشندے تھے۔ سن شعور کے بعد بلسلہ ملازمت دہلی گئے اور دہلی کی تباہی تک معیم رہے۔ شعر و سخن سے فطری نگار تھا۔ پہلے ہرد اور شاہ بدایت سے اصلاح لی، پھر سودا سے رجوع ہوئے۔ ولی اجرٹے کے بعد ٹانڈے چلے گئے اور نواب محمد یار خاں امیر کی قدر دانی نے انھیں تین چار ماہ مہمان رکھا۔ مصنفی سے قائم کی ملاقات یہیں ہوئی تھی۔ ٹانڈے کی تباہی کے بعد نواب فیض اللہ خاں دلی رام پور کے بیٹے احمد یار خاں نے انھیں رام پور بلا لیا جہاں کچھ دنوں بعد شہر ۱۲۰۱ھ میں ان کا انتقال ہو گیا۔

قائم کا شمار اردو کے مساترہ میں ہوتا ہے۔ افسوس کہ ان کا کلام اب نامک طبع نہ ہو سکا اور شاید اسی لئے ان کے کلام کی وہ قدر نہ ہو سکی، جس کے وہ مستحق تھے۔ ان کا بہت سا کام کلیات مودا میں ضائع ہے۔ ضرورت ہے کہ قائم پر تحقیقی کام کیا جائے اور ان کے کلیات کو منظر عام پر لایا جائے۔

عہد تصنیف و طباعت محزن نکات تذکرے کا تاریخی نام ہے جس سے اس کی تعریف کا سال ۱۱۰۰ھ تک ہے۔ قائم کا یہ دعویٰ کہ یہ اردو شعر کا پہلا تذکرہ ہے۔ درست نہیں ہے اس لئے کہ اس سے پہلے اردو شعرا کے کئی تذکرے لکھے جا چکے تھے۔ اس قلمی تذکرے کو مولوی عبدالحق کے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ، انجمن ترقی اردو (دکن) نے ۱۹۲۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ اس میں ۵۵۰۰۰ کی قطع کے ۸۰ صفحات ہیں اور کتاب ٹائپ میں چھپی ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے متعدد شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔ بقول مولوی عبدالحق "اگرچہ یہ تذکرہ مختصر ہے مگر بعض حالات کے لحاظ سے قابل قدر ہے۔ قائم نے اس کو تین حصوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں مقدمین کا، طبقہ دوم میں متوسطین کا اور طبقہ سوم میں متاخرین کا ذکر ہے۔ اگرچہ میر تقی میر نے بھی دکن کے شعرا کا ذکر کیا ہے لیکن قائم نے اس کا زیادہ اہتمام کیا ہے۔"

۱۔ مقدمہ محزن نکات از مولوی عبدالحق۔ ۲۔ حال ہی میں ڈاکٹر خورشید اسلام نے ان کا بعد کلام مرتب کر کے نالکرا دی ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقة اول	۲۵	مرزا عبدالقادر	۴۹	شفاف حکیم یار علی خاں
۱	سعدی اور امیر خسرو	۲۶	مولوی خاں فطرت	۵۰	حشمت محترم علی خاں
۲	ملا نوری	۲۷	خواجہ عطا	۵۱	مخلص راجا آندرام
۳	افضل	۲۸	جعفر میر جعفر	۵۲	نادر
۴	سلطان عبداللطیف		طبقة دوم	۵۳	میر سجاد
۵	مرزا	۲۹	آبرو شاہ مبارک	۵۴	دانا فضل علی
۶	فضل	۳۰	آرزد سراج الدین علی خاں	۵۵	امید قزلباش خاں
۷	غوثی	۳۱	بکرتنگ مصطفیٰ خاں	۵۶	افسان اسد یار خاں
۸	روحی	۳۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۵۷	انجام نواب میر خاں
۹	نوری	۳۳	نامی محمد شاکر	۵۸	مرزا گرامی
۱۰	شاہ	۳۴	مضمون شرت الدین	۵۹	کترین
۱۱	قادر	۳۵	احسن اللہ احسن		طبقة سوم
۱۲	لطیفی	۳۶	پیام شرف الدین علی خاں	۶۰	فقیر میر شمس الدین
۱۳	قبر علی رافت	۳۷	سامان میر ناصر	۶۱	مظہر مرزا جان جاناں
۱۴	آزاد فقیر اللہ	۳۸	بینوا	۶۲	سودا مرزا رفیع
۱۵	فراتی	۳۹	بیناب محمد اسماعیل	۶۳	درد خواجہ میر
۱۶	احمد گجراتی	۴۰	ندوی محمد محسن	۶۴	میر محمد تقی
۱۷	فخری	۴۱	حاتم محمد حاتم	۶۵	کلیم میر محمد حسین
۱۸	محمود	۴۲	ثاقب شہاب الدین	۶۶	درد کرم اللہ خاں
۱۹	سراج	۴۳	پاکباز میر سکن	۶۷	میر فرخ علی
۲۰	محقق	۴۴	ندیم مراد علی قلی	۶۸	ہدایت میان ہدایت اللہ
۲۱	باشم	۴۵	عمدہ جعفر علی خاں	۶۹	قلندر بدھ سنگھ
۲۲	بانت	۴۶	بہار ٹیک چند	۷۰	بیان خواجہ احسن اللہ
۲۳	طالب	۴۷	عاصمی خواجہ برہان الدین	۷۱	سوز محمد میر
۲۴	دلی	۴۸	حشمت محمد علی	۷۲	شوق میر حسن علی

۷۳	دردمند	محمد فقیہ	۸۸	سلام	نجم الدین	۱۰۳	تجدد	میر عبداللہ
۷۴	یقین	انعام اللہ خاں	۸۹	لالہ کاشی ناسخہ		۱۰۴	میر میران	
۷۵	حزین	میر یاقوت	۹۰	جولان	میاں رمضان	۱۰۵	نثار	میر عبدالرسول
۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ علی	۹۱	محمد عارف		۱۰۶	خواجہ اکرم	
۷۷	خاکسار	میر محمد یار	۹۲	بسم		۱۰۷	سلیمان	
۷۸	تمکین	صلاح الدین	۹۳	شاغل		۱۰۸	نوار	مغل بیگ
۷۹	تابان	میر عبدالحی	۹۴	ہمرنگ	دلادر خاں	۱۰۹	ماہی	میاں محمدی
۸۰	غازی الدین خاں		۹۵	بیدار	میاں محمدی	۱۱۰	ممتاز	فضل علی
۸۱	مہربان خاں		۹۶	میر گھانسی		۱۱۱	آرام	راے پریم ناتھ
۸۲	راغم	لالہ بندر بن	۹۷	عشاق	جیون علی	۱۱۲	آشنا	
۸۳	مخلص	مرزا محمد حسین	۹۸	رسوا	آفتاب راے	۱۱۳	سید	یادگار علی
۸۴	محسن	محمد محسن	۹۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۱۴	حیدر	غلام حیدر
۸۵	ضیا	محمد ضیا	۱۰۰	میر ہادی		۱۱۵	شاداب	لالہ خوش بوقت راے
۸۶	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۰۱	عاق	راے سنگھ	۱۱۶	دفا	لالہ نول راے
۸۷	دحشت	میر ابوالحسن	۱۰۲	عزت	عبداللہ	۱۱۷	پیشاب	سنتو کھراپ
						۱۱۸	قیام	قیام الدین

اقبال نمبر

(سالنامہ ۱۹۶۲ء)

جسے پاکستان کے معجز بیان شاعر اقبال کے نام نامی پر موسوم کیا گیا ہے۔ اس میں اقبال کی تعلیم و تربیت، اخلاق و کردار، شاعری کی ابتداء اور مختلف ادوار شاعری، اقبال کا فلسفہ و پیام، تعلیم اخلاق و تصوف، اس کے آہنگ تغزل اور اس کی حیات معاشقہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

تذکرہ ”ریاض حسنی“

مصنف خواجہ غایت اللہ فوت، فوت کے والد خواجہ عبدالرحمن متونی ۱۱۶۹ھ سرکار اصفیہ سے بسلسلہ ملازمت وابستہ تھے۔ فوت متونی ۱۲۳۳ھ اورنگ آباد میں پیدا ہوئے وہیں تعلیم و تربیت حاصل کی۔ شعر و سخن میں شاہ سرراج کے شاگرد ہوئے۔

عہد تصنیف و طبع یہ تذکرہ بعد از اب صلابت جنگ (۱۱۶۲ تا ۱۱۶۳ھ) مکمل ہوا۔ تاریخ تصنیف کے سلسلے میں اس میں ذیل کی رباعی ملتی ہے۔

تاریخ بنائے اس ریاض حسنی جتیم زفیض خاص آل مدنی
ازدئے سرود بیل پات گفت گلدرتہ ریحان بہار معنی

آخری مصرع سے تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ سفری رکارد آفس حیدر آباد دکن میں البتہ موجود ہے۔ نصیر الدین شاہی کا تفسیر کے مطابق کاتب کا نام شیخ محمد اکرام ہے اور دیباچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ فوت نے یہ تذکرہ اکرام کی فرمائش پر مرتب کیا تھا۔

خصوصیات یہ ریکتہ گو شعرا کا تذکرہ ہے اور اُس زمانے کے عام رواج کے مطابق فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ کے آغاز میں پچیس صفحات کا ایک دیباچہ ہے۔ اس کے بعد ہر شاعر کا مختصر حال نمونہ کلام کے ساتھ درج کیا گیا ہے۔ اردو شعرا کے قدیم ترین تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے اور اس میں شمالی ہندو دکن دونوں علاقوں کے شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں بہت سے اچھے شاعروں کا ذکر ہے جن کا نام اب جانا ہی نہیں ہے جو اس زمانے کے دوسرے تذکروں مثلاً نکات الشعرا تحفۃ الشعراء گلشن گفتار، ریکتہ گویاں اور مخزن نکات میں نظر نہیں آتے۔ شعرا کا ذکر بھی غلط فہمی سے نہیں کیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزاد سرراج الدین علی حال	۳	آبرو شیخ مبارک	۵	انسان اسرار الدولہ
۲	اشتیاق شاہ دل اللہ	۴	آگاہ محمد صلاح	۶	آزاد محمد فاضل

یہ تذکرہ ”تذکرہ فوت“ کے نام سے مشہور ہے۔ بعض نے غلطی سے اس کا نام ”ریاض حسنی“ بھی لکھا ہے۔
”نکار ادب“ بیجا بابت پر ۱۹۵۶ء

۷	احسن	احسن اللہ	۳۶	پردانہ	شعلہ پردانہ	۶۵	ورد	کرم اللہ خاں
۸	آشنا	زین العابدین	۳۷	باقی	محمد رفیع الدین	۶۶	وردمند	محمد فقیہ
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۸	بیخود	بسات خاں	۶۷	وانا	فضل علی
۱۰	الہام	فضائل بیگ	۳۹	بسم	سید رضوی خاں	۶۸	ذہین	محمد مستعد
۱۱	انجام	امیر خاں	۴۰	بیدل	-	۶۹	رسوا	-
۱۲	الہیار	مرزا اللہ بیگ	۴۱	بیہ جان	حیدر آبادی	۷۰	رجا	صیاد الدین حسین خاں
۱۳	احسن	جمال اللہ	۴۲	تاباں	عبدالحی	۷۱	راقم	بندراہن
۱۴	ابدال	مرزا ابدال بیگ	۴۳	تجدد	میر عبداللہ	۷۲	رستم	رستم
۱۵	امین	محمد امین الدین	۴۴	تسلیم	محمد ابراہیم	۷۳	رضا	رضابیگ
۱۶	امداد	غلام حسین	۴۵	تمکین	صلاح الدین	۷۴	رسا	-
۱۷	امامی	بہان پوری	۴۶	ثاقب	شہاب الدین	۷۵	روشن	عبدالبنی
۱۸	ارشد	-	۴۷	ثابت	نوشا حیدر آبادی	۷۶	مرزا خاں	-
۱۹	ارشد	محمد الدین	۴۸	جنم	میان جنم	۷۷	روشن	واصل بیگ
۲۰	ارشد	سید غلام علی	۴۹	جرات	میر شیر علی	۷۸	زکی	میر جعفر علی
۲۱	اعلیٰ	-	۵۰	حزین	محمد باقر	۷۹	زکی	شاہ زکی
۲۲	ایجاد	نقد علی	۵۱	حشمت	سید محترم علی	۸۰	زانی	پیر خاں
۲۳	احمد	احمد بیگ	۵۲	حاتم	محمد حاتم	۸۱	سودا	مرزا محمد رفیع
۲۴	اشرف	محمد اشرف	۵۳	حشمت	محمد علی	۸۲	سعدی	-
۲۵	ابراہیم	ابراہیم خاں	۵۴	حسن	محمد حسین	۸۳	سجاد	میر سجاد
۲۶	آصف	آصف جاہ	۵۵	حبیب	محمد حبیب	۸۴	سلام	نجم الدین
۲۷	بہار	ٹیک چند	۵۶	حسام	حسام الدین علی	۸۵	سعادت	سعادت اللہ خاں
۲۸	بیرنگ	دلادر خاں	۵۷	حید	خواجہ خاں	۸۶	سراج	شاہ سراج الدین
۲۹	پیام	شرف الدین	۵۸	حیرت	اسمعیل علی	۸۷	سامان	میر ناصر
۳۰	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	حیا	خواجہ محمد حیا	۸۸	سامی	غلام قادر
۳۱	بسم	قزلباش خاں	۶۰	خاکسار	محمد یار خاں	۸۹	سرشار	میر نور الدین
۳۲	بیان	خواجہ احسن اللہ	۶۱	خواجہ	عبدالرحمن	۹۰	شوق	حسین علی
۳۳	بیکل	عبدالوہاب	۶۲	خاکی	شاہ خاکی	۹۱	شائقی	جہانگیر علی خاں
۳۴	بیان	محمد احسن	۶۳	درد	خواجہ محمد میر درد	۹۲	شغل	-
۳۵	بہ نوا	میر شہاب الدین	۶۴	داؤد	مرزا داؤد	۹۳	شورش	محمد منعم

۴۴	شیدا	نور علی خاں	۱۲۵	فخر	۱۵۶	مرزا محمد بیگ
۴۵	صانع		۱۲۶	فاضل	۱۵۷	لیلی میاں لالہ
۴۶	صنعت	مغل خاں	۱۲۷	فیض	۱۵۸	معنی شمس الدین
۴۷	صابر	صابر علی	۱۲۸	قربان	۱۵۹	ممنون
۴۸	صادق	محمد رفیق	۱۲۹	تاکم	۱۶۰	محمد مراد
۴۹	صمصام	صمصام الدولہ	۱۳۰	قدرت	۱۶۱	مہربان عبدالقادر
۱۰۰	صانع	مرزا عینی	۱۳۱	قادر	۱۶۲	عرفت
۱۰۱	ضیاء		۱۳۲	قمر	۱۶۳	محمد بنیہ
۱۰۲	ضیاء	مرزا اعظم	۱۳۳	قادر	۱۶۴	ناجی محمد شاہ
۱۰۳	طالع	شمس الدین	۱۳۴	کلیم	۱۶۵	عبدالرحمن
۱۰۴	تبش	محمد اکبر	۱۳۵	کترین	۱۶۶	نثار دزارت خاں
۱۰۵	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۳۶	سکافر	۱۶۷	ناصر مرزا ناصر بیگ
۱۰۶	ظہور		۱۳۷	کینی	۱۶۸	نیاز مرزا قند علی
۱۰۷	عاصمی	خواجہ برہان الدین	۱۳۸	گھانسی	۱۶۹	نیرنگ
۱۰۸	عارف		۱۳۹	کتر	۱۷۰	ناصر ناصر بیگ
۱۰۹	عشاق		۱۴۰	کس	۱۷۱	ندت بیرنج علی
۱۱۰	عزیر	شاہ عزیز اللہ	۱۴۱	کاشی	۱۷۲	ولی ولی محمد دکنی
۱۱۱	عمد	سیتا رام	۱۴۲	گلشن	۱۷۳	نصرتی
۱۱۲	علت	شاہ عبدالوہابی	۱۴۳	لسان	۱۷۴	دقار میر عبدالحی
۱۱۳	عمر	سحق خاں	۱۴۴	مظہر	۱۷۵	دفا میر ناصر
۱۱۴	عاصی	نور محمد	۱۴۵	مخلص	۱۷۶	دھشت نظام الدین
۱۱۵	عاشق	عاشق علی خاں	۱۴۶	ممنون	۱۷۷	ہدایت ہدایت اللہ
۱۱۶	عاجز	عارف الدین خاں	۱۴۷	مزل	۱۷۸	ہادی محمد ہادی
۱۱۷	عشرت	خواجہ ابوالبرکات	۱۴۸	میر	۱۷۹	ہاشم
۱۱۸	عارف	محمد عارف	۱۴۹	موزوں	۱۸۰	ہجر
۱۱۹	غریب	محمد نواز	۱۵۰	میر	۱۸۱	یقین
۱۲۰	غم	مرزا فیض اللہ	۱۵۱	محمی	۱۸۲	یک رنگ
۱۲۱	مغان	اشرف علی خاں	۱۵۲	محسن	۱۸۳	یکرم
۱۲۲	فضل	شاہ فضل	۱۵۳	موزوں	۱۸۴	یک رنگ
۱۲۳	ف	خواجہ عبدالقادر	۱۵۴	مبین	۱۸۵	یک دل
۱۲۴	فتوت	عنایت اللہ خاں	۱۵۵	متین

چمنستان شعرا

مصنف رائے بھی نرائن شفیق اورنگ آبادی ایک علمی و ادبی گھرانے کے فرد تھے۔ ان کے والد رائے خاں امام نواب نظام الملک آصف جاہ (دکن) کے نمک خواروں میں تھے۔ اور تاریخ و انشا کا اچھا ذوق رکھتے تھے۔ شفیق رحمۃ اللہ علیہ میں پیدا ہوئے۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ اورنگ آباد شعر و سخن کا مرکز بنا ہوا تھا۔ گیارہ بارہ سال ہی کی عمر سے شعر کہنے لگے۔ شعر گوئی کے ساتھ تصنیف و تالیف سے خاص شغف تھا۔ چنانچہ کئی تاریخی کتابوں کے علاوہ اردو فارسی شعرا کے کئی تذکرے ان کی یادگار ہیں۔

- (۱) شام غربیاں۔ ایران سے ہندوستان آنے والے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
- (۲) گل رعنا۔ ہندوستان و پاکستان کے فارسی گو شاعروں کا تذکرہ ہے۔
- (۳) چمنستان شعرا۔ برصغیر کے اردو شعرا کا تذکرہ ہے۔

عہد تصنیف و طاعت شفیق نے اٹھارہ سال کی عمر سے یہ تذکرہ لکھنا شروع کر دیا تھا اور بہت جلد رحمۃ اللہ علیہ میں اسے مکمل کر دیا۔ چمنستان شعرا سے بھی اس کی تصنیف کا یہی سال نکلتا ہے۔ اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود تھا۔ تصنیف و تدوین کے بعد مولوی عبدالغنی مرحوم نے رحمۃ اللہ علیہ میں اسے تحقیقی مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۱۴ رقمہ گو شعرا کا ذکر کیا ہے اس میں مصنف نے ایک جدت یہی ہے کہ حروف تہجی کے بجائے حروف ابجد کے لحاظ سے شعرا کی فہرست ترتیب دی ہے۔ تذکرے کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ شفیق نے میر اور گردیزی کے تذکروں سے رہنمائی حاصل کی ہے۔ لیکن حب ضرورت شعرا کے حالات زندگی میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔ اشعار کے انتخاب میں انھوں نے خصوصی توجہ دی ہے اور نہایت احتیاط سے اشعار کو صاحبان شعر سے منسوب کیا ہے۔ جن اشعار کے مصنفین کے متعلق شبہ تھا۔ انھیں تذکرے کے آخر میں جمع کر دیا ہے۔ شفیق کے تذکرے کی زبان بھی رنگین و مدق ہے۔ شعرا کے کلام پر تبصرہ کرنے میں انھوں نے اعتدال کو ملحوظ رکھا ہے اور بے سبب کسی کو طعن و تعریض کا نشانہ نہیں بنایا۔ کہیں کہیں شعرا کے کلام پر مصلحت دے کر متبادل مصرعے ضرور انھوں نے درج کر دیے ہیں لیکن کسی کا مذاق اڑانے کی کوشش نہیں کی۔ عام طور پر شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں لیکن یقین کی تعریف میں انھوں نے ۶ صفحات سے زیادہ میں خامہ فرسائی کی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزاد	۲۷	سراج الدین علی خاں	۵۳	بے رنگ
۲	آبرو	۲۸	شیخ نجم الدین	۵۴	دلدار خاں
۳	اشتیاق	۲۹	شاہ ولی اللہ	۵۵	بیتاب
۴	امید	۳۰	قزلباش خاں	-	بیدار
۵	انسان	۳۱	اسد یار خاں	-	بینوا
۶	انجم	۳۲	امیر خاں	۵۶	پیام
۷	احمدی	-	-	۵۷	شرف الدین علی خاں
۸	آزاد	۳۳	محمد فاضل	۵۸	بسم
۹	آشنا	۳۴	زین العابدین	۵۹	پاکباز
۱۰	آدارہ	۳۵	میر محمد کاظم	۶۰	بیان
۱۱	آگاہ	۳۶	محمد صلاح	۶۱	بیگل
۱۲	الہام	۳۷	فضائل بیگ	۶۲	بے جان
۱۳	احسن	۳۸	احسن اللہ	۶۳	پروردانہ
۱۴	ایجاد	۳۹	نقد علی خاں	۶۴	پروردانہ
۱۵	اشتر	۴۰	بندہ	۶۵	میر نواز خاں
۱۶	ارشاد	۴۱	بھجی	۶۶	میاں حکیم الدین خاں
۱۷	اقدس	۴۲	میر محمد میر	۶۷	پناہ
۱۸	انور	۴۳	بھجود	۶۸	پناہ
۱۹	ایوب	۴۴	بھجوا	۶۹	بندہ
۲۰	انجم	۴۵	بھجوا	۷۰	بھجود
۲۱	احقر	۴۶	بھجوا	۷۱	بھجود
۲۲	افق	۴۷	بھجوا	۷۲	بھجود
۲۳	افتخار	۴۸	بھجوا	۷۳	بھجود
۲۴	ایجاد	۴۹	بھجوا	۷۴	بھجود
۲۵	بیدل	۵۰	بھجوا	۷۵	بھجود
۲۶	بہار	۵۱	بھجوا	۷۶	بھجود
		۵۲	بھجوا	۷۷	بھجود
				۷۸	بھجود
				۷۹	بھجود
				۸۰	بھجود
				۸۱	بھجود
				۸۲	بھجود
				۸۳	بھجود
				۸۴	بھجود
				۸۵	بھجود
				۸۶	بھجود
				۸۷	بھجود
				۸۸	بھجود
				۸۹	بھجود
				۹۰	بھجود
				۹۱	بھجود
				۹۲	بھجود
				۹۳	بھجود
				۹۴	بھجود
				۹۵	بھجود
				۹۶	بھجود
				۹۷	بھجود
				۹۸	بھجود
				۹۹	بھجود
				۱۰۰	بھجود

محمد علی	بار	۱۳۷	میر مرتضیٰ	۱۰۸	مصطفیٰ خاں	باب رنگ	۷۹
مرزا رفیع	سودا	۱۳۸	میر مهدی	۱۰۹	عبدالوہاب	یکو	۸۰
میر سجاد	سجاد	۱۳۹	میر منو	۱۱۰	میر عزت اللہ	یکدل	۸۱
نجم الدین خاں	سعدی	۱۴۰	میر عبدالستار	۱۱۱	حکیم	یولس	۸۲
سعادت اللہ خاں	سلام	۱۴۱	محمد ماہ	۱۱۲	منور اللہ احمد یار خاں	یار	۸۳
میر ناصر	سعادت	۱۴۲	مفضل شیعہ احمد	۱۱۳	یاں کترین	کترین	۸۴
میر سراج الدین	سامان	۱۴۳	مقدس خیر جان	۱۱۴	محمد حسین	حکیم	۸۵
شاہ غلام قادری	سراج	۱۴۴	مرزا محمد بیگ	۱۱۵	مرزا گرامی	مرزا گرامی	۸۶
میر محمد سعید	سامی	۱۴۵	مہر علی	۱۱۶	میر علی نقی	کافر	۸۷
خواجہ بہرہ الدین	سعید	۱۴۶	مبتلا الفت خاں	۱۱۷	میر	گھانسی	۸۸
شاہ عزیز اللہ	عاصمی	۱۴۷	میر منصور	۱۱۸	میر اولاد محمد	کامیاب	۸۹
معتبر خاں	عزیز	۱۴۸	سید شاہ منیر	۱۱۹	-	کمان	۹۰
ستیارام	عمر	۱۴۹	مہتاب لالہ موہن لال	۱۲۰	مرزا مغل	کتر	۹۱
-	عمدہ	۱۵۰	مشہور	۱۲۱	میر عبدالدین	کپن	۹۲
محمد عارف	عراقی	۱۵۱	مشتاق	۱۲۲	میر	کمان	۹۳
محمد عارف	عارف	۱۵۲	محمد منعم	۱۲۳	میر حکیم اللہ	لسان	۹۴
-	عارف	۱۵۳	محمود	۱۲۴	-	لطفی	۹۵
-	عشاق	۱۵۴	ملک	۱۲۵	لالہ سرور نجی رائے	لالہ	۹۶
محمد عطا	عاجز	۱۵۵	میر مقصود علی	۱۲۶	محمد شاہ	بادشاہ	۹۷
میر محمد کبیری	عطا	۱۵۶	محمد شاگر	۱۲۷	مرزا جان جان	منظر	۹۸
سید عبدالولی	عاشق	۱۵۷	میر عبدالرحمن	۱۲۸	شیخ اشرف الدین	مضمون	۹۹
عارف الدین خاں	عزیز	۱۵۸	نواب نظام الدین بہادر	۱۲۹	میر محمد تقی	میر	۱۰۰
شیخ نور محمد	عاجز	۱۵۹	مرزا محمد خاں	۱۳۰	رائے آنند رام	مخلص	۱۰۱
مرزا عاشور بیگ	عاصی	۱۶۰	نیاز محمد خاں	۱۳۱	میر محمد حسن	محسن	۱۰۲
مرزا جمال اللہ	عاشق	۱۶۱	میر نجف علی	۱۳۲	میر	میران	۱۰۳
اشرف علی خاں	عشق	۱۶۲	-	۱۳۳	نواب الفکار اور نور علی خاں	مزدب	۱۰۴
شاہ فضل اللہ	فغان	۱۶۳	میر محمد ماہ	۱۳۴	میر رحم علی	موزوں	۱۰۵
-	فضلی	۱۶۴	مرزا عتیق اللہ	۱۳۵	رام نرائن	موزوں	۱۰۶
-	فدا	۱۶۵	شیخ نور الدین	۱۳۶	محمد مزل	مزل	۱۰۷

۱۶۶	فدا	رضا طلب خاں	۱۸۶	قادری (سید ظیل)	۱۹۸	شہیدہ	شیخ سلطان الدین
۱۶۷	فدا	شیخ احمد	۱۸۷	قربان	۱۹۹	شہیدہ	-
۱۶۸	فخری	-	۱۸۸	قمر	۲۰۰	شہید	مولوی محمد باقر
۱۶۹	حینی	میر فخر الدین	۱۸۹	راقم	۲۰۱	تابان	میر عبدالحی
۱۷۰	فدوی	-	۱۹۰	رسوا	۲۰۲	تسکین	میاں صلح الدین
۱۷۱	فقیر	میر ہاشم	۱۹۱	رجیم	۲۰۳	تجربہ	میر عبد اللہ
۱۷۲	صانع	محمد نظام الدین احمد	۱۹۲	رنگین	۲۰۴	عاقب	شہاب الدین
۱۷۳	صنعت	منزل خاں	۱۹۳	رنگین	۲۰۵	خسرو	حضرت امیر
۱۷۴	صابر	میر محمد صابر	۱۹۴	رضا	۲۰۶	خاکسار	محمد یار
۱۷۵	صادق	محمد صادق	۱۹۵	رضا	۲۰۷	خوشنود	-
۱۷۶	صاحب	بھیمی نرائن	۱۹۶	رونی	۲۰۸	ذہین	میر محمد مستعد
۱۷۷	قائم	محمد قائم	۱۹۷	شوق	۲۰۹	ضیاء	محمد ضیاء الدین
۱۷۸	قدرت	میر قدرت اللہ	۱۹۸	شافی	۲۱۰	ضیاء	محمد عطا
۱۷۹	قدر	-	۱۹۹	شاعر	۲۱۱	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۱۸۰	قاسم	شاہ قاسم	۲۰۰	شرافت	۲۱۲	ظہور	شیر سنگھ
۱۸۱	قاسم	(دوم)	۲۰۱	شورش	۲۱۳	غریب	محمد امان اللہ
			۲۰۲	میر سید محمد	۲۱۴	غلام	سید غلام
				میر شریف الدین خاں			
				مرزا منعم			

نظیر نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں نظیر اکبر آبادی کا مسلک، اس کا فانی وارد و کلام میں عارفانہ رنگ اس کی قدرت بیان و زبان، اس کا معیار تغزل، ادبیات اردو میں اس کا فنی اور لسانی درجہ۔ اس کے امتیازات اور محاسن شعری، اس کا شاعری میں مقام، صنائع و طبائع شعراء کا فرق، معاصرین کی رائیں۔ مستند ادب کی موافقت و مخالفت میں تنقیدیں اور اس کی خصوصیات و انداز شاعری، پر سیر حاصل تبصرہ ہے۔

قیمت - تین روپے

نگار پاکستان - ۳۶ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

طبقات الشعراء

مصنف | قسمت اللہ صدیقی شوق سنبھلی

عہد تصنیف و طباعت | جیسا کہ مصنف نے دیباچہ میں صراحت کر دی ہے یہ تذکرہ ۱۹۵۴ء میں مکمل ہوا ہے۔
ذکر الاولیاء اللیث صدیقی نے اگست ۱۹۳۹ء میں تحقیقی مقدمہ کے ساتھ اس کا خلاصہ
ملیکدہ سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور چار طبقات پر مشتمل ہے۔ طبقہ اول میں ریختہ کے موجود ہیں اور دکنی شعرا کا ذکر ہے
طبقہ دوم میں ایہام گو شعرا شامل ہیں۔ طبقہ سوم شعرا متاخرین و بعضے فومشقان دیگر سے لعلق رکھتے ہیں
طبقہ چہارم جس میں لومشق شعرا کا تذکرہ ہے۔ مشتمل برسنج مقالات است "مقالہ اول میں "بعضے تازہ گو یاں" دوم میں
"بعضے سلاطین روزگار" و ذرا نامدار و امرا کے دلائل و دلائل و بعضے منصب داران، مقالہ سوم میں "بعضے امرا کے افغانان اہم
دیار" اور مقالہ چہارم میں "بعضے عزیزان ہمدرد و دستداران قدیم" کا ذکر کیا گیا ہے۔

شعرا کی ترتیب میں ایسی جدت اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتی قائم نے محزون نکات میں ادوار تو قائم کئے ہیں لیکن
شعرا کو بلحاظ عمر و عہد انھوں نے تقسیم نہیں کیا۔ شوق کی اس ترتیب سے خاص فائدہ یہ پہنچتا ہے کہ شعرا کے مزید حالات اور
کلام حاصل کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے۔ طبقات پر نظر ڈالنے سے مختلف تاریکوں، علمی کتابوں، بیاضوں اور اردو فارسی کے
تذکرہ کی طرف ہمارا ذہن منتقل ہوتا ہے اور ہمیں کم و بیش اس کا اندازہ ہو جاتا ہے کہ کسی خاص شاعر کی تفصیل کجھاں کہاں
مل سکتی ہے۔ یہ تذکرہ اس بات کا سراغ بھی دیتا ہے کہ تذکرہ کی تصنیف (۱۹۵۴ء) کے وقت کون کون سے شاعر اسانڈہ کی
صف میں شامل ہو گئے تھے۔ کون کون سے "کہنہ مشق" خیال کئے جاتے تھے۔ کن کن سے مصنف کی رشتہ داری اور دوستی
تھی۔ اور کون کون سے شعراء میدانِ شاعری میں نو وارد تھے۔

اس تذکرے کی ایک اہم خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی پر معاندانہ انداز سے طعن و تعریف نہیں کی گئی لیکن زبان
دیوان کی کمزوریوں کی نشان دہی کو ضروری خیال کیا گیا ہے جیسا کہ قائم، سودا اور حسرت وغیرہ کے ذکر سے نمایاں ہے
اس انداز کی منفی تنقید اس سے قبل کے تذکرہ میں بہت کم نظر آتی ہے۔ تحقیقی نقطہ نظر سے بھی بہت سی کارآمد باتیں
اس تذکرہ میں مل جاتی ہیں۔ مثلاً انعام اللہ خاں بقتین کے متعلق لوگوں کی اس رائے کو غلط بتایا ہے کہ وہ خود شعر نہ کہتے تھے
بلکہ مرزا مظہر جان جاناں کہہ کر دیا کرتے تھے۔ اسی طرح محمد یار خاں سارعت کلمہ متوطن دہلی کے متعلق لکھا ہے کہ "مصنف تذکرہ ہندی اہم
شوق نے نگارہ اشعار میں طبقات اشعار کے ذکر میں کہیں اس کا نام "حقیقت اشعار" کہیں "تذکرہ ہندی" اور کہیں "تذکرہ طبقات الشعراء ہند" بھی لکھا ہے۔

نواب امیر خاں عمدة الملک کے ذکر میں لکھا ہے کہ "ورنہ طرافت یکتا درودا کے سخن کو ہر بے بہا مقابلہ ریختہ کر لفظی است مذکر ریختہ تصنیف نمودہ" تاریخ پیدائش اور وفات کی سراحات تو اس تذکرے میں بہت کم کی گئی ہے۔ لیکن اکثر حالات میں یہ اندازہ ہو جاتا ہے کہ کون کون سے شاعر تذکرہ کے تذکرہ کے وقت تک حیات تھے۔ انتخاب کلام میں ایک خصوصیت یہ ہے کہ اس میں غزلیات کے ساتھ قصیدے، شہزادیاں، رباعیات، قطعات اور فرویات بھی درج کئے گئے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
طبقہ اول			طبقہ دوم		
۱	امیر خسرو	۲۱	شاہ مبارک آبادی	۳۱	سراج الدین علی خاں اردو
۲	ولی ادنگ آبادی	۲۲	محمد شاکر ناجی	۳۲	قرباش خاں امید
۳	سعدی دکنی	۲۳	شرت الدین مصوب	۳۳	منہا گرامی
۴	عزت عبدالولی	۲۴	بریم نامتہ آرام	۳۴	شرت الدین علی خاں پیلم
۵	ملا زوری دکنی	۲۵	مصطفیٰ خاں یکرنگ	۳۵	بنوا
۶	فخری	۲۶	احمد اللہ احسنی	۳۶	حسنت محشم خاں
۷	تجربہ میر عبداللہ	۲۷	سعادت علی	۳۷	نواب امیر خاں عمدة الملک
۸	مرزا عطا	۲۸	میر سجاد ابراہادی	۳۸	نہرجنگ خلف نور نظام الملک آصف شاہ
۹	عظام	۲۹	شیخ محمد حاتم	۳۹	نواب ہدایت علی خاں
۱۰	میر جعفر	۳۰	صلاح الدین عن کھن پاکباز	۴۰	درد کرم اللہ خاں
۱۱	مرزا معز فطرت موسوی	۳۱	محمد اسماعیل بیلاب	۴۱	انعام اللہ خاں یقین
۱۲	بیدل مرزا عبدالقادر	۳۲	شہاب الدین ثاقب	۴۲	محمد علی حزی
۱۳	حکیم یونس	۳۳	محمد مراد	۴۳	سید نواز علی خاں
۱۴	افضل الدین فضل	۳۴	فضل علی داتا	۴۴	حسنت محمد علی
۱۵	آزاد	۳۵	محمد عارف	۴۵	مسکین
۱۶	سراج اورنگ آبادی	۳۶	کترین	۴۶	سید عبدالرشید
۱۷	احمد محمدی	۳۷	قدر	۴۷	تابان عبدالحی
۱۸	مرزا قاسم	۳۸	عاجز	۴۸	خاکسار محمد یار
۱۹	ضیاء احمد آبادی	۳۹	دلادریاں	۴۹	محمد فقیہ درد مند
۲۰	ہاشمی	۴۰	مزن -	۵۰	عاصمی خواجہ برہان الدین -

۶۱	حسن شوق	۸۹	فیض اللہ بیگ فدوی	۱۱۸	بہاری مل
۶۲	سودا رفیع الدین	۹۰	محمد نعیم	۱۱۹	تھوٹکھ رائے بٹیاب
۶۳	خواجہ میر درد	۹۱	محمد علی شہرت	۱۲۰	محمد شاہ خان نثار
۶۴	محمد حسین کلیم	۹۲	میر حیدر علی حیران	۱۲۱	فیض علی فیض
۶۵	محمد قائم	۹۳	خواجہ حسن	۱۲۲	تجلی
۶۶	میر محمد تقی	۹۴	جعفر علی حسرت	۱۲۳	نہدر اللہ نوا
۶۷	سوز محمد میر	۹۵	شیخ بقا اللہ	۱۲۴	غلام حسین محزون دکنی
۶۸	بیان	۹۶	یحییٰ امان	۱۲۵	ضیاء الدین عبرت
۶۹	ابوالحسن دشت	۹۷	بہادر علی ترسان	۱۲۶	غلام کبریا کامل
۷۰	مرزا داؤد سودائی	۹۸	حسن	۱۲۷	محمد شیدا
۷۱	میر رمضان	۹۹	لینین علی خورشید	۱۲۸	میر طالب علی
۷۲	فرحت اللہ	۱۰۰	علی نقی محشر لکھنوی	۱۲۹	جلیل شاہ سایل
۷۳	محمد اکرام	۱۰۱	گودھاری لال طرز	۱۳۰	غلام ہمدانی منتظفی
۷۴	عبدالہادی	۱۰۲	احمد علی قوت	۱۳۱	قدت اللہ بلینغ
۷۵	شمس الدین فقیر	۱۰۳	تسکین	۱۳۲	امان اللہ منیار
۷۶	دلی اللہ دلی سورت	۱۰۴	غضنفر علی خاں	۱۳۳	محمد صبیح عالم خاں نیاز
۷۷	صابر سرہندی	۱۰۵	باقری علی ممنون	۱۳۴	میر صیف خاں
۷۸	شاہ شاکر صدیقی	۱۰۶	مشتاق	۱۳۵	حکیم محمد کبیر
۷۹	شیخ محمد حاجی حنیف	۱۰۷	مرزا علی لطف	۱۳۶	سجاد
۸۰	مرزا گھیا عشق	۱۰۸	رقت	۱۳۷	علی مراد بہاری پروانہ
۸۱	شاہ نجم الدین شادان	۱۰۹	میر صبا	۱۳۸	شہید بکراجی
۸۲	میر محمدی اثر	۱۱۰	زنگین	۱۳۹	سید حسن علی حسن
طبقہ چہارم مقالہ اول		۱۱۱	علی محمد خاں خنداں	۱۴۰	غلام محی الدین اولیسی
۸۳	فضل علی ممتاز	۱۱۲	علی محمد خاں خنداں	مقالہ دوم	
۸۴	مراد علی حیرت	۱۱۳	میر حسن حسن دہلوی	۱۴۱	شاہ عالم
۸۵	بدھ سنگھ قلندر	۱۱۴	حنایت اللہ مشتاق	۱۴۲	شاہزادہ آفتاب
۸۶	اکرام اللہ محشر بدایونی	۱۱۵	سلامت علی	۱۴۳	جہاندار شاہ
۸۷	امیر بدایونی	۱۱۶	حسن علی خاں یاس	۱۴۴	احمد بخت
۸۸	معین الدین معین بدایونی	۱۱۷	قاسم علی رقت	۱۴۵	سلیمان شکوہ

۱۳۶	مرزا فرخندہ بخت جہاں شاہ قمر	۱۴۴	غلام محمد خاں غلامی	۲۰۱	مفتون
۱۳۷	نواب وزیر ابن امیر آصف الدولہ	۱۴۵	احسن خاں افغان	۲۰۲	سید غالب علی
۱۳۸	نواب غازی الدین خاں	۱۴۶	احمد خاں	۲۰۳	سید محمد زماں
۱۳۹	مرزا فتح علی	۱۴۷	مولوی احمد خاں	۲۰۴	حیات اللہ
۱۴۰	نواب ممتاز	۱۴۸	کلو خاں ہنر	۲۰۵	عشرت
۱۴۱	قلندر علی خاں	۱۴۹	مہربان خاں رند	۲۰۶	گوہری کائستہ
۱۴۲	ممن بیگم نویری	۱۵۰	عباس خاں عباس	۲۰۷	نیازی
۱۴۳	انشا اللہ خاں	مقالہ چہارم		۲۰۸	مولوی مظہر علی
۱۴۴	سعادت یار خاں رنگین	۱۵۱	عزیز الدین خاں بے جان	۲۰۹	غلام حسن
۱۴۵	مرزا جان طیش	۱۵۲	غلام جیلانی بیدم	۲۱۰	گوپال ناتھ
۱۴۶	شیر علی خاں انوس	۱۵۳	البت خاں ذوق	۲۱۱	احمد علی حسرت
۱۴۷	مشتاق علی خاں	۱۵۴	فتح چند ممنون	۲۱۲	محمد عابد دل
۱۴۸	سید یا بندہ مسافر	۱۵۵	میر حسن مایل	۲۱۳	محمد روشن جوشش
۱۴۹	محمد نور الدین خانہ	۱۵۶	غلام مرتضیٰ	۲۱۴	رند
۱۵۰	حکیم صدر الدین خاں دحشت	۱۵۷	ہمت خاں	۲۱۵	مرزا مینا شورش
مقالہ سوم		۱۵۸	ناصر خاں	۲۱۶	میر سلیم اللہ
۱۵۱	نواب محمد یار خاں ۹۰ میر	۱۵۹	سید کرم علی	۲۱۷	نذر الدین شائق
۱۵۲	نواب عبداللہ خاں عامی	۱۶۰	محمد کبیر خاں سلیم	۲۱۸	سید سندی
۱۵۳	نواب عنایت اللہ خاں	۱۶۱	محمد اکرم	۲۱۹	حافظ بدہا شیفیتہ
۱۵۴	نواب محبت خاں	مقالہ پنجم		۲۲۰	واحد علی عزیز
۱۵۵	مصطفیٰ خاں مست	۱۶۲	شیخ محمد واصل	۲۲۱	اعلیٰ علی
۱۵۶	نواب منور خاں محو	۱۶۳	عزیز عثمانی	۲۲۲	مرزا فدوی لٹ
۱۵۷	نواب نصر اللہ خاں سلطان	۱۶۴	اسعد	۲۲۳	طامنو نثار
۱۵۸	محمد معصوم ہمد	۱۶۵	محمد معظم عباسی	۲۲۴	ولی اللہ
۱۵۹	ذوالفقار خاں	۱۶۶	حافظ عزت اللہ عباسی	۲۲۵	شاہ ظہور اللہ
۱۶۰	محمد شرف عامی	۱۶۷	محمد جلیس جلیس بدایونی	۲۲۶	محمد ماہ حسینی
۱۶۱	فیض اللہ خاں امید	۱۶۸	حافظ محمد معظم عباسی	۲۲۷	واقف
۱۶۲	مرتضیٰ خاں مضطر	۱۶۹	دوست علی عشق	۲۲۸	پاکباز
۱۶۳	مختار خاں افغان	۲۰۰	امام بخش عطا	۲۲۹	شرف الدین

۲۳۰	محمد نصیر	۲۴۵	خواجہ محمد سعید	۲۶۰	ذوقی رام حسرت
۲۳۱	محمد صلاح	۲۴۶	خلیفہ چند	۲۶۱	ہمت سنگھ
۲۳۲	جولان	۲۴۷	کمال	۲۶۲	ظہور اللہ
۲۳۳	دیدار بخش دیدار	۲۴۸	میر محمد مرادی جرات	۲۶۳	مرزا اشرف علی گستاخ
۲۳۴	راجہ بلاس رائے پسر	۲۴۹	سلیم اللہ راضی	۲۶۴	برکت علی
۲۳۵	قلندر	۲۵۰	صوفی محمد اعظم	۲۶۵	منشی کنج سنگھ
۲۳۶	بشیر احمد سرہند	۲۵۱	حافظ کریم الدین صدیقی	۲۶۶	محمد صدر عباسی
۲۳۷	شیخ احمد	۲۵۲	کافی مل کھتری	۲۶۷	شاہ نودن
۲۳۸	ہرچمن داس	۲۵۳	ہمت سنگھ	۲۶۸	غلام رسول غم
۲۳۹	بھیت رام صادق	۲۵۴	مرزا اکمل بیگ	۲۶۹	غلام علی عشرت
۲۴۰	موزوں	۲۵۵	شیخ عبداللہ نگہت	۲۷۰	مرزا قاسم بیگ
۲۴۱	محمد خلیل ابن محمد جلیس	۲۵۶	مرحمت اللہ خاں والہ	۲۷۱	مرزا مہو سرور
۲۴۲	محمد بلقی خاکسار	۲۵۷	احمد الدین خاں عبرت	۲۷۲	محمد اکرام آشنا
۲۴۳	دہاب الدین موجد	۲۵۸	محمد شجاع الدین شوریدہ	۲۷۳	محمد قدرت اللہ صدیقی شوق
۲۴۴	کلہ حمام	۲۵۹	راجہ بہادر سنگھ کشمیر

عرضِ نغمہ

ٹیگور مشرق کے ان بلند مرتبہ شاعروں میں ہے جس کے روح پرورد نغموں نے مشرق و مغرب دونوں کو یکساں متاثر کیا ہے۔ علامہ نیاز فتح پوری نے اس عظیم فنکار کے مجموعہ نظم - گیت انجلی - کو "عرضِ نغمہ" کے نام سے اردو میں منتقل کیا ہے۔ یہ ترجمہ ٹیگور کی روح شاعری سے اس درجہ ہم آہنگ ہے کہ اس میں وہی سادگی پرکاری اور روح فیزی و دلکشی نظر آتی ہے جو ٹیگور کی شاعری میں ملتی ہے۔ جو لوگ ٹیگور کی فنی دسترس، شاعرانہ فطانت اور حیات پرور نغمات کی سحر آفرینیوں سے نطف اندوز ہونے کے آرزو مند ہیں، ان کے لئے اس کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ اس لئے کہ ٹیگور کی شخصیت و فن سے بہرہ مند ہونے کے لئے اردو میں اس سے بہتر کوئی ترجمہ موجود نہیں ہے۔

قیمت - ایک روپیہ ۲۵ پیسے۔

"انوارِ ادبِ عالیہ" - نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۲

تذکرہ شعرائے اردو

مصنف | میر حسن دہلوی متوفی ۱۱۲۵ھ

عہد تصنیف و طباعت | ۱۱۸۵ھ اور ۱۱۹۲ھ کے درمیان مرتب کیا گیا۔
 ۱۱۸۵ھ میں حبیب الرحمن خاں شروانی کے جامع مقدمہ کے ساتھ یہ تذکرہ مطبع مسلم پریس کی انٹی ٹیوٹ علی گڑھ سے شائع ہو چکا ہے۔ بعد میں مولانا عبدالحق مرحوم نے بھی اسے اپنے مقدمے کے ساتھ کچن ترقی اردو کی طرف سے شائع کیا۔
 تذکرہ فارسی میں ہے اور شعرا کی فہرست بلحاظ حروف تہجی قائم کی گئی ہے۔ نام کی ہر روایت میں شاعروں خصوصیات | کو تین خاص گروہ، متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کیا گیا ہے۔ متقدمین میں دکنی شعراء متوسطین میں نثری سیر سے لے کر جہد محمد شاہی تک کے شعراء اور متاخرین میں اس کے بعد کے شعراء شامل ہیں۔ تذکرے کا آغاز بادشاہ وقت شاہ عالم ثانی متخلص بہ آفتاب کے ذکر سے کیا ہے اور ان کا یہ مشہور قطع بطور نمونہ درج کیا ہے۔

صبح تو جام سے گزرتی ہے شب دلارام سے گزرتی ہے
 عاقبت کی خبر خدا جانتے اب تو آرام سے گزرتی ہے

قدمائے سلسلے میں یہ تذکرہ بہت کارآمد ہے۔ میر تقی میر کے طبع میر حسن نے نہ کسی کو لٹاڑنے کی کوشش کی ہے اور نہ نفع علی جینی گردیزی کی طرح انتقام کسی پر کھینچا۔ چنانچہ انتہا پسند کیا ہے۔ بلکہ انھوں نے حفظ مراتب کا ہر جگہ لحاظ رکھا ہے اور کسی کی بجا تعریف یا تنقید سے گریز کیا ہے۔ اس سے میر حسن کے سنجیدہ ادبی مذاق اور بے لگ تنقیدی شعور کا اندازہ ہوتا ہے۔ شعراء کے واقعات و سوانح کی طرف انھوں نے کچھ زیادہ توجہ نہیں کی لیکن انتخاب کلام میں انھوں نے بڑی خوش ذوقی اور سخن شناسی کا ثبوت دیا ہے۔ چنانچہ اشعار کا جیسا خوبصورت اور مفید انتخاب اس تذکرے میں ملتا ہے۔ وہ اس دور کے کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	متقدمین -	۳	احمد مجراتی	۶	احمد مجراتی
۱	آفتاب	۴	افضل محمد فضل	۷	امجد -
۲	آزاد	۵	اوجی -		متوسطین -

۸	آرزو	سراج الدین خاں	۳۷	آگاہ	نور خاں	۶۷	ثاقب	-
۹	انسان	اسد یار خاں	۳۸	اعلیٰ علی	میر علی علی	۶۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۱۰	اشرف	محمد اشرف	۳۹	افسوس	غیر علی	۶۹	رینا	نگہ (ث کی روپ میں بیچ)
۱۱	اکبر	مرزا اکبر علی اکبر آبادی	۴۰	ابوالحسن	میر ابوالحسن	۷۰	جنوں	اکبر آبادی
۱۲	انکار		۴۱	انتظار	علی نقی خاں	۷۱	جعفر زئی	میر جعفر زئی
۱۳	آزاد	زین العابدین	۴۲	انگریسیں	انگریسیں	۷۲	جعفر	خان عایشاں جعفر علیا
۱۴	آبرو	نجم الدین عت شہ مبارک	۴۳	آغوب	-	۷۳	جہر	مرزا احمد علی
۱۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۴۴	اولاد	میر اولاد علی	۷۴	جرات	میر مستقیم
۱۶	احسن	میاں احسن اللہ	۴۵	اشرف	محمد اشرف	۷۵	جلال	میاں رمضان
۱۷	احسن	علی احمد غازی	۴۶	بیچارہ	-	۷۶	جنوں	میر علی جہد
۱۸	الفت خاں		۴۷	بیدل	عبدالقادر میرزا	۷۷	جگن	میاں جگن
۱۹	امیر خاں	نواب امیر خاں	۴۸	بہمن	-	۷۸	جذب	میر مظہر علی
۲۰	انکار	میر جہون	۴۹	بیرنگ یا ہنگ	(لاور خاں)	۷۹	جوشش	میاں محمد روشن
۲۱	امید	قریب اللہ خاں	۵۰	بیتاب	محمد اسماعیل	۸۰	خان	عایشاں
۲۲	اثر	محمد میرزا و خواجہ میرزا	۵۱	بینوا	-	۸۱	جرات	قلندر بخش
۲۳	الم	میاں صاحب میر	۵۲	بہار	ٹیک چند	۸۲	جلال	جلال الدین
۲۴	اجمل	محمد جمل الد آبادی	۵۳	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں	۸۳	حبیب	حسن
۲۵	امیر	محمد یار خاں	۵۴	بیتاب	سنتو کھ رائے	۸۴	حیا	-
۲۶	اسد	میر اسد علی	۵۵	بیدار	میاں محمد علی	۸۵	حاتم	شیخ محمد حاتم
۲۷	آزاد	میر ظفر علی	۵۶	بیتاب	شاہ علیم اللہ آبادی	۸۶	حاتم	حاتم علی خاں حاتم
۲۸	امین	خواجہ امین الدین	۵۷	لقا	شیخ محمد بقا اللہ	۸۷	حشت	سید محمد شمس علی خاں
۲۹	اطہر	میر غلام علی	۵۸	فائز	میرزا فاضل مکین	۸۸	حزین	میر محمد باقر
۳۰	عاضی - عاضی - عاضی	میر عاضی برہان الدین	۵۹	بہمن	گدا علی	۸۹	حشت	محمد علی
۳۱	امانی	میر امانی	۶۰	پیام	شریف الدین علی خاں	۹۰	حسن	مرزا احسن علی
۳۲	رائے پریم	ناتھ نایم علی کن روپ میں بیچ	۶۱	پنچھا	شاہ پنچھا	۹۱	حسن	میر حسن
۳۳	آشنا	-	۶۲	تاجرد	میر عبداللہ	۹۲	حسن	خواجہ حسن
۳۴	اکرم -		۶۳	تانا شاہ	ابوالحسن	۹۳	حجام	-
۳۵	احسن	مرزا احسن علی	۶۴	تمکین	میاں صلاح الدین	۹۴	حامہ	میر حامد نصیری
۳۶	الشا	انشا اللہ خاں	۶۵	تاباں	میاں عبدالحی	۹۵	حیران	میر حیدر علی
			۶۶	تقی	سید تقی عت میر گھائی			

۹۶	حسرت	جعفر علی	۱۲۵	سلام	نجم الدین	۱۵۳	عزیز اللہ
۹۷	حسن	میر حسن	۱۲۶	سعادت	میر سعادت علی	۱۵۵	عطا خواجہ عطا اللہ
۹۸	خسرو	حضرت امیر خسرو	۱۲۷	سجاد	میر محمد سجاد	۱۵۶	عارف اکبر آبادی محمد عارف
۹۹	خوشنود	-	۱۲۸	سودا	مرزا محمد فیض	۱۵۷	عزیزت سید عبد الواسع
۱۰۰	خاکی	-	۱۲۹	سوز	محمد میر	۱۵۸	عاقلی رائے سکھ رام
۱۰۱	خاکسار	محمد یار	۱۳۰	سید	-	۱۵۹	عزیزہ رائے بھکاری داس
۱۰۲	خالہ بیگم	بدر النساء بیگم	۱۳۱	سلیم	میر سلیم	۱۶۰	عسکر علی خاں
۱۰۳	خوش دل	گھاسی رام	۱۳۲	سوزاں	نواب احمد علی خاں	۱۶۱	عاجز غازی الدین خاں
۱۰۴	داؤد	مرزا داؤد بیگ	۱۳۳	سکندر	میاں سکندر عث گھٹیا	۱۶۲	عماد الملک نواب غازی الدین خاں
۱۰۵	دل	شاہ فتح محمد	۱۳۴	شعور	کھٹی	۱۶۳	عظیم محمد عظیم
۱۰۶	درد مند	محمد فقیہ	۱۳۵	شامی	شاہ قلی خاں	۱۶۴	عاشق مہربان علی اعظم خاں
۱۰۷	درد	کرم اللہ خاں	۱۳۶	شاگر	محمد شاگر	۱۶۵	عسکری مرزا عسکری
۱۰۸	درد	خواجہ میر درد	۱۳۷	شفا	حکیم یار علی	۱۶۶	عشق مرزا گھٹیا
۱۰۹	ذاکرہ	-	۱۳۸	شاغل	-	۱۶۷	عذوقی محمد غوث
۱۱۰	زنگین	مرزا اماں بیگ	۱۳۹	شوق	میاں حسن علی	۱۶۸	غواصی -
۱۱۱	رسوا	آفتاب رائے	۱۴۰	شاعر	میر کلثو	۱۶۹	غریب میر تقی
۱۱۲	رند	میر حمزہ علی	۱۴۱	شیدا	میر فتح علی	۱۷۰	غریب محمد اماں
۱۱۳	راقم	بندرا بن	۱۴۲	شاداب	لالہ خوش دقت رائے	۱۷۱	غریب -
۱۱۴	رنگین	لالہ پلاس رائے	۱۴۳	شرف	میر محمدی	۱۷۲	غلامی -
۱۱۵	روشن	خواجہ حسین علی	۱۴۴	شفیع	میر محمد شفیع	۱۷۳	فخری -
۱۱۶	رضا	مرزا علی	۱۴۵	صبا	-	۱۷۴	فراخی -
۱۱۷	رند	مہربان خاں	۱۴۶	صفدری	-	۱۷۵	فضل افضل الدین خاں
۱۱۸	زار	منگل بیگ	۱۴۷	صادق	میر جعفر خاں	۱۷۶	فراق مرزا مرتضیٰ قلی
۱۱۹	زار	میر مظہر علی	۱۴۸	صابر	-	۱۷۷	فقیر شمس الدین
۱۲۰	سراج	-	۱۴۹	صبر	میر محمد علی	۱۷۸	فدوی محمد محسن
۱۲۱	ساک	-	۱۵۰	صنار	-	۱۷۹	فدا میر انام الدین
۱۲۲	سعدی	-	۱۵۱	ضاحک	میر غلام حسین	۱۸۰	فغان اشرف علی خاں
۱۲۳	سامان	میر نامر	۱۵۲	طالب	مرزا طالب	۱۸۱	فرخ میر فرخ علی
۱۲۴	سیمان	میاں سیمان	۱۵۳	ظہور	-	۱۸۲	فضائل فضائل علی خاں بقیہ

۱۸۳	فردی	لاہوری	۲۱۲	ملک	دکنی	۲۴۱	منشی	عجائب رام
۱۸۴	فرحت	محمد رحمت اللہ	۲۱۳	موسوی	مولوی خاں فطرت	۲۴۲	مستند	یاد علی خاں
۱۸۵	فردی	مرزا بھجو	۲۱۴	محقق	-	۲۴۳	ماں	میاں محمدی
۱۸۶	فرصت	مرزا الفت بیگ	۲۱۵	مہر علی	-	۲۴۴	منظر	-
۱۸۷	فخر	میر فخر الدین	۲۱۶	موزوں	خواجہ قلی خاں	۲۴۵	معین	شیخ محمد معین الدین
۱۸۸	فراق	شنا اللہ	۲۱۷	میر	میر میراں	۲۴۶	مجنوں	شاہ مجنوں
۱۸۹	فارغ	-	۲۱۸	مخلص	راستہ آند رام	۲۴۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۹۰	فصیح	شاہ فصیح افصح	۲۱۹	مزل	میاں شاہ مزل	۲۴۸	محمد علی خاں	-
۱۹۱	قادر	میر عبدالقادر	۲۲۰	مضمون	شرت الدین	۲۴۹	محشر	مرزا علی تقی
۱۹۲	قدر	-	۲۲۱	منظر	مرزا منظر جاں جاناں	۲۵۰	معصی	شیخ غلام مہدانی
۱۹۳	قبول	غنی بیگ	۲۲۲	میر	مدد اللہ	۲۵۱	مجدوب	مرزا غلام حیدر
۱۹۴	قلندر	بدھ سنگھ	۲۲۳	مراد	شیخ محمد مراد	۲۵۲	دعا	میر غلام علی
۱۹۵	قائم	شیخ محمد قائم	۲۲۴	مستقیم	-	۲۵۳	محبت	محبت خاں
۱۹۶	قدرت	میر قدرت اللہ	۲۲۵	مرزا محمدی	-	۲۵۴	مدہوش	نبی خاں
۱۹۷	قرین	-	۲۲۶	مرزا مہدی	-	۲۵۵	مشتاق	-
۱۹۸	قربان	میر جیون	۲۲۷	سید امام الدین	(الکلاکاسی بکریا لیلہ)	۲۵۶	نوری	ملا نوری
۱۹۹	قانع	-	۲۲۸	مکھن	میر صلاح الدین	۲۵۷	نامی	-
۲۰۰	کترین	میاں کترین	۲۲۹	موزوں	راجہ رام نرائن	۲۵۸	نوری	سید شہار الدین
۲۰۱	کاکل	شاہ کاکل	۲۳۰	محسن	شیخ محمد محسن	۲۵۹	نیم	مرزا علی قلی
۲۰۲	کاکل	شیخ لطف اللہ کاکل	۲۳۱	میر	محمد تقی	۲۶۰	ناجی	محمد شاکر
۲۰۳	کافرنیکہ	میر علی نقی	۲۳۲	مصیب	شاہ قطب الدین	۲۶۱	نادر	-
۲۰۴	کلیم	میر محمد حسین	۲۳۳	مخزوں	الآبادی مولوی غلام حسین	۲۶۲	نور اللہ	مرزا نور اللہ
۲۰۵	کاشی	لارہ کاشی نامہ	۲۳۴	منت	میر نور الدین	۲۶۳	نواز خاں	علی نواز خاں مرزا بدر
۲۰۶	کنہین	-	۲۳۵	منشی	شیخ غلام احمد قادری	۲۶۴	نثار	عبدالرسول
۲۰۷	گلان	نذر علی خاں	۲۳۶	مسافر	-	۲۶۵	نثار	محمد نقاد خاں
۲۰۸	گریبان	محمد علی امجد	۲۳۷	محب	شیخ ولی اللہ	۲۶۶	نعیم	نعیم اللہ
۲۰۹	لطفی	دکنی خٹہ خٹہ	۲۳۸	مفتون	میاں کاظم علی	۲۶۷	نثار	میاں امان اللہ معاد
۲۱۰	مرزا	ابو القاسم	۲۳۹	ممتاز	حافظ فضل علی	۲۶۸	نالاں	محمد عسکری
۲۱۱	محمد	محمد بیگ	۲۴۰	محترم	مہربان سحر خاں	۲۶۹	نذا	میر مرعفی

۲۷۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۷۸	دارش الہادی محمد دارش	۲۸۷	یونس	-
۲۷۱	واحد	محمد واحد	۲۷۹	وہم میر محمد علی	۲۸۷	یکرنگ	مصطفیٰ اقلی خاں
۲۷۲	وحشت	میر ابو الحسن	۲۸۰	باشم -	۲۸۸	یکرد	-
۲۷۳	ولایت	میر ولایت علی خاں	۲۸۱	ہاتف -	۲۸۹	یکدل	میر عزت اللہ
۲۷۴	وفا	لالہ قول بسکے	۲۸۲	ہدایت سید ہدایت علی خاں	۲۹۰	یار	میر احمد
۲۷۵	میر مبارک علی	(اسی جگہ ذکر کیا گیا ہے)	۲۸۳	ہیشکا میر ہیشکا	۲۹۱	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷۶	دشت	میر بہادر علی	۲۸۴	ہدایت میاں ہدایت اللہ	۲۹۲	یاس	حسن علی خاں
۲۷۷	واقف	شاہ واقف	۲۸۵	ہاتف مرزا محمد	-	-	-

خدا نمبر

خدا کیا ہے؟ خدا کا تصور کب اور کیسے پیدا ہوا؟ مختلف مذاہب میں اس تصور نے کس طرح جنم لیا؟ اس کی ارتقائی صورتوں نے تمدنی انسانی پر کیا اثر ڈالا؟ بندے اور خدا کا تعلق کیا ہے؟ اس تعلق کی تعبیر کس کس انداز میں کی گئی ہے؟ انبیاء کرام، مصلحین اور مجتہدین کے ارشادات اس کے متعلق کیا ہیں؟ ان ارشادات کو اقوام عالم نے کس طرح اپنایا ہے؟ اسلام کا موقف اس باب میں کیا رہا ہے اور اس موقف کو مذاہب عالم سے کیوں برتر خیال کیا گیا ہے؟

یہ اور اس قسم کے بہت سے اہم سوالات ہیں جو خدا اور مذہب کا نام آتے ہی ہر باشعور انسان کے ذہن میں ابھرتے ہیں لیکن افسوس کہ اردو میں کوئی ایسی کتاب موجود نہیں ہے جو اہل فکر و دانش کی پیاس اس سلسلے میں بجھا سکے۔ نگار کا "خدا نمبر" اس نوع کا پہلا صحیفہ ہے۔ جس میں مذکورہ سوالات کا نہایت مدلل و مشرح جواب دیا گیا ہے۔

قیمت - چار روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

گلِ عجائب

مصنف | اسد علی خاں نمنا اورنگ آبادی - تنہا کا ذکر اگرچہ "مجموعہ نغز" "عمدہ منتخبہ" اور "مجموعہ انتخاب" میں آیا ہے لیکن خاندانی حالات کہیں نہیں ملتے۔ "گلِ عجائب" میں بھی تنہا نے اپنے متعلق کوئی تفصیل نہیں دی صرف اس قدر بتہ چلتا ہے کہ ان کے والد حیدر آباد میں بسند ملازمت مقیم تھے اور اس وقت کے ممتاز شہریوں میں شمار کئے جاتے تھے۔

تنہا صاحب دیوان شاعر تھے اور آزاد بلگرامی سے مشورہ سخن کیا کرتے تھے۔ ان کے کلام کی پختگی، ان کے استاد دفن ہونے کا ثبوت ہے۔ ۱۲۰۲ھ میں ان کا انتقال ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | تذکرے میں دئے ہوئے تاریخی قطعات سے اس کا سال آغاز ۱۱۹۲ھ اور سال اختتام ۱۲۰۲ھ نکلتا ہے اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود ہے۔ مولوی عبدالحق مرحوم نے اسی نسخے کی مدد سے اس تذکرے کو ترتیب دے کر ۱۲۹۳ھ میں مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کروایا ہے۔

خصوصیات | یہ تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں سلطنت آصفیہ کے ان ریختہ گو شعراء کا ذکر ہے جو بارہویں صدی عیسوی کے آواخر تک موجود تھے۔ مذکورہ شاعروں میں سے اکثر صاحب تذکرہ کے بمصر، دوست اور ہم وطن تھے۔ قدیم طرز کا یہ تذکرہ اپنے اندر کوئی جدت نہیں رکھتا۔ شعراء کی فہرست بلحاظ حروف تہجی ترتیب دی گئی ہے اور حالات زندگی بہت مختصر اور سرسری ہیں۔

پھر بھی اس تذکرے سے بعض نئی اطلاعات فراہم ہوتی ہیں مثلاً اس بات کا سراغ کہ آزاد بلگرامی اردو کے صاحب دیوان شاعر تھے یا عربی کا تذکرہ بہار و خزاں اس سے پہلے لکھا جا چکا تھا اسی تذکرے سے لے دیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آئندہ	۴	انصاف علی نقی خاں	۷	انور محمد سیف
۲	آزاد	۵	افسر باقر علی خاں	۸	افشار میر عبدالوہاب
۳	ایجاد	۶	افسر -	۹	اشفہ خواجہ ابوطالب خاں

۱۰	ارشاد	میر غلام علی	۲۵	سودا	مرزا محمد رفیع	۲۰	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱	امید	قزلباش خاں	۲۶	سراج	سید سراج الدین	۲۱	مخلص	آندرام
۱۲	آصف	نواب نظام الملک شاہ	۲۷	سالم	محمد کرم بخش	۲۲	مہر	مہر علی شاہ
۱۳	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۸	شہید	مولوی محمد باقر	۲۳	منظر	
۱۴	بلخ		۲۹	ضیا	مرزا عطا	۲۴	نصیر	خواجہ غلام نعیر الدین
۱۵	بیدار		۳۰	عاجز	عارف الدین خاں	۲۵	نجم	میر نجم خاں
۱۶	پردانہ	ضیاء الدین شاہ	۳۱	عشرت	خواجہ ابوالبرکات خاں	۲۶	ناصر	نواب ناصر جنگ شہید
۱۷	پنچھی	شاہ پنچھی	۳۲	عروج	میر بہار الدین حسین	۲۷	تیر	مہدی علی خاں
۱۸	جہرات	موسوی خاں	۳۳	عزالت	سید عبدالولی	۲۸	واقف	نور العین
۱۹	حشمت	محشم علی خاں	۳۴	فتوت	خواجہ عنایت اللہ خاں	۲۹	ہمد	شاہ محمد قتی
۲۰	خیال	محمد طاہر	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	یار	مرزا محمد یار بیگ
۲۱	درگاہ	درگاہ قلی خاں	۳۶	فخر	میر فخر الدین	۵۱	یار	ممتاز جنگ بہادر
۲۲	دل	میر انور الدین	۳۷	قدر	خواجہ محمد منعم خاں			
۲۳	دوسا	میر ادلا د محمد خاں	۳۸	کاظم	صوفی شاہ			
۲۴	رمز	میر سید علی	۳۹	بتلا	الف خاں			

مصطفیٰ نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں اردو ادب کے مسلم الثبوت استاد شیخ غلام مہدیان کی "مصطفیٰ" کی تاریخ پیدائش و جائے ولادت کی تحقیق، ان کی ابتدائی تعلیم - انکی شاعری کے آغاز و تدبیر، ارتقار، انکی تالیف و تصانیف، انکی غزل گوئی و ثنوی نگاری - ان کے معاصر شعراء و ادباء ان کے اپنے دور کے مخصوص علمی و ادبی رجحانات پر محققانہ و عالمانہ بحث کی گئی ہے۔

قیمت - تین روپے

نگار پاکستان - ۳۲ کارڈن مارکیٹ - کراچی نمبر ۳

تذکرہ شورش

مصنف شورش نے اپنے حالات میں لکھا ہے کہ ان کا نام سید غلام حسین عرف بھٹیا اور ان کا آبائی وطن عظیم آباد کے اسکے علاوہ تذکرہ مسرت افزا، گلشن بلہ فار، تذکرہ عشقی اور طبقات الشعراء وغیرہ میں بھی ان کا ذکر آیا ہے اور ان کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ شورش کے باپ کا نام محسن عظیم آبادی تھا جو کاسلہ نسب شیخ نصیر الدین چغتای دہلوی سے ملتا تھا۔ شورش میر باقر حزیں کے شاگرد تھے۔ حزیں کے انتقال کے بعد شاہ رکن الدین عشق عرف میرزا گھسٹا عشق کو بھی انھوں نے اپنا کلام دکھایا تھا۔ طبقات الشعراء میں شورش کو "مغزور و متکبر" بتایا گیا ہے لیکن شورش کے ایک معاصر تذکرہ نگار ابوالحسن نے "مسرت افزا" میں انہیں "بسیار خوش خلق و بے نیاز صفا گو" لکھا ہے۔ تذکرہ عشقی میں بھی ان کے لئے "مردے نیک طینت، سادہ وضع" ظاہر کیا گیا ہے اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ صاحب طبقات الشعراء کا بیان کسی غلط فہمی پر مبنی ہے۔ شورش کو تصوف کا خاص ذوق تھا اور اشعار میں وہ اسی رنگ میں کہتے تھے، انہوں نے چار ہزار اشعار کا ایک کلیات، تذکرہ کے محکمہ کے وقت مرتب کر لیا تھا۔ ان کا انتقال ۱۹۵۰ء میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت شورش کے دوست اور معاصر ابوالحسن کے "تذکرہ مسرت افزا" سے پتہ چلتا ہے کہ وہ ایک مدت سے شعراء کا کلام اور حالات جمع کر رہے تھے اور جب کام تکمیل کو پہنچ گیا تو انہوں نے اس کا نام "یادگار دوستان" رکھا، اور تاریخ تالیف میں یہ مصرع دیا ہے "یادگار دوستان روزگار"

اس مصرعے تذکرہ کے محکمہ کا سال ۱۹۵۳ء نکلتا ہے، تذکرہ شورش کا ایک قلمی نسخہ بو ذیلقین لائبریری آکسفورڈ میں موجود ہے۔ اس کی فوٹو اسٹیٹ کاپی پٹنہ یونیورسٹی نے حاصل کی تھی۔ کلیم الدین احمد نے اسی کی مدد سے اس تذکرے کو تذکرہ عشقی کے ساتھ یہ عنوان "دو تذکرے" مطبع ببل لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے ۱۹۵۵ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن اس میں صرف حرف "س" تک کے شعراء شامل ہیں باقی شعراء کا تذکرہ دوسری جلد میں ہوگا۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مؤلف کی توجہ زیادہ تراشیدگی کے انتخاب پر رہی ہے۔ حالات زندگی زیادہ مفصل نہیں ہیں، پہری مؤلف نے اشعار کا پورا نام، تخلص، وطن، ولادت، مشغلہ اور تاریخ پیدائش و تاریخ وفات دینے کی کوشش کی ہے، اس لحاظ سے یہ قدیم تذکروں میں بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ شورش نے اس میں قدامت کے معیار معاصر شعراء تک کا ذکر کیا ہے اور ترتیب میں حروف تہجی کا لحاظ رکھا ہے۔ مطبوعہ نسخہ میں جن شعراء کے نام آئے ہیں ان کی فہرست دی جا رہی ہے۔

یہ اس تذکرے کا پہلا نام یادگار دوستان ہے لیکن مشہور یہ تذکرہ شورش کے نام سے ہے۔

فهرست شعراء

نمبر شمار	تخلص او نوم	نمبر شمار	تخلص او نوم	نمبر شمار	تخلص او نوم
(۱)	آفتاب	(۲۶)	احمد	(۵۱)	بهادر علي
(۲)	ابو الحسن	(۲۷)	انتظار	(۵۲)	پاکباز
(۳)	انجم	(۲۸)	اجمل	(۵۳)	هېام
(۴)	آگاه (محمد صلاح)	(۲۹)	آشوب	(۵۴)	خجړد
(۵)	آشنا (زين العابدين)	(۳۰)	انصاف	(۵۵)	نکين
(۶)	آواره	(۳۱)	اوليا	(۵۶)	تنا (امراؤ علي)
(۷)	الهام	(۳۲)	آگاه (خواجہ عبدالشہ)	(۵۷)	تنا اشا بھال پوري
(۸)	انشاء	(۳۳)	اختر	(۵۸)	تابان
(۹)	احسن	(۳۴)	آيت (آيت الله)	(۵۹)	ثاقب
(۱۰)	امير اشرفان	(۳۵)	الم	(۶۰)	فروت
(۱۱)	آيدو	(۳۶)	بسل (مير جبار علي)	(۶۱)	ثابت
(۱۲)	آرزو	(۳۷)	بيتاب (مير محمد علي)	(۶۲)	جرات (مير بشير علي)
(۱۳)	اُميد	(۳۸)	بهار	(۶۳)	جرات
(۱۴)	انسان	(۳۹)	بينوا	(۶۴)	جوهری
(۱۵)	انسان	(۴۰)	بے تاب	(۶۵)	جوشش
(۱۶)	اشتیاق	(۴۱)	بے چاره	(۶۶)	جعفر (مير محمد جعفر)
(۱۷)	احسن (احسن الله)	(۴۲)	بسمل	(۶۷)	جون
(۱۸)	احمدی	(۴۳)	بيگل	(۶۸)	بگن
(۱۹)	اشرف	(۴۴)	بیدار (محمد علي)	(۶۹)	جودت
(۲۰)	اماني	(۴۵)	بیدار (منشی بادن علي)	(۷۰)	جلال
(۲۱)	امين	(۴۶)	بيتاب (مير حسن)	(۷۱)	جودت (لادېر دے دام)
(۲۲)	اثر	(۴۷)	بيدل (مرزا عبدالقادر)	(۷۲)	جون (نظام مرتضیٰ)
(۲۳)	انھر	(۴۸)	بيرنگ	(۷۳)	جبال
(۲۴)	انعام	(۴۹)	بيان	(۷۴)	جعفر (مرزا جعفر)
(۲۵)	احمد شاه بلوی	(۵۰)	بيقرار	(۷۵)	جرات (مير محمد رضا)

راخ (خواجہ احمد خاں)	(۱۲۰)	درد (میر درد)	(۹۸)	جواہر (۷۶)
زار (بہادر بیگ)	(۱۲۱)	درد (کرم علی)	(۹۹)	حسرت (میر محمد حیات)
زار (مرزا سنگین)	(۱۲۲)	داؤد	(۱۰۰)	حاتم (۷۸)
زار (میر منظر علی)	(۱۲۳)	دل (محمد عابد)	(۱۰۱)	خشت (مختتم علی)
سودا (مرزا رفیع)	(۱۲۴)	دل (نوب عمار الملک)	(۱۰۲)	عیب (۸۰)
سعادت (سعادت علی)	(۱۲۵)	دردمند (محمد فقیہ)	(۱۰۳)	خشت (محمد علی)
سجاد (میر سجاد)	(۱۲۶)	داؤد (مرزا)	(۱۰۴)	حیران (میر منون)
سرلج (اورنگ آبادی)	(۱۲۷)	درد (کرم اشدر)	(۱۰۵)	حضور (شیخ غلام یحییٰ)
سالک	(۱۲۸)	دوست (شیخ محمد)	(۱۰۶)	حیدر (جبر بخش)
سلام (نجم الدین)	(۱۲۹)	دیوانہ (کوا بخش رے)	(۱۰۷)	حسن (میر غلام حسن)
سلیمان (سلیمان خان)	(۱۳۰)	ذوق (آسارام)	(۱۰۸)	حیدر (غلام علی)
سلامت (سلامت)	(۱۳۱)	ذوقی شاہ	(۱۰۹)	حجّام (۸۷)
سوز (سید محمد میر)	(۱۳۲)	زمین (میر محمد مستعد)	(۱۱۰)	حسرت (جعفر علی)
سلیمان (میر مراد علی)	(۱۳۳)	زاگر (نبی افضل علی)	(۱۱۱)	حزین (محمد باقر)
سایل (سید اسد اشدر)	(۱۳۴)	ذکی (جعفر علی خاں)	(۱۱۲)	حیرت (خواجہ کلن)
سلیم (محمد سلیم)	(۱۳۵)	رسوا (شاہجہاں آبادی)	(۱۱۳)	حریف (محمد خاں)
سامان (میر ناصر علی)	(۱۳۶)	راقم (بندرا بن)	(۱۱۴)	حیرت (میر سیدن)
سائل (سلیم اشدر خاں)	(۱۳۷)	رند (حمزہ علی)	(۱۱۵)	حیدر شاہ (۹۳)
سلامت (میر سلامت علی)	(۱۳۸)	راغب (جعفر علی خاں)	(۱۱۶)	خسرو (۹۴)
سکندر (شیخ سکندر)	(۱۳۹)	رفیع (شیخ محمد رفیع)	(۱۱۷)	خاکار (۹۵)
		رضا (محمد مہدی)	(۱۱۸)	غیل (علی ابراہیم خاں)
		راخ (شیخ غلام علی)	(۱۱۹)	غلام (غلام حسین)

مذہب عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا یحییٰ عظیمی کی مرکز الآراء تصنیف حسین غازی عالم کی ابتدا مذہب کا فلسفہ و ارتقاء و عرب کا مستقبل و مذہب کے بنیاد کے پریر مال بحث کا گائیڈ ہے۔ علم و تاریخ کا روشنی میں پرکھا گیا ہے۔ قیمت ایک روپہ ۵۰ پیسے۔

نگار پاکستان - ۳۲ - گارڈن مارکیٹ - کراچی ۲

گلزارِ ابراہیم

علی ابراہیم خاں متخلص بہ علی - علی ابراہیم پٹنہ کے باشندے تھے اور ایٹ انڈیا کمپنی کے دور حکومت میں اعلیٰ عہدے پر فائز تھے۔ گلزارِ ابراہیم کے علاوہ فارسی شعرا کے دو تذکرے

مصنف

۱۔ خلاصۃ الکلام

۲۔ مصنف ابراہیم

بھی ان سے یادگار ہیں۔ علی ابراہیم کا انتقال ۱۲۰۸ھ میں ہوا ہے۔

یہ تذکرہ ۱۱۹۸ھ میں لکھا گیا۔ ۱۲۱۵ھ میں مرزا علی لطف نے اسے اردو میں منتقل کیا۔ لیکن لطف نے اس کا صرف ایک جزو گلشن ہند کے نام سے ترجمہ کیا تھا

عہد تصنیف و طباعت

باقی شعرا کا ذکر وہ دوسری جلد میں کرنا چاہتے تھے۔ لیکن شاید وہ مکمل نہ ہو سکی۔ اسلئے کہ اس کا سراغ اب تک نہیں لگ سکا۔

گلزارِ ابراہیم کو ۱۹۰۶ء میں "گلشن ہند" کے ساتھ عبداللہ خاں نے حیدرآباد دکن سے شائع کیا۔ اس میں مولوی عبدالحق اور محمد الدین قادری روز دونوں کے مقدمات شامل ہیں۔ مولوی صاحب کا مقدمہ گلشن ہند میں اور زر کا مقدمہ گلزارِ ابراہیم پر ہے یہ تذکرہ دراصل روز کا مرتب کیا ہوا ہے۔ اس میں انھوں نے گلشن ہند اور گلزارِ ابراہیم دونوں کی عبارتیں درج کر دی ہیں اور جہاں کہیں اختلاف ہوا ہے۔ اسے واضح کر دیا ہے۔

گلزارِ ابراہیم فارسی زبان میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے تین سو بیس شاعروں کا ذکر آیا ہے

خصوصیات

گلزارِ ابراہیم کی سب سے نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی کو لتاڑنے یا بالیس پر چڑھانے کی کوشش نہیں کی گئی۔ ادھر ہر شاعر کے ذکر میں صداقت کا لحاظ رکھا گیا ہے۔ علی ابراہیم بقول روز طبعاً منصف، مزاج تھے اور شعر و سخن کا پاکیزہ ذوق رکھتے تھے۔ علاوہ ازیں وہ ایسے منصب و ماحول میں بسر کر رہے تھے کہ ہر شخص کے ساتھ انصاف رکھتے تھے۔ چنانچہ انھوں نے کسی شاعر کے حالات درج کرنے میں محض پرانے تذکروں یا سنی سنائی باتوں پر اعتماد نہیں کیا بلکہ محض بین کے بعد معتبر ذرائع سے مواد حاصل کرنے کی کوشش کی ہے۔ جن افراد اور ذرائع سے حالات معلوم ہوتے ہیں اکثر اس سراغ بھی دیدیا ہے۔ ابراہیم نے شعرا کے حالات میں ان کی شخصیت، ہیرت اور معاشرتی زندگی کو بھی حتی الوسع اجاگر کرنے کی کوشش کی ہے۔ اس تذکرے سے اصنافِ سخن کی رفتار اور مقبولیت کا اندازہ بھی کم و بیش کیا جاسکتا ہے اس لئے کہ صاحب تذکرہ نے اس طرف واضح اشارے کئے ہیں۔ غرض یہ تذکرہ کئی اعتبار سے دوسرے تذکروں پر فوقیت رکھتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب - شاہ عالم بادشاہ	۲۷	افغان - الغشاں	۵۳	بینوا
۲	آصف - آصف الدولہ	۲۸	انکار - میر جیون	۵۴	بیچھا - شاہ بیچھا دہلوی
۳	انجام - امیر خاں	۲۹	امیر - محمد یار خاں	۵۵	بے قید - فضائل علی خاں
۴	امید - قزلباش خاں	۳۰	اکرم - خواجہ محمد اکرم	۵۶	بیان - احسن اللہ خاں
۵	آرزو - سلج الدین علی خاں	۳۱	اسد - میرامانی	۵۷	پیام - شرف الدین علی خاں
۶	اشتیاں - ولی اللہ سرہندی	۳۲	اولاد - اولاد علی	۵۸	بکھاری - بکھاری لال
۷	آبرو - شاہ نجم الدین	۳۳	اثر - محمد میر	۵۹	بیرنگ - دلادور خاں
۸	افضل - محمد افضل	۳۴	الم - صاحب میر دہلوی	۶۰	بیکل - سید عبدالوہاب
۹	احمد - گجراتی	۳۵	اند - غلام علی	۶۱	بیٹاب - محمد اسماعیل دہلوی
۱۰	امجد	۳۶	اجمل - شاہ محمد اہل آبادی	۶۲	بیٹاب - سنوگ رائے
۱۱	انصاف	۳۷	انشا - انشا اللہ خاں	۶۳	بیٹاب - محمد علیم آبادی
۱۲	اشرف	۳۸	اعظم - محمد عظیم لکھنوی	۶۴	پاکباز - میر صلاح الدین
۱۳	اشرف - محمد اشرف	۳۹	اعلیٰ علی - اعلیٰ علی	۶۵	بقا - بقا اللہ
۱۴	آزاد - زین العابدین	۴۰	امانی - میرامانی	۶۶	بیدار - میر محمدی
۱۵	آزاد - مظفر علی	۴۱	انظر - غلام علی	۶۷	پردانہ - پردان علی
۱۶	انصاف - شاہ فصیح	۴۲	امامی - امام بخش عظیم آبادی	۶۸	پردانہ - جنونت سنگھ
۱۷	آئینی - برہان الدین	۴۳	اویا - میر ادلیا	۶۹	بہمن - بسمل
۱۸	انسان - اسد یار خاں دہلوی	۴۴	احمدی - شیخ احمد دارش	۷۰	بہمن - گدا علی بیگ
۱۹	احسن - احسن اللہ	۴۵	انتظار - علی نقی خاں	۷۱	بہمن - سید جبار علی
۲۰	احسن - مرزا احسن علی	۴۶	امین - خواجہ امین الدین	۷۲	تانا شاہ ابوالحسن
۲۱	آشنا - میر زین العابدین	۴۷	افسوس - شمیم علی	۷۳	تاباں - عبدالحی
۲۲	آشنا	۴۸	آشفہ - ہوزارضا قلی	۷۴	تمکین - صلاح الدین
۲۳	الہام - فضائل بیگ	۴۹	آہ - میر مہدی دہلوی	۷۵	تقی - سید محمد تقی
۲۴	الہام - شرف الدین	۵۰	احسان - شمس الدین	۷۶	تصور
۲۵	آکھ - محمد صلاح دہلوی	۵۱	بیل - مرزا عبدالقادر	۷۷	تصویر - شاہ جواد علی
۲۶	آکھ - نذر محمد خاں	۵۲	بہار - نیک چند	۷۸	تمنا - خواجہ محمد علی

۷۹	ثاقب - شہاب الدین	۱۰۸	حضور - شیخ غلام محی	۱۳۷	رضا
۸۰	ثابت - شجاعت علی خاں	۱۰۹	حسن - میر محمد حسن دہلوی	۱۳۸	راقم - بند رابن
۸۱	ثابت - اصالت خاں	۱۱۰	حسن - میر محمد حسن	۱۳۹	رنگین
۸۲	جہاندار - مرزا جواں بخت	۱۱۱	حسن - خواجہ حسن دہلوی	۱۴۰	رنگین - امان بیگ
۸۳	جرات - یحییٰ امام قلند بخش	۱۱۲	حسن - غلام حسن دہلوی	۱۴۱	رشید
۸۴	جوان - کاظم علی	۱۱۳	حیث - موقی لال	۱۴۲	رضی - رضی خاں
۸۵	جوشش - شیخ محمد روشن	۱۱۴	خاکسار - محمد یار خاں	۱۴۳	رستم - رستم علی خاں
۸۶	جوہر - مرزا احمد علی	۱۱۵	خلیق - ظہور علی دہلوی	۱۴۴	رفعت - قدرت اللہ خاں
۸۷	جودت - ہرے درام	۱۱۶	خادم - خادم حسین خاں	۱۴۵	رند - ہربان
۸۸	جرات - میر شیر علی	۱۱۷	درد - خواجہ میر درد	۱۴۶	زکی - جعفر علی خاں
۸۹	جولان - میر رمضان علی	۱۱۸	دانا - فضل علی شاہ	۱۴۷	زار - منٹ بیگ
۹۰	جگنو - میاں جگنو	۱۱۹	درد - میر کریم اللہ	۱۴۸	زار - میر منظر علی
۹۱	جان عالم	۱۲۰	دردمند - فقیہ صاحب	۱۴۹	سودا - محمد رفیع
۹۲	جنوں دہلوی	۱۲۱	دوست - غلام محمد بہاری	۱۵۰	سوز - سید محمد
۹۳	جنوں - شیخ غلام مرتضیٰ آبادی	۱۲۲	دل - شیخ محمد عابد آبادی	۱۵۱	سوراب - احمد علی خاں
۹۴	حاتم - شیخ ظہور الدین دہلوی	۱۲۳	دیوانہ - رائے سرب سنگھ	۱۵۲	سجاد - سجاد اکبر
۹۵	حشمت - میر محترم علی	۱۲۴	داؤد - داؤد بیگ	۱۵۳	سراج - اورنگ آبادی
۹۶	حشمت - محمد علی	۱۲۵	دل - شاہ فتح محمد	۱۵۴	سلیمان
۹۷	حزین - محمد باقر	۱۲۶	درخشاں - منکو بیگ	۱۵۵	سامان - میر ناصر جوہپوری
۹۸	حیدر - غلام حیدر	۱۲۷	ذہن - میر مستعد	۱۵۶	سعادت - سعادت علی خاں
۹۹	حیدر - میر حیدر علی شاہ	۱۲۸	ذاکر - حسین دوست	۱۵۷	سید - امام الدین
۱۰۰	حبیب اللہ	۱۲۹	زند - حمزہ علی	۱۵۸	سید - یادگار علی
۱۰۱	حیرت - مراد علی مراد آبادی	۱۳۰	راغب - محمد جعفر خاں	۱۵۹	ساقی - میر حسین علی
۱۰۲	حسرت - جعفر علی	۱۳۱	رفعت - شیخ محمد رفیع	۱۶۰	سکندر - خلیفہ سکندر
۱۰۳	حیران - میر حیدر علی	۱۳۲	رسوا - جہتاب رائے	۱۶۱	سلیم - میر محمد سلیم عظیم آبادی
۱۰۴	حیدری - غلام علی دہلوی	۱۳۳	رسا -	۱۶۲	شاہی - شاہ علی خاں
۱۰۵	میر حامد	۱۳۴	رخشاں - محمد چاند	۱۶۳	شاگر - محمد شاگر
۱۰۶	حضور دہلوی	۱۳۵	رضا - میر محمد رضا	۱۶۴	شاہ - میر شاہ علی خاں
۱۰۷	حسرت - ہیبت علی خاں	۱۳۶	رضا - مرزا علی رضا	۱۶۵	شورش - غلام حسین

۱۶۶	شفا - حکیم یار علی	۱۹۵	عاجز - عارف علی خاں	۲۲۲	قبول - عبدالغنی
۱۶۷	شاعر - میر سکو	۱۹۶	عمر - معتبر خاں دکنی	۲۲۵	قدر - محمد قدر
۱۶۸	شیدا - فتح علی	۱۹۷	عیش - مرزا محمد عسکری	۲۲۶	قسمت -
۱۶۹	شوق - حسین حسن علی	۱۹۸	عزیز - بھکاو داس	۲۲۷	قلندر - لالہ بدھ سنگھ
۱۷۰	شاداب - لالہ خوشوقت رائے	۱۹۹	عظیم - محمد عظیم	۲۲۸	قربان - میر جیون
۱۷۱	شہرت - مرزا محمد علی	۲۰۰	عاشق - میر محمد یحییٰ	۲۲۹	قناعت - مرزا محمد بیگ
۱۷۲	شانی - امین الدین	۲۰۱	عاشق - علی اعظم خاں	۲۳۰	قدرت - شاہ قدرت اللہ
۱۷۳	شہید - غلام حسین	۲۰۲	عاشق - منشی عجب رائے	۲۳۱	سکیم - شیخ محمد حسین
۱۷۴	شرف - میر محمدی	۲۰۳	عاشق - برہان الدین	۲۳۲	کترین دہلوی
۱۷۵	شفیع - محمد شفیع	۲۰۴	غالب - اسد اللہ خاں	۲۳۳	کاکل دہلوی
۱۷۶	صمصام الدولہ خاں دوراں	۲۰۵	غریب - اشرف علی خاں	۲۳۴	کافر - میر علی نقی
۱۷۷	صنعت - مغل خاں	۲۰۶	فقہر - شمس الدین	۲۳۵	گمراہ - میر علی امجد
۱۷۸	صفدریہ حیدر آبادی	۲۰۷	فارغ دہلوی	۲۳۶	گمان - نذر علی خاں
۱۷۹	صادق - یحییٰ خاں	۲۰۸	فضل - شاہ فضل دکنی	۲۳۷	لطیف دکنی
۱۸۰	صبر - میر محمد علی	۲۰۹	فضلی - افضل الدین	۲۳۸	سان - سکیم اللہ
۱۸۱	صالح - نظام الدین	۲۱۰	فغاں - اشرف علی خاں	۲۳۹	میر محمد تقی
۱۸۲	ضمیر - ہدایت علی خاں	۲۱۱	فرحت - فرحت اللہ	۲۴۰	مظہر جان جاناں
۱۸۳	ضیاء - ضیاء الدین	۲۱۲	فرخ - میر فرخ دہلوی	۲۴۱	محقق دکنی
۱۸۴	ضاحک - غلام حسین	۲۱۳	فراق - میر مرتضیٰ خاں دکنی	۲۴۲	منزل - محمد منزل
۱۸۵	طیش دہلوی	۲۱۴	فراق - ثنا اللہ خاں	۲۴۳	مخلص - رائے آنند رام
۱۸۶	طالع - شمس الدین	۲۱۵	فدا - امام الدین	۲۴۴	موزوں - راجہ رام نرائن
۱۸۷	طرز - گردہاری لال	۲۱۶	فرحت - مرزا الفت بیگ	۲۴۵	منعم
۱۸۸	ظاہر - خواجہ محمد خاں	۲۱۷	فدوی - محمد علی	۲۴۶	میر مدد اللہ
۱۸۹	ظہور - لالہ شیو سنگھ دہلوی	۲۱۸	فدوی - لاہوری	۲۴۷	مفتون - شرف الدین
۱۹۰	عزالت - سید عبدالولی	۲۱۹	فخر - فخر الدین	۲۴۸	مخزوں - سید محمد حسن
۱۹۱	عارف - محمد عارف	۲۲۰	فروغ - میر علی اکبر	۲۴۹	محسن - محمد محسن اکبر آبادی
۱۹۲	عشق - شاہ رکن الدین	۲۲۱	فیض - میر فیض علی دہلوی	۲۵۰	مستند دہلوی
۱۹۳	عدہ - ستیہ رام	۲۲۲	قرباں - لالہ صاحب رائے	۲۵۱	مخلص - مخلص علی شاہ
۱۹۴	عاسی - نور محمد برہان پوری	۲۲۳	قائم - شیخ محمد قائم	۲۵۲	مائل - محمدی دہلوی

۲۵۳	مال - ہدایت علی	۲۷۶	مدہوش - میرنی خاں	۲۹۹	ولی - مرزا احمد ولی دہلوی
۲۵۴	مسکین - لالہ بخت	۲۷۷	مصیب - شاہ غلام قطب الدین	۳۰۰	دقا - لالہ فیل رائے
۲۵۵	منظر خواجہ بخش آبادی	۲۷۸	ممتاز - حافظ فضل علی	۳۰۱	وحشت - میر ابو الحسن
۲۵۶	مرزائی - محمد علی خاں	۲۷۹	مشتاق - محمد قلی خاں	۳۰۲	وحشت - میر بہار علی
۲۵۷	مخلص - بدیع الزماں	۲۸۰	مشتاق - میر حسن	۳۰۳	واقف - شاہ واقف
۲۵۸	مختصر کشمیری	۲۸۱	منت - قمر الدین	۳۰۴	وصل - مرزا اسماعیل
۲۵۹	مفتوں - کاظم آبادی	۲۸۲	مغموم - رام جس	۳۰۵	وہم - محمد علی
۲۶۰	مہذب - مرزا غلام حیدر	۲۸۳	ناجی - محمد شاکر	۳۰۶	والہ - میر مبارک علی
۲۶۱	محترم - خواجہ محمد محترم	۲۸۴	نظام - نواب محمد اللہ خان	۳۰۷	ہدایت - ہدایت اللہ
۲۶۲	مضمون - سید امام الدین خاں	۲۸۵	نعیم - نعیم دہلوی	۳۰۸	ہادی - دہلوی
۲۶۳	مصطفیٰ - غلام ہدانی	۲۸۶	نبی - غلام نبی بلگرامی	۳۰۹	ہویہ - میر محمد اعظم
۲۶۴	محب - شیخ ذی اللہ دہلوی	۲۸۷	نثار - عبدالرسول	۳۱۰	ہدایت - ہدایت علی
۲۶۵	منشی - غلام امجد	۲۸۸	نثار - سدا سکھ دہلوی	۳۱۱	ہدم - عظیم آبادی
۲۶۶	مجرع - منشی کش چند	۲۸۹	ندیم - شیخ علی قلی دہلوی	۳۱۲	ہینکا - میر ہینکا
۲۶۷	نعت - مرزا حسین علی بیگ	۲۹۰	نادر - دہلوی	۳۱۳	ہاتھ - مرزا محمد
۲۶۸	مروت - سنبھلی	۲۹۱	نالاں - میر احمد علی	۳۱۴	یقین - انعام اللہ خاں
۲۶۹	محبت - نواب محبت خاں	۲۹۲	نالاں - میر دارش علی	۳۱۵	یک رنگ - مصطفیٰ قلی خاں
۲۷۰	مرزا - نواب مرزا	۲۹۳	نجات - شیخ حسن رضا	۳۱۶	یونس - حکیم یونس
۲۷۱	مرزا - مرزا علی رضا	۲۹۴	نالاں - محمد عسکر علی خاں	۳۱۷	یکرو - عبدالوہاب
۲۷۲	مجنون - شاہ مجنون	۲۹۵	نزار - خواجہ محمد اکرم	۳۱۸	یار - میر احمد دہلوی
۲۷۳	مجنون - حمایت علی	۲۹۶	ولی - شاہ ولی اللہ دکنی	۳۱۹	یاس - حسن علی خاں
۲۷۴	معین - شیخ معین الدین	۲۹۷	ولایت - میر ولایت اللہ خاں	۳۲۰	ابو الحسن - خسرو دہلوی
۲۷۵	مدعا - میر غوث علی	۲۹۸	دارث - محمد دارث آبادی		

جذبات بہاشا

مولانا نیاز فتحپوری نے ایک دلچسپ تمہید کے ساتھ ہندی شاعری کے نمونے پیش کر کے انکی تشریح ایسے تخلیقی انداز میں کی ہے کہ دل بیتاب ہوتا ہے۔ اردو میں یہ پہلی کتاب ہے جو اس موضوع پر لکھی گئی اس میں ہندی کلام کے بے مثل نمونے ہیں۔ قیمت: ایک روپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

تذکرہ ہندی

مصنف | غلام ہمدانی مصحفی متوفی ۱۲۴۴ھ - مصحفی نے اردو شعر کے دو تذکرے یادگار چھوڑے ہیں تذکرہ ہندی ادبی ریاض القضا۔ اس سے قبل ۱۱۹۹ھ میں عقد ثریا کے نام سے وہ فارسی شعر کا ایک مختصر سا تذکرہ مرتب کیا تھا۔

عہد تصنیف و طباعت | اس تذکرے کا سال تکمیل ۱۲۴۴ھ ہے اگرچہ اس کا آغاز میر تقی میر کی فرمائش پر ۱۲۳۹ھ سے قبل ہو چکا تھا، لیکن جیسا کہ خود مصحفی کی دی ہوئی تاریخ اختتام سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ ۱۲۴۴ھ سے پہلے مکمل نہ ہو سکا۔

اس تذکرے کے قلمی نسخے مایا شیکھ سوسائٹی بنگال، کتب خانہ خدابخش، کتب خانہ ندوۃ العلماء، کتب خانہ رامپور میں موجود ہیں مولوی عبدالحق مرحوم نے ایشیاٹک سوسائٹی کے نسخے کو سامنے رکھ کر اسے مرتب کیا اور ایک مبسوط مقدمہ کے ساتھ نومبر ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اور ننگ آباد کے زیر اہتمام شائع کر دیا۔ یہی مطبوعہ نسخہ عام طور پر کتب خانوں میں ماحول موجود ہے۔

خصوصیات | یہ تذکرہ بھی فارسی زبان میں ہے۔ اس میں ضمناً قدیم شعرا کا ذکر بھی بعض جگہ آگیا ہے ورنہ اس میں مصنف نے عموماً معاصرین یعنی محمد شاہ بادشاہ اور شاہ عالم بادشاہ کے زمانے تک کے شاعرین کا ذکر کیا ہے۔ بعض بڑی مفید اور دقیق باتیں اس تذکرے سے ملتی ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۸	اسد	۱۵	انشاء
۲	آصف	۹	احسن	۱۶	اختر
۳	آبرو	۱۰	آشفقہ	۱۷	آشفقہ بھورے خاں
۴	اثر	۱۱	امین	۱۸	افسر
۵	الم	۱۲	افسوس	۱۹	اوباش
۶	امبر	۱۳	احقر	۲۰	الہام
۷	امجد	۱۴	اکبر	۲۱	بیدار

۲۶	بیان	۵۱	حزین	۸۰	سر سبز
۲۳	بیتاب	۵۲	حیرت	۸۱	سلیمان
۲۴	بیتاب (شاگرد قائم)	۵۳	حاکم	۸۲	سودا
۲۵	بے جان	۵۴	حشمت	۸۳	سبقت
۲۶	بے باک	۵۵	حیف	۸۴	شیدا
۲۷	بقا	۵۶	حضور	۸۵	شگفتہ
۲۸	برق	۵۷	حکیم	۸۶	شدر
۲۹	پردانہ	۵۸	حقیقت	۸۷	شکوہ
۳۰	پردانہ (جنون سنگد)	۵۹	خاکسار	۸۸	شاین
۳۱	بشیر	۶۰	خلق	۸۹	شہید
۳۲	تاباں	۶۱	خلیق	۹۰	شہرت
۳۳	تجلی	۶۲	درد	۹۱	شوق
۳۴	تیشا	۶۳	داغ	۹۲	صفدری
۳۵	نصیر	۶۴	ذوق	۹۳	صفا
۳۶	تکین	۶۵	رضا مرزا محمد رضا	۹۴	صادق
۳۷	تلی	۶۶	رقت	۹۵	ضیا
۳۸	شنا	۶۷	رنگین	۹۶	ضیا
۳۹	ثاقب	۶۸	رفاقت	۹۷	طیش
۴۰	جوشش	۶۹	رضا میرضاعلی	۹۸	طالب
۴۱	جوش	۷۰	رند	۹۹	عارف
۴۲	جہاندار	۷۱	رسوا	۱۰۰	عظیم
۴۳	جہانت	۷۲	زار میرجیون	۱۰۱	عاقل
۴۴	جولاں	۷۳	زار میرمنظر علی	۱۰۲	عیش
۴۵	جولاں	۷۴	زمان	۱۰۳	عشق
۴۶	حسن (میر حسن)	۷۵	سائلی	۱۰۴	عظیم
۴۷	حیران	۷۶	سوز	۱۰۵	عشق
۴۸	حسن خواجہ حسن	۷۷	سعادت	۱۰۶	غضنفر
۴۹	حسرت	۷۸	سکندر	۱۰۷	غیرت
۵۰	حجام	۷۹	سوزاں	۱۰۸	غلامی

ناجی	۱۸۶	مجنوں	۱۳۸	فراق	۱۰۹
نظام	۱۸۸	مشتاق عبداللہ خاں	۱۳۹	فیض	۱۱۰
نعیم	۱۸۹	منشی	۱۴۰	فخاں	۱۱۱
ندیم	۱۹۰	مقتول	۱۴۱	فدوی محمد محسن	۱۱۲
نالان	۱۹۱	مضطرب	۱۴۲	فدوی غلیم آبادی	۱۱۳
نصیر	۱۹۲	مرہون	۱۴۳	فدوی لاہوری	۱۱۴
نجف	۱۹۳	ماہر	۱۴۴	فدوی مرزا غلیم بیگ	۱۱۵
نوا	۱۹۴	موزوں	۱۴۵	فدا	۱۱۶
نادر	۱۹۵	محزون	۱۴۶	قدرت	۱۱۷
واقف	۱۹۶	محر (بدایونی)	۱۴۷	قدرت (مولف تذکرہ)	۱۱۸
دشت	۱۹۷	مست	۱۴۸	قیس	۱۱۹
دلا	۱۹۸	مقصود	۱۴۹	قدرت شاہ قدرت اللہ	۱۲۰
دہم	۱۹۹	ماکی میاں محمدی	۱۵۰	قائم	۱۲۱
بادی	۱۸۰	مہلت	۱۵۱	قسمت	۱۲۲
باشمی	۱۸۱	منت	۱۵۲	قبول	۱۲۳
ہاتف	۱۸۲	محب	۱۵۳	کمال	۱۲۴
ہدایت	۱۸۳	منتظر	۱۵۴	کبیر	۱۲۵
ہوش	۱۸۴	ممنون	۱۵۵	گلیم	۱۲۶
یقین	۱۸۵	محترم	۱۵۶	گوہری	۱۲۷
یکرد	۱۸۶	مصدر	۱۵۷	گرم	۱۲۸
		مضمون	۱۵۸	لطیف	۱۲۹
		مزل	۱۵۹	لطف	۱۳۰
		معین	۱۶۰	محزوب	۱۳۱
		محر مرزا علی نقی	۱۶۱	منظر	۱۳۲
		معروف	۱۶۲	میر	۱۳۳
		مروت	۱۶۳	محبت	۱۳۴
		مصطفیٰ	۱۶۴	محنت	۱۳۵
		میر عبدالرسول	۱۶۵	ماکی	۱۳۶
		محرمان	۱۶۶	مشتاق عنایت اللہ	۱۳۷
تذکرہ شاعرات					
دولہن بیگم	۱۸۷				
چینا بیگم	۱۸۸				
گنا بیگم	۱۸۹				
زینت	۱۹۰				
موتی	۱۹۱				

عیار الشعراء

مصنف | خوب چند ذکا بن بھوانی چند کا پستہ متوطن اسکندر آباد۔ ذکا کا مولد مسکن دہلی تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے۔ میاں نصیر سے انھیں تلمذ تھا اور استاد کے زیر اثر، صنائع لفظی و معنوی ہی کو شعر کا حسن خیال کرتے تھے۔ گلشن بے خار، عمدہ مستحبہ اور دوسرے تذکروں میں ان کا ذکر اور کلام مطابے خود ذکا نے بھی اپنا حال "عیار الشعراء" میں لکھا ہے۔ اس پر نگر کے بیان کے مطابق ان کا انتقال ۱۲۸۴ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | کار سال دتاسی نے لکھا ہے۔ ذکا نے اپنا تذکرہ بہ زبان فارسی ۱۲۴۶ھ میں یا ۱۲۵۰ھ سے ۱۲۵۴ھ کے درمیان مرتب کیا۔ لیکن یہ تاریخیں درست نہیں معلوم ہوتیں۔ اس لئے کہ ذکا نے عیار الشعراء کے دیباچہ میں اس کے نیکے کا سال خود اس طور پر بیان کر دیا ہے۔

"تاریخ تذکرہ کہ بدیہہ خاطر گذشتہ نیز درج نمودہ بالمد التوفیق،
اے ذکا بوجہ جس روز یہ نسخہ تیار آگے ماتم کے کیا پیر خود نے مذکور
منصنی کر کے دیں اس نے یہ تاریخ کبی آفرین کہ کیا اسم سبھوں کا مشہور

چوتھے معرودے اس کا سال تصنیف یا تکمیل ۱۲۸۴ھ نکلتا ہے۔

عیار الشعراء ہنوز قلمی ہے۔ اس کا ایک مخطوطہ انجمن ترقی اردو (ہند) علیگڑھ اور ایک انڈیا آئس لندن میں محفوظ ہے۔ علیگڑھ کا نسخہ بہت بوسیدہ ہے اور کچھ صفحات بھی غائب ہیں۔ شاعرین کے نام مع تخلص جلی حروف میں سرخ روشنائی سے لکھے ہیں۔ اور حالات و کلام کالی روشنائی میں ہیں۔ ابتداء میں دو صفحوں کا دیباچہ ہے۔ آخر میں متفرقات کے نام سے تقریباً تین سو اشعار درج ہیں۔ لیکن شاعروں کا نام نہیں لکھا ہے۔

انڈیا آئس کے نسخہ کی مائیکروفلم ترقی اردو بورڈ کے کتب خانہ میں موجود ہے۔ یہ نسخہ بہت صاف ہے اس میں ۹۲۲ صفحات ہیں۔ ہر صفحہ میں پندرہ سطر ہیں۔ پورا نسخہ جلی قلم سے لکھا ہوا ہے۔ کاتب کا نام اور تاریخ ترقیمہ درج نہیں ہے لیکن نسخہ کی حیثیت بتاتی ہے کہ وہ کافی پرانا ہے۔ آخری صفحات میں متفرق اشعار کے بعد "مناجات و خاتمہ کتاب" کے عنوان سے دو صفحے ہیں جن میں مصنف نے حمد و ثناء کے بعد تذکرہ کی قبولیت کی دعا مانگی ہے اور بتایا ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے بڑی محنت و ریاضت کے بعد تیار کیا ہے۔

انڈیا آئس اور علیگڑھ کے نسخوں کے باہم مقابلہ سے پتہ چلا کہ انڈیا آئس کا نسخہ ہر طرح مکمل ہے۔ چنانچہ دونوں کے مقابلہ

۱۵ اس نسخہ کی تفصیلات کو دیکھنے والی صاحب نے مجھے ازراہ کرم برحق سمجھیں جس کے لئے میں مدد و شکر گزار ہوں۔ فرمان

کے بعد اس جگہ تفصیل دی جا رہی ہے۔

تذکرہ کی زبان فارسی ہے اور اس میں ابتداء سے لے کر معاصرین تک ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی حد درجہ مختصر خصوصیات

ہیں۔ اکثر جگہ صرف شاعر کے نام اور تخلص کو کافی سمجھا گیا ہے۔ تنقیدی اشارے بھی کہیں نہیں ملتے۔ ہاں بعض شاعروں کے ذکر میں القاب و ادب اور مردہ اخلاقی قدروں کا ہر طرح لحاظ رکھا گیا ہے۔ ... شاعروں کی تاریخ پیدائش یا وفات کی طرف بھی کوئی توجہ نہیں دی گئی۔ مولود مسک کا ذکر البتہ کہیں کہیں آگیا ہے۔ شعر کا حال ردیف و درج ہے۔ اور ہر تخلص کے ساتھ عموماً شاعر کا پورا نام بھی تحریر ہے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ بنیادی طور پر یہ مجموعہ اشعار تھا جسے شعراء کے فقہر حالات شامل کر کے تذکرے کی شکل دیدی گئی ہے۔ تذکرہ شاہ عالم بادشاہ آفتاب کے نام سے اس طود پر شروع ہوتا ہے۔

ردیف الالف

حرف الالف

آفتاب - شاہ عالم بادشاہ

”حضرت جہاں پناہ ظل اللہ سایہ رحمت پروردگار آریہ عنایت کردگار کعبت الغر با ملاذات تقیاً بحر مواج جود و کرم دیباہی متموج فیض اعم اورنگ نشیں چار دنگ ہندوستان تاجدار غور شید تو ان فلک اقدار کیواں وقار عذیو آفاق شہان رمز فہم سخندان فارس میران ترکی و تازی صاحب قرآن حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی خلد اللہ ملکہ و سلطنتہ مظفر الدینا والدین المومنین من الیاب و المتخلص بہ آفتاب کلام معجز لظامش برگزیدہ شعور لبندان اشعار بلند اقتدارش منظور نظر صاحب لال اشعار چند بینا و تیرا بندہ دکاہ بہ صفحہ اس کا رستناں خجستہ بنیان ثبت عودہ فی الحقیقت۔ گوہر معنی دہشتہ نظم کشیدہ و جواہر ندامہر سخندانے بر تسمہ بیان تعبیہ فرمودہ“

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۹	اسد میرامانی	۱۷	آشنا میرزین العابدین
۲	آصف	۱۰	ارمان شاہ علی	۱۸	افسوس میر شیر علی
۳	اسعد	۱۱	احمد مصمص اللہ	۱۹	آشفہ مرزارضا قلی
۴	امیر	۱۲	احسن احسن اللہ خاں	۲۰	امین خواجہ امین الدین
۵	آرزد	۱۳	احمد میر احمد علی	۲۱	آبکواہ نود خاں
۶	اثر	۱۴	آرام خیر اللہ خاں	۲۲	امیر نواب محمد یار خاں بہادر
۷	احسن	۱۵	انشاء انشاء اللہ خاں	۲۳	آرام رای پریم ناتھ و بلوی
۸	آبرو	۱۶	انجام نواب امیر خاں بہادر	۲۴	اشرف محمد اشرف

۲۵	آشفقہ	عظیم الدین خاں	۵۷	امجد	مولوے محمد امجد	۸۳	اعظم	اعظم علی خاں
۲۶	احسان	حافظ عبدالرحمان خاں	۵۵	انیس	نواب امیر الدولہ نواز شریف	۸۴	اکرم	محمد اکرم
۲۷	احسن	مرزا احسن علی	۵۶	ادیسے	غلام محی الدین	۸۵	الفت	رائے منگل سین
۲۸	انسان	اسد یار خاں	۵۷	ادوباش	شیخ امیر الزماں	۸۶	امتی	روشن بیگ
۲۹	احمد	مہذا احمد بیگ	۵۸	ایمان	شیر محمد خاں حیدر آبادی	۸۷	افغان	امام علی خاں
۳۰	اسد	لالہ کیرت سنگھ	۵۹	ایما	میر حسین علی خاں	۸۸	افسر	(مراد آبادی)
۳۱	النور	ولی محمد خاں	۶۰	اشفاق	شاہ ولی اللہ	۸۹	آغا	مرزا آغا جان
۳۲	اسیر	بلتزار فرنگی	۶۱	اصغر	میر امجد علی	۹۰	ارمان	لکھنوی
۳۳	آرام	نکھن لال	۶۲	اصغر	میر اصغر علی	۹۱	الفت	-
۳۴	افسوس	مرزا غفور بیگ	۶۳	امین	امین الدین خاں	۹۲	اختر	-
۳۵	اعظم	اعظم خاں	۶۴	ارمان	نواب مجاہد جنگ بہادر	۹۳	اسلام	شیخ الاسلام
۳۶	آزادہ	رام سنگھ	۶۵	اشرف	-	۹۴	اشک	راہیہ دی
۳۷	احمد	حافظ شیخ احمد خوند	۶۶	اشرف	حافظ غلام اشرف	۹۵	احسان	-
۳۸	احمد	شیخ احمد یار	۶۷	احقر	مرزا حمود علی	۹۶	انظر	خواجہ انظر
۳۹	انظر	غلام محی الدین	۶۸	اختر	میر اکبر علی	۹۷	امیر	امیر الدین
۴۰	اشفاق	سرفراز علی	۶۹	اٹل	میر عبد الجلیل	۹۸	آفتاب	لالہ آفتاب رائے
۴۱	امیر	شیخ امیر اللہ	۷۰	آکھہ	میر حسن علی	۹۹	آغاز	پجھی نرائن
۴۲	آزاد	شیخ امیر الدین	۷۱	الد	نواب معتمد الدولہ	۱۰۰	آکھہ	محمد صلاح
۴۳	آفرین	سیاں قلندر بخش سہا پور	۷۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۰۱	اندوہ	مرزا غفور بیگ
۴۴	آفاق	میر فرید الدین	۷۳	آشنا	-	۱۰۲	الفت	محمد الفت
۴۵	امین	مرزا محمد اسماعیل	۷۴	احمد	غلام احمد	۱۰۳	ایمان	-
۴۶	آشنا	مہا سنگھ	۷۵	آشنا	مرزا جگن	۱۰۴	احمدی	-
۴۷	امین	میر محمد امین	۷۶	احسن	محمد موٹے	۱۰۵	آسیناں	(فرنگی)
۴۸	افسر	غلام اشرف	۷۷	احسان	میر غلام علی حیدر آبادی	۱۰۶	اگر	نرائن داس
۴۹	اکبر	کرم الدولہ سید اکبر علیا	۷۸	اگر	لالہ ٹیک چند	۱۰۷	احمد	مرزا احمد علی
۵۰	اکبر	میاں بھجو	۷۹	انظر	میر غلام علی	۱۰۸	احمد	سید احمد علی
۵۱	الم	میاں صاحب میر	۸۰	امید	(حیدر آبادی)	۱۰۹	آرام	دیانا تھقہ
۵۲	ابہام	شیخ شرف الدین	۸۱	امیر	میر علی	۱۱۰	اعظم	اعظم علی لکھنوی
۵۳	امید	قزلباش خاں	۸۲	النور	-	۱۱۱	انتظار	لکھنوی

۱۱۲	احمد	احمد علی	۱۴۱	بیکس	میر امام بخش	۱۴۰	تاباں	میر عبدالحی
۱۱۳	امیر	میاں شیخ امیر اللہ	۱۴۲	بھیمان	شیوننگہ	۱۴۱	تکین	تکین نثار علی
۱۱۴	بیدل	مرزا عبدالقادر	۱۴۳	برکت	برکت اللہ خاں	۱۴۲	تاب	حافظ عبداللہ
۱۱۵	بہار	ٹیک چند	۱۴۴	بہادر	کنور بہادر سنگھ	۱۴۳	تجلی	میر محمد حسین
۱۱۶	بیدار	شاہ محمدی	۱۴۵	بہجت	مولوی عبدالمجید	۱۴۴	تجلی	میر اعظم
۱۱۷	بالا	رسول امام	۱۴۶	بہوش	میر عبد الرشید	۱۴۵	تخسین	میاں تدم مصطفیٰ
۱۱۸	بیتاب	بہادر سنگھ	۱۴۷	بیقرار	میر کاظم حسین	۱۴۶	ترقی	مرزا محمد تقی
۱۱۹	باقر	میر باقر علی	۱۴۸	بیلک	میر بخت علی	۱۴۷	تکین	میر سعادت علی
۱۲۰	بیتاب	محمد علیم الدین	۱۴۹	بیکس	مرزا محمد	۱۴۸	تکین	گلکداس
۱۲۱	برق	بھگوان دت	۱۵۰	بجنجر	گھنوی	۱۴۹	تسلی	ٹیکارام
۱۲۲	بیان	احسن الدین خاں	۱۵۱	بر	-	۱۵۰	تخلص	شاہ امام بخش تھانیہری
۱۲۳	بیدار	خدم حیدر	۱۵۲	بے جان	عزیز خاں	۱۵۱	تصور	سید حمید حسین خاں
۱۲۴	بقا	محمد بقا اللہ خاں	۱۵۳	بسمل	حذی اللہ	۱۵۲	تعلیق	میر سید محمد
۱۲۵	بیگم	بیگم علی شجاع الدولہ	۱۵۴	برق	خدا بخش	۱۵۳	تقی	میاں محمد تقی
۱۲۶	بیتاب	شاہ محمد اسماعیل	۱۵۵	بلیغ	قدرت اللہ	۱۵۴	تکین	میر صلاح الدین
۱۲۷	بسمل	مرزا بہو بیگ	۱۵۶	بیوا	مقبول شاہ	۱۵۵	تنہا	سعد اللہ خاں
۱۲۸	بشیر	میر بشارت علی	۱۵۷	بیتاب	بے تاب	۱۵۶	تنہا	عباس قلی خاں
۱۲۹	بجنور	نراین داس	۱۵۸	بیتاب	سیوک رام	۱۵۷	ترساں	بہادر علی
۱۳۰	بھید	میر میران	۱۵۹	بے خبر	محمد بیگ	۱۵۸	تسلیم	محمد کبیر خاں
۱۳۱	بہادر	بہادر سنگھ	۱۶۰	بیتاب	مرزا گوبہادر	۱۵۹	تغیر	-
۱۳۲	برشتہ	میاں شرف	۱۶۱	بہوش	شیخ دیدار	۱۶۰	تنہا	محمد اسماعیل خاں
۱۳۳	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۶۲	بنیاد	-	۱۶۱	تنہا	محمد اسماعیل خاں
۱۳۴	بہر علی	بہر علی شاہ	۱۶۳	بے نوا	-	۱۶۲	تصور	سید حبیب علی
۱۳۵	بکشتہ	حسین بخش	۱۶۴	بیتاب	خداوردی خاں	۱۶۳	تجلی	-
۱۳۶	برق	میاں شاہ جی	۱۶۵	بے فرا	کاظم حسین	۱۶۴	تکین	بخت مل
۱۳۷	برکت	برکت علی خاں	۱۶۶	پیام	شرف الدین خاں	۱۶۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۳۸	بسمل	مولوی محمدی	۱۶۷	پردانہ	دستہ جسونت سنگھ	۱۶۶	تنہا	عموض علی خاں
۱۳۹	بیٹھا	-	۱۶۸	پاکہاڑ	میر صلاح الدین بیگم	۱۶۷	تنہا	امداد علی خاں
۱۴۰	بیکس	مرزا محمد	۱۶۹	پردانہ	علی شاہ مراد آبادی	۱۶۸	تائیر	میر صادق علی

۱۹۹	تلقی	میر شجاعت علی	۲۲۸	جوہر	مرزا احمد علی	۲۵۷	حضور	بال مکند
۲۰۰	تجدد	میر عبداللہ	۲۲۹	جلال	جمال الدین حسین	۲۵۸	حفیظ	محمد حفیظ
۲۰۱	تحسین	-	۲۳۰	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۲۵۹	حسن	خواجہ حسن
۲۰۲	ثابت	مرزا معز الدین بہادر	۲۳۱	جنون	میر فضل علی	۲۶۰	حشمت	میر محترم علی خاں
۲۰۳	ثاقب	سید شمس الدین	۲۳۲	جلگن	-	۲۶۱	حالی	میر عرب علی
۲۰۴	ثاقب	میر غالب الدین	۲۳۳	جہانگیر	-	۲۶۲	حسرت	ذوق رام
۲۰۵	شنا	میر شمس الدین	۲۳۴	جنون	محمد جنون	۲۶۳	حیران	حافظ القبا اللہ
۲۰۶	ثروت	محمد صادق	۲۳۵	جوہر	دیو الی شاہ	۲۶۴	حسن	میر محمد حسن
۲۰۷	ثابت	اصالت خاں	۲۳۶	جوہری	-	۲۶۵	حسینی	حکیم میر حسن
۲۰۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں	۲۳۷	جان	جان علی	۲۶۶	حقیقت	میر شاہ حسین
۲۰۹	ثابت	حمید آبادی	۲۳۸	جلال	جمال علی	۲۶۷	حیف	میر چراغ علی
۲۱۰	جواں بخت	جہاندار شاہ	۲۳۹	چندا	مرقا	۲۶۸	حجام	غایت اللہ
۲۱۱	جینا	نواب جینا بیگم	۲۴۰	چوکان	میر حسن علی	۲۶۹	حب	میر محمد علی
۲۱۲	جوشش	محمد روشن	۲۴۱	چوکان	بہادر علی شاہ	۲۷۰	حزین	مرزا نجمت بخت بہادر
۲۱۳	جعفر	جعفر علی خاں	۲۴۲	جوہری	اندرجیت	۲۷۱	حکیم	حکیم پناہ خاں
۲۱۴	جہن	لالہ جہن ناتھ	۲۴۳	جواں	مرزا نعیم بیگ	۲۷۲	حمزہ	شیخ حمزہ علی
۲۱۵	جنون	محمد فخر الاسلام	۲۴۴	جواں	علی محمد اللہ	۲۷۳	حیدر	میر حیدر علی
۲۱۶	جوش	میر جسم علی	۲۴۵	جینا	تحفص	۲۷۴	حیدر	میر حیدر علی خاں
۲۱۷	جان	جانب عالم خان	۲۴۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۲۷۵	حیا	حافظ محمد حیات
۲۱۸	جذب	-	۲۴۷	حشر	رسول بخش	۲۷۶	حیرت	غلام می الدین خاں
۲۱۹	جراح	غلام ناصر	۲۴۸	حقیر	سید سہائے	۲۷۷	حمایت	-
۲۲۰	جرات	میاں قلندر بخش	۲۴۹	حسن	میر غلام حسن	۲۷۸	حسن	-
۲۲۱	جعفری	-	۲۵۰	حشمت	میر محمد خاں دہلوی	۲۷۹	حیدر	مرزا حیدر بیگ
۲۲۲	جلال	-	۲۵۱	حقیر	میر امام الدین رفیق میر کلہو	۲۸۰	حیرت	میر مراد علی
۲۲۳	جرات	مرزا منفل	۲۵۲	حسن	میر حسن شاہ	۲۸۱	حسین	حسین علی خاں
۲۲۴	جعفر	میر جعفر	۲۵۳	حزین	شیخ محمد علی	۲۸۲	حزین	میر باقر
۲۲۵	جلال	-	۲۵۴	حزین	میر باقر علی	۲۸۳	حسین	غلام حسین
۲۲۶	جعفری	میر باقر علی	۲۵۵	حکیم	سیح الزماں حکیم محمد شرف	۲۸۴	حیران	حیدر علی
۲۲۷	جوشش	محمد عابد	۲۵۶	حسرت	میاں جعفر علی	۲۸۵	حبیب	-

۲۸۶	خبر و	حضرت امیر خسرو	۳۱۵	داؤد	۳۲۲	زنگین	سعادت یار خاں
۲۸۷	خلق	میر حسن	۳۱۶	دیدار علی شاہ	۳۲۵	ردفق	میر غلام حیدر
۲۸۸	خیال	غلام حسن	۳۱۷	مرزا راجہ رام ناتھ	۳۲۶	رقت	مرزا قاسم علی
۲۸۹	خاکسار	محمد یار	۳۱۸	جینتی داس	۳۲۷	رجا	-
۲۹۰	خلیق	میر مستحسن	۳۱۹	ذوق	۳۲۸	رحمان	-
۲۹۱	خستہ	میاں جیون علی شاہ	۳۲۰	ذکی	۳۲۹	رحیم	-
۲۹۲	خستہ	غلام قطب بخش	۳۲۱	ذکی	۳۳۰	رسوا	-
۲۹۳	خاکی	غلام حیدر بیگ	۳۲۲	ذہین	۳۳۱	رسا	مرزا بلخے
۲۹۴	خاں	محمد	۳۲۳	ذوق	۳۳۲	رضا	محمد رضا دکنی
۲۹۵	خادم	شیخ خادم علی کیتلی	۳۲۴	ذکا	۳۳۳	روشن	-
۲۹۶	خوشن	حافظ غلام محمد	۳۲۵	راقم	۳۳۴	رضا	-
۲۹۷	خاص	-	۳۲۶	رافت	۳۳۵	زار	برہان الدین خاں
۲۹۸	خادم	خادم حسین	۳۲۷	رفت	۳۳۶	زور	-
۲۹۹	خود غرض	-	۳۲۸	راغب	۳۳۷	زار	-
۳۰۰	خادم	ہانی تپی	۳۲۹	راز	۳۳۸	زار	-
۳۰۱	درد	خواجہ میر	۳۳۰	رجب	۳۳۹	زیاں	سید محمد زماں
۳۰۲	دانا	میر فضل علی	۳۳۱	رسوا	۳۴۰	زماں	-
۳۰۳	دل	مولوی شمس الدین	۳۳۲	روشن	۳۴۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۳۰۴	دلیر	لیبر شاہ	۳۳۳	رضی	۳۴۲	سلطان	مرزا محمد ایزد بخش بہادر
۳۰۵	ولی	دبی پرشاد	۳۳۴	رضا	۳۴۳	سودا	مرزا محمد رفیع
۳۰۶	دلسوز	خیراتی خاں	۳۳۵	رضا	۳۴۴	سید	میر غالب علی خاں
۳۰۷	درد	سید کرم اللہ خاں	۳۳۶	رضا	۳۴۵	سوز	محمد میر
۳۰۸	درد مند	میاں محمد فقیر	۳۳۷	رضا	۳۴۶	سر سبز	مرزا زین العابدین خاں
۳۰۹	درویش	شاہ علی	۳۳۸	رغمت	۳۴۷	سجاد	میر سجاد
۳۱۰	دلہن بیگم	المعروف نواب بہو	۳۳۹	رفاقت	۳۴۸	سرور	اعظم الدولہ
۳۱۱	دلچاہہ	رائے سرب سنگھ	۳۴۰	رفیق	۳۴۹	سکندر	خلیفہ محمد علی
۳۱۲	دارا	-	۳۴۱	رند	۳۵۰	سعادت	میر سعادت علی
۳۱۳	دل	غلام مصطفیٰ خاں	۳۴۲	زنگین	۳۵۱	سراج	-
۳۱۴	دل	زور آور خاں	۳۴۳	زنگین	۳۵۲	سائل	محمد یار بیگ -

۳۷۳	سخن	حکیم محمد حسین خاں	۲۰۶	شفیق	مرزا منظر علی خاں	۲۳۱	شریف	مرزا محمد شریف
۳۷۴	سُرد	حمایت اللہ خاں	۲۰۷	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۲۳۲	شکوہ	مرزا محمد رضا
۳۷۵	سرشار	ملوک چند	۲۰۸	شفیق	محمد شفیق	۲۳۳	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۳۷۶	سپاہی	میر امام بخش	۲۰۹	شوق	حسن علی خاں	۲۳۴	شمس	میر شمس الدین
۳۷۷	سیف	مرزا سیف علی	۲۱۰	شرافت	مرزا اشرف علی	۲۳۵	شوق	نواب تہمتن بہادر
۳۷۸	سبقت	مرزا منگل بیگ	۲۱۱	شوق	روشن لعل	۲۳۶	شیدا	میر فتح علی
۳۷۹	سیادت	میر نجم الدین	۲۱۲	شکیبا	شیخ غلام حسین	۲۳۷	شہوت	
۳۸۰	سید	مرزا قطب علی	۲۱۳	شیدا	خواجہ بیگا	۲۳۸	شوق	
۳۸۱	سلام	نجم الدین علی خاں	۲۱۴	شود	مرزا ملہو بیگ	۲۳۹	شہید	
۳۸۲	سپاہی		۲۱۵	شفا	حکیم یار علی	۲۴۰	شہرت	
۳۸۳	سامی	مرزا جان بیگ	۲۱۶	شرر	مرزا جعفر	۲۴۱	شہرت	
۳۸۴	سحر	محمد غلیل خاں	۲۱۷	شایق	میر حاجی	۲۴۲	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۳۸۵	سختور	رے دیوانی شگہ	۲۱۸	شوق	محمد بخش	۲۴۳	شاہ	
۳۸۶	سعدی	شیرازی	۲۱۹	شہیدا	-	۲۴۴	صاحب	نواب ظفر یاب خاں
۳۸۷	سعدی	دکنی	۲۲۰	شادان	میر حبیب علی	۲۴۵	صبا	مرزا راہہ شگہ باسپاہو
۳۸۸	سخن		۲۲۱	شیفہ	حافظ عبدالصمد	۲۴۶	صادق	میر جعفر خاں
۳۸۹	سوزاں	شیخ شمس الدین	۲۲۲	شوق	غلام رسول	۲۴۷	صانع	
۳۹۰	سید	میر غلام رسول	۲۲۳	شگفتہ	بدر شگہ	۲۴۸	صادق	میر صادق علی
۳۹۱	سبحان	میر عبدالبحان	۲۲۴	شہوت	امیر بخش خاں	۲۴۹	صادق	صادق علی شاہ
۳۹۲	سپاہی	شاہ قلی خاں	۲۲۵	شورش	خلیفہ تاج حسین	۲۵۰	صادق	میر صادق علی خاں
۳۹۳	سپین		۲۲۶	شریف	مرزا شریف بیگ	۲۵۱	صادق	مرزا محمد صادق
۳۹۴	سرد	میر فیض علی	۲۲۷	شاعر	میر ناصر	۲۵۲	صاحب قرآن	
۳۹۵	سلیمان		۲۲۸	شاکر	محمد شاکر	۲۵۳	صبا	لالہ کاظمی مل
۳۹۶	شجاع	مرزا محمد اکبر شاہ	۲۲۹	شاگر	میر شاگر علی	۲۵۴	صفدر	میر صفدر علی
۳۹۷	شگفتہ	مرزا بیدار بخت	۲۳۰	شاد	مرزا الہ یار بیگ گیانی	۲۵۵	صفدر	میر صادق علی
۳۹۸	شرف	میر محمدی	۲۳۱	شادان	بداون لال	۲۵۶	صبا	-
۳۹۹	شاہ	سعد اللہ خاں	۲۳۲	شایق	میر محمد	۲۵۷	صاد	مرزا غلام حسین دہلوی
۴۰۰	شوکت	مرزا علی	۲۳۳	شایق	محمد ہاشم	۲۵۸	صدق	-
۴۰۱	شوق	مولوی قدرت اللہ	۲۳۴	شرر	مرزا ابراہیم بیگ	۲۵۹	صفا	-

۴۷۰	صفدری	۴۸۹	عباش	خیالی رام	۵۱۸	عسس شیخ بدرالدین
۴۷۱	صاحب	۴۹۰	عاشق	رام سکھ	۵۱۹	عظیم
۴۷۲	ضیا	۴۹۱	عاجز	میر غلام حیدر خاں	۵۲۰	علی علی محمد خاں
۴۷۳	ضیا	۴۹۲	عزت	میر عبدالواسع	۵۲۱	عقیدت
۴۷۴	ضبط	۴۹۳	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۲۲	عارف شاہ عارف حسین
۴۷۵	ضمیر	۴۹۴	عظمت	شیخ عظمت اللہ	۵۲۳	عاجز
۴۷۶	ضمیر	۴۹۵	عاصی	-	۵۲۴	عاشق انتظام الدولہ مہاراجہ سنگھ
۴۷۷	طفل	۴۹۶	عاصم	-	۵۲۵	عاجز عارف علی خاں
۴۷۸	طیش	۴۹۷	عشقی	-	۵۲۶	عبداللہ
۴۷۹	طالب	۴۹۸	عاتل	قاتل شاہ	۵۲۷	عبدالرحیم
۴۸۰	طالب	۴۹۹	عزیز	شیخ محمد علی	۵۲۸	عزیز اللہ دکنی
۴۸۱	طالب	۵۰۰	عزالت	سید عبدالولی	۵۲۹	عاجز
۴۸۲	طالب	۵۰۱	عسکری	مرزا محمد عسکری	۵۳۰	محمد جان سبق
۴۸۳	ظفر	۵۰۲	عشق	میر محمد علی	۵۳۱	علی خاں
۴۸۴	ظہور	۵۰۳	عطا	محمد عطا اللہ	۵۳۲	مرزا علی قلی
۴۸۵	ظاہر	۵۰۴	عظیم	مرزا زین العابدین	۵۳۳	غلام راجہ گوپال ناتھ
۴۸۶	ظریف	۵۰۵	عظیم	شاہ محمد عظیم	۵۳۴	غالب نواب مکرم الدولہ بہادر
۴۸۷	عشق	۵۰۶	علی	شاہ ناصر علی	۵۳۵	غافل میر احمد علی
۴۸۸	عظیم	۵۰۷	علی	مرزا علی	۵۳۶	غریب میر محمد تقی
۴۸۹	عارف	۵۰۸	عمدہ	لالہ سیتا رام	۵۳۷	غلامی شاہ غلام محمد
۴۹۰	عاشق	۵۰۹	عنایت	شیخ نظام الدین	۵۳۸	غافل لالہ رائے سنگھ
۴۹۱	عاشق	۵۱۰	عیان	سید غالب علی خاں	۵۳۹	غریب میر عبدالولی
۴۹۲	عشق	۵۱۱	عیش	مرزا حسین رضائی	۵۴۰	غریب شیخ نصیر الدین
۴۹۳	عشقی	۵۱۲	عباش	غلام جیلانی خاں	۵۴۱	غضنفر غضنفر خاں
۴۹۴	عشرت	۵۱۳	عاشق	لالہ بھولا ناتھ	۵۴۲	عنگین میر سید علی
۴۹۵	عاصمی	۵۱۴	عابد	-	۵۴۳	غنی شیخ عبدالغنی
۴۹۶	عزیز	۵۱۵	عاشقی	حیدر آبادی	۵۴۴	غمنوار دہلی
۴۹۷	عاجز	۵۱۶	عباش	عباش علی بیگ	۵۴۵	غازی دکنی
۴۹۸	عشاق	۵۱۷	عشقی	مراد آبادی	۵۴۶	غیرت

غیرت	۵۴۷	فراق	۵۴۶	مرزا کبیر بیگ	۶۰۵	قاسم مرزا
غیرت	۵۴۸	فقیر	۵۴۷	مولوی فقیر اللہ	۶۰۶	کوچک مرزا جمیع الدین
غریب	۵۴۹	فقیر	۵۴۸	میر فقیر اللہ	۶۰۷	میر محمد حسین شاہجہاں آبادی
غواصی	۵۵۰	فیاض	۵۴۹	عبدالرزاق	۶۰۸	غلام نبی جان
فقیر	۵۵۱	فتح	۵۵۰	مرزا فتح علی خان بہاؤ	۶۰۹	میر کلو
فغان	۵۵۲	فزان	۵۵۱	فزان	۶۱۰	میر تقی
فضلی	۵۵۳	فیض	۵۵۲	فیض	۶۱۱	کافر
فرحت	۵۵۴	فطرت	۵۵۳	مرزا محسن	۶۱۲	کافر
فردی	۵۵۵	فضل	۵۵۴	میر فضل مولیٰ	۶۱۳	کافر
فریق	۵۵۶	قائم	۵۵۵	قیام الدین علی	۶۱۴	کرامت
فراقی	۵۵۷	قیس	۵۵۶	مرزا احمد بیگ	۶۱۵	کرم
فیض	۵۵۸	قدرت	۵۵۷	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کمال
فکار	۵۵۹	قتیل	۵۵۸	قتیل	۶۱۷	کمال
فرحت	۵۶۰	قربان	۵۵۹	میر قربان علی	۶۱۸	کیفی
فردی	۵۶۱	قاسم	۵۶۰	حکیم قدرت اللہ	۶۱۹	کم گو
فدا	۵۶۲	قدرت	۵۶۱	شیخ قدرت اللہ	۶۲۰	کمال الدین
فراخ	۵۶۳	قربان	۵۶۲	میر محمدی	۶۲۱	گنا بیگم
فدا	۵۶۴	قدر	۵۶۳	قدر	۶۲۲	گریاں
فردی	۵۶۵	قاصر	۵۶۴	مرزا بر علی بیگ	۶۲۳	گمان
فدا	۵۶۶	قائم	۵۶۵	شیخ قائم علی	۶۲۴	گریاں
فارغ	۵۶۷	قاضی	۵۶۶	عبدالفتاح	۶۲۵	گریاں
فدا	۵۶۸	قدرت	۵۶۷	مولوی قدرت اللہ	۶۲۶	گرفتار
فدا	۵۶۹	قرار	۵۶۸	میر حسین علی	۶۲۷	گوہری
فردی	۵۷۰	قرین	۵۶۹	قرین	۶۲۸	گھاسی
فردی	۵۷۱	قیمت	۶۰۰	نواب شمس الدین	۶۲۹	گرامی
فروغ	۵۷۲	قلندر	۶۰۱	شاہ قلندر	۶۳۰	لطف
فروغ	۵۷۳	قبول	۶۰۲	قبول	۶۳۱	لطیف
فرحت	۵۷۴	قلق	۶۰۳	قلق	۶۳۲	لطیف
فرحت	۵۷۵	قلندر	۶۰۴	قلندر	۶۳۳	لطیف

۴۳۴	مالی	شاہ محمدی	۴۴۳	مہریت	شیخ وزیر علی	۴۹۲	مولی	شاہ شرف الدین
۴۳۵	مالی	مرزا محمد یار بیگ	۴۴۴	مہریت	-	۴۹۳	ممتاز	مولوی نور احمد دہلوی
۴۳۶	بابر	میر فتح الدین	۴۴۵	مسیح	مرزا بیچ اللہ بیگ خراجی	۴۹۴	ممنون	میر امانت علی
۴۳۷	مہتج	لالہ بلوک چند	۴۴۶	مسیح	مسیح اللہ خاں	۴۹۵	منت	میر قمر الدین
۴۳۸	مہتج	میر مفتی	۴۴۷	مسیح	مرزا باقی	۴۹۶	منتظر	نور الاسلام
۴۳۹	محبوب	مرزا حیدر بیگ	۴۴۸	مسکین	مرزا کلوی بیگ	۴۹۷	ممنون	میر نظام الدین
۴۴۰	مجنون	-	۴۴۹	مشتاق	مشتاق علی خاں	۴۹۸	مکند سنگھ	-
۴۴۱	محرم	شیخ رحمت اللہ اکبر آبادی	۴۵۰	مشتاق	میر عنایت اللہ	۴۹۹	منصف	منصف علی خاں
۴۴۲	محبور	میاں حق رما	۴۵۱	مصدر	میر شاہ اللہ خاں مرحوم	۵۰۰	منیر	میر آفتاب علی
۴۴۳	محبت	نواب بہت خاں	۴۵۲	مصحفی	میاں غلام سہدانی	۵۰۱	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۴۴۴	محبت	میر بہادر علی	۴۵۳	مخفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۵۰۲	مظفر	میر حسن علی
۴۴۵	محب	شیخ ولی اللہ	۴۵۴	مضطر	شیخ حسن علی	۵۰۳	منیر	میر نظام الدین
۴۴۶	محبت	مرزا حسین بیگ	۴۵۵	مضطر	لالہ کنور حسین	۵۰۴	منجھو خاں	-
۴۴۷	محمود	حافظ محمود خاں	۴۵۶	مضطرب	محمد حاجی	۵۰۵	منور	میر منور علی
۴۴۸	محسن	محمد محسن	۴۵۷	مضنون	شیخ شرف الدین	۵۰۶	مبتلا	غلام محی الدین میرٹھی
۴۴۹	محزون	غلام شاہ محزون	۴۵۸	منظر	مرزا جان جانان	۵۰۷	مدحت	-
۴۵۰	محرر	مرزا علی تقی	۴۵۹	منتظر	گنا بیگم	۵۰۸	منشی	میر محمد حسین
۴۵۱	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۴۶۰	منظر	میر مظفر علی خاں	۵۰۹	منشی	لالہ مول چند
۴۵۲	مخلص	بالے آندرام	۴۶۱	معین	غلام معین الدین خاں	۵۱۰	منعم	لالہ موہن لال
۴۵۳	مخلص	نواب مخلص علی خاں	۴۶۲	معروف	نواب الہی بخش	۵۱۱	موزوں	-
۴۵۴	مختار	غلام نبی خاں	۴۶۳	مغل	مرزا مغل علی	۵۱۲	موزوں	میر فرزند علی
۴۵۵	مرید	مرید حسین خاں	۴۶۴	مفتوں	شیخ عبدالرحیم	۵۱۳	موزوں	لالہ چھتر سنگھ
۴۵۶	مرہون	میر علی رضا	۴۶۵	مفتوں	میاں بدر الدین	۵۱۴	مہجور	محمد صدر الدین
۴۵۷	مرزا	مرزا صادق علی خاں	۴۶۶	مفتوں	-	۵۱۵	مہلت	مرزا علی
۴۵۸	مرزا	مرزا محمد	۴۶۷	مملو	لالہ الہی بیگم	۵۱۶	مہاراج	راجہ مولا سرائے
۴۵۹	مرزا	علیم فضل اللہ	۴۶۸	مقبول	میاں مقبول نبی	۵۱۷	میر	میر فتح علی
۴۶۰	مردت	شیخ صغیر علی	۴۶۹	مفتوں	مرزا ابراہیم بیگ	۵۱۸	میرن	میر جہاں
۴۶۱	مزل	شاہ مزل	۴۷۰	مقصود	محمد مقصود	۵۱۹	میرن	میر عسکری
۴۶۲	مسافر	میر یارینہ	۴۷۱	مکھو	فیض مکھو	۵۲۰	محب	میر محمد علی

۷۲۱	منور	-	۷۵۰	موزوں	نواب خواجہ علی گیلانی	۷۷۹	نیاز	شاہ نیاز علی
۷۲۲	مجنوں	-	۷۵۱	مستان	عنایت اللہ	۷۸۰	ندیم	مرزا علی
۷۲۳	ممتاز	-	۷۵۲	منعم	نور الحق	۷۸۱	ندیم	محمد قاسم
۷۲۴	موزوں	-	۷۵۳	ملال	مرزا محمد زماں	۷۸۲	نصیر	سید نصیر الدین
۷۲۵	متین	-	۷۵۴	نظام	عماد الملک نواب غازی الدین	۷۸۳	نصرت	لالہ گویندرائے
۷۲۶	میر حسین علی	-	۷۵۵	نسیم	راجہ کدرا ناتھ	۷۸۴	نظامی	سید شاہ نظام الدین
۷۲۷	مہمان	-	۷۵۶	نصیر	میر نصیر الدین دہلوی	۷۸۵	نجم	قاضی نجم الدین
۷۲۸	مشرقی لالہ سلیمندر	-	۷۵۷	نعیم	شیخ محمد نعیم	۷۸۶	نیاز	میر محمد سعید اکبر آبادی
۷۲۹	میر علی حکیم	-	۷۵۸	نثار	محمد امان خاں	۷۸۷	ناسخ	سید امام بخش
۷۳۰	محشر	-	۷۵۹	نثار	عبدالرسول	۷۸۸	نادر	شیخ غلام
۷۳۱	ماہ	میر محمد علی خاں	۷۶۰	نیاز	-	۷۸۹	نثار	میاں نثار احمد سار
۷۳۲	منعم	قاضی محمد منعم خاں	۷۶۱	نامی	مرزا رجب علی بیگ	۷۹۰	نوازش	مرزا خانی
۷۳۳	مدد بخش	-	۷۶۲	نظیر	ولی محمد خاں	۷۹۱	نرائن کشور	-
۷۳۴	میر درد	مرزا اصغر علی بیگ	۷۶۳	نزدت	مرزا ارجمند	۷۹۲	نجف	لالہ لکھنیت رائے
۷۳۵	مشہور	-	۷۶۴	نگراں	میر بندہ علی	۷۹۳	نامی	شیخ نظام الدین
۷۳۶	مشتاق	شیخ نثار اللہ	۷۶۵	نظیر	-	۷۹۴	نالال	-
۷۳۷	مغوم	مرزا اسحاق بیگ	۷۶۶	ناجی	محمد شاکر	۷۹۵	نالال	شیخ عبدالقادر فتح آبادی
۷۳۸	مست	میر فضل علی	۷۶۷	نشاط	لالہ ابرار علی بیگ	۷۹۶	نجف	-
۷۳۹	ممتاز	-	۷۶۸	نامی	لالہ مٹھن لال	۷۹۷	ندا	-
۷۴۰	منعم	سید راحت علی	۷۶۹	نوا	شیخ محمد ظہور نوا	۷۹۸	نصیر	-
۷۴۱	منعم	شیخ محمد منعم	۷۷۰	ندرت	مرزا مغل	۷۹۹	نظیر	-
۷۴۲	مہر	مرزا رجب علی بیگ	۷۷۱	نصیر	میر نصیر الدین	۸۰۰	نوید	-
۷۴۳	مسح	-	۷۷۲	نظیر	لالہ کنیت رائے	۸۰۱	نوا	ظہور اللہ خاں
۷۴۴	محسن	میر محسن علی خاں	۷۷۳	نادر	میر محمد علی	۸۰۲	نیاز	-
۷۴۵	مکرام	-	۷۷۴	نامی	میر حسام الدین حیدر پوری	۸۰۳	نیاز	-
۷۴۶	موتی	لالہ موتی لال	۷۷۵	نالال	مرزا عسکری	۸۰۴	نالال	-
۷۴۷	مجرم	-	۷۷۶	نادر	گنگا سنگھ	۸۰۵	ولی	محمد ولی
۷۴۸	محمود	-	۷۷۷	نثار	میر عبدالرسول جمال آبادی	۸۰۶	واقف	شاہ واقف
۷۴۹	ملک	-	۷۷۸	نجات	میر زین العابدین	۸۰۷	وجیہ	نواب وجیہ الدولہ بیاد

۸۰۸	دلا	مرزا مظہر علی خاں	۸۲۳	ہادی	میر جواد علی خاں	۸۳۸	یقین	انعام اللہ خاں
۸۰۹	وصال	نصیر الدین خاں	۸۲۴	ہوسر	میر شمس الدین	۸۳۹	یک رنگ	غلام مصطفیٰ خاں
۸۱۰	دفا	مولوی عبدالعلی	۸۲۵	ہرچند	ہرچند کشور	۸۴۰	یک رنگ	-
۸۱۱	واحد	-	۸۲۶	ہمز	شاہ ہمز	۸۴۱	یاد	میر غلام حسین
۸۱۲	وارث	شاہ دارث الدین	۸۲۷	ہمت	اخوند	۸۴۲	یکجی	منشی یکجی خاں
۸۱۳	والہ	مرحمت اللہ خاں	۸۲۸	ہاشمی	جہاں آبادی	۸۴۳	یعقوب	میر یعقوب علی
۸۱۴	واصف	مرزا حسن تحسین خاں	۸۲۹	ہاشمی	میر ہاشم علی لکھنوی	۸۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۸۱۵	والہ	محمد اکبر	۸۳۰	باقف	مرزا محمد	۸۴۵	یکرد	-
۸۱۶	واصل	میاں داصل خاں	۸۳۱	ہمرنگ	میر عزت الدین ہمرنگ	۸۴۶	یار	-
۸۱۷	دحشت	-	۸۳۲	ہنر	محمد دلاؤد حیدر آبادی	۸۴۷	یکسو	لالہ فتح چند
۸۱۸	دلایت	دلایت شاہ	۸۳۳	ہوسر	مرزا تقی	۸۴۸	یوسف	شاہ یوسف
۸۱۹	دہم	میر محمد علی	۸۳۴	ہادی	-	۸۴۹	یکرد	-
۸۲۰	دلی	شیخ دلی محمد	۸۳۵	ہمت	-	۸۵۰	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲۱	دواد	مرزا داؤد	۸۳۶	ہوش	-	۸۵۱	یونس	حکیم یونس
۸۲۲	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۸۳۷	ہمرنگ	دلاور خاں			

ہندی شاعری نمبر

جس میں ہندی شاعری کی مکمل تاریخ اور اس کے تمام ادوار کا بسیط تذکرہ موجود ہے۔

قیمت :- چار روپے

نگار پاکستان - کارڈن مارکیٹ - کراچی نمبر ۳۲

تذکرہ عشقی

مصنف | عشقی کا اصل نام شیخ محمد وجیہ الدین تھا اور عظیم آباد کے رہنے والے تھے، اُن کے والد شیخ غلام محرم فارسی کے اچھے شاعر تھے اور فن قطعہ تاریخ، میں خاص مہارت رکھتے تھے اور عشقی کے بیان کے مطابق اسی شغف کی وجہ سے آخر عمر میں انھوں نے اپنا ایک اور تخلص تقدیر بھی کر لیا تھا۔

عشقی فارسی کا بہت اچھا ذوق رکھتے تھے اور حسین قلی خاں صاحب نشر عشق مرقومہ ۱۲۳۳ھ کے مطابق فارسیت خوب پیدا ہوئی اور مصطلحات زبان دانی آن حاصل ساختہ۔ غزل صاف و عاشقانہ می گوید و اشعار نگین و لہندیدہ می نویسد خود عشقی نے اپنے ذکر میں اس بات کا اظہار کیا ہے کہ وہ ریختہ سے زیادہ تصنیف و تالیف نظم و نثر فارسی، میں اپنا وقت صرف کرتے ہیں۔ کبھی کبھی دو چار شعر اردو میں بھی کہہ لیتے ہیں۔ چنانچہ انھوں نے اپنے انتخاب کلام میں نہایت بھائے فارسی ہی کے اشعار دیئے ہیں۔

عشقی نے اپنا تذکرہ ۱۲۱۵ھ میں مکمل کیا تھا۔ ایک قلمی نسخہ محدثین لاہوری

عہد تصنیف و طباعت | آکسہورڈ اور ایک تافنی عہد الودود کے کتب خانے میں موجود ہے۔ انھیں کی مدد سے سلیم الدین احمد نے اس تذکرہ کو تذکرہ شورش کے ساتھ ”دو تذکرے“ کے عنوان سے ۱۹۵۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن مطبوعہ تذکرہ مکمل نہیں ہے۔ اس میں صرف حرف ”س“ تک کے شعرا کا ذکر ہے۔ دوسری جلد میں باقی شعرا کا تذکرہ ہو گا جو ابھی منظر عام پر نہیں آئی۔

تذکرہ فارسی میں ہے، حالات زندگی بہت مختصر اور انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ تذکرہ شورش

خصوصیات | کی طرح اس میں اشعار کی کثرت نہیں ہے۔ صرف حالات میں چند سطریں اور انتخاب میں

چند اشعار نقل کرنے پر زیادہ تراکفا کیا ہے۔

مطبوعہ نسخہ کے مطابق ان میں حسب ذیل شعرا کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء					
نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲	انجام	۳	آگاہ (محمد صلاح)

۴۲	بیدل (میرزا عبدالقادر)	۳۳	آزاد (زین العابدین)	۴	آشنا (زین العابدین)
۴۳	بیرنگ	۳۴	آہ	۵	الہام
۴۴	بیان	۳۵	اجمد	۶	انشا
۴۵	بسل (سعید احمد)	۳۶	آصف	۷	احسن
۴۶	بسل	۳۷	الفخار	۸	امیر الشہان
۴۷	بیٹاب (شاہ محمد عظیم)	۳۸	احمدی	۹	آبرو
۴۸	بیٹاب (شاہ عظیم اللہ)	۳۹	انوس	۱۰	آندو
۴۹	بیٹاب (سنو کھڑے)	۴۰	احمدی (شیخ احمد وارث)	۱۱	امید
۵۰	بیٹاب (کلب علی)	۴۱	اکبر	۱۲	انسان
۵۱	بیدار (میر محمدی)	۴۲	امیر	۱۳	اشتیاق
۵۲	بقا	۴۳	اسد	۱۴	احسن (حسن اللہ)
۵۳	بچہ نواز	۴۴	آزاد (میر مظفر علی)	۱۵	امانی
۵۴	عاقب	۴۵	آشفہ	۱۶	امین
۵۵	فروت	۴۶	آشی	۱۷	اثر
۵۶	غائب	۴۷	امانی	۱۸	ظہیر
۵۷	جلالت (میر نضر علی)	۴۸	اکرم	۱۹	احشام
۵۸	جمہری	۴۹	احسن (میرزا حسن علی)	۲۰	احمد
۵۹	جوشش	۵۰	اعلیٰ	۲۱	انتظار
۶۰	جگن	۵۱	امتی	۲۲	اجل
۶۱	جودت (گوبہرے ولام)	۵۲	اشرف	۲۳	انصاف
۶۲	جنون (غلام مرگنی)	۵۳	اعظم	۲۴	اولیا
۶۳	جعفر (میرزا جعفر)	۵۴	آتش	۲۵	الم
۶۴	تخلص نادر	۵۵	اشکی (غلام حسین)	۲۶	احسن (میرزا حسن اللہ)
۶۵	جرات (ریحی امان)	۵۶	بسل (میر جہاں علی)	۲۷	احسن (علی حسن خاں)
۶۶	جرات (میر مستقیم)	۵۷	بہار	۲۸	افصح
۶۷	عذبہ	۵۸	بچہ تاب	۲۹	آشنا
۶۸	جہا نادر	۵۹	بچہ چارہ	۳۰	الہام (شیخ شرف الدین)
۶۹	جان عالم	۶۰	بیدار (مفتی بساوند لعل)	۳۱	آگاہ (نور خاں)
۷۰	جولان	۶۱	بیناب (میر مردن)	۳۲	آزاد (فقیر اللہ)

۹۱	جعفر علی	۱۲۰	حیرت	(رغم علی)	۱۴۹	راعب	(جعفر خاں)	
۹۲	جوہر	(احمد علی)	۱۲۱	حیرت	(مراد علی)	۱۵۰	رضا	(محمدی)
۹۳	جنون		۱۲۲	خسرو		۱۵۱	رفعت	(شیخ محمد رفیع)
۹۴	جنون	(اکبر آبادی)	۱۲۳	خاکسار		۱۵۲	راسخ	(شیخ غلام علی)
۹۵	جوان	(کاظم علی)	۱۲۴	خلیل	(علی ابراہیم)	۱۵۳	رفیق	(مرزا اسد علی بیگ)
۹۶	حسرت	(میر محمد حیات)	۱۲۵	خادم	(خادم حسین)	۱۵۴	رضا	(مرزا علی رضا)
۹۷	حاتم		۱۲۶	خادم	(خادم علی)	۱۵۵	رضا	(حافظ محسن)
۹۸	حشمت	(حشتم علی خاں)	۱۲۷	خلق		۱۵۶	رضا	
۹۹	حبیب		۱۲۸	خلیق		۱۵۷	رضی	(سید رضی خاں)
۱۰۰	حشمت	(محمد علی)	۱۲۹	خالہ بیگم		۱۵۸	رسائی	
۱۰۱	حیراں	(میر منون)	۱۳۰	خوش دل		۱۵۹	رخشاں	(محمد عابد)
۱۰۲	حضور	(شیخ غلام بیگی)	۱۳۱	درد	(میر درد)	۱۶۰	روقی	(میر غلام حیدر)
۱۰۳	حسن	(میر غلام حسن)	۱۳۲	درد	(اکرم اللہ خاں)	۱۶۱	رضوان	(غلام حسین)
۱۰۴	حیدری	(غلام علی)	۱۳۳	دل	(محمد عابد)	۱۶۲	رند	(ہربان خاں)
۱۰۵	حسرت	(جعفر علی)	۱۳۴	دردمند	(محمد فقیہ)	۱۶۳	روشن	(خواجہ حسن علی)
۱۰۶	حزین	(میر محمد باقر)	۱۳۵	داور	(مرزا)	۱۶۴	رنگیں	(مرزا اماں بیگ)
۱۰۷	حسن	(خواجہ حسن)	۱۳۶	دوست	(شیخ غلام احمد)	۱۶۵	رنگیں	(لالہ بلاس رائے)
۱۰۸	حسن	(میر حسن)	۱۳۷	دانا	(فضل علی)	۱۶۶	رشید	
۱۰۹	حسن	(میر محمد حسن)	۱۳۸	دل	(شاہ فتح محمد)	۱۶۷	رخصت	(مرزا قدرت اللہ)
۱۱۰	حسن	(دہلوی)	۱۳۹	دل	(مادھورام)	۱۶۸	رستم	(رستم علی)
۱۱۱	حسن	(غلام حسن)	۱۴۰	دیوانہ	(سرب سنگھ)	۱۶۹	رفعت	(علی خاں)
۱۱۲	حیراں	(میر حیدر علی)	۱۴۱	درخشاں	(مرزا منگو)	۱۷۰	رشکی	(محمد حسن خاں)
۱۱۳	حامد		۱۴۲	ذہین	(میر محمد ستور)	۱۷۱	زار	(مرزا سنگین)
۱۱۴	حضور		۱۴۳	ذکی	(جعفر علی خاں)	۱۷۲	زار	(میر مظہر علی)
۱۱۵	حیدر	(غلام حیدر)	۱۴۴	ذکر دہلوی		۱۷۳	زندہ دل	
۱۱۶	حاتم	(حاتم علی خاں)	۱۴۵	ذکر	(میر حسین دوست)	۱۷۴	زار	(مظہر بیگ)
۱۱۷	حبیب اللہ		۱۴۶	رسوا	(شلاہا پوری)	۱۷۵	زاری	(سوہن)
۱۱۸	حیف	(موتی لال)	۱۴۷	راقم	(بندرا بن)	۱۷۶	سودا	(مرزا رفیع)
۱۱۹	حیف	(چراغ علی)	۱۴۸	رند	(حزہ علی)	۱۷۷	سعادت	(سعادت علی)

۱۷۸	سجاد	(میر سجاد)	۱۸۳	سوز	(میر محمد)	۱۸۸	سید	(میر امام الدین)
۱۷۹	سراج	اورنگ آبادی	۱۸۴	سلیمان	(سید مراد علی)	۱۸۹	سید	
۱۸۰	سلام	(نجم الدین)	۱۸۵	سلیم	(میر محمد مسلم)	۱۹۰	ساقی	(میر حسین علی)
۱۸۱	سلیمان	(سلیمان خاں)	۱۸۶	سامان	(میر نصیر علی)	۱۹۱	سالم	(غلام مصطفیٰ)
۱۸۲	سلامت	(سلامت علی)	۱۸۷	سکندر	(شیخ سکندر)	۱۹۲	سوزان	(نواب احمد علی خاں)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ

مومن نمبر

عنقریب شائع کیا جا رہا ہے

مومن اردو کا پہلا غزل گو شاعر ہے۔!

جو شیخ حرم بھی ہے اور زند شاہد باز بھی۔!

اسلئے اس کی شخصیت اور کلام دونوں میں ایک خاص قسم کی جاذبیت ہے۔ یہ جاذبیت کس کس

رنگ میں اور کس کس نوع سے اس کے کلام میں رونما ہوئی ہے اور اس میں اہل ذوق کے لئے لذتِ کام و دہن کا کیا کیا

سامان موجود ہے اس کا صحیح اندازہ

"مومن نمبر"

کے مطالعہ سے ہوگا!

اس نمبر میں مومن کی سوانح حیاتِ معاشقہ۔ اس کی غزل گوئی۔ قصیدہ نگاری۔ شہزاد و باعیات اور خصوصیاتِ کلام کی قدر و قیمت سے متعلق اتنا دفر تنقیدی و تحقیقی مواد فراہم ہو گیا ہے کہ اس نمبر کو نظر انداز کر کے مومن پر کوئی رائے۔ کوئی کتاب، کوئی مقالہ یا کوئی تذکرہ مرتب کرنا مشکل ہے۔ قیمت۔ تین روپے

نگار پاکستان - ۳۲ کارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

گلشن ہند

مصنف | مرزا علی لطف ابن کاظم بیگ خاں اردو فارسی کے ادیب اور شاعر تھے۔ فارسی میں اپنے والد سے مشورہ سخن کرتے تھے اور اردو میں بقول شیفتہ انھیں میر تقی میر سے تلمذ حاصل تھا۔ لیکن خود لطف کے بیان سے اس کی تردید ہوتی ہے، ان کا بیان ہے کہ "مشورہ ریختہ فقط اپنی ہی طبع ناصواب سے ہے" لطف کی نثر و نظم دونوں میں جو چیز قابل یادگار ہے وہ ان کا مذکورہ تذکرہ ہے۔ یہ تذکرہ گلکراسٹ کی فرمائش پر مرتب کیا گیا اور یہ وہ زمانہ تھا جبکہ دہلی میں شاہ عالم اول لکھنؤ میں نواب سعادت علی خاں حکومت کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت | مرزا علی لطف نے دیباچہ میں خود واضح کر دیا ہے کہ یہ تذکرہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء میں مکمل ہوا۔ اس تذکرے کو دراصل علی ابراہیم تخلص بعلی و خلیل کے فارسی تذکرہ گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ خیال کرنا چاہیے۔ محمد ابراہیم متونی ۱۲۳۵ھ نے ۱۱۹۵ھ مطابق ۱۷۸۲ء میں بارہ برس کی محنت سے اردو شعرا کا ایک فارسی تذکرہ مرتب کیا تھا جسے ڈاکٹر گلکراسٹ کی فرمائش پر ۱۲۱۵ھ میں مرزا علی لطف نے اردو میں منتقل کیا۔ اس تذکرے کو پہلے پہل عبداللہ خاں نے نفاہ عام اسٹیم پریس لاہور میں چھپوا کر حیدر آباد دکن سے ۱۲۹۵ھ میں شائع کیا۔ اس میں مولانا شبلی کے حاشیائی نوٹ اور مولوی عبدالحق کا مقدمہ بھی شامل ہے۔ یہ مطبوعہ نسیم عثمانیہ دستیاب ہے۔

خصوصیات | یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ گلزار ابراہیم کا ترجمہ ہے۔ لیکن اسے محض ترجمہ خیال کرنا درست نہیں ہے۔ اس میں لطف نے بہت سے اضافے کئے ہیں۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں میں انھوں نے آزادانہ اضافے کئے ہیں اور اپنی رائیں بھی دی ہیں۔ شعرا کی شخصیت و سوانح کے سلسلے میں انھوں نے خصوصاً توجہ سے کام لیا ہے اور قدیم شعرا کے متعلق نہایت کارآمد اور قابل اعتماد مواد فراہم کر دیا ہے۔ یہ تذکرہ ایک طرف اردو کے قدیم اسلوب کا نمونہ پیش کرتا ہے دوسری طرف شعر و ادب اور تاریخ و سوانح کے متعلق بعض ایسی اطلاعات فراہم کرتا ہے جو اس تذکرے کے سوا کسی اور ادبی کتاب میں نظر نہیں آتیں۔

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم بادشاہ غازی	۳	انجام عمرۃ الملک نواب امیر خاں	۵	آرژو سراج الدین علی خاں
۲	آمنہ نواب آصف الدولہ فیروز آباد	۴	امید مرزا محمد رضا	۶	آبرو شاہ نجم الدین علی خاں

ردیف	نام	ردیف	نام	ردیف	نام	ردیف	نام
۷	احسن	۲۸	حسرت	۴۹	فرحت	۱	شیخ فرحت الله
۸	الهام	۲۹	حیران	۵۰	فردی	۲	مرزا محمد علی
۹	اثر	۳۰	حسرت	۵۱	قائم	۳	شیخ محمد قائم
۱۰	الم	۳۱	حسن	۵۲	قدت	۴	شاه قدرت الله
۱۱	اشتیاق	۳۲	حسن	۵۳	کلیم	۵	شیخ محمد حسین
۱۲	النشأ	۳۳	خاکسار	۵۴	لطف	۶	مرزا علی (مصنف تذکره)
۱۳	امانی	۳۴	ورد	۵۵	میر	۷	میر محمد تقی
۱۴	امین	۳۵	دردمند	۵۶	مظهر	۸	مرزا جان جاناں
۱۵	افسوس	۳۶	دل	۵۷	مضمون	۹	شیخ شرف الدین
۱۶	آشفته	۳۷	دیوانه	۵۸	مخلص	۱۰	مخلص علی خاں
۱۷	بیدل	۳۸	سودا	۵۹	مجدوب	۱۱	میر غلام حیدر
۱۸	بیان	۳۹	سوز	۶۰	معصی	۱۲	غلام بهائی
۱۹	بقا	۴۰	سجاد	۶۱	محبت	۱۳	نواب محبت خاں
۲۰	بیدار	۴۱	شورش	۶۲	سنت	۱۴	میر قمر الدین
۲۱	بسمل	۴۲	صافی	۶۳	تابی	۱۵	محمد شاگرد
۲۲	تانا شاه	۴۳	ضیا	۶۴	نعیم	۱۶	نعیم الله
۲۳	جهاندار	۴۴	عزالت	۶۵	ولی	۱۷	شاه ولی الله دکنی
۲۴	جرات	۴۵	عشق	۶۶	ولی	۱۸	مرزا محمد ولی
۲۵	جوشش	۴۶	عیش	۶۷	ہدایت	۱۹	شیخ ہدایت الله
۲۶	حاتم	۴۷	فقیر	۶۸	یقین	۲۰	انعام الله خاں
۲۷	حرین	۴۸	فنا	۶۹	یک رنگ	۲۱	مصطفی قلی خاں

مشكلات غائب

جس میں مولانا نیاز فتح پوری نے غالب کے اردو کلام کو شاعری بنایت محقر، جامع، واضح اور آسان تشریح کر دی ہے۔ غالب نے سادہ، سنجیدہ اشعار کی بنا دیوں اور رنگتوں کو اس خوبی و سادگی سے اجاگر کیا ہے کہ ان کو سب سے بہتر انداز میں کوئی دیکھ سکتا ہے۔

یہ کتاب خواجہ صاحب دہلوی کے لئے لکھی اور طلبہ کے لئے لکھی تھی، حیاتِ مفیہ اور مائتہ فیاضہ۔ قیمت: ۱۰ روپے

سنگار پاکستان - ۱۰ - نگار من - رفیعہ کنویجی

عمرہ منتخبہ

مصنف

خود مصنف کے بیان کے مطابق ان کا اصل نام میر محمد خاں تخلص سرور اور اعظم الدولہ خطاب تھا۔ غالب، مومن، ذوق اور شیفتہ کے معاصرین میں تھے۔ اور شیفتہ سے ان کے گہرے مراسم تھے۔ سرور کے باپ کا نام نواب ابوالقاسم مظفر خاں تھا۔ خود سرور نے عمرہ منتخبہ میں اپنا تذکرہ بہت مختصر اور بہت خاکسارانہ کیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکرہ نگاروں سے اندازہ ہوتا ہے کہ وہ ایک بے نیاز شاعر، ادیب اور علم دوست شخص تھے۔ قدرت اللہ قاسم، کریم الدین، شیفتہ نسخ اور دتاسی سبھی ان کی تعریف میں رطب اللسان ہیں خواجہ احمد فاروقی نے اپنے مقدمہ میں مختلف تذکرہ نگاروں کے اقتباسات جمع کر دیے ہیں۔ اور جرح و بحث کے بعد سرور کی وفات کا سال ۱۲۵۶ھ متعین کیا ہے۔

عمرہ تصنیف و طباعت

عمرہ منتخبہ کا سال آغاز ۱۲۱۵ھ = ۱۸۰۰ء اور سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے۔ گویا تین چار برس کی محنت سے تیار ہوا ہے۔ لیکن تذکرہ کے اندر دی ہوئی بعض تاریخوں اور واقعات سے صاف پتہ چلتا ہے کہ تذکرہ کے مسودے میں کئی سال تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ رضی نے "مہیں اسم اعظم" سے اس کی تاریخ بھی نکالی تھی اور ۱۲۱۹ھ میں ابوالقاسم نے مجموعہ لغز کے سلسلے میں اس مسودہ سے استفادہ بھی کیا تھا۔

اس تذکرے کے کئی قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔ ایک نسخہ پیرس کے قومی کتب خانہ میں۔ ایک، ڈی آفس لندن میں اور ایک انجمن ترقی اردو لکھنؤ کے کتب خانہ خاص میں محفوظ ہے۔ نیشنل منوریم کراچی میں بھی اس کا ایک قلمی نسخہ ہے۔ ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی نے طویل تحقیقی مقدمے ساتھ اس تذکرے کو مرتب کیا اور ۱۳۵۶ھ میں شعبہ اردو دہلی یونیورسٹی نے خواجہ صورت شاہی پرنٹ کر دیا۔ مطبوعہ نسخہ ۸۳۶ صفحات پر مشتمل ہے اور سفید کاغذ پر مصنوط جلد کے ساتھ منظر عام پر لایا گیا ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور ایک ہزار کے قریب شاعروں کا ذکر کیا ہے اس تذکرہ سے کار دتاسی، ابوالقاسم، شیفتہ اور نسخ سبھی نے استفادہ کیا ہے۔ سرور نے بھی قدیم تذکرہ نگاروں کو اپنے سامنے رکھا اس لئے کہ اس کا

۱۔ ملاحظہ ہو عمرہ منتخبہ مرتبہ خواجہ احمد فاروقی ص ۲۶

۲۔ عمرہ منتخبہ، غالب اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے ۱۳۱۵ھ نکلتے ہیں۔ غالباً یہ سال آغاز ہے۔

۳۔ اس نسخے کے کئی نسخے شاعرانہ فرق، نظام الدین خاں مینون اور عبدالرحمان احسان کے خطاط تاریخ شاہ ہیں اور ان سے اس کے مکملہ سال ۱۳۱۵ھ نکلتا ہے۔ اس نسخہ کا سال کتابت ۱۳۱۵ھ ہے۔ غالباً خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔

انداز قدیم تذکروں سے ملتا جلتا ہے۔ نگار ساں کا خیال ہے کہ سرور نے خوب چند ذکا کے عیار الشعراء سے خصوصاً فائدہ اٹھایا ہے اور یہ بات کچھ ایسی غلط نہیں ہے۔

سرور کے یہاں تاریخی و تنقیدی اشارے کہیں کہیں ملتے ہیں۔ لیکن بحیثیت مجموعی اس میں کوئی ایسی بات نہیں ہے جو کچھ تذکروں سے مختلف ہو۔ صرف یہ کہ اپنے معاصرین کے سلسلے میں سرور کے بیانات زیادہ قابل اعتماد ہیں اور اہتمامات میں غزلیات منتخب اشعار کے سوا دوسرے اصناف کے نمونے بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔ اس ضخیم تذکرے میں بہت سے ایسے شعرا کا ذکر اور کلام مل جاتا ہے جو کسی اور تذکرے میں محفوظ نہیں ہے اور اس قسم کے تذکروں کی یہ سب سے بڑی افادیت ہے۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کے نام روایت دار مطبوعہ عمرہ منتخبہ کے مطابق دئے جا رہے ہیں

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۶	امیر	۳۱	انسان	۴۶	آشفقہ
۲	اسعد	۱۷	امین	۳۲	اعظم	۴۷	امین
۳	آصف	۱۸	ایمان	۳۳	اولیٰ	۴۸	امین
۴	امیر	۱۹	آغا	۳۴	الور	۴۹	آگاہ
۵	آزاد	۲۰	ایما	۳۵	انتظار	۵۰	اکبر
۶	آزاد	۲۱	اجد	۳۶	احسن	۵۱	آگاہ
۷	اثر	۲۲	احمد	۳۷	آشفقہ	۵۲	افسوس
۸	الم	۲۳	احمد	۳۸	امانی	۵۳	آرام
۹	امید	۲۴	ارمان	۳۹	اشرف	۵۴	احسن
۱۰	آبرو	۲۵	احسن	۴۰	امیر	۵۵	احمد
۱۱	ونیس	۲۶	اسد	۴۱	آرام	۵۶	انوار
۱۲	احسان	۲۷	الفت	۴۲	آزاد	۵۷	اختر
۱۳	انظر	۲۸	اختر	۴۳	احسان	۵۸	احسن
۱۴	انجام	۲۹	اسلم	۴۴	آگاہ	۵۹	الفت
۱۵	انشا	۳۰	ارمان	۴۵	اشرف	۶۰	احمد

۶۱	آشنا	۹۰	اوج	۱۱۹	سجمل	۱۲۸	برشتہ
۶۲	اکبر	۹۱	احمد	۱۲۰	سجمل	۱۲۹	بھید
۶۳	اسد	۹۲	انظر	۱۲۱	برکت	۱۵۰	پردانہ
۶۴	انور	۹۳	اتقی	۱۲۲	پنجی	۱۵۱	بخشی
۶۵	اکرم	۹۴	آفاق	۱۲۳	بہجت	۱۵۲	بے کس
۶۶	اختر	۹۵	اثر	۱۲۴	بیہوش	۱۵۳	بے لڑا
۶۷	احمد	۹۶	ایمن	۱۲۵	بیکس	۱۵۴	پیام
۶۸	اشک	۹۷	آزاد	۱۲۶	بیجان	۱۵۵	تاباں
۶۹	اسیر	۹۸	آشنا	۱۲۷	برکت	۱۵۶	تمنا
۷۰	افسر	۹۹	آفریں	۱۲۸	بیٹاب	۱۵۷	تعلیق
۷۱	آرام	۱۰۰	امین	۱۲۹	بیان	۱۵۸	تجلی
۷۲	انظر	۱۰۱	اسغان	۱۳۰	بیٹاب	۱۵۹	تخمین
۷۳	اوباش	۱۰۲	امانت	۱۳۱	برق	۱۶۰	تصور
۷۴	امید	۱۰۳	اصغر	۱۳۲	بیٹاب	۱۶۱	تاثیر
۷۵	اخگر	۱۰۴	انفک	۱۳۳	بہادر	۱۶۲	تقی
۷۶	افسوس	۱۰۵	اصغر	۱۳۴	بیجان	۱۶۳	تخمین
۷۷	امیر	۱۰۶	اشتیاق	۱۳۵	بشیر	۱۶۴	تنہا
۷۸	آزاد	۱۰۷	اسد	۱۳۶	بے غلاش	۱۶۵	تجمل
۷۹	الہام	۱۰۸	بیل	۱۳۷	بیجان	۱۶۶	تمنا
۸۰	آشنا	۱۰۹	بیدار	۱۳۸	بے قرار	۱۶۷	تکین
۸۱	آزاد	۱۱۰	بہار	۱۳۹	بیخود	۱۶۸	تصور
۸۲	امیر	۱۱۱	بقا	۱۴۰	بیباک	۱۶۹	تاب
۸۳	آتش	۱۱۲	بے لڑا	۱۴۱	بیٹاب	۱۷۰	تقی
۸۴	احمدی	۱۱۳	بے چارہ	۱۴۲	پردانہ	۱۷۱	تجرد
۸۵	اعظم	۱۱۴	بہادر	۱۴۳	باقر	۱۷۲	تجمل
۸۶	آزردہ	۱۱۵	بہر	۱۴۴	برق	۱۷۳	تکین
۸۷	الفت	۱۱۶	بے تاب	۱۴۵	بلخ	۱۷۴	تنہا
۸۸	احمد	۱۱۷	بے تاب	۱۴۶	بالا	۱۷۵	ترساں
۸۹	افسر	۱۱۸	بے خبر	۱۴۷	بیٹاب	۱۷۶	تھانیسری

۱۴۷	تحسین	۲۰۷	جمال	۲۳۵	حیا	۲۴۴	حقیقت
۱۴۸	ترقی	۲۰۸	جوش	۲۳۶	حسن	۲۴۵	حضور
۱۴۹	تسلیم	۲۰۹	جوهیر	۲۳۷	حزین	۲۴۶	حسین
۱۵۰	تجرو	۲۱۰	جولان	۲۳۸	حسرت	۲۴۷	خاکسار
۱۵۱	تبارک	۲۱۱	جان	۲۳۹	حسین	۲۴۸	خلیق
۱۵۲	تبتا	۲۱۲	جهنم	۲۴۰	حکیم	۲۴۹	خسته
۱۵۳	تجلی	۲۱۳	جوشش	۲۴۱	حسرت	۲۵۰	خود غرض
۱۵۴	تمکین	۲۱۴	جنون	۲۴۲	حیا	۲۵۱	خشنود
۱۵۵	تسلی	۲۱۵	سپر	۲۴۳	حیدر	۲۵۲	خندان
۱۵۶	تسلی	۲۱۶	جوان	۲۴۴	حفیظ	۲۵۳	خوشبخت
۱۵۷	تبتا	۲۱۷	جراح	۲۴۵	حالی	۲۵۴	خیال
۱۵۸	ثابت	۲۱۸	جنب	۲۴۶	حافظ	۲۵۵	خادم
۱۵۹	ثنا	۲۱۹	جوهیری	۲۴۷	حفیظ	۲۵۶	خادم
۱۶۰	ثاقب	۲۲۰	جلال	۲۴۸	حبیب	۲۵۷	خان
۱۶۱	ثابت	۲۲۱	جرات	۲۴۹	حجام	۲۵۸	خیال
۱۶۲	ثاقب	۲۲۲	چانگیر	۲۵۰	حسین	۲۵۹	خادم
۱۶۳	ثابت	۲۲۳	جوان	۲۵۱	حمایت	۲۶۰	خلق
۱۶۴	ثروت	۲۲۴	جواهری	۲۵۲	حیرت	۲۶۱	خانگی
۱۶۵	ثاقب	۲۲۵	جلال	۲۵۳	حسن	۲۶۲	خاص
۱۶۶	ثابت	۲۲۶	جنون	۲۵۴	حسینی	۲۶۳	خادم
۱۶۷	جهاندار	۲۲۷	جگن	۲۵۵	حب	۲۶۴	خان
۱۶۸	جمال	۲۲۸	جلیل	۲۵۶	حیرت	۲۶۵	خوش
۱۶۹	جان	۲۲۹	حاتم	۲۵۷	سزین	۲۶۶	درد
۱۷۰	جلال	۲۳۰	حیدر	۲۵۸	خشم	۲۶۷	درومند
۱۷۱	جعفری	۲۳۱	حسن	۲۵۹	حیف	۲۶۸	دوست
۱۷۲	جوشش	۲۳۲	حسن	۲۶۰	حمزه	۲۶۹	دارا
۱۷۳	جنون	۲۳۳	خشم	۲۶۱	حیدر	۲۷۰	دوست
۱۷۴	جعفر	۲۳۴	حزین	۲۶۲	حکیم	۲۷۱	داؤد
۱۷۵	جعفری	۲۳۵	حیران	۲۶۳	حقیر	۲۷۲	دیدار

۳۶۳	دیوانہ	۳۶۳	رضا	۳۵۲	رضا	۳۸۱	سغن
۳۶۴	دردیش	۳۶۴	رفیع	۳۵۳	راز	۳۸۲	سامی
۳۶۵	دل	۳۶۵	رضا	۳۵۴	رضا	۳۸۳	سعید
۳۶۶	دانا	۳۶۶	رہمت	۳۵۵	رسوا	۳۸۴	سعادت
۳۶۷	دل خیزش	۳۶۷	رنگین	۳۵۶	رضا	۳۸۵	سغن
۳۶۸	دل	۳۶۸	روشن	۳۵۷	راقم	۳۸۶	سحر
۳۶۹	دلیر	۳۶۹	رسوا	۳۵۸	رضا	۳۸۷	ستار
۳۷۰	دل	۳۷۰	رسا	۳۵۹	رنگین	۳۸۸	سختنور
۳۷۱	دل	۳۷۱	رضا	۳۶۰	رستم	۳۸۹	سر سبز
۳۷۲	دل	۳۷۲	رجب	۳۶۱	زار	۳۹۰	سلطان
۳۷۳	دریغ	۳۷۳	رضی	۳۶۲	زندہ دل	۳۹۱	سائل
۳۷۴	دل	۳۷۴	رنگین	۳۶۳	زکا	۳۹۲	سوزان
۳۷۵	دلسوز	۳۷۵	رحمن	۳۶۴	زکا	۳۹۳	سکندر
۳۷۶	زرد	۳۷۶	رحیم	۳۶۵	زار	۳۹۴	سوزان
۳۷۷	درد مند	۳۷۷	راہہ	۳۶۶	زکی	۳۹۵	سجاد
۳۷۸	ذوقی	۳۷۸	رقت	۳۶۷	زور	۳۹۶	سپاہی
۳۷۹	ذہ	۳۷۹	راغب	۳۶۸	زار	۳۹۷	سعادت
۳۸۰	ذاکر	۳۸۰	رغبت	۳۶۹	زیرک	۳۹۸	سرور
۳۸۱	ذوق	۳۸۱	رسا	۳۷۰	زمان	۳۹۹	سبحان
۳۸۲	ذہ	۳۸۲	رضا	۳۷۱	زمان	۴۰۰	سراج
۳۸۳	ذکی	۳۸۳	رافت	۳۷۲	زکی	۴۰۱	سغن
۳۸۴	ذوقا	۳۸۴	رضا	۳۷۳	سلیمان	۴۰۲	سرور
۳۸۵	رضی	۳۸۵	رافت	۳۷۴	سلطان بخش	۴۰۳	سرشار
۳۸۶	روشن	۳۸۶	روشن	۳۷۵	سودا	۴۰۴	سبقت
۳۸۷	رسا	۳۸۷	رونیق	۳۷۶	سوزہ	۴۰۵	سپاہی
۳۸۸	رند	۳۸۸	رفیق	۳۷۷	سید	۴۰۶	سلطان
۳۸۹	رند	۳۸۹	رضا	۳۷۸	ساکان	۴۰۷	سلیمان
۳۹۰	رضا	۳۹۰	راقم	۳۷۹	سلیمان	۴۰۸	سفر
۳۹۱	رنج	۳۹۱	رغبت	۳۸۰	سلیمان	۴۰۹	سیلوت

۴۱۰	مہرباب	۴۳۹	شعوری	۴۶۸	شوق	۴۹۷	صبا
۴۱۱	سیف	۴۴۰	شاہ	۴۶۹	شرر	۴۹۸	صفدری
۴۱۲	سید	۴۴۱	شرر	۴۷۰	شائق	۴۹۹	صادق
۴۱۳	سلام	۴۴۲	شاگر	۴۷۱	شاد	۵۰۰	صفا
۴۱۴	ساقی	۴۴۳	شکوہ	۴۷۲	شیدا	۵۰۱	صانع
۴۱۵	سپاہی	۴۴۴	شرف	۴۷۳	شادان	۵۰۲	صفدر
۴۱۶	سید	۴۴۵	شوکت	۴۷۴	شیفتہ	۵۰۳	صفا
۴۱۷	سرور	۴۴۶	شائق	۴۷۵	شوق	۵۰۴	صبا
۴۱۸	شگفتہ	۴۴۷	شقیق	۴۷۶	شاعر	۵۰۵	صادق
۴۱۹	شوق	۴۴۸	شوق	۴۷۷	شوکت	۵۰۶	صادق
۴۲۰	شعور	۴۴۹	شہید	۴۷۸	شگفتہ	۵۰۷	صادق
۴۲۱	شکوہ	۴۵۰	شعلہ	۴۷۹	شورش	۵۰۸	صادق
۴۲۲	شہابیت	۴۵۱	شفیع	۴۸۰	شہرت	۵۰۹	صبا
۴۲۳	شگفتہ	۴۵۲	شہرت	۴۸۱	شمش	۵۱۰	صاحبزاد
۴۲۴	شیدا	۴۵۳	شوق	۴۸۲	شریب	۵۱۱	ضیا
۴۲۵	شفا	۴۵۴	شرانت	۴۸۳	شگفتہ	۵۱۲	ضیا
۴۲۶	شاد	۴۵۵	شوق	۴۸۴	شرف	۵۱۳	ضیا
۴۲۷	شادان	۴۵۶	شکیبا	۴۸۵	شاعر	۵۱۴	ضیا
۴۲۸	شائق	۴۵۷	شیفتہ	۴۸۶	شرف	۵۱۵	ضبط
۴۲۹	شریف	۴۵۸	شہرت	۴۸۷	شائق	۵۱۶	ضمیر
۴۳۰	شاداب	۴۵۹	شرر	۴۸۸	شوق	۵۱۷	ظفر
۴۳۱	شرف	۴۶۰	شوق	۴۸۹	صاحب	۵۱۸	طیب
۴۳۲	شاد	۴۶۱	شاگر	۴۹۰	صدق	۵۱۹	طالب
۴۳۳	شاد	۴۶۲	شفاق	۴۹۱	صفدری	۵۲۰	طیش
۴۳۴	شاہ	۴۶۳	شور	۴۹۲	صابر	۵۲۱	طالب
۴۳۵	شائق	۴۶۴	شرف	۴۹۳	صفدر	۵۲۲	طالب
۴۳۶	شفیع	۴۶۵	شوق	۴۹۴	صیاد	۵۲۳	طوالتش
۴۳۷	شیدا	۴۶۶	شادان	۴۹۵	صاحب	۵۲۴	طالب
۴۳۸	شوق	۴۶۷	شاد	۴۹۶	صبر	۵۲۵	طیب

طالب	۵۲۶	غیاں	۵۵۵	میشی	۵۸۳	غریب	۶۱۳
ظفر	۵۲۷	عشرت	۵۵۶	عظیم	۵۸۵	غلامی	۶۱۴
ظہور	۵۲۸	عاجز	۵۵۷	عاجز	۵۸۶	غافل	۶۱۵
ظہور	۵۲۹	عارف	۵۵۸	عشرت	۵۸۷	غازی	۶۱۶
ظاہر	۵۳۰	عاشق	۵۵۹	عزیز	۵۸۸	غریب	۶۱۷
ظریف	۵۳۱	عادل	۵۶۰	عظمت	۵۸۹	فقیر	۶۱۸
عشق	۵۳۲	عاکنا	۵۶۱	عاصی	۵۹۰	فرحت	۶۱۹
عظیم	۵۳۳	عیش	۵۶۲	عاشق	۵۹۱	فکر	۶۲۰
عاشق	۵۳۴	عشتی	۵۶۳	عالی	۵۹۲	فرحت	۶۲۱
عمدی	۵۳۵	علی	۵۶۴	غالب	۵۹۳	فرحت	۶۲۲
عنایت	۵۳۶	عاشق	۵۶۵	غیوت	۵۹۴	فیاض	۶۲۳
عیان	۵۳۷	عبرت	۵۶۶	غافل	۵۹۵	فردغ	۶۲۴
علی	۵۳۸	عظیم	۵۶۷	غریب	۵۹۶	فراہ	۶۲۵
عزیز	۵۳۹	عشرت	۵۶۸	غم خوار	۵۹۷	فراق	۶۲۶
عارف	۵۴۰	عاصی	۵۶۹	غواص	۵۹۸	فراق	۶۲۷
عاشق	۵۴۱	عشتی	۵۷۰	غافل	۵۹۹	فغان	۶۲۸
عاجز	۵۴۲	عزیز	۵۷۱	غریب	۶۰۰	فراق	۶۲۹
عبداللہ	۵۴۳	عس	۵۷۲	غریب	۶۰۱	فخر	۶۳۰
عید	۵۴۴	عشق	۵۷۳	غلام	۶۰۲	فیض	۶۳۱
علی	۵۴۵	عاشق	۵۷۴	غنی	۶۰۳	فدوی	۶۳۲
عشق	۵۴۶	عباس	۵۷۵	غیرت	۶۰۴	فراغ	۶۳۳
عطا	۵۴۷	عقیدت	۵۷۶	غافل	۶۰۵	فرح	۶۳۴
عاجز	۵۴۸	عاجز	۵۷۷	غنی	۶۰۶	فخر	۶۳۵
عیاش	۵۴۹	عشتی	۵۷۸	غافل	۶۰۷	فرخی	۶۳۶
عابد	۵۵۰	عزیز	۵۷۹	غضنفر	۶۰۸	فدوی	۶۳۷
عارف	۵۵۱	عزلت	۵۸۰	غالب	۶۰۹	فکار	۶۳۸
علی	۵۵۲	عیاش	۵۸۱	غملین	۶۱۰	فدا	۶۳۹
عاشق	۵۵۳	عشاق	۵۸۲	غیرت	۶۱۱	فارغ	۶۴۰
عشق	۵۵۴	عسکری	۵۸۳	غریب	۶۱۲	فدوی	۶۴۱

۶۴۲	فقیر	۶۴۱	قائم	۴۰۰	کمال	۴۲۹	منت
۶۴۳	فرخ	۶۴۲	قاضی	۴۰۱	گویا	۴۳۰	ماہی
۶۴۴	فضل	۶۴۳	قدرت	۴۰۲	کامی	۴۳۱	محمد دہ
۶۴۵	فراقی	۶۴۴	قرار	۴۰۳	کبیر	۴۳۲	منشی
۶۴۶	فدائی	۶۴۵	قیس	۴۰۴	گمان	۴۳۳	مصطفیٰ
۶۴۷	فقیر	۶۴۶	قتل	۴۰۵	کتر	۴۳۴	میرزا
۶۴۸	فکار	۶۴۷	قتل	۴۰۶	سکافر	۴۳۵	میرزا
۶۴۹	فیض	۶۴۸	قسمت	۴۰۷	کفنی	۴۳۶	مسافر
۶۵۰	فادغ	۶۴۹	قلندر	۴۰۸	گویا	۴۳۷	ممنون
۶۵۱	فادغ	۶۵۰	قریب	۴۰۹	کلیم	۴۳۸	مومن
۶۵۲	فدا	۶۵۱	قربان	۴۱۰	کامی	۴۳۹	موزوں
۶۵۳	فدا	۶۵۲	قبول	۴۱۱	سکلو	۴۴۰	مشتاق
۶۵۴	فدوی	۶۵۳	قدر	۴۱۲	گوہری	۴۴۱	مضمون
۶۵۵	فدوغ	۶۵۴	قمر	۴۱۳	گریاں	۴۴۲	مسرور
۶۵۶	فرباد	۶۵۵	قرار	۴۱۴	گرم	۴۴۳	منظری
۶۵۷	فدا	۶۵۶	قاصر	۴۱۵	گفتار	۴۴۴	مجدوب
۶۵۸	فدوی	۶۵۷	قدرت	۴۱۶	گراہی	۴۴۵	محبت
۶۵۹	فدا	۶۵۸	قربان	۴۱۷	کوثر	۴۴۶	ماہی
۶۶۰	فدا	۶۵۹	کوچک	۴۱۸	گریاں	۴۴۷	مشیر
۶۶۱	فدا	۶۶۰	کاشی	۴۱۹	گستاخ	۴۴۸	منیر
۶۶۲	فرحت	۶۶۱	کریم	۴۲۰	کمال	۴۴۹	منتظر
۶۶۳	فدا	۶۶۲	کلیم	۴۲۱	گریاں	۴۵۰	مسح
۶۶۴	فتح	۶۶۳	کتر	۴۲۲	گویا	۴۵۱	ماہی
۶۶۵	فرقت	۶۶۴	کم لوگ	۴۲۳	لطف	۴۵۲	مشتاق
۶۶۶	فرائی	۶۶۵	گلشن	۴۲۴	لطیف	۴۵۳	محب
۶۶۷	فقیر	۶۶۶	کاظم	۴۲۵	لطف	۴۵۴	خمنص
۶۶۸	قدست	۶۶۷	کرامت	۴۲۶	لطف	۴۵۵	معزوں
۶۶۹	قائم	۶۶۸	کامی	۴۲۷	منظر	۴۵۶	مسکین
۶۷۰	قاسم	۶۶۹	کتر	۴۲۸	میر	۴۵۷	منظر

مختار	۸۲۵	مبارز	۸۱۶	مختار	۷۸۷	منصف	۷۵۸
مرزا	۸۲۶	میرزا	۸۱۷	محسن	۷۸۸	ممتاز	۷۵۹
مقبول	۸۲۷	ماہ	۸۱۸	مختار	۷۸۹	مکنہ	۷۶۰
مجید	۸۲۸	مفتون	۸۱۹	مرید	۷۹۰	منیر	۷۶۱
منور	۸۲۹	مفطر	۸۲۰	مفتون	۷۹۱	مہر	۷۶۲
ممتاز	۸۵۰	مسرور	۸۲۱	مرزا	۷۹۲	مبین	۷۶۳
مبین	۸۵۱	محقق	۸۲۲	ماہ	۷۹۳	منظر	۷۶۴
مشرقی	۸۵۲	مشتاق	۸۲۳	مفتی	۷۹۴	مفتون	۷۶۵
مرحوم	۸۵۳	معتمد	۸۲۴	مجنون	۷۹۵	ملول	۷۶۶
مشہور	۸۵۴	مجرم	۸۲۵	ممنون	۷۹۶	میرزا	۷۶۷
مخلص	۸۵۵	مہجور	۸۲۶	مضمون	۷۹۷	منیر	۷۶۸
مہدی	۸۵۶	منعم	۸۲۷	مشتاق	۷۹۸	معروف	۷۶۹
مباراج	۸۵۷	مہلت	۸۲۸	مکارم	۷۹۹	محمد	۷۷۰
محب	۸۵۸	موج	۸۲۹	محرم	۸۰۰	معروف	۷۷۱
مطل	۸۵۹	مزل	۸۳۰	مہر	۸۰۱	مشی	۷۷۲
موندل	۸۶۰	ممتاز	۸۳۱	محزون	۸۰۲	مفتون	۷۷۳
مشی	۸۶۱	مفتون	۸۳۲	مدہوش	۸۰۳	مستند	۷۷۴
محسن	۸۶۲	سیح	۸۳۳	موزوں	۸۰۴	مفطر	۷۷۵
محو	۸۶۳	منور	۸۳۴	مست	۸۰۵	مبتلا	۷۷۶
مسرت	۸۶۴	مطل	۸۳۵	مدحت	۸۰۶	محو	۷۷۷
مفتون	۸۶۵	مشر	۸۳۶	ماہ	۸۰۷	مفتون	۷۷۸
مجرم	۸۶۶	منور	۸۳۷	مطل	۸۰۸	مضطرب	۷۷۹
معتمد	۸۶۷	منظر	۸۳۸	مضطرب	۸۰۹	مفطر	۷۸۰
مسح	۸۶۸	موزوں	۸۳۹	محزون	۸۱۰	ماہر	۷۸۱
مسکین	۸۶۹	مخلص	۸۴۰	مقصود	۸۱۱	مجنون	۷۸۲
منظر	۸۷۰	مخلص	۸۴۱	مفتون	۸۱۲	مرہون	۷۸۳
میر	۸۷۱	مہجور	۸۴۲	مجت	۸۱۳	ممتاز	۷۸۴
نظام	۸۷۲	مشر	۸۴۳	مشتاق	۸۱۴	مشتاق	۷۸۵
نعت	۸۷۳	منظر	۸۴۴		۸۱۵	منیر	۷۸۶

ہوش	۹۵۵	وجہ	۹۳۸	نظر	۹۰۱	نسیم	۸۶۳
باشمی	۹۵۶	والہ	۹۳۹	نگران	۹۰۲	نشار	۸۶۵
ہمزہ	۹۵۷	واصف	۹۳۰	نجف	۹۰۳	نصیر	۸۶۶
ہمت	۹۵۸	وحشت	۹۳۱	نشاط	۹۰۴	نیاز	۸۶۷
باتنی	۹۵۹	والہ	۹۳۲	ناسخ	۹۰۵	نامی	۸۶۸
جمزنگ	۹۶۰	والہ	۹۳۳	نشاط	۹۰۶	ناجی	۸۶۹
باتف	۹۶۱	ولی	۹۳۴	نڈا	۹۰۷	نیاز	۸۷۰
باری	۹۶۲	ولایت	۹۳۵	نیاز	۹۰۸	نعیم	۸۷۱
سمت	۹۶۳	داور	۹۳۶	نصیر	۹۰۹	نامی	۸۷۲
باشمی	۹۶۴	ولی	۹۳۷	ندیم	۹۱۰	فوارش	۸۷۳
ہز	۹۶۵	دہم	۹۳۸	نظیر	۹۱۱	نجف	۸۷۴
برجند	۹۶۶	وصل	۹۳۹	نامی	۹۱۲	نامی	۸۷۵
ہوش	۹۶۷	وحشت	۹۴۰	نادر	۹۱۳	نصیر	۸۷۶
ہوس	۹۶۸	وحدت	۹۴۱	نیاز	۹۱۴	نلال	۸۷۷
یقین	۹۶۹	ولا	۹۴۲	نوا	۹۱۵	نادر	۸۷۸
یکینی	۹۷۰	وفا	۹۴۳	ندرت	۹۱۶	نالاں	۸۷۹
یوسف	۹۷۱	وذیر	۹۴۴	نادر	۹۱۷	نعمت	۸۸۰
یادر	۹۷۲	وذیر	۹۴۵	نیاز	۹۱۸	نشاط	۸۸۱
یکرنگ	۹۷۳	وفا	۹۴۶	نظیر	۹۱۹	نیاز	۸۸۲
یکدل	۹۷۴	واصل	۹۴۷	نجات	۹۲۰	نالاں	۸۸۳
یوسف	۹۷۵	وارث	۹۴۸	نصرت	۹۲۱	نظیر	۸۸۴
یاد	۹۷۶	دست	۹۴۹	نادر	۹۲۲	نصیر	۸۸۵
یکرو	۹۷۷	ہدایت	۹۵۰	نامی	۹۲۳	نالاں	۸۸۶
یونس	۹۷۸	ہمزنگ	۹۵۱	نجف	۹۲۴	ندیم	۸۸۷
یکرنگ	۹۷۹	ہاشم	۹۵۲	وجیبہ	۹۲۵	نکبت	۸۸۸
...	...	ہوش	۹۵۳	ولی	۹۲۶	ندھت	۸۸۹
...	...	ہریا	۹۵۴	واقف	۹۲۷	نلال	۸۹۰

مجموعۃ الانتخاب

مصنف | شاہ کمال - نگارستان و تاسی نے تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں ان کا نام شاہ محمد کمال الدین اپنے ایک مقالے میں کمال الدین حسین لکھا ہے۔ مصنف نے اپنے تذکرے "شاہ کمال الدین حسینی" نام کمال دھن کے وطن قصبہ کڑا مانکی پور بتایا ہے۔ اعظم الدولہ سرحد نے بھی عمدہ منتخبہ میں نام کمال الدین حسین "وطن کڑا مانکی پور درج کیا ہے۔ قصبہ یہ ہے کہ خود کمال نے اپنا پورا نام کہیں نہیں لکھا۔ اپنے تذکرے میں انھوں نے اپنے حالات تین جگہ درج کئے ہیں، اول صاحب میں، دوسرے درمیان تذکرہ شاعر کی حیثیت سے تیسرے خاتمہ پر۔ لیکن ہر جگہ صرف شاہ کمال سے خود کو ظاہر کیا ہے۔ ان کے بیانات سے یہ البتہ سراغ لگتا ہے کہ ان کے والد کا نام قادر نواز خاں تھا جو درمغلیہ میں صاحب منصب و جاگیر داہتھے عہد محمد شاہی میں بنگال گئے اور نواب سراج الدولہ کے ملازم ہوئے۔ آخر کو دہلی آئے اور شاہ محمد تقی جیلانی کے مرید و خلیفہ بنے مکے بعد ترک دنیا ہو کر عظیم آباد کے قریب ایک ویرانے کو محی الدین پور کے نام سے آباد کیا اور سپرد خاں ہوئے۔ شاہ کمال کی عمر اس وقت چودہ سال تھی۔ سیاحت کے شوق میں وہ پہلے عظیم آباد گئے پھر آصف الدولہ کے ابتدائی زمانے میں فیض آباد و کھنوی میں مقیم ہوئے۔ بعد ازاں حیدر آباد دکن چلے گئے۔ تذکرے کی تالیف کا کام جسے انھوں نے بہت طویل سے شروع کر رکھا تھا۔ حیدر آباد ہی میں مکمل ہوا اور شمالی ہند کے شعرا کے علاوہ اس میں حیدر آباد کے وہ شعرا ہیں جن کا نام شامل ہو گئے جو حیات تھے۔

عہد تصنیف و طباعت | یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ صرف قلمی نسخوں کی مدد سے اسکے حوالے ملتے ہیں۔ اس کا ایک قلمی نسخہ نواب سالار جنگ حیدر آباد کے کتب خانے میں موجود ہے۔ جس پر تیسرے الدین ہاشمی کا مفضل تمبر و رسالہ اردو میں شائع ہو چکا ہے۔

اس تذکرہ کا سال انتظام ۱۲۱۹ھ ہر ہے جیسا کہ مصنف کے ان الفاظ "درین ہزار دو صد و نو زورہ ہجری" سے ظاہر ہے اس کا ایک قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی لندن اور ایک نامکمل قلمی نسخہ انجمن ترقی ہند میں بھی محفوظ ہے۔

اردو کے تذکرہ ساز ۳۴ سالہ تاسی مترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن مطبوعہ رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۵ء ص ۶۳ تا ۱۰۳

ہندوستانی - بابت اکتوبر ۱۹۵۶ء

"شعرا کے اردو کا ایک نایاب تذکرہ" مطبوعہ رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۶ء ص ۹۱ تا ۹۶

تذکرہ فارسی میں ہے۔ اور خاما فہم ہے۔ مذکورہ قلمی نسخے میں ۱۵۶۳ صفحات ہیں۔ ابتدائی ۴۱ صفحات میں دیباچہ اور بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی شعرا کا تذکرہ ہے۔ شعرا کے حالات، عام

خصوصیات

تذکرہ کی روش پر بہت مختصر اور انتخابات کلام خاصے طویل ہیں۔ طویل انتخابات ہی نے دراصل اس تذکرہ کو ضخیم بنایا ہے۔ غزل کے اشعار کے علاوہ مرثیہ، ہجو، مخمس، قصیدہ اور شہنوی سب کو بطور نمونہ کلام درج کیا گیا ہے۔

مصنف نے خود صراحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے "نکات الشعر" مخزن نکات اور مصنفی کے تذکرہ ہندی کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ چنانچہ مجموعہ انتخابات میں جن ۲۲۶ شاعروں کا تذکرہ ہے ان میں سے ۷۰ ادہ ہیں جو مقیر، قائم اور مصنفی ہی کے تذکرہ میں مذکور ہو چکے ہیں۔ باقی ۱۵۶ شاعروں کا اضافہ خود مصنف نے کیا ہے۔

شاہ کمال نے میر، قائم اور مصنفی کے مذکورہ شعرا مختلف روایت میں جن شاعروں کا اضافہ کیا ہے اس کا ایک تقابلی خاکہ فیض الدین ہامی نے اپنے ایک مضمون میں دے دیا ہے اس مضمون کا حوالہ پھلی مطور میں دیا جا چکا ہے۔ ہم اس جگہ صرف ان ۱۵۶ شعرا کی فہرست دے رہے ہیں جو شاہ کمال کا اضافہ ہیں اور جن کا ذکر نکات الشعر، مخزن نکات اور تذکرہ ہندی میں نہیں آیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	ادھم	۱۳	جان	۲۵	شفقت	۳۷	غزلین	۴۹	مروت
۲	آغا	۱۴	داد	۲۶	شرف	۳۸	فرحت	۵۰	مدحت
۳	افسر	۱۵	چراغ	۲۷	شہرت	۳۹	فردوسی	۵۱	نزدہت
۴	اکبر	۱۶	چندا	۲۸	صفا	۴۰	فرخ	۵۲	نوازش
۵	ارمان	۱۷	حمینز	۲۹	ضیا	۴۱	قاسم	۵۳	نگین
۶	ایمان	۱۸	دانا	۳۰	عزت	۴۲	قوت	۵۴	دست
۷	اکبر	۱۹	ربط	۳۱	عاشق	۴۳	کرم	۵۵	مہدم
۸	ایما	۲۰	رضا	۳۲	عاصی	۴۴	کترین	۵۶	ہمت
۹	باقر	۲۱	ساقی	۳۳	علم	۴۵	گوہر	۵۷	یارو
۱۰	پاکباز	۲۲	سلیم	۳۴	عظیم	۴۶	لعن
۱۱	تنہا	۲۳	سحر	۳۵	غافل	۴۷	محب
۱۲	جوان	۲۴	شایق	۳۶	غلام	۴۸	مصنفر

۱۔ نکات الشعر ۱۱۶۵ھ میں مخزن نکات ۱۱۶۵ھ میں "تذکرہ ہندی" شاعر میں لکھا گیا۔ پہلے میں ۱۱۶۲ھ، دوسرے میں ۱۱۶۸ھ میں ۱۰۲ شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔

ریاض الفضا

معنیف غلام ہمدانی معنیف

ریاض الفضا اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۳۲۲ھ نکلتا ہے۔
 یہ تصنیف و طباعت لیکن بقول مولوی عبدالحق یہ اس کا سال آفاذ ہے۔ اس کی تکمیل دراصل ۱۳۳۶ھ میں ہوئی۔
 یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے شائع ہو چکا ہے اور عام کتب خانوں میں دستیاب ہے۔
 یہ معنیف کا دوسرا تذکرہ ہے جس میں ان ریکٹہ گو شعرا کا ذکر ہے جو پہلے تذکرے میں نظر انداز ہو گئے۔
 خصوصیات | تھے۔ یہ تذکرہ بھی فارسی میں ہے اور پہلے تذکرہ کے مقابلے میں زیادہ ضخیم ہے۔ اس کے آخر میں معنیف نے
 تذکرہ بھی کیا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اس وقت تک کی عمر ۸۰ سال تھی۔
 تاریخ خاتمہ اور ترقیہ چھوڑ کر اس میں مندرجہ ذیل ۳۷۳ شعرا کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر	۱۰	اختر	۱۹	آنگاہ	۲۸	اثر
۲	آتش	۱۱	افسر	۲۰	اعلا	۲۹	اعجاز
۳	الہی	۱۲	الطاف	۲۱	انتظار	۳۰	انہر
۴	احمد	۱۳	انگل	۲۲	الہر	۳۱	افصح
۵	انندہ	۱۴	آنند	۲۳	احمدی	۳۲	افضل
۶	انبار	۱۵	امید	۲۴	آزاد	۳۳	ادیب
۷	احسان	۱۶	آشنا	۲۵	امداد	۳۴	بیتاب
۸	آذر	۱۷	امین	۲۶	انیس	۳۵	بہار
۹	ارشاد	۱۸	الہر	۲۷	انس	۳۶	بیرنگ

سروری	۱۲۴	ذوق (فہر شاد)	۹۵	جرات	۶۶	بنیاد	۳۷
سرکش	۱۲۵	ذہن	۹۶	جوش	۶۷	بیتاب	۳۸
سامان	۱۲۶	ذاکر	۹۷	جریح	۶۸	بہل	۳۹
سجاد	۱۲۷	رعنا	۹۸	جنون (مرزا علی نقی)	۶۹	بہل	۴۰
سفیر	۱۲۸	رشید	۹۹	جعفر	۷۰	بریال	۴۱
ساحر	۱۲۹	راغب (کریم بیگ)	۱۰۰	جوان	۷۱	بے ہوش	۴۲
سرد	۱۳۰	راحم	۱۰۱	حلیف	۷۲	بہتر	۴۳
سپند	۱۳۱	رسا	۱۰۲	حسین	۷۳	بندہ	۴۴
شعلہ	۱۳۲	رند	۱۰۳	حسام	۷۴	بشارت	۴۵
شمیم	۱۳۳	راغب (جعفر خان)	۱۰۴	حشمت (محترم علی)	۷۵	پاکباز	۴۶
شاد	۱۳۴	رخصت (محمد فیح)	۱۰۵	حشمت (محمد علی)	۷۶	پیام	۴۷
شاعر	۱۳۵	رستم	۱۰۶	حدت	۷۷	برق	۴۸
شرف	۱۳۶	راسخ	۱۰۷	حاضر	۷۸	برہنہ	۴۹
شور	۱۳۷	رخصت (غلام جیلانی)	۱۰۸	حاب	۷۹	ترقی	۵۰
شورش	۱۳۸	رسم	۱۰۹	حاذق	۸۰	تدبیر	۵۱
شادان (تعب علی)	۱۳۹	رغبت	۱۱۰	حشمت (حشمت علی)	۸۱	تراب	۵۲
شائق (امرنگہ)	۱۴۰	روح	۱۱۱	حرمان	۸۲	تکین	۵۳
شاقی	۱۴۱	رافت	۱۱۲	خرم	۸۳	تائب	۵۴
ششدر	۱۴۲	زیبا	۱۱۳	خورشید	۸۴	تمنا (بہر داس)	۵۵
شوق (قدرت اللہ)	۱۴۳	زور	۱۱۴	خطا	۸۵	تصور	۵۶
شفق	۱۴۴	زلال	۱۱۵	خطا	۸۶	تمنا (خواجہ محمد علی)	۵۷
شادان	۱۴۵	ذکی	۱۱۶	خادم	۸۷	تمکین	۵۸
شگفتہ	۱۴۶	زخمی	۱۱۷	خال	۸۸	تمنا (محمد اسحاق)	۵۹
شوق	۱۴۷	زائر	۱۱۸	دردمند	۸۹	ثابت (شجاعت علی)	۶۰
شوق (مرزا جوہر)	۱۴۸	زار	۱۱۹	دوست	۹۰	ثابت (احسان خان)	۶۱
شکیب	۱۴۹	سراج	۱۲۰	دانا	۹۱	ثابت (ثابت علی)	۶۲
شعور	۱۵۰	سلام	۱۲۱	دل	۹۲	ثمر	۶۳
صواب	۱۵۱	سید (ایاز علی)	۱۲۲	ذکا	۹۳	جوہر	۶۴
صوفی	۱۵۲	سید (رام محمد علی)	۱۲۳	ذوق (آرام)	۹۴	جنون (شاہ غلام نقی)	۶۵

۱۵۳	صادق (جھڑی)	۱۸۲	عاشق (مرزا بجوی)	۲۱۱	فرد	۲۴۰	گوہر
۱۵۴	صادق (صادق علی)	۱۸۳	عشق	۲۱۲	فغان	۲۴۱	گریاں
۱۵۵	صادق	۱۸۴	عیشی	۲۱۳	فائق	۲۴۲	لگنت
۱۵۶	صابر	۱۸۵	عیاش	۲۱۴	فارغ	۲۴۳	مفتون (غلام تفسی)
۱۵۷	صفدر	۱۸۶	عیشی	۲۱۵	فریاد	۲۴۴	مہدی (مہدی علی)
۱۵۸	صاحبقران	۱۸۷	عاشق	۲۱۶	فریاد (مرزا مغل)	۲۴۵	مہدی
۱۵۹	صنعت	۱۸۸	عدل	۲۱۷	فانی	۲۴۶	مائل (ہدایت علی)
۱۶۰	صدر	۱۸۹	عاجز	۲۱۸	فاطر	۲۴۷	مائل
۱۶۱	ضاحک	۱۹۰	عزیز	۲۱۹	فردغی	۲۴۸	مائل (مدد علی)
۱۶۲	ضمیر	۱۹۱	عسکری	۲۲۰	فخر	۲۴۹	مجدوح
۱۶۳	ضبط	۱۹۲	عارف	۲۲۱	فریاد	۲۵۰	مرزا (احترام الدین)
۱۶۴	طپاں	۱۹۳	عاکم	۲۲۲	فصیح	۲۵۱	مرزا (آغا مرزا)
۱۶۵	طالع	۱۹۴	عسرت	۲۲۳	فصاحت	۲۵۲	مشتاق (میر حسن)
۱۶۶	طرب	۱۹۵	عاصم	۲۲۴	قربان	۲۵۳	مشتاق (مرزا ابراہیم بیگ)
۱۶۷	طالب (کشمیری پندت)	۱۹۶	عظمت	۲۲۵	قلندر	۲۵۴	منتظر
۱۶۸	طالب (الرداد)	۱۹۷	عشرتی	۲۲۶	قلاش	۲۵۵	مجنون
۱۶۹	ظاہر	۱۹۸	مصطرب	۲۲۷	قاصر	۲۵۶	محسن (محمد محسن)
۱۷۰	ظہور (شوشنگ)	۱۹۹	عریاں	۲۲۸	قادر	۲۵۷	مخلص
۱۷۱	ظہور (ظہور علی)	۲۰۰	غانی	۲۲۹	قمر	۲۵۸	مستند
۱۷۲	ظہور (ظہور احمد)	۲۰۱	غیور	۲۳۰	قمر (قمر الدین احمد)	۲۵۹	ممتاز
۱۷۳	ظریف	۲۰۲	عننی	۲۳۱	قوت	۲۶۰	مقبول
۱۷۴	عاشق (منظر علی)	۲۰۳	غفلت	۲۳۲	قربت	۲۶۱	مذہب
۱۷۵	عاشق (منظر علی)	۲۰۴	فرحت (اکبر شاہ)	۲۳۳	کرم	۲۶۲	مغموم
۱۷۶	عاشق (اعظم خان)	۲۰۵	فرحت (نور الدین)	۲۳۴	کرامت	۲۶۳	مہدی (شجاعت جنگ)
۱۷۷	عاشق (ہدایت علی)	۲۰۶	فرحت	۲۳۵	کوثر	۲۶۴	مصطفیٰ
۱۷۸	عاشق (سعد علی)	۲۰۷	فراق	۲۳۶	سافر	۲۶۵	ماہر
۱۷۹	عاشق (غیاث الدین)	۲۰۸	فرخ (فتح علی)	۲۳۷	کیوان	۲۶۶	مفسس
۱۸۰	عاشق (آغا محمد)	۲۰۹	فرخ	۲۳۸	گلشن	۲۶۷	مختار
۱۸۱	عشاق	۲۱۰	فدا	۲۳۹	گہر	۲۶۸	مفتون (صفی الدین)

وزیر	۳۱۱	ناداں	۲۹۷	محسن	۲۸۳	منظف	۲۹۹
وسعت	۳۱۲	ناسخ	۲۹۸	نہایت	۲۸۴	محمود	۲۹۰
واحد	۳۱۳	نصیر	۲۹۹	نامی (بخش اللہ)	۲۸۵	مسرت	۲۹۱
دامق	۳۱۴	نیاز	۳۰۰	نگاہ	۲۸۶	موجی	۲۹۲
دفا	۳۱۵	نواز شیں	۳۰۱	ناصر (مرزا میر)	۲۸۷	مخلوق	۲۹۳
ہنر	۳۱۶	نظر	۳۰۲	نصرت	۲۸۸	مہر	۲۹۴
ہوس	۳۱۷	دشت	۳۰۳	ناصر (سعادت خاں)	۲۸۹	مست	۲۹۵
ہدم	۳۱۸	دایب	۳۰۴	بزاز (محمد اکرم)	۲۹۰	مسرور	۲۹۶
ہال	۳۱۹	دارفتہ	۳۰۵	بزاز (قاسم علی)	۲۹۱	مہجور	۲۹۷
ہاتف	۳۲۰	ولی (علی محمد)	۳۰۶	نالاں (محمد داؤد)	۲۹۲	مہدی (مہدی علی باری)	۲۹۸
ہشیار	۳۲۱	ولی (مرزا محمد علی)	۳۰۷	نالاں (محمد بان)	۲۹۳	منظف	۲۹۹
یاس	۳۲۲	وارث	۳۰۸	نامی (مرزا مغل)	۲۹۴	مشہور	۲۹۰
یار	۳۲۳	وحشی (میر وحشی)	۳۰۹	نجف	۲۹۵	مشتون (فصیح الدین)	۲۹۱
.....	...	وحشی (کریم علی)	۳۱۰	نجف	۲۹۶	منیر	۲۹۲

انتقادات

مولانا نیاز فقہوری کے معرکتہ آلا ادبی، تحقیقی اور تنقیدی مقالات کا مجموعہ جن کی نظیر نہیں ملتی۔ اردو زبان، اردو شاعری، غزل گوئی کی رفتار ترقی بعد ہر بڑے شاعر کا مرتبہ متعین کرنے کے لئے اس کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ یہ کتاب اس اہمیت کی بنا پر پاکستان کے کالجوں اور یونیورسٹی کے اعلیٰ امتحانات میں شامل ہے۔ قیمت - چار روپے ۵۰ پیسے

ادارہ ادب علیہ - نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ

کراچی ۳

مجموعہ نغز

مصنف

میر قدرت اللہ قاسم - انشاد، مصحفی اور جرأت کے معاصرین میں تھے۔ عظیم بیگ دانش کے معرکہ میں قاسم عظیم کے بھنو تھے۔ شاعر کی حیثیت سے ان کا مرتبہ بلند نہ ہی لیکن ان کے علم و فضل میں شبہ نہیں کیا جاسکتا۔ تذکرہ لکھنے سے پہلے ایک ضخیم دیوان تین ہزار اشعار کی ایک نظم "معراج نامہ اور شیخ عبدالقادر جیلانی کے حالات و کمالات کے متعلق شاہنامہ کے طرز پر پانچ ہزار اشعار کی ایک مثنوی مکمل کر چکے تھے لیکن ان کے علمی و ادبی کاموں میں صرف مجموعہ نغز کو اہمیت حاصل ہے اور کج ادب کی تاریخ میں اسی تذکرے کی بدولت ان کا نام زندہ ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

مجموعہ نغز ۱۳۲۱ھ میں مکمل ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ محمد حسین آزاد کی کتابوں کے ساتھ پنجاب یونیورسٹی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ حافظ محمود شیرانی کی تحقیق کے مطابق یہ نسخہ قدیم ترین ہے اور خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔ شیرانی نے اس نسخہ پر بھر دسہ نہیں کیا بلکہ انڈیا آفس لندن کے نسخے کی نقل منگوائی اور دونوں کے مقابلے کے بعد اس تذکرے کو ترتیب دیا۔ طویل مقدمے کے ساتھ یہ تذکرہ ۱۳۳۳ھ میں پنجاب یونیورسٹی سے شائع ہو چکا ہے اور یہی اس وقت میرے سامنے ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور عیار انشاد عمدہ منقذ کے بعد قدیم تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے۔ اس میں تقریباً سات سو شعرا کا ذکر آیا ہے۔ شعرا کے حالات میں اگرچہ تفصیل سے کام نہیں لیا گیا، لیکن کلام کے انتخابات خاصے طویل ہیں اور شعرا کے رنگ سخن کو سمجھنے میں مدد دیتے ہیں۔ اس میں قدیم دکنی شعرا سے لے کر شاہ عالم ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا ذکر لکھا گیا ہے۔ چونکہ اپنے دور کے شاعروں سے مصنف کو ذاتی واقفیت تھی۔ اس لئے اکثر واقعات و حالات قابل اعتبار ہیں۔

محمد حسین آزاد کی آب حیات کا اصل ماخذ یہی تذکرہ ہے۔ چنانچہ آب حیات کے مندرجات میں :-

(۱) دلی اور ناصر علی کے درمیان شاعرانہ تعلیق کا قصہ -

(۲) شاہ مبارک آبرو کے حالات و اشعار -

(۳) شرف الدین مضمون کا حال اور کلام -

(۴) آرزو کا کلام اور ان کی بدمیہ گوئی -

(۵) سودا کے شعر کو حدیث قدسی کہنا -

(۶) میر دمیرزائے سلسلے میں ایک کے دریا در سے کو ہر بتانا -

- (۷) سودا کا لطیفہ قائم علی امیر دار کے ساتھ۔
 (۸) بقا اللہ خاں بقا کے حالات۔
 (۹) میر صاحب کی بددماغی اور تنگ مزاجی کا تذکرہ۔
 (۱۰) دلی کے متعلق "شاعریت از شیطان مشہور تر" کا حکم لگانا۔
 (۱۱) محمد امان نثار کے حالات۔
 (۱۲) جرأت کے ابتدائی حالات اور مرزا محمد تقی خاں ترقی کے مشاعرے میں دھوم دھام سے غزل پڑھنا۔
 (۱۳) میر حسن کے بہت سے حالات۔
 (۱۴) ماسٹر اللہ خاں کے پورے حالات۔
 (۱۵) انشاد اور عظیم بیگ کا موعکہ۔
- اس قسم کی بہت سی داییں اور اقوال جو آب حیات میں ملتے ہیں اور آزاد سے منسوب ہیں۔ اس تذکرے سے ماخوذ ہیں۔ یہ الگ بات ہے کہ آزاد نے اکثر اپنے ماخذ کا سراغ نہیں دیا۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کی تفصیل یہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۵	اٹل	۲۹	اسعد	۴۳	الم
۲	آبرو	۱۶	اثر	۳۰	اسد	۴۴	المسام
۳	آرزو	۱۷	احمد	۳۱	امیر	۴۵	امید
۴	آرام	۱۸	احمد	۳۲	اشرف	۴۶	امیر
۵	آرام	۱۹	احمد	۳۳	اشتیاں	۴۷	امیر
۶	آرام	۲۰	احمد	۳۴	اصغر	۴۸	امجد
۷	آزاد	۲۱	احسن	۳۵	اصغر	۴۹	امین
۸	آشنا	۲۲	احسن	۳۶	اظہر	۵۰	امین
۹	آشفہ	۲۳	احسن	۳۷	اعظم	۵۱	امین
۱۰	آشفہ	۲۴	احسان	۳۸	افسوس	۵۲	انسان
۱۱	آصف	۲۵	احقر	۳۹	افسوس	۵۳	انیس
۱۲	آفاق	۲۶	اختر	۴۰	افسر	۵۴	انجام
۱۳	آفرین	۲۷	ارمان	۴۱	اکبر	۵۵	انتقاء
۱۴	آکاہ	۲۸	ارمان	۴۲	اکبر	۵۶	النور

۵۷	اولی	۸۶	بیباک	۱۱۵	ثابت	۱۲۲	حالی
۵۸	ادبائش	۸۷	بیتاب	۱۱۶	ثابت	۱۲۵	حب
۵۹	ایمان	۸۸	بیتاب	۱۱۷	ثاقب	۱۲۶	حجام
۶۰	ایما	۸۹	بیکس	۱۱۸	ثاقب	۱۲۷	حزین
۶۱	باقر	۹۰	بیکس	۱۱۹	ثروت	۱۲۸	حزین
۶۲	پاک باز	۹۱	بیجاں	۱۲۰	ثنا	۱۲۹	حسن
۶۳	بیرعلی	۹۲	پیام	۱۲۱	جان	۱۳۰	حسن
۶۴	بجٹی	۹۳	پیام	۱۲۲	جذب	۱۳۱	حسن
۶۵	بق	۹۴	تاباں	۱۲۳	جراح	۱۳۲	حسینی
۶۶	برشتہ	۹۵	تاب	۱۲۴	جرات	۱۳۳	حسرت
۶۷	برکت	۹۶	تجلی	۱۲۵	جرات	۱۳۴	حسرت
۶۸	پردانہ	۹۷	تجلی	۱۲۶	جعفر	۱۳۵	حشمت
۶۹	پردانہ	۹۸	تجلی	۱۲۷	جعفر	۱۳۶	حشمت
۷۰	بس	۹۹	تجیر	۱۲۸	جعفری	۱۳۷	حضور
۷۱	بس	۱۰۰	ترقی	۱۲۹	جلال	۱۳۸	حفیظ
۷۲	بشیر	۱۰۱	تکین	۱۳۰	جنون	۱۳۹	خیر
۷۳	بقا	۱۰۲	تکین	۱۳۱	جنون	۱۴۰	حقیقت
۷۴	پنچا	۱۰۳	تسلی	۱۳۲	جنون	۱۴۱	حکیم
۷۵	پہجت	۱۰۴	تصور	۱۳۳	جندا	۱۴۲	حکیم
۷۶	بھید	۱۰۵	تعلیق	۱۳۴	جلاپ	۱۴۳	حمزہ
۷۷	بہادر	۱۰۶	تقی	۱۳۵	جوش	۱۴۴	حیران
۷۸	بہادر	۱۰۷	تمنا	۱۳۶	جوہری	۱۴۵	حیران
۷۹	بیار	۱۰۸	تمنا	۱۳۷	جوان	۱۴۶	حیدر
۸۰	بیدل	۱۰۹	تمکین	۱۳۸	جوان	۱۴۷	حیدر
۸۱	بیدار	۱۱۰	تمکین	۱۳۹	جہاندار	۱۴۸	حیا
۸۲	بیان	۱۱۱	تنہا	۱۴۰	جھمن لال	۱۴۹	حیرت
۸۳	بیمخود	۱۱۲	تنہا	۱۴۱	جھنا	۱۵۰	حیف
۸۴	بیموش	۱۱۳	تنہا	۱۴۲	جنیابیم صاحبہ	۱۵۱	خاکسار
۸۵	بمقرر	۱۱۴	ثابت	۱۴۳	حاتم	۱۵۲	خاکی

شان	۱۷۳	۲۰۲	راغب	۲۳۱	سپاہی	۲۲۰	شاکر
خادم	۱۷۴	۲۰۳	راز	۲۳۲	سپاہی	۲۲۱	شاہ
خسرو	۱۷۵	۲۰۴	راہ	۲۳۳	سجاد	۲۲۲	شاد
خستہ	۱۷۶	۲۰۵	رجب	۲۳۴	سمیر	۲۲۳	شادان
خستہ	۱۷۷	۲۰۶	رسوا	۲۳۵	سمن	۲۲۴	شادان
خلق	۱۷۸	۲۰۷	رضی	۲۳۶	سمخو	۲۲۵	شائق
خلیق	۱۷۹	۲۰۸	رضا	۲۳۷	سر سبز	۲۲۶	شائق
خوش رس	۱۸۰	۲۰۹	رضا	۲۳۸	سراج	۲۲۷	شائق
خیال	۱۸۱	۲۱۰	رضا	۲۳۹	سرشار	۲۲۸	شرف
دانا	۱۸۲	۲۱۱	رضا	۲۴۰	سرور	۲۲۹	شرف
درد	۱۸۳	۲۱۲	رضا	۲۴۱	سرور	۲۳۰	شور
درد	۱۸۴	۲۱۳	رغبت	۲۴۲	سعدی	۲۳۱	شور
دردمند	۱۸۵	۲۱۴	رفافت	۲۴۳	سعادت	۲۳۲	شرافت
دردیش	۱۸۶	۲۱۵	رفیق	۲۴۴	سکندر	۲۳۳	شریف
دل	۱۸۷	۲۱۶	رقت	۲۴۵	سلیمان	۲۳۴	شریف
دل	۱۸۸	۲۱۷	رند	۲۴۶	سلطان	۲۳۵	شعور
دلبر	۱۸۹	۲۱۸	رنج	۲۴۷	سلطان	۲۳۶	شجاع
دلسوز	۱۹۰	۲۱۹	رنگین	۲۴۸	سلام	۲۳۷	شفیع
دلہن بیگم	۱۹۱	۲۲۰	رنگین	۲۴۹	سودا	۲۳۸	شفیق
دیوانہ	۱۹۲	۲۲۱	رنگین	۲۵۰	سوز	۲۳۹	شکوہ
ذره	۱۹۳	۲۲۲	ردنق	۲۵۱	سوزاں	۲۴۰	شکیبا
ذره	۱۹۴	۲۲۳	زار	۲۵۲	سوزاں	۲۴۱	شگفتہ
ذکا	۱۹۵	۲۲۴	زار	۲۵۳	سید	۲۴۲	شگفتہ
ذکی	۱۹۶	۲۲۵	زار	۲۵۴	سید	۲۴۳	شگفتہ
ذکی	۱۹۷	۲۲۶	زمان	۲۵۵	سید	۲۴۴	شمس
ذوقی	۱۹۸	۲۲۷	زور	۲۵۶	سیادت	۲۴۵	شوکت
راقم	۱۹۹	۲۲۸	سامی	۲۵۷	سیف	۲۴۶	شوق
راقم	۲۰۰	۲۲۹	ساک	۲۵۸	شاعر	۲۴۷	شوق
دافت	۲۰۱	۲۳۰	سبقت	۲۵۹	شاکر	۲۴۸	شوق

۲۸۶	شوق	۳۱۸	طالب	۳۴۷	عظمت	۳۷۶	فراغ
۲۹۰	شوق	۳۱۹	طیش	۳۴۸	علی	۳۷۷	فروغ
۲۹۲	شوق	۳۲۰	طفن	۳۴۹	علی	۳۷۸	فروغ
۲۹۳	شور	۳۲۱	ظاہر	۳۵۰	عمدہ	۳۷۹	فرحت
۲۹۳	شورش	۳۲۲	ظریف	۳۵۱	عنایت	۳۸۰	فرنت
۲۹۳	شہرت	۳۲۳	ظفر	۳۵۲	عیان	۳۸۱	فراقی
۲۹۵	شہوت	۳۲۴	عاصم	۳۵۳	عیش	۳۸۲	فراق
۲۹۷	شیدا	۳۲۵	عاصمی	۳۵۴	عیاش	۳۸۳	فراق
۲۹۷	شیدا	۳۲۶	عارف	۳۵۵	عیاش	۳۸۴	فغان
۲۹۸	شیفتہ	۳۲۷	عاشق	۳۵۶	غالب	۳۸۵	فقیر
۲۹۹	صانع	۳۲۸	عاشق	۳۵۷	غافل	۳۸۶	فقیر
۳۰۰	صادق	۳۲۹	عاشق	۳۵۸	غریب	۳۸۷	فقیر
۳۰۱	صادق	۳۳۰	عاشق	۳۵۹	غریب	۳۸۸	نگار
۳۰۲	صادق	۳۳۱	عاشق	۳۶۰	غریب	۳۸۹	فیض
۳۰۳	صادق	۳۳۲	عاجز	۳۶۱	غضنفر	۳۹۰	فیاض
۳۰۴	صادق	۳۳۳	عاجز	۳۶۲	غلام	۳۹۱	قائم
۳۰۵	صاحب	۳۳۴	عزیز	۳۶۳	غلامی	۳۹۲	قائم
۳۰۶	صاحبزاد	۳۳۵	عزیز	۳۶۴	غملین	۳۹۳	قاضی
۳۰۷	صبا	۳۳۶	عزیز	۳۶۵	غمنوار	۳۹۴	قاصر
۳۰۸	صبا	۳۳۷	عزیز	۳۶۶	فارغ	۳۹۵	قاسم
۳۰۹	صفدر	۳۳۸	عزیز	۳۶۷	فدا	۳۹۶	قدت
۳۱۰	صفدری	۳۳۹	عشق	۳۶۸	فدا	۳۹۷	قدت
۳۱۱	ضبط	۳۴۰	عشق	۳۶۹	فدا	۳۹۸	قدت
۳۱۲	ضمیر	۳۴۱	عشق	۳۷۰	فدا	۳۹۹	قرار
۳۱۳	ضمیر	۳۴۲	عشرت	۳۷۱	فدوی	۴۰۰	قربان
۳۱۴	ضیاء	۳۴۳	عطا	۳۷۲	فدوی	۴۰۱	قربان
۳۱۵	ضیاء	۳۴۴	عظیم	۳۷۳	فدوی	۴۰۲	قیمت
۳۱۶	طالب	۳۴۵	عظیم	۳۷۴	فدوی	۴۰۳	قلند
۳۱۷	طالب	۳۴۶	عظیم	۳۷۵	فدوی	۴۰۴	قیس

منور	۴۹۳	مصدر	۴۹۳	محبت	۴۳۴	کافر	۴۰۵
منشی	۴۹۴	مصطفیٰ	۴۹۴	محب	۴۳۵	کاظم	۴۰۶
منشی	۴۹۵	مضطر	۴۹۵	محنت	۴۳۶	کبیر	۴۰۷
منعم	۴۹۶	مضطر	۴۹۶	محمد	۴۳۷	کرامت	۴۰۸
منعم	۴۹۷	مضطرب	۴۹۷	محسن	۴۳۸	گرم	۴۰۹
موزوں	۴۹۸	مضطرب	۴۹۸	مخزول	۴۳۹	گریاں	۴۱۰
موزوں	۴۹۹	مضنون	۴۹۹	مختر	۴۴۰	گریاں	۴۱۱
موزوں	۵۰۰	مظہر	۴۶۰	محترم	۴۴۱	گریاں	۴۱۲
مہجور	۵۰۱	مظفر	۴۶۱	مخلص	۴۴۲	گرفتار	۴۱۳
مہلت	۵۰۲	معین	۴۶۲	مخلص	۴۴۳	کلیم	۴۱۴
مہاجاج	۵۰۳	معرفت	۴۶۳	مختار	۴۴۴	کمال	۴۱۵
میر	۵۰۴	مغل	۴۶۵	مرید	۴۴۵	کترین	۴۱۶
میرن	۵۰۵	مقبول	۴۶۶	مرہون	۴۴۶	منا بیگم	۴۱۷
میرن	۵۰۶	مقبول	۴۶۷	مرزا	۴۴۷	کوچک	۴۱۸
ناجی	۵۰۷	مقبول	۴۶۸	مرزا	۴۴۸	کینی	۴۱۹
نامی	۵۰۸	مقبول	۴۶۹	مرزا	۴۴۹	لطف	۴۲۰
نامی	۵۰۹	مقصود	۴۸۰	مرزا	۴۵۰	لطیف	۴۲۱
نامی	۵۱۰	مکھو	۴۸۱	مروت	۴۵۱	لطیف	۴۲۲
نالان	۵۱۱	ملوان	۴۸۲	مزل	۴۵۲	مائل	۴۲۳
نادر	۵۱۲	ممتاز	۴۸۳	مسافر	۴۵۳	مائل	۴۲۴
نادر	۵۱۳	ممنون	۴۸۴	مسرت	۴۵۴	ماہر	۴۲۵
نشار	۵۱۴	ممنون	۴۸۵	مسرت	۴۵۵	بتج	۴۲۶
نشار	۵۱۵	منت	۴۸۶	مستند	۴۵۶	متقی	۴۲۷
نجات	۵۱۶	منتظر	۴۸۷	مسبح	۴۵۷	مہذب	۴۲۸
ندیم	۵۱۷	منصف	۴۸۸	مسبح	۴۵۸	مجنون	۴۲۹
ندیم	۵۱۸	منیر	۴۸۹	مسبح	۴۵۹	مجرم	۴۳۰
ندرت	۵۱۹	منیر	۴۹۰	مسکین	۴۶۰	مجرم	۴۳۱
نزدہت	۵۲۰	منیر	۴۹۱	مشتاق	۴۶۱	مجبور	۴۳۲
نسیم	۵۲۱	منجھو خاں	۴۹۲	مشتاق	۴۶۲	محبت	۴۳۳

دل	۶۰۹	اشرف	۵۸۰	ہاشمی	۵۵۱	نشاط	۵۲۳
دل	۶۱۰	اظہر	۵۸۱	ہاتف	۵۵۲	نصیر	۵۲۳
ذوق	۶۱۱	امید	۵۸۲	ہدایت	۵۵۳	نصیر	۵۲۳
رجا	۶۱۲	امین	۵۸۳	ہرچند	۵۵۴	نصرت	۵۲۵
رحمان	۶۱۳	امیر	۵۸۴	ہمت	۵۵۵	نظام	۵۲۵
رحیم	۶۱۴	انور	۵۸۵	ہم رنگ	۵۵۶	نظامی	۵۲۶
رسوا	۶۱۵	بربر	۵۸۶	ہنر	۵۵۷	نظیر	۵۲۶
رسا	۶۱۶	برق	۵۸۷	جوش	۵۵۸	نظیر	۵۲۶
رضا	۶۱۷	بیجان	۵۸۸	یاد	۵۵۹	نعیم	۵۳۰
رضا	۶۱۸	بینوا	۵۸۹	یکجی	۵۶۰	نگراں	۵۳۱
روشن	۶۱۹	بیتاب	۵۹۰	یعقوب	۵۶۱	نوا	۵۳۳
زماں	۶۲۰	بیتاب	۵۹۱	یقین	۵۶۲	نیاز	۵۳۳
سبحان	۶۲۱	بیتاب	۵۹۲	یک رنگ	۵۶۳	نیاز	۵۳۳
سپاہی	۶۲۲	ملاشیر	۵۹۳	یک رنگ	۵۶۴	نیاز	۵۳۵
سغن	۶۲۳	تمنا	۵۹۴	یکدل	۵۶۵	واقف	۵۳۶
سرور	۶۲۴	تھانییری	۵۹۵	یوسف	۵۶۶	دارث	۵۳۷
سلیمان	۶۲۵	جھڑی	۵۹۶	آزاد	۵۶۷	والہ	۵۳۸
شوق	۶۲۶	جلال	۵۹۷	آشنا	۵۶۸	والہ	۵۳۹
شہید	۶۲۷	جوشش	۵۹۸	آشنا	۵۶۹	داصل	۵۴۰
شہدا	۶۲۸	جوشش	۵۹۹	آشنا	۵۷۰	وجہہ	۵۴۱
شہرت	۶۲۹	جوہر	۶۰۰	آشنا	۵۷۱	دعشت	۵۴۱
شہرت	۶۳۰	جہانگیر	۶۰۱	آگاہ	۵۷۲	وصال	۵۴۲
صبا	۶۳۱	حامد باری	۶۰۲	احمد	۵۷۳	وفا	۵۴۳
صبر	۶۳۲	حمایت	۶۰۳	احمد	۵۷۴	ولی	۵۴۴
صدق	۶۳۳	حیدر	۶۰۴	احمد	۵۷۵	ولا	۵۴۵
صفا	۶۳۴	حیرت	۶۰۵	احسن	۵۷۶	ولایت	۵۴۶
صفدری	۶۳۵	خاص	۶۰۶	احسان	۵۷۷	دہم	۵۴۷
ظہور	۶۳۶	خیال	۶۰۷	افگر	۵۷۸	پادی	۵۴۸
عابد	۶۳۷	دارا	۶۰۸	اسد	۵۷۹	ہاشمی	۵۵۰

۶۳۸	عاشق	۶۵۳	ذرا	۶۶۹	محشر	۶۸۴	نخف
۶۳۹	عاکف	۶۵۴	فرصت	۶۷۰	مدہوش	۶۸۵	نہا
۶۴۰	عاصی	۶۵۵	فراقی	۶۷۱	مدحت	۶۸۶	نصیر
۶۴۱	عباس	۶۵۶	فیضی	۶۷۲	مسرور	۶۸۷	نظیر
۶۴۲	عزت	۶۵۸	قبول	۶۷۳	مشہور	۶۸۸	نوید
۶۴۳	عس	۶۵۹	قدر	۶۷۴	مشاق	۶۸۹	نوا
۶۴۴	عشقی	۶۶۰	قرین	۶۷۵	محمّد	۶۹۰	نیاز
۶۴۵	عشقی	۶۶۱	کم گو	۶۷۶	مفتون	۶۹۱	نیاز
۶۴۶	عشاق	۶۶۲	کمر	۶۷۷	ممتاز	۶۹۲	نیاز
۶۴۷	عظیم	۶۶۳	کمال	۶۷۸	منور	۶۹۳	ہادی
۶۴۸	عقیدہ	۶۶۴	کمال الدین	۶۷۹	منعم	۶۹۴	ہمت
۶۴۹	غازی	۶۶۵	گوہری	۶۸۰	منعم	۶۹۵	ہوش
۶۵۰	غیرت	۶۶۶	ماہ	۶۸۱	نامی	۶۹۶	یکرد
۶۵۱	غیرت	۶۶۷	مبتلا	۶۸۲	نالال
۶۵۲	غیرت	۶۶۸	محبون	۶۸۳	نالال

تین اہم کتابیں

تدریس اردو | اردو تدریس پر فرمان فچوری کی عالمانہ تصنیف جو زبان کی تعلیم و تدریس کے جدید ترین اصول و قواعد اور تازہ ترین قومی مسائل کو سامنے رکھ کر لکھی گئی ہے۔ قیمت - چار روپے

اردو رباعی | فرمان فچوری کا تحقیقی و تنقیدی کارنامہ جس میں اردو فارسی ادب کی تاریخ میں پہلی بار رباعی کے فن و موضوع اور ارتقاء پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے۔ قیمت - پانچ روپے

تحقیق و تنقید | تحقیقی و تنقیدی مقالات کا مجموعہ جس میں فرمان فچوری نے زبان و ادب کے نہایت اہم اور نئے موضوعات و مسائل پر قلم اٹھایا ہے۔ قیمت - تین روپے ۵۰ پیسے

پتہ - ۱۔ نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۲۔

دیوانِ جہاں

مصنف | بینی نرائن - بینی نرائن کے والد کا نام جہاں جہاں لکھنوی نرائن تھا۔ جو دراصل نواح لاہور کے باشندے تھے۔ بینی نرائن معاشی پریشانیوں سے مجبور ہو کر کلکتہ گئے، وہاں بھی کئی سال بے روزگار رہے لیکن جیسا کہ منظوم دیباچہ میں خود انھوں نے ظاہر کیا ہے۔ منشی حیدر بخش سے ان کی ملاقات ہوئی۔ حیدر بخش کے توسط سے ان کی رسائی مشہور شاعر نواسر دیک سے ہوئی۔ روبک نے انھیں کسی خدمت پر مامور کر دیا اور بینی نرائن نے انھیں کے ایما پر اردو شعر کا یہ تذکرہ مرتب کیا۔

عہد تصنیف و طباعت | تذکرے کے آخر میں اس کے اتمام کا سال ۱۳۸۶ھ دیا ہوا ہے۔ حکیم الدین احمد نے دیوان جہاں کے دیباچہ میں کریم الدین کے حوالے سے اس کا سال تصنیف ۱۳۸۶ھ بتایا ہے جو غلط ہے۔ ۱۹۵۹ء میں حکیم الدین احمد نے اسے "کرنٹ اسٹڈیز" کے خاص نمبر کی حیثیت سے مطبع لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے شائع کر دیا۔ اس کا قلمی نسخہ ایشیا نمک سوسائٹی کلکتہ میں محفوظ ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور نواسر روبک کے ایما پر مرتب کیا گیا ہے۔ دوسرے تذکرہ کے برعکس اس کا دیباچہ منظوم ہے۔ پہلے سات اشعار حمد کے ہیں۔ اس کے بعد سبب تالیف اور روبک صاحب کی مدح ہے اس دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ دیوان جہاں سے پہلے انھوں نے چار گلشن کے نام سے قصہ چہار درویش کو بھی اردو میں لکھا تھا۔ اس کا ذکر نورث ولیم کالج کی رپورٹوں میں موجود ہے۔ "دیوان جہاں" کو تذکرہ نہیں بلکہ مجموعہ اشعار کہنا چاہئے۔ اس لئے کہ مولف کی ساری توجہ اشعار فراہم کرنے پر رہی ہے۔ جیسا کہ خود لکھتے ہیں۔

تلاش دسویں تب کر کے فراڈاں جو ہیں اس عصر میں باہم سخندان
انھوں کے جمع کر اشعار یکسر سواؤں کے جو تھے نامی سخنور
انھوں کی بھی غزل اور شعر لکھے یہ ترتیب و بآئیں جمع کر کے
خدا کے فضل سے دے اس کو انجام میں دیوان جہاں اس کا رکھا نام

حالات زندگی اس درجہ مختصر ہیں کہ دو تین سطروں سے زیادہ کسی پر نہیں لکھی گئیں، اکثر صرف نام اور تخلص یا صرف تخلص درج کر کے اشعار کا انتخاب دے دیا گیا ہے۔ اپنی نوعیت کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں اردو شعر کا کلام تلاش و محنت سے جمع کیا گیا ہے۔ بعد کے تذکرہ نگاروں نے اکثر اس تذکرے سے اشعار لئے ہیں خصوصاً اپرنگر اور کارسان دتاسی نے اس سے فائدہ اٹھایا ہے۔

شعر کا ذکر بلحاظ حرفت ہی کیا گیا ہے اور کلام کے انتخاب میں خاصی طوالت سے کام لیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں بہت سے

ایسے شاعروں کا کلام دیکھنے میں آجاتا ہے جن کا کلام نایاب ہے۔ تذکرے کے آخر میں مختلف شعرا کی رباعیات درج ہیں۔ اس کے علاوہ فردیات و "مطالعات" کے عنوان سے بھی مختلف شاعروں کے بہت سے اشعار دئے ہیں آخر میں نکتے کے ایک مشاعرہ کی طرحی غزلیں ہیں۔ اور شاعرے میں شرکت کرنے والے شاعروں کا مختصر تذکرہ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲۴	تسلی ٹیکارام	۲۴	شاہ عالم بادشاہ
۲	آصف	۲۵	شنا	۲۵	آصف الدرد
۳	آبرو	۲۶	جہاندار جہاندار شاہ	۲۶	مبارک شاہ
۴	اثر	۲۷	جواں میر کاظم علی	۲۷	میر محمد
۵	امیر	۲۸	جعفر میر جعفر	۲۸	محمد یار خاں
۶	امجد	۲۹	جواں بجلی امان قلندر بخش	۲۹	مولوی امجد
۷	احسن	۳۰	حسن غلام حسین	۳۰	مرزا احسن علی
۸	اشفہ	۳۱	حیران میر حیدر علی	۳۱	رضاقلی
۹	ایمان	۳۲	حسرت جعفر علی	۳۲	-
۱۰	افسوس	۳۳	حزین ابوالخیر	۳۳	بشر علی
۱۱	الشا	۳۴	حیف	۳۴	انشاء اللہ
۱۲	اظہری	۳۵	حیدری حیدر بخش	۳۵	میر ظہیر الدین
۱۳	امید	۳۶	حاتم	۳۶	امید علی
۱۴	اکبر	۳۷	خدمت فرحت علی	۳۷	بھچو
۱۵	بیدار	۳۸	خاکسار شاہ خاکسار	۳۸	میر محمد علی
۱۶	بیمار	۳۹	خلیق	۳۹	-
۱۷	بیبک	۴۰	ورد خواجہ میر درد	۴۰	نحس علی
۱۸	بقا	۴۱	دل محمد عابد	۴۱	بقا اللہ
۱۹	برق	۴۲	دایم دایم علی	۴۲	جسونت سنگھ
۲۰	پردانہ	۴۳	ذوقی	۴۳	میاں حاجی میر تقی میر
۲۱	فجلی	۴۴	رضا	۴۴	عبدالحی
۲۲	تاباں	۴۵	روح الامین	۴۵	عبدالحی
۲۳	تنہا	۴۶	رفیق عظیم آبادی	۴۶	محمد عیسیٰ
		۴۷	ردنی		
		۴۸	رسوا		
		۴۹	راسخ طالب حسین		
		۵۰	رند کھیم زائن		
		۵۱	زار میر جیون		
		۵۲	سلیمان سلیمان شکوہ		
		۵۳	سکندر		
		۵۴	سایہ سلیم		
		۵۵	سراج نورنگ آبادی		
		۵۶	سلطان		
		۵۷	سودا میرزار فیح		
		۵۸	سوز محمد میر		
		۵۹	شاد اللہ یار بیگ		
		۶۰	شابق		
		۶۱	شیدا امانت اللہ		
		۶۲	شہرت افتخار الدین خاں		
		۶۳	صفدری		
		۶۴	صیا ضیاء الدین		
		۶۵	طیش محمد اسماعیل		
		۶۶	ظاہر خواجہ محمد خاں		
		۶۷	عظیم		
		۶۸	عاشق برہان علی		
		۶۹	عاشق میر بجلی		

۷۰	غضنفر	غضنفر علی خاں	۸۸	کمال	۱۰۶	منت	قمر الدین
۷۱	غیرت	-	۸۹	گرم	۱۰۷	میر	میر تقی میر
۷۲	غالب	طالب جنگ	۹۰	لطیف	۱۰۸	ممنون	نظام الدین
۷۳	غلم	-	۹۱	محبوب	۱۰۹	مصطفیٰ	غلام بہدانی
۷۴	فراق	ثناء اللہ خاں	۹۲	محبت	۱۱۰	منتظر	نور الاسلام
۷۵	فیض	میر فیض علی	۹۳	مست	۱۱۱	نزار	-
۷۶	فغاں	اشرف علی	۹۴	مہربان	۱۱۲	نثار	عبدالرسول
۷۷	فغاں	شمس الدین	۹۵	مسکین	۱۱۳	نیاز	محمد امان
۷۸	فرحت	آصف بیگ	۹۶	منظر	۱۱۴	نالاں	میاں عسکری
۷۹	فدا	امام الدین	۹۷	مستند	۱۱۵	ناصر	ناصر علی
۸۰	فدوی	محمد حسن	۹۸	محبت	۱۱۶	ولی	میرزا محمد ولی
۸۱	فدوی	مرزائی عرف مرزا بیجو	۹۹	مجنوں	۱۱۷	وزیر	وزیر علی خاں
۸۲	قیمت	شمس الدولہ	۱۰۰	منشی	۱۱۸	والی	منشی محمد والی
۸۳	قائم	-	۱۰۱	مفتون	۱۱۹	ولا	مرزا لطف علی عرف بیجو
۸۴	قدرت	قدرت اللہ	۱۰۲	مصنطر	۱۲۰	ہوس	مرزا تقی خاں
۸۵	قلندر	-	۱۰۳	مصنطر	۱۲۱	ہادی	میر جواد
۸۶	قاسم	ابوالقاسم خاں	۱۰۴	مرسون	۱۲۲	ہاشمی	میر ہاشمی
۸۷	کمال	کمال الدین حسین	۱۰۵	محمّد	۱۲۳	یقین	انعام اللہ خاں

اس کے علاوہ اس تذکرے کے آخر میں نکلنے کے ایک طرحی مشاعرہ میں شرکت کرنے والے حسب ذیل شعراء کی طرحی غزلیں بھی درج ہیں :-

- (۱) جوان کاظم علی
- (۲) حیدر حیدر بخش
- (۳) رواں سید جعفر علی
- (۴) شہرت افتخار الدین علی خاں
- (۵) عیاں مرزا ہاشم علی
- (۶) قاسم ابوالقاسم
- (۷) ممتاز مرزا قاسم علی
- (۸) ولا مرزا لطف علی

دستور الفصاحت

مصنف

حکیم سید احمد علی خاں یکتا۔ یکتا کے والد کا نام سید احمد علی خاں تھا۔ لکھنؤ کے رہنے والے تھے اور نوب غازی الدین حیدر و نصیر الدین حیدر کے عہد سے تعلق رکھتے تھے۔ دربار سے متوسل ہونے کی غرض سے یکتا نے ایک فارسی تصدیق بھی نصیر الدین حیدر دانی اودھ کی شان میں لکھا تھا۔ اردو میں بھی شعر کہنے تھے لیکن غالباً وہ کوئی ممتاز حیثیت پیدا نہ کر سکے۔ اس لئے کہ ان کا نام بحیثیت شاعر تذکروں میں نظر نہیں آتا۔

عہد تصنیف و طباعت

دستور الفصاحت تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۳۹ھ تکتے ہیں۔ یہ تذکرے کے نگار کا سال ہے۔ کتاب کا آغاز ۱۲۳۸ھ سے پہلے ہو چکا تھا۔ امتیاز علی عرشی (مرتب تذکرہ) کی تحقیق کے مطابق ۱۲۳۹ھ میں مصنف نے اس پر نظر ثانی کی اور ۱۲۳۹ھ مسودہ ہر طرح مکمل ہو گیا اس کتاب کا ایک نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی نے اسے بڑی عرق ریزی و دقت نظر سے مرتب کر کے ۱۲۹۳ھ میں پہلی بار ہندوستانی پریس رامپور سے شائع کر دیا ہے یہی مطبوعہ نسخہ عموماً ملتا ہے۔ دستور الفصاحت تذکرہ کے علاوہ دربارے لطافت کے طرز کی ایک علمی و ادبی تالیف ہے جس میں خصوصیات مقدمہ و خاتمہ کے علاوہ پانچ ابواب ہیں۔

مقدمہ میں اردو کی پیدائش، ارتقا اور مراکز کا بیان ہے۔ پہلے باب میں فارسی قواعد کا وہ حصہ زیر بحث آیا ہے جس کا تعلق اردو سے ہے، دوسرے میں اردو قواعد کا ضروری جز و ادرتیسرے میں نحوی جز و پربحث کی گئی ہے، چوتھے میں علم عروض و قافیہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ پانچویں میں علم بیان و معانی کا تذکرہ ہے۔ آخر میں خاتمہ کے نام سے ان شاعروں کے حالات اور انتخابات کلام درج ہیں جن کے اشعار کا حوالہ کتاب کے مختلف ابواب میں دیا گیا ہے۔ کتاب کا یہی حصہ اس کتاب کو جزوی طور پر تذکروں کے زمرے میں لے آتا ہے ورنہ اس کا زیادہ حصہ علمی و فنی بحثوں سے تعلق رکھتا ہے۔

کتاب کے دوسرے مباحث عموماً عربی و فارسی کی قدیم کتابوں سے ماخوذ ہیں، لیکن آخری حصہ جس میں شاعروں کا تذکرہ ہے دراصل عبدالباسط کی منار الفصاویط کی تقلید میں لکھا گیا ہے۔ شعر کے حالات و انتخابات کے وقت خصوصاً اسے مشعل بنا یا گیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکرہ نگاروں کے برخلاف مصنف نے اپنا ذکر تفصیل سے کہیں نہیں کیا جابجا اپنے نامہ بطور حوالہ البتہ درج کئے ہیں۔

کتاب اپنے موضوع پر قدیم تر ہونے کے سبب یوں بھی اہم تھی۔ لیکن مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسے اہم تر اور مفید تر بنا دیا ہے۔ انھوں نے ایک سوسترہ صفحات میں مصنف کے سوانح حیات، زمانہ تالیف، ماخذ کتاب، اور ماخذ حوا وغیرہ کے بارے میں جو لکھا ہے اس سے ان کی غیر معمولی تحقیقی بصیرت کا اندازہ ہوتا ہے ماخذ کے حواشی کے تحت انھوں

۱۔ اردو فارسی کے متعدد مطبوعہ اور قلمی تذکروں پر نہایت مفید نوٹ دیدہ سے ہیں، اسی کے ساتھ قابل قدر کام یہ کیا ہے کہ جن مشاعروں کا ذکر دستور الفصاحت میں آیا ہے۔ ان میں سے ہر ایک کے متعلق یہ نشان دہی کر دی ہے کہ اس کا ذکر کون کن تذکروں میں آیا ہے۔ تذکروں کے سطح میں جو نوٹ دئے گئے ہیں۔ اکثر تذکروں کا سال تصنیف اور ممتاز شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کرنے میں بھی مدد کرتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اول		طبقہ دوم		طبقہ سوم
۱	سودا	۱۳	حسرت	۲۵	جرات
۲	میر	۱۴	بیدار	۲۶	افسوس
۳	درد	۱۵	فدوی	۲۷	انشا
۴	قائم	۱۶	تجلی	۲۸	لوا
۵	سوز	۱۷	حیران	۲۹	پروانہ
۶	اثر	۱۸	بقا	۳۰	تکین
۷	تاباں	۱۹	بیان	۳۱	نصیر
۸	عشق	۲۰	حسن	۳۲	منتظر
۹	فغاں	۲۱	نثار	۳۳	رقت
۱۰	یقین	۲۲	منت	۳۴	غضنفر
۱۱	حاتم	۲۳	مصحفی	۳۵	غیور
۱۲	...	۲۴	رنجین	۳۶	قمر

ایک شاعر کا انجام

جذاب نیاز کے غنچوں شباب کا لکھا ہوا طویل افسانہ جس کا ایک ایک جملہ حسن و عشق کی تمام نشہ بخش کیفیت سے معمور ہے یہ افسانہ اپنے پلاٹ اور انشائے کے لحاظ سے اس قدر بلند چیز ہے کہ اس کی نظیر نہیں ملتی۔

قیمت ۱۔ ایک روپیہ

گلشنِ بے خار

مصنف | نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ شاگرد مومن خاں مومن۔ اردو میں شیفتہ اور فارسی میں حسرتی تخلص کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت | شیفتہ نے ۱۲۴۵ھ کے آغاز سے تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۲۵۵ھ کے آخر تک مکمل کر دیا۔ دیباچہ میں خود لکھتے ہیں کہ: ابتدائے این کارنامہ در ابتدائے سال ہزار و دصد و چہل و ہشت

از ہجرت بودہ و انتہائے ہزار و دصد و پنجاہ " شیفتہ ہی کے بیان سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۵۵ھ میں وہ اپنی عمر کے ۳۰ سال پرے کر چکے تھے۔ تذکرے کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور ضامن وغیرہ کے جو تاریخی قطعات درج ہیں ان سے بھی گلشن بے خار کا سال تصنیف ۱۲۵۵ھ نکلتا ہے۔

گلشن بے خار مطبوعہ ۱۲۵۵ھ مطابق اکتوبر ۱۸۶۴ء نول کشور پریس لکھنؤ کا جو نسخہ میرے سامنے ہے اس کے خاتمہ پر نظر ڈالنے سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ تملک کے چند دن بعد کسی مطبع سے شائع ہوا تھا لیکن بہت جلد نایاب ہو گیا جسے ۲۶۲/۳۰ کے سائز پر منشی نول کشور نے دوبارہ شائع کیا۔ اس میں ۲۶۲ صفحات ہیں۔ اصل تذکرہ ۲۴۴ صفحات پر ختم ہوا تھا جسے آخری اٹھائیس صفحات میں قطعات تاریخ تصنیف اور تقریظیں ہیں۔

محمد احسان الحق فاروقی نے گلشن بے خار کا اردو ترجمہ مقدمہ کے ساتھ آل پاکستان ایجوکیشنل سائنس کراچی کے اہتمام سے شائع کر دیا ہے۔ لیکن احسان الحق کا مقدمہ جیل جالبی کے ایک مضمون سے ماخوذ ہے جو نیا دور میں شائع ہو چکا ہے، افسوس کہ مقدمہ نکلنے میں اس مضمون کا حوالہ نہیں دیا۔

خصوصیات | گلشن بے خار بھی فارسی میں ہے اور اس میں بھی عام تذکروں کی طرح قدمائے بے مکہ معاصرین تک کے حالات زندگی اور منتخب اشعار دئے گئے ہیں۔ لیکن فرق یہ ہے کہ اس میں صرف ممتاز و اہم شعرا کا ذکر کیا گیا ہے اس لئے اسے منتخب شعرا کا تذکرہ کہنا چاہئے۔ شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن جو کچھ ہیں اہم اور قابل اعتبار ہیں۔ چنانچہ شیفتہ نے اپنے معاصرین خصوصاً غالب، مومن، اذوق اور آرزوہ وغیرہ کے متعلق جو کچھ لکھا ہے وہ تاریخی اور ادبی دونوں اعتبار سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے اس کے ذریعے معاصرین کے متعلق بعض ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو کہیں اور نہیں ملتیں، مثلاً مومن اور امت العاطہ صاحب جی کے معاشرہ کا ثبوت اسی سے ملتا ہے۔ گلشن بے خار کی ایک بڑی خوبی یہ ہے کہ اس میں شیفتہ نے صرف انتخاب کلام پر اکتفا نہیں کیا بلکہ ہر شاعر کے کلام پر نادرانہ روشنی ڈالی ہے اس سے ایک طرف شیفتہ کے تنقیدی شعور اور اردو تنقید کی تدریجی رفتار کو سمجھنے میں مدد ملتی ہے۔ دوسری طرف شعرا کے کلام کے متعلق رائے قائم کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے گویا یہ تذکرہ انیسویں صدی عیسوی کی ادبی و شعری فضا کا مرقعہ ہے۔

تذکرے کے آخر میں غالب، مومن اور آزرده جیسے بالکمال شاعروں کی جو تقریظیں شامل ہیں ان سے اس تذکرے کی تدیکھی و ادبی اہمیت اور بھی بڑھ جاتی ہے۔ ان تقریظوں سے شیعہ اور ان کے معاصرین شعراء کے مزاج، اسلوب اور عہد کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص - نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آبرو نجم الدین	۲۳	اثر سید محمد میر	۴۵	الہام شرف الدین
۲	آتش خواجہ حیدر علی	۲۴	احسان عبدالرحمن	۴۶	الم محمد علی
۳	آرزو سراج الدین علی خاں	۲۵	احسن -	۴۷	الفت
۴	آرام خیر اللہ	۲۶	احسن مرزا احسن علی	۴۸	الفت منگل سین
۵	آرام رائے کریم ناٹھ	۲۷	احسن احسن اللہ خان	۴۹	امیر مرزا امینڈھو
۶	آرام نکھن نعل	۲۸	احمد غلام احمد	۵۰	امیر علی محمد خاں
۷	آزرده صدر الدین خاں	۲۹	احمد احمد بیگ	۵۱	امیر امیر اللہ
۸	آزاد امیر الدین	۳۰	احقر جواد علی	۵۲	امین خواجہ امین الدین
۹	آزاد فقیر اللہ	۳۱	اختر -	۵۳	امین امین الدین خاں
۱۰	آزاد رام سنگھ	۳۲	اختر اکبر علی	۵۴	امین محمد اسماعیل
۱۱	آشوب امداد علی خاں	۳۳	ارمان فرزند جعفر علی حسرت	۵۵	امین میر محمد امین
۱۲	آشفہ عظیم الدین خاں	۳۴	اسعد اسعد بخت	۵۶	امانی میر امانی
۱۳	آشفہ رضا قلی	۳۵	اسد میر امانی	۵۷	امانی -
۱۴	آشفہ سید منور علی	۳۶	اسلام شیخ الاسلام	۵۸	امجد -
۱۵	آصف بیکلی خاں	۳۷	اسیر تلبرار	۵۹	امانت امانت رائے
۱۶	آفتاب شاہ عالم بادشاہ	۳۸	آسغاں	۶۰	امی روشن بیگ
۱۷	آفرین قلندر بخش	۳۹	اشرف محمد اشرف	۶۱	انور محمد خاں
۱۸	آفاق فرید الدین	۴۰	اصغر سید امجد علی	۶۲	انتظار -
۱۹	آکھ میر حسن	۴۱	اظہر غلام محی الدین	۶۳	انیس -
۲۰	آکھ نور خاں	۴۲	اعظم اعظم خاں	۶۴	انجم امیر خاں
۲۱	اٹلی عبد الجلیل	۴۳	افسوس شیر علی	۶۵	انشار انشا اللہ خاں
۲۲	اثر حسین علی خاں	۴۴	افسر اکبر خاں	۶۶	اولیس محی الدین

۶۷	ادبائش	امیرالزمان	۹۶	نجل	محمد عظیم	۱۲۵	جوش	رحیم اللہ
۶۸	ایمان	میر محمد خاں	۹۷	نجل	-	۱۲۶	جواں	نفیم بیگ
۶۹	بکر	-	۹۸	تجدد	مصطفیٰ	۱۲۷	جولان	میر بہادر
۷۰	برشتہ	مشرقت	۹۹	ترقی	تقی خاں	۱۲۸	جولان	میر حسن علی خاں
۷۱	برکت	برکت اللہ خاں	۱۰۰	تسلی	تیکارام	۱۲۹	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۷۲	برکت	برکت علی خاں	۱۰۱	تکین	سعادت علی	۱۳۰	جہاندار	جہاندار شاہ
۷۳	پردانہ	موریہ بیگ	۱۰۲	تکین	میر حسین	۱۳۱	چمن	چمن بانو
۷۴	پردانہ	حبوت سنگھ	۱۰۳	تصور	سید حیدر حسن	۱۳۲	جینا بیگم	-
۷۵	تراز	حسین بخش	۱۰۴	تعلیق	سید محمد	۱۳۳	حاتم	ظہور الدین
۷۶	لبسلی	جبار علی	۱۰۵	تکین	صلح الدین	۱۳۴	حافظ	محمد اشرف
۷۷	بشیر	میر شہزاد علی	۱۰۶	ترا	محمد عیسیٰ	۱۳۵	حالی	محب علی
۷۸	بقا	محمد بقا	۱۰۷	ثابت	معز الدین	۱۳۶	حبیب	-
۷۹	راجہ	راجہ بیتی بہادر	۱۰۸	ثابت	اجابت خاں	۱۳۷	حجام	عنایت اللہ
۸۰	بیتاب	خداوردی خاں	۱۰۹	ثاقب	شمس الدین	۱۳۸	حزین	-
۸۱	بیتاب	سیوک رام	۱۱۰	ثروت	دریش علی	۱۳۹	حسرت	جعفر علی
۸۲	بیتاب	-	۱۱۱	جام	کنور سین	۱۴۰	حسرت	ذوقی رام
۸۳	بیتاب	عباس علی خاں	۱۱۲	جان	جان علی	۱۴۱	حسرت	ہدیت خاں
۸۴	میبک	میر بخش علی	۱۱۳	جانی	بیگم جان	۱۴۲	حسن	غلام حسن
۸۵	بے جان	شیو سنگھ	۱۱۴	جذب	عزت اللہ خاں	۱۴۳	حسن	خواجہ حسن
۸۶	بے خود	نرائن داس	۱۱۵	جراح	غلام ناصر	۱۴۴	حسن	ابوالحسن
۸۷	بے خواب	-	۱۱۶	جرات	قلندر بخش	۱۴۵	حسن	حسن علی خاں
۸۸	بیدار	میر محمدی	۱۱۷	جعفری	باقر علی	۱۴۶	حسن	مرزا حسن
۸۹	بیان	خواجہ حسن اللہ	۱۱۸	جلال	-	۱۴۷	حسین	غلام حسین
۹۰	پیام	شرن الدین علی خاں	۱۱۹	جنون	نجف علی خاں	۱۴۸	حشمت	محترم علی خاں
۹۱	تاہاں	عبدالحمید	۱۲۰	جنون	نور الاسلام	۱۴۹	حشمت	میر محمد علی
۹۲	تاب	مہتاب رائے	۱۲۱	جنون	شاہ غلام رفیق	۱۵۰	حضور	بالمکند
۹۳	تپش	محمد اسماعیل	۱۲۲	جوہر	احمد علی	۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ
۹۴	تجلی	محمد حسین	۱۲۳	جوش	محمد عابد	۱۵۲	حقیقت	شاہ حسین
۹۵	تجلی	شاہ تجلی	۱۲۴	جوش	محمد روشن	۱۵۳	حکیم	محمد اشرف خاں

۱۵۴	حکیم	محمد پناہ	۱۸۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۱۱۲	رجا	-
۱۵۵	حقیر	امام الدین	۱۸۴	درد	خواجہ میر درد	۱۱۳	رسا	-
۱۵۶	حیرت	مراد علی	۱۸۵	دریغ	زین العابدین	۱۱۴	رسا	علیم اللہ
۱۵۷	حیرت	غلام فخر الدین	۱۸۶	دردیش	شاہ علی	۱۱۵	رستم	رستم علی خاں
۱۵۸	حیرت	اجود صیاد پشاد	۱۸۷	دل	شمس الدین	۱۱۶	رسوا	آفتاب رائے
۱۵۹	حیران	حیدر علی	۱۸۸	دل	زور آدرخاں	۱۱۷	رضا	-
۱۶۰	حیدر	حام الدین	۱۸۹	دل	آزاد خاں	۱۱۸	رضا	رضاعلی
۱۶۱	حیدر	حیدر علی خاں	۱۹۰	دل	دیہی پشاد	۱۱۹	رضا	حمید الدین
۱۶۲	حیف	چراغ علی	۱۹۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۲۰	رضا	میر محمد رضا
۱۶۳	خاکسار	محمد یار	۱۹۰	دلبر	دلیر شاہ	۱۲۱	رضا	مرزا جیوں
۱۶۴	خاکی	حیدر بیگ	۱۹۳	دلسوز	خیراتی خاں	۱۲۲	رضا	میر محمدی
۱۶۵	خادم	-	۱۹۴	دلگیر	حمایت علی خاں	۱۲۳	رضی	رضی خاں
۱۶۶	خادم	-	۱۹۵	دولہن	بیگم	۱۲۴	رضی	رضی خاں
۱۶۷	خادم	خادم علی خاں	۱۹۶	دوست	-	۱۲۵	رغبت	ابوالمعانی
۱۶۸	خان	محمدی خاں	۱۹۷	دیوانہ	محمد علی خاں	۱۲۶	رغبت	-
۱۶۹	خال	اشرف خاں	۱۹۸	دیوانہ	سرپ سنگھ	۱۲۷	رفیق	اسد بیگ
۱۷۰	خرد	فخر الدین خاں	۱۹۹	ذاکرہ	احمد بیگ	۱۲۸	رفیق	امین اللہ
۱۷۱	خستہ	محمد عبدالزمان	۲۰۰	ذره	رام ناتھ	۱۲۹	رفاقت	مرزا مکین
۱۷۲	خبیت	غلام قطب	۲۰۱	ذکا	ذکا اللہ خاں	۱۳۰	رفیع	رفیع الدین
۱۷۳	خوشنود	-	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۳۱	رقت	مرزا قاسم علی
۱۷۴	خلق	میر احسن	۲۰۳	ذوقا	ذوقا شاہ	۱۳۲	رنگین	سعادت یار خاں
۱۷۵	خلیق	میر مستحسن	۲۰۴	ذوقی	ذوقی رام	۱۳۳	رنگین	پورن لعل
۱۷۶	خندان	-	۲۰۵	ذوقی	شاہ ذوقی	۱۳۴	رند	گلنکار پشاد
۱۷۷	خود غرض	-	۲۰۶	راقم	غلام محمد	۱۳۵	رند	مہربان خاں
۱۷۸	خیال	غلام حسن خاں	۲۰۷	راقم	بندرا بن	۱۳۶	رنج	میر محمد نصیر
۱۷۹	رایغ	میر جہدی	۲۰۸	راغب	سبحان قلی بیگ	۱۳۷	روشن	غلام حیدر
۱۸۰	داما	دارا بخت	۲۰۹	راغت	روفت احمد	۱۳۸	روشن	-
۱۸۱	دانا	فضل علی	۲۱۰	راسخ	غلام علی	۱۳۹	روشن	روشن شاہ
۱۸۲	داور	-	۲۱۱	راجہ	راجہ بہادر	۱۴۰	زار	برہان الدین

۲۴۱	زار	میر مظہر علی	۲۴۰	سوزاں	احمد علی	۲۹۹	شفیع	محمد شفیع
۲۴۲	زار	میر جیون	۲۴۱	سہراب	سہراب بیگ	۳۰۰	شفیق	مظہر علی خاں
۲۴۳	زکی	شیخ مہدی علی	۲۴۲	سیادت	مجاہد الدین	۳۰۱	شکوہ	محمد رضا
۲۴۴	زکی	جعفر علی خاں	۲۴۳	سید	غلام رسول	۳۰۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۲۴۵	زماں	سید محمد زماں	۲۴۴	سید	قطب علی	۳۰۳	شکیبا	غلام حسین
۲۴۶	زینت	-	۲۴۵	سید	غالب علی خاں	۳۰۴	شکر	راد باکشن
۲۴۷	ساقی	محمد جان بیگ	۲۴۶	شاد	اللہ یار بیگ	۳۰۵	شگفتہ	بیدار بخت
۲۴۸	ساکلی	محمد یار بیگ	۲۴۷	شاد	سکندر آبادی	۳۰۶	شگفتہ	مرزا اسفند الدین
۲۴۹	سامان	محمد ناصر	۲۴۸	شاد	-	۳۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۲۵۰	سبحان	عبد السبحان	۲۴۹	شاد	احمد حسین	۳۰۸	شوق	ابہی بخش
۲۵۱	سبقت	مرزا مغل	۲۵۰	شاداب	خوشوقت رائے	۳۰۹	شوق	جواہر بیگ
۲۵۲	سجاد	میر سجاد	۲۵۱	شاداں	رجب علی	۳۱۰	شوق	قدرت اللہ
۲۵۳	سحمن	محمد حسین	۲۵۲	شاگر	شاگر علی	۳۱۱	شوق	دہلوی
۲۵۴	سختور	دیوان سنگھ	۲۵۳	شاگر	محمد شاگر	۳۱۲	شوق	حسن خاں
۲۵۵	سرسبز	زین العابدین	۲۵۴	شاہ	سعد اللہ	۳۱۳	شوق	بھوگی لعل
۲۵۶	سراج	سراج الدین	۲۵۵	شائق	محمد باسٹم	۳۱۴	شوق	روشن لال
۲۵۷	سراج	-	۲۵۶	شائق	میر حاجی	۳۱۵	شوق	محمد بخش
۲۵۸	سرور	میر محمد خاں	۲۵۷	شائق	پیر محمد	۳۱۶	شوق	غلام رسول
۲۵۹	سرور	رجب علی بیگ	۲۵۸	شائق	محمد زید الدین	۳۱۷	شوکت	حنیف علی
۲۶۰	سعادت	سعادت علی	۲۵۹	شرف	مرزا شرف الدین	۳۱۸	شورش	محمود بیگ
۲۶۱	سعید	سعید الدین خاں	۲۶۰	شرف	شیخ شرف الدین	۳۱۹	شورش	غلام احمد
۲۶۲	سکندر	محمد علی	۲۶۱	شرف	میر محمدی	۳۲۰	شورش	غلام حسین
۲۶۳	سلطان	ایزد بخش	۲۶۲	شریف	مرزا شریف بیگ	۳۲۱	شہرت	-
۲۶۴	سلطان	نصرت اللہ خاں	۲۶۳	شرافت	اشرف علی	۳۲۲	شہرت	امیر بخش
۲۶۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۶۴	شرر	مرزا جعفر	۳۲۳	شہامت	شہامت علی خاں
۲۶۶	سلیمان	-	۲۶۵	شرر	مرزا صادق	۳۲۴	شہید	-
۲۶۷	سلام	نجم الدین علی	۲۶۶	شرر	مرزا ابراہیم	۳۲۵	شہیدی	کریمت علی خاں
۲۶۸	سودا	محمد رفیع	۲۶۷	شعلہ	امر ناتھ	۳۲۶	شیدا	مراد آبادی
۲۶۹	سونہ	محمد میر	۲۶۸	شفا	حکیم یار علی	۳۲۷	شیدا	خواجہ ہینکا

۳۳۸	شیدا	نواب معین الدین خاں	طالب	طالب حسین	۳۹۶	عبدالواسع
۳۳۹	شیفتہ	-	طالب	-	۳۹۷	عزت سید عبدالولی
۳۴۰	شیفتہ	عبدالصمد	طالب	میر طالب	۳۹۸	عزیز بکھاری لال
۳۴۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	طالب	حافظ طالب	۳۹۹	عزیز عزیز اللہ
۳۴۲	صاحب	ظفر یاب خاں	طرب	چمن لال	۴۰۰	عزیز مہاراج سنگھ
۳۴۳	صاحب	-	طفیل	عبدالمقدر خاں	۴۰۱	عزیز شیونانہ
۳۴۴	صاحب	امتہ الفاطمہ	طور	-	۴۰۲	عسکری مرزا عسکری
۳۴۵	صاحبقران	امام علی	طوئاس	(فرنگی زادہ)	۴۰۳	عشاق -
۳۴۶	صادق	صادق علی	ظاہر	میر محمدی	۴۰۴	عشقی مراد آبادی
۳۴۷	صادق	میر جعفر خاں	ظفر	ابوظفر	۴۰۵	عشقی رکن الدین
۳۴۸	صادق	صادق علی خاں	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۴۰۶	عشق عزت اللہ خاں
۳۴۹	صابر	صابر شاہ	عالی	-	۴۰۷	عشق غلام محی الدین
۳۵۰	صالح	نظام الدین	عالی جاہ	-	۴۰۸	عشرت غلام علی
۳۵۱	صبا	کاجی مل	عارف	محمد عارف	۴۰۹	عظیم مرزا عظیم بیگ
۳۵۲	صبا	-	عارف	میر عارف علی	۴۱۰	عظیم -
۳۵۳	صبا	راجہ شنکر	عاجز	الفت خاں	۴۱۱	عظمت عظمت اللہ خاں
۳۵۴	صبر	غلام حسین	عاجز	نور اور سنگھ	۴۱۲	علی علی محمد خاں
۳۵۵	صدق	-	عاصی	امداد حسین	۴۱۳	عنایت عنایت علی خاں
۳۵۶	صبا	منو لال	عاصی	-	۴۱۴	عیش مرزا حسین رضا
۳۵۷	صفا	-	عاصمی	برہان الدین	۴۱۵	عیشی طالب علی خاں
۳۵۸	صفدر	صفدر علی	عاقل	عاقل شاہ	۴۱۶	عیاش میرا یعقوب
۳۵۹	صفدری	صادق علی	عاشق	-	۴۱۷	غالب کرم الدین بھٹو خاں
۳۶۰	صفت	کریم الدین	عاشق	سبحانانہ پٹھان	۴۱۸	غالب غالب علی خاں
۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ	عاشق	رام سنگھ	۴۱۹	غالب اسد اللہ خاں
۳۶۲	ضمیر	شیخ بداری	عاشق	مہدی علی خاں	۴۲۰	غافل رائے سنگھ
۳۶۳	ضمیر	گنگا داس	عاشق	نبی بخش	۴۲۱	غافل بنخا اور سنگھ
۳۶۴	ضیا	میرضیاء الدین	عاشق	مولوی حلال الدین	۴۲۲	غریب -
۳۶۵	ضیا	مرزا ضیا بخت	عاشقی	آغا حسین	۴۲۳	غریب نصیر الدین
۳۶۶	ضیا	ضیاء الدین	عشرت	میرضیاء الدین	۴۲۴	غضنفر غضنفر علی خاں

۴۲۵	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۴۵۳	فراق	پریم کشور	۴۸۳	قیس	احمد علی بیگ
۴۲۶	غلامی	شاہ غلام محمد	۴۵۵	فریاد	میر ببر علی	۴۸۴	کابل	پنڈت ٹھاکر
۴۲۷	غلیں	میر سید علی	۴۵۶	فصیح	مرزا حفیظ علی	۴۸۵	کبیر	حکیم کبیر علی
۴۲۸	عننی	-	۴۵۷	فضل	فضل مولا خاں	۴۸۶	کریم	کریم اللہ
۴۲۹	عننی	عبدالغنی	۴۵۸	فناں	اشرف علی فناں	۴۸۷	کرم	شیخ غلام ضامن
۴۳۰	عواص	-	۴۵۹	فقیر	فقیر اللہ	۴۸۸	کرم	حیدر علی
۴۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۴۶۰	فقیر	شمس الدین	۴۸۹	گرگوار	نگلی بیگ
۴۳۲	فارغ	-	۴۶۱	فکار	میر حسین	۴۹۰	گریاں	میر محمد علی
۴۳۳	فارغ	(بریلوی)	۴۶۲	فکار	قطب علی	۴۹۱	گستاخ	مرزا علی
۴۳۴	فارغ	مکندر سنگھ	۴۶۳	فیض	کریاکشن	۴۹۲	سکو	میر ککو
۴۳۵	فدا	محمد علی	۴۶۴	فیض	میر فیض علی	۴۹۳	کلیم	کلیم اللہ
۴۳۶	فدا	عبدالصمد	۴۶۵	قائم	محمد ضیا الدین	۴۹۴	کلیم	میر محمد حسین
۴۳۷	فدا	فدا حسین	۴۶۶	قاسم	سید قاسم علی	۴۹۵	کمال	شاہ کمال الدین
۴۳۸	فدا	امام الدین	۴۶۷	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں	۴۹۶	گمان	-
۴۳۹	فدا	بھیمی رام	۴۶۸	قاسم	قاسم علی	۴۹۷	گنا بیگم	-
۴۴۰	فدا	عاقبت محمد خاں	۴۶۹	قاصر	بیر علی بیگ	۴۹۸	کوچک	شہزادہ دجیہ الدین
۴۴۱	فدا	عظیم بیگ	۴۷۰	قابل	مرزا علی بخت	۴۹۹	گوثر	مہدی علی خاں
۴۴۲	فدوی	مکندر بقال	۴۷۱	قبول	سنی بیگ	۵۰۰	گویا	حیات اللہ
۴۴۳	فدوی	فضل علی	۴۷۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۵۰۱	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۴۴۴	فدوی	محمد حسن لاہوری	۴۷۳	قدرت	مولوی قدرت اللہ لاہوری	۵۰۲	لطیف	شمس الدین
۴۴۵	فدوی	مرزا محمد علی	۴۷۴	قدرت	قدرت اللہ	۵۰۳	لطیف	میر لطیف علی
۴۴۶	فراغ	محمد فراغ	۴۷۵	قربان	میر محمدی	۵۰۴	لطیف	مرزا علی
۴۴۷	فراغ	-	۴۷۶	قربان	قربان علی	۵۰۵	مایل	میر محمدی
۴۴۸	فرخ	فرخ علی	۴۷۷	قرار	میر حسین علی	۵۰۶	مایل	محمد یار بیگ
۴۴۹	فرخ	فرخ بخش	۴۷۸	قرین	-	۵۰۷	مایل	کاظم علی
۴۵۰	فرخت	امیر علی	۴۷۹	قسمت	شمس الدولہ	۵۰۸	ماہر	فخر الدین
۴۵۱	فروغ	میر روشن	۴۸۰	قندر نظر	-	۵۰۹	مبتلا	مرزا کاظم بیگ
۴۵۲	فریاد	-	۴۸۱	قمر	قمر الدین	۵۱۰	مبتلا	-
۴۵۳	فراق	ثنا اللہ خاں	۴۸۲	قمر	قمر طالع	۵۱۱	مبتلا	-
						۵۱۲	مبتلا	-
						۵۱۳	مجدوب	خادم سید بیگ

۵۱۴	مجنوں	-	۵۴۳	مسرور	پربخش	۵۴۲	موج	خدا بخش
۵۱۵	مجنوں	-	۵۴۴	مسرور	سنگی بیگ	۵۴۳	مولن	سعادت علی
۵۱۶	مجم	میر فتح علی	۵۴۵	مسرور	شریف الدین	۵۴۴	مومن	محمد مومن خاں
۵۱۷	مجرم	رستم اللہ	۵۴۶	مسکین	سید عبدالواحد خاں	۵۴۵	مہر	رجب بیگ
۵۱۸	مجبور	حق رسا	۵۴۷	مسرت	وزیر علی	۵۴۶	مہر	مہر چند
۵۱۹	مخزوں	میر ناصر خاں	۵۴۸	مستند	یار علی خاں	۵۴۷	مہلت	مرزا علی
۵۲۰	مخزوں	عالم شاہ	۵۴۹	مسیح	براقی	۵۴۸	منیر	محمد تقی
۵۲۱	محو	حسین علی خاں	۵۵۰	مشیر	قطب الدین	۵۴۹	ناجی	محمد شاکر
۵۲۲	محو	عظیم اللہ	۵۵۱	مشتاق	عبداللہ خاں	۵۵۰	نالان	محمد عسکری
۵۲۳	محب	دلی اللہ	۵۵۲	مشتاق	تلج الدین	۵۵۱	نالان	-
۵۲۴	محببت	میر بہادر علی	۵۵۳	مشتاق	محمد داصل	۵۵۲	نادم	-
۵۲۵	مہبت	نواب محبت خاں	۵۵۴	مشہور	-	۵۵۳	ناصر	ناصر جنگ
۵۲۶	مخت	مرزا حسین علی	۵۵۵	مصدق	ماشار اللہ خاں	۵۵۴	نادر	گلگاہ سنگھ
۵۲۷	مختہ	اکرام اللہ خاں	۵۵۶	مصفی	غلام مہدی	۵۵۵	نادر	محمد عارف
۵۲۸	مختہ	مرزا علی نقی	۵۵۷	مصفون	-	۵۵۶	نازک	زینت
۵۲۹	محسن	میر محسن	۵۵۸	مصفون	شریف الدین	۵۵۷	ناظم	-
۵۳۰	محترم	محترم علی	۵۵۹	مضطر	کنور حسین	۵۵۸	نامی	رجب علی بیگ
۵۳۱	محمود	محمود خاں	۵۶۰	مضطر	درگاہ پرشاد	۵۵۹	نامی	حسام الدین
۵۳۲	مخلص	میر باقر	۵۶۱	منظہر	مرزا مظہر جان جاناں	۵۶۰	نامی	-
۵۳۳	مخلص	مخلص علی خاں	۵۶۲	منظہر	منظہر علی خاں	۵۶۱	ناسخ	امام بخش
۵۳۴	مدحت	لکھنوی	۵۶۳	معقول	-	۵۶۲	نثار	میر عبدالرسول
۵۳۵	مدہوش	-	۵۶۴	معنی	محمد امین	۵۶۳	نثار	نثار علی
۵۳۶	مرزا	آقامرزا	۵۶۵	معین	معین الدین خاں	۵۶۴	نثار	محمد امان
۵۳۷	مرزا	-	۵۶۶	معروف	الہی بخش	۵۶۵	نخف	نخف علی
۵۳۸	مرزا	ہدایت اللہ	۵۶۷	مغل	مغل علی	۵۶۶	نجات	زین العابدین
۵۳۹	مرزا	-	۵۶۸	منہوم	میر شمس علی	۵۶۷	نذرت	مرزا منل
۵۴۰	مردت	سفیر علی	۵۶۹	مفتون	مرزا کریم بخش	۵۶۸	ندیم	مرزا ارجمند
۵۴۱	مرہول	مرزا علی رضا	۵۷۰	مفلس	محب علی	۵۶۹	نرہت	نرہت
۵۴۲	مزل	مزل شاہ	۵۷۱	موزوں	چمتر سنگھ	۵۷۰	نسیم	گلزار علی

۶۰۱	نسیم	کدرا ناٹھ	۶۱۶	دشت	ابوالحسن	۶۳۱	ہاشمی	-
۶۰۲	نشاط	الہی بخش	۶۱۷	واقف	-	۶۳۲	ہدایت	ہدایت خاں
۶۰۳	نشاط	بہت سنگھ	۶۱۸	دالہ	-	۶۳۳	ہرچند	ہرچند رکشور
۶۰۴	نصیر	شاہ نصیر الدین	۶۱۹	دالہ	مرحمت خاں	۶۳۴	ہمدرد	عبداللہ خاں
۶۰۵	نظیر	ولی محمد اکبر آبادی	۶۲۰	دحشت	غلام علی خاں	۶۳۵	ہمزہ	شاہ ہمزہ
۶۰۶	نظیر	گنبت رائے	۶۲۱	دحدت	جمعیت رائے	۶۳۶	ہمت	-
۶۰۷	نظیر	نیازی	۶۲۲	وزیر	خواجہ وزیر	۶۳۷	ہوش	غلام مرتضیٰ
۶۰۸	نظام	غازی الدین خاں	۶۲۳	وزیر	وزیر علی	۶۳۸	ہوش	شمس الدین
۶۰۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۶۲۴	وسعت	مستقیم خاں	۶۳۹	ہوش	مرزا محمد تقی خاں
۶۱۰	نیاز	نیاز احمد صوفی	۶۲۵	وصال	نصر اللہ خاں	۶۴۰	یاد	غلام حسین
۶۱۱	نیاز	میر محمد نام	۶۲۵	والا	منظہر علی خاں	۶۴۱	یاس	خیر الدین
۶۱۲	واصف	حسن بخش خاں	۶۲۷	ولی	-	۶۴۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۱۳	واصل	محمد واصل	۶۲۸	ولی	مرزا ولی دہلوی	۶۴۳	یک رنگ	مصطفیٰ خاں
۶۱۴	وجیبہ	وجیبہ الدین	۶۲۹	بادی	محمد جواد علی خاں	۶۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۶۱۵	دحشت	-	۶۳۰	ہاشمی	میر محمد ہاشم			

مذہبِ عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا نیاز فتحپوری کی معرکہ الآراء تصنیف جس میں مذاہبِ عالم کی ابتداء مذہب کا فلسفہ و ارتقا۔ مذہب کی حقیقت، مذہب کا مستقبل، مذہب سے بغاوت کے اسباب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔

قیمت - فی جلد ایک روپیہ ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

تاریخ ادب ہندوستانی

مصنف

گارساں دتاسی مشہور فرانسیسی مستشرق۔ ۲۰ جزیری سلسلہ ۱۸۹۲ء میں پیدا ہوئے ابتدائی تعلیم مارسلیز میں ختم کر کے پیر گئے۔ وہاں عربی، فارسی اور ترکی زبانوں سے واقفیت پیدا کی۔ ۱۸۹۳ء میں ہندوستانی زبانوں کے مطالعہ کے لئے انڈیا گیا۔

گارساں دتاسی کبھی ہندوستان نہیں آئے۔ انھوں نے اردو ہندوستانی کے متعلق ساری معلومات یورپ میں رہ کر حاصل کیں۔ وہ اصل ایک سچے اسکالر تھے۔ انھیں ہندوستانی زبان سے شغف تھا اور وہ اپنا سارا وقت اسی کی تحقیق و تحصیل میں صرف کرتے تھے۔

۱۸۹۸ء میں ان کا انتقال ہوا ہے

گارساں دتاسی نے اردو ہندوستانی سے متعلق سیکڑوں چھوٹی بڑی کتابیں فرانسیسی زبان میں تالیف و تصنیف اور ترجمہ کی ہیں لیکن جن چیزوں نے اسے اردو تاریخ میں نمایاں جگہ دی ہے وہ اس کے خطبات اور زیر نظر کتاب تاریخ ادب ہندوستانی ہے۔ خطبات انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام شائع ہو چکے ہیں۔

تاریخ ادب ہندوستانی تین جلدوں پر مشتمل ہے۔ پہلی جلد اول ۱۸۳۹ء میں رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف گرین برن اینڈ آئرلینڈ کے زیر اہتمام اور دوسری جلد ۱۸۴۶ء میں شائع ہوئی۔

گارساں دتاسی نے کام جاری رکھا اور ان جلدوں کے مواد میں برابر اضافہ کرتے رہے۔ یہاں تک کہ ۱۸۵۸ء اور ۱۸۶۰ء کے درمیان انھوں نے اپنی تاریخ کا دوسرا ایڈیشن تین جلدوں میں شائع کیا۔ پہلی دو جلدیں ۱۸۵۸ء میں اور تیسری جلد ۱۸۶۰ء میں پیرس سے طبع ہو کر منظر عام پر آئی۔ ہر جلد میں تقریباً چھ سو صفحات ہیں۔ یہ جلدیں پنجاب پبلک لائبریری کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

۱۸۳۹ء میں جب تاریخ ادب ہندوستانی کی پہلی جلد شائع ہوئی تو مولوی کریم الدین اور فیض صاحب کی مشترک کوششوں سے ۱۸۳۹ء میں دہلی سے اس کا اردو ترجمہ ”طبقات الشعرا“ کے نام سے شائع ہوا۔ لیکن یہ نقلی ترجمہ نہیں ہے۔ بلکہ کریم الدین صاحب اور فیض صاحب نے اس میں اضافہ بھی کئے ہیں۔ اس کا مفصل ذکر الگ کیا گیا ہے۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کی تینوں جلدوں میں مستقل کی جا چکی ہے۔ فرانسیسی خاتون بلیان ندو نے ڈاکٹر ایلٹ صدفی کی نگرانی میں تصدیق و حاشی و مقدمہ کے ساتھ ان جلدوں کا ترجمہ کر کے کراچی یونیورسٹی سے تین سال ہوئے پی ایچ ڈی کی ڈگری حاصل کی۔ اس کا غیر مطبوعہ نسخہ ڈاکٹر ایلٹ صدفی کے ذاتی کتب خانے میں محفوظ ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ فرانسیسی میں ہے جسے بلیان ندو نے اردو میں منتقل کر دیا ہے۔ طویل دیباچہ کے علاوہ تقریباً تین ہزار

شعرا و مصنفین کا ذکر اسمیں آیا ہے۔ جس میں دو ہزار آٹھ سو آٹھ مصنفین و شعراء اردو سے تعلق رکھتے ہیں۔ سلیبان مذکور نے اسی حلقے کا ترجمہ کیا ہے۔

کارساں دہاسی نے اس کا نام تاریخ ادب ہندوستانی رکھ لیا ہے لیکن حقیقتاً اسے تذکرہ خیال کرنا چاہیے۔ اس لئے کہ دیباچہ کے سوا چوری کتاب قدیم تذکروں کے طرز پر لکھی گئی ہے بلکہ یوں کہنا چاہیے اکثر پہلے تذکروں ہی کی مدد سے حالات و اشعار جمع کر دیئے ہیں دیباچہ میں اردو کی ساخت، مزاج اور رسم الخط پر بحث کی گئی ہے۔ اصنافِ سخن علم بیان و بدیع پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ مسعود سلیبان سے لیکر غالب کے عہد تک کی آٹھ سو سالہ ادبی رفتار کا جائزہ لیا گیا ہے۔ اردو میں متعلّیٰ تعلیمات اور شاعرانہ عہد و علائم کی تشریح بھی کی گئی ہے۔ اس کے بعد تذکرہ نگاری کے انداز میں ہر شاعر اور ادیب کے مختصر حالات اور نمونہ کلام درج ہے۔ اس تذکرے کے ذریعے پانچ سو اسی تصانیف، اخبارات، تالیفات، رسائل، قلمی مخطوطات، کلیات و دواوین اور تراجم و منتخبات کا سراغ مل جاتا ہے جو کہ اور جگہ نظر نہیں آتے۔ گو یا یہ تذکرہ ایک طرح کا ادبی لغت ہے جس میں اردو زبان و بیان کی ارتقائی منزلوں کے ساتھ ساتھ چھوٹے بڑے ہر قسم کے ادیب و شاعر کا نام مل جاتا ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ گارساں کے بہت بیانات غلط ہیں۔ چونکہ انھوں نے یورپ میں بیٹھ کر صرف اخبارات و رسائل ان اصحاب سے مراسلات کے ذریعے سارا مواد جمع کیا ہے اس لئے اس میں ربط و یابس سبب سمجھ رہے ہیں۔ پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے اس تذکرے نے اردو میں ادبی تاریخ و تحقیق کے کام کو آگے بڑھانے اور بغیر سے باہر اردو کو روشناس کرانے میں بڑی مدد کی ہے۔

فہرست شعرا و مصنفین

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد	۱۲	ابوالحسنین محمد	۲۳	امجد علی پرنیاد پنڈت
۲	ابجدی	۱۳	ابوالفضل	۲۴	احسان حنفی عبدالرحمن خان
۳	ابراہیم عادل شاہ	۱۴	العباس	۲۵	احسان میر شمس الدین
۴	ابراہیم قاضی ابراہیم بلندی	۱۵	اجائی نام	۲۶	احسان میر غلام علی حمید آبادی
۵	ابراہیم نواب علی ابراہیم خاں	۱۶	اتحاد مرزا آغا جان	۲۷	احسان علی حکیم
۶	امروا خان منشی	۱۷	آتش اتفاق بریلوی	۲۸	احسن شاہ احسن اللہ
۷	امرو شیخ نجم الدین	۱۸	آتش غلام محمد علی	۲۹	احسن محمد
۸	ابن خان مولوی	۱۹	آتش مرزا غلام حسین	۳۰	احسن محمد مولا
۹	ابوالجلال	۲۰	انہل میر عبد الجلال	۳۱	احسن مرزا
۱۰	ابوالحسن امیر الدین احمد	۲۱	انہل میر محمد دہلوی	۳۲	احسن مرزا رحمن علی دہلوی
۱۱	ابوالحسن مولوی	۲۲	انہل نواب حسین علی خاں دہلوی	۳۳	احسن میاں احسن اللہ

۳۴	احسن اللہ محمد	۶۴	احمد علی حافظ خان	۹۳	آرزو سرسبز الدین علی خاں
۳۵	احسن اللہ خاں دہلوی	۶۵	احمد علی خاں مرزا	۹۴	آرزو مرزا احمد علی بھٹوی
۳۶	اختر مرزا احمد علی	۶۶	احمد علی سید	۹۵	اسدی مولوی محمد
۳۷	احمد احمد خاں	۶۷	احمد علی مراد بی	۹۶	ارشاد الزار علی بیگ
۳۸	احمد احمد علی	۶۸	احمد علی شیرویلج پوری	۹۷	ایمان مرزا شاہ علی
۳۹	احمد شاہ غلام احمد کانپوری	۶۹	احمد گربانی یامرجانی	۹۸	ایمان نواب مہاراجک
۴۰	احمد شمس الدین	۷۰	احمد یار	۹۹	آزاد بوراں
۴۱	احمد شیخ دہلوی	۷۱	احمد وہاب	۱۰۰	آزاد خواجہ زین العابدین
۴۲	احمد شیخ حافظ غلام احمد خوند	۷۲	احمدی خواجہ احمد علی	۱۰۱	آزاد شیخ اسد اللہ
۴۳	احمد شیخ مولوی حافظ الدین	۷۳	احمدی شیخ احمد وارث	۱۰۲	آزاد شیخ امیر الدین بریلوی
۴۴	احمد مصباح اللہ	۷۴	احمدی نظام الدین	۱۰۳	آزاد شیخ عبداللہ بھٹوی
۴۵	احمد غلام احمد بریلوی	۷۵	اختر امیر ناصر الدین سلطان خاں	۱۰۴	آزاد محمد فاضل
۴۶	احمد غلام محمد	۷۶	اختر قاضی محمد صادق خاں	۱۰۵	آزاد غلام علی
۴۷	احمد غلام محمد الدین	۷۷	اختر مرزا اکبر علی	۱۰۶	آزاد میر غلام علی خاں بگڑی
۴۸	احمد فخر الدین	۷۸	انگہ میاں حیدری	۱۰۷	آزاد میر فخر اللہ
۴۹	احمد انجمنی	۷۹	انگہ لالہ سکھ چند	۱۰۸	آزاد میر محمد امیر الدین
۵۰	احمد محمد امیر	۸۰	اخس شیخ غلام بگڑی	۱۰۹	آزاد میر ظفر علی
۵۱	احمد مولوی امد الدین	۸۱	اخیر شیخ یزدان سبب	۱۱۰	آزادہ امام
۵۲	احمد میر احمد علی	۸۲	ادب غلام محمد الدین	۱۱۱	آزادہ مولوی اور مفتی سید الدین خاں
۵۳	احمد امیر نصیر الدین	۸۳	اداکر مرزا باقر بھٹوی	۱۱۲	آزاد مرزا القاسم بھٹوی
۵۴	احمد نظام الدین	۸۴	ادھم	۱۱۳	استاد شیخ محمد بخش بریلوی
۵۵	احمد بیگ الدین مرزا	۸۵	ادھم لالہ پوری	۱۱۴	اسحاق محمد
۵۶	احمد حسن پیر	۸۶	آرام خیر اللہ	۱۱۵	اسحاق مرزا علی خاں بھٹوی
۵۷	احمد خان سید	۸۷	آرام لالہ پیریم ناتھ	۱۱۶	اسد میر آصف
۵۸	احمد شاہ	۸۸	آرام غلام علی خاں	۱۱۷	اسد لالہ کوٹ سنگھ
۶۰	احمد شاہ بہادر سلطان دہلوی	۸۹	آرام مکھن لال	۱۱۸	اسد اللہ خاں نواب
۶۱	احمد شریف	۹۰	آرام مولوی عبدالغنی	۱۱۹	اسد علی خاں
۶۲	احمد صاحب	۹۱	ارتضیٰ خاں	۱۲۰	اسرار بھٹوی
۶۳	احمد علی مولوی میر احمد علی	۹۲	ارتضیٰ محمد	۱۲۱	اسد مرزا اسماعیل بھٹ

۱۲۲	اسحاق	۱۵۱	آشفقہ	سید منور علی خان	۱۸۰	اعجاز	نواب امیر علی خان لکھنؤ
۱۲۳	اسفر	۱۵۲	اشک	محمد خلیل علی خان	۱۸۱	اعجاز	شیخ کرامت علی
۱۲۴	اسفل	۱۵۲	اشک	رامپوری	۱۸۲	اعزاز	میر باقر علی لکھنؤ
۱۲۵	اسلام	۱۵۴	اشک	مولوی بادی علی لکھنؤ	۱۸۳	اعظم	محمد
۱۲۶	اسماعیل	۱۵۵	اشک	سید علی محسن لکھنؤ	۱۸۴	اعظم	شاہ محمد
۱۲۷	اسماعیل	۱۵۶	اشکن	مرزا غلام محی الدین	۱۸۵	اعظم	مرزا اعظم علی بیگ
۱۲۸	اسماعیل	۱۵۷	اشکن	میر وارث علی	۱۸۶	اعظم	منشی علی
۱۲۹	اسی	۱۵۸	آشنا	میر زین العابدین	۱۸۷	اعظم	مرزا اعظم شاہ
۱۳۰	اسیر	۱۵۹	آشنا	منانگہ دہلوی	۱۸۸	اعلیٰ	میر علی دہلوی
۱۳۱	اسیر	۱۶۰	آشنا	حکیم میر علی	۱۸۹	آغا	سید آغا علی لکھنؤ
۱۳۲	اسیر	۱۶۱	آشنا	مرزا آجمن	۱۹۰	آغا	حسن لکھنؤ
۱۳۳	اسیر	۱۶۲	آشنا	سید محمد لکھنؤ	۱۹۱	آغاز	
۱۳۴	اشتر	۱۶۳	آشوب	میر داد علی خان دہلوی	۱۹۲	آفاق	
۱۳۵	اشتیاق	۱۶۴	اصالت	سیف علی لکھنؤ	۱۹۳	آفاق	میر حسن علی لکھنؤ
۱۳۶	اشرف	۱۶۵	آصف		۱۹۴	آفتاب	شاہ عالم ثانی
۱۳۷	اشرف	۱۶۶	اصغر	بریا علی لکھنؤ	۱۹۵	آفریں	سید قلندر بخش
۱۳۸	اشرف	۱۶۷	اصغر	راہ کومت سنگھ	۱۹۶	انسر	نواب احمد یار خان
۱۳۹	اشرف	۱۶۸	اصغر	علی اصغر خان	۱۹۷	انسر	نصرت خان
۱۴۰	اشرف	۱۶۹	اصغر	میر اصغر علی	۱۹۸	انسر	غلام اشرف
۱۴۱	اشرف	۱۷۰	اصغر	میر احمد علی	۱۹۹	انسر	مرزا غفور بیگ
۱۴۲	اشرف	۱۷۱	اصغر حسین	سید	۲۰۰	افردہ	مرزا شاہ علی بیگ لکھنؤ
۱۴۳	اشرف	۱۷۲	اصغر علی		۲۰۱	افسوس	میر شاہ علی
۱۴۴	اشرف	۱۷۳	اضطرب		۲۰۲	افسون	منشی رونق علی
۱۴۵	اشرف	۱۷۴	اصغری	محمد ظاہر الدین	۲۰۳	انفج	شاہ نفیع
۱۴۶	اشرف علی	۱۷۵	اظہر	شیخ صابر علی	۲۰۴	انفج	آغا حیدر علی
۱۴۷	اشفاق	۱۷۶	اظہر	خواجہ دہلوی	۲۰۵	انفعل	منشی اسد اللہ احسن یار خان
۱۴۸	آشفقہ	۱۷۷	اظہر	سید علی حسین	۲۰۶	انفعل	کمال شاہ محمد آبادی
۱۴۹	آشفقہ	۱۷۸	اظہر	شیخ اور مولوی کرامت علی	۲۰۷	انفعل	محمد
۱۵۰	آشفقہ	۱۷۹	اظہر	میر غلام علی دہلوی	۲۰۸	انفعل	شاہ غلام اعظم

۲۰۹	افضل	علی میر	۲۳۸	المنذر صاحب	میاں بابر	۲۶۷	امیر	نواب محمد یار خاں
۲۱۰	افغان	امام علی بکھنوی	۲۳۹	الہی بخش	مولوی	۲۶۸	امیر	امیر الدولہ نادر خان دہلوی
۲۱۱	انکار	میر جنوں	۲۴۰	الہی بخش	الضاری	۲۶۹	امیر	بیچ امیر بخش
۲۱۲	اکبر	نواب محمد اکبر خاں	۲۴۱	امام		۲۷۰	امیر	بیچ امیر بخش
۲۱۳	اکبر	محمد قاسم	۲۴۲	امام الدین حکیم		۲۷۱	امیر	شیخ امیر الدین
۲۱۴	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی	۲۴۳	امام الدین	مولوی	۲۷۲	امیر	شیخ امیر علی
۲۱۵	اکبر	منشی مرزا احمد علی اللہ بک	۲۴۴	امام الدین	نواب	۲۷۳	امیر	امیر الدولہ دہلوی
۲۱۶	نواب اکبر خاں بہادر دہلوی		۲۴۵	امام الدین علی	سید دہلوی	۲۷۴	امیر	شیخ محمد امیر
۲۱۷	کبر	حاجن شاہ	۲۴۶	امام بخش	کشمیری	۲۷۵	امیر	منشی احمد بکھنوی
۲۱۸	اکبر	علی مولوی	۲۴۷	امام بخش	حاجب خاں	۲۷۶	امیر	محمد
۲۱۹	اکبر	علی دیوان امر ناتھ	۲۴۸	امام علی		۲۷۷	امیر احمد	محمد
۲۲۰	اکرام	حکیم اکرام اللہ خاں دہلوی	۲۴۹	امان	خواجہ امام بخش	۲۷۸	امیر الدین	بیچ
۲۲۱	اکرام	خواجہ محمد دہلوی	۲۵۰	امان	خواجہ بدیع الدین خاں دہلوی	۲۷۹	امیر علی	سید
۲۲۲	اکرام	علی مولوی	۲۵۱	امانت	آغا حسن موسوی دہلوی	۲۸۰	امین	خواجہ محمد امین الدین
۲۲۳	آگاہ	میر حسن علی	۲۵۲	امانت رائے		۲۸۱	امین	میر علی
۲۲۴	آگاہ	نور خاں	۲۵۳	امان	خواجہ امان بخش	۲۸۲	امین	محمد امین
۲۲۵	آگاہ	محمد صلاح دہلوی	۲۵۴	امان	شیخ دہلوی	۲۸۳	امین	میر محمد
۲۲۶	الف	رائے منگل سنگھ	۲۵۵	امجد	مولوی محمد دہلوی	۲۸۴	امین	مرزا محمد اسماعیل دہلوی
۲۲۷	الف		۲۵۶	امجد	میر حسن علی خاں	۲۸۵	امین	امین الدین خاں
۲۲۸	الف	محمد	۲۵۷	امجد	علی خاں نواب	۲۸۶	امین چند	منشی
۲۲۹	الف	شاہ الفت حسین	۲۵۸	امداد علی	سید	۲۸۷	امین خاں	خواجہ
۲۳۰	الم	محمد علی	۲۵۹	امرو سنگھ	راؤ	۲۸۸	استوار	علی خاں دہلوی
۲۳۱	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۰	امین	دہلوی	۲۸۹	انجام	نواب عمدة الملک امیر خاں
۲۳۲	الم	آغا مہدی بکھنوی	۲۶۱	امین	رشن بیگ دہلوی	۲۹۰	انجام	وزیر علی
۲۳۳	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۲	امید	علی نواب خاں	۲۹۱	اندرمان	منشی
۲۳۴	الم	آغا مہدی دہلوی	۲۶۳	امید	مرزا محمد رضا قریشی	۲۹۲	اندوہ	سیدی حسین خان دہلوی
۲۳۵	الہا		۲۶۴	امید	حیدر آبادی	۲۹۳	اندوہ	مرزا عبد الغفور سیٹھی
۲۳۶	الہام	شیخ شرف الدین یا شاہ دہلوی	۲۶۵	امید	مولوی فرحت علی دہلوی	۲۹۴	انسان	امیر اسد اللہ یا خاں
۲۳۷	الہام	فضائل بیگ	۲۶۶	امید	سنگھ	۲۹۵	اسب	میر ابو طالب بکھنوی

۲۹۶	الشیخ	سید تواب کھنوی	۳۲۵	ابتری داس	۳۵۳	سہا خیر	سہا خیر شاہ
۲۹۷	انیس	سید محمد مرزا	۳۲۶	ایجاد	۳۵۴	مولوی عبدالجبار	
۲۹۸	انیس	بہ علی کھنوی	۳۲۷	ایما	۳۵۵	بھیر پرشاد	
۲۹۹	انشا	حکیم میر انشا علی شاہ خان	۳۲۸	ایمان	۳۵۶	بیاب	
۳۰۰	الضات	شیخ محمد ہندی	۳۲۹	ایمان	۳۵۷	میان	احسن اللہ
۳۰۱	الضات	عبدالرحمن خان		(ب)	۳۵۸	بیابک	میر حسن علی
۳۰۲	انند داس		۳۳۰	باسط خان	۳۵۹	بیابک	بہادر سنگھ دہلوی
۳۰۳	انوار		۳۳۱	باسط خان	۳۶۰	بیاب	پنڈت مہتاب رائے دہلوی
۳۰۴	انوار	آفتاب رائے	۳۳۲	باہن	۳۶۱	بیاب	سفتوک رائے
۳۰۵	انوار	غلام علی	۳۳۳	باقر	۳۶۲	بیاب	سید کلب علی
۳۰۶	انوار	سید مہدی تن کھنوی	۳۳۴	باقر	۳۶۳	بیاب	شاہ محمد علی آبادی
۳۰۷	انوار	محمد	۳۳۵	باقر	۳۶۴	بیاب	سید کریم رام
۳۰۸	انوار	ولی محمد خان	۳۳۶	باقر	۳۶۵	بیاب	شیخ خیر الدین
۳۰۹	انیس	امیر لدوہ انیش خان	۳۳۷	بیت	۳۶۶	بیاب	شیخ زلی اللہ
۳۱۰	انیس	حمید الرحمن	۳۳۸	بلاتی	۳۶۷	بیاب	عہاس علی خان
۳۱۱	آوارہ	میر محمد کاشم	۳۳۹	بلدی بخش	۳۶۸	بیاب	محمد اسماعیل دہلوی
۳۱۲	آوارہ	ابن ناشی	۳۴۰	بلدیہ	۳۶۹	بیاب	مرزا کبیر بہادر
۳۱۳	اوباش	شیخ امیر زمان کھنوی	۳۴۱	بندر ابن	۳۷۰	بیاب	میر بدن دہلوی
۳۱۴	اوج	عبداللہ	۳۴۲	بندگی	۳۷۱	بیاب	نواب احمد بخش خان
۳۱۵	اوج	مرزا علی حسین کھنوی	۳۴۳	بندہ مل	۳۷۲	بیاب	راجہ زور آور خان
۳۱۶	اوج	مولوی مان الدین	۳۴۴	بندی دھر	۳۷۳	بیاب	شیر سنگھ
۳۱۷	اوج	میر محمد بان	۳۴۵	بونا مل	۳۷۴	بیاب	عزیز خان
۳۱۸	اوصاف		۳۴۶	بہادر	۳۷۵	بیاب	جبارہ
۳۱۹	اولاد	میر اولاد علی	۳۴۷	بہادر	۳۷۶	بیاب	کھنوی
۳۲۰	اولہ	میر	۳۴۸	بہادر	۳۷۷	بیاب	محمد بیگ خیر آبادی
۳۲۱	اولیا	میر	۳۴۹	بہادر	۳۷۸	بیاب	بیہ خراب
۳۲۲	اولس	شیخ غلام علی الدین	۳۵۰	بہادر	۳۷۹	بیاب	بیخود
۳۲۳	آ	میر اکبر علی خٹک کھنوی	۳۵۱	بہادر	۳۸۰	بیاب	سید ادریس دہلوی
۳۲۴	آ	میر مہدی	۳۵۲	بہادر	۳۸۱	بیاب	ہدایت علی دہلوی

۳۸۳	بیدار	منشی بے سمن لال	۳۱۱	پردانہ	سید پروانہ علی شاہ مراد آباد	۳۳۹	تحسین	سید یامیر محمد عطا حسین خاں
۳۸۴	بیدار	میر محمد علی یامیر محمد علی	۳۱۲	پردانہ	راجہ یار رائے جوت سنگھ گھنٹا	۳۴۰	تحسین الدین سیخ	تحسین الدین سیخ
۳۸۵	بیدل	خواجہ غلام حسین	۳۱۳	پریاداس	دہلوی	۳۴۱	تخلی	نکھڑی
۳۸۶	بیدل	محمد بخش اللہ	۳۱۴	پریشان	میر محمد واجد	۳۴۲	تخیر	میاں غلام مصطفیٰ
۳۸۷	بیدل	مرزا عبد القادر	۳۱۵	پریشان	میر محمد واجد	۳۴۳	تخیر	دہلوی
۳۸۸	بیدم	حافظ قلندر بخش	۳۱۶	پریم ناتھ	رائے	۳۴۴	تخیر	مرزا احمد بیگ لکھنوی
۳۸۹	بیربل	سید لکھنوی	۳۱۷	پنڈیر	سید شاد علی	۳۴۵	تدبیر	مرزا اسکندر قدر لکھنوی
۳۹۰	بیرنگ	دلدار علی زن	۳۱۸	پناہ علی	منشی میر	۳۴۶	تراب	نواب ابوالتراب شاہ بہار لکھنوی
۳۹۱	بے زار	حسین بخش	۳۱۹	پنچھی	شاہ دہلوی	۳۴۷	تراب	مولوی شاہ تراب علی
۳۹۲	بے صبر	منشی مکند	۳۲۰	پھندن لال	لالہ	۳۴۸	تر	
۳۹۳	بے قرار	سید کاظم حسین دہلوی	۳۲۱	پیادے لال	منشی لالہ	۳۴۹	ترسان	میر بہادر علی لکھنوی
۳۹۴	بے قید	سید فضل علی خان	۳۲۲	پیام	شرف الدین علی خاں	۳۵۰	ترقی	میر محمد نفی خان
۳۹۵	بیکس	سید میر امام بخش	۳۲۳	پیر		۳۵۱	ترقی	دزیر آصف الدولہ
۳۹۶	بیکس	مرزا محمد عظیم آبادی			(ت)	۳۵۲	تربیزی	مولوی میر محمد علی
۳۹۷	بے کل	سید عبدالوہاب	۳۲۴	تاب	تاب رائے	۳۵۳	تغیر	شاہزادہ علی وقار
۳۹۸	بیمار		۳۲۵	تابان	میر عبد الحق دہلوی	۳۵۴	تکبیر	پنڈت گنگا داس کشمیری
۳۹۹	بے نوا		۳۲۶	تائیر	لاکھنوی لال فرخ آبادی	۳۵۵	تکبیر	میر حسین دہلوی
۴۰۰	بے نوا	مقبول شاہ	۳۲۷	تارک	زاد بیگ دہلوی	۳۵۶	تکبیر	میر سعادت علی
۴۰۱	بہی زائ		۳۲۸	تاس	ابو الحسن	۳۵۷	تکبیر	محمد اکبر خان افغانی
۴۰۲	بہوش	شیخ دیدار بخش	۳۲۹	تاسب	حافظ عبداللہ	۳۵۸	تکبیر	شیخ امیر اللہ فیض آبادی
۴۰۳	بہوش	منشی گردیاں	۳۳۰	تپان	مرزا بیگ خان	۳۵۹	تکبیر	منشی محمد انور حسین
۴۰۴	بہوش	منشی میر عبدالرشید خاں	۳۳۱	تپش	مرزا محمد اسماعیل	۳۶۰	تکبیر	میر شجاعت علی دہلوی
		(پ)	۳۳۲	تپش	میر محمد اسماعیل	۳۶۱	تکبیر	
۴۰۵	پاکباز	میاں یامیر صلاح الدین	۳۳۳	تپش	لالہ	۳۶۲	تقدیر	تقدیر حسین لکھنوی
۴۰۶	پتھر سنگھ		۳۳۴	تجوہ	میر عبداللہ	۳۶۳	تقدیر	ذکی الدولہ میر تقی علی
۴۰۷	پر بھو داس	بابو	۳۳۵	تجلی	میر حسن دہلوی	۳۶۴	تقدیر	سید رجب علی دہلوی
۴۰۸	پر بھو	دیال	۳۳۶	تجلی	شاہ تجلی علی حیدر آبادی	۳۶۵	تقدیر	میرادر سید احسان حسین
۴۰۹	پر بھو دیال		۳۳۷	تجلی	میر محمد حسین	۳۶۶	تقدیر	
۴۱۰	پر سن لکارت	بابو	۳۳۸	تجل	محمد عظیم بیگ لکھنوی	۳۶۷	تقدیر	میر شمس الدین

۲۶۸	نقشب	راجہ نقشب حسین غلام علی	۲۹۷	توقیر	عبد القادر	۵۲۴	جرات
۲۶۹	نقشب	سید مرزا کھنوی	۲۹۸	توقیر	شیخ احسان اللہ	۵۲۵	جرات
۲۷۰	نقشب	مولوی یامیر سید محمد	۲۹۹	تماس جان دہلوی	میر محمد حسین	۵۲۶	جرات
۲۷۱	نقشب	منشی ہرگال سکندر آبادی	۵۰۰	معاذی سیر شاہ امام بخش	میر شبیر علی	۵۲۷	جرات
۲۷۲	تقی	محمد تقی خاں	(دش)		میر محمد رضا	۵۲۸	جرات
۲۷۳	تقی	سید اورنمیاں محمد دہلوی	۵۰۱	ثابت اسالت خاں	علامہ نصیر کشمیری	۵۲۹	جرات
۲۷۴	تقی	حافظ	۵۰۲	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۳۰	جرات
۲۷۵	تقی پال	پادری	۵۰۳	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۳۱	جرات
۲۷۶	تقی رام	لالا	۵۰۴	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۳۲	جرات
۲۷۷	تاک چند		۵۰۵	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۳۳	جرات
۲۷۸	تمکین	مجتب پال پنڈت	۵۰۶	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۳۴	جرات
۲۷۹	تمکین	میر ثناء علی	۵۰۷	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۳۵	جرات
۲۸۰	تمکین	میر سراج الدین	۵۰۸	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۳۶	جرات
۲۸۱	تمکین	میر سراج الدین	۵۰۹	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۳۷	جرات
۲۸۲	تمکین	محمد یوسف	۵۱۰	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۳۸	جرات
۲۸۳	تمکین	میر سراج الدین	۵۱۱	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۳۹	جرات
۲۸۴	تمکین	میر سراج الدین	۵۱۲	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۴۰	جرات
۲۸۵	تمکین	محمد اسحاق	۵۱۳	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۴۱	جرات
۲۸۶	تمکین	مرزا مغل خان یا خان	۵۱۴	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۴۲	جرات
۲۸۷	تمکین	خواجہ محمد علی عظیم آبادی	۵۱۵	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۴۳	جرات
۲۸۸	تمکین	عباس علی		ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۴۴	جرات
۲۸۹	تمکین	منشی کالی رائے	۵۱۶	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۴۵	جرات
۲۹۰	تمکین	میر کاظم حسین	۵۱۷	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۴۶	جرات
۲۹۱	تمکین	محمد عیسیٰ	۵۱۸	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۴۷	جرات
۲۹۲	تمکین	سید اللہ خان	۵۱۹	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۴۸	جرات
۲۹۳	تمکین	شیخ عرض علی	۵۲۰	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۴۹	جرات
۲۹۴	تمکین	منشی اور سید کفایت علی	۵۲۱	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۵۰	جرات
۲۹۵	تمکین	سید اکرام علی فتح پوری	۵۲۲	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۵۱	جرات
۲۹۶	تمکین	لالہ نرائن داس فتح پوری	۵۲۳	ثابت	مرزا سر فرزا علی	۵۵۲	جرات

۵۵۳	جشد	مرزا حبیب بیگ	۵۸۲	جواہر	پنڈت بیانا ناتھ کھنوی	۶۱۰	حندریکا پرشاد
۵۵۴	جمن پراشاد منشی		۵۸۳	جواہر	دیوالی سنگھ	۶۱۱	چوگان
۵۵۵	جمل الدین		۵۸۴	جواہر	مرزا احمد علی خان	۶۱۲	چوگان
۵۵۶	جنت	علی باوی کھنوی	۵۸۵	جواہر	منشی شید رام	۶۱۳	چھنا
۵۵۷	جنون	جناب پراشاد کھنوی	۵۸۶	جواہر	منشی لالہ جواہر سنگھ	۶۱۴	حاجم
۵۵۸	جنون	شیخ شاہ غلام رفیع اللہ بابا	۵۸۷	جواہر	اندر حبیب	۶۱۵	حاجم
۵۵۹	جنون	شیخ محمد فرخ الاسلام دہلوی	۵۸۸	جواہر	مولوی آیت اللہ	۶۱۶	حاجم
۵۶۰	جنون	محمد جنون	۵۸۹	جواہر	راجہ محمد حسین علی خان	۶۱۷	حاجم
۵۶۱	جنون	مرزا اسحاق علی خان	۵۹۰	جواہر	شیخ علی حسین	۶۱۸	حاجم
۵۶۲	جنون	مرزا افضل یاض علی کھنوی	۵۹۱	جواہر	مرزا جواہر سبخت شاہ	۶۱۹	حاجم
۵۶۳	جنون	میر مہدی	۵۹۲	جواہر	میر جہانگیر بیگ دہلوی	۶۲۰	حاجم
۵۶۴	جنون	نواب مہدی خان	۵۹۳	جواہر	لالہ حسین	۶۲۱	حاجم
۵۶۵	جواہر پراشاد	جواہر علی گڑگالوی	۵۹۴	جواہر	جے دیال سنگھ	۶۲۲	حاجم
۵۶۶	جواہر اشکر		۵۹۵	جواہر	جے گوپال	۶۲۳	حاجم
۵۶۷	جوان	شیخ محبوب اللہ دہلوی	۵۹۶	جواہر	غلام جیلانی	۶۲۴	حاجم
۵۶۸	جوان	مرزا کاظم علی دہلوی	۵۹۷	جواہر	جنابا	۶۲۵	حاجم
۵۶۹	جوان	مرزا انیس بیگ	۵۹۸	جواہر	مولانا محمد	۶۲۶	حاجم
۵۷۰	جواہر	میال مسکو	۵۹۹	جواہر	داس لالہ	۶۲۷	حاجم
۵۷۱	جواہر	سنگھ	۶۰۰	جواہر	(ج)	۶۲۸	حاجم
۵۷۲	جواہر	حکیم	۶۰۱	جواہر	سراج ثانی	۶۲۹	حاجم
۵۷۳	جواب	رائے پرواب رام	۶۰۲	جواہر	طافی	۶۳۰	حاجم
۵۷۴	جوش	رحیم اللہ	۶۰۳	جواہر	شیخ باقر علی	۶۳۱	حاجم
۵۷۵	جوش	محمد نظام الدین	۶۰۴	جواہر	منشی	۶۳۲	حاجم
۵۷۶	جوش	مرزا شیخ دنیا ز احمد	۶۰۵	جواہر	مولوی نواز احمد	۶۳۳	حاجم
۵۷۷	جوش	نواب احمد حسین خان بہا	۶۰۶	جواہر	چن لال	۶۳۴	حاجم
۵۷۸	جوش	شیخ محمد روشن	۶۰۷	جواہر	منشی	۶۳۵	حاجم
۵۷۹	جولان		۶۰۸	جواہر	پنڈت	۶۳۶	حاجم
۵۸۰	جولان	میر حسن یا حسن علی خان	۶۰۹	جواہر	چند بابائی	۶۳۷	حاجم
۵۸۱	جولان	میر بہادر علی شاہ دہلوی		جواہر	چند ناتھ یا چند ناتھ پالو		حاجم

۶۳۸	حزین	میر محمد باقر دہلوی	۶۶۷	حسین	منشی سید غلام حسین	۶۹۶	حکیم	میر محمد علی لکھنوی
۶۳۹	حزین	میر محمد بخت بہادر	۶۶۸	حسین	میر بہادر علی	۶۹۷	حکیم	میر محمد ابراہیم لکھنوی
۶۴۰	حزین	میر بہادر علی	۶۶۹	حسین	حکیم میر حسین	۶۹۸	حکیم	محمد اشرف خان دہلوی
۶۴۱	حسام	نواب حسام الدولہ لکھنوی	۶۷۰	حسین	نواب غلام حسین خاں	۶۹۹	حکیم	شاہزادہ مرزا احمد علی الدین بہا
۶۴۲	حسام	چودھری حسام الدین علی	۶۷۱	حسین	احسن الدولہ محمد علی	۷۰۰	حمیت	حیدر آبادی
۶۴۳	حسرت	مرزا جعفر علی	۶۷۲	حسین	حکیم نقد حسین	۷۰۱	حمزہ	شاہ
۶۴۴	حسرت	میر محمد حیات	۶۷۳	حسین	سید	۷۰۲	حمزہ	شیخ علی
۶۴۵	حسرت	میاں رسول بخش بدایونی	۶۷۴	حسین	بخش نمان	۷۰۳	حمید	میر
۶۴۶	حسرت	خیر الدین محمد الہ آبادی	۶۷۵	حسین	علی سید	۷۰۴	حمید	حمید الدین سید میاری
۶۴۷	حسرت	رام	۶۷۶	حسین	علی خاں مرزا پوری	۷۰۵	حمید	باری
۶۴۸	حسن	خواجہ دہلوی	۶۷۷	حسین	حسینی	۷۰۶	حنا	عبدالکریم خان لکھنوی
۶۴۹	حسن	سید سنجیب الدین یاہر الدین	۶۷۸	حسین	امجد حسین علی خان بہا	۷۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین
۶۵۰	حسن	میر غلام یاہر حسن دہلوی	۶۷۹	حشم	ہری شنکر پرستاد	۷۰۸	حیات	حافظ محمد
۶۵۱	حسن	میر محمد دہلوی	۶۸۰	حشمت	محمد علی خان دہلوی	۷۰۹	حیات	محمد
۶۵۲	حسن	حافظ ابوالحسن	۶۸۱	حشمت	مرزا خضر الدین	۷۱۰	حیات	علی سید شکوہ آبادی
۶۵۳	حسن	مرزا محمد حسن یاہر حسن	۶۸۲	حشمت	میر محمد علی خان کشمیری	۷۱۱	حیدر	غلام حیدر
۶۵۴	حسن	مولوی حسن علی خاں کشمیری	۶۸۳	حضور	شیخ غلام سنجی	۷۱۲	حیدر	میر شاہ حیدر دکنی
۶۵۵	حسن	جمال الدین	۶۸۴	حضور	لالہ بالکمند دہلوی	۷۱۳	حیدر	میر حیدر علی خان
۶۵۶	حسن	حافظ محمد	۶۸۵	حضور	منشی میاں عبدالصیر	۷۱۴	حیدر	حسام الدین
۶۵۷	حسن	افتخار الدین علی بہا لکھنوی	۶۸۶	حضور	مولوی منظر علی	۷۱۵	حیدر	سید کمال الدین لکھنوی
۶۵۸	حسن	نواب مرزا حسین	۶۸۷	حضور	محمد	۷۱۶	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی
۶۵۹	حسین	سید محمد لکھنوی	۶۸۸	حضور	حقیق احمد خاں	۷۱۷	حیدر	میر حیدر علی
۶۶۰	حسن	احمد	۶۸۹	حقیر	میر غلام الدین دہلوی	۷۱۸	حیدر	حیدر بخش جونیوری
۶۶۱	حسن	علی خان کرمانی	۶۹۰	حقیر	میر نبی بخش	۷۱۹	حیدر	میر مراد علی
۶۶۲	حسن	علی خان محمد	۶۹۱	حقیر	شیخ سہیل میر علی	۷۲۰	حیدر	امیر نواب محمد علی خان بہا
۶۶۳	حسن	رضوی میر لکھنوی	۶۹۲	حقیقت	سید نور میر شاہ حسین خان	۷۲۱	حیدر	جنگ بہادر
۶۶۴	حسن	افتخار الدولہ میر عبدی علی بہا	۶۹۳	حکیم	نہال الدین	۷۲۲	حیدر	شیخ غلام علی دہلوی
۶۶۵	حسن	میر غلام حسن	۶۹۴	حکیم	چند منشی	۷۲۳	حیدر	منشی یاہر سید محمد حیدر
۶۶۶	حسین		۶۹۵	حکومت	رائے	۷۲۴	حیدر	مرزا علی حسین

۴۲۵	حیران	میر حیدر علی دہلوی	۴۵۳	خاق	مرزا ظہور علی	۴۸۲	خود غرضی
۴۲۶	حیران	حافظ لبقاء اللہ	۴۵۴	خاق	کرامت اللہ خان	۴۸۳	خورشید علی
۴۲۷	حیران	لالہ جگن ناتھ	۴۵۵	خاق	عبی الخاق	۴۸۴	خورشید خوش ذلت علیاں
۴۲۸	حیران	میر منو	۴۵۶	خاق	شیخ خاق بخش	۴۸۵	خوشدل لالہ گوندلال
۴۲۹	حیران	مرزا علی حسین	۴۵۷	خان	اشرف خان دہلوی	۴۸۶	خوشدل بیگنالی
۴۳۰	حیرت	میر مراد علی	۴۵۸	خان	محمد	۴۸۷	خوشدل وصول دہلوی
۴۳۱	حیرت	غلام فخر الدین خان	۴۵۹	خاندان		۴۸۸	خوش دل یا خوش حافظ غلام محمد
۴۳۲	حیرت	پندت اچو دھیا پرشاد	۴۶۰	خاندان	سید محمد خان	۴۸۹	خوف کمال الدین محمد شبنانی
۴۳۳	حیرت	خواجہ کلن	۴۶۱	خان		۴۹۰	خیال سنگھ رائے دہلوی
۴۳۴	حیرت	شیخ رحم علی	۴۶۲	خادر	محمد اکبر	۴۹۱	خیال جانا ناتھ
۴۳۵	حیرت	میر محمد حسین	۴۶۳	خدمت	فرحت علی لکھنوی	۴۹۲	خیر میاں خیر اللہ
۴۳۶	حیرت	میر سیدین	۴۶۴	خرد	نواب فخر الدین خان		(۵)
۴۳۷	حیرت	جعفر علی	۴۶۵	خرسند		۴۹۳	شہزادہ مرزا دارا بخت بہاؤ
۴۳۸	حیف	میر جراح علی چوہدری	۴۶۶	خستہ	محمد عبداللہ خان	۴۹۴	داغ
۴۳۹	حیف	موتی لال	۴۶۷	خستہ		۴۹۵	داغ میر مہدی
۴۴۰	حیف	شیخ محمد جہاں	۴۶۸	خسرو	خواجہ ابوالحسن یا میر خضر علی	۴۹۶	دانا شیخ فضل علی خان دہلوی
۴۴۱	خ		۴۶۹	خطا	مرزا افضل بیگ لکھنوی	۴۹۷	دانا روشن لال لکھنوی
۴۴۲	خادم	خادم حسین خان	۴۷۰	خفی	مرزا محمد لکھنوی	۴۹۸	داور داور خان
۴۴۳	خادم	نواب خادم حسین بہاؤ	۴۷۱	خلق	رائے چند رائے	۴۹۹	دام علی
۴۴۴	خادم	خادم علی خان	۴۷۲	خلق	میر احسن	۵۰۰	داؤد دہلوی
۴۴۵	خادم	سید حیدر علی	۴۷۳	خلیق	میر تحسن لکھنوی	۵۰۱	دبیر مرزا سلامت علی دہلوی
۴۴۶	خادم علی	فضلہ	۴۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی	۵۰۲	درخشان سید علی خاں لکھنوی
۴۴۷	خادم علی	شیخ	۴۷۵	خلیل	شیخ محمد خلیل لکھنوی	۵۰۳	درخشان مرزا بنگا بیگ
۴۴۸	خاص		۴۷۶	خلیل	میر دوست علی	۵۰۴	درو خواجہ میر محمد امین الدین دہلوی
۴۴۹	خاکسار	شاہ محمد یار	۴۷۷	خلیل	نواب شرف الدین محمد علی لکھنوی	۵۰۵	درو میر کرم اللہ خان دہلوی
۴۵۰	خاکسار	غلام محی الدین خان	۴۷۸	خلیل احمد		۵۰۶	درومند میر کریم اللہ
۴۵۱	خاکسار	میر سبحان علی	۴۷۹	خیال	غلام حسین خان	۵۰۷	درومند محمد فقیہ صاحب
۴۵۲	خاکسار	غلام حیدر بیگ	۴۸۰	خواجہ	منشی تحف علی بناری	۵۰۸	درویش میر شاہ علی
۴۵۳	خالد	بدر النساء بیگم	۴۸۱	خوجہم	خواجہ سلطان	۵۰۹	دریا پندت رتن ناتھ

راجہ کرشن بہادر بہاراج	۸۶۵	(دخ)	میر زین العابدین	دریغ	۸۱۰
راجہ	۸۶۶	سید حسین دوست نرگود آبادی	آزاد خان	دل	۸۱۱
بجکوت راجہ کاکوروی	۸۶۷	میر جان کھنوی	پنڈت دیوی یادوی پری	دل	۸۱۲
مرزا محمد بیگ صلیب دیوی	۸۶۸	میرزا احمد بیگ دیوی	زور آور خان	دل	۸۱۳
مرزا یعقوب علی بیگ	۸۶۹	ذکر علی	شاہ فتح محمد	دل	۸۱۴
شیخ غلام علی خان	۸۷۰	محمد اسماعیل	شیخ محمد عابد	دل	۸۱۵
خواجہ احمدی خان	۸۷۱	مرزا راجہ رام ناٹھ	غلام مصطفیٰ خاں دیوی	دل	۸۱۶
طالب حسین	۸۷۲	مرزا شیخ منشی محمد محمد	بدھو رام فرخ آبادی	دل	۸۱۷
عنایت اللہ خان	۸۷۳	ذکا اللہ خان کھنوی	مولوی شمس الدین دیوی	دل	۸۱۸
نواب عفریاب خان	۸۷۴	ان خوب چند دیوی	میر محمدی	دل	۸۱۹
نقیح احمد فاروقی	۸۷۵	منشی محمد	نواب عماد الملک	دل	۸۲۰
جانی پریشار	۸۷۶	دیوی	ذکر	دلیر	۸۲۱
محمد جعفر خان دیوی	۸۷۷	دیوی	ذکر	دل خوش	۸۲۲
مرزا سلیمان علی بیگ	۸۷۸	میر حسین مراد آبادی	ذکر	دل سوز	۸۲۳
خلیفہ غلام محمد دیوی	۸۷۹	مرزا فضل علی احقانی	ذکر	دیگر	۸۲۴
نند راون گویند دیوی	۸۸۰	ذکر علی بہار خیل جنگ آبادی	ذکر	دلین	۸۲۵
رام پرشاد پنڈت	۸۸۱	میر حمید حسن دیوی	ذکر	دلیر	۸۲۶
رام پرشاد صوبہ دار	۸۸۲	محمد	ذکر	دلیل	۸۲۷
رام چند یارام چند بابو دیوی	۸۸۳	جعفر علی خان دیوی	ذکر	ذکر سنگھ	۸۲۸
رام سون داس	۸۸۴	شیخ محمدی علی	ذکر	دوست	۸۲۹
رام شنکر	۸۸۵	ذوالفقار علی مولوی	ذکر	دوست	۸۳۰
رام کشن پنڈت	۸۸۶	منشی آسارام	ذکر	دوست	۸۳۱
رام کشن پنڈت	۸۸۷	شیخ محمد ابراہیم دیوی	ذکر	دیدار	۸۳۲
مصاحب علی	۸۸۸	رام مراد آبادی	ذکر	دیدار	۸۳۳
رانی یارائے مرزا یعقوب بیگ	۸۸۹	شاہ	ذکر	دیوان	۸۳۴
ربط	۸۹۰	میر محمد مستند	ذکر	دیوانہ	۸۳۵
رتن بابا	۸۹۱	(د)	گرو بخش رائے	دیوانہ	۸۳۶
رجب علی منشی	۸۹۲	راجہ بہادر	مرزا احمد علی خان	دیوانہ	۸۳۷
رجب مرزا علی بیگ	۸۹۳	راجہ رام منشی		

۸۹۴	رجب	مولانا محمد رحیب علی خاں	۹۲۳	وقت	مرزا قاسم علی لکھڑی	۹۵۲	ردف
۸۹۵	رحمان		۹۲۴	رقیب	رؤف احمد	۹۵۳	ردف
۸۹۶	رحمان	علی خاں	۹۲۵	رقیب	مرزا بیگ دہلوی	۹۵۴	ردف
۸۹۷	رحمت	نگار پرشا	۹۲۶	رقیب	میر علی	۹۵۵	ربا
۸۹۸	رحمت	رحمت اللہ خان	۹۲۷	رکن الدولہ دہلوی		۹۵۶	ربا
۸۹۹	رحمت اللہ		۹۲۸	رمز	مرزا محمد سلطان	۹۵۷	ربائی
۹۰۰	رحم		۹۲۹	رمض	حکیم محمد فیض الدین	۹۵۸	ریاض
۹۰۱	رحم	رحیم بخش دہلوی	۹۳۰	رمض	میر محمد لغیر	۹۵۹	ریاضت اسلام علی
۹۰۲	رحم	عبدالرحیم خاں	۹۳۱	رند	رائے حکیم نرائن	۹۶۰	ریاضت اللہ
۹۰۳	رحم	میر محمد علی	۹۳۲	رند	شاہ اور میر محمد علی دہلوی	۹۶۱	ریحان
۹۰۴	رحم خان		۹۳۳	رند	منشی نگار پرشا		(ن)
۹۰۵	رخشان	خیرات علی خاں	۹۳۴	رند	مہربان خاں	۹۶۲	زائر
۹۰۶	رخشان	محمد چاند	۹۳۵	رند	نواب محمد علی خاں لہری	۹۶۳	زادی
۹۰۷	رخسنت	میر قدرت اللہ	۹۳۶	رند	نواب سید محمد خاں	۹۶۴	زائر
۹۰۸	رسا	شیخ اور میاں محمد بخش	۹۳۷	رنگین		۹۶۵	زائر
۹۰۹	رسا	لالہ امیر پرشا	۹۳۸	رنگین	امن بیگ	۹۶۶	زائر
۹۱۰	رفت	غلام جیلانی	۹۳۹	رنگین	پون لال	۹۶۷	زائر
۹۱۱	رفت	محمد عباس علی انصاری	۹۴۰	رنگین	سعادت یار خاں	۹۶۸	زائر
۹۱۲	رفت	مرزا پیاری	۹۴۱	رنگین	میر ربیان	۹۶۹	زائر
۹۱۳	رفت	مہر علی	۹۴۲	رنگین	میر اکبر علی	۹۷۰	زائر
۹۱۴	رفت	میال رؤف احمد	۹۴۳	رنگین	لالہ بکس رائے	۹۷۱	زائر
۹۱۵	رفیق	رفیع الدین خاں	۹۴۴	رداں	سید جعفر علی	۹۷۲	زائر
۹۱۶	رفیع	مولانا شاہ محمد رفیع الدین دہلوی	۹۴۵	روح اللہ	محمد عنایت احمد	۹۷۳	زائر
۹۱۷	رفیع الدین		۹۴۶	روحی		۹۷۴	زخمی
۹۱۸	رفیق	محمد کابلی	۹۴۷	زوردار	سہائی بابو	۹۷۵	زوردار
۹۱۹	رفیق	مرزا اسد بیگ دہلوی	۹۴۸	ریش	پر	۹۷۶	زوردار
۹۲۰	رفیق	اسد بیگ	۹۴۹	ریش	خواجہ حسن علی	۹۷۷	زشت
۹۲۱	رفیق	امین اللہ	۹۵۰	ریش	شاہ	۹۷۸	زلال
۹۲۲	رفت	رستم علی	۹۵۱	ریش	میر حسین علی	۹۷۹	زلمان

۹۸۰	زندہ	یازندہ دل پرستگار	۱۰۰۹	سپاہی	لکھنوی	۱۰۳۸	سراج	سراج الدین علی
۹۸۱	زور	مرزا داؤد بیگ	۱۰۱۰	سپاہی	میر امام بخش	۱۰۳۹	سراج	سید حمزہ علی
۹۸۲	زہرہ	امراۃ حجاب	۱۰۱۱	سپر	شتاب یا شہاب خاں	۱۰۴۰	سراج	شیخ امان علی
۹۸۳	زہرہ	نعمین	۱۰۱۲	سپر	میر محمد	۱۰۴۱	سراج	مولوی احمد
۹۸۴	زحیاں	دکنی	۱۰۱۳	سوار	عبدالستار	۱۰۴۲	سراج الدین	
۹۸۵	زیرک	لالہ یحییٰ زائیں	۱۰۱۴	سجاد	شیخ نواز علی	۱۰۴۳	سرور	مرزا لکھنوی
۹۸۶	زین العابدین	منشی اور سید براسی	۱۰۱۵	سجاد	میر	۱۰۴۴	سر سبز	مرزا زین العابدین
۹۸۷	زینت	منشی امیر علی	۱۰۱۶	سجاد	میر علی	۱۰۴۵	سرشار	لالہ ملک چند
۹۸۸	(س)		۱۰۱۷	سجاد	میر محمد اکبر آبادی	۱۰۴۶	سرعت	
۹۸۹	سابق	پیر محمد	۱۰۱۸	سجیان	عبدالسبحان	۱۰۴۷	سر فراز محمد خاں دہلوی	
۹۹۰	سابق	محمد نادر الدین	۱۰۱۹	سجیان بخش	مولوی	۱۰۴۸	سرمد دہلوی	
۹۹۱	سابق	محمد ہاشم	۱۰۲۰	سحاب	محمد اللہ یار	۱۰۴۹	سرمد	محمد
۹۹۲	سابق	میر حاجی	۱۰۲۱	سحر	ابو حسیب ارشد	۱۰۵۰	سر دپ	زائنہ بیگم
۹۹۳	ساحل	مرزا اکبر علی	۱۰۲۲	سحر	شیخ امان علی	۱۰۵۱	سرور	حمایت اللہ دہلوی
۹۹۴	ساقی	دکنی	۱۰۲۳	سحر	محمد فیصل خاں	۱۰۵۲	سرور	سید کاظم حسین لکھنوی
۹۹۵	ساقی	مرزا محمد خاں بگ	۱۰۲۴	سحر	میر نصیر علی	۱۰۵۳	سرور	شیخ محمد امیر اللہ
۹۹۶	ساکہ	مرزا قربان علی بیگ خاں	۱۰۲۵	سحنا	شیخ سخاوت علی	۱۰۵۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں دہلوی
۹۹۷	ساکہ	ارشد علی	۱۰۲۶	سحن		۱۰۵۵	سرور	مرزا سیدہ سجات بہادر
۹۹۸	ساکہ		۱۰۲۷	سحن	رام دیال	۱۰۵۶	سرور	مرزا رحیب علی بیگ
۹۹۹	سالم	غلام مصطفیٰ	۱۰۲۸	سحن	سید نضر الدین حسین	۱۰۵۷	سرور	میر نصیر علی
۱۰۰۰	سامان	میر نصیر جوہری	۱۰۲۹	سحن	مرزا محمد حسین خاں	۱۰۵۸	سرور	میر محمد خاں اعظم الدہلوی
۱۰۰۱	سائی	حکیم عبدالعق	۱۰۳۰	سحن	میر یورش علی	۱۰۵۹	سرور	ولایت علی
۱۰۰۲	سائی	اسد اللہ حسین آبادی	۱۰۳۱	سحنان	محمد علی	۱۰۶۰	سرور	ولایت علی لکھنوی
۱۰۰۳	سائی	مرزا محمد یار بیگ	۱۰۳۲	سختور	لالہ دیوالی سنگھ	۱۰۶۱	سرور	سعادت میاں یا میر سعادت علی
۱۰۰۴	سایہ	سلیم	۱۰۳۳	سدا	سکھ لال منشی آگرہ	۱۰۶۲	سرور	سعادت علی
۱۰۰۵	سرو	سید کاظم حسین	۱۰۳۴	سید الدین خاں	مولوی	۱۰۶۳	سرور	سعادت علی منشی اور سید
۱۰۰۶	سبزواری	میر ابو القاسم	۱۰۳۵	سراج	ادریگ آبادی	۱۰۶۴	سرور	سعادت علی مولوی منشی محمد
۱۰۰۷	سبقت	مرزا مصلح	۱۰۳۶	سلطان	خواجه سلطان	۱۰۶۵	سعدی	شیخ مصلح الدین شیرازی
۱۰۰۸	سپاہی	شاہ قلی خاں	۱۰۳۷	سراج	سراج الدین پانی پتی	۱۰۶۶	سعدی	سعید الدین خاں

۱۰۶۷	سعید	شیخ محمد سعید خاں	۱۰۹۶	سلیمان	دہلوی	۱۱۱۲۵	سید احمد خاں مراد آبادی
۱۰۶۸	سعید	قاضی محمد	۱۰۹۷	سلیمان	مرزا محمد سلیمان شکوہ	۱۱۱۲۶	سید الدین
۱۰۶۹	سعید	مرزا آغا نجف لکھنوی	۱۰۹۸	سلیمان	میر مراد علی دہلوی	۱۱۱۲۷	سید علی
۱۰۷۰	سید الدین محمد		۱۰۹۹	سلیمان خاں	دہلوی	۱۱۱۲۸	سید محمد صاحب منشی اور مولوی
۱۰۷۱	سفر شاہ		۱۱۰۰	سنبل	شاہ مراد	۱۱۱۲۹	سید مرزا احمد عباس
۱۰۷۲	سیفر	خواجہ پاشا لکھنوی	۱۱۰۱	سنجر	محمد یعقوب علی غازی پوری	۱۱۱۳۰	سیف مرزا سیف علی دہلوی
۱۰۷۳	سقات	عبد الرحمن	۱۱۰۲	سین	سید عبدالستار	۱۱۱۳۱	سیف مرزا محمد حسین
۱۰۷۴	سکندر	خلیفہ محمد علی	۱۱۰۳	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۱۱۳۲	سیف مرزا محفل
۱۰۷۵	سکھ لال		۱۱۰۴	سودا	منشی جیون لال	۱۱۱۳۳	سیفی مولوی میر وارث علی
۱۰۷۶	سلام	میان نجم الدین علی خاں	۱۱۰۵	سورج	مہمان چندت	۱۱۱۳۴	سیوا
۱۰۷۷	سلامت	مولوی شاہ محمد سلامت	۱۱۰۶	سورج مل منشی		۱۱۱۳۵	سیو کو
۱۰۷۸	سلامت	منشی سلامت علی خان میرپور	۱۱۰۷	سوز	سید اور میر مہدی	۱۱۱۳۶	شا
۱۰۷۹	سلامت	میر سلامت علی	۱۱۰۸	سوز	مولوی عبدالکریم دہلوی	۱۱۱۳۷	شاد اللہ باری قیامی
۱۰۸۰	سلطان	خواجہ سلطان خاں	۱۱۰۹	سوزن	شیخ شمس الدین	۱۱۱۳۸	شاد راجہ درگا پرشاد
۱۰۸۱	سلطان	بیگم	۱۱۱۰	سو میرے		۱۱۱۳۹	شاد دلہ دی پر شاہ حیدر آبادی
۱۰۸۲	سلطان	خواجہ طالب علی عظیم آبادی	۱۱۱۱	سویدہ	میر رحمت اللہ	۱۱۱۴۰	شاد شیخ فضل علی
۱۰۸۳	سلطان	سید میر امداد علی	۱۱۱۲	سہراب	مرزا سہراب بیگ دہلوی	۱۱۱۴۱	شاد سید تفضل حسین جوہری
۱۰۸۴	سلطان	قلی بیگ	۱۱۱۳	سیاح	میاں داؤد خان اورنگ آبادی	۱۱۱۴۲	شاد شیخ محمد جان لکھنوی
۱۰۸۵	سلطان	مولوی سلطان خاں	۱۱۱۴	سیادت	علامہ رسول	۱۱۱۴۳	شاد میر احمد حسین
۱۰۸۶	سلطان	مرزا محمد ایوب بخش شاہ جہاں پوری	۱۱۱۵	سیادت	میر محمد الدین نجم الدین لکھنوی	۱۱۱۴۴	شاد میر محمد یار خاں بریلوی
۱۰۸۷	سلطان	نواب اللہ خان افغانی	۱۱۱۶	سید امام الدین دہلوی		۱۱۱۴۵	شاد
۱۰۸۸	سلطان	خانی	۱۱۱۷	سید آغا لکھنوی		۱۱۱۴۶	شاداب لالہ خوش وقت رائے
۱۰۸۹	سلیمان	میر محمد صالح کمبرہ	۱۱۱۸	سید امداد علی لکھنوی		۱۱۱۴۷	شادال راجہ یار محمد چند دلال
۱۰۹۰	سلیم	سلیم خاں	۱۱۱۹	سید	میر غالب علی خاں	۱۱۱۴۸	شادال قطب الدین علی خاں
۱۰۹۱	سلیم	شیخ	۱۱۲۰	سید	میر غلام رسول	۱۱۱۴۹	شادال لالہ بساں لال
۱۰۹۲	سلیم	میر سلامت علی بندری	۱۱۲۱	سید	میر یار محمد قطب الدین علی	۱۱۱۵۰	شادال میر رجب علی
۱۰۹۳	سلیم	میر عباس لکھنوی	۱۱۲۲	سید	میر یادگار علی	۱۱۱۵۱	شاعر لالہ مقہر اداسی نامتھن لال
۱۰۹۴	سلیم	میر محمد	۱۱۲۳	سید	نواب نظام اللہ لکھنوی	۱۱۱۵۲	شاعر سہم اللہ لکھنوی
۱۰۹۵	سلیم اللہ محمد		۱۱۲۴	سید احمد		۱۱۱۵۳	شاعر میر کمال الدین حسین

۱۱۵۴	شاغل	اشرف حسین کھنوی	۱۱۸۳	شرر	میر عیاض الدین	۱۲۱۶	شفاف	حکیم یار علی دہلوی
۱۱۵۵	شاگر		۱۱۸۳	شرف		۱۲۱۳	شفیق	مرزا علی جان کھنوی
۱۱۵۶	شاگرد	شاہ شاکر علی	۱۱۸۵	شرف	اشرف علی	۱۲۱۴	نواب محمد سعید الدین خان	
۱۱۵۷	شاگر	محمد	۱۱۸۶	شرف	دکنی	۱۲۱۵	شفیع	امین الدین دہلوی
۱۱۵۸	سٹام سروپ		۱۱۸۷	شرف	سید یحیٰ حسین یا آغا حاجی	۱۲۱۶	شفیع	میر محمد
۱۱۵۹	شاہ احمد	سٹاری	۱۱۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۱۲۱۷	شفیق	منہر علی خاں
۱۱۶۰	شاہ	سعد اللہ	۱۱۸۹	شرف	مرزا اشرف الدین بیک کھنوی	۱۲۱۸	شفیق	نواب خواجہ نور الدین خاں
۱۱۶۱	شاہ	میر شاہ علی خان دہلوی	۱۱۹۰	شرف	میر مہدی	۱۲۱۹	شکوہ	دارالم کرشن
۱۱۶۲	شاہی	شاہ قلی خان دہلوی	۱۱۹۱	شرف	میر محمد یا محمدی	۱۲۲۰	شکوہ	محمد مرزا حیدر آبادی
۱۱۶۳	شاہی	شاہزادہ مرزا امیر الدین دہلوی	۱۱۹۲	شرف	برادر سید غلام عباس کھنوی	۱۲۲۱	شکوہ	مرزا احمد رضا کھنوی
۱۱۶۴	شافق	خواجہ فیض الدین یا حیدر	۱۱۹۳	شرف	نواب مرزا نور الدین مرزا جلال	۱۲۲۲	شکی	منشی خواجہ سنگھ
۱۱۶۵	شافق	رائے امیر سنگھ	۱۱۹۴	شرف	جانبش الدین دیکم صاحب	۱۲۲۳	شکبہ	شیخ غلام حسین دہلوی
۱۱۶۶	شافق	لالہ فتح چند کھنوی	۱۱۹۵	شرف	شری یا شری سنہاں بھٹ	۱۲۲۴	شکفتہ	بدھ سنگھ
۱۱۶۷	شافق	محمد با شتم	۱۱۹۶	شرف	شری یا سری پرشا و منشی اور بھٹ	۱۲۲۵	شکفتہ	مرزا شکفتہ بھٹ یا بھٹ
۱۱۶۸	شافق	مولوی نصیر الدین کھنوی	۱۱۹۷	شرف	داس بابو	۱۲۲۶	شکفتہ	نواب مرزا اسف علی کھنوی
۱۱۶۹	شافق	میاں میر محمد	۱۱۹۸	شرف	اسحاق علی دہلوی	۱۲۲۷	شکفتہ	شمس الدین یا شمس الدین
۱۱۷۰	شافق	میر حاجی دہلوی	۱۱۹۹	شرف	مرزا محمد	۱۲۲۸	شمش	شیخ علی محمد بریلوی
۱۱۷۱	شافق	میر قمر علی	۱۲۰۰	شرف	مرزا محمد بیک	۱۲۲۹	شمش	مولوی خاں
۱۱۷۲	شایان	کھیمہ لال	۱۲۰۱	شرف	مولوی	۱۲۳۰	شمش	میر آغا محبوب علی
۱۱۷۳	شایان	منشی طوطا رام	۱۲۰۲	شرف	سید	۱۲۳۱	شمس	میر شمس الدین علی قلی کھنوی
۱۱۷۴	شجاع	شجاع شریخ بہادر علی کھنوی	۱۲۰۳	شعار	اختر دہلوی	۱۲۳۲	شمس الدین	
۱۱۷۵	شجاعت	مولوی	۱۲۰۴	شعاری		۱۲۳۳	شمشاد	میر احمد علی
۱۱۷۶	شجاع	نواب شجاع قلی خاں	۱۲۰۵	شعاع		۱۲۳۴	شمشیر خاں	منشی
۱۱۷۷	شراف	مرزا اور میر شرف علی	۱۲۰۶	شعلہ	بھٹ امر ناتھ	۱۲۳۵	شمہ	
۱۱۷۸	شرر	عبد الغفور خان	۱۲۰۷	شعور	عبدالرؤف	۱۲۳۶	شمیم	سید غالب علی بخاری
۱۱۷۹	شرر	مرزا ابرار اسماعیل کھنوی	۱۲۰۸	شعور	میل شعور احمد رامپوری	۱۲۳۷	شمیم	عباس مرزا کھنوی
۱۱۸۰	شرر	مرزا آغا حسین	۱۲۰۹	شعوری		۱۲۳۸	شناد	صاحب مرزا
۱۱۸۱	شرر	مرزا جعفر	۱۲۱۰	شعور		۱۲۳۹	شنگر	سروپ
۱۱۸۲	شرر	مرزا صادق علی	۱۲۱۱	شفاف	حکیم محمد خاں دہلوی	۱۲۴۰	شور	بکھریانی پتی

۱۲۳۱	شور	خواجہ عظیم خان	۱۲۷۲	شہادت	شیخ شہادت علی	۱۳۰۱	صابر	احمد مرزا کھنوی
۱۲۳۲	شور	شیخ محمد قی الدین خان	۱۲۷۳	شہرت	التمیز الدین علی خاں	۱۳۰۲	صابر	شاہ
۱۲۳۳	شور	مرزا محمود بیگ	۱۲۷۴	شہرت	امیر بخش خاں	۱۳۰۳	صابر	مرزا خدا بخش
۱۲۳۴	شورش	غلام احمد	۱۲۷۵	شہرت	مرزا حاجی بیگ	۱۳۰۴	صاحب	امت الغا بیگم
۱۲۳۵	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی	۱۲۷۶	شہرت	مرزا احمد علی دہلوی	۱۳۰۵	صاحب	میر یار علی
۱۲۳۶	شورش	میر مہدی	۱۲۷۷	شہرت	مولوی عباس علی	۱۳۰۶	صاحب	سید امام علی
۱۲۳۷	شورش	نصیر حسین	۱۲۷۸	شہرت	مولوی غلام حسین غازی پوری	۱۳۰۷	صادق	حکیم سید محمد
۱۲۳۸	شوری		۱۲۷۹	شہرت		۱۳۰۸	صادق	صادق محمد حسین
۱۲۳۹	شوق	بھوگل لال	۱۲۸۰	شہید	غلام امام	۱۳۰۹	صادق	صادق علی شاہ
۱۲۴۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر	۱۲۸۱	شہید	مولوی غلام حسین غازی پوری	۱۳۱۰	صادق	مرزا محمد
۱۲۴۱	شوق	جہر بیگ کھنوی	۱۲۸۲	شہید	مولوی محمد بخش	۱۳۱۱	صادق	میاں صادق علی
۱۲۴۲	شوق	حافظ مرزا غلام رسول دہلوی	۱۲۸۳	شہیری	کرامت علی خاں	۱۳۱۲	صادق	میر جعفر خاں دہلوی
۱۲۴۳	شوق	حکیم تصدق حسین کھنوی	۱۲۸۴	شیدا	امیر نواب مرزا علی	۱۳۱۳	صادق	میر صادق علی
۱۲۴۴	شوق	دہلوی	۱۲۸۵	شیدا	خواجہ ہنگ	۱۳۱۴	صادق خاں	
۱۲۴۵	شوق	دولت رائے	۱۲۸۶	شیدا	شاہزادہ مرزا قمر الدین	۱۳۱۵	صافی	ناما بود سنگھ
۱۲۴۶	شوق	روشن لال	-		پامرزا گلہریا کلو	۱۳۱۶	صافی	میر مظہر علی بہادر
۱۲۴۷	شوق	شیخ سید میر علی خاں کھنوی	۱۲۸۷	شیدا	محمد رفیع خاں	۱۳۱۷	صاحب محمد	-
۱۲۴۸	شوق	سہالی بخش	۱۲۸۸	شیدا	مراد آبادی	۱۳۱۸	صاحب شاہ	
۱۲۴۹	شوق	شرک پال یا کاجی	۱۲۸۹	شیدا	مولوی امانت اللہ	۱۳۱۹	صاف	نظام الدین بگاری
۱۲۵۰	شوق	نصیر علی	۱۲۹۰	شیدا	میر فتح علی	۱۳۲۰	صبا	نانا گنجی مل
۱۲۵۱	شوق	مرزا خدا را بیگ	۱۲۹۱	شیدا	نواب محمد حسن خاں	۱۳۲۱	صبا	مرزا را جہ شکر ناتھ
۱۲۵۲	شوق	مولوی قدرت اللہ	۱۲۹۲	شیدا	نواب معین الدین خاں	۱۳۲۲	صبا	میر وزیر علی کھنوی
۱۲۵۳	شوق	میاں نور محمد حسن علی	۱۲۹۳	شیریں	بلکہ طوالت کھنوی	۱۳۲۳	صبا	-
۱۲۵۴	شوق	میاں اور شیخ محمد بخش	۱۲۹۴	شہیتہ	احمد خاں	۱۳۲۴	صبر	مرزا غلام حسین خاں
۱۲۵۵	شوق	محمد رفیع	۱۲۹۵	شہیتہ	حافظ عبد الصمد	۱۳۲۵	صبر	میر اسد
۱۲۵۶	شوکت		۱۲۹۶	شہیتہ	سید اللہ بخش	۱۳۲۶	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۱۲۵۷	شوکت	محمد منیف علی	۱۲۹۷	شہیتہ	میر محمدی	۱۳۲۷	صبر	مرزا بخش علی خاں کھنوی
۱۲۵۸	شوکت	مولوی سبط علی	۱۲۹۸	شہیتہ	نواب مصطفیٰ خاں بہادر	۱۳۲۸	صحت	محمد حسن خاں کھنوی
۱۲۵۹	شوکت	میر حسن علی دہلوی	۱۲۹۹	شیو یا شیوا	نرائن پنڈت	۱۳۲۹	صدد	میر صدور الدین کھنوی
۱۲۶۰	شوکت	شہاب الدین احمد بن عمر	۱۳۰۰	شیون	میر حسن			

۱۳۳۰	صدق	بشوات علی	۱۳۵۹	صنيط	محمد حلف بيچين شاه	۱۳۸۸	طالب	مير طالب علي آبادي
۱۳۳۱	صدق	محمد صدیق حیدر آبادی	۱۳۶۰	صنيط	سيد آغا جان	۱۳۸۹	طالب	مرزا ابوطالب حیدر آبادی
۱۳۳۲	صفا	راکے بنولال	۱۳۶۱	صنيط	میر حسن شاه	۱۳۹۰	طالب	طالب حسین خاں
۱۳۳۳	صفا	مرزا نیچے	۱۳۶۲	صنيط	لوازش علی خان دہلوی	۱۳۹۱	طالب	راجہ طالب علی خاں
۱۳۳۴	صفت	نذیب علی خاں	۱۳۶۳	صغی	مولوی غلام رسول	۱۳۹۲	طالب	محمد عباس گھنوی
۱۳۳۵	صفدر	میر صفدر علی	۱۳۶۴	صنعت	غلام عباس	۱۳۹۳	طالب	میاں طالب بیاض گھنوی
۱۳۳۶	صفدر	سید اور میر فرزند علی بیگ	۱۳۶۵	ضمیر	پیڈت نرائن داس دہلوی	۱۳۹۴	طالب	عاشور بیگ خاں
۱۳۳۷	صفدر علی		۱۳۶۶	ضمیر	ٹکا کرداس گھنوی	۱۳۹۵	طالب	شیر محمد خاں
۱۳۳۸	صفدر علی مولوی اور سید جیلپوی		۱۳۶۷	ضمیر	شیخ مدرس اکبر آبادی	۱۳۹۶	طالب	شاه طالب علی
۱۳۳۹	صفدری	میر صادق علی	۱۳۶۸	ضمیر	سید برایت علی خاں گھنوی	۱۳۹۷	طالب	رامپوری
۱۳۴۰	صفدری	حیدر آبادی	۱۳۶۹	ضمیر	نانا گنگا داس	۱۳۹۸	طالع	نانا بہر دلال حیدر آبادی
۱۳۴۱	صفدری		۱۳۷۰	ضمیر	میر ظفر حسین گھنوی	۱۳۹۹	طاہر	مرزا بندہ ن
۱۳۴۲	صفی	سید عین حسین	۱۳۷۱	ضمیر	نادر الدین	۱۴۰۰	طاہر	محمد
۱۳۴۳	صغیر	شیخ حید علی گھنوی	۱۳۷۲	ضیاء		۱۴۰۱	طبی	
۱۳۴۴	صغیر	جان زلف	۱۳۷۳	ضیاء	احمد گھنوی	۱۴۰۲	طیب	سید شاہ لاہوری
۱۳۴۵	ساج	شیخ محمد	۱۳۷۴	ضیاء	سید محمد میر گھنوی	۱۴۰۳	طیب	مرزا دلی محمد دہلوی
۱۳۴۶	ساج	شیخ صاحب محمد عثمانی	۱۳۷۵	ضیاء	شیخ علی اللہ دہلوی	۱۴۰۴	طیب	حکیم محمد حسن خان فرح آبادی
۱۳۴۷	سجد	میاں عبدالصمد حیدر آبادی	۱۳۷۶	ضیاء	لالہ نجی مل کانپوری	۱۴۰۵	طبی	
۱۳۴۸	صمعام	نواب الیہ الرحمن اسماعیل اللہ	۱۳۷۷	ضیاء	ضیاء الدین	۱۴۰۶	طیش	میر بد علی دہلوی
۱۳۴۹	صنعت	مغل خاں	۱۳۷۸	ضیاء	مرزا ضیاء رحمت بہادر	۱۴۰۷	طرار	گودھری لال
۱۳۵۰	صنعت	میاں کریم الدین	۱۳۷۹	ضیاء	میاں یامین الدین گھنوی	۱۴۰۸	طرب	جھنولال
۱۳۵۱	صواب	شیخ محمد شرف غازی پوری	۱۳۸۰	ضیاء	منشی وارث علی	۱۴۰۹	طرزی	میر امام علی دہلوی
۱۳۵۲	صونی		۱۳۸۱	ضیاء	ولی اللہ	۱۴۱۰	طفل	مرزا عبدالمقدر
۱۳۵۳	صولت	خواجہ محمد گھنوی	۱۳۸۲	ضیاء الدین	مولوی محمد	۱۴۱۱	طلب	شیخ طلب علی
۱۳۵۴	صہبائی	مولوی منشی امام بخش	۱۳۸۳	ضیائی	میر بد الدین گھنوی	۱۴۱۲	طلب	شاہ مشتاق
۱۳۵۵	ضیاء	مرزا غلام حسن	۱۳۸۴	ضیائی	نظام الدین الدین گلبرگی	۱۴۱۳	طور	مرزا احمد رضا
۱۳۵۶	صید	دہلوی	۱۳۸۵	ضیغم	مولوی اکرم احمد مجددی	۱۴۱۴	طوفان	میر حبیب یامیر محمد گھنوی
۱۳۵۷	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۳۸۶	ضیغم	مولوی غنفر علی گھنوی	۱۴۱۵	طوفان	میر نواز علی
۱۳۵۸	ضامن	غلام	۱۳۸۷	طالب	لاجی رام جلال آبادی	۱۴۱۶	طوبی	

۱۴۱۷	ظاہر	میر محمد دہلوی	۱۴۴۶	عابد	عابد اللہ دین علی خاں اکبر آبادی	۱۴۷۵	عاشق	میر الدولہ محمد علی
۱۴۱۸	ظاہر	میر لطف علی	۱۴۴۷	عابد	محمد	۱۴۷۶	عاشق	شیخ محمد خاں
۱۴۱۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۴۴۸	عابد	مومن رام	۱۴۷۷	عاشق	آغا حسین قلی خاں
۱۴۲۰	ظاہر الدین منشی		۱۴۴۹	عابد	میر غلام حیدر خاں دہلی	۱۴۷۸	عاشق	نواب علی خاں
۱۴۲۱	ظریف	نانا بیٹی پر شا کھنوی	۱۴۵۰	عارف		۱۴۷۹	عاصم	منشی عبداللہ
۱۴۲۲	ظریف	خدادادی خاں	۱۴۵۱	عارف	نواب زین العابدین	۱۴۸۰	عاصم	محمد علی خاں کھنوی
۱۴۲۳	ظفر	سراج الدین محمد شاہ شکر	۱۴۵۲	عارف	شاہ حسین	۱۴۸۱	عاصم	
۱۴۲۴	ظفر	میاں ظفر علی	۱۴۵۳	عارف	میر جمال الدین	۱۴۸۲	عاصی	
۱۴۲۵	ظفر	نواب نصیر الدین محمد علی خاں	۱۴۵۴	عارف	میر عارف علی	۱۴۸۳	عاصی	نور محمد
۱۴۲۶	ظہور	محمد شاہ	۱۴۵۵	عارف	محمد اکبر آبادی	۱۴۸۴	عاصی	منشی امداد حسین
۱۴۲۷	ظہور	منشی اور شیخ ظہور محمد علی	۱۴۵۶	عارف	عرف میر جمال الدین	۱۴۸۵	عاصی	عبد الرحمن
۱۴۲۸	ظہور	مرزا علی دہلوی	۱۴۵۷	عاشق	پیٹ بھو لانا سنگھ	۱۴۸۶	عاصی	منشی صدر الدین
۱۴۲۹	ظہور	لالہ شیو سنگھ	۱۴۵۸	عاشق	شیخ نبی بخش	۱۴۸۷	عاصی	کرم علی
۱۴۳۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۱۴۵۹	عاشق	مولوی جلال الدین دہلی	۱۴۸۸	عاصی	کلیم سید احمد
۱۴۳۱	ظہور	بدیع الدین حیدر	۱۴۶۰	عاشق	رکن الدین	۱۴۸۹	عاقل	طفیل شاہ فقیر
۱۴۳۲	ظہور	منشی ظہور علی	۱۴۶۱	عاشق	محمد علی	۱۴۹۰	عاقل	رائے سنگھ
۱۴۳۳	ظہور	ظہور اللہ	۱۴۶۲	عاشق	محمد خاں	۱۴۹۱	عاکف	
۱۴۳۴	ظہور الحسن	شیخ محمد	۱۴۶۳	عاشق	راہہ کلیاں سنگھ	۱۴۹۲	عالم علی	
۱۴۳۵	ظہیر	ظہیر الدین	۱۴۶۴	عاشق	منشی عجائب رائے	۱۴۹۳	عالی مرزا	
۱۴۳۶	ظہیر	نصیر الدین	۱۴۶۵	عاشق	میر بہان الدین	۱۴۹۴	عالی	خواجہ عبداللہ کھنوی
۱۴۳۷	ظہیر خاں محمد		۱۴۶۶	عاشق	مرزا امیدی علی خاں	۱۴۹۵	عالی	شاہ الوالمحانی
۱۴۳۸	عابد		۱۴۶۷	عاشق	رام سنگھ	۱۴۹۶	عبادت	مرزا عابد علی بیگ کھنوی
۱۴۳۹	عابد	نواب محمد زین العابدین	۱۴۶۸	عاشق	میر کبھی	۱۴۹۷	عباس	نواب امداد الدولہ مرزا عابد
۱۴۴۰	عابد علی ذوالفقار حیدر ری		۱۴۶۹	عاشق	محمد رضا کھنوی	۱۴۹۸	عباس	مرزا عباس علی بیگ
۱۴۴۱	عابدی		۱۴۷۰	عاشق	سید ہدایت علی دہلوی	۱۴۹۹	عباس	میر
۱۴۴۲	عابد علی		۱۴۷۱	عاشق	سعد اللہ خاں	۱۵۰۰	عباس	
۱۴۴۳	عاجز		۱۴۷۲	عاشق	سیدالرحمہ محمد علی خاں	۱۵۰۱	عباس	
۱۴۴۴	عاجز	اننت خاں افغانی	۱۴۷۳	عاشق	امیر نواب مرزا دالاجان بیگ	۱۵۰۲	عباس	
۱۴۴۵	عاجز	زور آور سنگھ	۱۴۷۴	عاشق	سدا سکھ	۱۵۰۳	عبد	مرزا عبداللہ

۱۵۰۴	عہد	میاں عبداللہ شاہ	۱۵۳۳	عبدالواسع ہنسوی	۱۵۶۲	عسکری	حسن غالب علی
۱۵۰۵	عبدالسلام لکھنوی	۱۵۳۴	عبدالوہاب خاں عبدالصمد	۱۵۶۳	عسکری	نور محمد عسکری بیگ	
۱۵۰۶	عبداللہ	۱۵۳۵	عبرت	۱۵۶۴	عشاق	جیون مل	
۱۵۰۷	عبدالبقا	۱۵۳۶	عبرت	۱۵۶۵	عشاق	شیخ احمد غش بہاری	
۱۵۰۸	عبدالنجار	۱۵۳۷	عبرت	۱۵۶۶	عشرت	میر غلام علی	
۱۵۰۹	عبدالحق مولوی سید	۱۵۳۸	عبداللہ	۱۵۶۷	عشرت	شیخ غلام بنگالی	
۱۵۱۰	عبدالحق قاضی محمد	۱۵۳۹	عجائب رائے منشی	۱۵۶۸	عشرت	مرزا اکبر علی لکھنوی	
۱۵۱۱	عبدالحق شاہ	۱۵۴۰	عدم	۱۵۶۹	عشرت	پنڈت بھولا ناتھ	
۱۵۱۲	عبدالحکیم منشی	۱۵۴۱	عرش	۱۵۷۰	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی	
۱۵۱۳	عبدالرحمن مولوی	۱۵۴۲	عرفان علی منشی	۱۵۷۱	عشق	میر زین الدین دہلوی	
۱۵۱۴	عبدالرزاق قادری شاہ	۱۵۴۳	عرفان	۱۵۷۲	عشق	میر محمد علی سید حیدر آبادی	
۱۵۱۵	عبدالرحیم	۱۵۴۴	عروج	۱۵۷۳	عشق	شیخ غلام محی الدین قنیشی	
۱۵۱۶	عبدالرحیم مولوی	۱۵۴۵	عزت	۱۵۷۴	عشق	سید حسین مرزا لکھنوی	
۱۵۱۷	عبدالسلام مولوی لکھنوی	۱۵۴۶	عزت	۱۵۷۵	عشق	آغا رضی لکھنوی	
۱۵۱۸	عبدالغفور سید	۱۵۴۷	عزت	۱۵۷۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ	
۱۵۱۹	عبدالقادر مولانا دہلوی	۱۵۴۸	عزت	۱۵۷۷	عشتی	عبدالواحد بلگرامی	
۱۵۲۰	عبدالقادر	۱۵۴۹	عزیز	۱۵۷۸	عشتی	مراد آبادی	
۱۵۲۱	عبدالکریم	۱۵۵۰	عزیز	۱۵۷۹	عشتی	دکنی	
۱۵۲۲	عبداللہ	۱۵۵۱	عزیز	۱۵۸۰	عشتی	میاں رحمت اللہ	
۱۵۲۳	عبداللہ	۱۵۵۲	عزیز	۱۵۸۱	عشتی	شیخ اور میاں الہی بخش	
۱۵۲۴	عبداللہ شیخ	۱۵۵۳	عزیز	۱۵۸۲	عطا	محمد عطا اللہ	
۱۵۲۵	عبداللہ سید	۱۵۵۴	عزیز	۱۵۸۳	عطا	منشی عطا حسین	
۱۵۲۶	عبداللہ محمد	۱۵۵۵	عزیز	۱۵۸۴	عطارو	شہاب شاہ	
۱۵۲۷	عبداللہ	۱۵۵۶	عزیز	۱۵۸۵	عطفت	میر عطفت اللہ خاں	
۱۵۲۸	عبداللہ بن السلام	۱۵۵۷	عزیز	۱۵۸۶	عطفت	میر عطفت اللہ خاں	
۱۵۲۹	عبداللطیف خاں مولوی	۱۵۵۸	عزیز	۱۵۸۷	عطفت	شیخ عطفت اللہ	
۱۵۳۰	عبدالحمید حکیم مولوی	۱۵۵۹	عزیز الدین خاں	۱۵۸۸	عظیم	-	
۱۵۳۱	عبدالسمیع	۱۵۶۰	عسکری	۱۵۸۹	عظیم	مرزا احمد	
۱۵۳۲	عبدالواحد	۱۵۶۱	عسکر علی خاں	۱۵۹۰	عظیم	منشی احمد	

۱۵۹۱	عظیم میر	۱۷۲۰	عمر معتبر خاں	۱۷۲۹	فاضل لالہ منور خاں
۱۵۹۲	عظیم محمد عظیم بیگ	۱۷۲۱	عواں محمد	۱۷۵۰	فاضل لالہ سندھ لال
۱۵۹۳	عظیم بخش	۱۷۲۲	عنایت علی خاں	۱۷۵۱	غالب نواب اسد اللہ
۱۵۹۴	عقیدت	۱۷۲۳	عنایت شیخ نظام الدین	۱۷۵۲	غالب اسد اللہ خاں
۱۵۹۵	علم محمد علی	۱۷۲۴	عنایت حسین	۱۷۵۳	غالب
۱۵۹۶	علوی خاں	۱۷۲۵	عنایت اللہ	۱۷۵۴	غالب نواب مرزا امین علی
۱۵۹۷	علی نواب علی	۱۷۲۶	عنایت الرحمن خاں	۱۷۵۵	غالب مکرم الدولہ
۱۵۹۸	علی منشی سید بہادر	۱۷۲۷	عنایت حسین	۱۷۵۶	غالب لالہ مرزا لال
۱۵۹۹	علی حسن دکنی	۱۷۲۸	عیاش غلام جیلانی خاں	۱۷۵۷	غالب انوار علی
۱۶۰۰	علی سید حافظ	۱۷۲۹	عیاش خیالی رام	۱۷۵۸	غالب علی خاں
۱۶۰۱	علی میجر کھنوی	۱۷۳۰	عیاش میر یعقوب کھنوی	۱۷۵۹	غریب مراد آبادی
۱۶۰۲	علی مرزا کھنوی	۱۷۳۱	عیاش نواب شہر یار مرزا	۱۷۶۰	غنی مرزا عباس
۱۶۰۳	علی مرزا قلی	۱۷۳۲	عیاش مرزا عباس علی	۱۷۶۱	غواص
۱۶۰۴	علی مرزا محمد علی خاں	۱۷۳۳	عیال مرزا ہاشم علی	۱۷۶۲	غواصی یا غواص - مولانا
۱۶۰۵	علی حکیم محمد	۱۷۳۴	عیال	۱۷۶۳	غوث
۱۶۰۶	علی محمد خاں اعظم الدولہ	۱۷۳۵	عیش محمد عسکری	۱۷۶۴	غوثی محمد غوث
۱۶۰۷	علی حسین سید	۱۷۳۶	عیش حسن رضوی	۱۷۶۵	غیاث سید محمد
۱۶۰۸	علی بخش مولوی	۱۷۳۷	عیش امیر خاں	۱۷۶۶	غیرت
۱۶۰۹	علی جان	۱۷۳۸	عیش میر علی حسین	۱۷۶۷	غیرت کھنوی
۱۶۱۰	علی جاہ	۱۷۳۹	عیش نواب محمد مرزا	۱۷۶۸	غیرت کلب علی
۱۶۱۱	علی حیدر نصیر الدین	۱۷۴۰	عیش شیخ ابو محمد فاروقی	۱۷۶۹	فارغ
۱۶۱۲	علی خاں دہلوی	۱۷۴۱	عیش مولوی ذرا علی	۱۷۷۰	فارغ
۱۶۱۳	علی محمد	۱۷۴۲	عیش طلب علی خاں	۱۷۷۱	فارغ شاہ
۱۶۱۴	علیم علیم اللہ شاہ	۱۷۴۳	عیش شیخ محی الدین	۱۷۷۲	فارغ میر احمد خاں
۱۶۱۵	عماد غازی الدین	۱۷۴۴	غازی نواب غازی الدین	۱۷۷۳	فاروقی فقیر احمد
۱۶۱۶	عماد الدین	۱۷۴۵	فاضل رائے بختاوردین	۱۷۷۴	فاضل خاں
۱۶۱۷	عمدہ آمنہ	۱۷۴۶	فاضل مرزا افضل کھنوی	۱۷۷۵	فاضل شاہ دہلوی
۱۶۱۸	عمدہ میر جعفر علی	۱۷۴۷	فاضل میر احمد علی	۱۷۷۶	فاضل محمد - حیدر آبادی
۱۶۱۹	عمدہ لالہ سید تارام	۱۷۴۸	فاضل شیخ محمد سعید خاں	۱۷۷۷	فائر صدر الدین محمد

۱۶۷۸	خانزادہ	-	۱۶۰۷	خدوی	محمد حسن	۱۶۳۶	فرقتی	-
۱۶۷۹	خانزادہ مسیح	۱۶۰۸	خدوی	مرزا اچھی	۱۶۳۷	فروغ	شاہ زادہ مرزا محمد سلطان	
۱۶۸۰	فتح فتح علی	۱۶۰۹	خدوی	مرزا عظیم بیگ	۱۶۳۸	فروغ	عنایت علی خاں	
۱۶۸۱	فتح مرزا فتح علی خاں	۱۶۱۰	خدوی	لاہوری	۱۶۳۹	فروغ	میر ثناء الدین حسین خاں	
۱۶۸۲	فتح میر فتح علی	۱۶۱۱	فراغ	مولوی میر محمد	۱۶۴۰	فروغ	میر روشن علی خاں	
۱۶۸۳	فتح اللہ امیر شیرازی	۱۶۱۲	فراغ	میر محمدی حسن	۱۶۴۱	فروغ	میر علی اکبر	
۱۶۸۴	فتح الملک مرزا محمد سلطان شاہ	۱۶۱۳	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۱۶۴۲	فروغ	خواجہ غلام مصطفیٰ	
۱۶۸۵	فتوت مرزا غلام حیدر	۱۶۱۴	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۶۴۳	فرباد	میر سبر علی	
۱۶۸۶	فخر	۱۶۱۵	فراق	مرزا اقبال بیگ	۱۶۴۴	فرباد	لالہ صاحب رائے	
۱۶۸۷	فخر مرزا فخر الدین حسین خاں	۱۶۱۶	فراق	میر مرتضیٰ علی خاں	۱۶۴۵	فریاد	مرزا مغل بیگ	
۱۶۸۸	فخر میاں فخر الدین یا میر فخر علی	۱۶۱۷	فراقی	-	۱۶۴۶	فرید بخش	-	
۱۶۸۹	فخر میر فخر الدین	۱۶۱۸	فراقی	کنور پریم کشنور	۱۶۴۷	فرید الدین - محمد	-	
۱۶۹۰	فخر الدین منشی	۱۶۱۹	فرح	فرح بخش	۱۶۴۸	فسوں	مرزا مانجھی	
۱۶۹۱	فخری	۱۶۲۰	فرحت	پنڈت کدوانا تھکنی	۱۶۴۹	فصاد	-	
۱۶۹۲	فدا پنڈت دیارام	۱۶۲۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۶۵۰	فصیح	مرزا منور علی	
۱۶۹۳	فدا پنڈت کشن رام	۱۶۲۲	فرحت	عظیم آبادی	۱۶۵۱	فضا	کوبند پرشاد	
۱۶۹۴	فدا سید امیر رام الدین	۱۶۲۳	فرحت	منشی سفندر دیال	۱۶۵۲	فضا	مرزا محمد حسن لکھنوی	
۱۶۹۵	فدا سید محمد علی فدا شاہ	۱۶۲۴	فرحت	میر امیر علی	۱۶۵۳	فغائل	علی خاں	
۱۶۹۶	فدا شیخ فدا حسین	۱۶۲۵	فرحت	فرحت علی سید	۱۶۵۴	فضل	عظیم منشی محمد	
۱۶۹۷	فدا علی منشی	۱۶۲۶	فرخ	میر فرخ سی	۱۶۵۵	فضل	میر فضل بھوپال خاں	
۱۶۹۸	فدا غلام علی خاں	۱۶۲۷	فرخ	گرامت اللہ خاں	۱۶۵۶	فضل علی	-	
۱۶۹۹	فدا فدا حسین	۱۶۲۸	فرخندہ	علی	۱۶۵۷	فغلی	شاہ افضل الدین خاں	
۱۷۰۰	فدا مرزا فدا حسین خاں	۱۶۲۹	فرد	مولوی وحید الدین خاں	۱۶۵۸	فغلی	فضل علی	
۱۷۰۱	فدا مرزا فدا علی بیگ	۱۶۳۰	فرزند	احمد	۱۶۵۹	فطوت	مرزا محمد	
۱۷۰۲	فدا مولوی محمد تامل	۱۶۳۱	فرزند علی سید	-	۱۶۶۰	فغان	اشرف علی خاں	
۱۷۰۳	فدا میر عبد الصمد	۱۶۳۲	فرسو یا فرانسو	-	۱۶۶۱	فغان	میر شمس الدین	
۱۷۰۴	فدوی سید امیر فضل علی	۱۶۳۳	فرحت	مرزا اللہ بیگ آبادی	۱۶۶۲	فقیر	محمد شمس الدین	
۱۷۰۵	فدوی فیض اللہ بیگ	۱۶۳۴	فرقت	پنڈت دیبا پرشاد	۱۶۶۳	فقیر	میر بخش خاں	
۱۷۰۶	فدوی محمد علی	۱۶۳۵	فرقت	عطا اللہ خاں	۱۶۶۴	فقیر	محمد خاں بہادر	

فقیر	محمد حسین	۱۷۹۴	قادر	میر عبدالقادر	۱۸۲۳	قرار	شیخ خاں محمد
فقیر	مولوی فقیر اللہ	۱۷۹۵	قادر	شاہ محمد	۱۸۲۴	قرار	میر حسین علی
فقیر	مولوی میردا	۱۷۹۷	قادر	بخش	۱۸۲۵	قرار	پندہ علی خاں
فقیر	میر فقیر اللہ	۱۷۹۷	قادر حسن		۱۸۲۶	قرار	میر محمد حسین
فکر	میر احمد علی	۱۷۹۸	قادر یار		۱۸۲۷	قربان	میر جیون
فکار	پندت ویا شکر	۱۷۹۹	قاسم	سید عبدالقاسم	۱۸۲۸	قربان	میر قربان علی
فکار	میر قطب علی بیگ	۱۸۰۰	قاسم	حکیم قدر یا قدرت اللہ	۱۸۲۹	قربان	میر محمد
فکار	میر حسین	۱۸۰۱	قاسم	سید قاسم علی خاں	۱۸۳۰	قربان علی	
فلک	میر بہادر علی	۱۸۰۲	قاسم	میر قاسم علی خاں	۱۸۳۱	قرین	
فنا	شیخ بابر	۱۸۰۳	قاسم	سکئی	۱۸۳۲	قرین	شیخ الہی بخش
فوق	میر حسن	۱۸۰۴	قاسم علی		۱۸۳۳		میر حسن علی خاں
فہیم	پندت سندرعل	۱۸۰۵	قاسر	مرزا بابر علی بیگ	۱۸۳۴	قمت	نواب شمس الدولہ
فیاض	عبدالرزاق بیگ	۱۸۰۶	قاسمی	عبدالفتح	۱۸۳۵	قصد	محسن مرزا دکنی
فیاض	میر ولی	۱۸۰۷	قاسم		۱۸۳۶	قطب	شاہ عبداللہ
فیاض الحق		۱۸۰۸	قاسم		۱۸۳۷	قطب	الدین مولوی
فیروز شاہ		۱۸۰۹	قاسم	سید علی	۱۸۳۸	قلق	
فیض	ظفر یاب الدولہ	۱۸۱۰	قاسم	شیخ قائم علی	۱۸۳۹	قلق	میاں عبدالولی شاہ
فیض	کریم بخش	۱۸۱۱	قاسم	شیخ قیام الدین علی	۱۸۴۰	قلق	آفتاب الدولہ
فیض	کریم بخش	۱۸۱۲	قبول	جمعد مقبول مرزا علی	۱۸۴۱	قلق	میر امجد علی
فیض	مرزا علی رضا خاں	۱۸۱۳	قبول	عبدالغنی بیگ	۱۸۴۲	قلق	حکیم مولا بخش
فیض	مولوی میر شمس الدین	۱۸۱۴	قبول	محمد	۱۸۴۳	قلق	خواجہ محمد
فیض الحسن		۱۸۱۵	قتیل	مرزا محمد حسین	۱۸۴۴	قلی	قطب شاہ
فیض الکریم مولوی		۱۸۱۶	قدر	محمد	۱۸۴۵	قلندر	لالہ بدھ سنگھ
فیض الدولہ محمد		۱۸۱۷	قدرت	منشی محمد قدرت اللہ خاں	۱۸۴۶	قلندر	شاہ غلام قلندر
فیضی		۱۸۱۸	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۸۴۷	قلندر	قلندر بخش
قابل	مرزا علی بخت	۱۸۱۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۱۸۴۸	قلندر	حسین سید
قادر	مولوی عبدالقادر آبادی	۱۸۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۸۴۹	قمر	قمر الدین احمد
قادر	مرزا سمنار علی	۱۸۲۱	قدس	سید محمد رضا	۱۸۵۰	قمر	مرزا قمر طالع
قادر	میر قادر علی	۱۸۲۲	قدسی	سید محمد اکبر پاشا	۱۸۵۱	قمر	حکیم قمر الدین علی خاں

قمر	۱۸۵۲	منشی قمر الدین گلاخان	۱۸۸۱	کامل	فتح جمال الدین	۱۹۱۰	کلیم	شیخ ادریس محمد حسین
قمر	۱۸۵۳	جعفر علی خاں بہادر	۱۸۸۲	کامل	شیخ لطف اللہ	۱۹۱۱	کمال	میر کمال علی
قمر	۱۸۵۴	مرزا باقر حسین	۱۸۸۳	کامل	شیخ احمد علی	۱۹۱۲	کمال	قاسمی محمد
قمر	۱۸۵۵	مرزا قمر الدین خاں	۱۸۸۴	کامل	مولوی محمد رشید	۱۹۱۳	کمال	شاہ کمال الدین حسین
قمر	۱۸۵۶	شیخ جعفر علی	۱۸۸۵	کامل	-	۱۹۱۴	کمر	شاہ
قمر	۱۸۵۷	قمر علی	۱۸۸۶	کبیر	حکیم کبیر شیخ انصاری	۱۹۱۵	کمر	مرزا خیر اللہ بیگ
قمر	۱۸۵۸	مرزا محمد بیگ	۱۸۸۷	کدنا تھ	پنڈت	۱۹۱۶	کمر	مولوی کفایت علی
قمر	۱۸۵۹	مرزا نظام نصیر الدین	۱۸۸۸	کرامت	میر کرامت علی	۱۹۱۷	کم گو	مرزا حبیب اللہ بیگ
قمر	۱۸۶۰	مرزا احمد علی	۱۸۸۹	کرامت علی	-	۱۹۱۸	کن سنگھ	-
قیس	۱۸۶۱	نواب بادی علی خاں	۱۸۹۰	کرم	شیخ غلام ضامن	۱۹۱۹	کندن لال	-
قیس	۱۸۶۲	حکیم باقر	۱۸۹۱	کرما	میاں غلام کریم رشید	۱۹۲۰	کنور بہادر	-
قیس	۱۸۶۳	شیخ کاظم علی	۱۸۹۲	کریم	شیخ کریم اللہ خاں	۱۹۲۱	کنفیا لال - پنڈت ادریشی لال	-
قیس	۱۸۶۴	مرزا علی بیگ	۱۸۹۳	کریم	عبدالکریم	۱۹۲۲	کوثر	مرزا امجدی علی خاں
قیصر	۱۸۶۵	مرزا احمد خورشید خاں	۱۸۹۴	کریم اللہ	مولوی محمد	۱۹۲۳	کوچک	مرزا وجہ یاد حبیب محمد
کاسی	۱۸۶۶	کاسی داس میر - بابو	۱۸۹۵	کریم الہی	-	۱۹۲۴	کوکت	رولے مکندرے
کاشی دیان	۱۸۶۷	-	۱۸۹۶	کریم الدین	میر کریم الدین	۱۹۲۵	کھان سنگھ	-
کاشف	۱۸۶۸	میر محمد حسین خاں	۱۸۹۷	کریم الدین	مولوی محمد	۱۹۲۶	کیدار ناتھ گھوس بابو	-
کاشف	۱۸۶۹	شیخ کاشف علی	۱۸۹۸	کریم بخش	مولوی محمد	۱۹۲۷	کیف	شیخ فضل احمد
کاشی	۱۸۷۰	ناتھ والا	۱۸۹۹	کریم حسین	مولوی سید	۱۹۲۸	کینی	میر بہایت علی
کاشی	۱۸۷۱	ناتھ پنڈت	۱۹۰۰	کریم خاں	-	۱۹۲۹	کیوان	شیخ بدلی - بلگرامی
کاظم	۱۸۷۲	منشی کاظم الدین	۱۹۰۱	کریم داد خاں	-	۱۹۳۰	کیوان	مرزا علی حسین
کافر	۱۸۷۳	میر علی نقی	۱۹۰۲	کشن راؤ	-	۱۹۳۱	گداز	-
کافی	۱۸۷۴	-	۱۹۰۳	کشن نرائن	-	۱۹۳۲	گرامی	مرزا
کاکلی شاہ	۱۸۷۵	-	۱۹۰۴	کلامی	غلام نبی خاں	۱۹۳۳	گرامی	میر گھاسی
کالی پرشاد	۱۸۷۶	-	۱۹۰۵	کلاں	پیارے لال	۱۹۳۴	گرداب	رام چرن
کالی چرن بابو	۱۸۷۷	-	۱۹۰۶	کلب حسین خاں مرزا	-	۱۹۳۵	گرو پری	فتح علی خاں حسینی
کالی کرشنا - راجہ	۱۸۷۸	-	۱۹۰۷	کلو	جعفر میر	۱۹۳۶	گرفتار	مرزا سنگین بیگ
کامل	۱۸۷۹	پنڈت ٹھاکر داس	۱۹۰۸	کلیاں رائے منشی	-	۱۹۳۷	گرم	محمد مظهر خاں
کامل	۱۸۸۰	مرزا بیگ	۱۹۰۹	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۹۳۸	گرم	مرزا حیدر علی بیگ

۱۹۳۹	گرمیاں	میر علی امجد	۱۹۶۸	لایق	میر لائق علی	۱۹۹۷	بتلا	میر امین
۱۹۴۰	گرمیاں	میر محمد علی	۱۹۶۹	نجمین پرشاد	نجمین پرشاد	۱۹۹۸	مبین	-
۱۹۴۱	گرمیاں	میر حسام الدین علی	۱۹۷۰	نجمین سنگھ کنور	نجمین سنگھ کنور	۱۹۹۹	متین	-
۱۹۴۲	گرمیاں	بھوانی سنگھ بہادر	۱۹۷۱	سان	میر حکیم اللہ	۲۰۰۰	عجبور	رائے خوشمال سنگھ
۱۹۴۳	گرمیاں	نظام محمدی الدین خاں	۱۹۷۲	لطافت	سید حسن مولوی	۲۰۰۱	عجبور	مولوی عصمت علی
۱۹۴۴	گرمیاں	سید محمد حسین گھنوی	۱۹۷۳	لطفت	مرزا علی دہلوی	۲۰۰۲	عجبور	میاں حق رسا
۱۹۴۵	گستاخ	مرزا علی بیگ	۱۹۷۴	لطفت	اسحق	۲۰۰۳	عجبور	نواب اقبال الدولہ
۱۹۴۶	گلشن	امیر سنگھ	۱۹۷۵	لطفت اللہ	مرزا	۲۰۰۴	محبوب	نیرالدین نظام حیدر بیگ ملوی
۱۹۴۷	گلشن	شاہ یا میاں گلشن صاحب	۱۹۷۶	لطیفی		۲۰۰۵	مجرم	رحمت اللہ
۱۹۴۸	گران	علی خاں	۱۹۷۷	لطیف	میر لطیف علی	۲۰۰۶	مجرم	شیخ غلام حسین
۱۹۴۹	گٹا یا کٹا بیگم		۱۹۷۸	لطیف	میر شمس الدین	۲۰۰۷	مجرم	میر فتح علی
۱۹۵۰	گٹوں لال		۱۹۷۹	لعن		۲۰۰۸	مجرم	میر فتح علی
۱۹۵۱	گٹوٹا مل		۱۹۸۰	لکنت	محمد شیر خاں	۲۰۰۹	مجرم	غلام سرور
۱۹۵۲	گٹکا پرشاد		۱۹۸۱	ماہ		۲۰۱۰	مجرم	منشی کرشن چند
۱۹۵۳	گٹکا دھیر		۱۹۸۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ	۲۰۱۱	مجنوں	سید انعام حسین
۱۹۵۴	گنیش یا گنیشی لال		۱۹۸۳	ماہ	میر محمد علی خاں	۲۰۱۲	مجنوں	عظیم آبادی
۱۹۵۵	گویا موئی مولوی شیخ احمد علی		۱۹۸۴	ماہر	میر اور میاں فخر الدین	۲۰۱۳	مجنوں	میر حمایت علی
۱۹۵۶	گویا موئی مولانا عبد العلی محمد		۱۹۸۵	ماہر	ایسٹ حسین	۲۰۱۴	مجیب	شاہ
۱۹۵۷	گودی شکر منشی		۱۹۸۶	مائل	سید کاظم علی	۲۰۱۵	مجید	شیخ قادر علی
۱۹۵۸	گوری دت پنڈت		۱۹۸۷	مائل	شاہ میان اور میر مہدی	۲۰۱۶	مجید	مجید الدین خاں
۱۹۵۹	گوری دس		۱۹۸۸	مائل	لالہ نثار پرشاد	۲۰۱۷	مجید	مولوی سراج الدین علی
۱۹۶۰	گڑہر	خورشید علی خاں بہادر	۱۹۸۹	مائل	مرزا آغا بیگ	۲۰۱۸	مجید	منشی کانتا پرشاد
۱۹۶۱	گوہری	بدایونی	۱۹۹۰	مائل	منشی جینی لال	۲۰۱۹	محب	شیخ ولی اللہ
۱۹۶۲	گویا	نواب فقیر محمد خاں	۱۹۹۱	مائل	میر مہدی	۲۰۲۰	محبت	شیخ ولی اللہ محبت
۱۹۶۳	گویا	طیغ حیات الفرج آبادی	۱۹۹۲	مائل	میر ہدایت علی	۲۰۲۱	محبت	علی
۱۹۶۴	گھاسی	میر	۱۹۹۳	مبارز	مبارز خاں	۲۰۲۲	محبت	نواب محبت اللہ خاں
۱۹۶۵	گھٹلا	محمد اعظم	۱۹۹۴	مبارک	سید مبارک علی	۲۰۲۳	محبوب	علی مولوی
۱۹۶۶	گیسودار	عبد اللہ حسین	۱۹۹۵	بتلا	مرزا علی خاں	۲۰۲۴	محبوب	میر غلام حیدری
۱۹۶۷	لالہ		۱۹۹۶	بتلا	مرزا اعظم	۲۰۲۵	محبوب	خواجہ محمد علی خاں

محمد عبدالرحمن	محمد حسین	سید محترم لکھنوی	محترم	۲۰۲۶
حافظ غلام نبی خاں	محمد حسین مولوی	خواجہ بی بی حسن	مخدوم	۲۰۲۷
-	محمد حسین خاں	ہادی حسن	مخدوم	۲۰۲۸
بدیع الزماں خاں	محمد خاں سید دہلوی		مخدوم	۲۰۲۹
رئیس اندرام	محمد خاں فقیر	خلیفہ حافظ اللہ	مخدوم	۲۰۳۰
علی خاں	محمد خاں نواب	سید اورینگر خاں	مخدوم	۲۰۳۱
مرزا محمد حسین	محمد سید	عالم شاہ سیراڈہ	مخدوم	۲۰۳۲
میر مہدی حسن	محمد شاہ	مولوی سید محمد حسین	مخدوم	۲۰۳۳
محمد جعفر	محمد شفیع	محمد تقی خاں	مخدوم	۲۰۳۴
مولوی وحید علی	محمد صادق حکیم اورید	خواجہ	محسن	۲۰۳۵
لکھنوی	محمد عباس	سید محسن علی	محسن	۲۰۳۶
مدعا میر فیض علی	محمد عبداللہ خاں	محمد حیدر آبادی	محسن	۲۰۳۷
مدھورا	محمد علی	میر حسن خاں	محسن	۲۰۳۸
مدھوش میر نبی جان	محمد علی منشی	میر محمد	محسن	۲۰۳۹
مرزا محمد حسین	محمد عیسیٰ خواجہ	حکیم محمد بخش	محسن	۲۰۴۰
شاہ	محمد مرزا	اکرام اللہ خاں	محشر	۲۰۴۱
مرزا مراد بخش	محمد مہدی داغ	مرزا علی نقی بیگ	محشر	۲۰۴۲
میر مرتضیٰ	محمد میر - سید	سید محفوظ علی خاں	محفوظ	۲۰۴۳
حکیم میر علی	محمد بیگ		محقق	۲۰۴۴
علی خاں	محمد ہادی		محکم	۲۰۴۵
ابوالقاسم	محمد سید حافظ محمد خاں		محمد سید	۲۰۴۶
دفا	محمد دزار دکنی		محمد عظیم	۲۰۴۷
جہانگیر بیگ	محمد بیگ		محمد ابراہیم	۲۰۴۸
میر فضل اللہ	محسن حکیم محمد حسن خاں		محمد اسماعیل	۲۰۴۹
صادق علی خاں	محنت مرزا حسین علی بیگ		محمد اکبر	۲۰۵۰
محمد	محمد رحیم علی خاں		محمد بخش	۲۰۵۱
محمد بیگ	شیخ عظیم اللہ		محمد بن خواجہ	۲۰۵۲
نواب علی رضا	شیخ فیض الدین		محمد تقی	۲۰۵۳
ہدایت اللہ	فیض حسین علی خاں		محمد جان منشی	۲۰۵۴

۲۱۱۳	مرزا خاں	۲۱۴۱	مرزا ابراہیم
۲۱۱۴	مرزئی محمد علی خاں	۲۱۴۲	مشتاق میر حسن دہلوی
۲۱۱۵	مروت پنڈت ہنس کرن	۲۱۴۳	مشتاق سالار بخش
۲۱۱۶	مروت صغیر علی	۲۱۴۴	مشتاق غنایت علی
۲۱۱۷	مروت میر محمد علی	۲۱۴۵	مشتاق سکا مران بخش
۲۱۱۸	مرہون مرزا علی رضا	۲۱۴۶	مشتاق لالہ سیال چند
۲۱۱۹	مرکز جاکلی پرشاد	۲۱۴۷	مشتاق محمد جان
۲۱۲۰	مرید -	۲۱۴۸	مشتاق احمد بیگ
۲۱۲۱	مرید حسین خاں	۲۱۴۹	مشک محمد حسن خاں
۲۱۲۲	مزل شاہ محمد	۲۱۵۰	مشکل امین الدین
۲۱۲۳	مسافر عبداللہ خاں	۲۱۵۱	مشکور مشہور بریلوی
۲۱۲۴	مسافر میر یابند	۲۱۵۲	مشکور محمد حسن
۲۱۲۵	مسافر میر قمر الدین	۲۱۵۳	مشیر قطب الدین
۲۱۲۶	مست	۲۱۵۴	مشیر غنایت حسن
۲۱۲۷	مست	۲۱۵۵	مشیر گوہر علی
۲۱۲۸	مست اشرف علی	۲۱۵۶	مصطفی غلام محمدانی
۲۱۲۹	مست علی رضا	۲۱۵۷	مصدر ثناء اللہ
۲۱۳۰	مست میر فضل علی	۲۱۵۸	مصطفیٰ خاں
۲۱۳۱	مست لالہ رتن لال	۲۱۵۹	مصیبت غلام قطب الدین
۲۱۳۲	مستان شاہ	۲۱۶۰	مضطر دو انقار علی
۲۱۳۳	مستم یار علی	۲۱۶۱	مضطر میر حسن علی لکھنوی
۲۱۳۴	مسرت حکیم حاجی امیر احمد	۲۱۶۲	مضطر لالہ کنور سین
۲۱۳۵	مسرت شنکر	۲۱۶۳	مضطر اسد اللہ خاں
۲۱۳۶	مسرت شیخ وزیر علی	۲۱۶۴	مضطر مرزا خسرو شکوہ آبادی
۲۱۳۷	مسرور سید محمد علی	۲۱۶۵	مضطر مرزا سنگین
۲۱۳۸	مسرور شرف الدین	۲۱۶۶	مضطر مرزا مظفر خاں
۲۱۳۹	مسرور پیر بخش	۲۱۶۷	مضطر ہزاری لال
۲۱۴۰	مسرور محمد بخش اللہ	۲۱۶۸	مضطر علی اکبر بیگ
۲۱۴۱	مسرور اصغر علی	۲۱۶۹	مضطر لالہ درگاہ پرشاد
۲۱۴۲	مسرور	۲۱۷۰	مسرور
۲۱۴۳	مسعود	۲۱۷۱	مسعود
۲۱۴۴	مسکین	۲۱۷۲	مسکین
۲۱۴۵	مسکین	۲۱۷۳	مسکین
۲۱۴۶	مسکین	۲۱۷۴	مسکین
۲۱۴۷	مسکین	۲۱۷۵	مسکین
۲۱۴۸	مسکین	۲۱۷۶	مسکین
۲۱۴۹	مسلم	۲۱۷۷	مسلم
۲۱۵۰	مسلمان	۲۱۷۸	مسلمان
۲۱۵۱	مسما	۲۱۷۹	مسما
۲۱۵۲	مسج	۲۱۸۰	مسج
۲۱۵۳	مسج	۲۱۸۱	مسج
۲۱۵۴	مسج	۲۱۸۲	مسج
۲۱۵۵	مسج	۲۱۸۳	مسج
۲۱۵۶	مسج	۲۱۸۴	مسج
۲۱۵۷	مسج	۲۱۸۵	مسج
۲۱۵۸	مسج	۲۱۸۶	مسج
۲۱۵۹	مسج	۲۱۸۷	مسج
۲۱۶۰	مشاق	۲۱۸۸	مشاق
۲۱۶۱	مشاق	۲۱۸۹	مشاق
۲۱۶۲	مشاق	۲۱۹۰	مشاق
۲۱۶۳	مشاق	۲۱۹۱	مشاق
۲۱۶۴	مشاق	۲۱۹۲	مشاق
۲۱۶۵	مشاق	۲۱۹۳	مشاق
۲۱۶۶	مشاق	۲۱۹۴	مشاق
۲۱۶۷	مشاق	۲۱۹۵	مشاق
۲۱۶۸	مشاق	۲۱۹۶	مشاق
۲۱۶۹	مشاق	۲۱۹۷	مشاق
۲۱۷۰	مشاق	۲۱۹۸	مشاق

۲۲۵۸	محل	محمد رضا خاں	۲۲۲۹	مضمون	میر شیت علی	۲۲۰۰	مضطرب	میاں محمد حاجی
۲۲۵۹	محل	مرزا محمد زمان	۲۲۳۰	مضمون	لالہ رام	۲۲۰۱	مضمون	امام الدین
۲۲۶۰	ملوک		۲۲۳۱	مفتی	محمد امین	۲۲۰۲	مضمون	میاں شرف الدین
۲۲۶۱	ملوک	الیشری پرشاد	۲۲۳۲	مفتون	پنڈت موہی رام	۲۲۰۳	مفتی	اللہ خاں
۲۲۶۲	ملوک	شرف الدین	۲۲۳۳	مفتون	دادی علی	۲۲۰۴	مظفر حسین منشی	
۲۲۶۳	ممتاز	فتح علی	۲۲۳۴	مفتون	شیخ عبدالرحیم	۲۲۰۵	مظفر	مظفر علی خاں
۲۲۶۴	ممتاز	مرزا تاسم	۲۲۳۵	مفتون	ناظم علی	۲۲۰۶	مظفر	منشی حسین خاں
۲۲۶۵	ممتاز	حافظ نور محمد	۲۲۳۶	مفتون	ماسٹر گیتی	۲۲۰۷	مظفر	میر کھو خاں
۲۲۶۶	ممتاز	احسن اللہ	۲۲۳۷	مفتون	ابراہیم بیگ	۲۲۰۸	مظفر	الدین
۲۲۶۷	ممتاز		۲۲۳۸	مفتون	کریم بخش	۲۲۰۹	مظفر	شاہ
۲۲۶۸	ممتاز	علی	۲۲۳۹	مفتون	بدر الدین	۲۲۱۰	مظفر	رام پوری
۲۲۶۹	مملوک	علی	۲۲۴۰	مفتون	علی بخش	۲۲۱۱	مظفر	مرزا جان جاناں
۲۲۷۰	ممنون	امانت علی	۲۲۴۱	مفتی	میر مفتی	۲۲۱۲	مظفر	منجد خاں
۲۲۷۱	ممنون	نظام الدین	۲۲۴۲	مفتی	محب علی	۲۲۱۳	مظفر	محمد اسحق
۲۲۷۲	من	بھول پنڈت	۲۲۴۳	مقبول	میر اکبر علی	۲۲۱۴	مظفر	میر حسن علی
۲۲۷۳	منتظر	اسد اللہ	۲۲۴۴	مقبول	محمد ابراہیم	۲۲۱۵	مظفر	محبوب علی
۲۲۷۴	منتظر	لام الدین	۲۲۴۵	مقبول	مقبول احمد	۲۲۱۶	معجز	منشی مرزا محمد رضا
۲۲۷۵	منتظر	خواجہ بخش اللہ	۲۲۴۶	مقبول	ابراہیم بیگ	۲۲۱۷	معروف	احسن اللہ
۲۲۷۶	منتظر	خواجہ عبداللہ خاں	۲۲۴۷	مقبول	محمد ابراہیم	۲۲۱۸	معروف	الہی بخش
۲۲۷۷	منتظر	لوالہ السلام	۲۲۴۸	مقبول	علی سید	۲۲۱۹	معروف	نواب خاں بہادر
۲۲۷۸	منشی	احمد میتا بیگ	۲۲۴۹	مقبول	محمد مقصود	۲۲۲۰	معشوق	علی
۲۲۷۹	منشی	صاحب بیگ	۲۲۵۰	مقیم	محمد مقیم خاں	۲۲۲۱	معظم	محمد معظم مراد آبادی
۲۲۸۰	منشی	شیخ غلام علی	۲۲۵۱	مکارم	مرزا دہلوی	۲۲۲۲	معقول	
۲۲۸۱	منشی	عجائب رائے	۲۲۵۲	مکندرام	پنڈت	۲۲۲۳	معنی	محمد امین
۲۲۸۲	منشی	غلام احمد قادری	۲۲۵۳	مکند لال		۲۲۲۴	معین	معین الدین
۲۲۸۳	منشی	مول چند	۲۲۵۴	مکند لال		۲۲۲۵	معین	شیخ معین الدین
۲۲۸۴	منشی	میر محمد حسین	۲۲۵۵	مکو	شیخ زادہ	۲۲۲۶	مغل	مرزا
۲۲۸۵	منصب	غلام قطب الدین	۲۲۵۶	مکن لال	الہ آبادی	۲۲۲۷	مغل	مرزا مغل علی خاں
۲۲۸۶	منصب	علی خاں	۲۲۵۷	مکن لال		۲۲۲۸	مضمون	مرزا اسحاق

۲۲۸۷	منصور علی سبزواری	۲۳۱۶	موزوں خواجہ علی خاں	۲۳۲۵	میر محمد تقی
۲۲۸۸	منتظر خواجہ بخش اللہ	۲۳۱۷	موزوں میر لوباب لکھنوی	۲۳۲۶	میران سبزواری
۲۲۸۹	منظور احمد	۲۳۱۸	موسوی میر معزالدین	۲۳۲۷	میران میرحاج
۲۲۹۰	منظور بابو خاں	۲۳۱۹	مومن حکیم مومن خاں	۲۳۲۸	میلان میر عسکری
۲۲۹۱	منظور غلام محمد علی	۲۳۲۰	مونس سعادت علی	۲۳۲۹	میون شیخ دلی محمد
۲۲۹۲	منعم راغب علی	۲۳۲۱	مونس میر لوباب	۲۳۳۰	مہدی علی خاں
۲۲۹۳	منعم قاضی نورالحسن	۲۳۲۲	مہاراج راجہ منہس بسکے	۲۳۳۱	میوارام
۲۲۹۴	منعم محمد خاں	۲۳۲۳	مہجور شیخ محمد بخش	۲۳۳۲	ماتواں جان محمد
۲۲۹۵	مولوی اسد اللہ	۲۳۲۴	مہجور لوباب اقبال اللہ	۲۳۳۳	ناجی محمد شاگر
۲۲۹۶	مومن لال	۲۳۲۵	مہدی امیر	۲۳۳۴	نادر کلب حسین خاں
۲۲۹۷	منعم	۲۳۲۶	مہدی حسین خاں	۲۳۳۵	نادر شیخ امام الدین
۲۲۹۸	منور میر منور علی	۲۳۲۷	مہدی علی خاں بہادر	۲۳۳۶	نادر شیخ غلام رسول
۲۲۹۹	منوہر منشی اسد اللہ	۲۳۲۸	مہدی لوباب جلال الدولہ	۲۳۳۷	نادر لالہ گنگا سنگھ
۲۳۰۰	منیر خواجہ آفتاب خاں	۲۳۲۹	مہر بیدار بخت	۲۳۳۸	نادر مرزا مصطفیٰ علی حیدر
۲۳۰۱	منیر سید میر اسماعیل	۲۳۳۰	مہر راحت بیگ	۲۳۳۹	نادر سید نجم الدین
۲۳۰۲	منیر منیر الدین	۲۳۳۱	مہر لالہ ہر چند	۲۳۴۰	نادر محمد عارف علی
۲۳۰۳	منیر قطام الدین	۲۳۳۲	مہر محمد عبداللہ	۲۳۴۱	نادر دہلوی
۲۳۰۴	منیر وجیہ الدین	۲۳۳۳	مہر مرزا احاطم علی بیگ	۲۳۴۲	نارن الہی بخش
۲۳۰۵	موتی	۲۳۳۴	مہر مرزا محمد رضا	۲۳۴۳	نازک زینت جان
۲۳۰۶	موتی لال پنڈت	۲۳۳۵	مہر امین الدولہ	۲۳۴۴	نازین مرزا علی بیگ
۲۳۰۷	موج خدا بخش	۲۳۳۶	مہر لوباب منصور خاں	۲۳۴۵	ناسخ امام بخش
۲۳۰۸	موج کاظم حسین	۲۳۳۷	مہلت مرزا علی	۲۳۴۶	ناصر امیر خاں
۲۳۰۹	موجی موجی رام	۲۳۳۸	مہمان -	۲۳۴۷	ناصر سعادت خاں
۲۳۱۰	موزوں لالہ چتر سنگھ	۲۳۳۹	میر اولاد علی	۲۳۴۸	ناصر سید میر محمد
۲۳۱۱	موزوں لالہ بہاں چند	۲۳۴۰	میر محمد میر علی	۲۳۴۹	ناصر یوسف مرزا
۲۳۱۲	موزوں مرزا قادر بخش	۲۳۴۱	میر محمد	۲۳۵۰	ناصر محمد ابو الفضل
۲۳۱۳	موزوں رام نرائن	۲۳۴۲	میر آغا	۲۳۵۱	ناصر میر ناصر علی
۲۳۱۴	موزوں رحم علی	۲۳۴۳	میر اللہ	۲۳۵۲	ناصر ناصر میاں
۲۳۱۵	موزوں فرزند علی	۲۳۴۴	میر علی	۲۳۵۳	ناصر میر ناصر علی فتیوی

۲۳۴۴	ناصر	نواب ناصر جنگ	۲۳۰۳	نثار	محمد امان	۲۳۳۲	نذیر احمد منشی محمد
۲۳۴۵	ناصر	خان محمد	۲۳۰۴	نثار		۲۳۳۳	نشاخ مولوی عبدالغفور نساج
۲۳۴۶	ناصر	علی شاہ	۲۳۰۵	نثار	علی بیگ مرزا	۲۳۳۴	نسان حسن علی خاں
۲۳۴۷	ناصر	علی عظیم آبادی	۲۳۰۶	نجات	سید کلب علی مرزا	۲۳۳۵	نصبت مرزا احمد علی
۲۳۴۸	ناصر	علی محمد	۲۳۰۷	نجات	شیخ حسن رضا	۲۳۳۶	نسیم برج ناٹھ
۲۳۴۹	ناطق	شیخ احمد شاہ	۲۳۰۸	نجات	میر زین العابدین	۲۳۳۷	نسیم پٹوٹ یا سنگھ یادیا سنگھ
۲۳۵۰	ناظر	شیخ امیر اللہ	۲۳۰۹	نجد	مرزا محمد عباس	۲۳۳۸	نسیم گلزار علی
۲۳۵۱	ناظم	پنڈت غلام پرشاد	۲۳۱۰	نجف	شاہ محمد علی	۲۳۳۹	نسیم مرزا راجہ کدرا ناٹھ
۲۳۵۲	ناظم	میر غلام علی	۲۳۱۱	نجف	علی خواجہ نجف علی	۲۳۴۰	نسیم نواب محمد حسین علی سلطان
۲۳۵۳	نالاں	-	۲۳۱۲	نجف	میر نجف علی	۲۳۴۱	نشاط رائے تلخہ پرشاد
۲۳۵۴	نالاں	عبدالقادر	۲۳۱۳	نجف	علی خاں	۲۳۴۲	نشاط لالیشری سنگھ
۲۳۵۵	نالاں	مرزا محمد جان	۲۳۱۴	نجف	قاضی نجم الدین	۲۳۴۳	نشاط مولوی الہی بخش
۲۳۵۶	نالاں	مرزا محمد عسکری خاں	۲۳۱۵	نجف	مولوی نجم الدین افسر	۲۳۴۴	نشہ میر امجد حسین
۲۳۵۷	نالاں	سید احمد علی	۲۳۱۶	نجف	نجم الدین سید محمد رضا خاں	۲۳۴۵	نصرت لال گوند رائے
۲۳۵۸	نالاں	میر اورمیاں وارث علی	۲۳۱۷	نجیب	میر بہادر علی	۲۳۴۶	نصرت علی
۲۳۵۹	نامی	مشتعل لال	۲۳۱۸	نجف	لالہ گلپست رائے	۲۳۴۷	نصرتی
۲۳۶۰	نامی	سید نور میر آقا حسن	۲۳۱۹	نجف	سید برکت علی	۲۳۴۸	نصیر سید نصر الدین غوثی
۲۳۶۱	نامی	شیخ نظام الدین	۲۳۲۰	نذر	دکنی	۲۳۴۹	نصیر شاہ محمد نصیر الدین
۲۳۶۲	نامی	نواب میر حسام الدین	۲۳۲۱	نذر	محمد یحییٰ علی خاں	۲۳۵۰	نصیر محمد لکھنوی
۲۳۶۳	نامی	محمد شاہ	۲۳۲۲	نذر	مرزا منٹ	۲۳۵۱	نصیر اللہ خاں
۲۳۶۴	نامی	مرزا رجب علی بیگ	۲۳۲۳	نذر	شیخ علی قلی	۲۳۵۲	نصیر الدین مولوی
۲۳۶۵	نامی	نواب سعید الدین	۲۳۲۴	نذر	محمد قاسم دعلوی	۲۳۵۳	نصیر الدین
۲۳۶۶	نامی	بخش خاں نواب	۲۳۲۵	نذر	مولوی رجب اللہ	۲۳۵۴	نظام شیخ محمد نظام الدین
۲۳۶۷	نہی	حکیم محمد شاہ خاں	۲۳۲۶	نذر	میر محمد شفیع	۲۳۵۵	نظام نواب غازی الدین خاں
۲۳۶۸	نثار	سید احمد	۲۳۲۷	نذر	خواجہ محمد اکرم	۲۳۵۶	نظام الدین
۲۳۶۹	نثار	شیخ محمد امین	۲۳۲۸	نذر	سید قاسم علی	۲۳۵۷	نظام الدین منشی
۲۳۷۰	نثار	شیخ محمد قاسم	۲۳۲۹	نذر	رام جو	۲۳۵۸	نظامی سید نظام الدین احمد
۲۳۷۱	نثار	مولوی نثار احمد	۲۳۳۰	نذر	میاں مرزا ارجمند	۲۳۵۹	نظامی شیخ نظام الدین
۲۳۷۲	نثار		۲۳۳۱	نذر	میرا رام الدین	۲۳۶۰	نظر

۲۴۶۱	نظر	بنارسی	۲۴۹۰	نواب	سیلہیر الدین	۲۵۱۹	تیم چند
۲۴۶۲	نظر	کیت رائے	۲۴۹۱	نوازش	حسین خاں	۲۵۲۰	داحد
۲۴۶۳	نظر	مرزا علی	۲۴۹۲	نوازش	علی خاں	۲۵۲۱	داحد
۲۴۶۴	نظر	نواب نظام الدین	۲۴۹۳	نور	حکیم میرزا حسین	۲۵۲۲	داحد
۲۴۶۵	نظم	سید نظام الدین	۲۴۹۴	نور	منشی مصباح حمید	۲۵۲۳	دارث
۲۴۶۶	نظیر	بنارسی	۲۴۹۵	نور	میر فزیر کفوی	۲۵۲۴	دارث
۲۴۶۷	نظیر	سید محمد علی	۲۴۹۶	نور اللہ	از مرزا	۲۵۲۵	دارث
۲۴۶۸	نظیر	شیخ اور میر علی محمد	۲۴۹۷	نور الدین	مولوی محمد	۲۵۲۶	داسطی
۲۴۶۹	نظیر	لالہ کنیت رائے	۲۴۹۸	نور خاں		۲۵۲۷	داسطی
۲۴۷۰	نعمانی	شیخ نعمت اللہ	۲۴۹۹	نور علی		۲۵۲۸	داسطی
۲۴۷۱	نعمت	حکیم عبدالحق	۲۵۰۰	نور کریم		۲۵۲۹	داسطی
۲۴۷۲	نعمت	نواب نعمت اللہ خاں	۲۵۰۱	نور محمد		۲۵۳۰	داسطی
۲۴۷۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ	۲۵۰۲	نوری	شجاع الدین	۲۵۳۱	داسطی
۲۴۷۴	نعمیم	نعمیم الدین خاں	۲۵۰۳	نوری	مولا	۲۵۳۲	واقف
۲۴۷۵	نقد	مہر علی خاں	۲۵۰۴	نوشہ	نواب الدولہ	۲۵۳۳	واقف
۲۴۷۶	نقی	سید علی	۲۵۰۵	نوشہ	نوشہ	۲۵۳۴	والا
۲۴۷۷	نقی	محمد	۲۵۰۶	نوشہ	نوشہ	۲۵۳۵	والہ
۲۴۷۸	نقی	نقی علی خاں	۲۵۰۷	نوشہ	نوشہ	۲۵۳۶	دجابت
۲۴۷۹	نقی	نواب علی خاں بہادر	۲۵۰۸	نوشہ	نوشہ	۲۵۳۷	دجابت
۲۴۸۰	نگراں	میر بندہ علی	۲۵۰۹	نوشہ	نوشہ	۲۵۳۸	دجابت
۲۴۸۱	نگہت	حافظ غلام احمد	۲۵۱۰	نوشہ	نوشہ	۲۵۳۹	دجابت
۲۴۸۲	نگہت	میاں نذیر نیاز علی	۲۵۱۱	نوشہ	نوشہ	۲۵۴۰	دجابت
۲۴۸۳	نگین	-	۲۵۱۲	نوشہ	نوشہ	۲۵۴۱	دجابت
۲۴۸۴	نما	-	۲۵۱۳	نوشہ	نوشہ	۲۵۴۲	دجابت
۲۴۸۵	نمکین	صلاح الدین خاں	۲۵۱۴	نوشہ	نوشہ	۲۵۴۳	دجابت
۲۴۸۶	نمود	شاہزادہ مرزا محمد شاہ	۲۵۱۵	نوشہ	نوشہ	۲۵۴۴	دجابت
۲۴۸۷	نمود	میر جہدی	۲۵۱۶	نوشہ	نوشہ	۲۵۴۵	دجابت
۲۴۸۸	نوا	شیخ ظہور اللہ خاں	۲۵۱۷	نوشہ	نوشہ	۲۵۴۶	دجابت
۲۴۸۹	نواز	علی	۲۵۱۸	نواز	علی	۲۵۴۷	دجابت

۲۵۴۸	دعید	مولوی عبدالرؤف	۲۵۴۷	ولی	مرحمت خاں	۲۶۰۶	ہر دیو سنگھ
۲۵۴۹	دعید	منشی سرفراز علی خاں	۲۵۴۸	ولی	شاہ محمد ولی اللہ	۲۶۰۷	ہر بنس لال
۲۵۵۰	دعید علی		۲۵۴۹	ولی	اللہ شاہ دہلوی	۲۶۰۸	ہر سکھ رائے منشی
۲۵۵۱	دعید	دکنی	۲۵۵۰	دباب	منشی اویس بشیر شاہ	۲۶۰۹	مولادرویش
۲۵۵۲	ددار	مرزا دور	۲۵۵۱	دہمی	میر محمد علی	۲۶۱۰	مرزا محمد
۲۵۵۳	ددار	سلیمان علی خاں	۲۵۵۲	دہم	مرزا محمد	۲۶۱۱	امیر علی خاں
۲۵۵۴	دزیر	شیخ وزیر علی	۲۵۵۳	دالت	یا ہلقی	۲۶۱۲	مولوی نور حسین
۲۵۵۵	دزیر	خواجہ دزیر	۲۵۵۴	دادی	دہلوی	۲۶۱۳	علی خاں
۲۵۵۶	دزیر علی	میرادر منشی	۲۵۵۵	دادی	میر محمد جواد سید	۲۶۱۴	احمد
۲۵۵۷	دزیر خاں محمد		۲۵۵۶	دادی	دکنی	۲۶۱۵	عبداللہ یا عباد اللہ
۲۵۵۸	دزیری	نواب وزیر علی خاں	۲۵۵۷	دادی	حسین خاں سید	۲۶۱۶	میر محفوظ علی
۲۵۵۹	دست	مستقیم خاں	۲۵۵۸	دیشم	حکیم باقر علی	۲۶۱۷	راے گلچند
۲۵۶۰	دصال	حکیم نصر اللہ خاں	۲۵۵۹	دیشم	دکنی	۲۶۱۸	میر عزیز الدین سید
۲۵۶۱	دصف	میر محمد علی	۲۵۶۰	دیشم	حاجی محمد	۲۶۱۹	ملاور علی خاں
۲۵۶۲	دصل	میر احمد علی	۲۵۶۱	دیشم	خواجہ محمد	۲۶۲۰	گوگل چند
۲۵۶۳	دصل	مرزا اسحاق	۲۵۶۲	دیشم	بالنسوی عبدالواسع	۲۶۲۱	میاں
۲۵۶۴	دفا	مولوی عبدالولی	۲۵۶۳	دیشم	میر	۲۶۲۲	محمد داود حیدر آبادی
۲۵۶۵	دفا	حیدر علی	۲۵۶۴	دیشم	مولوی غلام امام خاں	۲۶۲۳	دارت علی خاں
۲۵۶۶	دفا	راجہ نول رائے	۲۵۶۵	دیشم	مرزا اصغر حسین	۲۶۲۴	سہومان داس بابو
۲۵۶۷	دلایت	علی غازی پوری	۲۵۶۶	دیشم	ہدایت علی مولوی	۲۶۲۵	نواب مرزا محمد تقی خاں
۲۵۶۸	دلایت	نواب ولایت علی خاں	۲۵۶۷	دیشم	ہدایت علی	۲۶۲۶	غلام مصطفیٰ
۲۵۶۹	دلایت	میر ولایت اللہ خاں	۲۵۶۸	دیشم	ہدایت اللہ	۲۶۲۷	میر شمس الدین
۲۵۷۰	دلی	حکیم شیخ ولی محمد	۲۵۶۹	دیشم	ہدایت میرن یا شیر ہدایت اللہ	۲۶۲۸	نواب مرزا تقی خاں
۲۵۷۱	دلی	علی محمد خاں	۲۵۷۰	دیشم	ہدایت حسین سید	۲۶۲۹	ہوشیار
۲۵۷۲	دلی	محمد اکبر	۲۵۷۱	دیشم	ہر چند گھوس	۲۶۳۰	ہوشیار
۲۵۷۳	دلی	دلی اللہ سید	۲۵۷۲	دیشم	ہر چند کشور دہلوی	۲۶۳۱	ہودیا
۲۵۷۴	دلی	سید محمد مولیٰ	۲۵۷۳	دیشم	ہر چند رائے	۲۶۳۲	ہدیکا یا ہنیکا خاں
۲۵۷۵	دلی	منشی محمد	۲۵۷۴	دیشم	ہر داس سنگھ	۲۶۳۳	میر غلام حید
۲۵۷۶	دلی	مرزا محمد دہلوی	۲۵۷۵	دیشم			

۲۶۳۵	یار	میر محمد حسین	۲۶۳۶	یمانی	غلام محی الدین	۲۶۳۷	یوسف
۲۶۳۶	یار	شاہ محمد زماں	۲۶۳۷	یعقوب	میر یعقوب علی	۲۶۳۸	یوسف مولوی شیخ
۲۶۳۷	یار	میر محمد دہلوی	۲۶۳۸	یقین	سید محمد حسین	۲۶۳۹	یوسف میر یوسف علی خاں
۲۶۳۸	یار	میر حیدر علی	۲۶۳۹	یقین	میاں الغام اللہ	۲۶۴۰	یوسف
۲۶۳۹	یاس	میاں بنو حیدر آبادی	۲۶۴۰	یکتا	خواجہ معین الدین خاں	۲۶۴۱	یوسف نواب امجد علی
۲۶۴۰	یاس	حکیم اکرام اللہ	۲۶۴۱	یکدل	میر عورت اللہ	۲۶۴۲	یوسف علی خاں
۲۶۴۱	یاس	حسن علی خاں	۲۶۴۲	یکدل	دل اور خاں	۲۶۴۳	یوسف خاں لکھنوی
۲۶۴۲	یاس	خیر الدین	۲۶۴۳	یک رنگ	مصطفیٰ قلی خاں	۲۶۴۴	یوسف شاہ
۲۶۴۳	یاور	شیخ امداد علی	۲۶۴۴	یک رنگ	لالہ بش داس	۲۶۴۵	یوسف علی خاں رامپور
۲۶۴۴	یاور	مرزا یاد رکت بہادر	۲۶۴۵	یکسو	لالہ فتح چند	۲۶۴۶	یوسف علی خاں دہلوی
۲۶۴۵	یکٹی	منشی یحییٰ خاں	۲۶۴۶	یکرو	میاں عبدالوہاب	۲۶۴۷	یونس

تاریخ کے گمشدہ اوراق

حضرت نیاز کے چوبیس افسانوں کا مجموعہ تاریخ و انشاء لطیف کے مترجم کا بلند ترین معیار قائم کرتے ہیں۔ ان افسانوں کے مطالعے سے واضح ہو گا کہ تاریخ کے بھولے ہوئے اوراق میں کتنی دلکش حقیقت پوشیدہ ہیں جنہیں حضرت نیاز کی انشاء نے اور زیادہ دلکش بنا دیا ہے۔

قیمت - ۲ روپے

ادارہ ادب عالیہ - منگھار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ
کراچی ۳

انتخابِ دواوین

مصنف

امام بخش صہبائی - دہلی کالج میں فارسی کے پروفیسر اور غالب، مومن، ذوق اور سرسید وغیرہ کے معاصر تھے۔ فارسی کے زبردست عالم خیال کئے جاتے تھے، سرسید کی آثار الصنادید کے مسودہ کی اصلاح و ترتیب انھیں کی تھی۔ علم بیان و معانی اور قواعد کی مشہور کتاب حدائق البلاغت کا اردو ترجمہ بھی انھوں نے کیا تھا۔

عہد تصنیف و طباعت

دہلی کالج کے پرنسپل بوترس کی فرمائش پر صہبائی نے ۱۸۹۲ء میں اردو کے معروف و ممتاز شعر کا یہ انتخاب کیا تھا۔ جو گارساں و تاسی کے بیان کے مطابق ۱۸۹۳ء میں شائع ہو گیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات

اردو زبان و ادب کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں کلیات و دواوین کو سامنے رکھ کر ممتاز شعرا کا معتد بہ کلام جمع کر دیا گیا ہے اشعار کا انتخاب نہایت پاکیزہ ہے اور مولف کے ذوقِ سلم پر دلالت کرتا ہے۔ دہلی سے لے کر معاصرین تک کا انتخاب انھوں نے بڑی جانفشانی سے کیا ہے۔ اور اس انتخاب میں تمام اصنافِ سخن کو ملحوظ رکھا۔ دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح انھوں نے صرف غزل کے اشعار نہیں دئے بلکہ اس صنف کا انتخاب بھی دیا ہے جس میں کوئی شاعر خصوصیت رکھتا ہے۔ کسی کے کلام کا انتخاب دس بارہ صفحات سے کم میں نہیں ہے۔ ہر نسخہ میں ۲۰ اشعار ہیں۔ شعرا کے حالات بھی درج ہیں لیکن بہت مختصر نصف صفحہ سے زائد کسی کے متعلق نہیں لکھا۔ معاصر شعرا مثلاً غالب، ذوق اور مومن جن سے وہ بخوبی واقف تھے۔ ان پر بھی صرف چند سطریں لکھی ہیں۔ اس لئے کہ ان کا اصل مقصد شعر کا تذکرہ نہیں بلکہ ممتاز شعرا کے کلام کا انتخاب تھا۔

انتخابِ کلام اور حالاتِ زندگی سے قطع نظر اس کتاب کا جو حصہ نہایت بیش قیمت ہے وہ اس کا دیباچہ ہے۔ یہ دیباچہ اردو میں ہے اور اس میں صہبائی نے شعر کی تعریف، تاریخ، وزن، قافیہ، ردیف، عروض اور اصنافِ سخن؛ اجمالاً لیکن عالمانہ روشنی دینی ہے۔ اصنافِ سخن پر خصوصاً بحث کی ہے۔ ہر صنف کے مخصوص و مفید اوزان میں مشہور شعر اور کلام کے نمونے درج کئے گئے ہیں۔ غالباً ان امور پر اردو زبان میں صہبائی سے پہلے کسی اور شخص نے روشنی نہیں ڈالی۔ بعد کے اکثر تذکرہ نگاروں نے "انتخابِ دواوین" سے مدد لی ہے کریم الدین نے، گلدستہ ناریاں، کے نام سے جو تذکرہ لکھا ہے۔ اس شعر کے حالات اکثر لفظ بلفظ اسی تذکرے سے نقل کئے ہیں لیکن انوں کے انھوں نے صہبائی یا ان کے انتخاب کا کہیں ذکر نہیں کیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	دہلی - شمس علی اللہ گجراتی	۴	شاہ نصیر	۱۰	منشی مولیٰ چند	۱	منشی مولیٰ چند
۲	درد خواجہ میر درد	۸	منون	۱۱	ذوق	۲	درد خواجہ میر درد
۳	سودا رفیع الدین	۹	ناسخ	۱۲	مومن	۳	سودا رفیع الدین

مدح الشعراء

مصنف | نواب عنایت حسین خاں ابن علی ابراہیم خلیل مصنف گلزار ابراہیم -

عہد تصنیف و طباعت | دیباچہ سے پتہ چلتا ہے کہ اس تذکرے کی ترتیب کے وقت لکھنؤ میں نصیر الدین حیدر - انگلستان میں ملکہ وکٹوریہ اور دہلی میں اکبر شاہ ثانی حکمران تھے - مولانا امتیاز علی خاں عشی نے تحقیق سے بتایا ہے کہ ۱۲۶۶ھ تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں اس لئے یہ تذکرہ اسی سال یا اس سن کے بعد مرتب ہوا ہے۔
اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود ہے -

خصوصیت | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۷۹ ریختہ گو شاعروں کا ذکر آیا ہے - حالات زندگی بہت مختصر ہیں اور نمونہ کلام کو خود مصنف نے محسن، مدس، مرثیہ یا مثلث کر کے پیش کیا ہے -

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آصف	۱۰	ابدا	۱۹	جمیل
۲	امیر	۱۱	افش	۲۰	حسن
۳	انشاء اللہ خاں	۱۲	افسر	۲۱	خسرو
۴	آتش	۱۳	انور	۲۲	درد
۵	اصغر	۱۴	الہ	۲۳	ذاکر
۶	اجمل	۱۵	افضل	۲۴	رسم
۷	اعلیٰ	۱۶	بیباک	۲۵	راسخ
۸	-	۱۷	بسل	۲۶	سلامت
۹	اخلاص	۱۸	بیخود	۲۷	سردور

۱۵ دستور الفصاحت - مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عشی -

۲۸	شوق	میر منی الدین	۴۲	علی اصغر	مرزا علی اصغر	۵۶	۵۷	میرن
۲۹	شاعر	میر بہادر حسین	۴۳	غریب	غریب	۵۷	۵۸	لالہ محبوب سنگھ
۳۰	شیفیتہ	مرزا محمد شیفیتہ	۴۴	قمر	قمر الدین علی خاں	۵۸	۵۹	سید محمد حسین عوف امیر لغاب
۳۱	شہر علی	مرزا باقر علی شہر علی	۴۵	قتیل	مرزا احمد حسن	۵۹	۶۰	مظلوم
۳۲	شور	(انٹرنیشنل) بدایافت زریہ	۴۶	گیاں	شیخ تصدق حسین	۶۰	۶۱	موزوں
۳۳	۴۷	کلیم	کلیم اللہ	۶۱	۶۲	مہجور
۳۴	شفقت	مرزا احمد علی خاں	۴۸	لطف	لطف علی	۶۲	۶۳	ناظر احمد خاں
۳۵	شہید	مولوی غلام امام شہید	۴۹	مصطفیٰ	شیخ غلام بہدانی	۶۳	۶۴	منشی
۳۶	شوق	۵۰	میر	محمد تقی	۶۴	۶۵	مومن علی
۳۷	شور	میر ککو	۵۱	محیط	منشی رام جس	۶۵	۶۶	نصیر
۳۸	ضیا	میر ضیاء الدین	۵۲	جہدی	جہدی علی خاں عرف پیر نواب	۶۶	۶۷	ناصر
۳۹	طیش	مرزا جاجان	۵۳	جہدی	مرزا احمد جہدی خاں	۶۷	۶۸	نمود
۴۰	...	لالہ شہید سنگھ	۵۴	مرزا	مرزا ابو علی خاں	۶۸	۶۹	ناسخ
۴۱	مالی قدر	مرزا علی قدر بہادر	۵۵	مشتاق	نواب ناصر الدین علی خاں	۶۹	۷۰	وصل
								انعام اللہ خاں

۱۔ اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے اس طرح شعرائے تعداد ۲۸ رہتی ہے۔

۲۔ مدائح اشعرا کی تفصیلات کے لئے میں کرمی اکبر علی خاں صاحب کا شکر گزار ہوں (فرقان)

شبستان کا قطرہ گوہرین

مولانا نیاز فتحپوری کے بہترین افسانوں کا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت خیالات اور پاکیزگی کے بہترین شاہکار پیش کئے گئے ہیں۔ ہر افسانہ اپنی جگہ معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔ قیمت - ایک روپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ کارڈن مارکیٹ
کراچی ۳

فهرست شعراء

شماره	تخلص و نام	شماره	تخلص و نام	شماره	تخلص و نام
۱	آتش	۲۹	رغبت میر...	۵۴	قاسم علی خان
۲	اسد	۳۰	رقت مرزا قاسم علی	۵۸	کلیتم
۳	انقا	۳۱	زنگین سعادت یار خان ؟	۵۹	کرم
۴	آرزو	۳۲	روشن روشن شاه	۶۰	حویا
۵	احسان	۳۳	سرور اعظم الدوله	۶۱	عن بیگم
۶	احسن	۳۴	سعادت سعادت علی	۶۲	لطف مرزایی
۷	امکان	۳۵	سعد سجد الدین خان	۶۳	حیر نوب ایمن الدوله
۸	ایمن	۳۶	سلیمان مرزا سلیمان شکوه	۶۴	میر ناصر خان
۹	بقا	۳۷	سودا مرزا رفیع	۶۵	مجت نواب
۱۰	افزار	۳۸	نهر احمد حسین (کاتب الحروف)	۶۶	مسرور
۱۱	بیدار	۳۹	پشتیدی کرامت علی	۶۷	مفتون
۱۲	برق	۴۰	شیفته نواب مصطفی خان	۶۸	مست مولوی فضل رسول بدایونی
۱۳	تسکین	۴۱	شرر	۶۹	ملقمس مهدی
۱۴	جن	۴۲	صاحب امیر الفاطمه ؟	۷۰	مشتون سید ... الدین
۱۵	ثابت	۴۳	ظفر مرزا ابو ظفر بادشاه	۷۱	منظر نور اسلام ؟
۱۶	جرات	۴۴	طاهر	۷۲	منت میر قمر الدین
۱۷	جانی	۴۵	عاشق آقا حسین علی خان	۷۳	مقصود ناسطوم
۱۸	جنا	۴۶	عشق حکیم عرب الله خان ؟	۷۴	مشاق عبداللہ خان
۱۹	جوان	۴۷	عشق فرخ غلام محمد	۷۵	مزن مومن خان
۲۰	حسن	۴۸	عشقی طالب علی خان	۷۶	مصطفی غلام ... بدایونی
۲۱	خشر	۴۹	غریب	۷۷	معروف الهما بخش خان
۲۲	حسین	۵۰	غافل	۷۸	میر محمد نفی
۲۳	علیق	۵۱	فضل فضل مولانا خان	۷۹	ناتج شیخ امام بخش
۲۴	غلام	۵۲	نقیع رزاق جعفر علی	۸۰	نیاز مولوی نیاز احمد
۲۵	غاتی	۵۳	نقان اشرف خان	۸۱	وخت غلام علی خان
۲۶	ورد	۵۴	فرع فرع علی	۸۲	دور خواجہ دیر
۲۷	ذوق	۵۵	قائم تمام الدین	۸۳	پیش غلام مرتضی
۲۸	ذکی	۵۶	قدرت قدرت الله	۸۴	یاسین فیر الدین
				۸۵	غزالی

گلدستہ نازنیناں

مصنف منشی کریم الدین ابن سراج الدین پانی پتی، جنہوں نے فیلن صاحب کے ساتھ مل کر ۱۸۷۸ء میں گارسان دتاسی کی تالیف کی تاریخ ادب ہندوستان جلد اول کا آزاد اردو ترجمہ کیا اور طبقات شعرائے ہند نام رکھا

عہد تصنیف و طباعت کریم الدین نے دیباچہ میں لکھا ہے کہ "ماہ ذی الحجہ ۱۲۶۸ھ مطابق دسمبر ۱۸۵۲ء میں تمام ہوا اور ماہ صفر ۱۲۶۹ھ مطابق ماہ فروری ۱۸۵۳ء میں چھپنا شروع ہو گیا اور نام

اس کا گلدستہ نازنیناں رکھا گیا۔ لیکن کتاب کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۸ھ یعنی سال طباعت تک اس میں اضافہ ہوتے رہے ہیں۔ کتاب کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور زین العابدین عارف کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے بھی اس کا تمام اور اشاعت دونوں کا سال ۱۲۶۸ھ ظاہر ہوتا ہے۔

گلدستہ نازنیناں غالباً پہلی بار ۱۲۶۸ھ میں مطبع رفاه عام سے شائع ہوا۔ آغاز کتاب سے پہلے شاہ ظفران کے دیبچہ اور رمز کے کلام کا انتخاب ہے جو ۲ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات "گلدستہ نازنیناں" اردو میں ہے۔ مصنف نے دیباچہ میں یہ دعوے کیے ہیں کہ انہوں نے اس تذکرے کو عروض و قواعد کے اہم مباحث اور تاریخ شعر و احوال سخن کا تذکرہ کر کے ہر طرح جامع بنانے کی کوشش کی ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ مصنف نے ایسا ہی کیا ہے۔ ابتدائی چھ صفحوں میں انہوں نے تاریخ شعر پر روشنی ڈالی ہے۔ لیکن بہت مرمضی۔ دوسرے مسائل یعنی علم بیان و عروض کو انہوں نے کہیں نہیں چھیڑا۔ شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ دواوین کے طویل انتخابات البتہ درج کردئے ہیں۔

کریم الدین نے اس طرف اشارہ تو نہیں کیا لیکن مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ "گلدستہ نازنیناں" کو انہوں نے صہبائی کے "انتخاب دواوین" کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ صہبائی ہی کی تقلید میں انہوں نے شعرا کے حالات و انتخابات کلام کے ساتھ علم عروض و قواعد سے بحث کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ لیکن وہ اسے نہ کر سکے۔ آغاز شاعری سے متعلق کئی انہوں نے جو کچھ لکھا ہے وہ انتخاب دواوین سے ماخوذ ہے۔ یہی نہیں بعض شعرا کے اکثر حالات حروف بہ حروف صہبائی کے انتخاب سے نقل کئے گئے ہیں۔ فرق یہ ہے کہ صہبائی نے صرف بارہ ممتاز شاعروں کا انتخاب کلام دیا ہے اور کریم الدین نے تقریباً اوتیس کا۔

حالات زندگی نہایت مختصر ہیں کلام کے انتخابات البتہ صہبائی کے طرز پر خامے طویل ہیں۔ اس انتخاب میں صرف غزل کے اشعار نہیں بلکہ قصائد، مثنویات اور رباعیات سبھی شامل ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	خواجہ میر درد	۱۴	تسکین	۲۷	دولہن بیگم
۲	میر تقی میر	۱۵	شیفتہ	۲۸	جینا بیگم
۳	سودا	۱۶	ممنون	۲۹	جانی
۴	مومن	۱۷	قاسم	۳۰	زینت
۵	ذوق	۱۸	عشق	۳۱	صاحب جی
۶	جرات	۱۹	ہدایت	۳۲	نزاکت
۷	انشاء	۲۰	نصیر	۳۳	دلبر
۸	معروف	۲۱	ولی	۳۴	جان
۹	اسد	۲۲	نظیر	۳۵	ہامہ
۱۰	عارف	۲۳	احسان	۳۶	چرکین
۱۱	آتش	۲۴	حاتم	۳۷	ظفر
۱۲	ناسخ	۲۵	نکبت	-	-
۱۳	مصطفیٰ	۲۶	انیم	-	-

نقاب اٹھ جانے کے بعد

مولانا نیاز فتحپوری کے تین افسانوں کا مجموعہ جس میں بتایا گیا ہے کہ ہمارے ملک کے ہادیان طریقت اور علمائے کرام کی زندگی کیا ہے اور ان کا وجود ہماری معاشرت و اجتماعی حیات کے لئے کس درجہ سم قابل ثابت ہوتا رہا ہے۔ زبان، پلاٹ اور انشاء کے لحاظ سے جو مرتبہ ان افسانوں کا ہے وہ دیکھنے سے تعلق رکھتا ہے۔ قیمت: ۷۵ روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

گلستانِ بے خزاں

مصنف | حکیم میر قطب الدین باطن، مرید مولوی غلام نصیر الدین عرف کا لے میاں شاہجہاں آبادی۔ باطن کے والد کا نام حکیم محمد ظاہر تھا اور وہ محلہ تاج گنج آگرہ میں رہتے تھے۔ باطن نے عربی فارسی کی تعلیم نظیر اکبر آبادی سے حاصل کی تھی اور شعر و سخن میں بھی انھیں سے مشورہ کرتے تھے۔

باطن نے تذکرے میں اپنے حالات بھی درج کئے ہیں اور ان کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ انھیں اشعار جمع کرنے کا شوق لڑکپن سے تھا۔ چار دوا دین، ایک مثنوی اور "عجازِ رقم" (ختمہ بر مقسوی میر حسن) کے علاوہ گلستانِ بے خزاں ان سے یا نگار ہے۔ باطن نے تقریباً ۳۵-۳۶ سال کی عمر میں یہ تذکرہ بہ زبان اردو لکھا ہے۔ تذکرے کے **عہد تصنیف و طباعت** | آخری صفحات میں قطعات تاریخ تالیف درج ہیں۔ ان سے ۱۱۶۵ھ تکلیے ہیں۔ لیکن باطن نے ایک تاریخ اس طور پر بھی درج کی ہے۔

خاتمہ نے جب دیا جواب سوال
منصفان زمانہ کہنے لگے
بلبل فکر پھر تو اسے باطن
نام تاریخی اس شگوفے کا
دو بروکھ کے گلشن بے خا۔
ہے گلستانِ بے خزاں میں بہار
چھپایا یہ کھول کر منقار
"نغمہ عندلیب کہہ لے بار"

"نغمہ عندلیب" سے اس کا سال تصنیف ۱۱۶۱ھ نکلتا ہے۔ غالباً یہ سال آغاز ہے حقیقت یہ تذکرہ ۱۱۶۵ھ میں مکمل ہوا اور ماہ جمادی الاول ۱۱۶۵ھ مطابق جون ۱۸۷۵ء میں پہلی بار مطبع نول کشور سے شائع ہوا ہے۔ شروع میں ۳ صفحہ کا دیا ہے۔ اصل تذکرہ ۲۸۸ صفحوں پر ختم ہو جاتا ہے لیکن آخری چند صفحات میں توفیق و قطعات تاریخ ہیں اور اس طرح اس کے صفحات ۲۹۶ تک پہنچ جاتے ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور شیفتہ نے گلشن بے خار کے جواب میں لکھا کہ یہ ہے۔ دیا چو میں باطن نے لکھا کہ تذکرہ "گلشن بے خار" تالیف نواب مصطفیٰ خاں متخلص بہ شیفتہ جوادوں سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ حضرت ہیں تو ابی پرزینتہ۔ سب کو حقارت سے یاد کیا۔ اپنی ادھات کو بر باد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت ہیچو آمیز ہے۔ اور عبارت تذکرہ کی وہ مثل کہ آدھا تیر آدھا بٹیر، تذکرہ اردو عبارت فارسی یہ ان کی اور ان کے استاد کی عقل کا پھیر ہے۔ پس جن عباسوں کو گمان احقر کی غلطی پر ہو گلشن بے خار کو ملاحظہ فرمایا راست و دروغ واضح ہو جائے گا۔ ایسی ایسی بے انصافیاں جب نظر آئیں تو عاصی حکیم قطب الدین متخلص بہ باطن نے

نہ اس کا تاریخی نام نغمہ عندلیب ہے۔ جس سے ۱۱۶۱ھ نکلتے ہیں۔ آخری صفحات میں باطن نے لکھا کہ ۵ سال آغاز تاریخ کا ہے۔ گلستانِ بے خزاں ۱۱۶۵ھ دوسرے مصرعے بھی ۱۱۶۵ھ بنتے ہیں۔ لیکن مکمل تاریخ درج اول ۱۱۶۵ھ ہے جیسا کہ باطن نے دیا ہے میں لکھا ہے۔

۵ داستانِ تاریخ اردو، حارس حسن ناہدی۔

ایک تذکرہ بہ جواب نکلش بے غار بہ عبارت اردو زبان جمع کیا جس کا نام رکھا "گلستان بے خزاں" شیعہ سے باطن کی محاممت کا اصل سبب یہ تھا کہ شیعہ نے نکلش بے غار میں باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے متعلق لکھ دیا تھا کہ "اُن کے اشعار بازاری لوگوں کی زبان پر جاری ہیں۔ ان اشعار کی بنا پر نظیر شعروں میں شمار ہونے کے لائق نہیں۔"

باطن نے اپنے تذکرے میں اس کا انتقام لے لیا اور شیعہ کے احباب، استاد اور ممدومین کو جی کھول کر گالیاں دیں، شیعہ نے مومن اور آزردہ کی بڑی تعریفیں کی تھیں۔ دونوں کے کلام میں باطن نے معائب نکلے اور آزردہ کے اشعار پر اصل حس دیں۔ اس انتقامی جذبے کا یہ اثر ہوا کہ "گلستان بے خزاں" کی تحریر میں توڑن اعتدالی باقی نہ رہا۔ تذکرہ مخالفین کی بچو اور موافقین کی مدح کا مجموعہ بن گیا۔ اپنے استاد نظیر اکبر آبادی کی تعریف میں انھوں نے بڑی مبالغہ آمیزی سے کام لیا اور ان کا ذکر بیس صفحات میں کیا۔ لیکن اس سے بڑا فائدہ یہ ہوا ہے کہ "نظیر اکبر آبادی" رفتہ رفتہ منظر عام پر آ گئے اور آج ان کا نام میر وغائب کے ساتھ لیا جاتا ہے۔ فکر کی بلندی نہ سہی لیکن سماجی زندگی اور مقامی آب و ہوا کی عکاسی کے لحاظ سے واقعی اردو کا کوئی شاعر ان کی ہم سہری کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ شیعہ نے نظیر کے ساتھ واقعی زیادتی کی تھی اور یہ شیعہ ہی کی متعبدی رائے کا اثر تھا کہ نظیر بہت دنوں تک نام نہ رہے۔ باطن نے انھیں اچھالا اور اس طرح کہ عام و خاص دونوں ان کی طرف متوجہ ہوئے اور آج نظیر کو قبول نام حاصل ہو رہا ہے وہ تفصیل کا محتاج نہیں رہا ہمارے نزدیک باطن کے تذکرے کا بڑا حاصل یہ ہے کہ اس کی بدولت ایک وقت زدہ شاعر کو ادبی تاریخ میں مناسب جگہ مل گئی۔

یوں باطن کے تذکرے کا انداز ضامانہ ہے انھوں نے عموماً عبارت آرائی اور بے جا تعریف و تنقیص میں زور دیا صرف کیا ہے۔ حالات البتہ قدرے تفصیلی ہیں اور معاصرین کے متعلق ایسی اہم معلومات فراہم کرتے ہیں لیکن سب سے طویل ذکر نظیر اکبر آبادی کا ہے۔ اتنا کلام میں البتہ بڑے اختصار سے کام لیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احمد احمد سیگ	۷	آزاد امیر الدین	۱۳	ایمان شیر محمد خاں
۲	احمد غلام احمد	۸	آزاد فقیر اللہ	۱۴	اباس شیخ میرزاں
۳	آبہ نجم الدین	۹	آزاد فقیر اللہ	۱۵	ابن ہشام مرزا رضا علی
۴	افصا حسرت علی شاہ	۱۰	آزاد لالہ رام - ملکہ	۱۶	اونسیں جمی الدین
۵	اسمیر واجد مجمل علی	۱۱	آشوب امداد علی	۱۷	اشفہ میر منور علی
۶	آرام پریم ناتھ	۱۲	اشفہ عظیم الدین	۱۸	انشا انشا اللہ خاں

۱۹	آصف	آصف الدولہ	۴۸	اسم	محمد علی	۷۷	آتش	حیدر علی
۲۰	انجام	امیر خاں	۴۹	اسعد	اسعد بخت	۷۸	آباد	-
۲۱	آفتاب	شاہ عالم	۵۰	اہام	شرف الدین	۷۹	اشکی	غلام محی الدین
۲۲	آفرین	قلندر بخش	۵۱	اکبر	اکبر خاں	۸۰	اعظم	میر اعظم علی
۲۳	انتظار	-	۵۲	اسد	میرامانی	۸۱	اثیم	محمد علی
۲۴	انیس	امیر الدولہ	۵۳	اسیر	-	۸۲	احمد	غلام محی الدین
۲۵	آفاق	فرید الدین	۵۴	اسلام	شیخ الاسلام	۸۳	ادب	محی الدین
۲۶	النور	ولی محمد خاں	۵۵	اشفاق	-	۸۴	بخشی	حسین بخش
۲۷	آنگاہ	حسن علی	۵۶	اشرف	محمد اشرف	۸۵	بیدا	میر محمد علی
۲۸	امانت	امانت رائے	۵۷	اطہر	محی الدین	۸۶	بقا	محمد بقا
۲۹	آنگاہ	-	۵۸	اعظم	اعظم خاں	۸۷	برکت	برکت اللہ
۳۰	امی	روشن بیگ	۵۹	افسوس	میر شیر علی	۸۸	بیان	خواجہ احسن اللہ
۳۱	اٹل	عبد الجلیل	۶۰	افتر	-	۸۹	برشتہ	مشرف
۳۲	امجد	امجد	۶۱	آزاد	اسد اللہ	۹۰	برکت	برکت علی
۳۳	اثر	علی حسین علی	۶۲	ارشاد	الور علی	۹۱	بجواب	-
۳۴	احسان	-	۶۳	ادستاد	محمد بخش	۹۲	بجود	نرائن داس
۳۵	امانی	میرامانی	۶۴	امیر	اعظم علی	۹۳	بیجان	شنبو ناتھ
۳۶	احسان	عبد الرحمن	۶۵	آرام	کھن لال	۹۴	بزار	حسین بخش
۳۷	امین	محمد املعلی	۶۶	آزردہ	صدر الدین	۹۵	بے باک	نجف علی
۳۸	امین	امین الدین	۶۷	احسن	-	۹۶	بسمل	جبار علی
۳۹	احسن	مرزا احسن	۶۸	افسر	غلام اشرف	۹۷	بیتاب	عباس علی خاں
۴۰	امین	محمد امین	۶۹	الفت	-	۹۸	بشیر	بشارت علی خاں
۴۱	احسن	احسن اللہ خاں	۷۰	امیر	علی محمد خاں	۹۹	بیتاب	-
۴۲	امیر	-	۷۱	امین	امین الدین	۱۰۰	بیتاب	سیوک رام
۴۳	احقر	جواد علی	۷۲	امانی	-	۱۰۱	بیتاب	خداوردی خاں
۴۴	امیر	امیر الدولہ ظفر علی شاہ	۷۳	احقر	-	۱۰۲	بہادر	بینی بہادر
۴۵	افتر	اکبر علی	۷۴	افسوس	-	۱۰۳	بیتاب	-
۴۶	الفت	منگل سین	۷۵	انصاف	عبد الرحمن	۱۰۴	بشیر	محمد علی
۴۷	ارمان	-	۷۶	اسیر	نگلزار علی	۱۰۵	باطن	قطب الدین

۱۰۶	بہار	۱۳۵	تکین میر حسین	۱۶۴	جوہر احمد علی
۱۰۷	بہجت	۱۳۶	تکین سعادت علی	۱۶۵	جراح غلام ناصر
۱۰۸	پیام شرف الدین علیہ	۱۳۷	تجلی میر غلام علی	۱۶۶	جوشش محمد عارف
۱۰۹	پردانہ جہونت رائے	۱۳۸	تنہا کفایت علی	۱۶۷	جینا جینا بیگم
۱۱۰	پردانہ محمد بیگ	۱۳۹	تپش مدد علی	۱۶۸	جلال الف شاہ
۱۱۱	بسیط آئند سرور	۱۴۰	تمکین محمد یوسف	۱۶۹	چرکیں -
۱۱۲	بیدل غلام حسین	۱۴۱	شنا ثنا اللہ	۱۷۰	جان جان صاحب
۱۱۳	بحر	۱۴۲	ثروت سید درویش	۱۷۱	جوش نیاز احمد
۱۱۴	برق نجم الدین	۱۴۳	ثابت معز الدین	۱۷۲	جان جان صاحبہ
۱۱۵	پذیر نشاء علی	۱۴۴	شنا شمس الدین	۱۷۳	خیر نبی بخش
۱۱۶	تصویر	۱۴۵	ثاقب	۱۷۴	حسرت ذوقی رام
۱۱۷	تراب تراب علی	۱۴۶	ثابت اجابت علی	۱۷۵	حسن میر غلام حسن
۱۱۸	تمکین نشاء علی	۱۴۷	جرات قلندر بخش	۱۷۶	حسرت -
۱۱۹	تسلی شیکارام	۱۴۸	جنون مرزا نجف علی	۱۷۷	حسرت جعفر علی
۱۲۰	تنہا محمد عیسیٰ	۱۴۹	جعفر باقر علی	۱۷۸	حجام عنایت اللہ
۱۲۱	تابان عبدالحی	۱۵۰	جام کنور حسین	۱۷۹	حسین نواب غلام حسین
۱۲۲	تنہا محمد اسحق	۱۵۱	جانی بیگم جان	۱۸۰	حیف چراغ علی
۱۲۳	ترقی مرزا تقی خاں	۱۵۲	چھمن چھمن نائید	۱۸۱	حاتم ظہور الدین
۱۲۴	تاب مہتاب رائے	۱۵۳	جان جان علی	۱۸۲	حسنت محترم علی
۱۲۵	تجتر غلام مصطفیٰ	۱۵۴	جہاندار جہاندار شاہ	۱۸۳	حیدر حیدر علی
۱۲۶	تمکین صلاح الدین	۱۵۵	جہانگیر مرزا جہانگیر	۱۸۴	حافظ محمد اشرف
۱۲۷	تجلی	۱۵۶	جلال	۱۸۵	حیدر حسام الدین
۱۲۸	تپش محمد اسماعیل	۱۵۷	جولان میر حسن علی خاں	۱۸۶	حسنت میر محمد علی
۱۲۹	تپش -	۱۵۸	جنون شاہ غلام مرتضیٰ	۱۸۷	حالی محب علی
۱۳۰	تغش -	۱۵۹	جنون خیر الاسلام	۱۸۸	حبیب
۱۳۱	تجلی محمد عظیم	۱۶۰	جوشش محمد روشن	۱۸۹	حضور بالکنندہ
۱۳۲	تجلی محمد حسین	۱۶۱	جوان نعیم بیگ	۱۹۰	حیران حیدر علی
۱۳۳	تصور حیدر حسن	۱۶۲	جوشش رحیم اللہ	۱۹۱	حیرت اجود سیار پشاد
۱۳۴	تجلی شاہ تجلی	۱۶۳	جذب میر بہکاری	۱۹۲	حزین

۱۹۳	حافظ	محمد حفیظ	۲۲۲	خان	محمدی خان	۲۵۱	ذکا	لالہ خوب چند
۱۹۴	حکیم	محمد اشرف	۲۲۳	خاکسار	میر محمد یار	۲۵۲	ذوق	ذوقی شاہ
۱۹۵	حقیقت	میر شاہ حسین	۲۲۴	خادم		۲۵۳	ذاکر	مرزا احمد بیگ
۱۹۶	حیرت	فخر الدین	۲۲۵	خستہ	عبداللہ خان	۲۵۴	ذوقا	ذوقا
۱۹۷	حکیم	محمد پناہ خان	۲۲۶	خلق	جادو نرائن	۲۵۵	ذکار	ذکار اللہ خان
۱۹۸	حیرت	میر مراد علی	۲۲۷	خوشنود		۲۵۶	ذوقی	ذوقی
۱۹۹	حقیر	امام الدین	۲۲۸	درد	خواجہ محمد	۲۵۷	راسخ	ظفر باب خان
۲۰۰	حسن	خواجہ حسن	۲۲۹	درویش	میر شاہ علی	۲۵۸	راجہ	ہمارا جہ بروت سنگھ
۲۰۱	حسن	الواحسن	۲۳۰	درغ	میر محمدی	۲۵۹	بہادر	
۲۰۲	حسن	مرزا احسن	۲۳۱	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۶۰	رقت	
۲۰۳	حسین	غلام حسین	۲۳۲	وانا	میر فضل علی	۲۶۱	رسا	
۲۰۴	حسن	حسن علی خان	۲۳۳	دریغ	زین العابدین	۲۶۲	رضا	
۲۰۵	حکیم	نہال الدین	۲۳۴	دانا	داراجنت	۲۶۳	رستم	سید رستم علی خان
۲۰۶	حیا	رحیم الدین	۲۳۵	داؤد		۲۶۴	رسوا	لالہ آفتاب رائے
۲۰۷	حزین	بہادر علی	۲۳۶	دنخوش	لالہ بہادر سنگھ	۲۶۵	رسا	علیم اللہ
۲۰۸	حشمت	فخر الدین	۲۳۷	دردمند	کریم الدین خان	۲۶۶	رسم	غلام محمد
۲۰۹	خائق	عبد الخالق	۲۳۸	دل	آزاد جان	۲۶۷	رضا	سید محمدی
۲۱۰	خائق	خائق بخش	۲۳۹	دلی	شمس الدین	۲۶۸	رضا	میر رضا علی
۲۱۱	خلیل	ابراہیم علی	۲۴۰	دلسوز	خیرات خان	۲۶۹	رضا	میر محمد رضا
۲۱۲	خندان		۲۴۱	دولہ بیگم	بی بی بیگم	۲۷۰	رضا	مرزا جیون
۲۱۳	خیال	غلام حسن	۲۴۲	دلی	زبدۂ آفتاب خان	۲۷۱	رضی	سید اللہ درہی خان
۲۱۴	خاکی	حیدر بیگ	۲۴۳	دلی		۲۷۲	راقم	لالہ بندرا بن
۲۱۵	خادم		۲۴۴	دلگیر	میر حمایت اللہ	۲۷۳	رضی	مرزا رضی خان
۲۱۶	خلق	میر احسن	۲۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۲۷۴	راغب	مرزا ایمان علی بیگ
۲۱۷	خلیق	میر محسن	۲۴۶	دوست		۲۷۵	رغبت	
۲۱۸	خادم	خادم علی	۲۴۷	دیوانہ	مرزا احمد علی خان	۲۷۶	رافت	رؤف
۲۱۹	خان	اشرف خان	۲۴۸	داغ	میاں بلایت علی	۲۷۷	رفیق	امین اللہ
۲۲۰	خستہ	غلام قطب	۲۴۹	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۷۸	راسخ	غلام علی
۲۲۱	خرد	فخر الدین	۲۵۰	ذوہ	لال رام ناتھ	۲۷۹	رفافت	مرزا مکین

۲۸۰	رجبت	سید عبدالمعانی	۳۰۸	سامی	مرزا محمد بایگ	۳۰۷	سرعت	سعید الدین خاں
۲۸۱	روشن	روشن شاہ	۳۰۹	سبحان	عبدالسبحان	۳۰۸	سعید	سلطان خاں
۲۸۲	رفیع	رفیع الدین	۳۱۰	سبقت	مرزا منگل	۳۰۹	سلطان	شاد
۲۸۳	رنگین	لالہ پورن لعل	۳۱۱	سجن	حکیم مرزا محمد حسین	۳۱۰	شاد	خوش وقت رائے
۲۸۴	رفعت	مرزا قاسم بی بیگ	۳۱۲	سر سہر	مرزا ارین العابدین	۳۱۱	شاداب	اللہ یار بیگ
۲۸۵	رونق	میر غلام حیدر خاں	۳۱۳	سجاد	میر سجاد	۳۱۲	شاد	احمد حسین
۲۸۶	رند	مہربان خاں	۳۱۴	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ	۳۱۳	شاد	رجب علی
۲۸۷	رضا	حمید الدین	۳۱۵	سراج	سراج الدین علی	۳۱۴	شاد	شاگر علی
۲۸۸	رند	لالہ گنگا پرشاد	۳۱۶	سرور	اعظم الدولہ میر محمد خاں	۳۱۵	شاد	سعد اللہ
۲۸۹	رنج	میر نذیر	۳۱۷	سراج	مرزا حبیب علی بیگ	۳۱۶	شاگر	محمد ہاشم
۲۹۰	راز	حیدر آبادی	۳۱۸	سرور	مرزا ایزد بخش	۳۱۷	شاگر	میر حاجی
۲۹۱	رنگین	سعادت یار خاں	۳۱۹	سلطان	سعید الدین خاں	۳۱۸	شائق	نذیر الدین
۲۹۲	رضا	شیخ حسن رضا	۳۲۰	سکندر	محمد علی	۳۱۹	شائق	شرف الدین
۲۹۳	رمز	محمد سلطان	۳۲۱	سعادت	سعادت علی	۳۲۰	شرف	میر مہدی
۲۹۴	رفعت	مرزا پیار محمد عالم	۳۲۲	سلطان	نظر اللہ خاں	۳۲۱	شرف	شمس الدین
۲۹۵	رسا	مرزا اکرم الدین صاحب قلم	۳۲۳	سلیمان	نجم الدین	۳۲۲	شرف	شریف بیگ
۲۹۶	رہا	ایمان علی الدین	۳۲۴	سلام	سلیمان شکوہ	۳۲۳	شریف	مرزا صادق
۲۹۷	ربط	غلام محمد خاں	۳۲۵	سرعت	محمد رفیع	۳۲۴	شریف	شرافت علی
۲۹۸	ربا	سینج مہدی علی	۳۲۶	سوز	محمد میر	۳۲۵	شریف	جعفر علی
۲۹۹	زکی	میر زہیر علی	۳۲۷	سوز	مہربان بیگ	۳۲۶	شریف	ابراہیم بیگ
۳۰۰	زینت	میر بہان الدین	۳۲۸	سوز	غلام رسول	۳۲۷	شریف	لالہ امر ناتھ
۳۰۱	زار	میر یون علی	۳۲۹	سوز	قطب علی	۳۲۸	شعلہ	محمد شفیع
۳۰۲	زار	سید محمد زار	۳۳۰	سیادت	مجاہد الدین	۳۲۹	شفیق	حکیم یار علی
۳۰۳	زکی	بسم اللہ خاں	۳۳۱	سحر	محمد یعقوب علی خاں	۳۳۰	شکوہ	منظر علی
۳۰۴	زخم	سیر محمد ناصر	۳۳۲	سحر	محمد یعقوب علی خاں	۳۳۱	شکوہ	شکوہ علی
۳۰۵	سامان		۳۳۳			۳۳۲		محمد رضا

۳۶۶	شکر	رادھا کرشن	۳۹۵	شیدا	خواجہ بیگنا	۳۲۴	صفا	منوعل
۳۶۷	شکیبا	غلام حسین	۳۹۶	شیفتہ	عبدالصمد	۳۲۵	صفا	
۳۶۸	شیفتہ	بیدار بخت	۳۹۷	شیفتہ	محمد عظیم خان	۳۲۶	صفت	کریم اللہ خاں
۳۶۹	شیفتہ	برند سنگھ	۳۹۸	شیفتہ	احمد خاں	۳۲۷	صافی	بہ حسین
۳۷۰	شیفتہ	مرزا یوسف علی	۳۹۹	شاد	تفضل حسین	۳۲۸	صابر	مرزا صابر
۳۷۱	شوق	الہی بخش	۴۰۰	شہرت	مرزا حاجی	۳۲۹	صفا	مرزا تنخہ
۳۷۲	شوق	محمد بخش	۴۰۱	شرر	غیاث الدین	۳۳۰	صغیر	جان خاں
۳۷۳	شوق	جوہر بیگ	۴۰۲	شور	جارج بنس	۴۳۱	صدق	محمد صدیقی
۳۷۴	شوق	قدرت اللہ	۴۰۳	شمس	ولی اللہ	۴۳۲	صمد	عبدالصمد
۳۷۵	شوق		۴۰۴	شاد	رام پرشاد	۴۳۳	صبا	وزیر علی
۳۷۶	شوق	حسب خاں	۴۰۵	شکر	محمد مرزا	۴۳۴	ضیا	ضیا الدین
۳۷۷	شوق	ردشن علی	۴۰۶	شاد	دی پرشاد	۴۳۵	ضبط	میر حسن شاہ
۳۷۸	شوق	غلام رسول	۴۰۷	شاگر	نورزاد خاں	۴۳۶	ضیا	میر ضیا الدین
۳۷۹	شور	محمد بیگ	۴۰۸	صاحب	ظریاب خاں	۴۳۷	ضمیر	شیخ مداری
۳۸۰	شوق	حنیف علی	۴۰۹	صاحب	امت الفاطمہ	۴۳۸	ضیا	مرزا ضیا بخت
۳۸۱	شوق	لالہ بھوکے لال	۴۱۰	صاحب		۴۳۹	ضمیر	لالہ گنگا داس
۳۸۲	شور	غلام احمد	۴۱۱	صاحب	امام علی	۴۴۰	ضمیم	غضنفر علی
۳۸۳	شہرت	امیر بخش	۴۱۲	صادق	صادق علی خاں	۴۴۱	طفل	مرزا مقتدر
۳۸۴	شورش	غلام حسین	۴۱۳	صادق	صادق علی خاں	۴۴۲	طالب	طالب حسین
۳۸۵	شہامت	شہامت علی	۴۱۴	صابر	صابر شاہ	۴۴۳	طرہ	طرہ باز خاں
۳۸۶	شہرت		۴۱۵	صادق	جعفر علی	۴۴۴	طرب	لالہ جھنولعل
۳۸۷	شہید		۴۱۶	سانع	نظام الدین	۴۴۵	طالب	
۳۸۸	شیدا		۴۱۷	صبا	-	۴۴۶	طالب	حافظ طالب
۳۸۹	شیفتہ		۴۱۸	صبا	کاشمی علی	۴۴۷	طالب	طالب علی
۳۹۰	شرر		۴۱۹	صبا	شکر ناتھ	۴۴۸	طور	
۳۹۱	شفق		۴۲۰	صفدری	میر صادق علی	۴۴۹	طوماس	
۳۹۲	شعوری		۴۲۱	صبر	غلام حسین	۴۵۰	طالب	شیر محمد خاں
۳۹۳	شہیدی	کرامت علی	۴۲۲	صفدر	صفدر علی	۴۵۱	طالع	لالہ بندولعل
۳۹۴	شیدا	معین الدین	۴۲۳	صدق	-	۴۵۲	ظفر	بہادر شاہ ظفر

۴۶۳	ظاہر	حکیم میر محمدی	۴۹۲	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۵۲۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۴۶۴	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۴۹۳	عشقی	-	۵۲۲	غازی	-
۴۶۵	عاجز	لالہ زور آور سنگھ	۴۹۴	عشق	شاہ رکن الدین محمد	۵۲۳	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۶۶	عالی	-	۴۹۵	عشرت	میر غلام علی	۵۲۴	غلام	راجہ گوپال
۴۶۷	عارف	محمد عارف	۴۹۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۵۲۵	غانل	لالہ رائے سنگھ
۴۶۸	عالیجاہ	-	۴۹۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۵۲۶	غانل	لالہ بخت آور
۴۶۹	عالت	میر عارف علی	۴۹۸	عنایت	عنایت علی	۵۲۷	غربت	-
۴۷۰	عاصی	امداد حسین	۴۹۹	علی	مرزا علی قلی	۵۲۸	غملین	میر سید علی
۴۷۱	عاجز	الفت خاں	۵۰۰	عیش	مرداحین رضا خاں	۵۲۹	غنی	-
۴۷۲	عاصی	-	۵۰۱	علی	محمد علی خاں	۵۳۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۴۷۳	عاقل	عاقل شاہ	۵۰۲	عیاش	لالہ خیالی رام	۵۳۱	غنی	شیخ عبدالغنی
۴۷۴	عاصی	-	۵۰۳	عیاش	میر یعقوب	۵۳۲	خواص	-
۴۷۵	عاشق	ہدی علی خاں	۵۰۴	عیشی	طالب علی	۵۳۳	غریق	-
۴۷۶	عاشق	-	۵۰۵	عجز	لالہ سندر لعل	۵۳۴	غملین	عبداللہ
۴۷۷	عاشق	لالہ رام سنگھ	۵۰۶	عاجز	میر فیض علی	۵۳۵	غیر	میر حسین تسکین
۴۷۸	عاشق	بخشی بھولا ناتھ	۵۰۷	عاصی	نواب غلام حسین خاں	۵۳۶	خدا	سید محمد علی
۴۷۹	عاشق	بنی بخش	۵۰۸	عاصی	منشی صدر الدین	۵۳۷	خدا	خدا شاہ
۴۸۰	عاشق	مولوی جلال الدین	۵۰۹	عیار	دلدار علی	۵۳۸	فارغ	میر احمد خاں
۴۸۱	عاشق	مرزا آغا حسین علی خاں	۵۱۰	عظیم	-	۵۳۹	فائز	-
۴۸۲	عبد	عبدالواسع	۵۱۱	عارف	نواب زین العابدین	۵۴۰	فارغ	-
۴۸۳	عبرت	میر ضیاء الدین	۵۱۲	عزیز	یوسف علی خاں	۵۴۱	فارغ	لالہ بالکنڈ
۴۸۴	عزت	سید عبدالولی	۵۱۳	عیش	حکیم آغا خان	۵۴۲	فارغ	فارغ شاہ
۴۸۵	عزیز	عزیز اللہ	۵۱۴	عصر	میاں احمد علی	۵۴۳	فدا	میر عبدالصمد
۴۸۶	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۱۵	عظیم	محمد غوث	۵۴۴	فدا	مرزا عظیم بیگ
۴۸۷	عزیز	لالہ بھکاری لعل	۵۱۶	عنایت	میر قمر الدین حیدر آبادی	۵۴۵	فدا	فدا حسین
۴۸۸	عزیز	لاہاراج سنگھ	۵۱۷	عاجز	لالہ پیارے لعل	۵۴۶	فدا	عاقبت محمد خاں
۴۸۹	عسکری	مرزا عسکری	۵۱۸	غالب	مکرم الدلہ	۵۴۷	فدا	امام الدین
۴۹۰	عشق	شیخ غلام محی الدین	۵۱۹	غالب	غالب علی خاں	۵۴۸	فدوی	لالہ پچھی رام
۴۹۱	عشاق	-	۵۲۰	غالب	اسد اللہ خاں	۵۴۹	فدوی	-

۵۵۰	فردی	مرزا محمد علی	۵۷۹	فیض	حافظ شمس الدین جیسا بیگ	۶۰۸	کریم	کریم اللہ خاں
۵۵۱	فردی	میر فضل	۵۸۰	قاسم	شیخ محمد قیام الدین -	۶۰۹	کرم	غلام ضامن
۵۵۲	فردی	محمد محسن	۵۸۱	قاسم	قاسم علی	۶۱۰	گرم	حیدر علی
۵۵۳	فیراسو	فیراسو	۵۸۲	قاسم	میر قدرت اللہ	۶۱۱	گرفتار	مرزا سنگی بیگ
۵۵۴	فراغ	محمد فراغ	۵۸۳	قاسم	میر قاسم علی	۶۱۲	گریباں	میر محمدی
۵۵۵	فرخ	میر فرخ علی	۵۸۴	قاصر	مرزا بیر علی	۶۱۳	گستاخ	مرزا علی
۵۵۶	فرحت	امیر علی	۵۸۵	قبول	مرزا علی	۶۱۴	کلو	میر کلو
۵۵۷	فرخ	-	۵۸۶	قابل	مرزا علی بخت	۶۱۵	کلیم	کلیم اللہ
۵۵۸	فروغ	میر روشن علی	۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کلیم	محمد حسین
۵۵۹	فریاد	-	۵۸۸	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین
۵۶۰	فراق	حکیم شہار اللہ	۵۸۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۸	گمان	-
۵۶۱	فخر	حکیم سید فرخ الدین	۵۹۰	قربان	میر محمدی	۶۱۹	گنا	گنا بیگم
۵۶۲	فریاد	میر سیر علی	۵۹۱	قربان	میر محمدی	۶۲۰	کوچک	مرزا حبیبہ الدین
۵۶۳	فراقی	لالہ پریم کشور	۵۹۲	قربان	میر قربان علی	۶۲۱	کوثر	مہدی علی خاں
۵۶۴	فصیح	مرزا جعفر علی	۵۹۳	قرار	جان محمد	۶۲۲	گویا	شیخ ہدایت اللہ
۵۶۵	فضل	فضل مولیٰ خاں	۵۹۴	قرار	میر حسین	۶۲۳	گویا	فقیر محمد خاں
۵۶۶	فقیر	میر فقیر اللہ	۵۹۵	قرس	-	۶۲۴	کتر	کتر شاہ
۵۶۷	فخاں	اشرف خاں	۵۹۶	قلندر	-	۶۲۵	کافی	کفایت علی
۵۶۸	فکار	میر حسین	۵۹۷	قسمت	شمس الدولہ	۶۲۶	کوکب	مکندر اے
۵۶۹	فقیر	میر شمس الدین	۵۹۸	قمر	قمر الدین	۶۲۷	لطیف	شمس الدین
۵۷۰	فکار	مرزا قطب علی	۵۹۹	قمر	قمر بیگ	۶۲۸	لطیف	لطیف علی
۵۷۱	فیض	میدن کریاکشن	۶۰۰	قیس	احمد علی	۶۲۹	لطف	مرزا علی
۵۷۲	فیض	میر فیض	۶۰۱	قلق	-	۶۳۰	لالہ	لالہ آندہ پرشاد
۵۷۳	فطرت	حکیم الیس	۶۰۲	قوت	-	۶۳۱	لبر	بیدار بخش
۵۷۴	فرسا	-	۶۰۳	قناعت	مرزا منجھ	۶۳۲	مائل	میر محمدی
۵۷۵	فدا	پنڈت دیاندریاں	۶۰۴	قصد	حسن مرزا	۶۳۳	مائل	محمد یار بیگ
۵۷۶	فاضل	شاہ محمد فاضل	۶۰۵	کامل	ٹٹھا گرداس	۶۳۴	مائل	کاظم علی
۵۷۷	فسول	مشہور مرزا منجھ	۶۰۶	کامل	مرزا کامل	۶۳۵	ماہر	فخر الدین
۵۷۸	فاضل	محمد فاضل جید کاری	۶۰۷	کبیر	کبیر علی	۶۳۶	بتلا	کاظم علی

۶۳۷	شبلا	مرزا علی	۶۲۶	مرزا علی	۶۹۵	مغل	مغل علی
۶۳۸	محمدوب	غلام حیدر بیگ	۶۲۷	مرزا علی	۶۹۶	منہوم	منہوم علی
۶۳۹	مجنوں	-	۶۲۸	مسرور	۶۹۷	مفتون	کریم بخش
۶۴۰	مجنوں	-	۶۲۹	مسرور	۶۹۸	مفلس	محب علی
۶۴۱	مجرم	فتح علی	۶۳۰	مسرور	۶۹۹	مقبول	-
۶۴۲	مجرم	رحمت اللہ	۶۳۱	مسکین	۷۰۰	مقبول	ابراہیم بیگ
۶۴۳	مجبور	حق رساں	۶۳۲	مسرت	۷۰۱	مقصود	-
۶۴۴	مخدون	میرزا صر خاں	۶۳۳	مستند	۷۰۲	ملاں	-
۶۴۵	مخدون	عالم شاہ	۶۳۴	میچ	۷۰۳	ملول	شرف الدین
۶۴۶	محو	حسین علی خاں	۶۳۵	مثیر	۷۰۴	مملو	-
۶۴۷	محو	عظیم اللہ	۶۳۶	مشتاق	۷۰۵	مٹاڑ	-
۶۴۸	محب	شیخ ولی اللہ	۶۳۷	مشتاق	۷۰۶	ممنون	امانت علی
۶۴۹	محببت	بہادر علی	۶۳۸	مشتاق	۷۰۷	ممنون	نظام الدین
۶۵۰	محببت	نواب محبت علی	۶۳۹	مشہور	۷۰۸	منیر	وجہیہ الدین
۶۵۱	محنت	مرزا حسین علی	۶۴۰	مصدر	۷۰۹	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۶۵۲	محشر	اکرام اللہ	۶۴۱	مضنی	۷۱۰	منشی	میر محمد حسین
۶۵۳	محشر	مرزا علی نقی	۶۴۲	مضنون	۷۱۱	منشی	مول چند
۶۵۴	محسن	میر محسن	۶۴۳	مضطر	۷۱۲	منتظر	نور الاسلام
۶۵۵	محترم	محترم علی خاں	۶۴۴	مضطر	۷۱۳	منتظر	شیخ امام الدین
۶۵۶	محمود	محمود خاں	۶۴۵	مضطر	۷۱۴	منہم	نور الحق
۶۵۷	مخلص	میر یاقوت	۶۴۶	مضطر	۷۱۵	منصف	منصف علی
۶۵۸	مخلص	مخلص علی خاں	۶۴۷	منظر	۷۱۶	منت	قمر الدین
۶۵۹	مدحت	-	۶۴۸	منظفر	۷۱۷	موزوں	میر فرید علی
۶۶۰	مدحوش	-	۶۴۹	مقبول	۷۱۸	موزوں	چیمہ سنگھ
۶۶۱	مرزا	آغا مرزا	۶۵۰	مغنی	۷۱۹	موج	خدا بخش
۶۶۲	مرزا	مرزا نسیم	۶۵۱	معین	۷۲۰	مونس	سعادت علی
۶۶۳	مرزا	ہدایت اللہ	۶۵۲	معروف	۷۲۱	مہر	مرزا حبیب بیگ
۶۶۴	مرزا	-	۶۵۳	موسن	۷۲۲	مہر	مہر چند
۶۶۵	مروت	صغیر علی	۶۵۴	میر	۷۲۳	مہلت	مرزا علی

۷۲۴	مہر	مرزا حاتم علی	۷۵۳	نادر	محمد عارف	۷۸۲	نیاز	نیاز احمد
۷۲۵	مسحیح	مسحیح اللہ	۷۵۴	نازک	زینت بیگم	۷۸۳	ناصر	-
۷۲۶	مہر	نواب منصور خاں	۷۵۵	ناظم	-	۷۸۴	نسیم	-
۷۲۷	مفتون	-	۷۵۶	ناجی	رجب بیگ	۷۸۵	نجف	سید برکت علی
۷۲۸	ماہ	عنایت علی	۷۵۷	نامی	حسام الدین حیدر خاں	۷۸۶	نسیم	-
۷۲۹	مینر	منیر الدین	۷۵۸	نامی	-	۷۸۷	نظیر	سید ولی محمد
۷۳۰	مینر	اسماعیل حسین	۷۵۹	ناسخ	امام بخش	۷۸۸	ندا	-
۷۳۱	مشفق	مرزا احمد بیگ	۷۶۰	نثار	عبدالرسول	۷۸۹	نگہت	نیاز علی
۷۳۲	مشکل	امین الدین	۷۶۱	نثار	نثار علی	۷۹۰	نادر	کلب حسین خاں
۷۳۳	مدح	-	۷۶۲	نثار	محمد امان	۷۹۱	نشاط	تلکھا پرشاد
۷۳۴	معزز	-	۷۶۳	نخج	میر نجف علی	۷۹۲	نیک	میر حفص علی
۷۳۵	مسحیح	محمد مسیح خاں	۷۶۴	نجات	-	۷۹۳	واقف	-
۷۳۶	منتظر	اسد اللہ	۷۶۵	ندرت	مغل بیگ	۷۹۴	دالہ	-
۷۳۷	مینر	-	۷۶۶	ندیم	مردا علی	۷۹۵	دالہ	مرحمت علی خاں
۷۳۸	موزوں	قادر بخش	۷۶۷	نہایت	مرزا ارجمند	۷۹۶	واصف	حسن بخش خاں
۷۳۹	مسرور	غلام حسین	۷۶۸	نزاکت	رحجو	۷۹۷	داصل	محمد داصل
۷۴۰	مشیر	عنایت حسین خاں	۷۶۹	نسیم	گلزار علی	۷۹۸	دجیب	دجیبہ الدین خاں
۷۴۱	مشتاق	غلام علی	۷۷۰	نسیم	کدور ناتھ	۷۹۹	دحشت	-
۷۴۲	مضطر	محمد اسد اللہ	۷۷۱	نشاط	الہی بخش	۸۰۰	دحشت	میر ابوالحسن
۷۴۳	محسن	-	۷۷۲	نشاط	ایشری سنگھ	۸۰۱	دحشت	غلام علی خاں
۷۴۴	مست	رتن لعل	۷۷۳	نصیر	شاہ نصیر الدین	۸۰۲	دحشت	لالہ جمعیت رائے
۷۴۵	مسرور	گر دھاری لعل	۷۷۴	نظیر	لالہ نیت رائے	۸۰۳	وزیر	خواجہ وزیر
۷۴۶	محسن	محمد محسن	۷۷۵	نظیر	-	۸۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۷۴۷	ناجی	محمد شاکر	۷۷۶	نظام	غازی الدین خاں	۸۰۵	وسعت	مستقیم خاں
۷۴۸	نالال	محمد عسکری	۷۷۷	نغمی	نعمت اللہ	۸۰۶	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۷۴۹	نالال	-	۷۷۸	نگہت	نذر علی بیگ	۸۰۷	والہ	منظہر علی خاں
۷۵۰	نادم	-	۷۷۹	نوا	ظہور اللہ خاں	۸۰۸	ولی	مرزا ادلی محمد دہلوی
۷۵۱	ناصر	نواب ناصر جگ	۷۸۰	نوازش	نوازش حسین	۸۰۹	ولی	حاجی دلی
۷۵۲	نادر	گلکھا پرشاد	۷۸۱	نیاز	محمد میر	۸۱۰	دجید	دجید الدین

۸۱۱	دفا	حیدر علی	۸۲۰	ہمت	-	۸۲۹	یاس	خیر الدین
۸۱۲	وحید	عبدالرؤف	۸۲۱	ہوش	غلام رفیق	۸۳۰	یقین	انعام اللہ خاں
۸۱۳	ہادی	جواد علی	۸۲۲	ہوش	شمس الدین	۸۳۱	یک رنگ	مصطفیٰ خاں
۸۱۴	ہاشمی	محمد ہاشم	۸۲۳	ہوس	مرزا محمد تقی	۸۳۲	یاس	اکرام اللہ
۸۱۵	ہاشمی	-	۸۲۴	ہدایت	ہدایت علی	۸۳۳	یوسف	یوسف علی
۸۱۶	ہدایت	ہدایت خاں	۸۲۵	ہادی	میر ہادی	۸۳۴	یاس	میاں بنو
۸۱۷	ہرچند	لالہ ہرچند کشور	۸۲۶	ہوشیار	کرامت علی	۸۳۵	یوسف	امجد علی خاں
۸۱۸	ہمد	عبداللہ خاں	۸۲۷	بھجر	امام خاں			
۸۱۹	ہمزہ	-	۸۲۸	یاد	غلام حسین			

مذاکرات نیاز

یعنی نیاز کی ڈائری — جو ادب و تنقید عالیہ کا عجیب و غریب
مجموعہ ہے۔ ایک بار اس کو شروع کر دینا گویا اخیر تک پڑھ لینا ہے

یہ جدید ایڈیشن ہے جس میں صحت و

نفاست کا غزو طاعت کا خاص اہتمام کیا گیا ہے

قیمت :- دو روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

خوش معرکہ زیبا

مصنف | سعادت خاں ناصر

عہد تصنیف و طباعت | محل کیا — اس کا مطلب یہ ہے کہ انھوں نے اسے ۱۲۶۶ھ میں شروع کر دیا تھا اس لئے کہ خاتمہ میں دے ہوئے قطعات تاریخ سے اسکے تکرار کا خیال سلاطین نکلتا ہے۔

خاتمہ پرچم حضرت اسکے قطعات تاریخ میں شامل ہیں ان میں میر شائق - میر علی ادھر رشک - میر مظفر علی اسیر - اصغر علی نسیم اور کرامت علی انہر وغیرہ کے نام شامل ہیں - شائق نے -

تالیف کلام شعرا نے ہند

ع رشک نے -

حمیدہ - و کلام شاعران ہند است

ع سے اور خود مصنف نے -

یادگار سخوراں جہاں

ع سے اس کی تاریخ تصنیف ۱۲۶۶ھ نکالی ہے - رشک کے دوسرے قطعہ کا ایک شعر یہ ہے -

اے رشک پسندائی اس نسخے کی زیبائی

تاریخ بھی پائی - خوش معرکہ زیبا

اس سے پتہ چلتا ہے تذکرہ کا نام تاریخی ہے اور رشک کے مصرع سے امتزاج کیا گیا ہے -

اسیر - انہر اور نسیم کے قطعات فارسی میں ہیں اور ان سے بھی ۱۲۶۶ھ ہی نکلتا ہے -

باقی لہر پٹنہ میں اس کا ایک قلمی نسخہ محفوظ ہے جو دوم جمادی الثانی ۱۲۶۶ھ مطابق ۱۸۵۲ء کا لکھا ہوا ہے - اسکی ایک نقل انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں بھی محفوظ ہے - یہ تذکرہ ہنوز غیر مطبوعہ ہے -

”خوش معرکہ زیبا“ سے پہلے اردو زبان میں ریختہ گو شعرا کا اتنا ضخیم تذکرہ نظر نہیں آتا - اس سے قبل

اردو میں صرف تین تذکرے ملتے ہیں -

۱ - ”گلشن ہند“ مرقومہ ۱۲۱۵ھ - از علی لطفت

۲ - ”انتخاب دوا دین“ مرقومہ ۱۲۶۶ھ - از صہبائی

۳ - ”تکدستہ نازنیناں“ مرقومہ ۱۲۶۶ھ - از کریم الدین

’گلشن ہند‘ میں اگرچہ علی لطیف نے اضافہ بھی کیا ہے۔ لیکن اصلاً وہ فارسی گلزارِ ابراہیم کا اردو ترجمہ ہے۔ ’انتخابِ دواہین‘ جیسا کہ نام سے ظاہر ہے تذکرہ نہیں بلکہ چند مشہور شعرا کے کلام کا انتخاب ہے، مختصر سوانح کی شہوت سے اس کا شمار تذکرے میں ہوتا ہے۔ گذشتہ نازنیناں کا زیادہ حصہ چونکہ لفظاً و معناً، انتخابِ دواہین کی نقل ہے۔ اس لئے اسے ’انتخاب‘ سے الگ چیز خیال کرنا مناسب نہیں۔ ایسی صورت میں صرف ’’خوش معرکہ زیبا‘‘ رہ جاتا ہے جو اصلاً اردو میں قدیم تذکروں کے طرز پر لکھا گیا ہے۔

ایک چیز اور اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتی ہے۔ اس میں شعرا کا ذکر لمحاظِ حدوثِ تہجی یا بلحاظِ ابجد نہیں آیا، بلکہ مصنف نے شاعر کے ساتھ اس کے شاگردوں کا ذکر بھی ضروری خیال کیا ہے اور پورے تذکرے کو اسی انداز پر مرتب کیا ہے۔ جیسا کہ دیباچہ میں خود مصنف نے بیان کیا ہے۔

’ایک مدت سے یہ خیال تھا کہ تذکرہ شعرائے ہند کا ترتیب دے، مگر بسبب عدم دریافت احوالِ قدما ارادہ صورت پذیر نہ ہوتا تھا۔ ان روزوں تذکرہ تالیف کیا ہوا میاں مصطفیٰ کا دستیاب ہوا، تقاضائے شوق نے ہمت کو کام فرمایا اور برخلاف میاں صاحب کہ ان کا تذکرہ عبارتِ فانی میں ہے۔ فقیر نے ہندی میں لکھا، دورنگی سے یک رنگی بہتر اور قیدِ حدوثِ تہجی اس لئے نہ رکھی کہ جس استاد کا جو شاگرد ہو نام اس کا پائے نام اس کے لکھا جائے کہ عبارتِ ہندی اور طرزِ اسامی شعرا ایجاد میرا ہوا۔ اور وہ شاعر جن کی استاد کی شاگردی نامعلوم اور نام و نشان غیر مفہوم ہو، خاتمہ ان پر کیا جائے۔ شروع اس کام را سودا سے کرتا ہوں کہ اول تو وہ بزرگ موجدِ ریختہ گوئی کا ہے دوسرے سلسلہ اس ہیچداں کی شاگردی کا اس سے ملتا ہے۔‘

تذکرے سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف کے سامنے اردو تذکرے کا کوئی نمونہ نہ تھا ہاں فارسی زبان کے چار تذکرے، تذکرہ ہندی (مصطفیٰ)۔ ریاض الصفا (مصطفیٰ)۔ عمدہ منتخبہ (سرور) اور گلشنِ بے خار (شیفتہ) ضروران کے سامنے تھے اور اپنے معاصرین سے قبل کے شعرا کے بعض حالات انھیں سے ماخوذ ہیں۔ لیکن ناصر نے سوانح اور انتخابِ کلام میں چھان بین سے بھی کام لیا ہے۔ اور کلیتہً ان تذکروں پر بھروسہ نہیں کیا۔ چنانچہ دوسرے تذکروں کی بہ نسبت اس میں سوانح بھی تفصیلی ہیں اور انتخابات کلام بھی طویل ہیں۔ انتخابِ کلام میں غزل کے اشعار کے ساتھ مختلف اصناف کے اقتباس بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔

اس تذکرے سے اردو شعرا کے متعلق بعض نئی باتیں سامنے آتی ہیں۔ مثلاً میر حسن کے معاشرے کا سرِ ارغ

ہیں اسی سے ملتا ہے۔

ناصر کا بیان ہے۔

’میر حسن ولد میر غلام حسین ضاحک بہت اس کی شعر و سخن میں وسیع شاگردِ رشد

مرزا رفیع سودا دوازہ سالگی میں شاہجہاں آباد سے لکھنؤ آیا۔ نواب سالار جنگ

کے بیٹے سردار جنگ تھے، ان کی سرکار میں نوکر اور معزز و محترم رہا۔ بسبب

تقاضائے جوانی عمل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعتِ موزنی

تھی بیاس خاطر معشوقہ، مشنوی بے نظیر تصنیف کی۔ یہ تلازم کہ اسمیں ہے شنیدہ نہیں

دیدہ ہے۔ الحق مثنوی نہیں کارنامہ اور شاعری پر حجت۔ اس قدر زمانے میں اس کی شہرت کہ ہر صنیع و شریف کو اشعار اس کے یادگار۔

نواب قاسم علی خاں بہادر نے جب مثنوی ان سے سنی فرمایا۔ مجھے دو کہ میں تمھاری طرف سے حضور نواب آصف الدولہ بہادر کے لئے جاؤں۔ مصنف نے یہ خیال کر کے مبادا اور کسی کے نام سے حضور میں گزرے دینے سے انکار کر دیا۔ بعد چندے تیسرے صاحب مع مثنوی اور کسی قریب سے حضور میں پہنچے۔ نواب سابقہ الذکر کا خاندانہ رشتہ سے آزدگی رکھتے تھے نواب صاحب سے تعریف میں بول اٹھے۔ یہ جو کہتے ہیں۔ ع

کہ اک دن دو شاہے دیئے سات سے

تو حضور نے توہنر اس دو شاہے کے عاصر میں بخش دیئے ہیں۔ شاعری میں مبالغہ تو ملے کہ یہاں بیاں واقع بھی نہیں، نواب نامدار کا دل اس کے سننے سے اچاٹ ہوا۔

یہ فقط کم نصیب میر موصوف کی تھی کہ اس حاتم دوراں کی سخاوت سے ناکام رہے یہ بھی خوب لطیف ہے کہ جب مرزا رفیع سودا نے وہ مثنوی سنی بہایت خوش ہوئے اور عین بشارت میں فرمایا تم نے یہ مثنوی ایسی کہی کہ میر غلام حسین کے بیٹے معلوم نہیں ہوتے، یعنی غرآن کے ہو۔ اس مثنوی کے سوا اور بھی مثنوی، روز العارفین، اور تیسری مثنوی چھڑیوں کے احوال میں ہے۔ (خوش معرکہ زیبا قلمی ص ۲۲)

فہرست شعراء ۱۔

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	سودا	۱۵	رفعت	۲۹	نادر
۲	شوق	۱۶	صنعت	۳۰	احقر
۳	شہید	۱۷	طالب	۳۱	خلق
۴	باشقی	۱۸	غفلت	۳۲	حجاء
۵	شالین	۱۹	کرم	۳۳	رضا
۶	فدا	۲۰	ماہر	۳۴	سایل
۷	ممتاز	۲۱	چہرے	۳۵	اسد
۸	معین	۲۲	شہیدی	۳۶	مجدوب
۹	قائم	۲۳	لطف	۳۷	ماہر
۱۰	سلیم	۲۴	عشرت	۳۸	ذاکر
۱۱	بے تاب	۲۵	آزاد	۳۹	حسن
۱۲	کبیر	۲۶	شوکت	۴۰	مذنب
۱۳	پردانہ	۲۷	نکی	۴۱	ضیا
۱۴	شوق	۲۸	میر حسن	۴۲	ناصر

مرزا	عسکری	۱۰۱	شاہ مبارک	آبرو	۶۲	میرن	تائب	۴۳
خواجہ میر درد	درد	۱۰۲	میر محمد حسن	فدوی	۶۳	شیخ میر علی	جبرج	۴۴
میر محمد	اثر	۱۰۳	شیخ شہاب الدین	ثاقب	۶۴	شیخ کاشف علی	کاشف	۴۵
میر محمد نظیر	ربیع	۱۰۴	محمد شاکر	ناجی	۶۵		طیش	۴۶
صاحب میر	الم	۱۰۵	محمد علی	سکندر	۶۶	کلو خاں	معوم	۴۷
مرزا جان	طیش	۱۰۶	حافظ عبدالرحمن	احسان	۶۷	میر بخش خاں	فاطر	۴۸
ہدایت خاں	ہدایت	۱۰۷	محمد تقی	میر	۶۸	سعادت علی خاں	ناصر	۴۹
مرزا علی نقی	محشر	۱۰۸	میر	فیض	۶۹	میرزا امیر علی خاں میر	شوق	۵۰
لالہ بال محمد	حضور	۱۰۹	میان حاجی	تجلی	۷۰	نواب ہدی حسن	حسن	۵۱
ثنا اللہ خاں	فراق	۱۱۰	میر ضیاء الدین	ضیاء	۷۱	ظہور الدین شاہ	حاتم	۵۲
نصرت اللہ	وصال	۱۱۱		مجنوں	۷۲	مرزا عظیم بیگ	عظیم	۵۳
میر محمدی	بدر	۱۱۲	عبداللہ خاں	مشتاق	۷۳	شیخ پھوچو	اکبر	۵۴
	شیدا	۱۱۳	باتر علی خاں	دشت	۷۴	سعادت یار خاں	رنگین	۵۵
مقبول علی خاں	مقبول	۱۱۴	شیخ غلام حسین	شکیبا	۷۵		خان	۵۶
مرزا ببر علی بیگ	قاصر	۱۱۵	میر جان علی	جان	۷۶	خواجہ آفتاب خاں	منیر	۵۷
میر محمدی	قربان	۱۱۶	آغا	برشتہ	۷۷	شیخ بقا اللہ	بقا	۵۸
محمد شاہ علی عار	حکیم	۱۱۷	مرزا	مرزا	۷۸	ظہور اللہ	نوا	۵۹
میر غریب اللہ خاں	عشق	۱۱۸	میر شمس الدین	فقیر	۷۹	شیخ محمد امان	نثار	۶۰
مرزا سنگی بیگ	مسرور	۱۱۹	میر فرزند علی	موزوں	۸۰	جان جاناں	منظہر	۶۱
شیخ وزیر علی	مسرت	۱۲۰	میر قمر الدین	منت	۸۱	انعام اللہ خاں	یقین	۶۲
مصطفیٰ خاں	تجتر	۱۲۱	میر نظام الدین	ممنوں	۸۲	مصطفیٰ خاں	یک رنگ	۶۳
مرزا اسد بیگ	رفیق	۱۲۲	مرزا رضا علی	مرہون	۸۳	محشم علی خاں	حشمت	۶۴
امیر بخش	شہرت	۱۲۳	مرزا خداحسین خاں	فدا	۸۴	میر عبدالحی	تاباں	۶۵
مولوی قدرت	قدرت	۱۲۴	میر بشارت علی	بشر	۸۵	مرزا علی نقی	ندیم	۶۶
میر محمدی	مائل	۱۲۵	مظفر علی خاں	مظفر	۸۶	کوکہ خاں	قفاں	۶۷
عظیم الدین	تشفیق	۱۲۶	میر مراد علی	آشوب	۸۷	صابر علی ثناء	صابر	۶۸
عزت	شیفتہ	۱۲۷	میر باقر علی	جسری	۸۸	فدوی لاہوری	فدوی	۶۹
	شگفتہ	۱۲۸	میر سعادت علی	تسکین	۸۹	امیر محمد خاں اعظم الدولہ	سرور	۷۰
	نصیر	۱۲۹	شاہ قدرت اللہ	قدرت	۹۰	بیک چند	بہار	۷۱

۱۳۰	منیر	وجہ الدین	۱۵۹	یاس	خیر الدین	۱۸۸	ترقی	آغا محمد تقی
۱۳۱	دیرغ	رضی علی خاں	۱۶۰	اکبر	اکبر خاں	۱۸۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۳۲	دفا	مرزا عبد الباقی	۱۶۱	شیفتہ	مصطفیٰ خاں	۱۹۰	داغ	میر محمدی
۱۳۳	منشی	لالہ مول چند	۱۶۲	نندا	شیخ فدا حسین	۱۹۱	عیش	مرزا حسین رضا
۱۳۴	اظہر	شیخ کرامت علی	۱۶۳	سنویش	شیخ احمد	۱۹۲	ہوش	
۱۳۵	ضمیر	نگار داس	۱۶۴	بیتاب	عباس علی خاں	۱۹۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۳۶	دکا	خوب چند	۱۶۵	کرم	شیخ غلام صامن	۱۹۴	شعلہ	شیخ محمد سلیمان
۱۳۷	امیر	۱۶۶	مسکین		۱۹۵	راغب	مرزا کریم بیگ
۱۳۸	معرفت	الہی بخش	۱۶۷	عظمت	میر عظمت اللہ خاں	۱۹۶	دل گیر	شعبہ میاں
۱۳۹	طوباس	خاں صاحب فرنگی	۱۶۸	تسکین	میر حسین	۱۹۷	سرور	رجب علی
۱۴۰	اعظم	اعظم خاں	۱۶۹	نسیم	اصغر علی خاں	۱۹۸	سہا	احمد علی
۱۴۱	امیر	امیر الدولہ	۱۷۰	بشرف	شرف علی	۱۹۹	انظر	شیخ اظہر علی
۱۴۲	امی	روشن بیگ	۱۷۱	شمیم	میر محمد حسین	۲۰۰	مخلص	مہدی حسن
۱۴۳	منعم	مومن لال	۱۷۲	غالب	اسد اللہ خاں	۲۰۱	عسکر	مولوی عسکری
۱۴۴	مشیر	شیخ قطب الدین	۱۷۳	افکار	میر حسین	۲۰۲	الطاف	کلب حسین خاں
۱۴۵	سہراب	سہراب بیگ	۱۷۴	نظیر	شیخ ولی محمد	۲۰۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۱۴۶	نکبت	سید نظر علی	۱۷۵	ضمیر	میاں مداری	۲۰۴	دکا	مرزا محمد دم بخش
۱۴۷	مشتاق	میاں	۱۷۶	عشق	شاہ رکن الدین عرف شاہ گھمنا	۲۰۵	دیوانہ	سرپ سنگھ
۱۴۸	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۷	فدوی	مرزا محمد علی عرف مرزا پٹنچو	۲۰۶	حیران	میر حیدر علی
۱۴۹	صاحب	مظفر الدین مظفر باب شاہ	۱۷۸	مستند	یا علی خاں	۲۰۷	افسوس	شیر علی
۱۵۰	شوق	شیخ غلام رسول	۱۷۹	محترم	محترم علی خاں	۲۰۸	جیف	سید چورغ علی
۱۵۱	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۸۰	علول	عارف اللہ شاہ	۲۰۹	تاسف	میر حسین علی
۱۵۲	ظفر	بہادر شاہ	۱۸۱	قرارد	جان محمد	۲۱۰	حسرت	مرزا جعفر علی
۱۵۳	قابل	مرزا عالی بخت	۱۸۲	لطفت	مرزا علی	۲۱۱	ارمان	مرزا باقر علی
۱۵۴	عالی	(شاہزادہ دہلی)	۱۸۳	آشفہ	مرزا رضا قلی	۲۱۲	رقت	مرزا قاسم علی
۱۵۵	دارا	مرزا دارا بخت	۱۸۴	برشتہ	میاں مشرف	۲۱۳	رسم	مرزا امام بخش
۱۵۶	طالب	(پندت کشمیری)	۱۸۵	سوند	میر محمد	۲۱۴	روح	میر شجاع الدین
۱۵۷	مومن	مومن خاں	۱۸۶	رند	ہریان خاں	۲۱۵	قسمت	قلی خاں
۱۵۸	وحشت	سید غلام علی خاں	۱۸۷	آسفت	نواب آصف الدولہ	۲۱۶	دھشت

۲۱۵	جرات	قلندر بخش	۲۴۶	مصدر	میر ماشا اللہ خاں	۲۷۵	مخلوق	سید احسان علی
۲۱۸	قوت	میاں احمد علی	۲۴۷	انشا	انشا اللہ خاں	۲۷۶	مونس	میر نواب
۲۱۹	حقیقت	نشی میر حسین شاہ	۲۴۸	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۷۷	ثروت	لالہ میددلال
۲۲۰	سبقت	مرزا معنی	۲۴۹	صادق	مرزا صادق علی	۲۷۸	شگفتہ	مرزا سیف علی
۲۲۱	شہرت	۲۵۰	طالب	طالب حسین خاں	۲۷۹	عبرت	نواب حسن علی خاں
۲۲۲	غصنفر	غصنفر علی خاں	۲۵۱	عیشی	طالب علی خاں	۲۸۰	کامل	شیخ جمال اللہ
۲۲۳	غیرت		۲۵۲	افصحی	شاگرد عیشی	۲۸۱	فرد	مولوی جمیل الدین بونٹ خاں
۲۲۴	قیس	مرزا صدایک	۲۵۳	قادر	مرزا قادر علی	۲۸۲	ممنون	قاضی محمد علی
۲۲۵	کمال	شیخ کمال الدین	۲۵۴	ہلال	مرزا محمد	۲۸۳	خادم	شیخ خادم علی
۲۲۶	محبت	مرزا حسین علی	۲۵۵	ذکی	نواب بہادر مرزا محمد ذکی	۲۸۴	اندوہ	علی حسین خاں
۲۲۷	بایں	مرزا محمد یار یک	۲۵۶	فرد	بہادر مرزا	۲۸۵	الہی	الہی بخش
۲۲۸	لطیف	مرزا لطیف علی	۲۵۷	عاشق	اعلیٰ جاہ چھوٹے صاحب	۲۸۶	امیر	مرزا امیر
۲۲۹	مروت	میر منیر علی	۲۵۸	شیدا	دالا جاہ منجھے صاحب	۲۸۷	شکیب	اصغر علی
۲۳۰	رفاقت	مرزا مکین	۲۵۹	مصطفیٰ	شیخ غلام محمدانی	۲۸۸	ادیب	غور بخش
۲۳۱	اختر	میر اکبر علی	۲۶۰	بیباک	میر نجف علی	۲۸۹	بریاں	منظر علی خاں
۲۳۲	محبت	نواب محبت خاں	۲۶۱	جوش	شیخ رحیم اللہ	۲۹۰	عایش	میر محمد یعقوب
۲۳۳	مہر	منصور خاں	۲۶۲	جوان	نعیم بیگ	۲۹۱	خان	شیخ معنی
۲۳۴	نصرت	سید احسان علی	۲۶۳	صہر	مرزا نواز الدین عت مرزا امیر	۲۹۲	فریاد	مرزا معنی
۲۳۵	تمس	محمد عظیم	۲۶۴	ضیا	کاچھوس	۲۹۳	ظہور	منشی ظہور محمد
۲۳۶	وند	لالہ گنگا پرشار	۲۶۵	مقبول	مرزا ابراہیم بیگ	۲۹۴	بندہ	میر حیدر علی
۲۳۷	حسن	خواجہ حسن	۲۶۶	مضطرب	کوزسین	۲۹۵	پیام	شہرت الدین
۲۳۸	مضطرب	مرزا علی	۲۶۷	مضطرب	درنگ پرشار	۲۹۶	حسام	شیخ ولایت
۲۳۹	بہجت	کھن لال کالیہند	۲۶۸	منتظر	نور الاسلام	۲۹۷	حباب	لطف علی بیگ
۲۴۰	منظر	مرزا منظر	۲۶۹	گرم	مرزا حیدر علی	۲۹۸	رعنا	شیخ عبدالرحیم
۲۴۱	تفتیل	محمد حسن	۲۷۰	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۹۹	زیبا	مہاں عبدالرحیم
۲۴۲	قمر	نور الدین احمد خاں عت مرزا	۲۷۱	پردانہ	راجہ جونت سنگھ	۳۰۰	زلالی	میر دوست
۲۴۳	صادق	فرد علی بیگ	۲۷۲	نسی	لالہ ٹیکارام	۳۰۱	حریف	لالہ بی لال
۲۴۴	سید	میر محمد علی	۲۷۳	ادبаш	شیخ امیر الزماں	۳۰۲	ظہیر	لایسی پرشار
۲۴۵	تمکین	راجہ جلال پرشار	۲۷۴	خلیق	میر تحسن	۳۰۳	عشاق	شاہ منظر حق

۳۰۴	عارف	میر عارف علی	۳۳۴	قلزم	شیخ علی بخش	۳۶۳	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۰۵	سپند	مرزا لطف علی بیگ	۳۳۵	ساحل	گوہر علی	۳۶۴	موجی	لالہ موجی رام
۳۰۶	سلمان	خواجہ محمد حسین	۳۳۶	شجر	لالہ کرداس	۳۶۵	ریحان	لالہ دیا کشن
۳۰۷	نگاہ	شیخ حیدر علی	۳۳۷	رہا	فیض محمد بخش	۳۶۶	ضمیر	میر مظفر حسین
۳۰۸	نہج	شیخ عبدالکریم	۳۳۸	شور	مرزا آغا علی	۳۶۷	حسن	میر اکبر علی خاں
۳۰۹	یاس	میر الہی بخش	۳۳۹	فوق	شیخ عبداللہ	۳۶۸	منیر	مرزا اکبر علی خاں
۳۱۰	نظر	مرزا علی	۳۴۰	فاکر	شیخ بشارت اللہ	۳۶۹	دبیر	مرزا
۳۱۱	طیاب	مرزا رمضان بیگ	۳۴۱	مہدی	مہدی علی خاں بہادر	۳۷۰	ایسر	میر مظفر علی
۳۱۲	شفیق	بندے علی	۳۴۲	حاذق	حکیم شاہ عالم خاں	۳۷۱	موزوں	میر نواب
۳۱۳	وحشی	شیخ کریم علی	۳۴۳	واحد	شیخ محمد بخش	۳۷۲	عالی	میر بندہ حسین
۳۱۴	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۳۴۴	کیواں	مرزا مغل	۳۷۳	درخشاں	میر علی جان
۳۱۵	اقبال	اقبال الدولہ بہادر	۳۴۵	انظر	شیخ امین احمد	۳۷۴	ابر	شیخ رضا علی
۳۱۶	انبر پرشاد		۳۴۶	مسرور	فیض پیر بخش	۳۷۵	نازش	میر الہی بخش
۳۱۷	غافل	منور خاں	۳۴۷	بہتر	میر اشرف علی	۳۷۶	حنا	عبدالکریم خاں
۳۱۸	شمیم	شیخ محمد صابر	۳۴۸	انظار	محمد دارش	۳۷۷	عزیز	شیخ فضل حسین
۳۱۹	محمور	محمد جعفر	۳۴۹	شادان	شیخ نبی بخش	۳۷۸	کاظم	کاظم علی خاں
۳۲۰	نزار	خواجہ محمد اکرم	۳۵۰	بارش	شیخ غلام حیدر	۳۷۹	آتش	حیدر علی
۳۲۱	نالاں	مرزا محمد خاں	۳۵۱	شفق	مرزا بندہ علی	۳۸۰	صدر	میر صدیق الدین
۳۲۲	نادان	میر شیر علی	۳۵۲	ثمر	مرزا علی	۳۸۱	فقیر	میر کمال الدین
۳۲۳	شاد	شیخ فضل علی	۳۵۳	ہنر	مرزا مغل	۳۸۲	سلاک	میر مصطفیٰ بخش
۳۲۴	تما	پیروں داس	۳۵۴	ہلال		۳۸۳	عارف	میر جمال الدین
۳۲۵	خال	اشرف علی خاں	۳۵۵	جاہ	محمد ابراہیم	۳۸۴	رند	سید محمد خاں
۳۲۶	آشفقہ	محمد ہادی علی خاں	۳۵۶	عدل	شیخ فضل رحمان	۳۸۵	افضل	حسن یار خاں
۳۲۷	مشفق	شیخ محمد خاں	۳۵۷	شعور	شیخ عبدالرؤف	۳۸۶	ناصر	مرزا امیر
۳۲۸	داصف	حیدر حسن	۳۵۸	لیق	محمد ظہور الدین	۳۸۷	داسب	ہدایت حیدر
۳۲۹	فزا	شیخ محمد بخش	۳۵۹	سہیل	مولوی احمد علی	۳۸۸	بسمل	مرزا عنایت
۳۳۰	بارغ	امام علی	۳۶۰	دجید	محمد وحید الدین	۳۸۹	بالی	علی رضا خاں
۳۳۱	منصف	شیخ قادر علی	۳۶۱	امیر	محمد رضا	۳۹۰	شناور	صاحب مرزا
۳۳۲	جہیل	امیر علی خاں	۳۶۲	تمنا	شیخ غیاث الدین	۳۹۱	شہر	مرزا آغا حسن

۳۹۲	شجر	میر علی حسین	۴۲۱	سرور	ولایت حسین	۴۵۰	ضبط	نواز علی خاں
۳۹۳	سید	میر عنایت حسین	۴۲۲	سرخن	لالہ رام دیال	۴۵۱	اعجاز	نواب اصغر علی خاں
۳۹۴	امیر	امیر مرزا	۴۲۳	نور	میر محمد حسن	۴۵۲	سرور	شیخ مراد علی
۳۹۵	ردف	شیخ ردف علی	۴۲۴	عظم	میر اعظم شاہ	۴۵۳	نصیح	مرزا جعفر علی
۳۹۶	گلشن	راجہ جلال	۴۲۵	نور الدین	مرزا	۴۵۴	لال	محمد رمضان خاں
۳۹۷	خلیل	میر ہدایت علی	۴۲۶	ہمایوں	بخت مرزا	۴۵۵	ثائب	مرزا امجدی
۳۹۸	خلیل	میر دوست علی	۴۲۷	حیدر	مرزا	۴۵۶	آزاد	سید علی حسین
۳۹۹	شمسی	نوب محمد علی خاں	۴۲۸	ظفر	شیخ ظفر علی	۴۵۷	سحر	سیدنا صر
۴۰۰	امیر	لالہ شازی لال	۴۲۹	یوسف	یوسف خاں	۴۵۸	انس	مرزا محمد
۴۰۱	ظہور	جگل کتور	۴۳۰	اصغر	علی اصغر خاں	۴۵۹	قدس	مرزا محمد خانوٹ
۴۰۲	شانی	لالہ سیوہ رام	۴۳۱	عالی	خواجہ عبداللہ	۴۶۰	آباد	مدی حسن خاں
۴۰۳	نسیم	ریاست شکر	۴۳۲	صولت	خواجہ محمد	۴۶۱	صحبت	بخش علی خاں
۴۰۴	عشق	آغا رضا	۴۳۳	عاشور	علی خاں نواب	۴۶۲	ہشیار	میر امجد علی
۴۰۵	ادج	مرزا علی حسین	۴۳۴	اسحاق	مرزا اسحاق	۴۶۳	گویا	فقیر محمد خاں
۴۰۶	نصرت	مرزا محمد جعفر	۴۳۵	جلا	مرزا واحد علی خاں	۴۶۴	فرق	خواجہ بہادر حسین
۴۰۷	منہی	مرزا سیتا	۴۳۶	طاہر	مرزا بندہ حسن	۴۶۵	صبر	میر اسد
۴۰۸	شرف	سید باقر علی آغا جھو	۴۳۷	الم	آغا امجدی	۴۶۶	شائین	لالہ فتح چند
۴۰۹	آزاد	شاہ مرزا	۴۳۸	گل	نواب امیر مرزا خاں	۴۶۷	شائین	حیر محمد
۴۱۰	صبا	میر ذریہ	۴۳۹	ممتاز	کالکا دین	۴۶۸	حبیب	میر نواب
۴۱۱	کیف	شیخ فضل احمد	۴۴۰	جان	میر یار علی	۴۶۹	سینفی	میر وارث علی
۴۱۲	سیاح	میر محمد رضا	۴۴۱	دانا	بخش لال	۴۷۰	اسد	اسد اللہ خاں
۴۱۳	جزا	میر مدی حسن	۴۴۲	عبود	منشی رحمت اللہ	۴۷۱	فرخ	کریمت اللہ
۴۱۴	فوق	بندہ حسن	۴۴۳	چرکین	شیخ باقر علی	۴۷۲	جوش	میر وارث علی
۴۱۵	شمیم	مرزا	۴۴۴	صاحب قل	سید امام علی	۴۷۳	نادر	کلب حسین
۴۱۶	عدم	واحد علی خاں	۴۴۵	اسرار	مرزا بندہ علی عورت مرزا بندہ	۴۷۴	مسیحا	محمد علی خاں
۴۱۷	وصف	میر محمود علی	۴۴۶	ناسخ	شیخ امام بخش	۴۷۵	منجھڑ	میر محمد رضا
۴۱۸	قدر	میر نصیر الدین	۴۴۷	اثر	نواب حسین علی خاں	۴۷۶	خضر	مرزا امجد
۴۱۹	وحید	سرفراز علی خاں	۴۴۸	تدبیر	مرزا محمد باقر عورت مرزا	۴۷۷	فکر	شیخ ذوالنفا
۴۲۰	ازل	آغا حسن	۴۴۹	ہاتف	مرزا حیدر علی	۴۷۸	شہید	مولوی محمد

۴۷۹	یوسف	یوسف بیگ	۵۰۸	عشق	علی اشرف خاں	۵۳۷	سپر	میر محمدی
۴۸۰	واحد	پنڈت سنگم لال	۵۰۹	طوفان	میر نواز علی	۵۳۸	طوبی	میر سیتا
۴۸۱	کوثر	مرزا مہدی	۵۱۰	دریا	رتن ناتھ پنڈت	۵۳۹	میر عباس	
۴۸۲	راوی	خواجہ مصباح علی	۵۱۱	عیش	منشی ابو محمد	۵۴۰	محرم	قادر علی
۴۸۳	قبول	مرزا مہدی	۵۱۲	شاد	فضل امام خاں	۵۴۱	خطا	علی بیگ
۴۸۴	ثبات	مرزا محمد حسن	۵۱۳	بہار	مرزا علی	۵۴۲	آشنا	سید محمد
۴۸۵	ندیم	میر محمد شفیع	۵۱۴	محرور	شیخ ہادی حسن	۵۴۳	یوسف	(شاگرد آشنا)
۴۸۶	شجر	اجودھیا پرشاد	۵۱۵	عشتی	شیخ الہی بخش	۵۴۴	عرش	میر حسن عسکری عرف پکھو
۴۸۷	حشم	میر امیر علی	۵۱۶	خاف	لالہ کنیا لال	۵۴۵	ناصر	سید ابو محمد
۴۸۸	نادر	مرزا عسکری	۵۱۷	محسن	میر محسن علی	۵۴۶	انسج	سید ابوتراب عرف منجھو
۴۸۹	حافظ	رخصت نایاں گزدا ناخ	۵۱۸	صادق	صادق حسین خاں	۵۴۷	انسب	میر ابو طالب
۴۹۰	رشک	میر علی اوسط	۵۱۹	ہلال	امیر علی خاں	۵۴۸	قرار	بندہ علی خاں
۴۹۱	شوق	میر علی ضامن	۵۲۰	سجاد	سید سجاد علی	۵۴۹	برق	مرزا محمد رضا
۴۹۲	مہر	سید آقا علی خاں	۵۲۱	افضل	شاہ غلام اعظم	۵۵۰	حیدر	مرزا احمد رضا بہادر
۴۹۳	سید	سید علی خاں ملا درجنگ	۵۲۲	سعادت	سعادت خاں	۵۵۱	ننگ	میر بہادر حسین
۴۹۴	آرزو	مرزا علی محمد	۵۲۳	بنون	میر مہدی	۵۵۲	علی	مرزا علی رضا
۴۹۵	رسا	میر علی احمد	۵۲۴	شوق	میر رضی	۵۵۳	ساحر	
۴۹۶	تنویر	سید کاظم حسین	۵۲۵	انور	علی مرزا	۵۵۴	طود	مرزا محمد رضا
۴۹۷	منیر	میر اسماعیل حسین	۵۲۶	شرف	شیخ شرف الدین	۵۵۵	طوفان	میر علی حسین
۴۹۸	صغیر	مرزا منٹ	۵۲۷	موج	میر کاظم حسین	۵۵۶	نور	میر فزیر
۴۹۹	نہیم	پنڈت سند لال	۵۲۸	فتین	میر بہادر علی	۵۵۷	جری	مرزا سر نواز علی
۵۰۰	غنی	غنی محمد	۵۲۹	ذره	شکر لال	۵۵۸	سحاب	اللہ یار خاں
۵۰۱	مہرورج	غلام سعید	۵۳۰	محبت	شیو پرشاد پنڈت	۵۵۹	نقی	علی نقی خاں عرف پیا جی
۵۰۲	فریاد	میر محمد باقر	۵۳۱	نمود	مرزا آسمان قدر	۵۶۰	حکیم	میر محمد علی
۵۰۳	ادج	میر محمود خاں	۵۳۲	کیوان	مرزا علی حسین	۵۶۱	شفا	مرزا کریم بیگ
۵۰۴	ساحل	سید اکبر علی	۵۳۳	وزیر	خواجہ	۵۶۲	خورشید	خوش دلت علی خاں
۵۰۵	قایل	سید علی جان	۵۳۴	قلق	خواجہ اسد	۵۶۳	سحر	شیخ احسان علی
۵۰۶	عروج	منشی احمد حسن	۵۳۵	بے خود	میر ہادی علی	۵۶۴	حسام	محمد تقی خاں بہادر
۵۰۷	عاجز	شیخ عبد اللہ	۵۳۶	ایجاد	شیخ بہادر علی	۵۶۵	ممتاز	محمد زائد ولیم زحیر علی خاں

۵۶۶	قمر	سید ابوتراب	۵۹۵	جوشش	محمد روشن	۶۲۴	سلطان	خواجہ سلطان جاہ
۵۶۷	بحر	شیخ امداد علی	۵۹۶	جوان	مرزا کاظم علی	۶۲۵	ساقی	مرزا محمد جان
۵۶۸	گرداب	(شاگرد بحر)	۵۹۷	جہاندار	شہزادہ جہاندار شاہ	۶۲۶	ستار	عبدالستار
۵۶۹	شفیق	مرزا علی جان	۵۹۸	حسین	سید غلام حسین	۶۲۷	سجاد	
۵۷۰	سالم	میر عسکری	۵۹۹	حشمت	محمد علی	۶۲۸	سیف	مرزا منفل
۵۷۱	تجیر	مرزا محمد بیگ	۶۰۰	حدت	نواب ابراہیم خاں	۶۲۹	شہر	مرزا ابراہیم
۵۷۲	شاد	میر عباس	۶۰۱	حزین		۶۳۰	شرف	میر محمد علی
۵۷۳	آفتاب	شاہ عالم علی گوہر	۶۰۲	حیرتی	میر مراد علی	۶۳۱	شہر	خواجہ عاصم خاں
۵۷۴	اختر	واجد علی شاہ	۶۰۳	خاکسار	میر محمد یار	۶۳۲	شایق	رائے امر سنگھ
۵۷۵	امداد	امداد علی خاں	۶۰۴	خستہ	عبداللہ خاں	۶۳۳	شائق	امین الدین
۵۷۶	امید	قرلباش خاں	۶۰۵	خیال	میر غلام حسین	۶۳۴	شایق	نظر الدین
۵۷۷	ایشم	میر محمد علی	۶۰۶	خادم	خادم علی خاں	۶۳۵	شاگر	شاگر علی
۵۷۸	ایمان	شیر محمد خاں	۶۰۷	دوست	شیخ غلام	۶۳۶	محمد شاگر	
۵۷۹	اعلیٰ	مولوی اعلا	۶۰۸	دانا	فتح نقض علی	۶۳۷	شور	محمود بیگ
۵۸۰	بادشاہ	نصیر الدین حیدر	۶۰۹	دل	محمد عابد	۶۳۸	شمس الدین شمس	
۵۸۱	بیدل	مرزا عبدالقادر	۶۱۰	ذوہ		۶۳۹	شادان	شیخ قطب
۵۸۲	برکت	برکت علی خاں	۶۱۱	ذوقی	شاہ	۶۴۰	شادان	رائے چند لال
۵۸۳	بیناب	شاہ علیم اللہ	۶۱۲	ذوق	غشی آسارام	۶۴۱	صواب	فتح محمد شرف
۵۸۴	بیناب	سلوک رائے	۶۱۳	رضی	سیف الدین	۶۴۲	صابر	میر حسین
۵۸۵	بسل		۶۱۴	رسوا	آفتاب رائے	۶۴۳	صدق	
۵۸۶	پاک باز	میر صلاح الدین	۶۱۵	راحم	میر محمد علی	۶۴۴	صفدری	میر عبداللہ
۵۸۷	تراب	تراب شاہ	۶۱۶	روا	مرزا محمد تقی	۶۴۵	صفا	
۵۸۸	تنہا	خواجہ امجد علی	۶۱۷	وند	حمزہ علی	۶۴۶	ضاحک	میر غلام حسین
۵۸۹	تمکین	میر صلاح الدین	۶۱۸	راغب	جعفر خاں	۶۴۷	طبیب	حکیم سید شاہ
۵۹۰	تمنا	محمد اسحاق	۶۱۹	راغب	غلام علی خاں	۶۴۸	طالع	شمس الدین
۵۹۱	ثابت	شجاعت خاں	۶۲۰	زار	میر نظر علی	۶۴۹	ظاہر	محمد خاں
۵۹۲	ثابت	اصالت خاں	۶۲۱	زکی	جعفر علی خاں	۶۵۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ
۵۹۳	ثابت	امانت علی	۶۲۲	سراج	سراج الدین	۶۵۱	ظہور	سیدوا سنگھ
۵۹۴	جرات	میر شیر علی	۶۲۳	سلطان	میرزا یزد بخش بہادر	۶۵۲	ظاہر	شیخ ظہور

۶۶۳	عاشق	مہدی علی خاں	۶۸۶	قربان	میر محمدی	۷۰۹	نظام	نواب عبداللہ کافانی الدین خاں
۶۶۴	عارف	محمد (روگر)	۶۸۷	قدر		۷۱۰	سید ناصر علی خاں بہادر	
۶۶۵	عاشق	اعظم خاں	۶۸۸	قلندر		۷۱۱	نالاں	شیخ محمد وارث
۶۶۶	عاشق	سید ہدایت علی	۶۸۹	کامل	مرزا کامل بیگ	۷۱۲	ولی	
۶۶۷	عاشق	سید غیاث الدین	۶۹۰	گوہر	مرزا امداد علی	۷۱۳	ولی	
۶۶۸	عشق	میر زین الدین	۶۹۱	کیفی	میر ہدایت علی	۷۱۴	دجیبہ	نواب دجیبہ الدین
۶۶۹	عشقی	(مراد آباری)	۶۹۲	لطف	میر شمس الدین	۷۱۵	وحید	حکیم محمد رحید اللہ خاں
۶۷۰	عشقی	قاسم علی	۶۹۳	مخلص	مرزا شمس	۷۱۶	والہ	مرحمت خاں
۶۷۱	عازم	(قوم کالیبتہ)	۶۹۴	مقصود		۷۱۷	ہادی	میر محمد ہادی
۶۷۲	عاقل شاہ		۶۹۵	محب	شیخ ولی اللہ	۷۱۸	یک رو	
۶۷۳	عاصی	خواجہ برہان الدین	۶۹۶	مایل	ہدایت علی	۷۱۹	یار	میر احمد
۶۷۴	غازی الدین حیدر		۶۹۷	مہدی	نواب مہدی علی خاں	۷۲۰	شیخ	(شاہ جہاں آباد)
۶۷۵	غالب	مکرم الدین بیدار بیگ خاں	۶۹۸	مجموع	مشتی حکیم چند	۷۲۱	زردہ میاں منعم	
۶۷۶	غلامی	شاہ غلام	۶۹۹	مرزا	احترام الدولہ نواب	۷۲۲	ولہن بیگم صاحبہ	
۶۷۷	غنی	شیخ محمد	۷۰۰	مستان	مرزا احسن	۷۲۳	جانی	بیگم جان
۶۷۸	خدا بنی		۷۰۱	مشتاق	مرزا ابرہیم بیگ	۷۲۴	جینا بیگم صاحبہ	
۶۷۹	خریب	شیخ نصیر الدین احمد	۷۰۲	منعم	قاضی نور الحق	۷۲۵	گنا بیگم صاحبہ	
۶۸۰	فراقی	پریم کشور	۷۰۳	شاہ مرثی		۷۲۶	زینت	مسماہ نازک
۶۸۱	فرحت	شیخ فرحت احمد	۷۰۴	منتظر	خواجہ بخش	۷۲۷	موقی طوائف	
۶۸۲	خراق	مرزا الحق علی خاں	۷۰۵	مقبول		۷۲۸	دلبر	چھوٹی بیگم صاحبہ
۶۸۳	نارغ		۷۰۶	مجرم	سبحان علی خاں	۷۲۹	صاحب	فاطمہ بیگم
۶۸۴	فدا	میر امام الدین	۷۰۷	مسیح	حکیم محمد علی	۷۳۰	نزاکت	محبوبہ طوائف
۶۸۵	قربان	میر فرمان علی	۷۰۸	نقی	نقی علی خاں	۷۳۱	شیریں	بیگم طوائف

ہندوستان میں ترسیل زر کا پتہ

علی شیر خاں محلہ کھترانہ کلاں رائے بریلی یو۔ پی

طبقات الشعراء ہند

مصنف

کریم الدین ابن شیخ سراج الدین متوطن پانی پت۔ کریم الدین اپنے حالات میں خود لکھتے ہیں کہ:-
 "تادرسہ کے وقت میں ہمارا اسباب اور مال لٹ کر برباد ہو گیا تھا۔ اس وقت سے پھر اسلوب گھر کا
 نہ ہوا۔ دادا صاحب نے شوق زہد و تقویٰ کا کر کے مسجد نشینی اختیار کی۔ قبلہ گاہ صاحب (والدہ)
 کو بھی کتب صوفیہ پڑھا کر مسجد نشینی کی تعلیم کی۔ چنانچہ بعد ان کے انتقال کے میرے قبلہ بھی مسجد نشین رہے۔ انکین پانی بہ
 ان کی خدمت خرچ کے موافق کر دیتے تھے وہ مسجد میں نماز پڑھا دیا کرتے تھے یا چند لڑکوں کو تعلیم کر کے اپنا گزار
 آمدنی سے کرتے تھے۔ میں نے جب ہوش سنبھالا اور سن تیز کو پہنچا، اول میں نے فارسی کی دو چار کتابیں پڑھ کر، کتابہ
 کی پڑھنا شروع کیں۔ علم صرف و نحو پانی پت میں پڑھ کر شاہجہاں آباد میں آیا۔ اس جاکھڑ کو صرف و نحو معانی اور
 اور طب اور فقہ اور اصول اور کچھ حدیث تحصیل۔ ان ایام میں اپنے ہاتھ سے کتابت کرتا۔ اس کی مزدوری پر گزارہ
 تھا۔ یہاں تک کہ درمیان ۱۸۱۲ء کے جناب مستطاب ماسن صاحب لفیٹ گورنر بہادر نے ہندو سبست بد
 دہلی کا بجوبی کیا اور نئے طالب علم تلاش کر کے اس میں واسطے تحصیل کے رکھے گئے۔ چنانچہ میں بھی اٹھارہ برس کی
 اس میں داخل ہوا اور تنخواہ مری سولہ روپیہ ہوئی۔ اس جا میں نے علم منطق، اور فلسفہ اور تاریخ اور علم و ادب
 زبان میں اور علم فقہ پڑھا بعد ازاں جب کتب انگریزی کا ترجمہ اردو زبان میں سوسائٹی اردو نے کر کے مشہور کرنا شروع
 میں نے بھی ہر ایک کتاب کو جو ترجمہ انگریزی سے اردو میں ہوئی بشوق تمام پڑھا۔
 بعد ازاں بوٹرس صاحب پرنسپل مدرسہ دہلی کے حکم سے قوانین دیوانی اور فوجداری اور اصول قوانین اور پولیسنگ
 یعنی سیاست مدنی اور علم انگریزی یہ سب تحصیل کیا۔ بعد فراغت اس تحصیل کے اس شہر میں (دہلی) میں نے
 کیا اور اسی جا رہنما اختیار کیا اور ایک چھاپہ خانہ واسطے چھپوانے قرجوں کے بنوایا۔
 دو چار جاہلوں نے اس مطبع میں میرے شریک ہو کر مجھ سے قریب کر کے وہ مطبع چھین لیا
 شوق اشعار اور محکمہ کا مجھ کو مطلق نہیں ہے بلکہ شعر کہنا میں برا جانتا ہوں کیونکہ
 کا یہ پیشہ نہیں ہے وہ لوگ جو معیشت سے فارغ البال ہیں اپنے دل بہلانے اور حسرت نکالنے کا انھوں
 اختیار کیا ہے۔" (طبقات الشعراء ہند ص ۴)

کریم الدین نے تعلیم و تاریخ ادب کی مندرجہ ذیل کتابیں یادگار چھوڑی ہیں۔

(۱) تعلیم النساء (۲) گلستان ہند (۳) طبقات الشعراء ہند (۴) نگلستانہ نازنین

۱۔ فیض صاحب نے بھی اس تذکرہ میں کریم الدین کی مدح کی ہے اور کتاب پر درویش کا نام درج ہے۔

(۵) رسالہ عروض (۶) رسالہ فرائض (۷) بدعتہ الا جرام -

تذکرے کے آخری صفحہ میں لکھا ہے کہ
جمہد تصنیف و طباعت | تمام ہوا تذکرہ طبقات الشعراء ہند مولد مولوی کریم الدین ۱۸۶۴ء
ظاہر ہے کہ ۱۸۶۴ء میں تذکرہ مکمل ہوا ہے۔

یہ تذکرہ مطبع العلوم مدرسہ دہلی سے سید اشرف علی کے زیر اہتمام ۱۸۶۴ء میں بڑی سائز پر شائع ہوا۔ اس کے نسخے اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہیں اور اس کے سرورق پر یہ عبارت درج ہے:-

تاریخ شعرا کا۔ شرفین صاحب بہادر اور مولوی کریم الدین نے ہمارا سادہ دتاسی کی تاریخ ۱۸۶۴ء عیسوی میں ترجمہ

کیا اور نو سو چھٹے شاعروں اردو گو کے اشعار اور حال بھی دو ادین مختلفہ میں سے منتخب کر کے اس میں مندرج کیا گیا۔
اس تذکرے سے یہ اشتباہ ہوتا ہے کہ اس تذکرہ کے نگار کا سال ۱۸۶۴ء ہے۔ لیکن یہ درست نہیں ہے۔ جیسا کہ اختصار
اور بعض اندرونی اندراجات سے پتہ چلتا ہے کریم الدین نے اسے ۱۸۶۴ء کے آخری ایام میں مکمل کیا اور اگلے سال ۱۸۶۵ء میں
یہ چھپنا شروع ہو گیا۔ اس طرح ۱۸۶۴ء کو سال تصنیف اور ۱۸۶۵ء کو سال طباعت خیال کرنا چاہئے۔
انجمن ترقی اردو کراچی اور اردو ترقی بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں مطبوعہ نسخے موجود ہیں اور طبعی اس وقت میرے

سامنے موجود ہیں اس میں ۵۰۴ صفحات ہیں۔

تذکرہ اردو میں ہے اور بعض قدیم تذکروں خصوصاً نگارسان دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کو سامنے رکھ کر
خصوصیات مرتب کیا گیا ہے۔ سرورق کی عبارت تو یہ پتہ چلتا ہے مگر یہ نگارسان کی تاریخ ادب کا صرف ترجمہ ہے۔ لیکن ایسا
نہیں ہے۔ اشعار کے انتخاب اور اپنے معاصرین کے حالات میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔

کریم الدین کا دیباچہ اور مقدمہ جس میں اردو زبان کی پیدائش و قدامت اور رسم الخط کی بحث ہے اور تذکرہ و تاریخ نگاری پر
روشنی ڈالی گئی ہے۔ حقیقتہً نگارسان دتاسی کے مقدمہ سے ماخوذ ہے اور اکثر جملہ لفظی ترجمہ ہے۔

کریم الدین نے اپنے تذکرے کو دو قسموں میں تقسیم کیا ہے اور ان کی تفصیل اس طور پر دی ہے۔

۱۔ قسم اول۔ اس میں حال متقدمین کا ہے جو ہندی اکثر مصنف گزرے ہیں۔

قسم دوم۔ اس میں ان شعرا کا ذکر ہے جو بانی اردو کے تھے اور انھوں نے اس زبان اردو کی شیعہ میں کوشش
بیغ کی ہے۔

قسم دوم کو ذیل کے جاہلیات میں تقسیم کیا گیا ہے۔

طبقہ اول۔ اس میں اردو کے متقدمین شاعروں کا ذکر ہے۔

طبقہ دوم۔ میں بقول کریم الدین "ان کا ذکر ہے جو مصلح اردو اور فروج اس زبان کے تھے اور انھوں نے الفاظ کریمہ کا استعمال
یک نظم زبان ریختہ سے سوتوں کیا۔"

طبقہ سوم۔ اس میں وہ شاعر ہیں جو طبقہ دوم کے شاعر تھے ان کو الفاظ صحیحہ اور محاورات، دلچسپ کے استعمال کرنے کا
بہت شوق تھا۔

طبقہ چہارم۔ اس طبقہ میں وہ شاعر ہیں جو ہم عصر اس بندے کے ہیں اور ان سے ملاقات بندہ کی ہے یا اکثر جایان کو

دیکھا ہے یا آنکہ ان کا حال سنا ہے اور ملاقات نہیں ہوئی۔

جیسا کہ تاریخ ادب ہندوستانی مؤلفہ کا رساد: سی۔ اور گلدستہ نازنیاں "کریم الدین کے ذکر میں تفصیل دی چکی ہے۔
"طبقات الشعراء" دراصل تصنیف نہیں بلکہ ترجمہ ہے صحت یہ کہ اس میں انھوں نے کہیں کہیں اضافے کئے ہیں، مگر رسان چونکہ یورپی شہر ہے اسلئے اس نے اپنا تذکرہ قدیم فارسی تذکرہ نگاری سے ہٹ کر تاریخ کی روش پر مرتب کیا تھا۔ اس کے مقدمہ دیباچہ میں زبان اور سوسائٹی کا تعلق ادبی رفتار اور اردو کے رسم الخط اور دوسری خصوصیات سے بحث کی گئی ہے۔ بعد ازاں پانچ فارسی اور ۳۹ پنجاب کے شاعروں کا ذکر ہے۔ اس طرح اردو زبان و ادب کا ایک پس منظر سامنے آ جاتا ہے۔ جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نہیں ملتا۔
اس کے بعد اردو شعرا و مصنفین کا تذکرہ ہے اور اس میں شمالی ہندو دکن دونوں علاقوں کے افراد شامل ہیں۔

ہر چند کہ اس تذکرے میں بھی بعض وہی کمزوریاں پائی جاتی ہیں جن کی طرف گارسان اور کریم الدین نے اپنے دیباچوں میں اشارے کئے ہیں۔ پھر بھی اس کا سوانحی اور تنقیدی لب و لہجہ عام تذکروں سے مختلف ہے۔ اس میں سیاسی و معاشرتی ماحول کی تصویر بھی ہے اور شعرا و مصنفین کے متعلق بے لاگ سنجیدہ رائے بھی۔ اس میں مبالغہ و تصنع، پاسداری و طعن و تعریف کا وہ انداز کہیں نہیں ملتا جو قدیم تذکروں کی خصوصیت ہے۔ کریم الدین کے ترجموں اور اضافوں نے تعلی اور تصنع کا دخل کہیں کہیں ضرور دکھایا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش خواجہ حیدر علی	۱۵	آگاہ میر حسن علی	۲۹	- ابو دھیاء شاد کشمیری
۲	آرام خیر اللہ خاں	۱۶	آگاہ نور خاں	۳۰	احسان حافظ عبد الرحمن خاں
۳	آرام رائے پدیم ناتھ کھتری	۱۷	آوارہ میر محمد کاظم	۳۱	احسان میر غلام علی
۴	آرام کھن لال	۱۸	ابجدی	۳۲	احسن حسن اللہ خاں
۵	آزاد سراج الدین علی خاں	۱۹	ابراہیم ملعل شاہ سلطان بخاری	۳۳	احسن عبد الرحمان خاں
۶	آزاد شیخ امیر الدین	۲۰	ابراہیم نواب علی ابراہیم خاں	۳۴	احسن مرزا حسن علی
۷	آزاد محمد فاضل	۲۱	ابرد شیخ نجم الدین علی خاں	۳۵	احسن میاں حسن اللہ
۸	آزاد میر غلام علی خاں بگلاری	۲۲	نشاطی ابن نشاطی	۳۶	احقر مرزا ابو ادلی قزلباش
۹	آزاد میر فقیر اللہ	۲۳	ابو الفضل شیخ ابو الفضل	۳۷	احمد احمد
۱۰	آزاد میر مظفر علی	۲۴	اٹل میر عبد الباقی	۳۸	احمد احمد بیگ قزلباش
۱۱	آزادہ آرام آزادہ	۲۵	اثر حسین علی خاں	۳۹	احمد احمد علی
۱۲	آزادہ رام سنگھ	۲۶	اثر میاں سید محمد میر	۴۰	احمد شیخ حافظ غلام احمد
۱۳	آندہ مفتی محمد الدین خاں	۲۷	اشیم محمد علی خاں	۴۱	احمد غلام احمد برہان پوری
۱۴	آگاہ محمد صلاح دہلوی	۲۸	اجل شیخ شاہ محمد	۴۲	احمد مرزا احمد بیگ

۴۳	احمد	مولوی شیخ حفیظ الدین احمد	۷۲	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۱	اکبر	مکرم الدولہ سید علی خاں
۴۴	احمد	مصمصام اللہ	۷۳	آشنا	حکیم میر علی سہارنپوری	۱۰۲	اکرم	خواجہ محمد اکرم دہلوی
۴۵	احمد	میر احمد علی	۷۴	آشنا	مرزا جگن	۱۰۳	الفت	
۴۶	احمد		۷۵	آشنا	منانگھ کھتری	۱۰۴	الفت	منگل سین کالیستہ
۴۷	احمدی	شیخ احمد وارث	۷۶	آشنا	میرزین العابدین دہلوی	۱۰۵	الم	میر الم صاحب
۴۸	-	سید احمد خاں	۷۷	آشوب	میر امداد علی	۱۰۶	الہام	شیخ خرف الدین معروفہ
۴۹	-	مولوی احمد علی	۷۸	اصغر	سید امجد علی اکبر آبادی	۱۰۷	الہام	فضائل بیگ
۵۰	اختر	میر اکبر علی	۷۹	اصغر	میر اصغر علی مارہروی	۱۰۸	-	ابوالحسن سید
۵۱	اختر	-	۸۰	آصف	نواب آصف الدولہ	۱۰۹	امانی	میر امانی دہلوی
۵۲	اخگر	شکر چند دیوان مرزا خور	۸۱	انظر	شیخ کرامت	۱۱۰	امجد	مولوی محمد امجد
۵۳	ادھم	عبد العلی	۸۲	انظر	غلام محی الدین	۱۱۱	امیر	نواب محمد یار خاں
۵۴	ارمان	شاہ علی	۸۳	انظر	میر غلام علی انظر دہلوی	۱۱۲	امن	میر امان دہلوی
۵۵	ارمان	مجاہد جنگ	۸۴	اعظم	اعظم خاں دہلوی	۱۱۳	امی	ردش بیگ
۵۶	اسد	رائے کبیر سنگھ کھتری	۸۵	اعظم	محمد اعظم	۱۱۴	امید	قرن لہاس خاں
۵۷	اسد	میر امانی دہلوی	۸۶	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۱۵	امید	نام نامعلوم حیدر آبادی
۵۸	اسعد	مرزا اسعد بخت	۸۷	آفاق	میر فرید الدین	۱۱۶	امین	خواجہ محمد امین الدین خاں
۵۹	استقان	استقان	۸۸	آفتاب	ابوالفضل مجاہد الدین شاہ عالم آبادی	۱۱۷	امین	محمد مرزا اسماعیل
۶۰	اسلام	مسح الاسلام	۸۹	افصح	شاہ فصیح	۱۱۸	امین	محمد امین دھنی
۶۱	اسلمیل	مولوی محمد اسماعیل	۹۰	آخرین	شیخ قلند بکیش	۱۱۹	امین	میر علی
۶۲	امیر	بلشیراد	۹۱	افسر	غلام اشرف	۱۲۰	امین	نواب امین الدولہ معین اللہ
۶۳	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ	۹۲	افسردہ	-	۱۲۱	انتظار	علی نقی خاں
۶۴	اشرف	-	۹۳	افسوس	مرزا غفور بیگ	۱۲۲	انجام	عمدہ الملک نواب میر خاں
۶۵	اشرف	حافظ اشرف	۹۴	افسوس	میر شیر علی	۱۲۳	انسان	امیر اسد اللہ یار خاں
۶۶	-	اشرف علی منشی	۹۵	افضل	گلشن شاہ محمد	۱۲۴	انشاء	حکیم انشا اللہ خاں
۶۷	اشرف	محمد اشرف	۹۶	انفخاں	ہفت خاں	۱۲۵	انصر	محمد انصر
۶۸	آشفہ	سید منظور علی	۹۷	انصار	میر جنون	۱۲۶	انکرا	شری انکرا بیات
۶۹	آشفہ	عظیم الدین خاں منجور	۹۸	اکرام	مولوی اکرام علی	۱۲۷	انور	غلام انور علی
۷۰	آشفہ	مرزا رضا علی بیگ	۹۹	اکبر	اکبر خاں	۱۲۸	انور	علی محمد خاں
۷۱	اشک	محمد خلیل علی خاں	۱۰۰	اکبر	حاجی شاہ اکبر معروفہ بھو	۱۲۹	انیس	ابوالفضل خاں

۱۳۰	آواری	۱۵۹	لہلہ	مرزا مچھو بیگ	۱۸۸	بیجان	عزیز خاں افغانی دہلی
۱۳۱	ادباش	۱۶۰	لہلہ	منالال کالیستہ	۱۸۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۱۳۲	ادلاد	۱۶۱	لہلہ	مولوی محمدی علقہ بیگ	۱۹۰	بیدار	شاہ محمدی اکبر آبادی
۱۳۳	ادیس	۱۶۲	بشیر	میر شہادت علی دہلوی	۱۹۱	بیل	مرزا عبدالقادر
۱۳۴	ایما	۱۶۳	لہا	محمد بقا اللہ	۱۹۲	بیدم	حافظ قلندر بخش پانی پتی
۱۳۵	ایمان	۱۶۴	نگھار علی	نگھار علی	۱۹۳	بیر بھان	بیر بھان
۱۳۶	بابا لعل گرد	۱۶۵	بلا بہادر	بلا بہادر	۱۹۴	بیرنگ	دلدار خاں
۱۳۷	باسط	۱۶۶	بلاقی	سید بلاقی دکنی	۱۹۵	بہ قید	سید فضل علی خاں
۱۳۸	باقر	۱۶۷	بل رام	بل رام	۱۹۶	بیکل	سید عبدالوہاب دہلی
۱۳۹	بازید	۱۶۸	بہادر	بہادر سنگھ کالیستہ	۱۹۷	بینوا	معروف مقبول شاہ
۱۴۰	بہر	۱۶۹	بہادر	راجہ بینی بہادر	۱۹۸	بینی نرائن	بینی نرائن
۱۴۱	بہر علی	۱۷۰	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۹۹	بے ہوش	عبدالرشید
۱۴۲	بجر	۱۷۱	بہار	منشی ٹیک چند دہلوی	۲۰۰	پاکپاز	میاں صلاح الدین
۱۴۳	بختاور	۱۷۲	بہاری	بہاری لال	۲۰۱	پاکپاز	میر صلاح الدین معروف کھنویا
۱۴۴	بخش	۱۷۳	بہاگوداس	بہاگوداس	۲۰۲	پرما	پدما گوپالاری
۱۴۵	بخش	۱۷۴	بھاوتنداس	بھاوتنداس	۲۰۳	پردانہ	راجہ جسونت سنگھ سنگھ
۱۴۶	بخشی	۱۷۵	بھرتری	بھرتری	۲۰۴	پردانہ	علی شاہ مراد آبادی
۱۴۷	بروج	۱۷۶	بھوپتی	بھوپتی	۲۰۵	پردانہ	محمد بیگ تیر آبادی
۱۴۸	برشتہ	۱۷۷	بھیت	عبدالحمید	۲۰۶	پریم	کسوار داس
۱۴۹	برقی	۱۷۸	بھید	سید نواز علی خاں	۲۰۷	پہنچا	-
۱۵۰	برقی	۱۷۹	بیان	خواجہ احسن الدین خاں	۲۰۸	تاب	مہتاب رائے کشمیری
۱۵۱	برقی	۱۸۰	بیہاگ	میر بخش علی	۲۰۹	تامباں	میر عبدالحی
۱۵۲	برقی	۱۸۱	بیٹاب	..	۲۱۰	تاشیر	میر صادق علی حیدر آبادی
۱۵۳	برکت	۱۸۲	بیٹاب	خداوردی خاں	۲۱۱	تائب	عبداللہ
۱۵۴	برکت	۱۸۳	بیٹاب	سنتوک رائے	۲۱۲	تمش	مرزا میر اسماعیل معوض مراد آبادی
۱۵۵	برہمن	۱۸۴	بیٹاب	شاہ محمد عالم اللہ آبادی	۲۱۳	تجروہ	میر عبداللہ
۱۵۶	بسمل	۱۸۵	بیٹاب	عباس علی خاں	۲۱۴	تجلی	شاہ تجلی علی حیدر آبادی
۱۵۷	بسمل	۱۸۶	بیٹاب	محمد اسماعیل خاں دہلوی	۲۱۵	تجلی	میر محمد ناصر محمد میر تجلی
۱۵۸	بسمل	۱۸۷	بیجان	شیو سنگھ دہلوی	۲۱۶	تجلی	محمد عظیم بیگ

۲۱۷	تجمل	لکھنوی	۲۴۶	شردت	مرزا احمد صادق	۲۷۵	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۱۸	تحنین	میر محمد عطا حسین خوش کلام	۲۴۷	شا	میر شمس الدین کشمیری	۲۷۶	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۱۹	تجتر	غلام مصطفیٰ	۲۴۸	جان	جان عالم	۲۷۷	جوش	رحیم اللہ
۲۲۰	ترقی	مرزا محمد تقی فیض آبادی	۲۴۹	جان	جان علی شاہ جہاں آبادی	۲۷۸	جوش	نیازا احمد
۲۲۱	تسل	دیکارام	۲۵۰	جان صاحب	یار علی	۲۷۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی
۲۲۲	تکین	سعادت علی	۲۵۱	جان محمد	شاہ جان محمد	۲۸۰	جوشش	محمد عابد عظیم آبادی
۲۲۳	تکین	گنگا داس پنڈت	۲۵۲	بام	کورسین بدھوئی	۲۸۱	جذب	میر عزت اللہ خان مرنڈی
۲۲۴	تکین	میر حسین	۲۵۳	جانی	بیگم جان مشہور بیگم	۲۸۲	جولان	میر بہادر علی شاہ دہلوی
۲۲۵	تصور	سید حیدر علی	۲۵۴	جانہ چندرا	جیپوری	۲۸۳	جولان	میر رمضان علی
۲۲۶	تعلیق	مولوی میر سید محمد قاری ایلی	۲۵۵	جانشی	ملک محمد جانشی داس	۲۸۴	جولان	میر حسن علی خاں
۲۲۷	تقی	میاں محمد تقی	۲۵۶	جراح	غلام ناصر کشمیری	۲۸۵	جوہر	جوہر محمد لعل منور شہزاد
۲۲۸	تمسی	تمسی داس	۲۵۷	جرات	قلندر بخش	۲۸۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۲۹	تمکین	بخت مل پنڈت	۲۵۸	جرات	مرزا منن	۲۸۷	جوہری	-
۲۳۰	تمکین	محمد صلاح الدین	۲۵۹	جعفر	جعفر علی خاں	۲۸۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۲۳۱	تمکین	محمد یوسف	۲۶۰	جعفری	-	۲۸۹	جہانگیر	میر جہانگیر لکھنوی
۲۳۲	تمنا	عباس علی خاں فضل	۲۶۱	جعفری	میر باقر علی	۲۹۰	جہمن	جہمن لال کالیستہ دہلوی
۲۳۳	تمنا	محمد اسماعیل خاں کشمیری	۲۶۲	جعفر	میر جعفر زبلی	۲۹۱	چینا	چینا بیگم
۲۳۴	تمنا	میر اسد علی دکنی	۲۶۳	جعفر شریف	لالہ میاں قریشی	۲۹۲	چاند	چاند
۲۳۵	تنہا	سعد اللہ خاں	۲۶۴	جگ جیون	جگ جیون داس بھٹری	۲۹۳	چتر بھوج مصر	چتر بھوج مصر
۲۳۶	تنہا	شیخ عوض علی	۲۶۵	جگنو	میاں جگنو	۲۹۴	چنبھا	-
۲۳۷	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۶۶	جلال	-	۲۹۵	چینا	چینا بیگم
۲۳۸	تنہا نیری	شاہ امام بخش	۲۶۷	جلال	جمال الدین حسین	۲۹۶	چندہ	مدلقا
۲۳۹	ٹیبو	نیپو سلطان عتہ ٹیبو صاحب	۲۶۸	جلالی	ملہ جمال بٹنی	۲۹۷	حاتم	شیخ طور الدین شاہ جہاں آبادی
۲۴۰	ثابت	اصالت خاں	۲۶۹	جنون	شاہ غلام میر تقی الدین آبادی	۲۹۸	حافظ	محمد اشرف
۲۴۱	ثابت	شجاعت اللہ خاں لکھنوی	۲۷۰	جنون	میر فخر الاسلام شاہ جہاں آبادی	۲۹۹	حالی	میر محمد علی
۲۴۲	ثابت	مرزا اصغر الدین	۲۷۱	جنون	مرزا بخش علی خاں بٹنہ	۳۰۰	حامد باری	-
۲۴۳	مقاب	سید شمس الدین	۲۷۲	جنون	میر فضل علی	۳۰۱	حب	میر احمد علی فرید آبادی
۲۴۴	مقاب	میر شاہاب الدین	۲۷۳	حسان	مرزا اکرم علی دہلوی	۳۰۲	حبیب	-
۲۴۵	ثروت	میر درویش علی	۲۷۴	جوان	محمد اللہ	۳۰۳	حام	عنایت اللہ منور شاہ جی

۳۰۴	حزین	باقر میر محمد باقر دہلوی	۳۳۳	حقیر	میر امام الدین بن میر کو	۳۶۷	خاکسار	شیخ محمد یار عرت ککو
۳۰۵	حزین	شیخ محمد علی	۳۳۴	حقیقت	میر شاہ حسین	۳۶۸	خاکی	غلام صید بیگ
۳۰۶	حزین	صاحب عالم مزاج بیگ	۳۳۵	حکیم	محمد پناہ خاں	۳۶۹	خان	اشرف علی خاں دہلوی
۳۰۷	حزین	میر بہادر علی	۳۳۶	حکیم	سیح الزمان حکیم محمد اشرف خاں	۳۷۰	خان	محمد فاضل افغان
۳۰۸	حزین	میر محمد باقر	۳۳۷	حمایت	-	۳۷۱	خرد	نواب فخر الدین
۳۰۹	حسب	میر احمد علی فرید آبادی	۳۳۸	حمزہ	حمزہ علی	۳۷۲	خستہ	عبداللہ خاں غوثیہ پور
۳۱۰	حسب	-	۳۳۹	حمید	میر حمید لکھنوی	۳۷۳	خستہ	میاں قطب بخش کشمیری
۳۱۱	حسن	-	۳۴۰	حیا	حافظ محمد	۳۷۴	خسرو	خواجہ ابوالحسن دہلوی
۳۱۲	-	مولوی حسن علی خاں	۳۴۱	حیا	مرزا رحیم الدین	۳۷۵	خوشنود	-
۳۱۳	حسن	حسن علی خاں کشمیری	۳۴۲	حیدر	حسام الدین	۳۷۶	خلق	میر احسن خلق فیض آبادی
۳۱۴	حسن	مرزا احسن	۳۴۳	حیدر	غلام حیدر	۳۷۷	خلیق	مرزا ظہور علی
۳۱۵	حسن	مولوی ابوالحسن	۳۴۴	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی	۳۷۸	خلیق	میر مستحسن
۳۱۶	حسن	میر غلام حسن	۳۴۵	حیدر	میر حیدر علی شاہ پھان	۳۷۹	خلیل	محمد خلیل خاں فیض آبادی
۳۱۷	حسن علی	مولوی حسن علی خاں	۳۴۶	حیدر	میر حیدر علی خاں لاہوری	۳۸۰	خوش رس	حافظ غلام محمد
۳۱۸	حسن	میر محمد حسن دہلوی	۳۴۷	حیدر	میر حیدر شاہ دکنی	۳۸۱	-	خواجہ حسن دہلوی
۳۱۹	حسین	سید غلام حسین دہلوی	۳۴۸	حیدری	-	۳۸۲	خود غرض	-
۳۲۰	حسین	نواب غلام حسین خاں	۳۴۹	حیدری	منشی میر سید محمد حیدر بخش	۳۸۳	خیال	جے سنگھ رائے کلاسیٹھ
۳۲۱	حسینی	حکیم میر حسین	۳۵۰	حیران	حافظ بقا اللہ	۳۸۴	خیال	غلام حسن خاں
۳۲۲	حسینی	ماسٹر حسینی	۳۵۱	حیران	میر حیدر علی شاہ پھان	۳۸۵	خیال	غلام حسین خاں
۳۲۳	حسینی	میر بہادر علی	۳۵۲	حیرت	پنڈت اجودھیا شاہ کشمیری	۳۸۶	داغ	میر بہدی
۳۲۴	حسرت	جعفر علی خاں	۳۵۳	حیرت	غلام فخر الدین شاہ پھان	۳۸۷	دانا	میر فضل علی معوض شاہ دانا
۳۲۵	حسرت	ذوقی رام مہاجن	۳۵۴	حیرت	مراد علی مراد آبادی	۳۸۸	داؤد	مرزا داؤد بیگ معوض طاہر
۳۲۶	حسرت	میر محمد حیات دہلوی	۳۵۵	حیف	چراغ علی	۳۸۹	داؤد	-
۳۲۷	حشمت	محمد علی خاں	۳۵۶	حیف	میر چراغ علی لکھنوی	۳۹۰	درد	خواجہ میر درد
۳۲۸	حشمت	مرزا فخر الدین	۳۵۷	خادم	خادم علی خاں فرح آبادی	۳۹۱	درد	سید کریم اللہ خاں
۳۲۹	حشمت	میر محترم علی	۳۵۸	خادم	خادم علی خاں یحسین خاں	۳۹۲	درد مند	میاں محمد فقیر
۳۳۰	حضور	شیخ غلام بخش غلامی	۳۵۹	خادم	فضل پانی پتی	۳۹۳	دردیش	شاہ علی
۳۳۱	حضور	لاد بال مکندہ	۳۶۰	خادم	میر وزیر علی	۳۹۴	دریغ	سید زین العابدین
۳۳۲	حفیظ	حافظ محمد حفیظ دہلوی	۳۶۱	خادم	-	۳۹۵	دوست	غلام محمد بہاری

۳۹۱	دل	گزار دھال	۲۲۰	ذوق	فتح محمد ابراہیم دہلوی	۲۴۹	رسوا	آفتاب رائے کالیٹھ
۳۹۲	دل	بینی شاد کالیٹھ	۲۲۱	ذوقا	ذوقا شاہ بنادی	۲۵۰	رسوا	آفتاب رائے
۳۹۳	دل	دینی پیر شاد مرشد آبادی	۲۲۲	ذوقی	ذوقی رام مراد آبادی	۲۵۱	رستی	کمال خاں (دکھنی)
۳۹۴	دل	زوردار خاں	۲۲۳	ذوقی	شاہ ذوقی لکھنوی	۲۵۲	رضا	-
۳۹۵	دل	شاہ فتح محمد	۲۲۴	راحت	-	۲۵۳	رضا	حمید الدین
۳۹۶	دل	فتح محمد عابد عظیم آبادی	۲۲۵	راجہ	راجہ بہادر	۲۵۴	رضا	مرزا جیون
۳۹۷	دل	غلام مصطفیٰ خاں	۲۲۶	راج کرشن	مہاراجہ راج کرشن بہادر	۲۵۵	رضا	مرزا علی رضا مالکپوری
۳۹۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی	۲۲۷	راز	مرزا یعقوب علی بیگ	۲۵۶	رضا	مرزا محمد رضا لکھنوی
۳۹۹	دکھن	بہادر سنگھ کھتری	۲۲۸	راسخ	غلام علی عظیم آبادی	۲۵۷	رضا	مولوی عبدالرضا تھانوی
۴۰۰	دوسر	خیرائی خاں	۲۲۹	راغب	مرزا اسماعیل علی بیگ	۲۵۸	رضا	میر رضا علی لکھنوی
۴۰۱	دیگر	میر حمایت اللہ خاں	۲۳۰	راغب	محمد جعفر خاں	۲۵۹	رضا	میر محمد علی معتمد میر بشیر لکھنوی
۴۰۲	دلیہن بیگم	نواب بیو بیگم	۲۳۱	راغت	دوٹ احمد رامپوری	۲۶۰	رضا	میر محمدی سید لکھنوی
۴۰۳	دلیہر	شاہ دلیر عظیم آبادی	۲۳۲	راغت	مرزا بکھی بیگ مرحوم	۲۶۱	رضی	سیف الدود سید رضا خاں بہادر
۴۰۴	دوست	-	۲۳۳	راقم	-	۲۶۲	رضی	مرزا رضی خاں منجم لکھنوی
۴۰۵	دوست	غلام محمد بہاری	۲۳۴	راقم	غلام محمد	۲۶۳	رفعت	میر ابو المعانی
۴۰۶	دولہ رام	دولہ رام	۲۳۵	رام چمن	-	۲۶۴	رفیع	رفیع الدین خاں
۴۰۷	دہرم نرائن	دہرم نرائن	۲۳۶	رام چند	ماسٹر رام چند کالیٹھ	۲۶۵	رفعت	مرزا پیارے شاہ پچاس آبادی
۴۰۸	دیوار	-	۲۳۷	رام راؤ	گرو رام راؤ	۲۶۶	رفیق	مرزا اسو بیگ
۴۰۹	دیوانہ	سر سب سنگھ	۲۳۸	رام کشن	پنڈت رام کشن کشمیری	۲۶۷	رقت	مرزا قاسم علی مشہدی کشمیری
۴۱۰	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں بنادی	۲۳۹	رام موہن	راجہ رام موہن رائے	۲۶۸	رمز	مرزا فخر الدین بہادر
۴۱۱	دیوانہ	-	۲۴۰	وجا	-	۲۶۹	سرخ	محمد میر محمد نصیر
۴۱۲	فاکر	مرزا احمد بیگ شلیچ آبادی	۲۴۱	رجب	رجب علی بیگ دہلوی	۲۷۰	رند	شاہ علی
۴۱۳	فدہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۲۴۲	رحمان	-	۲۷۱	رند	گنگا پیر شاہ لکھنوی
۴۱۴	فدہ	لالہ رحمنی داس چٹا آبادی	۲۴۳	رحیم	-	۲۷۲	رند	بہرمان خاں
۴۱۵	ذکا	خوب چند کالیٹھ دہلوی	۲۴۴	رسا	مرزا بلخی	۲۷۳	رنگین	پورن لعل کالیٹھ
۴۱۶	ذکا	ذکا اللہ خاں لکھنوی	۲۴۵	رسا	مولوی علیم اللہ	۲۷۴	رنگین	سعادت یار خاں
۴۱۷	ذکی	میاں محمد ذکی	۲۴۶	رسا	مرزا کریم الدین	۲۷۵	روشن	روشن شاہ
۴۱۸	ذکی	میر جعفر علی خاں	۲۴۷	رستم	سید رستم علی خاں	۲۷۶	روشن	-
۴۱۹	ذکی	میر ہندی علی مراد آبادی	۲۴۸	رسوا	-	۲۷۷	بدلتی	میر غلام حیدر عظیم آبادی

۴۷۸	دوق	معزز الدین پانی پتی انصاری	۵۰۷	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۵۳۶	سیوا	سیوا دگنی
۴۷۹	زار	برہان الدین	۵۰۸	سرور	مرزا زینبہ بخت بہادر	۵۳۷	سیوانا رین	سیوانا رین راجپوت
۴۸۰	زار	میر منظر علی	۵۰۹	سرور	میر فیض علی	۵۳۸	شاد	-
۴۸۱	زار	میر جیون کشمیری	۵۱۰	سرور	نواب میر محمد خاں بہادر	۵۳۹	شاد	اللہ یار بیگ
۴۸۲	زکی	میر مہدی علی مراد آبادی	۵۱۱	سعادت	سعادت علی امر دہوی	۵۴۰	شاد	-
۴۸۳	زماں	-	۵۱۲	سعدی	سعدی دگنی	۵۴۱	شاد	محمد میرزا خاں غوری میرٹھی
۴۸۴	زماں	سید محمد زماں امر دہوی	۵۱۳	سعید	قاضی سعید الدین خان لکڑی	۵۴۲	شاد	میر احمد حسین
۴۸۵	زور	داؤد بیگ	۵۱۴	سعید	محمد سعید خان مروت کشمیری	۵۴۳	شاداب	خوش دقت راجپوت
۴۸۶	زینت	زینت	۵۱۵	سعید	محمد سعید قاضی بدایونی	۵۴۴	شاداب	میر رجب علی
۴۸۷	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۵۱۶	سکندر	خلیفہ محمد علی	۵۴۵	شاگر	-
۴۸۸	سامان	میر محمد ناصر جونیوری	۵۱۷	سلام	نجم الدین علی خاں اکبر آبادی	۵۴۶	شاگر	شاہ شاگر علی دہلی
۴۸۹	سائلی	مرزا محمد یار بیگ	۵۱۸	سلطان	خواجہ سلطان خان غلام آبادی	۵۴۷	شاگر	محمد شاگر
۴۹۰	سبحان	عبد السبحان	۵۱۹	سلطان	صاحب عالم مرزا یزد بخش	۵۴۸	شاہ	شاہ سعد اللہ
۴۹۱	سبحان بخش	مولوی سبحان بخش	۵۲۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۵۴۹	شایق	میر محمد
۴۹۲	سبقت	مرزا منگل	۵۲۱	سلیمان	-	۵۵۰	شایق	محمد تہذیب الدین خاں
۴۹۳	سپاہی	-	۵۲۲	سلیمان	مرزا سلیمان سکھ بہادر جگہ	۵۵۱	شایق	میر حاجی
۴۹۴	سپاہی	امام بخش	۵۲۳	سند داس	سند داس	۵۵۲	شایق	محمد ہاشم
۴۹۵	سپاہی	شاہ علی خاں	۵۲۴	سند داس	مہاکاوی سند داس	۵۵۳	شرافت	مرزا اشرف علی
۴۹۶	سجاد	میر سجاد اکبر آبادی	۵۲۵	سہراب	سہراب بیگ شاہجہان	۵۵۴	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۴۹۷	سحر	محمد خلیل خاں دگنی	۵۲۶	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۵۵	شرر	مرزا جعفر دہلوی
۴۹۸	سخن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری	۵۲۷	سور داس	سور داس	۵۵۶	شرر	مرزا صادق
۴۹۹	سخنور	لالہ دلورے سنگھ	۵۲۸	سوز	محمد میر شاہجہاں آبادی	۵۵۷	شرر	مرزا غیاث الدین
۵۰۰	سراج	-	۵۲۹	سوزاں	شیخ شمس الدین ملوی	۵۵۸	شرف	شیخ شرف الدین
۵۰۱	سراج	سراج الدین علی	۵۳۰	سوزاں	مرزا احمد علی خاں	۵۵۹	شرف	میر مہدی
۵۰۲	سراج	شیخ سراج الدین پانی پتی	۵۳۱	سیادت	میر غلام رسول مراد آبادی	۵۶۰	شریف	مرزا شریف بیگ
۵۰۳	سر سبز	مرزا زین العابدین خان مراد آبادی	۵۳۲	سید	میر غلام علی خان مراد آبادی	۵۶۱	شعلہ	امیر ناتھ کشمیری
۵۰۴	سرشار	لار تلوک چند کشمیری	۵۳۳	سید	میر قلی علی مروت قلعہ عالم	۵۶۲	شعوری	-
۵۰۵	سرمد	محمد سرمد قاضی سرگرم	۵۳۴	سید احمد	سید احمد	۵۶۳	شفا	حکیم یاد علی
۵۰۶	سرور	حمایت اللہ خاں	۵۳۵	سیم چند	سیم چند کشمیری	۵۶۴	شفیع	محمد شفیع

۵۶۵	شینق	منظر علی خاں	۵۹۴	شیدا	مولوی امانت اللہ بنگالی	۶۲۲	ضمیر	شیخ مداری الکر آبادی
۵۶۶	شکوہ	محمد رضا کفوی	۵۹۵	شیدا	نواب معین الدین	۶۲۳	ضمیر	گنگا داس
۵۶۷	شکوہ	میر شکوہ علی	۵۹۶	شینقتہ	-	۶۲۵	ضیا	مرزا ضیا بخت
۵۶۸	شکیبا	شیخ غلام حسین دہلوی	۵۹۷	شینقتہ	حافظ عبدالصمد	۶۲۶	طالب	حافظ طالب رامپوری
۵۶۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۵۹۸	شینقتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۶۲۷	طالب	شیر محمد خاں
۵۷۰	شگفتہ	مرزا بیدار بخت بہار دخت	۵۹۹	صابر	مرزا صابر	۶۲۸	طالب	طالب حسین
۵۷۱	شگفتہ	مرزا سیف علی شگفتہ بخت	۶۰۰	صابر	صابر شاہ دہلوی	۶۲۹	طالع	میر شمس الدین کفوی
۵۷۲	شیر خاں	-	۶۰۱	صاحب	-	۶۳۰	طرہ	طرہ باز خاں بناری
۵۷۳	شور	باکو تصاب پانی پتی	۶۰۲	صاحب	است الفاطمہ بیگم	۶۳۱	طرہ	-
۵۷۴	شور	جارج پین	۶۰۳	صاحب	نواب غفر باب خاں بہاول	۶۳۲	طوماس	جان صاحب
۵۷۵	شور	شیخ محمد محمدی الدین صدیقی	۶۰۴	صاحب قراک	سید امام علی بکڑی	۶۳۳	ظاہر	میر محمدی شاہ
۵۷۶	شور	مرزا محمود بیگ منٹ پوریگ	۶۰۵	صادق	صادق علی خاں	۶۳۴	ظفر	بہادر شاہ بارشاہ پٹی
۵۷۷	شورش	غلام احمد	۶۰۶	صادق	صادق علی خاں غلیہ آبادی	۶۳۵	ظہور	ظہور الدبیک
۵۷۸	شورش	میر غلام حسین غلیہ آبادی	۶۰۷	صادق	میر جعفر خاں	۶۳۶	عاجز	الفت خاں
۵۷۹	شوق	-	۶۰۸	صانع	نظام الدین بکڑی	۶۳۷	عاجز	زور آور سنگھ کھتری
۵۸۰	شوق	حسن خاں پٹھان	۶۰۹	صبا	-	۶۳۸	عاشق	-
۵۸۱	شوق	روشن لعل	۶۱۰	صبا	کابجی مل	۶۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری
۵۸۲	شوق	الہی بخش منشی الکر آبادی	۶۱۱	صبا	منوالال کالیٹھ لکھنوی	۶۴۰	عاشق	شیخ بی بخش الکر آبادی
۵۸۳	شوق	غلام رسول شاہ چٹا آبادی	۶۱۲	صبا	میر وزیر علی	۶۴۱	عاشق	محمد علی مراد آبادی
۵۸۴	شوق	مولوی قدرت اللہ	۶۱۳	صبر	مرزا غلام حسین کشمیری	۶۴۲	عاشق	محمد علی خاں
۵۸۵	شوکت	سیف علی بکڑی	۶۱۴	صفا	نام آور خاں	۶۴۳	عاصی	آغا حسین علی خاں
۵۸۶	شیونرائے	شونرائے	۶۱۵	صفا	مرزا بننے	۶۴۴	عاصی	خواجہ برہان الدین دہلوی
۵۸۷	شہامت	شاہ شہامت علی	۶۱۶	صفدر	میر صفدر علی سونی پتی	۶۴۵	عاصی	منشی امداد حسین
۵۸۸	شہرت	-	۶۱۷	صفدری	میر صادق علی کوچک	۶۴۶	عارف	محمد عارف کشمیری
۵۸۹	شہرت	مرزا حاجی بیگ	۶۱۸	صنعت	کریم الدین مراد آبادی	۶۴۷	عارف	میر عارف علی اسرہلوی
۵۹۰	نہید	-	۶۱۹	صورت	صورت کشوار	۶۴۸	عارف	نواب زین العابدین
۵۹۱	شہیدی	کرامت علی کفوی	۶۲۰	صہبائی	مولوی امام بخش	۶۴۹	عاتل	عاتل شاہ فقیر
۵۹۲	شیدا	-	۶۲۱	صید	-	۶۵۰	حالی	-
۵۹۳	شیدا	مرزا بہنگا	۶۲۲	صنہ	میر حسن شاہ فقیر لکھنوی	۶۵۱	عالی جاہ	-

۶۵۲	عبدالواسع	-	۶۸۱	غالب	اسد اللہ خاں خٹک مراد آبادی	۷۱۰	فدا	امام الدین دہلوی
۶۵۳	عبرت	میرضی الدین	۶۸۲	غالب	غالب علی خاں	۷۱۱	فدا	عاقبت محمود خاں
۶۵۴	عدم	داعہ علی خاں لکھنوی	۶۸۳	غالب	کریم اللہ بہار بیگ خاں	۷۱۲	فدا	سید محمد علی مراد شاہ
۶۵۵	عزت	سید عبدالعلی	۶۸۴	غازی	-	۷۱۳	فدا	مرزا فدا حسین
۶۵۶	عزیز	-	۶۸۵	غازی	بختاوی لکھ مراد آبادی	۷۱۴	فدا	مرزا عظیم بیگ
۶۵۷	عزیز	بکھاری لعل	۶۸۶	غازی	رائے سنگھ	۷۱۵	فدا	محمد حسن لاہوری
۶۵۸	عزیز	عزیز اللہ کھن	۶۸۷	غریب	-	۷۱۶	فدا	محمد حسن لاہوری
۶۵۹	عزیز	مہاراج سنگھ	۶۸۸	غریب	شیخ نصیر الدین کشمیری	۷۱۷	فدا	مرزا محمد علی مراد شاہ
۶۶۰	عسکری	مرزا عسکری	۶۸۹	غریب	محمد امن	۷۱۸	فدا	میر فضل علی
۶۶۱	عشرت	غلام علی عشت	۶۹۰	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۷۱۹	فدا	فراسو لکھنوی
۶۶۲	عشرت	میر غلام علی بریلوی	۶۹۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۷۲۰	فدا	محمد فرخ شاہ جہاں آباد
۶۶۳	عشق	حکیم عزت اللہ	۶۹۲	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۷۲۱	فدا	حکیم شمس اللہ خاں
۶۶۴	عشق	رکن الدین شاہ کنگڑا	۶۹۳	نگین	میر سید علی	۷۲۲	فدا	پریم کشن
۶۶۵	عشق	شیخ غلام محمد الدین	۶۹۴	غنی	-	۷۲۳	فدا	امیر علی دہلوی
۶۶۶	عشق	فقیر	۶۹۵	غنی	شیخ عبدالغنی سہا پوری	۷۲۴	فدا	شیخ فرحت اللہ
۶۶۷	عظیم	-	۶۹۶	غواص	مولانا غواص	۷۲۵	فدا	فرخ بخش
۶۶۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۶۹۷	غیرت	-	۷۲۶	فدا	میر فرخ علی دہلوی
۶۶۹	غفلت	میر غفلت اللہ بریلوی	۶۹۸	فارغ	-	۷۲۷	فدا	مرزا غفلت بیگ لکھنوی
۶۷۰	علی	علی محمد خاں مراد آبادی	۶۹۹	فارغ	فارغ شاہ بریلوی	۷۲۸	فدا	میر علی اکبر
۶۷۱	علی	مرزا علی قلی دہلوی	۷۰۰	فارغ	گند سنگھ بریلوی	۷۲۹	فدا	میر بر علی فیض آبادی
۶۷۲	عنایت	عنایت علی خاں	۷۰۱	فارغ	میاں فارغ شاہ	۷۳۰	فدا	لاہ صاحب رائے کلا
۶۷۳	عیاض	عیاض رام دہلوی	۷۰۲	فارغ	بیر احمد خاں	۷۳۱	فدا	مرزا عیاض
۶۷۴	عیاش	میر یعقوب لکھنوی	۷۰۳	فایز	صدیق الدین محمد	۷۳۲	فدا	مرزا جعفر علی لکھنوی
۶۷۵	عید	میاں عبداللہ شاہ لکھنوی	۷۰۴	فایز	مسیح	۷۳۳	فدا	افضل دین خاں
۶۷۶	عیش	مرزا حسین رضا لکھنوی	۷۰۵	فایز	مبین الدین	۷۳۴	فدا	افضل علی
۶۷۷	عیشی	طالب علی خاں لکھنوی	۷۰۶	فایز	میر فایز علی دہلوی	۷۳۵	فدا	شاہ فضل دکن
۶۷۸	-	غلام احمد	۷۰۷	فتح اللہ	امیر فتح اللہ شیرازی	۷۳۶	فدا	فضل مولیٰ خاں
۶۷۹	-	غلام حسین خاں	۷۰۸	فتح علی	فتح علی خاں حسینی اردیزی	۷۳۷	فدا	مرزا فخرت
۶۸۰	غالب	-	۷۰۹	فخر	میر فخر الدین لکھنوی	۷۳۸	فدا	اشرف علی خاں

۴۳۹	فقیر	میر شمس الدین دہلوی	۴۶۸	قمر	مرزا احمد الدین صوفی	۴۹۷	کیٹ	فضل احمد
۴۴۰	فقیر	میر فقیر اللہ	۴۶۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین	۴۹۸	گجراتی	شاہ علی
۴۴۱	فکار	میر حسن شاہ میان آبادی	۴۷۰	صناعت	مرزا محمد بیگ	۴۹۹	گرمی	مرزا آفری
۴۴۲	فکار	مرزا قطب علی بیگ دہلوی	۴۷۱	قیس	مرزا احمد علی بیگ	۵۰۰	گردنار	-
۴۴۳	فیاض	میر دلی	۴۷۲	کاکلم	کاظم الدین منشی دکنی	۵۰۱	گرفتار	سنگی بیگ دہلوی
۴۴۴	فیض	پنڈت کریم بخش کشمیری	۴۷۳	کافر	میر علی قلی دہلوی	۵۰۲	گرم	مرزا احمد علی بیگ
۴۴۵	فیض	میر فیض علی	۴۷۴	ساکس	شاہ ساکس دہلوی	۵۰۳	گرمیاں	میر محمد علی لکھنوی
۴۴۶	قابل	مرزا علی بخت با شاہانہ	۴۷۵	سالی کرشنا	ناہید کالی کرشنا بہادر	۵۰۴	گرمیاں	میر محمد علی لکھنوی
۴۴۷	قادر	سید خلیل قادر یا قادری دکنی	۴۷۶	کامل	پنڈت تحار کدوس کشمیری	۵۰۵	گستار	مرزا علی لکھنوی
۴۴۸	قادر	محمد قادر	۴۷۷	کامل	منا کامل بیگ	۵۰۶	گمان	-
۴۴۹	قاسم	حکیم قدرت اللہ قاسم دکنی	۴۷۸	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھل	۵۰۷	گستاخ	گستاخ
۴۵۰	قاسم	سید قاسم علی خاں	۴۷۹	کبیر	کبیر	۵۰۸	گنگاپتی	گنگاپتی
۴۵۱	ناصر	مرزا میر علی بیگ دہلوی	۴۸۰	کبیر سولی	حکیم شیخ غفری	۵۰۹	گنگا کادی	گنگا کادی
۴۵۲	قائم	شیخ محمد قیام الدین جالپوئی	۴۸۱	کرنا	کرنا کرشنا پنڈت	۵۱۰	گوبند سنگھ	گوبند سنگھ
۴۵۳	قبول	عبدالغنی بیگ کشمیری	۴۸۲	کرشنا داس	کرشنا داس	۵۱۱	گولک ناٹھ	گولک ناٹھ
۴۵۴	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۴۸۳	کرشنا	پیش کرشنا جالبیسی	۵۱۲	گویا	حسام الدین ذب فقیر محمد علی
۴۵۵	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۴۸۴	کرشنا	پاشا تابلیسی	۵۱۳	گویا	شیخ حیات اللہ فرخ آبادی
۴۵۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ لکھنوی	۴۸۵	کرم	شیخ غلام عباس	۵۱۴	گھاسی	میر گھاسی دہلوی
۴۵۷	قربان	میر جیون	۴۸۶	کریم	کریم الدین	۵۱۵	گھاسی	میر کریم اللہ
۴۵۸	قربان	میر قربان علی عظیم آبادی	۴۸۷	کریم	کریم الدین	۵۱۶	گھاسی	میر کریم اللہ
۴۵۹	قربان	میر کدی	۴۸۸	کریم	کریم الدین	۵۱۷	لطیف	میر لطیف علی
۴۶۰	قرار	جان نند	۴۸۹	کمال	کمال الدین	۵۱۸	لال	لال کوی
۴۶۱	قرار	میر حسن علی	۴۹۰	کمال اندیچ	کمال اندیچ	۵۱۹	لال	لال کوی
۴۶۲	قسمت	شمس الدولہ غنی بک	۴۹۱	کمرین	میان کمرین دہلوی	۵۲۰	ماہ	فخر الدین خان
۴۶۳	قطب شاہ	قطب شاہ دکنی	۴۹۲	کوثر	محمد علی خاں لکھنوی	۵۲۱	ماہ	فخر الدین خان
۴۶۴	قلق	میان عبدالغنی شاہ	۴۹۳	کوچک	شہزادہ مرزا قیام الدین	۵۲۲	مائل	محمد یار بیگ لکھنوی
۴۶۵	قلندر	لانہ بیگ	۴۹۴	کپڑا	کپڑا	۵۲۳	مائل	میر محمدی شایع پٹواری
۴۶۶	قلی	قلی قطب شاہ بابر شاہ	۴۹۵	کبیر	کبیر دراز عبدالغنی	۵۲۴	مائل	سید کاظم علی جبر آبادی
۴۶۷	قمر	مرزا قمر طالع	۴۹۶	کیشوداس	کیشوداس	۵۲۵	مبتلا	-

۸۲۶	مبتلا	مرزا کاظم علی بیگ	۸۵۵	مدحوش	-	۸۸۴	مضطرب	محمد حاجی
۸۲۷	منصف	منصف علی خان پٹیاں	۸۵۶	مرزا	-	۸۸۵	مصنوع	
۸۲۸	مجبور	حق رسا	۸۵۷	مرزا	آقا مرزا	۸۸۶	مضنون	شرف الدین
۸۲۹	مجبذب	مرزا غلام حیدر دہلوی	۸۵۸	مرزا	میر فضل اللہ شرف مرزائیا	۸۸۷	منظر	مرزا جان جلال
۸۳۰	مجرم	رحمت اللہ اکبر آبادی	۸۵۹	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۸۸۸	معرفت	التمی بخش خان
۸۳۱	مجنون	-	۸۶۰	مرزائی	شجاع الدولہ محمد علی خاں	۸۸۹	معقول	-
۸۳۲	مجنون	شاہ مجنون	۸۶۱	مزل	مزل شاہ	۸۹۰	معین	شیخ معین الدین
۸۳۳	مجرد	منشی کرشنا یاگن چندریگر	۸۶۲	مروت	جعفر علی	۸۹۱	مغل	منش علی کشمیری
۸۳۴	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی	۸۶۳	مستند	یار علی خاں عظیم	۸۹۲	مغموم	میر مشیت علی
۸۳۵	محب	میر بہادر علی	۸۶۴	مسرت	شیخ وزیر علی دہلوی	۸۹۳	معنی	محمد امین
۸۳۶	محبت	نواب محبت خاں	۸۶۵	مسرت	شیخ میر بخش کالوردی	۸۹۴	مقبول	قبول بی شاہ چا
۸۳۷	محبوب	محبوب	۸۶۶	مسرد	شیخ محمد بخش اللہ راہی	۸۹۵	مقبول	مرزا ابراہیم بیگ
۸۳۸	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۸۶۷	مسرد	مرزا سنی بیگ شاہ چا	۸۹۶	مقصود	-
۸۳۹	مخدون	عالم شاہ لہوری	۸۶۸	مسرد	نواب غلام حسین خاں بہادر	۸۹۷	ملول	شاہ شرف الدین
۸۴۰	مخدون	مولوی سید محمد حسین	۸۶۹	مسکین	سید عبداللہ خاں	۸۹۸	ممتاز	-
۸۴۱	مخدون	میرزا نیر جان	۸۷۰	مسکین	میر عبداللہ	۸۹۹	ملوک العلی	مولوی ملوک العلی
۸۴۲	محسن	میر محسن	۸۷۱	مسیح	برہانی کشمیری	۹۰۰	ممنون	سید نظام الدین سمنی
۸۴۳	محسن	میر محسن	۸۷۲	مشاق	عبداللہ خاں دغان	۹۰۱	ممنون	میرا مات علی عظیم آبادی
۸۴۴	محشر	اکرام اللہ خاں بدایونی	۸۷۳	مشاق	حافظ علی الدین میرٹھی	۹۰۲	منت	میر فتح الدین دہلوی
۸۴۵	محشر	علی نقی	۸۷۴	مشاق	غلام علی دہلوی	۹۰۳	منتظر	شیخ امام الدین اکبر آبادی
۸۴۶	محمد ابراہیم	میان محمد ابراہیم	۸۷۵	مشاق	محمد داصل بدایونی	۹۰۴	منتظر	میان نور الاسلام
۸۴۷	محمود	محمود خاں	۸۷۶	مشہور	-	۹۰۵	منتظر	نور الاسلام
۸۴۸	مخت	مرزا حسین علی شاہ	۸۷۷	مشیر	قطب الدین شاہ چا	۹۰۶	منشی	مولچند
۸۴۹	محو	-	۸۷۸	مضنی	غلام ہدائی امر دہلوی	۹۰۷	منشی	میر محمد حسین شاہ جہان
۸۵۰	محو	حسین علی خاں اکبر آبادی	۸۷۹	مصدر	میر ماثار اللہ خاں	۹۰۸	منصور	سید منصور علی سبزواری
۸۵۱	محمود	شیخ عظیم اللہ میرٹھی	۸۸۰	مضطر	کنود حسین لکھنوی	۹۰۹	منتم	فیض قاضی نور الحق پٹو
۸۵۲	مخلص	رائے انند رام دہلوی	۸۸۱	مضطر	محمد اسد اللہ خاں	۹۱۰	منتم	موسن لال
۸۵۳	مخلص	غلام علی مرشد آبادی	۸۸۲	مضطر	مرزا سنگین	۹۱۱	منوال	منشی منوال لاہوری
۸۵۴	مدحت	-	۸۸۳	مضطرب	درگاہ پشاور کاسیتھ	۹۱۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں

۹۱۳	منیر	وجیبہ الدین	۹۴۴	نامی	مرزا حبیب علی بیگ	۹۷۹	نیاں	مولیٰ نیاز احمدی دہلوی
۹۱۲	موتی رام	موتی رام	۹۴۵	نانک شاہ	نانک شاہ	۹۷۷	نیاں	میر محمد اکبر آبادی
۹۱۵	موتی لال	موتی لال	۹۴۶	نبی	میر غلام نبی بگراسی	۹۷۸	واقعہ	-
۹۱۶	سوج	خدا بخش اکبر آبادی	۹۴۷	نثار	عبد الرسول اکبر آبادی	۹۷۹	وجیبہ	نواب وجیبہ الدین خاں بہادر
۹۱۷	موزوں	چتر سنگھ کالیہ دہلوی	۹۴۸	نثار	غیاث الرسول اکبر آبادی	۹۸۰	وحدت	جمعیت کے کالیہ دہلوی
۹۱۸	موزوں	مرزا قادر بخش دہلوی	۹۴۹	نثار	محمد امان	۹۸۱	دشت	-
۹۱۹	موزوں	میر فرزند علی	۹۵۰	نثار	نثار علی بگراسی	۹۸۲	دشت	غلام علی خاں
۹۲۰	موسن	حکیم موس خاں	۹۵۱	نثار	نثار علی شاہ جہاں آبادی	۹۸۳	دزیر	خواجہ فزیر
۹۲۱	مولس	حکیم سید سعادت علی	۹۵۲	نجات	سید زین العابدین	۹۸۴	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۹۲۲	موسن نادوی	موسن نادوی جانا	۹۵۳	نجات	نجات علی	۹۸۵	دفا	حیدر علی شاہ جہاں آبادی
۹۲۳	مہر	رجب بیگ	۹۵۴	نہیم	مرزا امین الدین	۹۸۶	دلا	مرزا لطف علی سردار دہلوی
۹۲۴	مہر	مرزا محمد رضا خاں لکھنؤ	۹۵۵	نواک	مجدد نواک	۹۸۷	دلا	میرزا لطف علی سردار دہلوی
۹۲۵	مہر	منشی جہر علی فرخ آبادی	۹۵۶	نسیم	مرزا راجہ کدوانہ بہادر	۹۸۸	دلی	شمس دلی اللہ
۹۲۶	مہلت	مرزا علی جہت لکھنؤ	۹۵۷	نشاط	ایشہ سنگھ دشت لکھنؤ	۹۸۹	دلی	مرزا دلی محمد دہلوی
۹۲۷	میران	شیخ دلی محمد	۹۵۸	نشاط	مولوی الہی بخش	۹۹۰	ہادی	سید محمد حماد
۹۲۸	میر	محمد تقی اکبر آبادی	۹۵۹	نصرتی	-	۹۹۱	ہاشمی	میر محمد ہاشم لکھنؤ
۹۲۹	میر محمد حسین	میر محمد حسین منشی دہلوی	۹۶۰	نصیر	شاہ نصیر الدین	۹۹۲	ہدایت	میاں شیخ ہدایت دہلوی
۹۳۰	میر محمد علی ترنوی	میر محمد علی ترنوی	۹۶۱	نظام	نواب محمد امجد علی الدین بہار	۹۹۳	ہرچند	ہرچند کشور
۹۳۱	میکش	سید محمد حسین	۹۶۲	نظام	نواب محمد امجد علی الدین بہار	۹۹۴	ہرچند	ہرچند کشور
۹۳۲	نابہاچی	نابہاچی	۹۶۳	نظیر	-	۹۹۵	ہمد	عبد اللہ خاں رامپوری
۹۳۳	ناجی	محمد شاکر دہلوی	۹۶۴	نظیر	سید محمد علی اورنگ آبادی	۹۹۶	ہوس	مرزا محمد تقی خاں لکھنؤ
۹۳۴	نادم	-	۹۶۵	نظیر	شیخ دلی محمد اکبر آبادی	۹۹۷	ہوش	غلام رفیق فرخ آبادی
۹۳۵	نادر	گنگا سنگھ لکھنؤ	۹۶۶	نظیر	گنگا سنگھ لکھنؤ	۹۹۸	ہینگا	میر ہینگا دہلوی
۹۳۶	نادر	میر محمد عارف کشمیری	۹۶۷	نند	نند داس جید	۹۹۹	یاد	میر غلام حسین
۹۳۷	نازک	زینت	۹۶۸	نواد	کیشو	۱۰۰۰	یاس	خیر الدین دہلوی
۹۳۸	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنؤ	۹۶۹	نوازش	نوازش حسین خاں مرزا خاں	۱۰۰۱	یقین	انعام اللہ خاں سرسری
۹۳۹	ناصر	نواب ناصر جنگ	۹۷۰	نور خاں	-	۱۰۰۲	یکتا	خواجہ امین الدین خاں
۹۴۰	نالاں	-	۹۷۱	نور علی	سید نور علی	۱۰۰۳	یکریگ	مصطفیٰ خاں دہلوی
۹۴۱	نالاں	محمد عسکری دہلوی	۹۷۲	نور محمد	ماسٹر نور محمد	۱۰۰۴	یوسف	میر یوسف علی
۹۴۲	نامی	-	۹۷۳	نوشہ	نواب درویشی یاس	-	-	-
۹۴۳	نامی	سازداز نوبت الدین	۹۷۴	نہال چند	نہال چند منشی خاں چند لکھنؤ	-	-	-

سر اپا سخن

مصنف اسید عمن علی نام تھا عمن شخص کرتے تھے۔ لکھنؤ کا وطن تھا۔ بقول خود خواجہ وزیر کے تلامذہ میں تھے۔
 کانپور کے قیام میں مصنف کی ملاقات امام بخش ناسخ اور شیخ الہی بخش عشق سے
عہد تصنیف و طباعت ہوئی۔ ایک دن برسمیل تذکرہ، ناسخ کا یہ مصرعہ سامنے آیا۔
 جب کبھی پہنا جڑاؤ اس نے زلیخا کان میں

عمن نے ناسخ سے عرض کیا کہ اگر اس انداز سے سارے اعضائے جمائی پر اشعار ہو جائیں تو ایک دیوان مرتب
 کر دیا جائے۔ لیکن ناسخ کی زندگی نے وفات کی اور عمن نے مختلف اردو کے شعرا کے کلام کی مدد سے اس کام کو مکمل کیا۔ دیباچہ
 میں عمن نے ”سر اپا سخن“ کے عہد کا سال ۱۲۶۹ھ دیا ہے۔ لیکن چونکہ اس میں پورے دس سال صرف ہوئے اس لئے ظاہر
 ہے اس کا آغاز ۱۲۵۹ھ کے قریب ہوا ہوگا۔

تذکرے کے آخر میں مرزا عالم علی بیگ، افضل الہ آبادی اور دوسرے شعرا کے جو قطعات تاریخ کے اتمام درج ہیں۔
 ان سے بھی سال تصنیف ۱۲۶۹ھ نکلتا ہے۔ خود مصنف کے ایک قطعہ تاریخ سے بھی اس سال کی تائید ہوتی ہے۔
 پہلی بار یہ تذکرہ ۱۲۶۴ھ یعنی تصنیف کے آٹھ سال بعد شائع ہوا۔ اس سلسلے کے متعدد قطعات تاریخ تذکرے
 کے آخر میں درج ہیں جن میں غالب، اسیر اور نسیم وغیرہ جیسے بالکمال شاعروں کے قطعات شامل ہیں۔ دوسری بار یہ تذکرہ
 ۱۳۹۲ھ میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے چھپا اور یہی میرے پیش نظر ہے۔ اس میں ۲۹۸×۲۲ کی تقطیع کے ۱۳۹۶
 صفحات ہیں اس کے علاوہ آخر کے آٹھ صفحات میں شعرائے مذکورہ کی فہرست ہے۔

اردو فارسی کے تذکروں میں یہ سب سے عجیب و غریب تذکرہ ہے۔ اس میں شعرا کے حالات
خصوصیات زندگی یا انتخاب کلام کو یکجا کرنے کی چنداں کوشش نہیں کی گئی۔ مصنف کا اہل مقصد و تدبیر اور خلوص
 نے دیباچے میں ظاہر کیا ہے۔ سارے اعضائے جمائی کی روایوں پر شاعروں کا کلام جمع کرنا ہے۔ اس سلسلے میں مصنف نے
 قدما سے لے کر اپنے دور تک کے سارے شعرا کے کلام کی نظاں بین کی ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ بڑی محنت سے مختلف
 اعضا کی روایت میں صفا و غزلیں جمع کی ہیں۔ سر سے لے کر اس میں تلوؤں تک مندرجہ ذیل اعضا کی روایں بالترتیب اس
 طور پر آتی ہیں :-

سر، دماغ، مال، چوٹی، زلف، کاکل، جبین، ابرو، آنکھیں، بالکلیں، ناک، عارض، لب، دندان، زبان

دہن، دفتن، کان، کان کی لو، منہ، گلا گردن، ووش، ہاتھ، بازو، کہنیاں، کلائی، پہنچا، ہتھیلیاں، انگلیاں، گھٹیاں، پوریں، ناخن، سینہ، چھتیاں، بغل، پہلو، دل، روح، پیٹ، ناف، پشت، کمر، کولے، سرہن، رانیں، زانو، ساق، پاؤں، ایڑیاں، تلوے۔

شعر کے حالات بہت مختصر ہیں۔ دو چار سطروں سے زیادہ کسی کے متعلق نہیں ملتیں، لیکن شاعر کی ولایت، سکونت اور تلمذ کا ذکر عموماً آگیا ہے۔ تذکرے کے آغاز میں مصنف نے سبب تصنیف اور اپنے حالات پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ اور اپنی محنت و تفصیل کی قارئین سے داد چاہی ہے۔ بلحاظ موضوع یہ تذکرہ دنیائے ادب میں آپ اپنی مثال ہے اور لکھنوی مذاق شعر و سخن کی پوری نمائندگی کرتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر - حضرت سلطان علم	۲۰	آقا - آقا حسن	۳۹	مہجر - مرزا محمد رضا
۲	محمد واجد علی شاہ بادشاہ	۲۱	انسج - سید البو تراب	۴۰	آزاد - غلام علی خاں
۳	آتش - خواجہ حیدر علی مرحوم	۲۲	احسن - مرزا احسن مرحوم	۴۱	اوج - مولوی امام الدین
۴	امانت - سید آقا حسن مرحوم	۲۳	احمدی - خواجہ احمد علی	۴۲	اعظم - مرزا اعظم بیگ
۵	اشک - مولوی ہادی علی صاحب مرحوم	۲۴	اظہر - مولوی کریم علی	۴۳	افکر - میاں حمید ری
۶	اعلیٰ - میر ملا علی مرحوم دہلوی	۲۵	اعجاز - نواب اصغر علی خاں	۴۴	انشا - میر انشا اللہ خاں
۷	اثر - نواب حسین علی خاں بہادر مغفور	۲۶	اعزاز - میر باقر علی	۴۵	آزاد - محمد امیر الدین
۸	اسحاق - اسحاق علی خاں	۲۷	آشفہ - سید منور علی خاں	۴۶	آفاق - میر قمر الدین
۹	اوج - مرزا علی حسین	۲۸	اختر - میر اکبر علی مرحوم	۴۷	اعظم - مرزا اعظم شاہ
۱۰	اوج - میر محمود خاں	۲۹	اظہر - سید علی حسین	۴۸	اصالت - سید فضل علی
۱۱	افضل - سید الدولہ منشی	۳۰	افضل - جناب شاہ غلام اعظم	۴۹	افکر - نور خاں
۱۲	حسن یار خاں	۳۱	اظہر - میر غلام علی مرحوم	۵۰	امید - مولوی فرحت علی
۱۳	احمد - مولوی احمد خاں	۳۲	ایمان - سید محمد خاں مرحوم	۵۱	افسوس - میر شیر علی
۱۴	اشرف - منشی اشرف علی	۳۳	آبرو - شاہ مبارک مرحوم	۵۲	آرزو - مرزا محمد علی
۱۵	آباد - مہدی حسین خاں	۳۴	اختر - قاضی محمد صادق علی	۵۳	اسیر - میر گلزار علی
۱۶	آفاق - میر حسن علی	۳۵	اصغر - میر عبد علی اکبر آبادی	۵۴	آہ - میر اکبر علی خاں
۱۷	انس - محمد مرزا	۳۶	امیر - منشی امیر احمد	۵۵	امی - روشن بیگ مرحوم
۱۸	اشراق - حکیم محمد رضا خاں	۳۷	اشک - سید علی حسن	۵۶	امین - خواجہ امین الدین
۱۹	آغا - نصر خاں	۳۸	اسیر - منشی مظفر علی	۵۷	اولیا - میر اولیا

۵۸	اسرار - مرزا بندو	۸۷	بدر - سید آغا علی خاں	۱۱۶	ثمر - سید ابوتراب
۵۹	اصغر - نواب اصغر علی خاں بہار	۸۸	برکت - برکت اللہ خاں	۱۱۷	ثاقب - مرزا مہدی
۶۰	احسان - حافظ عبدالرحمن خاں	۸۹	بیناب - نواب احمد بخش خاں	۱۱۸	ثمر - مرزا علی
۶۱	اندوہ - علی حسین خاں	۹۰	بہمن - محمد بیگ عورت	۱۱۹	جوش - میر وارث علی
۶۲	امامی - خواجہ امامی	۹۱	مرزا اللہ یار بیگ	۱۲۰	جوہر منشی جواہر سنگہ
۶۳	آصف - نواب آصف الدولہ	۹۲	باطن - حکیم میر قطب الدین	۱۲۱	جلال - ضامن علی
۶۴	اکبر - نواب محمد اکبر خاں	۹۳	تنہا - محمد عیسیٰ مرحوم	۱۲۲	حالفاحسب - میر یار علی
۶۵	اکرام - حکیم اکرام اللہ خاں	۹۴	تقی - محمد تقی خاں	۱۲۳	جری - مرزا سرفراز علی
۶۶	الوار - سید مہدی حسین	۹۵	نمنا - لا علم دہلوی	۱۲۴	جوش - نواب احمد حسن خاں
۶۷	آشفستہ - مرزا رضا قانی	۹۶	تسلیم - شیخ ابراہیم خوشنویس	۱۲۵	جنون - چندا پرشار
۶۸	اشراق - حکیم محمد رضا	۹۷	تسلی - لالہ ٹپکا رام	۱۲۶	جنون - میر مہدی مرحوم
۶۹	انصاف - عبدالرحمن خاں	۹۸	تسلی - مشہور شاہ بھٹی	۷	رات - میان قلندر بخش
۷۰	انجب - میر ابوطالب	۹۹	تاثیر - لالہ کنہیا لال	۱۲۸	برسات - میر محمد حسن
۷۱	اوصاف - فدا علم	۱۰۰	تسلی - میر شجاعت علی	۱۲۹	حبیس - محمد حبیس
۷۲	آشفستہ - ہادی علی خاں	۱۰۱	تنہا - سید کفایت علی	۱۳۰	جعفر - میر جعفر معروف بہ زلی
۷۳	آشنا - سید محمد	۱۰۲	توقیر - لالہ تروین داس	۱۳۱	جویا - شیخ علی حسین
۷۴	بحر - شیخ امداد علی مرحوم	۱۰۳	تجلی - میر حسن عرف میر حاجی	۱۳۲	جلا - نواب مرزا واحد علی خاں
۷۵	برق - فتح الدولہ بھٹی الملک	۱۰۴	تصدق - صدیق حسین خاں	۱۳۳	جت - علی ہادی
۷۶	محمد رضا خاں	۱۰۵	ترنی - نواب آغا تقی خاں بہادر	۱۳۴	چرکیں - شیخ باقر علی
۷۷	برشتہ - تخلص آفا حسین علی	۱۰۶	تسخیر - مرزا محمد سلمان قدر بہادر	۱۳۵	جوہر - پنڈت دینا ناتھ
۷۸	بہار - مرزا علی بہادر	۱۰۷	توقیر - عبدالقادر	۱۳۶	جوہر - محمد حسین علی خاں
۷۹	نہخود - سید ہادی علی	۱۰۸	تدبیر - مرزا محمد سکندر قدر بہادر	۱۳۷	جوشش - محمد روشن مرحوم
۸۰	باقر - نواب محمد باقر خاں	۱۰۹	تعشق - سید مرزا	۱۳۸	جشید - مرزا جشید بیگ
۸۱	بہمن - میر جبار علی مرحوم	۱۱۰	توقیر - شیخ احسان اللہ	۱۳۹	جولان - لا علم لکھنوی
۸۲	بیدار - میر محمدی	۱۱۱	تقی - نواب علی خاں بہادر	۱۴۰	جویا - محمد حسین علی خاں
۸۳	پروانہ - رائے بہنوت رائے	۱۱۲	تکین - میر حسین	۱۴۱	حکیم - میر محمد علی برادر نسبی مولانا
۸۴	بقا - بقا اللہ	۱۱۳	تراب - مرزا ابوتراب خاں	۱۴۲	حضور - بالکنڈ کہتری
۸۵	بیناب - عباس علی خاں	۱۱۴	تابان - میر عبدالحی	۱۴۳	حصین - محمد حسین علی خاں بہ
۸۶	بہمن - پنڈت سندر لال	۱۱۵	توانا - سید اکرام علی	۱۴۴	حشم - حکیم باقر علی

۱۴۵	حضور - منشی عبدالصبر	۱۷۴	حبیب - لا اعلم مراد آبادی	۲۰۳	ذوق - محمد ابراہیم ملک اشعر
۱۴۶	حیدر - مرزا حیدر مرحوم	۱۷۵	علم - شاہزادہ مرزا محمد سعید اللہ خاں	۲۰۴	خاقانی ہند -
۱۴۷	میشا پوری	۱۷۶	بہادر	۲۰۵	ذکر - میر جان مرحوم
۱۴۸	حسین - میر حسن مرحوم	۱۷۷	خاکسار - غلام محی الدین خاں مرحوم	۲۰۶	ذرہ - لالہ شکر لال
۱۴۹	حسن - مہدی علی خاں بہاولپور	۱۷۸	حفی - مرزا محمد معروف پیر سید دیو	۲۰۷	ذکا - شیخ محمد مخدوم
۱۵۰	حنا - عبد الکریم خاں	۱۷۹	خودنید - خوشوقت علی خاں	۲۰۸	ذکی - شیخ مہدی
۱۵۱	حسن - خواجہ حسن درویش	۱۸۰	خاکسار - میر سبحان علی مرحوم	۲۰۹	لا سح - نواب ظفر یاب خاں
۱۵۲	حضور - مولوی مظہر علی	۱۸۱	خاکسار - میر محمد یار معروف پیر کلو	۲۱۰	رضا - سید غلام رضا خاں طباطبائی
۱۵۳	حسن - سید محمد حسن	۱۸۲	خان - اشرف خاں مرحوم	۲۱۱	رشک - میر علی اوسط مرحوم
۱۵۴	حاکم - شیخ ظہور الدین عرف حاکم شاہ	۱۸۳	خلیل - میر دوست علی	۲۱۲	رقت - مرزا رستم علی
۱۵۵	حضور - شیخ غلام محی مرحوم تاجر	۱۸۴	خستہ - محمد عبداللہ عرف میر جیون	۲۱۳	راحم - میر محمد علی
۱۵۶	حقیقت - سید شاہ حسین پیر مولف	۱۸۵	خلیق - میر متحن مغفور	۲۱۴	رند - نواب سید محمد خاں مرحوم
۱۵۷	حسام - نواب حسام الدولہ محمد تقی علی خاں	۱۸۶	خلیل - علی ابراہیم خاں	۲۱۵	رسالہ - سلالہ انبیا پرشاد داستاگو
۱۵۸	حسین - نواب غلام حسین خاں	۱۸۷	خورشید - لا اعلم	۲۱۶	رحیم - عبد الرحیم خاں
۱۵۹	حکیم - حکیم محمد ابراہیم	۱۸۸	خاور - محمد اکبر	۲۱۷	رہا - میر رضی
۱۶۰	حسام - چودھری حسام علی	۱۸۹	خطا - مرزا نظر علی بیگ	۲۱۸	روشن - میر حسین علی
۱۶۱	حسرت - مرزا جعفر علی	۱۹۰	خسرو - مرزا محمد گنجرو	۲۱۹	رنگین - سعادت یار خاں
۱۶۲	حسینی - مولوی حسین علی	۱۹۱	درد - خواجہ میر علیہ الرحمۃ	۲۲۰	رسا - میر علی احمد
۱۶۳	بیزن - میر منو مرحوم	۱۹۲	دوست - شیخ غلام احمد	۲۲۱	رضوان - نواب واجد علی خاں بہادر
۱۶۴	حشم - حکیم باقر علی	۱۹۳	دبیر - مرزا سلامت علی مرثیہ گو	۲۲۲	رنگین - میر اکبر علی عرف میر سنگی
۱۶۵	حزین - میر بہادر علی	۱۹۴	دلگیر - شاعر معروف مرثیہ گو	۲۲۳	رحیم - رحیم بخش مرحوم
۱۶۶	حبیب - حبیب اللہ بیگ	۱۹۵	دریا - پنڈت رتن ناتھ	۲۲۴	رفیق - اسد بیگ مرحوم
۱۶۷	حسرت - میر محمد حیات	۱۹۶	دانا - روشن لال	۲۲۵	رفعت - غلام جیلانی مرحوم
۱۶۸	حزین - میر محمد باقر	۱۹۷	دقت - لا اعلم	۲۲۶	راجہ - مہاراجہ بلوان سنگھ
۱۶۹	حجّام - عنایت اللہ	۱۹۸	دل - زور آور خاں	۲۲۷	رعنا - عبد الرحیم مرحوم
۱۷۰	حشمت - محمد علی	۱۹۹	دارا - ولیعہد اقل بادشاہ ظفر	۲۲۸	رقت - مرزا قاسم مرحوم
۱۷۱	حسن - نواب مرزا حسن بہادر	۲۰۰	دل - میر محمد عابد مرحوم	۲۲۹	رضا - غلام رضا خوشنویس
۱۷۲	حیث - شیخ محی حاجی	۲۰۱	درختال - سید علی جان	۲۳۰	ریاضت - اسلام علی
۱۷۳	حسن - احمد حسن طالب علم	۲۰۲	ذکی - محمد ذکی خاں بہادر	۲۳۱	رحمت - پنڈت گنگا پرشاد

۲۳۲	رستم - نواب شرف الدولہ رحمہ اللہ علیہ	۲۶۱	سلیمان - سلیمان خاں مرحوم	۲۹۰	شوق - حکیم تصدق حسین خاں
۲۳۳	رشید - مرزا محمد ذکی	۲۶۲	سرور - شیخ پیر بخش	۲۹۱	شرر - عبدالغفور خاں
۲۳۴	رسوخ - حسن مرزا	۲۶۳	سائل - حکیم عبدالحق	۲۹۲	شرر - مرزا آغا حسن
۲۳۵	رفت - شیخ محمد رفیع	۲۶۴	سعات - سعادت خاں	۲۹۳	شیبوس - بیگم طوایف
۲۳۶	راقم - لالہ نندرام	۲۶۵	سیر - خواجہ بادشاہ	۲۹۴	شمشاد - میر احمد علی
۲۳۷	راغب - سہان قلی بیگ	۲۶۶	سلیم - میر سلامت علی	۲۹۵	شہد - مولوی محمد بخش
۲۳۸	راوی - مصاحب علی	۲۶۷	سحر - میر ناصر علی	۲۹۶	شائق - لالہ فتح چند
۲۳۹	رخشان - خیرات علی خاں	۲۶۸	سقا - شیخ سخاوت حسین	۲۹۷	شوق - رائے دولت رائے
۲۴۰	ربائی - شیخ عبداللہ	۲۶۹	سراج - سید قمر علی	۲۹۸	شوق - حکیم سید فنامن علی
۲۴۱	راحت - لالہ بہگونت رائے	۲۷۰	سید - نواب سید علی خاں بہادر	۲۹۹	شوق - مولوی قدرت اللہ
۲۴۲	زکی - شیخ مہدی	۲۷۱	سرور - سید کاظم حسین رضوی	۳۰۰	شجاعت - شیخ بہادر علی
۲۴۳	زار - سید سلامت علی	۲۷۲	سیف - مرزا محمد حسین مرحوم	۳۰۱	شہیدی - کرامت علی خاں
۲۴۴	زار - لالہ وہیت رائے	۲۷۳	سلطان - دختر نواب محمد الدولہ	۳۰۲	شرقا - میر بسیم اللہ
۲۴۵	زاہد - شاہزادہ مرزا الدین	۲۷۴	سرد - غلام مرتضیٰ خاں	۳۰۳	شکوہ - میر شکوہ علی
۲۴۶	زار - منشی میندو لال	۲۷۵	سپر - شہاب خاں	۳۰۴	شورش - میر غلام حسین مرحوم
۲۴۷	سلیمان - شاہزادہ مرزا سلیمان شکوہ بہادر	۲۷۶	سلیمان - لا اعلم	۳۰۵	شفا - حکیم یار علی
۲۴۸	سعید - مرزا آغا نجف	۲۷۷	سمن - ریم دیال گھڑی ساز	۳۰۶	شافل - شاگرد بسمل ساکن د
۲۴۹	سلطان - راجہ طالب علی خاں	۲۷۸	سلیم - میر عباس	۳۰۷	شفیق - خواجہ نور الدین خاں
۲۵۰	سیفی - میر وارث علی	۲۷۹	سبقت - مرزا عباس	۳۰۸	شافل - اشرف حسین
۲۵۱	ساحل - مرزا اکبر علی	۲۸۰	سیاح - میان داد خاں	۳۰۹	شیدا - نواب محمد حسن خاں
۲۵۲	سماد - ولایت علی	۲۸۱	سیر - خواجہ بادشاہ	۳۱۰	شائق - خواجہ رفیع الدین عرو
۲۵۳	سالک - ارشاد علی شاہ	۲۸۲	سحاب - محمد اللہ یار خاں	۳۱۱	شعق - نواب محمد سعید الدین
۲۵۴	سلیم - میر عباس	۲۸۳	سردار - سردار مرزا	۳۱۲	شعق - بھادر حق شفیق
۲۵۵	سحر - شیخ امان علی	۲۸۴	شناور - صاحب مرزا مرحوم	۳۱۳	شوکت - میر حسن علی
۲۵۶	سماد - میر علی سجاد وطن کرا	۲۸۵	شعور - شیخ عبدالرؤف مرحوم	۳۱۴	شفا - مرزا کریم بیگ
۲۵۷	سپر - لا اعلم دہلوی	۲۸۶	شیدا - مرزا علیماہ بہادر مرحوم	۳۱۵	شاعر - میر بسیم اللہ
۲۵۸	سحر - احمد ہمایہ پراد	۲۸۷	شرق - تخلص میر غلام عباس	۳۱۶	شرکتہ - مولوی باسط علی
۲۵۹	سرور - مرزا حبیب علی بیگ	۲۸۸	شوق - سید فنامن علی	۳۱۷	شیم - عباس مرزا عرف اللہ
۲۶۰	سوز - میر محمدی	۲۸۹	شرف - شیخ شرف الدین حسین	۳۱۸	شفیق - مرزا علی خاں

۳۱۹	شاد - شیخ فضل علی مرحوم	۳۴۸	ضبط - نوازش علی خاں	۳۷۷	عشق - شیخ الہی بخش
۳۲۰	شگفتہ - نواب سید علی خاں بہادر	۳۴۹	ضبط - سید حسین شاہ	۳۷۸	عشق - سید حسین مرزا عرف آغا سید
۳۲۱	شامی - مرزا نور الدین بہادر	۳۵۰	ضبط - مولوی غلام رسول	۳۷۹	عرب - نواب حسن علی خاں
۳۲۲	شہنشاہ - نواب حاجی محمد مصطفیٰ	۳۵۱	ضبط - سید محمد میر	۳۸۰	عزیز - راجہ یوسف علی خاں صاحب بہادر
۳۲۳	شکوہ - محمد رضا	۳۵۲	ضبط - میر بدر الدین	۳۸۱	عباس - میر عباس
۳۲۴	شہرت - امیر بخش مرحوم	۳۵۳	ضبط - میر مظفر حسین	۳۸۲	عروج - احمد حسن خاں
۳۲۵	شاد - شیخ محمد جان	۳۵۴	ضبط - شیخ ولی اللہ	۳۸۳	علی - حکیم محمد علی مرحوم تاج
۳۲۶	شرف - آغا جیو	۳۵۵	طالب - طالب علی خاں	۳۸۴	عاشق - مرزا والا جہا بہادر مرحوم
۳۲۷	شمس - شیخ محمد مرحوم	۳۵۶	طوبی - سید علی حسین	۳۸۵	عشق - ایک شخص حاکم عظیم آباد
۳۲۸	شمس - میر آغا علی	۳۵۷	طپاں - مرزا احمد بیگ	۳۸۶	عاشق - سید ہدایت علی خاں
۳۲۹	صبر - میر اسد مرحوم	۳۵۸	طوفاں - میر نوازش علی	۳۸۷	عالی - شاہ ابوالمعالی
۳۳۰	صحت - مرزا بخش علی خاں	۳۵۹	طیش - مرزا جان	۳۸۸	عسکری - حکیم علی خاں
۳۳۱	صفدر - میر فرزند حیدر	۳۶۰	طور - مرزا محمد رضا	۳۸۹	عاشق - سدا سکھ
۳۳۲	صوت - خواجہ محمد	۳۶۱	طالب - محمد عباس	۳۹۰	عشرت - میر غلام علی
۳۳۳	صبا - میر و میر	۳۶۲	طیب - حکیم محمد حسن خاں	۳۹۱	عبادت - مرزا عابد علی بیگ
۳۳۴	صاحب قرآن - سید امام علی	۳۶۳	طوفاں - میر حسین	۳۹۲	عیش - میر علی حسین
۳۳۵	صادق - حکیم سید محمد صادق	۳۶۴	ظفر - میان ظفر علی	۳۹۳	عیش - شیخ ابو محمد فاروقی
۳۳۶	صدر - میر صدر الدین	۳۶۵	ظاہر - مرزا بندہ حسن خاں	۳۹۴	عیشی - طالب علی خاں مرحوم
۳۳۷	صغیر - شیخ حیدر علی	۳۶۶	ظہور - فشی شیخ ظہور محمد	۳۹۵	عاشق - مولوی جلال الدین
۳۳۸	صدق - محمد بشارت علی	۳۶۷	ظفر - نواب نصیر الدولہ	۳۹۶	عاشق - شیخ نبی بخش مرحوم
۳۳۹	صابر - شاہزادہ مرزا قادر بخش	۳۶۸	ظفر - مرزا ابو ظفر سراج الدین	۳۹۷	عاشق - راجہ کلیمان سنگھ
۳۴۰	صفا - رائے منوالال	۳۶۹	محمد بہادر شاہ دہلی	۳۹۸	عشق - سید حسین مرزا مہتاب گو
۳۴۱	صحت - محمد حسن خاں	۳۷۰	ظریف - لالہ بنتی پرشاد	۳۹۹	عابد - میر عابد علی کمیدان
۳۴۲	صادق - صادق علی	۳۷۱	عارف - میر جمال الدین مرحوم	۴۰۰	عزیز - مولوی عزیز الدین
۳۴۳	صابر - احمد مرزا	۳۷۲	عاشق - میر گل سید حسن عسکری	۴۰۱	عاجز - لالہ موہن رام
۳۴۴	صبا - کاغی مل	۳۷۳	عراق - میر عباس دہلوی	۴۰۲	عیش - نواب محمد مرزا
۳۴۵	ضبط - سید آغا جان	۳۷۴	عاشق - محمد علی خاں شیر الدولہ	۴۰۳	عبیش - نواب شہر دار مرزا
۳۴۶	ضاحک - میر غلام حسین مرحوم	۳۷۵	علی - مرزا محمد علی خاں	۴۰۴	علی - نواب علی بہادر
۳۴۷	ضاحک - شیخ غلام عباس	۳۷۶	عاشق - مہدی علی خاں	۴۰۵	عامی - مثنی صدر الدین

۴۰۶	عالی - خواجہ عبداللہ عرف غوجی	۴۳۵	فطرت - لا اعلم	۴۶۴	کاشت - شیخ کاشت علی
۴۰۷	غضنفر - غضنفر علی خاں مرحوم	۴۳۶	فصیح - مرزا جعفر علی	۴۶۵	کامل - شیخ جمال الدین
۴۰۸	غنی - غنی احمد	۴۳۷	فروع - شاہزادہ مرزا محمد مرسلطان	۴۶۶	کامل - مولوی محمد مرشد
۴۰۹	غافل - مسور خاں	۴۳۸	فرض - میر احسان علی خاں بہادر	۴۶۷	کامل - شیخ احمد علی
۴۱۰	غنم - علی خاں ترک سوار سلطانی	۴۳۹	فضا - گوہر پر شاد	۴۶۸	کیوان - مرزا علی حسین
۴۱۱	غالب - انور علی	۴۴۰	فائز - کریم بخش	۴۶۹	کلیم - میر محمد حسین
۴۱۲	غنی - مرزا عباس	۴۴۱	قادر - مولوی عبدالقادر	۴۷۰	کیف - شیخ فضل احمد
۴۱۳	غللی - غلام محمد	۴۴۲	قادر - میر قادر علی پیکیت	۴۷۱	کاشت - شیخ محمد حسین خاں
۴۱۴	فریاد - مرزا مغل بیگ مرحوم	۴۴۳	قیصر - مرزا محمد رشید قدس بہادر	۴۷۲	گویا - شیخ ولایت علی
۴۱۵	فدا - شیخ فدا حسین	۴۴۴	قیس - شیخ کاظم علی قدوائی	۴۷۳	گویا - جام الدولہ فقیر محمد خاں مرحوم
۴۱۶	فہیم - پنڈت سندھ لال	۴۴۵	قادر - مرزا سرفراز علی	۴۷۴	گرہاں - سید محمد حسین
۴۱۷	فوق - میر ولد حسین	۴۴۶	قمر - محمد جعفر علی خاں بہادر	۴۷۵	گرواب - رام چرن
۴۱۸	فروع - خواجہ غلام محمد مصطفیٰ	۴۴۷	قلق - آفتاب الدولہ بہادر خواجہ	۴۷۶	گرم - مرزا سید علی مرحوم
۴۱۹	فروع - میر مہدی حسن	۴۴۸	قادر - شیخ قیام الدین سید حسن محمد قائم	۴۷۷	گہر - خورشید علی خاں بہادر
۴۲۰	فضا - مرزا محمد جعفر عرف نبی مرزا	۴۴۹	قرار - میر محمد حسن	۴۷۸	گوہر - احمد علی خاں
۴۲۱	فرحت - ہاشمہ عظیم آباد	۴۵۰	قمر - قمر الدین	۴۷۹	گنت - محمد بشیر خاں
۴۲۲	فدوی - فیض اللہ بیگ مرحوم	۴۵۱	قابل - سید علی جان	۴۸۰	لطافت - سید حسن
۴۲۳	فدوی - مرزا محمد علی عرف مرزا بچو	۴۵۲	قبول - کپتان قبول الدولہ مرزا بہادر علی خاں	۴۸۱	میحا - حکیم محمد علی خاں
۴۲۴	فرحت - شیخ فرحت اللہ	۴۵۳	قمر - مرزا باقر حسین	۴۸۲	طال - محمد رضا خاں
۴۲۵	فنا - شیخ ببر مرحوم	۴۵۴	قدی - سید محمد اکبر عرف شاہ محمد خاں	۴۸۳	موجود - نواب اقبال الدولہ عزت حسین خاں
۴۲۶	فلک - میر بہادر علی عرف میرن صاحب	۴۵۵	قدس - سید محمد رضا مرحوم	۴۸۴	حسن - سید محمد علی مولف تذکرہ
۴۲۷	فخر - میر فخر الدین	۴۵۶	قاصر - مرزا بہر علی بیگ	۴۸۵	بجیر - سید اسمعیل حسین
۴۲۸	فرق - خواجہ بہادر حسین	۴۵۷	قسمت - نواب شمس الدولہ	۴۸۶	معروف - نواب الہی بخش خاں
۴۲۹	فرد - وحید الدین خاں	۴۵۸	قدت - شاہ قدرت اللہ	۴۸۷	میر - میر تقی
۴۳۰	فخاں - اشرف علی خاں	۴۵۹	قمر - افتخار الدولہ مرزا حاجی	۴۸۸	محمد - شیخ ولی اللہ
۴۳۱	فروع - عنایت علی خاں	۴۶۰	قاسم - حکیم قدرت اللہ	۴۸۹	مہر - عبد اللہ خاں
۴۳۲	فرحت - پنڈت کمار ناتھ	۴۶۱	قائم - شیخ قیام الدین	۴۹۰	مولس - میر نواب
۴۳۳	فرحت - پنڈت دیو پر شاد	۴۶۲	قیس - نواب ہادی علی خاں	۴۹۱	موزوں - تخلص شاہزادہ مرزا قادر بخش
۴۳۴	فرخ - کرامت اللہ خاں	۴۶۳	کوثر - مرزا مہدی کیمدان	۴۹۲	ماہر - محمد میر عرف ابوسف حسین

۴۹۳	مشتاق - مشتاق حسین	۵۲۲	مشتاق - میر سالار بخش	۵۵۱	مظلم - مظلم شاہ
۴۹۴	مختتم - سید مختتم علی	۵۲۳	مسرور - شیخ پیر بخش	۵۵۲	مثنی - مرزا محمد ستیا بیگ
۴۹۵	مصطفیٰ - غلام ہمدانی	۵۲۴	مبارک - سید مبارک علی	۵۵۳	موجی - موجی رام
۴۹۶	میٹلا - مراد علی خاں	۵۲۵	منظہر - مرزا جمال صاحب	۵۵۴	محب - شیخ ولی اللہ
۴۹۷	موزوں - میر نواب	۵۲۶	محمود - مرزا غلام حیدر	۵۵۵	مقدور - میر محمد ابراہیم
۴۹۸	مانل - لالتا پرشار	۵۲۷	مروت - پنڈت باس کرن	۵۵۶	مذنب - مرزا محمد حسن عرف چھوٹی مرزا
۴۹۹	میکن - سید عبدالواحد خاں	۵۲۸	محو - شیخ فیض الدین	۵۵۷	نادر - ڈپٹی کلب حسین خاں
۵۰۰	منت - میر قمر الدین	۵۲۹	مسلم - میر فرزند علی	۵۵۸	نیم - اصغر علی خاں دہلوی
۵۰۱	مہر - نواب منصور خاں	۵۳۰	مغفور - محمد جعفر مغفور	۵۵۹	نوا - ظہیر الرحمن مرحوم
۵۰۲	موج - میر کاظم حسین مرحوم	۵۳۱	مغموم - لالہ رام جیس	۵۶۰	ناصر - سعادت حسین
۵۰۳	موجد - شیخ قادر علی	۵۳۲	مضمون - شیخ شرف الدین حسین مرحوم	۵۶۱	نصیر - مولوی میر ناصر علی
۵۰۴	مرتج - حاجی پرشار	۵۳۳	مسرت - شیخ دزیر علی مرحوم	۵۶۲	نادر - بادشاہی احمدی
۵۰۵	مہر - مرزا قائم علی بیگ	۵۳۴	مثنی - مجاہد رام	۵۶۳	نازش - مولوی الہی بخش
۵۰۶	محبت - نواب محبت خاں	۵۳۵	محرور - ہادی حسن	۵۶۴	ناصر - میر ناصر علی
۵۰۷	مراد - مراد شاہ	۵۳۶	مرزا - مرزا علی رضا	۵۶۵	ناسخ - شیخ امام بخش
۵۰۸	محزون - میر ناصر خاں	۵۳۷	مجنوں - سید انعام حسین	۵۶۶	نفی - نفی علی خاں عرف پیر صاحب
۵۰۹	منظر - نور السلام	۵۳۸	مصرف - نواب خاں بہادر خاں	۵۶۷	ندیم - میر محمد شفیع
۵۱۰	مشک - نواب محمد حسن مرحوم	۵۳۹	ممنون - میر نظام الدین	۵۶۸	نالاں - میر محمد وارث علی
۵۱۱	مضطرب - مرزا علی اکبر بیگ	۵۴۰	منظر - نواب مرزا مظفر خاں	۵۶۹	نظام - غازی الدین خاں مرحوم
۵۱۲	مہر - سید آغا علی خاں امین الدولہ	۵۴۱	میر مرزا محمد ہمایوں قدر بہادر	۵۷۰	نامی - میر آقا حسن عرف میر صاحب
۵۱۳	مصیب - حاجی شیخ غلام قطب الدین	۵۴۲	مخلص - میر مہدی حسن	۵۷۱	نواب - سید نظر الدین
۵۱۴	مجنوں - میر حمایت علی مرحوم	۵۴۳	مہجور - حکیم شیخ محمد بخش	۵۷۲	نعم - نعیم اللہ خاں دہلوی
۵۱۵	مشتاق - عبدالغفار خان صاحب علی بیگ	۵۴۴	معجز - مثنی محمد رضا	۵۷۳	نور - میر وزیر نور
۵۱۶	موزوں - میر فرزند علی مرحوم	۵۴۵	مفتون - سید ہادی علی	۵۷۴	نوازش - نوازش حسین خاں
۵۱۷	منظور - بابو خاں دستار بند	۵۴۶	محبوب - نواب محل صاحبہ	۵۷۵	نظامی - شیخ نظام الدین
۵۱۸	معروف - نواب احمد بخش خاں	۵۴۷	مرزا - مرزا جہانگیر بیگ	۵۷۶	نظیر - گنپت رائے دہلوی
۵۱۹	مسیح - سید ہاشم علی	۵۴۸	مشقی - مرزا احمد بیگ	۵۷۷	نجد - مرزا محمد عباس
۵۲۰	مقبول - مثنی چک رائے	۵۴۹	مشکل - شیخ امین الدین	۵۷۸	نسبت - احمد علی مرحوم
۵۲۱	مصدر - حکیم میراٹا اللہ خاں	۵۵۰	مفتون - میر گنپت صاحب	۵۷۹	نظیر - شاگرد سودا بانکن بنارس

۵۵	نواک - محبوب طریت	۵۹۸	نار - شیخ محمد انان	۴۱۶	واقف - شاہ واقف
۵۸۱	نظر - مرزا علی مرحوم	۵۹۹	نار - حکیم میر محمد ہناہ	۴۱۷	واجد - واجد علیخان
۵۸۲	نظیر - میر ولی محمد مرحوم	۶۰۰	نواب - حکیم صاحب زوجہ آصف الدولہ	۴۱۸	وصل - میر محمد علی
۵۸۳	نظیر - محمد نصیر الدین	۶۰۱	نجیب - میر بہادر علی مرحوم	۴۱۹	وارث - حاجی شاہ محمد وارث
۵۸۴	نالاں - مرزا جی خاں	۶۰۲	نگہت - نار علی بیگ	۴۲۰	وفا - راجہ نزل رائے
۵۸۵	نیر - مرزا حسن عسکری	۶۰۳	نسیم - پنڈت بیعت ناتھ	۴۲۱	ہدایت - ہدایت علی
۵۸۶	نجات - سید کلب علی	۶۰۴	نجیف - سید برکت علی	۴۲۲	بھمر - مرزا محمد اصغر حسین
۵۸۷	ناظم - پنڈت شیو پرشار	۶۰۵	ناصر - سید ابو محمد	۴۲۳	ہدم - میر محفوظ علی مرحوم
۵۸۸	ناٹق - شیخ احمد شاہ	۶۰۶	وحشت - مرزا باقر علیخان مرحوم	۴۲۴	ہلال - امیر علی خاں
۵۸۹	نار - میر افضل علی	۶۰۷	ولی - علی محمد خاں	۴۲۵	ہوس - نواب مرزا نقی خاں
۵۹۰	نظم - میر ناظم علی	۶۰۸	وزیر - مفتی سرفراز علیخان	۴۲۶	ہنر - نار شاہ علیخان نواب ناظر
۵۹۱	نعت - حکیم عبدالحق مرحوم	۶۰۹	وحید - حکیم وحید اللہ خاں	۴۲۷	ہوس - نواب مرزا محمد نقی
۵۹۲	نور - حکیم میر نادر حسین	۶۱۰	واصف - مولوی احمد حسن	۴۲۸	یوسف - مرزا یوسف بیگ
۵۹۳	نجم - نجم الدولہ محمد رضا خاں	۶۱۱	وارفتہ - نواب شیر علیخان	۴۲۹	یقین - سید محمد حسین
۵۹۴	نشرت - میر امداد حسین	۶۱۲	وزیر - شیخ وزیر علی	۴۳۰	یوسف - نواب سید امداد علیخان
۵۹۵	نزار - سید قاسم علی	۶۱۳	وصف - میر محمود علی	۴۳۱	یکرنگ - مصطفیٰ قلی خاں
۵۹۶	نازیں - مرزا علی بیگ	۶۱۴	وحشت - سید ابوالحسن دہلوی	۴۳۲	یقین - انعام اللہ خاں
۵۹۷	نگہت - حافظ غلام احمد	۶۱۵	وجہہ - وجہہ الدین	۴۳۳	یاور - شیخ امداد علی

مومن نمبر

ستمبر ۱۹۶۲ء

میں شائع کیا جا رہا ہے

منیجر - نگار پاکستان - ۳۳ گارڈن مکیٹ کراچی

”یادگار شعرا“

مصنف ڈاکٹر اسپر نگر۔ مشہور ریڈیو ماسٹر جو ۱۹۴۷ء میں ایکسٹرا ریڈیو کی حیثیت سے لکھنؤ پہنچے اور شاہ اردو کے کتب خانوں کی فہرست مرتب کرنے پر مامور ہوئے۔ دو سال مقیم رہ کر جزوی سندھ میں واپس چلے گئے۔ اس عرصے میں تقریباً دس ہزار کتابیں ان کی نظر سے گزریں۔ جن کی فہرست انھوں نے دہلی کالج کے ایک طالب علم علی اکبر پانی پتی کی مدد سے مرتب کی۔

عہد تصنیف و طباعت ڈاکٹر اسپر نگر نے ۱۹۵۱ء میں جو طویل فہرست مرتب کی تھی اس کی صرف طبع اول ۱۹۵۲ء میں دہلی میں شائع ہوئی۔ اس کا پہلا باب اردو شعراء کے تذکروں اور ناعروں کے ذکر پر مشتمل تھا جسے فیصل احمد نے یادگار شعراء کے نام سے اردو میں ترجمہ کر دیا۔ اس ترجمہ کو ۱۹۵۳ء میں ہندوستانی اکیڈمی ممبئی نے طبع و الا آباد کرنے مسعود حسن رموی کی تقریظ کے ساتھ شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات اسل تذکرہ انگریزی زبان میں تھا جسے اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ اس میں جن شعراء کا ذکر آیا ہے وہ مندرجہ ذیل تذکروں سے ماخوذ ہیں:-

- ۱) نکات الشعراء - میر تقی میر
- ۲) تذکرہ بختیہ گویاں - فتح علی حسینی گردیزی
- ۳) مخزن نکات - قاسم چاند پوری
- ۴) گلزارِ ابراہیم - علی ابراہیم خاں خلیل
- ۵) تذکرہ شورش - سید غلام حسین شورش
- ۶) تذکرہ ہندی - غلام بہرائی معصومی
- ۷) تذکرہ عشقی - عشقی پٹنوی
- ۸) گلشن ہند - مرزا لطف
- ۹) عیار الشعراء - خوب چند ذکا و دہلی
- ۱۰) عمدہ منتخبہ - اعظم الدولہ محمد رضا سرور
- ۱۱) محبوبہ لغز - قدرت اللہ قاسم
- ۱۲) طبقات سخن - غلام محی الدین کرشی مبتلا و عشق میر علی

- (۱۲) دیوانِ جہاں — مینی زبان
 (۱۳) گلدستہ نشاط — منوال
 (۱۵) گلشنِ بے خار — مصطفیٰ خاں شیفتہ
 (۱۶) گلستانِ بے خزاں — قطب الدین باطن
 (۱۷) انتخابِ دواوین شعرا — مولوی امام بخش صہبائی
 (۱۸) گلدستہ نازنینان — مولوی کریم الدین
 (۱۹) تذکرہ شعرائے ہند — مولوی کریم الدین اودھین
 (۲۰) چین بے نظیر — محمد ابراہیم

اسپرنگز نے ان تذکروں کی تفصیل کے ساتھ ان تمام شاعروں کا فرداً فرداً ذکر کیا ہے جن کا ذکر ان تذکروں میں آیا ہے۔ ہر شاعر کے حالات کے ساتھ ان تذکروں کے حوالے بھی دیدیئے گئے ہیں جن سے یہ حالات ماخوذ ہیں۔ ماخذات میں ادھر کچھ ہیں لیکن میں سے صرف چودہ کے حوالے ملتے ہیں۔

- (۱) دیوانِ جہاں
 (۲) گلدستہ نشاط
 (۳) انتخابِ دواوین شعرا
 (۴) چین بے نظیر
 (۵) گلدستہ نازنینان
 (۶) تذکرہ شعرائے ہند

کا حوالہ کسی شاعر کے سلسلے میں نہیں دیا گیا۔ غالباً اسپرنگز کو ان تذکروں سے براہِ راست کوئی مدد نہیں ملی۔ لیکن اسپرنگز نے فرانسیسی مشرق کار ساں داسی کے تذکرے سے ضرور مدد لی ہے۔ اس کے علاوہ ان کے ہندوستان کے تذکرے میں بھی حالات بہت مختصر ہیں۔ اگرچہ صرف ایک دو سطریں ہیں اور بعض جگہ صرف نام اور تخلص پر اکتفا کیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آبرو	۵	آرام	۹	آزاد
۲	آتش	۶	آرام	۱۰	آزاد
۳	آمنی	۷	آرام	۱۱	آزاد
۴	آرام	۸	آزاد	۱۲	آزاد
	شیخ نجم الدین علی		کھن لال		میر فقیر اللہ
	مرزا غلام حسین		خیر اللہ ساکن سرحد		خواجہ زین العابدین
	سید برہان الدین		سراج الدین علی خاں		میر ظفر علی
	پریم ناتھ کھتری		محمد فاضل		شیخ امیر الدین ساکن

۱۷ گلدستہ نشاط اور چین بے نظیر تذکرے میں کچھ منتخب اشعار کے مجموعے ہیں۔

۱۳	آزاد	ام سنگھ	۴۲	احسان	میر حسن الدین	۴۱	اسد	اسد اللہ خاں
۱۴	آزاد	مولوی صدر الدین	۴۳	احسن	میر غلام علی ساکن چھتر بابا	۴۲	اسد	کیرت سنگھ
۱۵	آسی	-	۴۴	احسن	احسن اللہ	۴۳	اسد	میرامانی
۱۶	آشفٹہ	عظیم الدین خاں	۴۵	احسن	میرزا احسن علی	۴۴	اسد	میر اسد علی
۱۷	آشفٹہ	حکیم مرزا رحمت علی خاں	۴۶	احسن	محمد مولیٰ	۴۵	اسعد	مرزا اسعد بخت
۱۸	آشفٹہ	سیدہ صفیر علی ساکن	۴۷	احسن	احسن اللہ خاں	۴۶	اسفان	اسفان
۱۹	آشنا	میرزا بن العابدین	۴۸	احقر	مرزا جواد علی قریب	۴۷	اسلام	شیخ الاسلام
۲۰	آشنا	مرزا جگن	۴۹	احمد	-	۴۸	اسیر	بلقیس
۲۱	آشنا	جہا سنگھ	۵۰	احمد	سید غلام محی الدین	۴۹	اسیر	-
۲۲	آشوب	میرامداد علی خاں	۵۱	احمد	سید احمد علی ساکن بھڑوہ	۵۰	اسیر	میر گلداد علی
۲۳	آصف	آصف الدولہ	۵۲	احمد	مرزا احمد بیگ	۵۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۲۴	آغا	مردا آغا ساکن بھٹو	۵۳	احمد	حافظ شیخ غلام احمد	۵۲	اشرف	-
۲۵	آغا	منشی نسیمی زائن	۵۴	احمد	صمصام اللہ	۵۳	محمد اشرف	-
۲۶	آفاق	میر فرید الدین	۵۵	احمد	شیخ احمد یار	۵۴	اشرف	محمد اشرف
۲۷	آفتاب	شہنشاہ شاہ عالمی	۵۶	احمد	مرزا احمد علی خاں	۵۵	اشرف	حافظ غلام اشرف
۲۸	آفرین	شیخ نذیر بخش ساکن بھٹو	۵۷	احمد	غلام احمد علی	۵۶	اشفاق	شیخ سرفراز علی
۲۹	آگاہ	محمد صالح	۵۸	احمد	شاہ	۵۷	اشک	-
۳۰	آگاہ	نور خاں	۵۹	احمد	شاہ بہادر	۵۸	اشکی	میر وارث علی
۳۱	آگاہ	میر حسن علی	۶۰	احمد علی	(شیخ)	۵۹	اشکی	مرزا محی الدین
۳۲	آوارہ	میر محمد قاسم	۶۱	احمدی	شیخ احمد وارث	۶۰	اصغر	میر احمد علی ساکن اگرہ
۳۳	آہ	میر جہدی	۶۲	احمدی	نظام الدین	۶۱	اصغر	میر اسغر علی ساکن مارہرہ
۳۴	ابجدی	-	۶۳	اختر	میر اکبر علی ساکن بھٹو	۶۲	اصغری	محمد طہمید الدین
۳۵	ابوالحسن	-	۶۴	اخگر	لالہ بھیک چند	۶۳	انہار	حسین علی خاں
۳۶	اتفاق	-	۶۵	آداب	غلام محی الدین ساکن بھٹو	۶۴	انہار	سید محمد میر
۳۷	اٹل	میر عبد الجلیل	۶۶	ایہم	عبد العلی	۶۵	انہار	غلام محی الدین
۳۸	اٹیم	محمد علی	۶۷	ارشاد	انور علی	۶۶	انہار	خواجہ انہار ساکن دہلی
۳۹	اجمل	نصیر الدین محمد	۶۸	ارمان	شاہ علی	۶۷	انہار	میر غلام علی ساکن دہلی
۴۰	احسان	حافظ عبد الرحمن	۶۹	ارمان	نواب محمد حسن ساکن بھٹو	۶۸	اعظم	شاہ محمد اعظم ساکن سندیلہ
۴۱	احسان	-	۷۰	استاد	شیخ محمد بخش	۶۹	اعظم	محمد اعظم

۱۰۰	اعظم	اعظم خاں	۱۲۹	امانی	میر امانی ساکن دہلی	۱۵۸	ادبج	عبد اللہ ساکن سرد
۱۰۱	اعظم	میر اعظم علی	۱۳۰	امجد	مولوی محمد امجد	۱۵۹	اولی	میر اولاد علی
۱۰۲	اعظم	مرزا علی بیگ	۱۳۱	امید	مرزا محمد رضا	۱۶۰	اولیا	میر اولیا
۱۰۳	اعظم	اعظم علی	۱۳۲	امید		۱۶۱	اویسی	غلام محی الدین
۱۰۴	اعظم	نشی اعظم علی	۱۳۳	امید	امیر علی	۱۶۲	بابر	
۱۰۵	انسر	غلام انسر	۱۳۴	امیر	نواب محمد یار خاں	۱۶۳	بابر علی	بابر علی شاہ
۱۰۶	انسر		۱۳۵	امیر	امین الدولہ	۱۶۴	باقر	میر باقر علی
۱۰۷	انسودہ	مرزا پناہ علی بیگ	۱۳۶	امیر	امیر الدولہ نواز شاہ	۱۶۵	بالا	رحم رسول
۱۰۸	انسوس	میر شیر علی	۱۳۷	امیر	شیخ امیر الدین ساکن زو	۱۶۶	بجھر	
۱۰۹	انسوس	مرزا غفور بیگ ساکن دہلی	۱۳۸	امیر	امیر علی	۱۶۷	بجھتی	حسین بخش ساکن
۱۱۰	افصح	شاہ فصیح	۱۳۹	امیر	امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۸	برشتہ	میاں شرف
۱۱۱	افصح	آغا حیدر علی	۱۴۰	امیر	شیخ امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۹	برق	قاضی محمد نجم الدین
۱۱۲	افضل	محمد افضل ساکن بھجنا	۱۴۱	امیر	شیخ امیر بخش	۱۷۰	برق	مرزا خدا بخش بہا
۱۱۳	افغان	امام علی خاں	۱۴۲	امین	میر محمد امین ساکن دہلی	۱۷۱	برق	بھگواندت ساکن بھا
۱۱۴	افکار	میر جیون	۱۴۳	امین	میر محمد امین ساکن بھا	۱۷۲	برق	میاں شاہ جیو
۱۱۵	اکبر	شاہ بھجوا میاں	۱۴۴	امین	خواجہ امین الدین ساکن بھا	۱۷۳	برکت	سید برکت علی خا
۱۱۶	اکبر	مکرم الدولہ	۱۴۵	امین	مرزا محمد اسماعیل ساکن دہلی	۱۷۴	برکت	برکت اللہ خاں
۱۱۷	اکبر	اکبر خاں	۱۴۶	امین	امین الدین خاں	۱۷۵	بیزار	حسین بخش
۱۱۸	اکرم	خواجہ اکبر ساکن دہلی	۱۴۷	انتظار	علی قلی خاں	۱۷۶	بسل	سید جبار علی ساگر
۱۱۹	المنت		۱۴۸	انجام	نواب حمد اللہ امیر خا	۱۷۷	بسل	
۱۲۰	الفت	محمد الفت	۱۴۹	اندودہ	مرزا غفور بیگ	۱۷۸	بسل	مرزا بھجور بیگ
۱۲۱	الفت	رائے منگل سین	۱۵۰	السان	اللہ یار خاں	۱۷۹	بسل	سید حیدر بن ہلا
۱۲۲	الم	صاحب میر	۱۵۱	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۸۰	بسل	کد علی بیگ
۱۲۳	الم	محمد علی	۱۵۲	الضات	عبد الرحمن خاں	۱۸۱	بسل	حافظہ حفیظہ اللہ
۱۲۴	الہام	شیخ شرف الدین	۱۵۳	الوزار	محمد مولی ساکن دہلی	۱۸۲	بسل	مولوی محمدی معرو
۱۲۵	الہام	فضل بیگ	۱۵۴	الوزار	غلام علی ساکن کاپی	۱۸۳	بسیط	لالہ انند سروپ
۱۲۶	الامی	خواجہ امام بخش ساکن دہلی	۱۵۵	الوزار	آفتاب رائے	۱۸۴	بشیر	میر بشارت علی
۱۲۷	الامی	روشن بیگ دہلی	۱۵۶	الوزار	دلی محمد خاں	۱۸۵	بشیر	سید محمد علی
۱۲۸	الانت	امانت رائے	۱۵۷	ادبش	شیخ امیر الزماں	۱۸۶	بقا	شیخ محمد بقا واللہ

۱۸۷	بلوغ مولوی حاجی قدرت اللہ	۲۱۶	بجھر	۲۴۵	تاخیر	میر صدق
۱۸۸	بیٹا	۲۱۷	بیخواب	۲۴۶	تارک	زابد بیگ ساکن دہلی
۱۸۹	بہادر راجہ بنی بہادر	۲۱۸	بیخود	۲۴۷	تانا شاہ	ابوالحسن
۱۹۰	بہادر راجہ رام بندت	۲۱۹	بیدار	۲۴۸	تائب	حافظ عبداللہ
۱۹۱	بہادر بہادر سنگھ	۲۲۰	بیدار	۲۴۹	تائب	ہتاش رائے
۱۹۲	بہادر علی دمیر ساکن دہلی	۲۲۱	بیدار	۲۵۰	تپیش	میر مدد علی
۱۹۳	بہادر شیک چند ساکن دہلی	۲۲۲	بیدل	۲۵۱	تپیش	محمد اسماعیل معروف
۱۹۴	بہجت مولوی عبد المجید	۲۲۳	بیدل	۲۵۲	تجود	میر عبداللہ
۱۹۵	سعید میر مران	۲۲۴	بیرنگ	۲۵۳	تعلی	شاہ کجلی
۱۹۶	ہیان خواجہ احسن اللہ	۲۲۵	بیتراہ	۲۵۴	تجلی	میاں حاجی
۱۹۷	بیباک میر خف علی	۲۲۶	بہقید	۲۵۵	تجمل	
۱۹۸	بیتاب محمد اسماعیل	۲۲۷	بیکس	۲۵۶	تجمل	میر اعظم
۱۹۹	بیتاب شاہ محمد سلیم	۲۲۸	بیکس	۲۵۷	تحمین	منشی حسین عطا خان
۲۰۰	بیتاب میر محمد علی	۲۲۹	بیکل	۲۵۸	تحمین	میاں غلام مصطفیٰ
۲۰۱	بیتاب محمد سلیم	۲۳۰	بیمار	۲۵۹	تحمین	میر محمد حسین خاں
۲۰۲	بیتاب میر بدن ساکن دہلی	۲۳۱	بینوا	۲۶۰	تخیر	
۲۰۳	بیتاب شیخ خیر الدین ساکن آگرہ	۲۳۲	بینوا	۲۶۱	تراب	مولوی تراب علی
۲۰۴	بیتاب سید کلب علی	۲۳۳	بیہوش	۲۶۲	ترساں	میر بہادر علی
۲۰۵	بیتاب خداوردی خاں	۲۳۴	بیہوش	۲۶۳	ترقی	میرزا محمد تقی
۲۰۶	بیتاب عباس علی خاں	۲۳۵	پاکباز	۲۶۴	تکین	گنگا داس
۲۰۷	بیتاب شیخ ولی اللہ	۲۳۶	پزیر	۲۶۵	تکین	میر حسین
۲۰۸	بیتاب مرزا گلہ بہادر	۲۳۷	پردانہ	۲۶۶	تکین	میر سعادت علی
۲۰۹	بیتاب سیدک رام	۲۳۸	پرداز	۲۶۷	تسلی	لار شیکارام
۲۱۰	بیتاب بہادر سنگھ ساکن بریلی	۲۳۹	پردانہ	۲۶۸	تسلی	میر شجاعت علی
۲۱۱	بیتاب سنتو کہ رٹے	۲۴۰	پریم ناتھ	۲۶۹	تسلیم	محمد کبری خاں
۲۱۲	بیجان شید سنگھ کھتری	۲۴۱	پنچنا (دشاہ)	۲۷۰	تقدیر	سید احسان اللہ
۲۱۳	بیجان زور آور خاں	۲۴۲	پیام	۲۷۱	تقدیر	سید رجب علی
۲۱۴	بیجان عزیز خاں	۲۴۳	تاب	۲۷۲	تقدیر	
۲۱۵	بجھر محمد بیگ	۲۴۴	تابان	۲۷۳	تقدیر	شاہ جو علی

۲۶۳	نشق	میر سید محمد ساکن دہلی	۳۰۳	حام	مکرمین	۳۳۲	جنون	محمد حبیب
۲۶۵	تقی	سید محمد تقی	۳۰۴	هان		۳۳۳	جنون	میرزا نجف علی خاں
۲۶۶	تکین	بنجناٹ پنڈت	۳۰۵	جان	جان علی شاہ	۳۳۴	جوان	کاظم علی
۲۶۷	تکین	صلاح الدین ساکن دہلی	۳۰۶	جالی	جان عالم خان	۳۳۵	جوان	شیخ نجف اللہ
۲۶۸	تکین	محمد یوسف	۳۰۷	جانی	بیگم جان	۳۳۶	جوان	میرزا نعیم بیگ
۲۶۹	تکین	میر ثناء علی	۳۰۸	جذب	سید عزت اللہ خان	۳۳۷	جوان	جواہر سنگھ
۲۷۰	تمنا	عباس قلی خاں	۳۰۹	جذب	میر مظہر علی	۳۳۸	جودت	رائے سہری دیوارام
۲۷۱	تمنا	میر اسد علی خاں	۳۱۰	جراج	غلام ناصر	۳۳۹	جوش	شیخ نیاز احمد
۲۷۲	تمنا	میرزا منگل خاں	۳۱۱	جرات	قلندر بخش	۳۴۰	جوش	رحیم اللہ
۲۷۳	تمنا	خواجہ محمد علی	۳۱۲	جرات	مرزا منگل	۳۴۱	جوشش	محمد عابد
۲۷۴	تمنا	محمد اسحاق خان	۳۱۳	جرات	میر محمد رضا	۳۴۲	جوشش	شیخ محمد روشن
۲۷۵	تنہا	شیخ عوف علی خاں	۳۱۴	جرات	میر مستقیم	۳۴۳	جولان	میر حسین
۲۷۶	تنہا	محمد عیسیٰ	۳۱۵	جرات	میر شیر علی	۳۴۴	جولان	میر رمضان علی
۲۷۷	تنہا	سید کفایت علی	۳۱۶	جعفر	جعفر علی خاں	۳۴۵	جوہر	میان مکھو
۲۷۸	تنہا	سعد الشہان	۳۱۷	جعفر	جعفر یا جعفری - مرزا جعفر	۳۴۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۷۹	تغییر	شاہ امام بخش	۳۱۸	جعفر	میر جعفر زلی	۳۴۷	جوہر	دیو الی سنگھ
۲۸۰	ثابت		۳۱۹	جعفری		۳۴۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۲۸۱	ثابت	اصالت خان	۳۲۰	جعفری	میر باقر علی	۳۴۹	جوہری	اندر حبیب
۲۸۲	ثابت	میرزا معز الدین جہاں	۳۲۱	جلال	جلال (دیوان)	۳۵۰	جہاں داؤ	میرزا بخت جہاں
۲۸۳	ثابت	شجاعت اللہ خان	۳۲۲	جلال		۳۵۱	جہانگیر	میرزا جہانگیر
۲۸۴	ثاقب	میر غالب الدین	۳۲۳	جلال	میرزا بندہ علی	۳۵۲	جھمن	لالہ جھمن ناتھ
۲۸۵	ثاقب	سید نکس الدین	۳۲۴	جلال	جمال الدین حسین	۳۵۳	جینا	نواب جینا بیگم
۲۸۶	ثاقب	شہاب الدین	۳۲۵	جلال الدین		۳۵۴	چمپا	
۲۸۷	ثروت	سید درویش علی	۳۲۶	جمال	میر جمال الدین حسین	۳۵۵	چندا	ماہ لقا
۲۸۸	ثروت	مفتی محمود	۳۲۷	جمال	جمال علی	۳۵۶	چوگان	بہادر علی خاں
۲۸۹	ثروت	میرزا محمد صادق	۳۲۸	جنون	میر فضل علی	۳۵۷	چوگان	
۲۹۰	ثریا شاہ		۳۲۹	جنون	شیخ غلام مرتضیٰ	۳۵۸	حاتم	محمد حاتم
۲۹۱	شنا	میر شمس الدین	۳۳۰	جنون	نواب جہری خان	۳۵۹	حاتم	سید حاتم علی خاں
۲۹۲	شنا	شیخ الدین خاں	۳۳۱	جنون	محمد نظر الاسلام	۳۶۰	حافظ	حافظ خیر اللہ

۳۹۱	حافظ	حافظ محمد اشرف	۳۹۰	حسینی	حکیم میر حسین	۳۱۹	حیران	میر مثنون
۳۹۲	مالی	میر محب علی	۳۹۱	حشمت	مرزا فخر الدین	۳۲۰	حیرت	اجودھی پرنسز کشمیری
۳۹۳	حامد		۳۹۲	حشمت	میر محمد علی	۳۲۱	حیرت	غلام فخر الدین
۳۹۴	حب	میر احمد علی	۳۹۳	حشمت	سید محترم علی خاں	۳۲۲	حیرت	خواجہ کلین
۳۹۵	حبیب		۳۹۴	حضور	لالہ بالکمند	۳۲۳	حیرت	مراد علی
۳۹۶	حبیب		۳۹۵	حضور	شیخ غلام سبکی	۳۲۴	حیرت	شیخ رحم علی
۳۹۷	سید حبیب حسین		۳۹۶	حفیظ	حفیظ	۳۲۵	حیرت	میر سیدین
۳۹۸	حجام	عنایت اللہ	۳۹۷	حفیظ	حافظ محمد حفیظ کشری	۳۲۶	حیف	میر چراغ علی
۳۹۹	حرفیہ	خواجہ مکرم خاں	۳۹۸	حقیر	میر امام الدین	۳۲۷	حیف	مونی لال کالیستہ
۴۰۰	حزین	میرزا نجمہ بخش بہاؤ	۳۹۹	حقیر	ننشی بی بخش	۳۲۸	خادم	
۴۰۱	حزین	میر محمد باقر	۴۰۰	حقیر	شوسہ بے	۳۲۹	خادم	خادم علی
۴۰۲	حزین	میر بہادر علی	۴۰۱	حقیقت	میر شاہ حسین	۳۳۰	خادم	نواب خادم حسین خاں بہاؤ
۴۰۳	حسرت	میاں رسول بخش	۴۰۲	حکیم	محمد پناہ خاں	۳۳۱	خادم	خادم حسین خاں
۴۰۴	حسرت	ذوق رام	۴۰۳	حکیم	محمد اشرف خاں	۳۳۲	خاص	
۴۰۵	حسرت	میرزا جعفر علی	۴۰۴	حکیم	نبال الدین	۳۳۳	خاکسار	میر محمد یار
۴۰۶	حسرت	میر محمد حیات	۴۰۵	حمایت		۳۳۴	خاکی	غلام حیدر بیگ
۴۰۷	حسن	میر غلام حسن	۴۰۶	حیا	حافظ محمد حیات	۳۳۵	خالق	عبد الخاق
۴۰۸	حسن	حافظ عبد الحسن	۴۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین	۳۳۶	خالق	غنی خاں بخش
۴۰۹	حسن	غلام حسین	۴۰۸	حیدر	غلام حیدر	۳۳۷	خالہ	ہدائت النساء بیگم
۴۱۰	حسن	خواجہ حسن	۴۰۹	حیدر	میر حیدر علی	۳۳۸	خان	اشرف خاں
۴۱۱	حسن	میر حسن	۴۱۰	حیدر	میر حیدر علی خاں	۳۳۹	خان	محمدی خان پٹھان
۴۱۲	حسن	میر حسن شاہ	۴۱۱	حیدر بخش		۳۴۰	خدمت	فرصت علی
۴۱۳	حسن	میرزا محمد حسن	۴۱۲	حیدر	مرزا حیدر بیگ	۳۴۱	فرد	فخر الدین
۴۱۴	حسن	میر محمد حسن	۴۱۳	حیدر	میر حیدر شاہ	۳۴۲	خستہ	محمد عبداللہ خاں
۴۱۵	حبیب		۴۱۴	حیدر	حام الدین	۳۴۳	خستہ	غلام قطب بخش
۴۱۶	حسین	سید غلام حسین	۴۱۵	حیدری	شیخ غلام علی	۳۴۴	خنرو	(میر)
۴۱۷	حسین	نواب غلام حسین	۴۱۶	حیدری	میر حیدر بخش	۳۴۵	خلق	میر احسن
۴۱۸	حسین	علی (میر)	۴۱۷	حیران	حافظ بقاد اللہ خاں	۳۴۶	خلق	رائے بہادر رائے
۴۱۹	حسین	علی خاں	۴۱۸	حیران	میر حیدر علی	۳۴۷	خلیق	میر مستحسن

۲۴۸	خلیق	میرزا علی علی	۲۴۴	دل	غلام مصطفیٰ خان	۵۰۶	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۲۴۹	خلیق	کرامت اللہ خان	۲۴۸	دل	مولوی شمس الدین	۵۰۷	ذوق	منشی آسار ام
۲۵۰	خلیل	سید ابراہیم علی	۲۴۹	دل	بینی پرشاد	۵۰۸	ذوقا	ذوقا شاہ بدیش
۲۵۱	خندان		۲۵۰	دل	مادھودام	۵۰۹	ذوقی	شاہ
۲۵۲	خرد غرض		۲۵۱	دل	آزاد خان	۵۱۰	ذوبین	میر محمد مستند
۲۵۳	خوشید		۲۵۲	دل	زور اکور خان	۵۱۱	راجا	میاں غلام محی الدین
۲۵۴	خوش		۲۵۳	دل خوش	کنو بہادر سنگھ	۵۱۲	راجا	ہما راجہ بلونت سنگھ
۲۵۵	خوشدل	گھاسی رام	۲۵۴	دل سوز	خیم خیراتی خاں	۵۱۳	راجہ	راجہ بہادر
۲۵۶	خوشدل	لالہ گوہر لال	۲۵۵	دل گیر	میر جہاٹ اللہ	۵۱۴	راسخ	شیخ غلام علی
۲۵۷	خوش سر	حافظ غلام محمد	۲۵۶	دل من بگم	نواب بہو	۵۱۵	راسخ	خواجہ احمد علی خاں
۲۵۸	خوشنود		۲۵۷	دلیر	شاہ دلیر	۵۱۶	راسخ	ظفر باب خان
۲۵۹	خیال	برج ناتھ	۲۵۸	دلیر		۵۱۷	راسخ	طالب حسین
۲۶۰	خیال	غلام حسین خاں	۲۵۹	دوست	دوست محمد	۵۱۸	راعب	محمد جعفر خان
۲۶۱	دانا	میرزا املا بخت	۲۶۰	دوست	غلام محمد	۵۱۹	راعب	مرزا سلطان قلی بیگ
۲۶۲	داغ		۲۶۱	دیدار	علی شاہ	۵۲۰	راف	
۲۶۳	داغ	میر محمدی	۲۶۲	دیوانہ	گر بخش رائے	۵۲۱	راف	
۲۶۴	دانا	نفل علی	۲۶۳	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۵۲۲	راف	میاں عدوی علی
۲۶۵	داؤد	میرزا داؤد بیگ	۲۶۴	دیوانہ	میرزا محمد علی خان	۵۲۳	راف	شیخ محمد رفیع
۲۶۶	دائیں	دائیں علی	۲۶۵	ذکر	سید حسین دوست	۵۲۴	راقم	بندرا بن
۲۶۷	درختاں	منگو بیگ	۲۶۶	ذکر	میرزا افضل علی	۵۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد
۲۶۸	درد	خواجہ محمد میر	۲۶۷	ذکر	مرزا احمد بیگ	۵۲۶	رائے	مرزا یعقوب بیگ
۲۶۹	درد	کرم اللہ خان	۲۶۸	ذکر	میرزا راجہ رام ناتھ	۵۲۷	رجب	رجب علی بیگ
۲۷۰	درمند	کریم اللہ خان	۲۶۹	ذکر	لالہ جنتی داس	۵۲۸	رحمان	
۲۷۱	درمند	محمد فقیہ	۵۰۰	ذکر	ذکر اللہ خان	۵۲۹	رحمت	رحمت اللہ خان
۲۷۲	دردیش	شاہ علی	۵۰۱	ذکر		۵۳۰	رحیم	
۲۷۳	دریغ	میرزا زین العابدین	۵۰۲	ذکر	میر حسین	۵۳۱	رخشاں	محمد چاند
۲۷۴	دل	شیخ محمد جابد	۵۰۳	ذکر	محمد ذکی	۵۳۲	رخعت	میر قدرت اللہ
۲۷۵	دل	فتح محمد	۵۰۴	ذکر	جعفر علی خان	۵۳۳	رسا	مولوی علیم اللہ
۲۷۶	دل	نواب محمد الملک	۵۰۵	ذکر	شیخ محمد علی	۵۳۴	رسا	مرزا الجی

۵۳۵	رسا	میرزا تقی	۵۶۴	رفیق	امین الدین	۵۹۳	زور	داؤد بیگ
۵۳۶	رسائی		۵۶۵	رفیق	مرزا اسد بیگ	۵۹۴	زیرک	جے سنگھ رائے کالیستھ
۵۳۷	رستم	رستم علی خاں	۵۶۶	رفعت	مرزا قاسم علی	۵۹۵	زمینت	
۵۳۸	رسوا	آفتاب رائے	۵۶۷	رکن الدین	علاء الدین محمد علی	۵۹۶	ساقی	میر حسین علی
۵۳۹	رفعی	محمد حسن خاں	۵۶۸	رمز	میرزا محمد سلطان	۵۹۷	سالک	
۵۴۰	رشید		۵۶۹	رنج	میر محمد بشیر	۵۹۸	سامان	میرزا مہر
۵۴۱	رضا	مرزا علی رضا	۵۷۰	رند	گنگا پرشاد کشمیری	۵۹۹	سامی	میرزا مہمان محمد بیگ
۵۴۲	رضا	مرزا علی رضا بیگ	۵۷۱	رند	رائے نعیم نرائن	۶۰۰	سائل	سید اسد اللہ
۵۴۳	رضا	شیخ علی رضا	۵۷۲	رند	مہربان خاں	۶۰۱	سائل	مرزا محمد یار بیگ
۵۴۴	رضا	مولوی ضیاء الدین	۵۷۳	رند	میرزا شاہ حمزہ علی	۶۰۲	سایہ	
۵۴۵	رضا	حمید الدین خاں	۵۷۴	رنگین		۶۰۳	سلیم	
۵۴۶	رضا	میر حسن	۵۷۵	رنگین	مرزا امان بیگ	۶۰۴	سجانی	میر عبد المجاہد
۵۴۷	رضا	حافظ محمد بخش	۵۷۶	رنگین	لالہ بلاس رائے	۶۰۵	سبقت	میرزا مغل
۵۴۸	رضا	میر محمد رضا	۵۷۷	رنگین	پودن لال کالیستھ	۶۰۶	سپاہی	میرزا ام بخش
۵۴۹	رضا	محمد رضا	۵۷۸	رنگین	سعادت یار خاں	۶۰۷	سپاہی	
۵۵۰	رضا	حافظ حسن	۵۷۹	روح الامین		۶۰۸	سپاہی	شاہ قلی خاں
۵۵۱	رضا	میر رضا علی	۵۸۰	روحی		۶۰۹	ستار	عبدالستار
۵۵۲	رضا	میرزا تقی	۵۸۱	روشن	خواجہ حسن علی	۶۱۰	سجاد	میر محمد سجاد
۵۵۳	رضا	غلام محمد خاں	۵۸۲	روشن شاہ	روشن شاہ	۶۱۱	سحر	میر محمد خلیل خاں
۵۵۴	رضوان	غلام حسین	۵۸۳	رونی	میر غلام حیدر	۶۱۲	سحق	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری
۵۵۵	رضی	سید رضی خاں	۵۸۴	زار	بہادر بیگ خاں	۶۱۳	سنخور	لالہ دیوالی سنگھ
۵۵۶	رضی	مرزا رضی خاں	۵۸۵	زار	میر جیون کشمیری	۶۱۴	سراج	میر سراج الدین
۵۵۷	رضی	نواب سلف الدولہ	۵۸۶	زار	میر مظہر علی	۶۱۵	سراج	سراج الدین علی
۵۵۸	راشد	لالہ گنگا پرشاد کشمیری	۵۸۷	زار	مغل بیگ	۶۱۶	سر سب	میرزا ذین العابدین خاں
۵۵۹	م	میر ابوالکلام	۵۸۸	زار	مرزا سگین	۶۱۷	سرشار	لالہ تلوک چند کھنری
۵۶۰	رفاعت	مرزا حسن رائے	۵۸۹	زاری	سون	۶۱۸	سرعت	
۵۶۱	رفت	محمد علی خاں لغاری	۵۹۰	زمان	سید محمد ناز	۶۱۹	سرور	اعظم الدولہ میر محمد خاں
۵۶۲	رفورگر	محمد عارف	۵۹۱	زندہ دل		۶۲۰	سرور	شیخ محمد امیر الدولہ
۵۶۳	رفیع	رفیع الدین خاں	۵۹۲	زور	داؤد بیگ	۶۲۱	سرور	مرزا رجب علی بیگ

۶۲۲	سرور	میر فیض علی	۶۵۱	سید	میر داماد الدین	۶۸۰	شافی	میر قمر علی
۶۲۳	سرور	حمایت اللہ خاں	۶۵۲	سید	میر قطب الدین	۶۸۱	شجاع	لڑا ب شجاع علی خاں
۶۲۴	سعادت	میر سعادت علی	۶۵۳	سید	میر یادگار علی	۶۸۲	شرافت	مرزا شرف علی بھٹوی
۶۲۵	سعدی		۶۵۴	سیف	مرزا سیف علی	۶۸۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۶۲۶	سعید	قاضی سعید الدین علی	۶۵۵	شاد	میر احمد حسین	۶۸۴	شرر	میرزا جعفر
۶۲۷	سقر شاہ		۶۵۶	شاد	میر احمد حسین	۶۸۵	شرر	میرزا صادق
۶۲۸	سکنر	خلیفہ محمد علی	۶۵۷	شاد	رائے دی پر شاد	۶۸۶	شرر	میرزا عیاض الدین
۶۲۹	سلام	نجم الدین علی خاں	۶۵۸	شاد	مرزا الہی یار بیگ	۶۸۷	شرف	
۶۳۰	سلامت	سلامت علی	۶۵۹	شاد	پر شادی رام	۶۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۶۳۱	سلامت	میر سلامت علی	۶۶۰	شاد	منشی رام پر شاد کالیستہ	۶۸۹	شرف	مرزا شرف الدین حسین
۶۳۲	سلطان	میر محمد اذید بخش بہادر	۶۶۱	شاد	سیاف فضل حسین	۶۹۰	شرف	میر حسن
۶۳۳	سلطان	نواب نصر الدین خاں بہادر	۶۶۲	شاداب	لالہ خوشوقت ملے	۶۹۱	شریف	میرزا سرف بیگ
۶۳۴	سلطان	سلطان علی بیگ	۶۶۳	شاداب	لالہ بامن لال کالیستہ	۶۹۲	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۵	سلیم	غلام مصطفیٰ	۶۶۴	شاداب	میر حبیب علی	۶۹۳	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۶	سلیم	سلیم اللہ خاں	۶۶۵	شاعر	لالہ متھرا داس	۶۹۴	شجاع	شاہزادہ محمد اکبر
۶۳۷	سلیم	میر محمد سلیم	۶۶۶	شاعر	میر کمال الدین حسین	۶۹۵	شعلہ	امیر نادر کشمیری
۶۳۸	سلیان	میر مراد علی	۶۶۷	شاعر		۶۹۶	شعور	شعور احمد
۶۳۹	سلیان		۶۶۸	شافی	امیر الدین دہلوی	۶۹۷	شعوری	
۶۴۰	سلیان	سلیان خاں	۶۶۹	شاگر	محمد شاگر	۶۹۸	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۶۴۱	سلیان	شاہزادہ سلیمان گروہ	۶۷۰	شاگر	شاہ شاکر علی دہلوی	۶۹۹	شفا	حکیم یار علی خاں
۶۴۲	سنجر	شیخ محمد یعقوب علی	۶۷۱	شاکر	غشی جواہر سنگھ	۷۰۰	شفیع	میر محمد شفیع
۶۴۳	سودا	مرزا رفیع الدین	۶۷۲	شاہ	شاہ سعد اللہ	۷۰۱	شفیق	مظہر علی خاں دہلوی
۶۴۴	سوز	سید محمد میر	۶۷۳	شاہ	شاہ علی خاں	۷۰۲	شکر	محمد میرزا
۶۴۵	سوزاں	نواب احمد علی خاں شکر	۶۷۴	شابی	شاہ قلی خاں	۷۰۳	شکر	رادھا کشن کالیستہ
۶۴۶	سوزاں	شیخ شمس الدین	۶۷۵	شافی	میر بدر الدین جرن بریلک	۷۰۴	شکوہ	محمد رضا
۶۴۷	سہراب	مرزا سہراب بیگ مغل	۶۷۶	شافی	پیر مہیاں	۷۰۵	شکوہ	سید شکوہ علی
۶۴۸	سیادت	میر مجاہد الدین	۶۷۷	شافی	محمد یاشتم	۷۰۶	شکبہ	شیخ غلام حسین
۶۴۹	سید	میر غلام رسول	۶۷۸	شافی	میر حاجی دہلوی	۷۰۷	شکفتہ	یدہ سنگھ
۶۵۰	سید	میر غالب علی خاں	۶۷۹	شافی	نذیر الدین بریلوی	۷۰۸	شکفتہ	مرزا شکفتہ بخت بہادر

۴۰۹	شکستہ	مرزا سیف علی خاں	۴۳۸	شبیری	میر کرامت علی	۴۶۷	صبر	میرزا غلام حسین بیگ
۴۱۰	شمس	میرمس الدین علی	۴۳۹	شیدا	مولوی امانت اللہ	۴۶۸	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۴۱۱	شمس	ولی اللہ	۴۴۰	شیدا	میر فتح علی	۴۶۹	صدق	محمد صدق
۴۱۲	شوہ	جارتہ بن	۴۴۱	شیدا	قواب معین الدین خاں	۴۷۰	صفاء	منو لال کاشیہ
۴۱۳	شہرہ	خواجہ عظیم خان دہلوی	۴۴۲	شیدا		۴۷۱	صفاء	
۴۱۴	شور	مرزا محمود بیگ دہلوی	۴۴۳	شیر علی (میر)		۴۷۲	صفدر	میر صفدر علی
۴۱۵	شورش	غلام احمد	۴۴۴	شہیقہ	سید اللہ بخش	۴۷۳	صفدری	
۴۱۶	شورش	میر عبدی	۴۴۵	شہیقہ	احمد خاں	۴۷۴	صفدری	
۴۱۷	شورش	ناصر حسین	۴۴۶	شہیقہ	حافظ عبد الصمد	۴۷۵	صفدری	میر صادق علی
۴۱۸	شوق	الہی بخش	۴۴۷	شہیقہ	میر محمدی	۴۷۶	صفیر	جان خان
۴۱۹	شوق	سیدی لال	۴۴۸	شہیون	میر احسن	۴۷۷	صمد	عبد الصمد
۴۲۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر	۴۴۹	صابر	میرزا صابر	۴۷۸	صمصام	امیر الامام عظیم الدولہ
۴۲۱	شوق	جواہر بیگ	۴۵۰	صابر شاہ		۴۷۹	صفت	مغل خان
۴۲۲	شوق	حسن علی	۴۵۱	صاحب		۴۸۰	صفت	کریم الدین
۴۲۳	شوق	ردشن لال	۴۵۲	صاحب	امۃ الفاطمہ بیگم	۴۸۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۴۲۴	شوق	شیو گوپال	۴۵۳	صاحب		۴۸۲	صیاد	میرزا غلام حسین
۴۲۵	شوق	حافظ غلام رسول	۴۵۴	صاحبقران		۴۸۳	ضاحک	میر غلام حسین ضاحک
۴۲۶	شوق	فیض علی	۴۵۵	صادق	میر جعفر خاں دہلوی	۴۸۴	ضبط	میر حسن شاہ
۴۲۷	شوق	مولوی قدرت اللہ	۴۵۶	صادق	میر صادق علی	۴۸۵	ضمیر	مظاہر داس
۴۲۸	شوق	محمد بخش	۴۵۷	صادق	میر صادق علی خاں	۴۸۶	ضمیر	گنگا داس کاشیہ
۴۲۹	شوکت	میرزا علی تکصوی	۴۵۸	صادق	میر صادق علی شاہ	۴۸۷	ضمیر	شیخ مداری
۴۳۰	شوکت	مولوی محمد منیف علی خاں	۴۵۹	صادق	شہزادہ میرزا محمد	۴۸۸	ضمیر	نذیر الدین
۴۳۱	شہامت	شاہ شہامت علی	۴۶۰	صافی	لالہ بدھ سین	۴۸۹	ضمیر	ہدایت علی خاں دہلوی
۴۳۲	شہرت	افتخار الدین خاں	۴۶۱	صافی	میر مظہر علی بہادر	۴۹۰	صنیا	
۴۳۳	شہرت	امیر بخش خاں	۴۶۲	صالح	نظام الدین احمد بکرمی	۴۹۱	صنیا	میرزا صنیا بخت بہادر
۴۳۴	شہرت	میرزا محمد دہلوی	۴۶۳	صبا		۴۹۲	صنیا	میر صنیا الدین دہلوی
۴۳۵	شہرت	ابن شاہ معصوم	۴۶۴	صبا	میرزا راجہ ششکر ناتھ	۴۹۳	صنیا	
۴۳۶	شہید	مولوی غلام حسین	۴۶۵	صبا	لالہ کا نچل کاشیہ	۴۹۴	صنیا	شیخ ولی الدہلوی
۴۳۷	شہیدا		۴۶۶	صبائی	احمد آبادی	۴۹۵	ضیغم	مولوی غضنفر علی

۷۹۹	طالب	میرزا ابوطالب	۸۲۵	ظہور	حافظ طور اللہ بیگ	۸۵۴	عاکف
۷۹۷	طالب	حافظ طالب	۸۲۶	ظہیر	نفیر الدین	۸۵۵	عالم
۷۹۸	طالب	طالب حسین خاں	۸۲۷	عابد		۸۵۶	عالی
۷۹۹	طالب	عاشق بریگ خاں	۸۲۸	عاجز	الفت خان	۸۵۷	عالیجاہ
۸۰۰	طالب	شیخ طالب علی	۸۲۹	عاجز	زور آور سنگھ کھتری	۸۵۸	عبد عبد الرحیم دکنی
۸۰۱	طالب	میر طالب علی	۸۳۰	عاجز	عاکف الدین خاں	۸۵۹	عبداللہ
۸۰۲	طالب	طالب علی	۸۳۱	عاجز	میر غلام حیدر دہلوی	۸۶۰	عبداللہ
۸۰۳	طالب	میاں طالب علی	۸۳۲	عاجز		۸۶۱	عبرت
۸۰۴	طالع	میر شمس الدین دہلوی	۸۳۳	عارف	شاہ حسین	۸۶۲	عجائب رائے منشی
۸۰۵	طالع	لالہ سندو ال جید آبادی	۸۳۴	عارف	محمد عارف کشمیری	۸۶۳	عزت میر عبد الواسع
۸۰۶	طیب	سید شاہ	۸۳۵	عارف	میر عارف علی امروہوی	۸۶۴	عزت سید عبد الولی
۸۰۷	طیب	ولی محمد	۸۳۶	عاشق	برہان الدین	۸۶۵	عزیز شاہ عزیز اللہ
۸۰۸	طرب	حبیب اللہ کاشٹھ	۸۳۷	عاشق	بھولانا تھو دہلوی	۸۶۶	محمد علی دہلوی
۸۰۹	طرز	گردھاری لال کاشٹھ	۸۳۸	عاشق	جلال الدین	۸۶۷	عزیز بہاری لال سرئی استوا کاشٹھ
۸۱۰	طرزی	میر امام علی	۸۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری	۸۶۸	عزیز مولوی عزیز اللہ
۸۱۱	طرہ	طرہ باز خان	۸۴۰	عاشق	منشی عجائب رائے	۸۶۹	عزیز شینو ناتھ دہلوی
۸۱۲	طفل	مرزا عبد المتقہ	۸۴۱	عاشق	علی اعظم خان	۸۷۰	عزیز شمیم ناتھ دہلوی
۸۱۳	طلب	شیخ طالب علی	۸۴۲	عاشق	راجہ کیان سنگھ تھوڑا	۸۷۱	عزیز اللہ دکنی
۸۱۴	طور		۸۴۳	عاشق	محمد خان	۸۷۲	عسر شیخ بدر الدین
۸۱۵	طوباس	جان ٹامس	۸۴۴	عاشق	مہدی علی خاں	۸۷۳	عسکر علی خاں مرشد آبادی
۸۱۶	ظاہر	میر لطف علی	۸۴۵	عاشق	شیخ بی بخش اکبر آبادی	۸۷۴	عشاق شیخ احمد بخش
۸۱۷	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۸۴۶	عاشق	میر بیگی	۸۷۵	عشاق بیون مل
۸۱۸	ظاہر	میر محمد دہلوی	۸۴۷	عاشقی	آغا حسین قلی خاں	۸۷۶	عشرت عبد الواسع
۸۱۹	ظریف	خداوردی	۸۴۸	عاصم	نواب عمام الدولہ قائمہ بیگ	۸۷۷	عشرت بھولانا تھو
۸۲۰	ظفر	میرزا ابو ظفر شاہ دہلی	۸۴۹	عاصی	خواجہ برہان دہلوی	۸۷۸	عشرت میر غلام علی
۸۲۱	ظہور	میر محمد باقر	۸۵۰	عالی	کریم علی دہلوی	۸۷۹	عشرت شیخ غلام بنگالی
۸۲۲	ظہور	بدیع الدین حیدر	۸۵۱	عاصی	رامپوری	۸۸۰	عشتی حافظ میر عزت اللہ
۸۲۳	ظہور	لالہ شہید سنگھ	۸۵۲	عاقل	رائے سکھ رائے پنجابی	۸۸۱	عشتی میر محمد علی حیدر آبادی
۸۲۴	ظہور	ظہور اللہ خاں	۸۵۳	عاقل	عاقل شاہ	۸۸۲	عشتی شاہ رکن الدین

۸۸۳	عشق	میر کبھی دکنی	۹۱۲	عیش	امیر ظاہر دہلوی	۹۴۱	عکلمین	میر عبد اللہ
۸۸۴	عشق	میر زین دہلوی	۹۱۳	عیشی	طالب علی	۹۴۲	عنی	شیخ عبد الغنی
۸۸۵	عشقی	دکنی	۹۱۴	عین	شیخ معین الدین	۹۴۳	عوامی	
۸۸۶	عشقی	میاں رحمت	۹۱۵	غازی الدین خاں		۹۴۴	عوثی	محمد عوث
۸۸۷	عطا	خواجہ عطا	۹۱۶	غاض	بختاور سنگھ	۹۴۵	غیرت	
۸۸۸	عظمت	شیخ عظمت اللہ	۹۱۷	غافل	میر محمد علی	۹۴۶	فارغ	فارغ شاہ بریلوی
۸۸۹	عظمت	میر عظمت الدین خاں	۹۱۸	غافل	شیخ محمد معود خاں	۹۴۷	فارغ	میر احمد خان
۸۹۰	عظیم	مرزا زین العابدین	۹۱۹	غافل	منور خان	۹۴۸	فارغ	لالہ مکند سنگھ کھڑی
۸۹۱	عظیم		۹۲۰	غافل	رائے سنگھ	۹۴۹	فاضل	فاضل شاہ دہلوی
۸۹۲	عظیم		۹۲۱	غافل	لالہ سند لال	۹۵۰	فاضل	محمد فاضل حیدر آبادی
۸۹۳	عقیدت	برہان پوری	۹۲۲	غالب	اسد اللہ خاں	۹۵۱	فاز	
۸۹۴	علی	شاہ ناصر علی	۹۲۳	غالب	نواب اسد اللہ خاں	۹۵۲	فتح علی خان بہادر	
۸۹۵	علی	علی محمد خاں	۹۲۴	غالب	غالب خان	۹۵۳	فتوت	میرزا غلام حیدر
۸۹۶	علی	میرزا علی کھنوی	۹۲۵	غالب	لالہ موسیٰ لال	۹۵۴	فخر	فخر الدین
۸۹۷	علی	مرزا علی قلی دہلوی	۹۲۶	غالب	بہادر بیگ خان	۹۵۵	فخر الدین حسین خان	
۸۹۸	علی جان		۹۲۷	غزبت	میر عبد الولی	۹۵۶	فخری	
۹۹۹	عماد		۹۲۸	غزبت		۹۵۷	فدا	سیا رام الدین دہلوی
۹۰۰	عمدہ	سیا رام	۹۲۹	غریب	لالہ کاجی مل کاشمیر	۹۵۸	فدا	میرزا فدا علی بیگ
۹۰۱	عمود الملک		۹۳۰	غریب		۹۵۹	فدا	مرزا فدا حسین خان
۹۰۲	عمر	مستبر خان	۹۳۱	غریب	میر محمد تقی	۹۶۰	فدا	مولوی محمد اسماعیل
۹۰۳	عنایت	عنایت علی خاں	۹۳۲	غریب	محمد زمان	۹۶۱	فدا	شیخ عبد الصمد فرید آبادی
۹۰۴	عنایت	شیخ نظام الدین	۹۳۳	غریب	شیخ فقیر الدین احمد	۹۶۲	فدا	پنڈت دھیان دھان
۹۰۵	عیاش	غلام حسین جیلانی	۹۳۴	غزنی		۹۶۳	فدا	غلام علی خان
۹۰۶	عیاش	میرزا عباس علی بگٹہ	۹۳۵	غضنفر	غضنفر علی خان	۹۶۴	فدا	سید محمد علی
۹۰۷	عیاش	میر تقیوب دہلوی	۹۳۶	غلام	کثیر گوپال ناتھ	۹۶۵	فدا	لجپی رام پنڈت
۹۰۸	عیاش	خیال رام دہلوی	۹۳۷	غلام	میر غلام بجا بگڑی	۹۶۶	فدوی	میر فضل قلی
۹۰۹	عیال	سید غالب علی خاں	۹۳۸	غلامی	شاہ غلام محمد	۹۶۷	فدوی	محمد مجسمہ
۹۱۰	عیان		۹۳۹	غنم	میر محمد اسلم	۹۶۸	فدوی	مرزا محمد دہلوی
۹۱۱	عیش	میرزا محمد عسکری دہلوی	۹۴۰	غنچہ دار		۹۶۹	فدوی	

۹۷۰	فردی	سمن لال کالیہ	۹۹۹	فطرت	۱۰۲۸	محمد قدردہلوی
۹۷۱	فردی	مرزا عظیم بیگ	۱۰۰۰	فغان	۱۰۲۹	قدرت اللہ
۹۷۲	فراسو	فرانسوا آکدین	۱۰۰۱	فغان	۱۰۳۰	مولوی قدرت اللہ
۹۷۳	فراغ	مولوی محمد فراغ	۱۰۰۲	فقیر	۱۰۳۱	شیخ قدرت اللہ
۹۷۴	فراق	کیقباد جنگ	۱۰۰۳	فقیر	۱۰۳۲	عبدالحکیم دہلوی
۹۷۵	فراق	بیان شاہ اللہ علی	۱۰۰۴	فقیر	۱۰۳۳	میر حسین علی
۹۷۶	فراق	میر تقی علی	۱۰۰۵	فقیر	۱۰۳۴	میر حسین
۹۷۷	فراقی	کنور پیر کشور	۱۰۰۶	فکر	۱۰۳۵	میر محمدی
۹۷۸	فراقی		۱۰۰۷	فکلا	۱۰۳۶	میر قربان علی خاں
۹۷۹	فرح	فرح بخش	۱۰۰۸	فکار	۱۰۳۷	قرب
۹۸۰	فرحت	میر امیر	۱۰۰۹	فناض	۱۰۳۸	نواب شمس الدولہ
۹۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۰۱۰	فیض	۱۰۳۹	حسن مرزا
۹۸۲	فرحت	فرحت اللہ	۱۰۱۱	فیض	۱۰۴۰	قلندر
۹۸۳	فرحت	میر فرحت علی	۱۰۱۲	فیض	۱۰۴۱	شاہ علام قلندر
۹۸۴	فرخ	میر فرخ علی	۱۰۱۳	فیض	۱۰۴۲	شاہ قلندر
۹۸۵	فرحت	میرزا اللہ بیگ	۱۰۱۴	فیض	۱۰۴۳	قلندر بخش
۹۸۶	فرقت	عطا اللہ خاں	۱۰۱۵	قابل	۱۰۴۴	منشی یار محمد دہلوی
۹۸۷	فرقی		۱۰۱۶	تادور	۱۰۴۵	گلاب خاں
۹۸۸	فروز	میر علی اکبر	۱۰۱۷	قادری	۱۰۴۶	مرزا قمر طالع
۹۸۹	فروز	شہناز الدین حسین	۱۰۱۸	قاسم	۱۰۴۷	مرزا منجھٹ
۹۹۰	فروز	میر روشن علی خاں	۱۰۱۹	قاسم	۱۰۴۸	مرزا محمد بیگ
۹۹۱	فرباد	میر بر علی	۱۰۲۰	قاسم	۱۰۴۹	قوت
۹۹۲	فرباد	لاد صاحب رائے	۱۰۲۱	قاسم	۱۰۵۰	مرزا احمد علی بیگ
۹۹۳	فشتاد		۱۰۲۲	قاصر	۱۰۵۱	کاشی ناکھ
۹۹۴	فیض	مرزا جعفر علی	۱۰۲۳	قاضی	۱۰۵۲	کاظم علی
۹۹۵	فضل	میر فضل مولیٰ خاں	۱۰۲۴	قاضی	۱۰۵۳	میر علی نقی دہلوی
۹۹۶	فضل	شاہ فضل	۱۰۲۵	قاسم	۱۰۵۴	کاظم
۹۹۷	فتنہ	فضل الدین خاں	۱۰۲۶	قبیل	۱۰۵۵	شیخ لطف اللہ
۹۹۸	فطرت	حکیم نیس	۱۰۲۷	قبیل	۱۰۵۶	مرزا کامل بیگ

۱۰۵۵	لال	مرزا کاظم بیگ	۱۰۸۶	گریبان	راجہ بھیرالی سنگھ بھٹا	۱۱۱۵	مبارد	میل مبارز خان دہلوی
۱۰۵۸	کمال	شاہ کرداس	۱۰۸۷	گریبان	میر حامد الدین علی	۱۱۱۶	ملکنا	میر امین
۱۰۵۵	مجید	سید کریم علی سبکی	۱۰۸۸	گریبان	غلام محی الدین خان	۱۱۱۷	ملکنا	مرزا قاسم دہلوی
۱۰۶۰	کرامت	سیر کریم علی	۱۰۸۹	کسان	مرزا علی بیگ کھنڈر	۱۱۱۸	مہتیج	لالہ ملوک چند کاشی
۱۰۶۱	کرم	شیخ غلام نادر	۱۰۹۰	کسان	امیر معتمد کھنڈر	۱۱۱۹	مہتیج	میر مشتاق
۱۰۶۲	کرم	سیال غلام رضا	۱۰۹۱	گان	نظر علی	۱۱۲۰	متین	میر حسن
۱۰۶۳	کرم	کریم اللہ خان	۱۰۹۲	گنجان	میر محمد	۱۱۲۱	مہتیج	میر حسن
۱۰۶۴	کرم	کریم بخش رشاہ پٹوی	۱۰۹۳	مہتیج	میر محمد	۱۱۲۲	مہتیج	میر حسن
۱۰۶۵	کرم	کریم چند کرمی لاہوری	۱۰۹۴	مہتیج	میر محمد	۱۱۲۳	مہتیج	مرزا غلام حیدر بیگ
۱۰۶۶	کرم	کریم دہلوی	۱۰۹۵	مہتیج	میر محمد	۱۱۲۴	مہتیج	میر فتح علی
۱۰۶۷	کرم	کریم شمس الدین	۱۰۹۶	مہتیج	میر محمد	۱۱۲۵	مہتیج	میر فتح علی
۱۰۶۸	کرم	کریم محمد زیدی	۱۰۹۷	مہتیج	میر محمد	۱۱۲۶	مہتیج	میر فتح علی
۱۰۶۹	کمال	شاہ کمال الدین	۱۰۹۸	مہتیج	میر محمد	۱۱۲۷	مہتیج	میر فتح علی
۱۰۷۰	کمال	سیر کمال علی	۱۰۹۹	مہتیج	میر محمد	۱۱۲۸	مہتیج	میر فتح علی
۱۰۷۱	کمال	کمال الدین	۱۱۰۰	مہتیج	میر محمد	۱۱۲۹	مہتیج	میر فتح علی
۱۰۷۲	کرم	کرم شاہ	۱۱۰۱	مہتیج	میر محمد	۱۱۳۰	مہتیج	میر فتح علی
۱۰۷۳	کرم	مرزا خیر الدین	۱۱۰۲	مہتیج	میر محمد	۱۱۳۱	مہتیج	میر محمد علی
۱۰۷۴	کرم	مولوی کاتبہ	۱۱۰۳	مہتیج	میر محمد	۱۱۳۲	مہتیج	میر محمد علی
۱۰۷۵	کرم	کرم زیدی	۱۱۰۴	مہتیج	میر محمد	۱۱۳۳	مہتیج	میر محمد علی
۱۰۷۶	کرم	میرزا جمیل اللہ	۱۱۰۵	مہتیج	میر محمد	۱۱۳۴	مہتیج	میر محمد علی
۱۰۷۷	کرم	مہدی علی خان	۱۱۰۶	مہتیج	میر محمد	۱۱۳۵	مہتیج	میر محمد علی
۱۰۷۸	کرم	شاہزادہ مرزا جمیل	۱۱۰۷	مہتیج	میر محمد	۱۱۳۶	مہتیج	میر محمد علی
۱۰۷۹	کرم	میر محمد علی	۱۱۰۸	مہتیج	میر محمد	۱۱۳۷	مہتیج	میر محمد علی
۱۰۸۰	کرم	میر محمد علی	۱۱۰۹	مہتیج	میر محمد	۱۱۳۸	مہتیج	میر محمد علی
۱۰۸۱	کرم	میر محمد علی	۱۱۱۰	مہتیج	میر محمد	۱۱۳۹	مہتیج	میر محمد علی
۱۰۸۲	کرم	میر محمد علی	۱۱۱۱	مہتیج	میر محمد	۱۱۴۰	مہتیج	میر محمد علی
۱۰۸۳	کرم	میر محمد علی	۱۱۱۲	مہتیج	میر محمد	۱۱۴۱	مہتیج	میر محمد علی
۱۰۸۴	کرم	میر محمد علی	۱۱۱۳	مہتیج	میر محمد	۱۱۴۲	مہتیج	میر محمد علی
۱۰۸۵	کرم	میر محمد علی	۱۱۱۴	مہتیج	میر محمد	۱۱۴۳	مہتیج	میر محمد علی

۱۱۴۴	محسن	محمد محسن	۱۱۴۳	مرحوم	حکیم میر علی	۱۳۰۲	مسرور	لالہ گوہادی لال
۱۱۴۵	محسن	محمد محسن حیدر آبادی	۱۱۴۴	مرزا	مرزا محمد بیگ	۱۳۰۳	مسرور	شیخ پیر بخش
۱۱۴۶	محسن	خواجہ محسن	۱۱۴۵	مرزا	حکیم مرزا محمد خاں	۱۳۰۴	مسرور	شرف الدین اسد
۱۱۴۷	محسن	ملکیم محمد بخش	۱۱۴۶	مرزا	ابوالفتاح سمیع دہلوی	۱۳۰۵	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۱۱۴۸	مختصر	مرزا علی نقی	۱۱۴۷	مرزا	مرزا علی رضا دہلوی	۱۳۰۶	مسکین	مرزا اکو بیگ
۱۱۴۹	مختصر	اکرام اللہ خاں پٹو	۱۱۴۸	مرزا	آقا مرزا کھنوی	۱۳۰۷	مسکین	لالہ تحت مل عظیم آبادی
۱۱۵۰	محمود	منشی محفوظ علی خاں	۱۱۴۹	مرزا	مرزا صادق علی خاں	۱۳۰۸	مسلمان	لالہ رحمت آور سنگھ
۱۱۵۱	محقق	دکنی	۱۱۵۰	مرزا	حکیم فضل اللہ پانی پتی	۱۳۰۹	مسار	سید کریم علی
۱۱۵۲	محمد خاں	دہلوی	۱۱۵۱	مرزا	بدایت اللہ دہلوی	۱۳۱۰	مسیح	میان براتی
۱۱۵۳	محمد خاں		۱۱۵۲	مرزا	مرزا محمد حیدر آبادی	۱۳۱۱	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ
۱۱۵۴	محمد شاہ خاں		۱۱۵۳	مرزا	محمد علی خاں	۱۳۱۲	مسیح	مسیح اللہ خاں
۱۱۵۵	محمد واحد		۱۱۵۴	مرزا فی	شیخ عظیم علی خاں	۱۳۱۳	مسیح	نواب مسیح خاں کھنوی
۱۱۵۶	محمد	دکنی	۱۱۵۵	مرزا	میر محمد علی دہلوی	۱۳۱۴	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۱۵۷	محمد	حافظ سید محمد دہلوی	۱۱۵۶	مرزا	مرزا علی رضا	۱۳۱۵	مشتاق	بالا رام دہلوی
۱۱۵۸	محمد	مرزا حسین علی بیگ	۱۱۵۷	مرزا	میر حسین خاں	۱۳۱۶	مشتاق	غلام علی
۱۱۵۹	محمد	شیخ اعظم اللہ میر خاں	۱۱۵۸	مرزا	محمد مزمل	۱۳۱۷	مشتاق	میر حسن
۱۱۶۰	محمد	حسین علی خاں	۱۱۵۹	مرزا	میر محمد مزمل	۱۳۱۸	مشتاق	حیدر بخش
۱۱۶۱	محمد	رحیم علی خاں دہلی	۱۱۶۰	مرزا	میر محمد مزمل	۱۳۱۹	مشتاق	عنایت اللہ
۱۱۶۲	محمد	حافظ علی خاں پٹو	۱۱۶۱	مرزا	میر محمد مزمل	۱۳۲۰	مشتاق	محمد قلی خان عظیم آبادی
۱۱۶۳	مخلص	مخلص علی خاں	۱۱۶۲	مرزا	میر محمد مزمل	۱۳۲۱	مشتاق	محمد واصل بدایونی
۱۱۶۴	مخلص	رائے آنند رام	۱۱۶۳	مرزا	میر محمد مزمل	۱۳۲۲	مشتاق	مشتاق حسین
۱۱۶۵	مخلص	بدیع الزماں خاں	۱۱۶۴	مرزا	میر محمد مزمل	۱۳۲۳	مشتاق	قرآن علی بیگ
۱۱۶۶	مخلص	مرزا محمد دہلوی	۱۱۶۵	مرزا	میر محمد مزمل	۱۳۲۴	مشتاق	حافظ تاج الدین میر خاں
۱۱۶۷	مرحمت		۱۱۶۶	مرزا	لالہ رتن الہیہ آبادی	۱۳۲۵	مشتاق	شیخ شہداء اللہ
۱۱۶۸	مرزا اللہ		۱۱۶۷	مرزا	یار علی خان دہلوی	۱۳۲۶	مشتاق	لالہ سید محمد کاشمیری
۱۱۶۹	مرزا	میر غرض علی دہلوی	۱۱۶۸	مرزا	شکرا ایک کاشمیری	۱۳۲۷	مشتاق	مرزا احمد بیگ دہلوی
۱۱۷۰	مرزا	میر غرض علی خاں	۱۱۶۹	مرزا	شیخ وزیر علی	۱۳۲۸	مشتاق	شیخ امین الدین
۱۱۷۱	مرزا	مرزا احمد بخش پٹو	۱۱۷۰	مرزا	مرزا احمد علی بیگ	۱۳۲۹	مشتاق	عنایت حسین خاں
۱۱۷۲	مرزا	میر مرتضیٰ پٹو	۱۱۷۱	مرزا	نواب غلام حسین خاں	۱۳۳۰	مشتاق	

۱۲۳۱	منیر	حافظ قطب الدین	۱۲۶۰	مفتون	میاں بدر الدین	۱۲۸۹	منشی	غلام احمد قادری
۱۲۳۲	مصدر	میر شاہ الدین خاں	۱۲۶۱	مفتون	مرزا اکرم بخش	۱۲۹۰	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۳۳	مصیب	شاہ غلام قبا الدین	۱۲۶۲	مفتون	کاظم علی مراد آبادی	۱۲۹۱	منشی	مول چند کاشٹھ
۱۲۳۴	مضطرب	شیخ حسن علی گفٹو	۱۲۶۳	مفتون	موتی رام	۱۲۹۲	منصف	منصف علی خاں پٹنوی
۱۲۳۵	مضطرب	لال کنور سنگھ	۱۲۶۴	مفتون	محب علی	۱۲۹۳	منصف	شیخ فتح علی غازی پوری
۱۲۳۶	مضطرب	محمد اسد اللہ خاں	۱۲۶۵	مقبول	میاں مقبول بی	۱۲۹۴	منعم	قاضی محمد منعم خاں
۱۲۳۷	مضطرب	مرزا سنگھ	۱۲۶۶	مقبول	میرزا ابراہیم بیگ	۱۲۹۵	منعم	مول لال کاشٹھ
۱۲۳۸	مضطرب	لالہ درگا پریشاد	۱۲۶۷	مقبول	محمد مقصود گفٹو	۱۲۹۶	منعم	قاضی نور الحق
۱۲۳۹	مضطرب	میاں محمد حاجی	۱۲۶۸	مقبول	مرزا اکرام دہلوی	۱۲۹۷	منعم	سید راحت علی
۱۲۴۰	مفتون	شیخ شرف الدین	۱۲۶۹	مقیم	مرزا اکرام دہلوی	۱۲۹۸	منعم	مولوی سر اللہ سبانی
۱۲۴۱	مضطرب	مرزا خسرو شکوہ	۱۲۷۰	مکارم	مرزا اکرام دہلوی	۱۲۹۹	منعم	میر منور علی
۱۲۴۲	مضطرب	میر مکتوب خاں	۱۲۷۱	مکھن سنگھ	مرزا اکرام دہلوی	۱۳۰۰	منور	میر آفتاب علی
۱۲۴۳	مظلوم	سیالام الدین خاں	۱۲۷۲	مکھن سنگھ	مرزا اکرام دہلوی	۱۳۰۱	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۱۲۴۴	مظہر	مرزا جہان جاناں	۱۲۷۳	ملال	مرزا محمد زماں	۱۳۰۲	منیر	پیریز الدین
۱۲۴۵	مظہر	منہو خاں	۱۲۷۴	ملول	حافظ نعل علی	۱۳۰۳	منیر	اسٹیشنر حسین شکوہ آبادی
۱۲۴۶	منہری	محبوب علی کوتاوی	۱۲۷۵	ممتاز	مولوی شیخ احسان اللہ	۱۳۰۴	منیر	میر نظام الدین
۱۲۴۷	معروف	الہی بخش خاں پٹو	۱۲۷۶	ممتاز	مولوی حافظ زراحد	۱۳۰۵	منیر	مولی لال کاشٹھ
۱۲۴۸	معروف	مولوی احسان اللہ	۱۲۷۷	ممتاز	الہی بخش خاں پٹو	۱۳۰۶	ممتاز	خدا بخش
۱۲۴۹	معزز	مولوی محمد معظم مراد آبادی	۱۲۷۸	ممتاز	میرات علی پٹو	۱۳۰۷	ممتاز	مولوی سراج الدین علی خاں
۱۲۵۰	معظم	مولوی محمد معظم مراد آبادی	۱۲۷۹	ممتاز	میر نظام الدین	۱۳۰۸	ممتاز	رائے چتر سنگھ
۱۲۵۱	معقول	مولوی محمد معظم مراد آبادی	۱۲۸۰	ممتاز	میر نظام الدین	۱۳۰۹	ممتاز	میر نرند علی سالوڑی
۱۲۵۲	معنی	محمد امین	۱۲۸۱	ممتاز	میر نظام الدین	۱۳۱۰	ممتاز	لالہ بہال چند
۱۲۵۳	معین	شیخ معین الدین	۱۲۸۲	منتظر	خواجہ عبداللہ خاں	۱۳۱۱	ممتاز	خواجہ علی خان ذوالفقار الدو
۱۲۵۴	مغل	مرزا مغل علی	۱۲۸۳	منتظر	اسد اللہ	۱۳۱۲	ممتاز	مرزا قادر بخش
۱۲۵۵	مغموم	مرزا اسحاق بیگ پٹو	۱۲۸۴	منتظر	شیخ امام الدین	۱۳۱۳	ممتاز	میر رحم علی پٹو
۱۲۵۶	مغموم	میر شہید علی	۱۲۸۵	منتظر	خواجہ بخش اللہ آبادی	۱۳۱۴	ممتاز	جہاں رام نرائن پٹو
۱۲۵۷	مغموم	نام جن گفٹو	۱۲۸۶	منتظر	میاں نور السلام	۱۳۱۵	ممتاز	حکیم محمد عیسیٰ خاں
۱۲۵۸	مفتون	شیخ عبدالرحیم	۱۲۸۷	منتظر	عجائب احمد پٹو	۱۳۱۶	ممتاز	حکیم محمد عیسیٰ خاں
۱۲۵۹	مفتون	میاں علی بخش پٹو	۱۲۸۸	منشی	عجائب احمد پٹو	۱۳۱۷	ممتاز	حکیم محمد عیسیٰ خاں

۱۳۱۸	مولیٰ	حکیم سادات مٹی باری	۱۳۳۴	ناظم	۱۳۴۹	شاہت	رجو
۱۳۱۹	جبارج	راغب طاس رائے	۱۳۳۸	نالاں	۱۳۴۷	نرمیت	مرزا احمد
۱۳۲۰	مہجور	محمد صدر الدین	۱۳۳۹	نالاں	۱۳۴۸	نرمیت	میر امام الدین دہلوی
۱۳۲۱	جبدی	مرزا جبدی	۱۳۵۰	نالاں	۱۳۴۹	نسیم	راجہ کیدار ناتھ
۱۳۲۲	جبر	مرزا حاتم علی فرخ آبادی	۱۳۵۱	نالاں	۱۳۸۰	نسیم	گزار علی
۱۳۲۳	مہر	نواب مہر خاں	۱۳۵۲	نای	۱۳۸۱	نشار	مولوی ابلی بخش
۱۳۲۴	جبر	منشی چرچہ کھتری	۱۳۵۳	نای	۱۳۸۲	نشار	لارہ بخوری سنگھ
۱۳۲۵	جبر	رجب بیگ	۱۳۵۴	نای	۱۳۸۳	نشار	رائے تکی پرشاد
۱۳۲۶	جریان خاں		۱۳۵۵	نای	۱۳۸۴	نصرت	لالہ گوہر رائے
۱۳۲۷	جہلت	مرزا علی	۱۳۵۶	نشار	۱۳۸۵	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی
۱۳۲۸	جہان		۱۳۵۷	نشار	۱۳۸۶	نصیر	سید نصیر الدین
۱۳۲۹	میر	میر علی سہارن پوری	۱۳۵۸	نشار	۱۳۸۷	نصیر	نصیر الدین
۱۳۳۰	میر میدان	سید نواز علی	۱۳۵۹	نشار	۱۳۸۸	نظام	نواب غلام الدین خان
۱۳۳۱	میر	محمد میر	۱۳۶۰	نشار	۱۳۸۹	نظامی	سید نظام الدین احمد نادر
۱۳۳۲	میرن	میر جہاں	۱۳۶۱	نشار	۱۳۹۰	نظیر	لالہ گوہر رائے کاسٹھ دہلوی
۱۳۳۳	میرن	میر عسکری دہلوی	۱۳۶۲	نشار	۱۳۹۱	نظیر	شیخ ولی محمد اکبر آبادی
۱۳۳۴	میرن	میاں میرن سبزواری	۱۳۶۳	نشار احمد	۱۳۹۲	نعت	حکیم عبدالحی سکندر اکبر
۱۳۳۵	ناجی	محمد شاکر دہلوی	۱۳۶۴	سجات	۱۳۹۳	نعت	مرزا محمد حفیظ
۱۳۳۶	نادر		۱۳۶۵	سجات	۱۳۹۴	نعتی	شیخ نعمت اللہ میرٹھی
۱۳۳۷	نادر	لالہ گوہر سنگھ	۱۳۶۶	سجات	۱۳۹۵	نعم	میر محمود دہلوی
۱۳۳۸	شیخ غلام رسول گویاری		۱۳۶۷	سجف	۱۳۹۶	نعم	نعم الدین دہلوی
۱۳۳۹	نادر	کلب حسین خاں	۱۳۶۸	سجف	۱۳۹۷	نقد	مہر علی خان دہلوی
۱۳۴۰	نادر	میر محمد علی	۱۳۶۹	سجف	۱۳۹۸	نکتہ	نظری بیگ
۱۳۴۱	نادر		۱۳۷۰	سجف	۱۳۹۹	نکاح	میر سید علی خاں
۱۳۴۲	نادر	زینت	۱۳۷۱	نادر	۱۴۰۰	نوا	شیخ محمد طہر بیداری
۱۳۴۳	نادر	شیخ امام بخش	۱۳۷۲	نادر	۱۴۰۱	نواز	علی نواز خاں مینوی
۱۳۴۴	ناصر	ناصر علی عظیم آبادی	۱۳۷۳	نادر	۱۴۰۲	نواز	علی نواز خاں
۱۳۴۵	ناصر	نواب ناصر جنگ	۱۳۷۴	نادر	۱۴۰۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۳۴۶	ناصر		۱۳۷۵	نادر	۱۴۰۴	نوازش	نوازش مرزا دہلوی

۱۴۰۵	نوری	۱۴۳۴	وحشت	غلام علی خان دادا	۱۴۶۲	ہدایت	ہدایت علی اکبر آبادی
۱۴۰۶	نوری	۱۴۳۵	وحشی	میر بخش دہلوی	۱۴۶۳	ہر چند	ہر چند کشر دہلوی
۱۴۰۷	نورید	۱۴۳۶	وحید	مولوی عبدالرؤف	۱۴۶۵	ہریا	ہر بہائے برہمن سکندر آبادی
۱۴۰۸	نیاز	۱۴۳۷	دعید	حکیم محمد وحید خاں	۱۴۶۶	سمیت	سمیت
۱۴۰۹	نیاز	۱۴۳۸	وداد	مرزا دادا	۱۴۶۷	سہم	عباد علی رام پوری
۱۴۱۰	نیاز	۱۴۳۹	دو پر	خواجہ زید کھنوی	۱۴۶۸	سہم	میر محفوظ علی عظیم آبادی
۱۴۱۱	نیاز	۱۴۴۰	دو پر	دو پر علی خاں	۱۴۶۹	ہم رنگ	دلدار علی خاں
۱۴۱۲	نیاز	۱۴۴۱	دعیت	مستقیم خاں پٹوئی	۱۴۷۰	ہم رنگ	میر عزیز الدین
۱۴۱۳	نیازی	۱۴۴۲	دھال	نفرانہ خاں بلوی	۱۴۷۱	ہمزہ	شاہ حمزہ دہلوی
۱۴۱۴	نیک میر	۱۴۴۳	دھل	مرزا اسحاق	۱۴۷۲	ہندو	گوگل چند لاسہری
۱۴۱۵	واحد	۱۴۴۴	دفا	مرزا امیر علی	۱۴۷۳	ہنر	محمد داؤد حیدر آبادی
۱۴۱۶	دارت	۱۴۴۵	دفا	لالہ نول رائے	۱۴۷۴	ہوس	میر زائق کھنوی
۱۴۱۷	دارت	۱۴۴۶	دلا	منظر علی خاں	۱۴۷۵	ہوش	غلام مرتضیٰ کھنوی
۱۴۱۸	واقف	۱۴۴۷	دلایت	میر ولایت علی خاں	۱۴۷۶	ہوش	میر شمس الدین
۱۴۱۹	واصل	۱۴۴۸	دلایت	ولایت شاہ	۱۴۷۷	سہیدا	میر محمد عظیم دہلوی
۱۴۲۰	واصل	۱۴۴۹	ولی	میرزا محمد ولی	۱۴۷۸	سہیل	میر ہدیہ دہلوی
۱۴۲۱	واصل	۱۴۵۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۱۴۷۹	یاد	میر غلام حسین
۱۴۲۲	واقف	۱۴۵۱	دہم	میر محمد علی دہلوی	۱۴۸۰	یاد	میر محمد حسین
۱۴۲۳	واقف	۱۴۵۲	ہاتف	مرزا احمد ہاتف	۱۴۸۱	یار	میر حیدر علی دہلوی
۱۴۲۴	والہ	۱۴۵۳	ہاتفی		۱۴۸۲	یار	میر احمد دہلوی
۱۴۲۵	ولہ	۱۴۵۴	ہادی	دہلوی	۱۴۸۳	یاس	میان باوجود آبادی
۱۴۲۶	والہ	۱۴۵۵	ہادی		۱۴۸۴	یاس	حسن علی خاں
۱۴۲۷	والہ	۱۴۵۶	ہادی	میرزا علی خاں دہلوی	۱۴۸۵	یاس	حکیم اکرام اللہ
۱۴۲۸	والہ	۱۴۵۷	ہاشم	ہاشم علی	۱۴۸۶	یاس	خیر الدین دہلوی
۱۴۲۹	والی	۱۴۵۸	ہاشمی	دہلوی	۱۴۸۷	یحیائی	محمد محی الدین
۱۴۳۰	دجیبہ	۱۴۵۹	ہاشمی	میر ہاشمی	۱۴۸۸	یحییٰ	منشی یحییٰ خاں
۱۴۳۱	وحدت	۱۴۶۰	ہدایت	میر ہدایت اللہ	۱۴۸۹	یعقوب	میر یعقوب علی دہلوی
۱۴۳۲	وحشت	۱۴۶۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۱۴۹۰	یعقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۴۳۳	وحشت	۱۴۶۲	ہدایت	ہدایت علی	۱۴۹۱	یکتا	خواجہ معین الدین خاں

۱۳۹۲	میکل	میر عزت اللہ دہلوی	۱۳۹۶	یکرنگ	مصطفیٰ خان بلوی	۱۳۹۹	یوسف	دریش
۳۹۳	پچرل	دلدار خاں	۱۳۹۷	یکرو	عبدالوہاب	۱۵۰۰	یوسف	میر یوسف علی
۴۹۴	یکرنگ	لارنس داس	۱۳۹۸	یوسف	نواب احمد علی خاں	۱۵۰۱	یوسف	یوسف علی خاں
						۱۵۰۲	یونس	حکیم یونس

نذیبی استفسارات و جوابات

اس مجموعہ میں جن مسائل پر حضرت نیاز نے روشنی ڈالی ہے اسکی فہرست یہ ہے

(۱)	اصحاب کہف	(۱۲)	علم غیب
(۲)	معجزہ	(۱۳)	دعا
(۳)	انسان مجبور ہے یا مختار	(۱۴)	توبہ
..	..	(۱۵)	لقمان
...	...	(۱۶)	برزخ
..	...	(۱۷)	یا جموج ماجوج
(۴)	مسیح علم تاریخ کی روشنی میں	(۱۸)	ہاروت و ماروت
(۵)	یونس و ہارون	(۱۹)	حوض کوثر
(۶)	حسین یوسف کی داستان	(۲۰)	امام مہدی
(۷)	قارون	(۲۱)	نور محمدی اور صراط
(۸)	سامری	(۲۲)	آتش نمرود

بہترین کتابت و طباعت دبیر کاغذ

نگار پاکستان - ۳۳ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

گلشن ہمیشہ بہار

مصنف | مولوی عبدالعلیم نذر اللہ خان خلیلی احمدی خود جوی -

تذکرہ پہلی بار جب ۱۲۸۶ھ میں باہتمام محمد عثمان خاں خلیلی خود جوی مطبعہ
عبدالصنیف و طباعت | فتح الاخبار کوں سے شائع ہوا جیسا کہ اس کے سرورق اور خاتمہ سے ظاہر ہے لیکن
سال تصنیف کی وضاحت کہیں نہیں کی گئی۔ تذکرے کا نام بھی تاریخی نہیں ہے اس لئے کہ "ہمیشہ گلشن بہار" سے صرف
۹۶۸ ہجری ہوتے ہیں۔ دیباچہ سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ مصنف کو تذکرہ لکھنے کا خیال تیس سال کی عمر میں گلشن بے خار
مصنفہ شیفہ کو دیکھ کر پیدا ہوا تھا۔ لیکن افسوس کہ مصنف نے اپنا حال درج نہیں کیا ورنہ شاید اس سے سال تصنیف
کا سراغ لگانے میں کوئی مدد ملتی۔ کچھ بھی بعض قرائن سے اندازہ ہوتا ہے کہ یہ تذکرہ "۱۲۸۶ھ مطابق ۱۸۵۳ء" ہی میں
کمال ہوا اور اسی سال شائع کو دیا گیا۔ اس خیال کو یوں بھی تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے شیخ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۸۵ھ
کو بقیہ حیات اور مومن خاں متوفی ۱۲۸۵ھ کو متوفی ظاہر کیا ہے۔ اس کا مفہوم یہ ہوا کہ ۱۲۸۵ھ اور ۱۲۸۶ھ
کے درمیان سال میں لکھا گیا ہے۔ علاوہ ازیں کتاب کے سرورق پر ذیل کا شعر درج ہے -

دل مرے دیوان کو عالم نہ سمجھے ریختہ
جمع ہیں گلشن میں میرے ہند اور فارس کے پھول
یہ شعر دل کے دل کے ذکر میں مصنف نے لکھا ہے کہ -

"دل مخلص، زور اور خاں نام متوطن کول است.... چندے گزشت کہ ازیں

جہاں در گزشت " منہ

"چندے گزشت" کی رو سے بھی "گلشن ہمیشہ بہار" اپنے سال طباعت یعنی ۱۲۸۶ھ مطابق ۱۸۵۳ء کے قریب تصنیف
قرا پایا ہے۔

اس تذکرے کا ایک مطبوعہ نسخہ کتب خانہ ترقی اردو بورڈ کراچی میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اداس میں قدامتے دیکر ۱۲۸۵ھ تک کے اردو شاعر دل کا ذکر آیا ہے شعرا
کے تخلص حروف تہجی کے لحاظ سے ترتیب دئے گئے ہیں۔ اور مختصر سوانح کے ساتھ ہر شاعر کے
انتخابات کلام ملے طویل ہیں لیکن سوانحی حصہ عموماً بہت مختصر ہے۔ تنقیدی عنصر کم سے کم ہے۔ عموماً ہر شاعر کو داد و
تحسین سے نوازا گیا ہے۔ بڑوں کے لئے زندگی کی اور چھوٹوں کے لئے کامیابی کی دعائیں کی گئی ہیں۔ پھر بھی معاصر شعرا
کے سلسلے میں یہ تذکرہ سوانحی مواد فراہم کرنے میں مدد دیتا ہے۔

بعض لوگوں کا یہ خیال کہ یہ تذکرہ "باطن کے" گلستان ہے خزاں کے طرز پر شیفہ کے تذکرہ "گلشن بے خار"

کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ درست نہیں معلوم ہوتا۔ اس میں شبہ نہیں کہ تذکرہ لکھنے کا خیال مصنف کو "گلشن بے خار" کے مطالعہ کے بعد آیا۔ لیکن اس کا انداز "گلستان بے خزاں" کے انداز سے بالکل مختلف ہے۔ نصر اللہ خوشیگی نے قطب الدین باطن کے طرز پر شیفتہ پر لعن طعن کرنے کے بجائے ان کی مدح سرائی اس انداز میں کی ہے کہ:

"نکتہ سیخ، زبانِ دانا، درنظم و نثر یکتائے زماں۔ فصاحت و بلاغت از از کلامش پیداست و وسعتِ خاطر و جودتِ طبع از ریختہ قلش ہویدا۔ عدیم المثال کریم الفضل۔ دانا و آموز معانی۔ بنیائے غوامس نکتہ دانی۔ تذکرہ گلشن بے خار معیارِ راست، شستہ و درفتہ و آبدار یادگارِ راست۔"

آخر میں صرف اتنا لکھ دیا کہ "خار سے خالی نہیں ہے" لیکن یہ بھی بتا دیا ہے کہ "گلشن و خار" لازم و ملزوم ہیں۔ " نصر اللہ خاں نے شیفتہ کے استاد مومن خاں کو بھی لتاڑنے کی کوشش کہیں نہیں کی۔ نظیر اکبر آبادی جن کے کلام کو شیفتہ نے براہی قرار دیا تھا ان کے سلسلے میں بھی نصر اللہ خاں نے باطن کی طرح کوئی جوابی لب و لہجہ اختیار نہیں کیا۔ یوں کہنا چاہئے کہ نصر اللہ خاں کا انداز تحریر بہت سنجیدہ اور سلجھا ہوا ہے۔ اس نے باطن کی تحریروں کے مقابلے زیادہ قابل اعتبار ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اسد فتح خاں	۱۶	آفتاب شاہ عالم بادشاہ	۳۱	اعظم
۲	آتش خواجہ حیدر علی	۱۷	آفرین شیخ قلندر بخش	۳۲	افسوس میر شیر علی
۳	آبرو شاہ مبارک	۱۸	آفاق میر فرید الدین	۳۳	اکبر اکبر خاں
۴	امجد نواب امجد علی خاں	۱۹	اثر جین علی خاں	۳۴	الہام شاہ بھلون
۵	آزرد سراج الدین علی خاں	۲۰	اثر سید محمد میر	۳۵	الفت مشکلمین
۶	آزردہ صدر الدین خاں	۲۱	احسان حافظ عبدالرحمن	۳۶	امیر امیر الدولہ
۷	آزر جوالا پرشاد	۲۲	احسن مرزا احسن علی	۳۷	امیر نواب علی محمد خاں
۸	اخگر نرائن داس	۲۳	احقر مرزا جواد علی	۳۸	امیر امیر اللہ
۹	اخگر خضر علی	۲۴	اختر سید اکبر علی	۳۹	امیر امیر خاں
۱۰	آزاد شیخ انیس الدین	۲۵	ایمان	۴۰	امین خواجہ امین الدین
۱۱	آشوب میر امداد علی خاں	۲۶	اسد میر مانی	۴۱	امین امین الدین خاں
۱۲	آشفٹہ عظیم الدین خاں	۲۷	اسلام شفیق الاسلام	۴۲	امین محمد اسماعیل
۱۳	آشفٹہ مرزا رمانا علی	۲۸	اشرف مولوی محمد اشرف	۴۳	امین میر مانی
۱۴	آشفٹہ سید منور علی	۲۹	اصغر سید امجد علی	۴۴	امی روشن بیگ
۱۵	اصف نواب بختی خاں	۳۰	انظر غلام محی الدین	۴۵	امانت امانت داسے

۴۶	انتظار	۷۵	پیش	مرزا محمد اسماعیل	۱۰۲	حسن	خواجہ حسن
۴۷	انیس	۷۶	تجلی	سید محمد حسین	۱۰۵	حسن	مولوی ابوالحسن
۴۸	انجام	۷۷	تجلی	شاہ تجلی	۱۰۶	حسن	مرزا احسن
۴۹	انشار	۷۸	تجلی	محمد عظیم	۱۰۷	حسین	سید غلام حسین
۵۰	اخلاص	۷۹	تجلی	مصطفیٰ	۱۰۸	حسین	خواجہ غلام حسین خاں
۵۱	اخلاص	۸۰	ترقی	مرزا تقی	۱۰۹	حسنت	میر محترم علی خاں
۵۲	افصح	۸۱	تسکین	میر حسین	۱۱۰	حضور	بال مکند
۵۳	کتاب میں پیر و پیر	۸۲	تعلیق	میر سید محمد	۱۱۱	حقیقت	میر شاہ حسین
۵۴	اشرف	۸۳	تمکین	صلاح الدین	۱۱۲	حکیم	محمد اشرف علی خاں
۵۵	احقر	۸۴	تمنا	محمد اسحاق	۱۱۳	حکیم	محمد پناہ خاں
۵۶	آشنا	۸۵	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۱۴	حقیر	میر رام الدین
۵۷	بکر	۸۶	توفیق	میر نیکو بخش	۱۱۵	حیرت	پنٹ ابو دھیا پٹو
۵۸	برکت	۸۷	تلفہ	ہرگز پال	۱۱۶	جوان	میر حیدر علی
۵۹	برقی	۸۸	ثابت	مرزا معز الدین	۱۱۷	حیدر	میر حیدر علی خاں
۶۰	پرمانہ	۸۹	ثناقب	شاہ شمس الدین	۱۱۸	حیف	میر چراغ علی
۶۱	بسم	۹۰	جذب	میر عروت اللہ خاں	۱۱۹	حیرت	محمد افضل حسین
۶۲	بقا	۹۱	جلاوت	قلندر بخش	۱۲۰	حیدر	حیدر شاہ
۶۳	جیتاب	۹۲	جنون	مرزا نجف علی	۱۲۱	خاکسار	میر محمد یار
۶۴	جیتاب	۹۳	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۲۲	خادم	خادم علی خاں
۶۵	بیدار	۹۴	جوشش	شفیع محمد دشن	۱۲۳	خادم	مولوی خادم علی
۶۶	بیباک	۹۵	جوش	رحیم اللہ	۱۲۴	خاں	محمد خاں
۶۷	بیدار	۹۶	جوان	مرزا نعیم بیگ	۱۲۵	خاں	اشرف خاں
۶۸	بیان	۹۷	جہاندار	مرزا جہاندار	۱۲۶	خرد	نواب محمد الدین محمد خاں
۶۹	بہار	۹۸	جہفزی	میر باقر علی	۱۲۷	خستہ	غلام قطب
۷۰	بے خود	۹۹	جہانگیر	مرزا جہانگیر بیگ	۱۲۸	خلق	میر حسن
۷۱	باسط	۱۰۰	حاتم	شیخ ظہور الدین	۱۲۹	خلیق	میر مستن
۷۲	بخشی	۱۰۱	حجام	عنایت اللہ	۱۳۰	خیال	غلام حسن خاں
۷۳	تاناں	۱۰۲	حسرت	سید جعفر علی	۱۳۱	خالص	مولوی نصیر الدین
۷۴	تاب	۱۰۳	حسن	سید غلام حسن	۱۳۲	خرم	گلاب رائے

۱۳۳	خورشید	خورشید علی	۱۶۲	رضا	میر محمد رضا	۱۹۱	سروش	نواب میر محمد علی خاں
۱۳۴	خلیل	مولانا خلیل اللہ	۱۶۳	رضا	مرزا جیون	۱۹۲	سعید	قاضی سعید الدین خاں
۱۳۵	داغ	میر مہدی	۱۶۴	رضا	میر مہدی	۱۹۳	سکندر	خلیفہ محمد علی
۱۳۶	ردمند	کریم اللہ خاں	۱۶۵	رضا		۱۹۴	سلطان	نواب نصر اللہ خاں
۱۳۷	درد	خواجہ میر	۱۶۶	رضی	سید رضی خاں	۱۹۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۳۸	دریغ	سید زین العابدین	۱۶۷	رضی	مرزا رضی خاں	۱۹۶	سلام	نجم الدین علی خاں
۱۳۹	دردیش	میر شاہ علی	۱۶۸	رفیق	مرزا اسد بیگ	۱۹۷	سودا	مرزا محمد رفیع
۱۴۰	دل	زور آور خاں	۱۶۹	رفاعت	مرزا مکین	۱۹۸	سوز	محمد میر
۱۴۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۷۰	رفیع	مولانا رفیع الدین خاں	۱۹۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۴۲	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۱		یہ نمبر چھوڑا ہوا ہے - !	۲۰۰	سہراب	سہراب بیگ
۱۴۳	دل گیر	میر حمایت اللہ خاں	۱۷۲	رقت	مرزا قاسم علی	۲۰۱	سیادت	میر مجاہد الدین
۱۴۴	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۱۷۳	رنگین	سعادت یار خاں	۲۰۲	سید	میر غالب علی خاں
۱۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۱۷۴	رند	مہربان خاں	۲۰۳	سرکش	کیونین
۱۴۶	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۱۷۵	رنج	میر محمد نصیر	۲۰۴	سلامت	شیخ سلامت علی
۱۴۷	ذره	رام ناتھ	۱۷۶	روشن	روشن شاہ	۲۰۵	شاد	اللہ یار بیگ
۱۴۸	ذکاء	ذکا اللہ خاں	۱۷۷	رمق	نجیب اللہ خاں	۲۰۶	شادان	میر رجب علی
۱۴۹	ذکا	خوب چند	۱۷۸	زار	برہان الدین خاں	۲۰۷	شاگر	شاگر علی شاہ
۱۵۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۷۹	زار	میر مظهر علی	۲۰۸	شاہ	سعد اللہ
۱۵۱	ذوقی	فدقی شاہ	۱۸۰	زار	میر جیون	۲۰۹	شائق	محمد ہاشم
۱۵۲	ذره	میر ولایت علی	۱۸۱	زکی	شیخ مہدی علی	۲۱۰	شائق	میر حاجی
۱۵۳	رند	گنگا پرشاد	۱۸۲	زکی	جعفر علی خاں	۲۱۱	شائق	میر محمد
۱۵۴	راقم	غلام محمد	۱۸۳	ساتی	مرزا محمد جان بیگ	۲۱۲	شرافت	مرزا اشرف علی
۱۵۵	راغب	مرزا سبحان تلی بیگ	۱۸۴	سامان	میر محمد ناصر	۲۱۳	شور	مرزا جعفر
۱۵۶	رافت	رؤف احمد	۱۸۵	سبقت	مرزا منگل	۲۱۴	شور	مرزا صادق
۱۵۷	رائج	غلام علی	۱۸۶	سجاد	میر سجاد	۲۱۵	شیر	مرزا ابراہیم
۱۵۸	رستم	رستم علی خاں	۱۸۷	سمخ	حکیم مرزا محمد حسین	۲۱۶	شعہ	امرناتھ
۱۵۹	رسوا	آفتاب رائے	۱۸۸	سمخور	دیوالی سنگھ	۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں
۱۶۰	رضا	میر رضا	۱۸۹	سر سبز	مرزا زین العابدین	۲۱۸	شکوہ	محمد رضا
۱۶۱	رضا	حمید الدین	۱۹۰	سراج	سراج الدین علی	۲۱۹	شکیبا	شیخ غلام حسین

۲۲۰	شوق	شیخ الہی بخش	۲۴۹	صنیا	میر صنیا الدین	۲۴۸	عیشی	طالب علی خاں
۲۲۱	شوق	جوہر بیگ	۲۵۰	صنیا	مرزا صنیا	۲۴۹	ہجرت	میر صنیا الدین
۲۲۲	شوق	بھوکی لال	۲۵۱	صنیا	صنیا الدین	۲۸۰	عزالت	سید عبدالغنی
۲۲۳	شوق	حافظ غلام رسول	۲۵۲	ضامن	غلام ضامن	۲۸۱	عزیز	منشی عزیز اللہ
۲۲۴	شوکت	منشی سیف علی	۲۵۳	طالب	مہتاب رائے	۲۸۲	عشق	خواجہ رکن الدین
۲۲۵	شور	مرزا بھو بیگ	۲۵۴	طالب	طالب حسین	۲۸۳	عشق	میر عزت اللہ
۲۲۶	شورش	غلام احمد	۲۵۵	طرب	جھبہ مل	۲۸۴	عشق	منو لال
۲۲۷	شہرت	امیر بخش	۲۵۶	طہاں	مرزا محمد علی بیگ	۲۸۵	عیاش	سید یعقوب
۲۲۸	شہیدی	کرامت علی	۲۵۷	طوماس	طوماس	۲۸۶	عشق	وجیہ الدین
۲۲۹	شیدا	نواب معین الدین	۲۵۸	طالب	مولوی شہزادی	۲۸۷	عاجز	کاشی ناتھ
۲۳۰	شیفتہ	حافظ عبدالعزیز	۲۵۹	ظاہر	میر محمدی	۲۸۸	عاشق	احمد یار خاں
۲۳۱	شائق	عزیز الدین حسن	۲۶۰	ظفر	مرزا الیظفر	۲۸۹	عنایت	سید عنایت علی
۲۳۲	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۲۶۱	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۲۹۰	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۳۳	شیدا	فتح جنگ خاں	۲۶۲	عزیز	مہاراج سنگھ	۲۹۱	غالب	مرزا نوشہ
۲۳۴	شمس	درائن سنگھ	۲۶۳	عالی	عالی	۲۹۲	غضنفر	غضنفر علی
۲۳۵	شیدا	میر فاطمہ حسین	۲۶۴	عالی جاہ	عالی جاہ	۲۹۳	غملین	میر سید علی
۲۳۶	شفاعت	شفاعت خاں	۲۶۵	عارف	محمد عارف	۲۹۴	غفلت	احمد
۲۳۷	قرآن	حاجت قرآن (امام علی)	۲۶۶	عارف	میر عارف علی	۲۹۵	غنی	مولوی عبدالقادر
۲۳۸	عجائب	نظام الدین	۲۶۷	عاجز	نور آؤ سنگھ	۲۹۶	فارغ	میر احمد یار خاں
۲۳۹	صبا	کاجی مل	۲۶۸	عاصی	منشی املا حسین	۲۹۷	فدا	فدا شاہ
۲۴۰	صبا	مرزا راجہ سنگھ	۲۶۹	عاشق	بخشی بھولا ناتھ	۲۹۸	فدا	ٹیکارام
۲۴۱	صبر	مرزا غلام حسین خاں	۲۷۰	عاشق	دام سنگھ	۲۹۹	فدا	نچھی رام
۲۴۲	صدق	-	۲۷۱	عاشق	مہدی علی خاں	۳۰۰	فدوی	فدوی
۲۴۳	صفدر	میر صفدر علی	۲۷۲	عاشق	نبی بخش	۳۰۱	فدوی	مرزا محمد علی
۲۴۴	صفدری	میر صادق علی	۲۷۳	عاشقی	آغا حسین قلی خاں	۳۰۲	فرحت	امیر علی
۲۴۵	صنعت	کریم الدین	۲۷۴	عاشق	غلام علی	۳۰۳	فراق	حکیم ثنا اللہ
۲۴۶	صاحب	سعادت یار خاں	۲۷۵	عشرت	میر غلام علی	۳۰۴	فصیح	مرزا جعفر علی
۲۴۷	ضمیر	شیخ مداری	۲۷۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۳۰۵	فغان	ارشاد علی خاں
۲۴۸	ضمیر	گنگا داس	۲۷۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۳۰۶	فقیر	میر شمس الدین

۳۰۷	نگار	سید حسین	۳۳۶	مبتلا	مرزا اسحاق	۳۶۵	ممنون	نظام الدین
۳۰۸	فیض	پنڈت کریاکشن	۳۳۷	مجدوب	مرزا غلام حیدر بیگ	۳۶۶	منیر	وحیبہ الدین
۳۰۹	فارغ	فارغ شاہ	۳۳۸	نجرم	رحمت اللہ	۳۶۷	منیر	خواجہ افتاب خاں
۳۱۰	فدا	مرزا محمد بیگ	۳۳۹	محزون	میر ناصر خاں	۳۶۸	منشی	میر محمد حسین
۳۱۱	قائم	شیخ محمد قیام الدین	۳۴۰	محزون	عالم شاہ	۳۶۹	منشی	میر غلام علی
۳۱۲	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۴۱	محورہ	حسین علی خاں	۳۷۰	مشتاق	چتر بھوج
۳۱۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ	۳۴۲	محب	شیخ ولی اللہ	۳۷۱	منظف	نور الاسلام
۳۱۴	قاصر	مرزا ببر علی	۳۴۳	محبت	نواب محبت خاں	۳۷۲	منعم	قاضی نور الحق
۳۱۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۴۴	محنت	مرزا حسین علی خاں	۳۷۳	منصف	منصف علی خاں
۳۱۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۳۴۵	منظر	شاہ منظر اللہ	۳۷۴	منت	میر قمر الدین
۳۱۷	قرآن	میر محمد علی	۳۴۶	محشر	مرزا علی نقی	۳۷۵	موزوں	میر فرزند علی
۳۱۸	قلندر	قلندر علی	۳۴۷	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۳۷۶	موزوں	پنڈت امریشاد
۳۱۹	قمر	مرزا حاجی	۳۴۸	مرزا	مرزا محمد اسماعیل	۳۷۷	ممتاز	عبد الملک
۳۲۰	قیس	مدار بیگ احمد علی بیگ	۳۴۹	محمود	محمود خاں	۳۷۸	مولیٰ	حکیم سعادت علی خاں
۳۲۱	قمر	مولوی نصر اللہ خاں	۳۵۰	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۳۷۹	مومن	مومن خاں
۳۲۲	کافی	پنڈت ٹھاکر داس	۳۵۱	مشیر	قطب الدین	۳۸۰	میر	محمد نقی
۳۲۳	کبیر	حکیم کبیر علی	۳۵۲	مشتاق	عبداللہ خاں	۳۸۱	مشتاق	فرزند علی
۳۲۴	کرم	شیخ غلام عباس	۳۵۳	مصدر	میر حاشا اللہ خاں	۳۸۲	مہر	آغا علی خاں
۳۲۵	کرم	مرزا حیدر علی بیگ	۳۵۴	مصحفی	غلام ہمدانی	۳۸۳	منظف	میر خواجہ بخش
۳۲۶	گرفتار	سنگی بیگ	۳۵۵	مضنون	شریف الدین	۳۸۴	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲۷	کلو	میر کلو	۳۵۶	مضطر	ٹھاکر پرشاد	۳۸۵	نلاں	محمد عسکری
۳۲۸	کلیم	میر محمد حسین	۳۵۷	مضطر	کنور حسین	۳۸۶	نامی	نواب مرزا حامد الحق
۳۲۹	کمال	شاہ کمال الدین جین	۳۵۸	منظر	مرزا جان جانان	۳۸۷	ناسخ	شیخ امام بخش
۳۳۰	کوثر	ہمدی علی خاں	۳۵۹	منفی	مہدائین	۳۸۸	نثار	عبدالرسول
۳۳۱	گو یا	فقیر محمد خاں	۳۶۰	معروف	الہی بخش خاں	۳۸۹	نثار	محمد امان
۳۳۲	لطیف	میر لطیف علی	۳۶۱	مغموم	میر منیت علی	۳۹۰	نشاط	مولوی الہی بخش
۳۳۳	لطیف	مرزا علی	۳۶۲	مقبول	مقبول نبی	۳۹۱	نشاط	ایشری سنگھ
۳۳۴	مایل	میر محمدی	۳۶۳	ملعل	شاہ شرف الدین	۳۹۲	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۳۵	مائل	مرزا محمد بیگ	۳۶۴	مملو		۳۹۳	نظیر	شیخ ولی محمد

۳۹۴	نظام	غازی الدین خاں	۳۰۳	واقف	۳۱۲	ہدایت	ہدایت خاں
۳۹۵	نعیم	نعیم اللہ خاں	۳۰۴	والہ	۳۱۳	ہمت	
۳۹۶	نعمت	شاہ عبدالحق	۳۰۵	والہ	۳۱۴	ہوش	غلام مرتضیٰ
۳۹۷	نکبت	نور علی بیگ	۳۰۶	وفا	۳۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں پور
۳۹۸	نوا	ظہیر اللہ خاں	۳۰۷	وحشت	۳۱۶	ہدایت	ہدایت علی
۳۹۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۳۰۸	ولی	۳۱۷	یاس	خیر الدین
۴۰۰	نیاز	نیاز احمد	۳۰۹	وحشت	۳۱۸	یقین	العام اللہ خاں
۴۰۱	نادر	مرزا کلب حسین خاں	۳۱۰	دائقی	۳۱۹	یک رنگ	مصطفیٰ خاں
۴۰۲	نور	شاہ النور خاں	۳۱۱	ہادی	۳۲۰	یوسف	میر یوسف علی خاں

ماجدولین نمبر

(ذریطبع)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں ایک بمشیل فرانسیسی ادیب کی

ایک شاہکار ٹریڈی کو اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ ادب اور

جذبات نگاری کے لحاظ سے یہ خصوصی شمارہ اپنی نظیر نہیں رکھتا۔

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

گلستانِ سخن

مصنف | مرزا قادر بخش صاحب شاگرد امام بخش صہبائی۔

عہد تصنیف و طباعت | خود مصنف کے بیان کے مطابق اس تذکرے کا آغاز انھوں نے ۱۲۷۵ھ میں کیا تھا جو ایک سال بعد اخیر ماہ شوال ۱۲۸۵ھ میں مکمل ہوا۔ اسی سال مطبع مرقسوی سے باہتمام حافظ محمد غیاث الدین شائع ہو گیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں ہے جس میں بری قطع کے ۲۹۶ صفحات ہیں۔ ۱۸۹۲ھ میں مطبع نول کشور سے بھی یہ تذکرہ شائع ہوا ہے۔

آخری صفحات میں مصنف نے صراحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ بعد ابو ظفر محمد سراج الدین بہادر شاہ مکمل ہوا ہے۔ اس کا نام مصنف نے "آثار المعاصرین" لکھا تھا لیکن محمد نظام الدین جوش نے اس کا تاریخی نام "گلستانِ سخن" تجویز کیا اور یہی اس کا نام پڑ گیا۔ تذکرے کے خاتمے پر امام بخش صہبائی کے دو بیٹوں مولوی عبدالعزیز اور مولوی عبدالکریم کے تاریخی قطعات ہیں ان ۲ سالہ عجمی ۱۲۷۵ھ کے علاوہ سمیت اور فصلی کے سال بھی بالترتیب ۱۲۹۱ھ اور ۱۲۷۲ھ نکالے گئے ہیں۔ اور کئی شاعر کے قطعات تاریخ میں شامل ہیں ایک نازق قطعہ جدید اردو ادب کے بانی اور مصنف قوم سرسید احمد خاں کا بھی ہے۔ سر اس وقت بجنور میں صدر امین رہتے اور انہی تخلص رکھتے تھے۔ سرسید کا قطعہ یہ ہے۔

کلیک صاحب نگاشت تذکرہ کہ اردو خوب تر بہ دہر مجھ
سال تاریخ چشم او آہی ذکر باران ہم است بگو

خصوصیات | تذکرہ کا آغاز منظوم حمد سے ہوتا ہے۔ یہ حمد ساقی نامی کے انداز کی مختصر نظم ہے۔ اس کے بعد مصنف نے اپنا حال اور وجہ تالیف بیان کیا ہے۔ بعد ازاں زبان و بیان پر علمی انداز سے بحث کی گئی ہے۔ بحث کوئی ۱۱۳ صفحات پر پھیلی ہوئی ہے۔

صاحب نے بیان کیا ہے کہ اس دیباچہ کو ایک مقدمہ اہل تہذیب و تمدن کے معنی اور زبان کے معنی اور ان کے تعلق میں آگاز آفرینش میں زبان ایک نام یا متعدد داد اگر ایک تھی تو اول کو کسی زبان موجود ہونی اور پھر کس طرح مختلف زبانیں ہمیں پہنچیں۔ مقصد پہلا زبان اردو کی تحقیق اور وجوہ استعمال و ترویج اور ترک کلامت غیر نصیح۔ مقصد دوم سرحد شعراء و شعراء اور عرصہ وقایہ کے فوائد کا ذکر بطریق اجمال۔ مقصد تیسرا ذکر اقسام نظم اور ہر ایک کی تعریف۔

تذکرہ بالاقصد بر صاحب نے فی الواقع بڑی فصل بحث کی ہے۔ اس کے بعد اعلیٰ تذکرہ شروع ہوتا ہے جس میں شعراء

فہرست شعرا :-

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزده	۳۳	ارشاد	۳۳	مولوی مفتی محمد الدین	۳۳	ارشاد
۲	آباد	۳۴	اسرار	۳۴	محمد یعقوب علی	۳۴	اسرار
۳	آتش	۳۵	اسیر	۳۵	خواجہ حیدر علی	۳۵	اسیر
۴	آذر	۳۶	اسیر	۳۶	ذوالفقار علی خاں	۳۶	اسیر
۵	آزاد	۳۷	اسیر	۳۷	مرزا اعظم شاہ	۳۷	اسیر
۶	آشفہ	۳۸	ہشکی	۳۸	گلاب سنگھ	۳۸	ہشکی
۷	آشفہ	۳۹	ہشکی	۳۹	حکیم منور علی	۳۹	ہشکی
۸	آشفہ	۴۰	اشرف	۴۰	امرناتھ پنڈت	۴۰	اشرف
۹	آشوب	۴۱	افضل	۴۱	میر امداد علی	۴۱	افضل
۱۰	آصف	۴۲	اکرام	۴۲	مرزا محمد باقر شیرازی	۴۲	اکرام
۱۱	آغا	۴۳	امانت	۴۳	آغا مرزا	۴۳	امانت
۱۲	آنی	۴۴	امانت	۴۴	نواب احمد یار	۴۴	امانت
۱۳	آنگاہ	۴۵	امین	۴۵	سید محمد رضا محرف	۴۵	امین
۱۴	آہی	۴۶	امرو علی	۴۶	اشرف احمد خاں	۴۶	امرو علی
۱۵	آہی	۴۷	امی	۴۷	میر عبدالحق	۴۷	امی
۱۶	اثر	۴۸	امیر	۴۸	عبدالرزاق	۴۸	امیر
۱۷	احسان	۴۹	امیر	۴۹	۴۹	امیر
۱۸	احمد	۵۰	انداز	۵۰	مولوی احمد علی	۵۰	انداز
۱۹	احمد	۵۱	انصاف	۵۱	مرزا احمد بیگ	۵۱	انصاف
۲۰	احقر	۵۲	انیس	۵۲	سید غلام نبی	۵۲	انیس
۲۱	اختر	۵۳	ادج	۵۳	محمد صادق خاں	۵۳	ادج
۲۲	اختر	۵۴	ادج	۵۴	مرزا وجیہ الدین	۵۴	ادج
۲۳	ایجاد	۵۵	ایجاد	۵۵	مرزا رحیم الدین	۵۵	ایجاد
۲۴	باقر	۵۶	باقر	۵۶	میر باقر علی جوہر دی	۵۶	باقر
۲۵	بجر	۵۷	بجر	۵۷	میر امداد علی	۵۷	بجر
۲۶	بدر	۵۸	بدر	۵۸	بدر الدین کرناٹوی	۵۸	بدر
۲۷	برق	۵۹	برق	۵۹	مرزا بلاتی	۵۹	برق
۲۸	بہل	۶۰	بہل	۶۰	نجم الدین قاضی	۶۰	بہل
۲۹	بہل	۶۱	بہل	۶۱	محمد عبدالحکیم	۶۱	بہل
۳۰	بہل	۶۲	بہل	۶۲	حافظ محمد حسین	۶۲	بہل
۳۱	بہل	۶۳	بہل	۶۳	نواب امیر حسن خاں	۶۳	بہل
۳۲	بہل	۶۴	بہل	۶۴	رام کشن پنڈت	۶۴	بہل
۳۳	بہل	۶۵	بہل	۶۵	میر بشارت علی	۶۵	بہل
۳۴	بہل	۶۶	بہل	۶۶	صفدر علی بیگ	۶۶	بہل
۳۵	بہل	۶۷	بہل	۶۷	پنڈت گوری شنکر	۶۷	بہل
۳۶	بہل	۶۸	بہل	۶۸	بنو	۶۸	بہل
۳۷	بہل	۶۹	بہل	۶۹	نواب عباس علی خاں	۶۹	بہل
۳۸	بہل	۷۰	بہل	۷۰	کشن نرائن	۷۰	بہل
۳۹	بہل	۷۱	بہل	۷۱	محمد جعفر علی	۷۱	بہل
۴۰	بہل	۷۲	بہل	۷۲	محمد نظام الدین خاں	۷۲	بہل
۴۱	بہل	۷۳	بہل	۷۳	غلام حسین	۷۳	بہل
۴۲	بہل	۷۴	بہل	۷۴	شیخ علی بخش	۷۴	بہل
۴۳	بہل	۷۵	بہل	۷۵	منشی فیض پارسا	۷۵	بہل
۴۴	بہل	۷۶	بہل	۷۶	غلام علی	۷۶	بہل

۶۷	پذیر	پذیر	۹۶	تصویر	میاں بین	۱۲۵	جلیس	ادوردی خاں
۶۸	پریشان	عبدالرحیم پیرجی	۹۷	تعلیق	مطوی سید محمد	۱۲۶	جمال	میر جمال الدین
۶۹	پریشان	منذال برہن	۹۸	تقدیر	منشی ہرگوبال	۱۲۷	جیل	جیل الدین
۷۰	پری	جمن	۹۹	تہنا	عبدالرحمن	۱۲۸	جون	شیخ غلام محی الدین احمد
۷۱	پناہ	محمد پناہ نوباد	۱۰۰	تہنا	مرزا فضل جان	۱۲۹	جوش	شیخ نیاز احمد معروف اللہ دیا
۷۲	پونٹ	بورن سنگھ کالیستہ	۱۰۱	تکین	میر سعادت علی	۱۳۰	جوش	نظام الدین
۷۳	پیام	مولوی امین اللہ	۱۰۲	تیمز	نواب احمد علی خاں	۱۳۱	جوہر	جوہر
۷۴	پیام	زاہد بیگ	۱۰۳	تنویر	خدا بخش خاں	۱۳۲	جولان	ادل الف خاں بوء الف شاہ
۷۵	پیر	حال بہار جگہ بہن	۱۰۴	تہنا	آکا	۱۳۳	چالاک	میر قدرت اللہ
۷۶	پیرا	پیرا	۱۰۵	توقیر	عبدالقادر	۱۳۴	چرکین	میر باقر علی
۷۷	پیک	کریم اللہ	۱۰۶	توفیق	میر توفیق علی	۱۳۵	چمن	نکی محمد کشمیری
۷۸	تاب	میر حیدر	۱۰۷	تہور	مرزا غلام فخر الدین	۱۳۶	حافظ	حافظ شرف
۷۹	تاب	مرزا الطاف شرف	۱۰۸	تیمور	مرزا سعادت سلطان	۱۳۷	حوی	میر بہادر علی
۸۰	تالیش	محمد حفصہ آبادی	۱۰۹	ثابت	مرزا معز الدین	۱۳۸	حسرت	منوال (کالیستہ)
۸۱	تاشیر	حافظ حسین	۱۱۰	ثابت	شیخ ثابت علی	۱۳۹	حسرت	عافظ عبدالرحمن
۸۲	تارک	میر تقی اللہ	۱۱۱	ثبات	مہر علی	۱۴۰	حسن	میر حسن
۸۳	تاب	شیخ محمد اکرم	۱۱۲	ثروت	محمد بخش	۱۴۱	حشمت	مرزا غلام فخر الدین
۸۴	تیش	یوسف علی	۱۱۳	ثروت	میر محمد شاہ	۱۴۲	حفیظ	حافظ حفیظ
۸۵	تیمبر	مولوی غلام مصطفیٰ بہن	۱۱۴	ثریا	سید امیر علی گوبالوی	۱۴۳	حقارت	میر مہمن
۸۶	تعمین	محمد حسین خاں	۱۱۵	ثمر	احمد سعید	۱۴۴	حقیر	میر امام الدین
۸۷	تعمین	علی ملا خاں	۱۱۶	شنا	مولوی ثناء اللہ	۱۴۵	حقیر	منشی نبی بخش
۸۸	تدبیر	شیخ محب اللہ	۱۱۷	ثنائی	مرزا عاشور بیگ	۱۴۶	حکیم	حکیم بہن الدین
۸۹	تسکین	تسکین	۱۱۸	ثواب	سعادت علی	۱۴۷	حمید	حمید الدین خاں
۹۰	تلی	میر شجاعت علی	۱۱۹	جان حبیب	میر یار علی	۱۴۸	حمید	سید حسن علی طالب
۹۱	تسلیم	حاتم خاں	۱۲۰	جان نثار	میاں جی غلام فرید	۱۴۹	حوشم	منش بچند
۹۲	تشنہ	محمد علی	۱۲۱	جذب	میر عتیق اللہ خاں	۱۵۰	حیا	مرزا نسیم الدین
۹۳	تشمیر	مرزا منشی بیگ	۱۲۲	جراح	غلام ناصر کشمیری	۱۵۱	حیات	محمد حیات خاں
۹۴	تصدیق	نواب بہدتی حسین خاں	۱۲۳	جغری	میر باقر علی	۱۵۲	حیدر	حیدر شکوہ
۹۵	تصور	نبی بخش	۱۲۴	جغری	محمد جعفر	۱۵۳	حیران	میر ولایت

۱۵۴	حیرت	حافظ عبدالرحمن	۱۸۳	راقم	شیخ ظفر علی	۲۱۲	سرور	مرزا عزیز الدین
۱۵۵	حیرت	مرزا رمضان	۱۸۴	رحمت	رحمت علی	۲۱۳	سرور	مرزا افضل علی بیگ
۱۵۶	خالق	خالق بخش	۱۸۵	رحیم	مرزا رحیم بیگ	۲۱۴	سرور	پجھی رام پنڈت لکھنوی
۱۵۷	خاص	محمد حیدر خاں	۱۸۶	رسا	مرزا کریم الدین	۲۱۵	سرور	رجب علی بیگ
۱۵۸	خادم	خادم علی	۱۸۷	رشید	سید بہادر علی	۲۱۶	سعید	محمد سعید الدین
۱۵۹	خانی	مرزا خانی	۱۸۸	رضا	محمد رضا	۲۱۷	سعید	میر سعادت علی
۱۶۰	خانی	خان جہاں	۱۸۹	رضوی	حکیم جعفر علی	۲۱۸	سکندر	سکندر خاں
۱۶۱	خرد	بالا پشاور محمدی	۱۹۰	رضی	سید الدین سید علی	۲۱۹	سلطان	سلطان شاہ
۱۶۲	خرد	پنڈت رام لکھن	۱۹۱	رفعت	۲۲۰	سلیم	مرزا سلیم بہادر
۱۶۳	خرم	محمد احمد	۱۹۲	رفیق	رفیق علی	۲۲۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۶۴	خضر	مرزا اختر سلطان	۱۹۳	رقم	حکیم سکھانند	۲۲۲	سوز	مولوی عبدالکریم
۱۶۵	خلیفہ	محمد اللہ	۱۹۴	رمز	رمز	۲۲۳	سوزاں	مرزا امام بخش معروف مولوی
۱۶۶	خلیفہ	رجبی	۱۹۵	رنج	شاہ محمد نصیر محمدی	۲۲۴	سوزش	حافظ عبدالرحمن
۱۶۷	خلیل	سید ابراہیم علی	۱۹۶	رند	اکرام الدین	۲۲۵	سہراب	مرزا سہراب بیگ
۱۶۸	خلش	فردوس علی	۱۹۷	رند	سید محمد خاں لکھنوی	۲۲۶	سیارہ	مرزا فخر الدین
۱۶۹	خمار	امرناتھ	۱۹۸	رنگین	سعادت یار خاں	۲۲۷	سید	میر غالب علی خاں
۱۷۰	خوش	مرزا خدیار	۱۹۹	ربا	غلام محمد خاں	۲۲۸	سید	میر علی نقی
۱۷۱	خواہش	میر اللہ داد	۲۰۰	زار	حافظ امام بخش	۲۲۹	سید	میر سید علی
۱۷۲	خوشنم	خوشنم محمدی	۲۰۱	ناہ	خواجہ ولایت حسین	۲۳۰	شاد	میر یار خاں
۱۷۳	دارا	میران شاہ مرزا دارا	۲۰۲	نہ	شیخ بلاتی	۲۳۱	شاد	شیخ پیر شاد
۱۷۴	دارغ	نواب مرزا	۲۰۳	زکی	محمد مہدی علی	۲۳۲	شاعر	شیخ خدا بخش
۱۷۵	دولہ	مظہر اللہ نواب	۲۰۴	زیب	مذاہمال الدین مرزا علی	۲۳۳	شاکی	مرزا مختار شاہ بہادر
۱۷۶	ڈکا	خوب چند	۲۰۵	زیرک	حافظ قلندر بخش	۲۳۴	شاہ	محمد شاہ
۱۷۷	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۰۶	سالک	مرزا نجمتہ بخت	۲۳۵	شاہی	مرزا نور الدین
۱۷۸	راجہ	مہاراجہ بلوان سنگھ	۲۰۷	سالک	قربان علی	۲۳۶	شاکت	شیخ عبداللہ سہارنپوری
۱۷۹	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۰۸	سپہر	شباب خاں	۲۳۷	شباب	مرزا غلام عباس
۱۸۰	راحت	شیخ کریم الدین	۲۰۹	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۲۳۸	شجاع	مرزا کریم الشجاع
۱۸۱	راسخ	سعادت علی خاں	۲۱۰	سحر	احمد علی خاں	۲۳۹	شرر	میر حافظ
۱۸۲	راغب	احمد حسین	۲۱۱	سرور	نواب میر محمد خاں	۲۴۰	شرر	ہنسہ رام

۲۴۱	شرر	مرزا عیاش الدین	۲۴۰	صادق	تہوری بیگ	۲۹۹	ضعف	تجماعت علی
۲۴۲	شرر	مرزا جعفر	۲۴۱	صادق	شیخ محمد صادق قریشی	۳۰۰	ضمان	میر محمد کمال
۲۴۳	شرم	تہوری بیگ	۲۴۲	صالح	مرزا مصلح الدین	۳۰۱	ضمیر	نرائن اس پندت
۲۴۴	شرر	منشی کریم الدین	۲۴۳	صبر	اجود صبا پرشاد	۳۰۲	ضمیر	گنگا داس
۲۴۵	ششدر	مرزا روشن الدولہ	۲۴۴	صبور	معین الدین	۳۰۳	ضمیری	مرزا مظہر
۲۴۶	ششدر	مرزا حاجی قادر بخش	۲۴۵	صدر	محمد صدر الدین علوی	۳۰۴	ضوء	منشی کمال الدین
۲۴۷	شفقت	میر محمد حسین	۲۴۶	صدق	شیخ محمد ثارت علی	۳۰۵	ضیاء	ولی اللہ اکبر آبادی
۲۴۸	شفقت	میر ثارت علی	۲۴۷	صغیر	میاں نجم الدین	۳۰۶	ضیائی	میر بدر الدین
۲۴۹	شفق	سعد الدین خاں	۲۴۸	صفا	مرزا سعید الدین رفعت مرزا	۳۰۷	ضیغم	شاہ کلو
۲۵۰	شفق	دوسرا رام گلویش	۲۴۹	صفا	پیرن شاہ	۳۰۸	طالب	محمد یعقوب
۲۵۱	شفق	تلسی رام	۲۵۰	صفدر	صفدر بیگ	۳۰۹	طالب	حافظ طالب
۲۵۲	شکیبا	شیخ غلام حسین	۲۵۱	صفندی	میر صادق علی	۳۱۰	طاہر	محمد طاہر قندھاری
۲۵۳	شوق	عنایت اللہ	۲۵۲	صفوت	میر صفوت علی	۳۱۱	طرب	مولوی رحیم بخش
۲۵۴	شوق	حافظ غلام رسول	۲۵۳	صغیر	میاں جان	۳۱۲	طرب	موسیٰ کمال
۲۵۵	شوکت	میر حسن علی	۲۵۴	صغیر	میر ملا علی	۳۱۳	طرب	دھوی لال
۲۵۶	شہرت	مرزا حاجی	۲۵۵	صفی	محمد صفی اللہ	۳۱۴	طرز	احمد حسین
۲۵۷	شہرہ	مرزا نصیر الدین حیدر	۲۵۶	صلاح	محمد صلاح	۳۱۵	ظالم	ظالم سنگھ برہمن
۲۵۸	شہید	مولوی محمد الدین حسین خاں	۲۵۷	نسیم	تلسی داس	۳۱۶	ظاہر	رام پرشاد
۲۵۹	شہسبا	کرانت علی	۲۵۸	صوت	قاسم علی خاں	۳۱۷	ظرافت	(شاعر)
۲۶۰	شیدا	مرزا غفر الدین مرحوم مرزا	۲۵۹	صہبائی	امام بخش	۳۱۸	ظریف	میر امام اللہ
۲۶۱	شیدا	اسلام بیگ	۲۶۰	ضابط	مہر علی	۳۱۹	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ
۲۶۲	شیدا	آبرو	۲۶۱	ضاحک	شیخ مراد بخش	۳۲۰	ظہور	مولوی ظہور علی
۲۶۳	شیلانی	مولوی ابوالحسن	۲۶۲	ضامن	مولوی ضامن علی	۳۲۱	ظہور	احمد جان
۲۶۴	شیدائی	مرزا رمضان بیگ	۲۶۳	ضامن	محمد ضامن	۳۲۲	ظہور	حافظ محمد ظہور
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفیٰ خاں	۲۶۴	ضایع	میر خیر الدین ناگوری	۳۲۳	ظہیر	سید محمد جان
۲۶۶	شیون	حافظ سید اکبر علی مہرور	۲۶۵	ضبط	کالے خاں	۳۲۴	عاجز	پیر جی شرف الحق
۲۶۷	صابر	مرزا قادر بخش بہادر	۲۶۶	ضرغام	مرزا بہادر بیگ	۳۲۵	عاجز	مرزا عبد اللہ بیگ
۲۶۸	صاحب	شیر زمان خاں	۲۶۷	ضرورت	محمد جمیل	۳۲۶	عارف	نواب زین العابدین خاں
۲۶۹	صادق	محمد عزیز الدین	۲۶۸	ضعف	عابد حسین	۳۲۷	عاشق	عاشق علی

مرزا علی بخش	قابل	۳۸۶	کریم بخش	غلطاں	۳۵۷	مرزا غلام الدین	عاشق	۳۲۸
مرزا قادر شکوہ	قادر	۳۸۷	محمد الفت خاں	نجم	۳۵۸	اقبال حسین	عاشق	۳۲۹
قاری علی احمد	قاری	۳۸۸	مہتاب سنگھ	نجم	۳۵۹	مرزا رحمت بخش بھٹہ	عاشق	۳۳۰
میر قاسم علی	قاسم	۳۸۹	مولوی عبدالقادر	نغمین	۳۶۰	گفتشیام رائے	عاصی	۳۳۱
سید قاسم علی خاں	قاسم	۳۹۰	میر عبداللہ	نغمین	۳۶۱	مرزا عالی بخت بہادر	عالی	۳۳۲
حکیم قدرت اللہ خان	قاسم	۳۹۱	مرزا چغتیا	فاخر	۳۶۲	مولوی امیر علی	عالی	۳۳۳
میر قاسم علی منصف	قاسم	۳۹۲		فاہز	۳۶۳	دولت رام	عبرت	۳۳۴
سلطان خاں	قلق	۳۹۳	مرزا عبدالقادر بیگ	فائق	۳۶۴	مولوی محمد عبدالعزیز	عزیز	۳۳۵
غلام مولانا عرفان بخش	قلق	۳۹۴	محمد فخر الدین خاں	فخر	۳۶۵	مرزا عزیز الدین	عزیز	۳۳۶
محمد امجد علی	قلق	۳۹۵	محمد فخر الدین	فخر	۳۶۶	عبدالعزیز	عزیز	۳۳۷
مرزا فخر	قمر	۳۹۶	مرزا بلند بخت	فدا	۳۶۷	یوسف علی خاں	عزیز	۳۳۸
حافظ قمر الدین	قمر	۳۹۷	مرزا اسکندر بخت	فدا	۳۶۸	مہاراج سنگھ	عزیز	۳۳۹
محمد قمر الدین خاں اکبر آبادی	قمر	۳۹۸	خراسو (قمر انگریز)	فراسو	۳۶۹	بداد الدین	عسکری	۳۴۰
مرزا غلام نصیر الدین	تساعت	۳۹۹	حکیم ثنا اللہ خاں	فراق	۳۷۰	محمد حسن عسکری	عسکری	۳۴۱
حافظ عبدالحمی	قیس	۴۰۰	میر حیات اللہ	فراق	۳۷۱	مرزا کلن	عشرت	۳۴۲
محمد عنایت اللہ	قیس	۴۰۱	عماد علی خاں	فرحت	۳۷۲	حکیم عمت اللہ خاں	عشق	۳۴۳
مرزا خد بخش	قیصر	۴۰۲	بشن پرشاد	فرحت	۳۷۳	مولوی فضل عظیم	عظیم	۳۴۴
مظاہر الدین مصطفیٰ محمد مرزا	کابل	۴۰۳	شیخ حسن علی	فرحت	۳۷۴	مرزا عظیم بیگ	عظیم	۳۴۵
سدر سکھ پنڈت کشمیری	کابل	۴۰۴	محمد عمر سلطان	فروغ	۳۷۵	مولوی عبداللہ خاں	علوی	۳۴۶
گرامت اللہ شاہ	گرامت	۴۰۵	خواجہ نور الدین خاں	فروغ	۳۷۶	مولوی امانت علی	علی	۳۴۷
کاظم علی	کاظم	۴۰۶	بہادر مصطفیٰ بھٹو	فہول	۳۷۷	قطب علی	علی	۳۴۸
فضل احمد	کیٹ	۴۰۷	مرزا کریم بخش	فصاد	۳۷۸	شیخ نیر الدین	عیلی	۳۴۹
منظر خاں	گرم	۴۰۸	بنو	فضل	۳۷۹	حکیم آغا جان	عیش	۳۵۰
فقیر محمد خاں	گویا	۴۰۹	فضل الرحمن	فخاں	۳۸۰	رائے عزت سنگھ	عیش	۳۵۱
حفیظ اللہ	لطیف	۴۱۰	لال جی پرشاد پنڈت	فکری	۳۸۱	میر سید محمد	فاضل	۳۵۲
دولت سنگھ	لطیف	۴۱۱	مرزا ممن	نکار	۳۸۲	مرزا اسد اللہ خاں	غالب	۳۵۳
مرزا عنایت علی بیگ	ماہ	۴۱۲	میر حسین	فوق	۳۸۳	انور علی	غالب	۳۵۴
مرزا سعید شاہ	ماہر	۴۱۳	میر بادشاہ	فیاض	۳۸۴	غریب اللہ	غریب	۳۵۵
پنڈت جودھیا پٹیل	مبتلا	۴۱۴	شیخ فیض الحسن	فیض	۳۸۵	محمد غفور کشمیری	غفور	۳۵۶
حفیظ قطب الدین	مبین	۴۱۵	مولوی فیض الحسن					
رائے کانجی سہائے	متین	۴۱۶						

۴۱۷	جبر	محمد پناہ	۴۴۶	مشفق	احمد بیگ	۴۷۵	مہر	مرزا حاتم علی
۴۱۸	محب	شاہزادہ بہرام شاہ	۴۴۷	مشہور	پنڈت رادھا کشن	۴۷۶	میکش	میر احمد حسین
۴۱۹	محب	میر الوالقاسم	۴۴۸	مشیر	حافظ قطب الدین	۴۷۷	نادان	مولوی محمد بخش
۴۲۰	محبت	غایت اللہ	۴۴۹	مضطر	پنڈت کنھیا لال	۴۷۸	نادر	شکر ناتھ پنڈت کشمیری
۴۲۱	محبوب	محبوب خاں	۴۵۰	مضطر	مرزا سنگی	۴۷۹	نازنین	مرزا علی بیگ
۴۲۲	محرک	محمد ناصر جان محمدی	۴۵۱	مضطر	مرزا اختر و مشکوہ	۴۸۰	ناسخ	شیخ امام بخش
۴۲۳	مخزون	مرزا سنگو	۴۵۲	مضطر	عرف مرزا آغا خان	۴۸۱	ناصر	مرزا محمد علی بیگ
۴۲۴	مخزون	آغاز	۴۵۳	مضطر	مرزا مظفر	۴۸۲	ناظم	میر یحییٰ
۴۲۵	محسن	حافظ محسن	۴۵۴	معروف	نواب الہی بخش	۴۸۳	ناکام	مکرم علی فتح آبادی
۴۲۶	محمود	محمود علی خاں	۴۵۵	معزز	سید محمد علی	۴۸۴	نالان	منو لال
۴۲۷	محمود	مرزا محمود شاہ	۴۵۶	معزز	میر عزیز الدین	۴۸۵	نامی	نواب مرزا حام الدین
۴۲۸	محو	غلام نواب جرجاں	۴۵۷	معین	معین الدین	۴۸۶	نامی	بلدیہ سنگھ
۴۲۹	محمودی	محمد بیگ	۴۵۸	مفتون	حکیم دوسا گوشتین	۴۸۷	نایاب	عباس علی
۴۳۰	محمود	شیخ غلام حسنین	۴۵۹	مفتون	مرزا کریم بخش	۴۸۸	نثار	میر نثار علی علوی
۴۳۱	مخیر	محمد احسان اللہ	۴۶۰	مطلوب	محمد یار	۴۸۹	نجم	میر نجم الدین
۴۳۲	مدبتر	سید امیر الدین	۴۶۱	ممتاز	سید میاں	۴۹۰	ندرا	مرزا معین الدین
۴۳۳	مرحوم	مرزا محمد ابراہیم	۴۶۲	عمنون	میر نظام الدین	۴۹۱	ندیم	محمد عسکری
۴۳۴	مرزا	مرزا حسین بخش	۴۶۳	منتظر	میاں جلال خاں	۴۹۲	نرہیت	مرزا کریمت اللہ
۴۳۵	مرزا	مرزا علی	۴۶۴	منشی	مول چند	۴۹۳	نسیم	مولوی نسیم اللہ
۴۳۶	مرزا	مرزا ابراہیم بیگ	۴۶۵	منصف	مرزا احمد بخش	۴۹۴	نسیم	محمد یعقوب
۴۳۷	مرزا	مرزا جلال	۴۶۶	منعم	منشی موہن لال	۴۹۵	نسیم	دیا شکر پنڈت کشمیری
۴۳۸	مروت	مرزا باز خاں	۴۶۷	منعم	سکند لال	۴۹۶	نسیم	نسیم اللہ
۴۳۹	مست	مرست خاں	۴۶۸	منیر	حبیب الدین	۴۹۷	نشاط	منشی بہت سنگھ
۴۴۰	مسرد	نواب غلام حسین خاں	۴۶۹	موج	خدا بخش	۴۹۸	نشاط	میر شاہ
۴۴۱	مشتاق	کریم خاں	۴۷۰	موزوں	مرزا قادر بخش	۴۹۹	نصیر	شاہ نصیر الدین
۴۴۲	مشتاق	مشتاق علی خاں	۴۷۱	مومن	محمد مومن خاں	۵۰۰	نصیر	نصیر الدین
۴۴۳	مشتاق	مشتاق حسین	۴۷۲	موجو	مرزا ہدایت علی	۵۰۱	نظیر	شیخ ولی اکبر آبادی
۴۴۴	مشتاق	غلام علی	۴۷۳	موجو	کرپا رام	۵۰۲	نظیر	گنہت رائے
۴۴۵	مشہر	احمد حسین	۴۷۴	مہر	مہر علی	۵۰۳	نقشی	بدل الدین علی خاں

۵۰۴	نکبت	حافظ غلام احمد	۵۱۵	دشت	غلام علی خاں	۵۲۶	بجر	مولوی محمد حسین
۵۰۵	نکبت	مرزا نیاز علی بیگ	۵۱۶	دشت	میر حبیب احمد	۵۲۷	بجر	میر حبیب الدین
۵۰۶	نوا	قدرت اللہ	۵۱۷	دشت	مرزا کبیر الدین	۵۲۸	بجر	عبدالرحمن
۵۰۷	نواب	مرزا خرم بخت	۵۱۸	وزیر	خواجہ وزیر	۵۲۹	ہوش	منور علی
۵۰۸	نور حق	شاہ محمد جمیل	۵۱۹	وصال	حکیم نصر اللہ خاں	۵۳۰	ہوشیار	منشی کیوں رام
۵۰۹	نیاز	محمد نیاز علی	۵۲۰	وصل	محمد علی خاں	۵۳۱	ہنر	مرزا بختاورد بخت
۵۱۰	نیر خشاں	محبوب الدین بہادر	۵۲۱	وفا	مرزا دارا بخت	۵۳۲	یاس	خیر الدین
۵۱۱	واحد	شیخ عبدالواحد	۵۲۲	وفا	میر حمید علی	۵۳۳	یاس	حافظ الدین
۵۱۲	واہٹ	شاہ واہٹ الدین	۵۲۳	ولی	شیخ محمد ولی	۵۳۴	یاد	میر امام الدین
۵۱۳	دجاہت	احمد علی خاں	۵۲۴	بادی	مرزا غلام نحر الدین بہادر	۵۳۵	یکتا	خواجہ معین الدین
۵۱۴	دجود	سید محمد علی	۵۲۵	باشمی	محمد نادر حسین خاں	۵۳۶	یل	عبدالقادر
						۵۳۷	یمین	احمد علی خاں

ترغیبات جنسی

مولانا نیاز فقہوری کی معرکتہ الآراء تصنیف جس میں فحاشی کی تمام فطری وغیر فطری قسموں کے حالات، ان کی تاریخ و نفسیاتی اہمیت پر نہایت شرح و بسط کے ساتھ محققانہ تبصرہ کیا گیا ہے کہ فحاشی دنیا میں کب اور کس طرح رائج ہوئی۔

قیمت - ۵ روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ - گارڈن مارکیٹ کراچی

سخن شعرا

مصنف | عبدالغفور نشاخ

عہد تصنیف و طباعت | سخن شعرا تاریخی نام ہے۔ اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۳-۱۲۶۴ء نکلتا ہے سبب تصنیف کے سے گزرتے بہروں اور اس کو قندک رکروں۔ یعنی اس طرح کا تذکرہ کھوں کہ جس میں اشعار آبدار میں اظہار و اعجاز اور احوال شعرا میں اختصار و اعجاز اور حالات انسانیوں کو بقصد طاقت بشری جامع اور شہروزواید کو مانع ہو۔ بحمد اللہ یہ ناوک عزم ف راوہیں دھار ہوا کہ بارہ برس کی محنت میں یہ تذکرہ شعرائے ریختہ بنام تاریخی "سخن شعرا" تیار ہوا اس سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۴ء کے قریب اسوں نے اسے لکھنا شروع کر دیا تھا جو ۱۲۸۱ء میں مکمل ہوا۔

سخن شعرا پہلی بار رمضان ۱۲۹۱ء میں یعنی کلمہ کے دس سال بعد مطبع ذول کشر کھٹو سے شائع ہوا اس میں اوسط قطع کے ۵۸۲ صفحات ہیں ابتدا میں مختصر سادہ پیاچہ اور آخری صفحات میں عبداللہ متخلص بہ اشفہ، نور حسن متخلص بہ فیض اور سعید بخت متخلص بہ سعید کے تاریخی قطعات ہیں جن سے ۱۲۸۱ء پتہ نکلتے ہیں۔

خصوصیات | یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں قدامت لیکرا بیسویں صدی کے اواخر تک کے تقریباً سارے شعرا کا ذکر کیا گیا ہے۔ آخری دس صفحات شاعرات کے تذکرے کے لئے مخصوص کر دیئے گئے۔ لیکن نساخ کی جو حالات زندگی سے زیادہ اشعار کے انتخاب پر مبنی ہے۔ اسوں نے سوانح اور حالات میں غیر معمولی اختصار سے کام لیا ہے اکثر جگہ صرف نام اور تخلص دینا کافی سمجھتا ہے۔ خود اپنے متعلق بھی اسوں نے کچھ نہیں لکھا بلکہ صرف نام دے کر کئی صفحوں میں اپنے کلام کا انتخاب دیا ہے۔ میر و شیفتہ کے سے شعر بھی ان کے یہاں نہیں ملے۔ کسی کے کلام پر رائیں یہاں نہ ہونے کے برابر ہیں۔ کہیں کہیں تو محدود مضامین اور بیچ در زبان و بیان کے دوسرے محبوب و محاسن اسوں نے بڑی وضاحت سے بیان کیا ہے۔ ۱۲۹۲ء پر اپنے استقامت و اکرام احمد ششم کے کلام میں حائے نفعی و معنوی کی نشان دہی میں خصوصاً قبل سے کلام لیا ہے۔ وہ نہ عموماً بہت مختصر اور مبہم رائیں درج ہیں مثلاً انیس کے متعلق ۱۲۵۰ء پر وہ بغیر کسی استدلال کے صرف اس قدر لکھتے ہیں کہ وہ صرف مرغی کہتے ہیں۔ اور ان کا کوئی مرغیہ عرب سے پاک نہیں ہے۔

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد محمد یعقوب	۲۶	احمد احمد بیگ	۵۱	آرام خیر اللہ
۲	آباد مہدی حسن	۲۷	احمد غلام احمد	۵۲	آرام پیریم ناتھ
۳	ابر نقض حسین	۲۸	احمد احمد خان	۵۳	آرام کمن لال
۴	ابن ابن رضا	۲۹	احمد احمد علی	۵۴	آرزو سراج الدین یلخان
۵	آتش حیدر علی	۳۰	احمد غلام احمد	۵۵	آرزو مرزا محمد علی
۶	آتش غلام حسین	۳۱	احمد احمد علی خان	۵۶	آرزو علاؤ الدین
۷	اٹل عبد الجلیل	۳۲	احمد احمد شاہ	۵۷	آزاد طالب حسین
۸	اثر حین یلخان	۳۳	احمد احمد بیگ	۵۸	ارشاد ارشد علی
۹	اثر سید محمد میر	۳۴	احمدی نور الدین	۵۹	ارشاد عبد الغنی
۱۰	اثر عبدالرزاق	۳۵	احمدی شیخ احمد	۶۰	ارمان شاہ علی
۱۱	آٹم غلام مصطفیٰ	۳۶	احمدی احمد علی	۶۱	ارمان راجہ جمن جی
۱۲	آٹم ہریر حسین	۳۷	اختر اکبر علی	۶۲	آزاد ضیاء الدین
۱۳	اجمل شاہ محمد اجمل	۳۸	اختر عبد الغفار	۶۳	آزاد غلام یلخان
۱۴	احسان عبد الرحمان	۳۹	اختر واجد علی شاہ	۶۴	آزاد امیر الدین
۱۵	احسن محمد احسن	۴۰	اختر محمد صادق	۶۵	آزاد اعظم شاہ
۱۶	احسن فرزند حسن	۴۱	اختر وحید الدین	۶۶	آزاد رام سنگھ
۱۷	احسن محمد احسن	۴۲	انگر اصغر حسین	۶۷	آزاد الگزیندر
۱۸	احسن احسن علی	۴۳	انگر عسکری	۶۸	آزاد فقیر اللہ
۱۹	احسن حسین یلخان	۴۴	انگر فرزند علی	۶۹	آزادہ صدر الدین خان
۲۰	احسن احسن اللہ	۴۵	انگر احمد نور خان	۷۰	آزل آغا حسین
۲۱	احقر سید غلام نبی	۴۶	انگر آغا خان	۷۱	آسان پنج آرام
۲۲	احقر بلدیہ پرشار	۴۷	ادب احمد حسین	۷۲	اسحاق اسحاق یلخان
۲۳	احقر جواد علی قزلباش	۴۸	ادراک مرزا باقر	۷۳	اسد میرامانی
۲۴	احمد صہبام الدین	۴۹	آدم جہانگیر خان	۷۴	اسرار عطاء سہر شکوہ
۲۵	احمد احمد علی	۵۰	آفد ذوالفقار علی	۷۵	اسرار مرزا بندو

۷۶	اسعد	اسعد بخت	۱۰۵	آشنا	سید محمد	۱۳۴	آفاق	حسین علی
۷۷	اسلام	شیخ الاسلام	۱۰۶	آشنا	نین العابدین	۱۳۵	آفاق	فرید الدین
۷۸	اسیر		۱۰۷	آشنا	عبد الکریم	۱۳۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ
۷۹	اسیر	گلزار علی	۱۰۸	آشوب	امداد علی	۱۳۷	آفریں	قلندر بخش
۸۰	اسیر	ہدایت علی	۱۰۹	اصالت	فضل علی	۱۳۸	انصر	نصرت خان
۸۱	اسیر	مظفر گلخان	۱۱۰	اصغر	امجد علی	۱۳۹	انصر	محمد علی
۸۲	اسیر	میر کریم علی	۱۱۱	اصغر	اصغر علی	۱۴۰	انصر	تاج الدین
۸۳	اسیر	سید نبیل بنی	۱۱۲	اصغر	علی صغر علی	۱۴۱	انصر	مرزا محمد
۸۴	اسیر	محمد حسن خان	۱۱۳	اصغر	اصغر علی	۱۴۲	انصر	غلام اشرف
۸۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۱۱۴	شہ		۱۴۳	افردہ	مظفر علی
۸۶	اشراق	محمد رضا	۱۱۵	آصف	یحییٰ خان	۱۴۴	افسوس	غفور بیگ
۸۷	اشرف	اشرف علی	۱۱۶	انظری	ظہیر الدین	۱۴۵	افسوس	مرزا آغا حیدر
۸۸	اشرف	اشرف حسین	۱۱۷	انظہر	غلام علی	۱۴۶	افسوس	احسان حسین
۸۹	اشرف	اشرف حسین	۱۱۸	انظہر	علی حسین	۱۴۷	افصح	شاہ فیض
۹۰	اشرف	غلام اشرف	۱۱۹	انظہر	غلام علی الدین	۱۴۸	افضل	افضل علی
۹۱	اشرف	محمد اشرف	۱۲۰	انظہر	سر دار مرزا	۱۴۹	افضل	افضل بیگ
۹۲	اشرف	اشرف علی	۱۲۱	انظہر	کرانت علی	۱۵۰	افضل	حسین یار خان
۹۳	آشفہ	عظیم الدین	۱۲۲	احجاز	اصغر علی خان	۱۵۱	افضل	تفضل حسین
۹۴	آشفہ	محمد علی	۱۲۳	اعزاز	باقر علی	۱۵۲	افضل	افضل علی خان
۹۵	آشفہ	رمنا علی	۱۲۴	اعظم	محمد اعظم	۱۵۳	افضل	شاہ غلام اعظم
۹۶	آشفہ	گلاب سنگھ	۱۲۵	اعظم	عظیم بیگ	۱۵۴	افسوس	میر شیر علی
۹۷	آشفہ	امرناتھ	۱۲۶	اعظم	اعظم شاہ	۱۵۵	افغان	الف خان
۹۸	آشفہ	منور علی	۱۲۷	اعظم	اعظم علی	۱۵۶	اکبر	محمد اکبر خان
۹۹	آشفہ	عبد اللہ	۱۲۸	اعظم	عبد الصمد	۱۵۷	اکبر	مرزا بچو
۱۰۰	آشفہ	ہادی بھٹا	۱۲۹	اعظم	اعظم خان	۱۵۸	اکبر	اکبر علی خان
۱۰۱	اشک	ہادی علی	۱۳۰	آعلی		۱۵۹	اکرام	اکرام اللہ
۱۰۲	اشک	علی حسن	۱۳۱	آغا	آغا مرزا	۱۶۰	اکرام	منشی محمد کرام
۱۰۳	اشکی	غلام علی الدین	۱۳۲	آغا	آغا حسن	۱۶۱	اکرم	محمد اکرم
۱۰۴	آشنا	امیر علی	۱۳۳	آغا	سید آغا	۱۶۲	اکرام	محمد رضا

۱۶۳	آگاہ	محمد صالح	۱۹۷	امیر	امیر احمد	۲۲۱	آذر	الشہباز ناسخ
۱۶۴	آگاہ	حسین علی	۱۹۳	امیر	امیر بیگ	۲۲۲	آذر	ولی محمد خان
۱۶۵	آگاہ	نور خان	۱۹۳	امیر	امیر علی	۲۲۳	آذر	مرزا علی حسین
۱۶۶	آگر	جوالاتا تھ	۱۹۵	امیر	مولوی امیر علی	۲۲۴	آذر	شہار الدین
۱۶۷	الفت	ملکعل سین	۱۹۶	امیر	امیر علی	۲۲۵	آذر	مہدی حسین
۱۶۸	الفتی	پیاسے لال	۱۹۷	امیر	علی محمد خان	۲۲۶	انیس	میر بہر علی
۱۶۹	الفت		۱۹۸	امیر	امیر اللہ	۲۲۷	انیس	نواز خان
۱۷۰	الم	آغا مہدی	۱۹۹	امین	ابن الدین خان	۲۲۸	آوارہ	محمد کاظم
۱۷۱	الم	محمد حسین خان	۲۰۰	امین	خواجہ امین الدین	۲۲۹	اوباش	امیر الزمان
۱۷۲	الم	محمد علی	۲۰۱	امین	محمد اسماعیل	۲۳۰	اوج	اشرف علی خان
۱۷۳	الم	صاحب یزدانی	۲۰۲	امین	میر محمد امین	۲۳۱	اوج	عبدالکریم
۱۷۴	الہام	شرف الدین	۲۰۳	انتظار	علی نقی خان	۲۳۲	اوج	میر محمود خان
۱۷۵	الہام	فضائل بیگ	۲۰۴	انجام	امیر خان	۲۳۳	اوج	غیر علی حسین
۱۷۶	الامی	امام بخش	۲۰۵	انجم	بندہ رضا	۲۳۴	اوج	اکرام الدین
۱۷۷	امانت	آغا حسن	۲۰۶	انداز	قلام حسین	۲۳۵	اوج	عبد اللہ خان
۱۷۸	امانت	آمانت بٹ	۲۰۷	اندوہ	علی حسین	۲۳۶	اوج	قاضی غایت حسین
۱۷۹	امانت	امانت علی	۲۰۸	انس	سید محمد مرزا	۲۳۷	اوصاف	
۱۸۰	المانی		۲۰۹	انس	میر مہر علی	۲۳۸	اویا	اولاد علی
۱۸۱	امجد	محمد امجد	۲۱۰	انس	اسد یار خان	۲۳۹	اویا	میر اویا
۱۸۲	امجد	محمد حسین	۲۱۱	النب	ابو طالب	۲۴۰	اویسی	غلام محمد طہرین
۱۸۳	امداد	امداد علی	۲۱۲	انسج	ابو طالب	۲۴۱	آہ	اکبر علی خان
۱۸۴	امداد	مرزا امداد علی	۲۱۳	انسج	حضرت اللہ	۲۴۲	آہی	عبدالرحمن
۱۸۵	امراؤ	امراؤ علی	۲۱۴	انشار	انشاء اللہ خان	۲۴۳	ایجاد	رحیم الدین
۱۸۶	امتی	روشن بیگ	۲۱۵	انصاف	عبدالرحمن خان	۲۴۴	ایما	واحد علی
۱۸۷	امتی	فرحت علی	۲۱۶	انوار	عبد اللہ	۲۴۵	ایمان	شیر محمد خان
۱۸۸	امید	قزلباش خان	۲۱۷	انوار	غلام علی	۲۴۶	تب	
۱۸۹	امید	امید علی خان	۲۱۸	انوار	میر آقا	۲۴۷	باطن	قطب الدین
۱۹۰	امیر	حسین علی خان	۲۱۹	انور	سید محمد علی	۲۴۸	باقر	باقر علی
۱۹۱	امیر	مرزا مہندو	۲۲۰	انور	عاجی حسین خان	۲۴۹	باقر	باقر علی

اس نام کی حرر دیندہ پر ہی سہو آنمبر درج ہو گیا ہے۔ اسے کہیں نہ شمار کیا جائے۔

۲۵۰	باقر	محمد باقر	۲۷۹	بسل	ابیر حسن	۲۰۸	پیتاب	احمد بخش
۲۵۱	باقر	باقرخان	۲۸۰	بسل	سند لال	۳۰۹	پے جان	شیو کہ سنگی
۲۵۲	باقر	باقر علی	۲۸۱	بسل	عنایت علی	۳۱۰	تیمیز	احمد علی خان
۲۵۳	باقر	باقر رضا	۲۸۲	بشاش	عابد خاں	۳۱۱	تیمیز	کالی رستہ
۲۵۴	باقر	محمد باقر	۲۸۳	بشیر	بشیر اللہ	۳۱۲	تویر	خدا بخش
۲۵۵	باقر	باقر علیخان	۲۸۴	بشیر	بشارت علی	۳۱۳	تویر	کاظم حسین
۲۵۶	باقی		۲۸۵	بقا	بقا اللہ	۳۱۴	تنہا	کفایت علی
۲۵۷	بسر علی		۲۸۶	بلند	منفرد علی	۳۱۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۵۸	بحر	علی احمد خان	۲۸۷	بہادر	بہادر سنگھ	۳۱۶	تنہا	
۲۵۹	بحر	امداد علی	۲۸۸	بہادر	راجہ بہادر	۳۱۷	تنہا	عوض علی
۲۶۰	بخش	حسین بخش	۲۸۹	بہادر	نصیر الدین	۳۱۸	تنہا	شاہ وحید
۲۶۱	بد	آقا علی خان	۲۹۰	بہار	ٹیک چند	۳۱۹	توانا	اکرام علی بھٹو
۲۶۲	بد	مرزا بلالی	۲۹۱	بہار	مرزا علی	۳۲۰	توفیق	توفیق علی
۲۶۳	بد	بدر الدین	۲۹۲	بہار	کاکا پرشار	۳۲۱	توفیر	ہرزان داس
۲۶۴	بد	الہی بخش	۲۹۳	بھیت	عبد المجید	۳۲۲	توفیر	احسان اللہ
۲۶۵	برشتہ	مشفق الدین	۲۹۴	بھید	نواز شہ خاں	۳۲۳	توفیر	توفیر عبدالقادر
۲۶۶	برشتہ	آغا حسین خاں	۲۹۵	بیان	احسن اللہ	۳۲۴	تیمور	فخر الدین
۲۶۷	برق	میاں شاہ جی	۲۹۶	بیان	محمد رفیع	۳۲۵	تیمور	سعادت سلطان
۲۶۸	برق	محمد رضا خان	۲۹۷	بیسیک	بشیر احمد	۳۲۶	(ف)	
۲۶۹	برق	نجم الدین	۲۹۸	پیتاب	خدادادی خان	۳۲۷	تتاب	شہادت اللہ خاں
۲۷۰	برق	الو علی	۲۹۹	پیتاب		۳۲۸	تتاب	اصالت خاں
۲۷۱	برکت	برکت اللہ	۳۰۰	پیتاب	دوست محمد	۳۲۹	تتاب	الدین
۲۷۲	برکت	برکت علی	۳۰۱	پیتاب	سید کہ رستہ	۳۳۰	تتاب	ثابت علی
۲۷۳	برہان	برہان الدین	۳۰۲	پیتاب	کشن زائن	۳۳۱	تاقب	شہاب الدین
۲۷۴	بسل	جبار علی	۳۰۳	پیتاب	جعفر علی	۳۳۲	تاقب	شمس الدین
۲۷۵	بسل	محمد عبد الحکیم	۳۰۴	پیتاب	عباس علی	۳۳۳	تاقب	مرزا محمدی
۲۷۶	بسل	محمد حسین	۳۰۵	پیتاب	محمد اسماعیل	۳۳۴	تاقب	شہاب الدین
۲۷۷	بسل	مولوی محمد علی	۳۰۶	پیتاب	علیم الدین	۳۳۵	تتاب	مہر علی
۲۷۸	بسل	محمدی بیگ	۳۰۷	پیتاب	ولی اللہ	۳۳۶	ثروت	سید درویش علی

۱۔ تذکرے میں بخت علی بیگ کا نام بھی موجود ہے جو میان کتب کے مہرے رو گیا ہے۔

۳۴۷	خروت	محمد بخش	۳۶۶	جلال	۳۹۵	جوش	نیازا احمد
۳۴۸	خروت	محمد شاہد	۳۶۷	جلیس	۳۹۶	جوش	نظام الدین
۳۴۹	خمر	مرزا علی	۳۶۸	جلیس	۳۹۷	جوش	خلیل الدین
۳۵۰	خمر	ابو تراب	۳۶۹	جلیل	۳۹۸	جوشش	محمد روشن
۳۵۱	خمر	احمد سعید	۳۷۰	جم	۳۹۹	جولان	شاہ درویش
۳۵۲	خنا	شہار الدہ	۳۷۱	جمال	۴۰۰	جولان	قدرت علی
۳۵۳	خنا	شمس الدین	۳۷۲	جمشید	۴۰۱	جولان	شاہ جولان
۳۵۴	خواب	سادت علی	۳۷۳	جمیل	۴۰۲	جولان	بہادر علی
۳۵۵	خا	"ج" کنور سنگھ	۳۷۴	جمیل	۴۰۳	جولان	حسن علیخان
۳۵۶	جام	جان عالم	۳۷۵	جنت	۴۰۴	جوہر	احمد علی
۳۵۷	جان	جان علی	۳۷۶	جنون	۴۰۵	جوہر	مشراف علی
۳۵۸	جان	بوخان	۳۷۷	جنون	۴۰۶	جوہر	جواہر سنگھ
۳۵۹	جانناز	یار علی	۳۷۸	جنون	۴۰۷	جوہر	ماد پور رام
۳۶۰	جان صاحب	غلام فرید	۳۷۹	جنون	۴۰۸	جوہر	دنیا ناتھ
۳۶۱	جانشار	عزت اللہ	۳۸۰	جنون	۴۰۹	جویا	شیخ علی حسن
۳۶۲	جذب	مرزا مغفل	۳۸۱	جنون	۴۱۰	جویا	محمد علی
۳۶۳	جرات	قلند بخش	۳۸۲	جنون	۴۱۱	جویا	محمد حسین علیخان
۳۶۴	جرات	شیر علی	۳۸۳	جنون	۴۱۲	جہاندار	مرزا جہاندار شاہ
۳۶۵	جرات	غلام ناصر	۳۸۴	جنون	۴۱۳	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۳۶۶	جرات	محمد حسین	۳۸۵	جوآد	۴۱۴	جہمن	جہمن ناتھ
۳۶۷	جرات	حسین بیگ	۳۸۶	جوان	۴۱۵	"ج"	
۳۶۸	جری	سرفراز علی	۳۸۷	جوان	۴۱۶	چالاک	میر قدرت اللہ
۳۶۹	جری	جعفر علی	۳۸۸	جوان	۴۱۷	چراغ	رحمن یار خان
۳۷۰	جعفر	باقر علی	۳۸۹	جوہر	۴۱۸	چرکین	شیخ باقر علی
۳۷۱	جعفری	محمد جعفر	۳۹۰	جودت	۴۱۹	چمن	بہاری لال
۳۷۲	جعفری	جعفر علی	۳۹۱	جودت	۴۲۰	چمن	قاسم علی خان
۳۷۳	جمال	فان علی	۳۹۲	جوش	۴۲۱	چمن	گل محمد
۳۷۴	جمال	جمال الدین	۳۹۳	جوش	۴۲۲	"ج"	
۳۷۵	جمال		۳۹۴	جوش	۴۲۳	حاتم	شیخ ظہور الدین

محمد حنیف	۴۸۷	حفیظ	محمد علی	۴۵۳	حسرت	حافظ ضامن شاہ	۴۲۴	حافظ
میرمن	۴۸۳	حقارت	مہدی عظیم خان	۴۵۴	حسن	حافظ محمد اشرف	۴۲۵	حافظ
نبی بخش	۴۸۴	حقیر	حسن علی خان	۴۵۵	حسن	حافظ عبداللہ	۴۲۶	حافظ
امام بخش	۴۸۵	حقیقت	حکیم احمد حسن	۴۵۶	حسن	میر محبوب علی	۴۲۷	حالی
شاہ حسین	۴۸۶	حقیت	مرزا احسن	۴۵۷	حسن	مولوی الطاف حسین	۴۲۸	حالی
محمد حسین	۴۸۷	حکیم	ابوالحسن	۴۵۸	حسن	نواب حامد حسین خان	۴۲۹	حامد
محمد اشرف خان	۴۸۸	حکیم	خواجہ حسن	۴۵۹	حسن	حمید الدین	۴۳۰	حامد
غضنفر علی	۴۸۹	حکیم	سید غلام حسن	۴۶۰	حسن	خیر حامد	۴۳۱	حامد
احمد حسین	۴۹۰	حکیم	محمد حسن	۴۶۱	حسن	گھمنڈی نعل	۴۳۲	حامد
محمد پناہ خان	۴۹۱	حکیم	محمد حسن	۴۶۲	حسن	میر احمد علی	۴۳۳	حب
میر محمد علی	۴۹۲	حکیم	مولوی محمد حسن	۴۶۳	حسن	مرزا جان	۴۳۴	حبیب
نبال الدین	۴۹۳	حکیم	عطا حسین خان	۴۶۴	حسن	حبیب اللہ	۴۳۵	حبیب
سعید الدین	۴۹۴	حکیم	سید محمد حسن	۴۶۵	حسن	حبیب اللہ	۴۳۶	حبیب
حمزہ دھلوی	۴۹۵	حمزہ	مرزا حسن	۴۶۶	حسن	حبیب مولا	۴۳۷	حبیب
حمزہ علی	۴۹۶	حمزہ	احمد حسن	۴۶۷	حسن		۴۳۸	حبیب
سید عبدالحمید	۴۹۷	حمید	غلام حسین خان	۴۶۸	حسین	عنایت اللہ	۴۳۹	حجام
حاجی حمید بخت	۴۹۸	حمید	حسین علی	۴۶۹	حسین	میر حسن	۴۴۰	حرق
سید حسین علی	۴۹۹	حمید	حسین علی	۴۷۰	حسینی	ابوالخیر	۴۴۱	حزین
حمید الدین خان	۵۰۰	حمید	باقری علی	۴۷۱	حشم	نجمتہ بخت	۴۴۲	حزین
حمید الدین	۵۰۱	حمید	آفاق حسین	۴۷۲	حشم	میر علی حسین	۴۴۳	حزین
عبدالکریم خان	۵۰۲	حنا	فخر الدین	۴۷۳	حشمت	میر بہادر علی	۴۴۴	حزین
دیپ چند کھتری	۵۰۳	حوشم	عشتم علی خان	۴۷۴	حشمت	محمد عظیم خان	۴۴۵	حزین
رحیم الدین	۵۰۴	حیا	محمد علی	۴۷۵	حشمت	میر محمد باقر	۴۴۶	حزین
حیات خان	۵۰۵	حیات	لالہ ناز الدین	۴۷۶	حشمت	نواب جام الدولہ	۴۴۷	حسام
سید ذکی	۵۰۶	حیات	غلام بیگ	۴۷۷	حضور	حسام الدین	۴۴۸	حسام
حسام الدین	۵۰۷	حمید	محسن مرزا	۴۷۸	حضور	حسام الحق	۴۴۹	حسام
حیدر علی	۵۰۸	حیدر	بال نکلند	۴۷۹	حضور	عبدالرحمن	۴۵۰	حسرت
مرزا حیدر علی	۵۰۹	حیدر	محمد عبدالعزیز	۴۸۰	حضور	جعفر علی	۴۵۱	حسرت
مرزا حیدر شکر	۵۱۰	حیدر	منظہر علی	۴۸۱	حضور	محمد حیات	۴۵۲	حسرت

۵۱۱	حیدر	مولوی سید ولی حیدر	۵۴۰	خادم	خادم علی	۵۴۹	خلش	فردوس علی
۵۱۲	حیدر	مصطفیٰ احیدر	۵۴۱	خادم		۵۴۰	خلقی	میر احسن
۵۱۳	حیدر	حیدر حسین خان	۵۴۲	خاص	محمد حیدر خان	۵۴۱	خلیق	ظہور علی
۵۱۴	حیدر	محمد ابن حیدر	۵۴۳	خاکسار	میر محمد یار	۵۴۲	خلیق	میر مستحسن
۵۱۵	حیدر	سید حیدر علی خان	۵۴۴	خاکسار	غلام محی الدین خان	۵۴۳	خلیل	میر دوست علی
۵۱۶	حیدر	میاں حیدر	۵۴۵	خاکی	غلام حیدر بیگ	۵۴۴	خلیل	سید ابراہیم علی
۵۱۷	حیدر	محمد علی خان	۵۴۶	خالص	محمد عبد الرزاق	۵۴۵	خلیل	علی ابراہیم خان
۵۱۸	حیدر	حیدر شاہ خان	۵۴۷	خالق	خالق بخش	۵۴۶	خلیل	محمد ابراہیم خان
۵۱۹	حیدی	حیدر بخش	۵۴۸	خان	عبد اللہ خان	۵۴۷	خلیل	محمد غلیل
۵۲۰	حیدی	غلام حیدر	۵۴۹	خان	محمدی خان	۵۴۸	خوش	مرزا خدیار
۵۲۱	حیراں	حافظ بقا اللہ	۵۵۰	خان	محمد اشرف خان	۵۴۹	خندان	
۵۲۲	حیراں	میر حیدر علی	۵۵۱	خانی	مرزا خانی	۵۵۰	خواجہ	مولوی عبد العزیز
۵۲۳	حیراں	میر منو	۵۵۲	خاور	محمد اکبر	۵۵۱	خواجہ	خواجہ نجف علی
۵۲۴	حیراں	ولایت علی	۵۵۳	خبر	سید جہدی	۵۵۲	خواہش	حاجی میر آداد
۵۲۵	حیرت	حافظ عبد الرحمن	۵۵۴	خجیر	غلام محمد خان	۵۵۳	خود غرض	
۵۲۶	حیرت	مرزا رمضان	۵۵۵	خدمت	فرحت علی	۵۵۴	خورشید	خوشوقت یحییٰ
۵۲۷	حیرت	محمد خان خان	۵۵۶	خرد	فخر الدین	۵۵۵	خورشید	مرزا احسن علی
۵۲۸	حیرت	میر محمد حسین	۵۵۷	خرد	پر شاد فخری	۵۵۶	خورشید	سورج پر شاد
۵۲۹	حیرت	میر مراد علی	۵۵۸	خرد	رام زائن	۵۵۷	خورشید	خورشید عالم
۵۳۰	حیرت	غلام فخر الدین	۵۵۹	خستہ	محمد عبد اللہ	۵۵۸	خورشید	خورشید احمد
۵۳۱	حیرت	اجد ہیا پر شاد	۵۶۰	خستہ	سید محمد کرمان	۵۵۹	خورم	محمد احمد
۵۳۲	جیف	میر چراغ علی	۵۶۱	خسرو	مرزا محمد	۵۶۰	خیال	غلام حسن خان
۵۳۳	جیف	موتی لال	۵۶۲	خشنود		۵۶۱	"د"	
۵۳۴	جیف	محمد حاجی	۵۶۳	خضر	مرزا خضر سلطان	۵۶۲	دار	مولا دار خان
۵۳۵	"خ"	"خ"	۵۶۴	خضر	محمد یوسف	۵۶۳	دارا	دارا بخت
۵۳۶	خادم	خادم علی	۵۶۵	خطا	مرزا نظر علی بیگ	۵۶۴	داغ	میر مہدی
۵۳۷	خادم	محمدی راجہ	۵۶۶	خطیر	سید امراؤ علی	۵۶۵	داغ	وجیہ اللہ خان
۵۳۸	خادم	خادم علی	۵۶۷	خفقی	مرزا محمد	۵۶۶	داغ	لطف حسین
۵۳۹	خادم	خادم علی خان	۵۶۸	خفی	راجہ بابو	۵۶۷	داغ	نواب مرزا کی

محمد بیگ	راحت	۴۵۶	مرزا احمد علی	دیوان	۴۲۷	میر فضل علی	دانا	۵۹۸
کریم الدین	راحت	۴۵۷	رائے مرپ سنگھ	دیوان	۴۲۸	لالہ سوہرام	دانا	۵۹۹
کشن لال	راحت	۴۵۸	" خ "		۴۲۹	روشن لال	دانا	۶۰۰
راحت حسین	راحت	۴۵۹	احمد بیگ	ذاکر	۴۳۰	دائم علی	داؤد	۶۰۱
راحت علی	راحت	۴۶۰	ذاکر علی	ذاکر	۴۳۱	مرزا سلامت علی	دائم	۶۰۲
میر محمد علی	راحم	۴۶۱	سید ذاکر حسین	ذاکر	۴۳۲	سید علی جان	دبیر	۶۰۳
یعقوب علی بیگ	راز	۴۶۲	میر جان	ذاکر	۴۳۳	خواجہ میر	درخشاں	۶۰۴
طالب حسین	راسخ	۴۶۳	محمد اسماعیل خان	ذبیح	۴۳۴	رحمت علی	درد	۶۰۵
غلام مصطفیٰ عبدالغنی	راسخ	۴۶۴	امان علی	ذبیح	۴۳۵	کریم اللہ خاں	درد	۶۰۶
سعادت علی خاں	راسخ	۴۶۵	اتواری نعل	ذره	۴۳۶	میر شاہ علی	دردمند	۶۰۷
غلام علی	راسخ	۴۶۶	رام ناتھ	ذره	۴۳۷	رتن ناتھ	درویش	۶۰۸
ظفر ب خان	راسخ	۴۶۷	لالہ شکر لال	ذره	۴۳۸	زین العابدین	دربا	۶۰۹
سبحان علی بیگ	راغب	۴۶۸	جوالا پرشاد	ذره	۴۳۹	شمس الدین	دریغ	۶۱۰
احمد حسین	راغب	۴۶۹	سری کشن	ذکا	۴۴۰	محمد فقیہ	دل	۶۱۱
ذیر علی	راغب	۴۷۰	ذکا اللہ خاں	ذکا	۴۴۱	دبیری پرشاد	دل	۶۱۲
شاہ رؤف احمد	رافت	۴۷۱	نوب چند کالیستھ	ذکا	۴۴۲	آزاد خان	دل	۶۱۳
غلام محمد	راقم	۴۷۲	مخدوم بخش	ذکا	۴۴۳	زود آد خان	دل	۶۱۴
بندرا بن	راقم	۴۷۳	محمد ابراہیم	ذوق	۴۴۴	محمد عابد	دل	۶۱۵
منظر علی	راقم	۴۷۴	ذوق شاہ	ذوقا	۴۴۵	بیاد سنگھ کھری	دل	۶۱۶
مصاحب علی	راوی	۴۷۵	ذوق شاہ	ذوقی	۴۴۶	لمچی نرائی	دل	۶۱۷
احمد حسین	ربط	۴۷۶	ذوق رام	ذوقی	۴۴۷	خیراتی خاں	دل	۶۱۸
دبیری پرشاد	ربط	۴۷۷	محمد اسماعیل خان	ذہین	۴۴۸	حمایت اللہ خاں	دل	۶۱۹
رجب علی	رجب	۴۷۸	میر محمد مستعد	ذہین	۴۴۹	چنولال کالیستھ	دل	۶۲۰
گنگا پرشاد	رحمت	۴۷۹	" ر "		۴۵۰	شاہ دلیر	دل	۶۲۱
رحمت علی	رحمت	۴۸۰	راجہ بہادر	راجہ	۴۵۱	شیخ غلام محمد	دلیر	۶۲۲
رجیم بیگ	رجیم	۴۸۱	راجہ راج کشن	راجہ	۴۵۲	جہانگیر محمد خاں	دوست	۶۲۳
عبدالرحیم خاں	رجیم	۴۸۲	بلوان سنگھ	راجہ	۴۵۳	مرزا علی نقی	دوست	۶۲۴
رجیم بخش	رجیم	۴۸۳	بھگونت رائے	راجہ	۴۵۴		دول	۶۲۵
خیرات علی	رخشاں	۴۸۴		راحت	۴۵۵		دول	۶۲۶

۶۸۵	نصرت	میر قدرت اللہ	۷۱۴	رعد	میر ذاکر علی	۷۴۱	رغیس	سعادت علیخان
۶۸۶	رسا	علیم اللہ	۷۱۵	رہنا	عبدالرحیم	۷۴۲	رواں	سید جعفر علی
۶۸۷	رسا	محمد بخش	۷۱۶	رہنا	مردان علیخان	۷۴۳	روشن	میر علی حسین
۶۸۸	رسا	میر احمد علی	۷۱۷	رغبت		۷۴۴	روشن	روشن شاہ
۶۸۹	رسا	کریم الدین	۷۱۸	رغبت	میر الو المعانی	۷۴۵	روشن	
۶۹۰	رسا	لالا تیر شاہ	۷۱۹	رفاقت	مرزا مکین	۷۴۶	رونق	غلام حیدر خان
۶۹۱	رستم	رستم علیخان	۷۲۰	رفعت	محمد رفیع	۷۴۷	رونق	سینٹھ باسوجی
۶۹۲	رستم	میر رستم علیخان	۷۲۱	رفعت	غلام جیلانی	۷۴۸	رونق	گنگا پر شاہ
۶۹۳	رستم	رستم علی	۷۲۲	رفعت	مرزا پیاری	۷۴۹	رونق	رام سہیلے
۶۹۴	رسوخ	حسن مرزا	۷۲۳	رفیع	رفیع الدین خان	۷۵۰	رویت	حبیب اللہ
۶۹۵	ریشک	میر علی	۷۲۴	رفیع	فرزند علی	۷۵۱	رہا	میر رمزی
۶۹۶	ریشکی	محمد علی خان	۷۲۵	رفیق	رفیق علی	۷۵۲	رہا	غلام محمد خان
۶۹۷	ریشید	کنور بہادر	۷۲۶	رفیق	مرزا اسد بیگ	۷۵۳	رہا	شیخ عبداللہ
۶۹۸	ریشید	سید بہادر علی	۷۲۷	رفیق	امین اللہ	۷۵۴	ریاض	ریاض الدین
۶۹۹	ریشید	مرزا محمد زکی	۷۲۸	رقعت	مرزا قاسم علی	۷۵۵	ریاضت	اسلام علی
۷۰۰	رضا	میر رضا علی	۷۲۹	رقعت	حبیب البنی	۷۵۶	ز	
۷۰۱	رضا	حمید الدین	۷۳۰	رقم	حکیم سکھانند	۷۵۷	زار	مغل بیگ
۷۰۲	رضا	محمد رضا	۷۳۱	رقم	احمد حسین	۷۵۸	زار	برہان الدین
۷۰۳	رضا	مرزا بیجون	۷۳۱	رمز	مرزا فتح الملک شاہ	۷۵۹	زار	مظہر علی
۷۰۴	رضا	میر محمد رضا	۷۳۱	رمز	ظہور اللہ	۷۶۰	زار	امام بخش
۷۰۵	رضا	میر محمد رضا	۷۳۲	رنج	میر محمد نعیر محمدی	۷۶۱	زار	امیر الدولہ
۷۰۶	رضا	سید غلام رضا خان	۷۳۳	رنج	محمد رفیع الدین	۷۶۲	زار	میر بیجون
۷۰۷	رضا	غلام رضا	۷۳۴	رند	لالہ اکبریم زائن کھتری	۷۶۳	زار	لالہ نہایت علی
۷۰۸	رضا		۷۳۵	رند	گنگا پر شاہ	۷۶۴	زار	منیدو لال
۷۰۹	رضوان	زاد علیخان	۷۳۶	رند	مہربان خان	۷۶۵	زاہد	عادل شاہ خان
۷۱۰	رضوی	جعفر علی	۷۳۷	رند	اکرام الدین	۷۶۶	زاہد	سید محمد علی
۷۱۱	رضی	سید رضی خان	۷۳۸	رند	سید محمد خان	۷۶۷	زاہد	زاہد الدین
۷۱۲	رضی	مرزا رضی خان	۷۳۹	رنگین	میر اکبر علی	۷۶۸	زاہد	خواجہ ولایت حسین
۷۱۳	رعایت	میر رعایت علی	۷۴۰	رنگین	پرن لال کالیستہ	۷۶۹	زار	مرزا علی حسین

۷۷۰	نور	شیخ بلاتی	۷۹۹	سپاہی	امام بخش	۸۲۸	سرشار	ملوک چند
۷۷۱	زکی	میر محمد زکی	۸۰۰	سپہر	شتاب خان	۸۲۹	سرور	رجب علی بیگ
۷۷۲	زکی	محمد زکی	۸۰۱	سپہر	میر محمدی	۸۳۰	سرور	فضل علی بیگ
۷۷۳	زکی	مرزا محمد علی	۸۰۲	سجاد	سید محمد سجاد	۸۳۱	سرور	لاک نیک رام
۷۷۴	زکی	جعفر علی خان	۸۰۳	سجاد	حکیم میر سجاد	۸۳۲	سرور	سید کاظم حسین
۷۷۵	زکی		۸۰۴	سجاد	میر علی سجاد	۸۳۳	سرور	حمایت اللہ خاں
۷۷۶	زکی	محمد زکی خان	۸۰۵	سجاد	محمد اللہ یار خان	۸۳۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں
۷۷۷	زالال	میر دوست علی	۸۰۶	سجاد	کنور گوپال سنگھ	۸۳۵	سرور	ولایت علی
۷۷۸	زمان	سید محمد زمان	۸۰۷	سحر	محمد قلیل خان	۸۳۶	سرور	عنیز الدین
۷۷۹	زور	داؤد بیگ	۸۰۸	سحر	میر ناصر علی	۸۳۷	سرور	احمد حسین
۷۸۰	زیب	جمال الدین	۸۰۹	سحر	مرزا فضل علی	۸۳۸	سرور	میر محمد خاں
۷۸۱	زیب	مرزا محمد علی خاں	۸۱۰	سحر	عبد المجید	۸۳۹	سرور	امداد علی خاں
۷۸۲	زیب	میر آغا	۸۱۱	سحر	امان اللہ	۸۴۰	سرور	سید محمد علی
۷۸۳	زیرک	قلندر بخش	۸۱۲	سحر	احمد علی خاں	۸۴۱	سعادت	میر سعادت علی
۷۸۴	"مس"		۸۱۳	سحر	ظہور علی	۸۴۲	سعادت	سعادت خاں
۷۸۵	ساجد	محمد ساجد علی خاں	۸۱۴	سحر	نواب علی خاں	۸۴۳	سعید	مرزا
۷۸۶	ساجل	اکبر علی	۸۱۵	سحر	ابو دیا پر شاد	۸۴۴	سعید	مردار حسین
۷۸۷	ساقی	میر حسن علی	۸۱۶	سحا	شیخ سخاوت حسین	۸۴۵	سعید	لاک کنور بہادر
۷۸۸	ساقی	غلام حسین	۸۱۷	سحن	رام دیال	۸۴۶	سعید	محمد سعید الدین
۷۸۹	ساک	ارشاد علی	۸۱۸	سحن	مرزا احمد حسین	۸۴۷	سعید	سعید الدین خاں
۷۹۰	ساک	مرزا بخت بخت	۸۱۹	سحن	خواجہ غفر الدین حسین	۸۴۸	سعید	میر سعادت علی
۷۹۱	ساک	قرآن علی بیگ	۸۲۰	سحنود	دیوالی سنگھ	۸۴۹	سعید	سعید بخت
۷۹۲	سامان	میر محمد ناصر	۸۲۱	سحنود	مولوی احمد علی	۸۵۰	سفیر	خواجہ بادشاہ
۷۹۳	سامی	مرزا محمد علی بیگ	۸۲۲	سحنی	سید پرورش علی	۸۵۱	سفیر	جلال بخش
۷۹۴	سامی	دھ اللہ خاں	۸۲۳	سراج	مولوی سراج الدین	۸۵۲	سکندر	محمد علی
۷۹۵	سائل	محمد یار بیگ	۸۲۴	سراج	سراج الدین	۸۵۳	سکندر	سکندر خاں
۷۹۶	سائل	حکیم عبدالحق	۸۲۵	سراج	سراج الدین علی	۸۵۴	سلام	نجم الدین علی خاں
۷۹۷	سبحان	عبد سبحان	۸۲۶	سرور	مردار مرزا	۸۵۵	سلطان	ایزد بخش
۷۹۸	سہقت	مرزا مغل	۸۲۷	سرور	مرزا زین العابدین	۸۵۶	سلطان	نور اللہ خاں

۸۵۷	سلطان	سلطان شاہ	۸۸۶	سید	میر قطب مئی	۱۰۰۵	شادان	میاں رحمن بخش
۸۵۸	سلطان	۱	۸۸۷	سید	غالب علیخان	۱۰۰۶	شادان	راہ چند لال
۸۵۹	سلطان	طالب علیخان	۸۸۸	سید	امام الدین	۱۰۰۷	شاذ	محمد عباس
۸۶۰	سیس	سید حبیب علی	۸۸۹	سید	میر یادگار علی	۱۰۰۸	شاذ	احمد حسین
۸۶۱	سیلم	مرزا سلیم بیاد	۸۹۰	سید	میر اماد علی	۱۰۰۹	شاعر	میر بسم اللہ
۸۶۲	سیلم	میر عباس	۸۹۱	سید	سید علی خاں	۱۰۱۰	شاعر	میر نامہ پرست
۸۶۳	سیلم	میر سلامت علی	۸۹۲	سید	آغا سید مولوی میر محمد	۱۰۱۱	شاعر	خدا بخش
۸۶۴	سیلمان	محمد سلیمان	۸۹۳	سیر	عباس علی	۱۰۱۲	شاعل	اشرف حسین
۸۶۵	سیلمان	سیلمان خاں	۸۹۴	سیف	محمد حسن	۱۰۱۳	شاعل	امیر الین
۸۶۶	سیلمان	۱	۸۹۵	سیف	خواجہ سیف اللہ	۱۰۱۴	شافی	امین الدین
۸۶۷	سودا	مرزا محمد رفیع	۸۹۶	سیف	سیف اللہ	۱۰۱۵	شاکر	شاہ علی
۸۶۸	سوز	مولوی عبد الکریم	۸۹۷	سینفی	میر وارث علی	۱۰۱۶	شاکر	محمد شاکر
۸۶۹	سوز	محمد میر	۸۹۸	سیل	سید محمد	۱۰۱۷	شاکر	عبد الباق
۸۷۰	سوزان	امام بخش	۸۹۹	"ش"		۱۰۱۸	شاکر	بختاور شاہ
۸۷۱	سوزان	مرزا احمد علیخان	۹۰۰	شاباش	کلب سجاد خان	۱۰۱۹	شان	اکبر حسین خاں
۸۷۲	سوزان	غلام مرتضیٰ	۹۰۱	شاد	تفضل حسین	۱۰۲۰	شاہ	سعد اللہ
۸۷۳	سوزان	شمس الدین	۹۰۲	شاد	میر یار خان	۱۰۲۱	شاد	محمد شاہ
۸۷۴	سوز شہر	حافظ عبد الرحمن	۹۰۳	شاد	شیو پر شاد	۱۰۲۲	شاہ	شاہ علیخان
۸۷۵	سہراب	سہراب بیگ	۹۰۴	شاد	رجب بیگ خاں	۱۰۲۳	شاہی	شاہ علی خاں
۸۷۶	سہیل	مرزا حسن جان	۹۰۵	شاد	محمد یار خان	۱۰۲۴	شاہی	نور الدین
۸۷۷	سہیل	محمد عباس	۹۰۶	شاد	الریار بیگ	۱۰۲۵	شاہی	محمد الدین
۸۷۸	سہیل	ار قیض علیخان	۹۰۷	شاد		۱۰۲۶	شایان	ہم نرائی
۸۷۹	سیاح	میان داد خان	۹۰۸	شاد		۱۰۲۷	شائق	محمد ہاشم
۸۸۰	سیادت	میر محمد الدین	۹۰۹	شاد	محمد جان	۱۰۲۸	شائق	میر حاجی
۸۸۱	سیارہ	غفر الدین	۱۰۰۰	شاد	فہل علی	۱۰۲۹	شائق	محمد بخش
۸۸۲	سید	سید غلام رسول	۱۰۰۱	شاداب	خوشوقت بیگ	۱۰۳۰	شائق	محمد حسین
۸۸۳	سید	میر غلام رسول	۱۰۰۲	شادان	میر رجب علی	۱۰۳۱	شائق	عبد اللہ
۸۸۴	سید	میر علی نقی	۱۰۰۳	شادان	لائہ باد لال	۱۰۳۲	شائق	محمد پر بخش
۸۸۵	سید	میر بہادر علی	۱۰۰۴	شادان	حسین علی خاں	۱۰۳۳	شائق	محمد زید الدین

۱۰۳۴	شائق	فیض الدین	۱۰۶۳	شریف	شریف الحسن	۱۰۹۲	شکوه	میر شکوہ علی
۱۰۳۵	شائق	سرفراز علی خان	۱۰۶۴	شریف	شریف بیگ	۱۰۹۳	شکوبا	غلام حسین
۱۰۳۶	شائق	لالہ فتح چند	۱۰۶۵	شریف	محمد شریف	۱۰۹۴	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۰۳۷	شہاب	سید ولہار حیدر	۱۰۶۶	ششدر	قادر بخش	۱۰۹۵	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۰۳۸	شہاب	غلام عباس	۱۰۶۷	ششدر	مرزا روشن الدولہ	۱۰۹۶	شگفتہ	سیف علی خان
۱۰۳۹	شہزاد	مرزا کریم الشجاع	۱۰۶۸	شجاع	محمد اکبر شاہ	۱۰۹۷	شش	شمس الدین
۱۰۴۰	شہزاد	سہار علی	۱۰۶۹	شعلہ	امرتاقت	۱۰۹۸	شش	شمس الدین
۱۰۴۱	شہزاد	مرزا شرف علی	۱۰۷۰	شعور	میاں شعور احمد	۱۰۹۹	شش	شریف احمد خان
۱۰۴۲	شرر	سید علی حسن	۱۰۷۱	شعور	عبدالرؤف	۱۱۰۰	شش	شیخ علی محمد
۱۰۴۳	شرر	مرزا جعفر	۱۰۷۲	شعوری		۱۱۰۱	شش	میر آغا علی
۱۰۴۴	شرر	حافظ میر حافظ	۱۰۷۳	شفا	مکرم یار علی	۱۱۰۲	شش	مرزا اکبر علی
۱۰۴۵	شرر	غیاث الدین	۱۰۷۴	شفا	کریم بیگ	۱۱۰۳	شش	میر آغا
۱۰۴۶	شرر	مولوی علی بخش	۱۰۷۵	شفا	خواجہ محمد کاظم	۱۱۰۴	شش	الاسورج پرشاد
۱۰۴۷	شرر	سید فضل حق	۱۰۷۶	شفیق	علی جان	۱۱۰۵	ششاد	میر احمد علی
۱۰۴۸	شرر	صادق علی	۱۰۷۷	شفیق	دولت رام	۱۱۰۶	شیم	عباس علی
۱۰۴۹	شرر	ابراہیم بیگ	۱۰۷۸	شفیق	محمد علی خاں	۱۱۰۷	شیم	سید غالب علی
۱۰۵۰	شرر	عبد الغفور خاں	۱۰۷۹	شفیق	محمد سعید الدین	۱۱۰۸	شناد	صاحب مرزا
۱۰۵۱	شرر	آغا حسن	۱۰۸۰	شفقت	بشارت علی	۱۱۰۹	شکر	دیا شکر
۱۰۵۲	شرف	ابوبالبا خاں	۱۰۸۱	شفقت	شکر اللہ	۱۱۱۰	شور	مرزا محمود بیگ
۱۰۵۳	شرف	میر امام علی	۱۰۸۲	شفقت	عبدالرحیم	۱۱۱۱	شور	مغل جان
۱۰۵۴	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۳	شفقت	سید محمد حسین	۱۱۱۲	شود	بالو مدن موہن علی
۱۰۵۵	شرف	شرف الدین بیگ	۱۰۸۴	شفیع	محمد شفیع	۱۱۱۳	شورش	غلام احمد
۱۰۵۶	شرف	سید سادات حسین	۱۰۸۵	شفیق	مظہر علی خاں	۱۱۱۴	شورش	زین العابدین خان
۱۰۵۷	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۶	شفیق	نور الدین خاں	۱۱۱۵	شورش	میر غلام حسین
۱۰۵۸	شرف	میر محمدی	۱۰۸۷	شفیق	ناصر علی	۱۱۱۶	شورش	ناصر حسین
۱۰۵۹	شرق	میر غلام عباس	۱۰۸۸	سکر	رادھا کشن مایہ	۱۱۱۷	شوق	الہی بخش
۱۰۶۰	خرم	نور بیگ	۱۰۸۹	شکوه	مرزا محمد رضا	۱۱۱۸	شوق	جوہر بیگ
۱۰۶۱	فرید	احمد خاں	۱۰۹۰	شفیق	شمس رام	۱۱۱۹	شوق	مولوی قدزت اللہ
۱۰۶۲	فرید	کریم الدین	۱۰۹۱	شکوه	آغا محمد حسین	۱۱۲۰	شوق	روشن لال

۱۱۲۱	شوق	بہوگی لال	۱۱۴۹	فہید	یوسف علی	۱۱۷۸	صاحب	مولوی صاحب عالم
۱۱۲۲	شوق	حسن علی خاں	۱۱۵۰	شہید	حفیظ الدین	۱۱۷۹	صاحب	
۱۱۲۳	شوق		۱۱۵۱	شہید		۱۱۸۰	صاحب	جانس
۱۱۲۴	شوق	حافظ غلام رسول	۱۱۵۲	شہید	محمد بخش	۱۱۸۱	صاحب	امام علی
۱۱۲۵	شوق	محمد بخش	۱۱۵۳	شہید	کرامت علی خاں	۱۱۸۲	صادق	مرزا صادق بیگ
۱۱۲۶	شوق	محمد جہانگیر خاں	۱۱۵۴	شہید	غلام علی	۱۱۸۳	صادق	محمد امیر
۱۱۲۷	شوق	عنایت اللہ	۱۱۵۵	شہید	میر فتح علی	۱۱۸۴	صادق	میر محمد صادق
۱۱۲۸	شوق	تصدیق حسین خاں	۱۱۵۶	شہید	حکیم اسلام بیگ	۱۱۸۵	صادق	دوبی پرشاد
۱۱۲۹	شوق	سید علی فاضل	۱۱۵۷	شہید	میر جہتو جان	۱۱۸۶	صادق	دوارا پرشاد
۱۱۳۰	شوق	رائے دولت رائے	۱۱۵۸	شہید		۱۱۸۷	صادق	محمد عزیز الدین
۱۱۳۱	شوکت	منیف علی	۱۱۵۹	شہید	عابد علی خاں	۱۱۸۸	صادق	تھوڑی بیگ
۱۱۳۲	شوکت	میر حسین علی	۱۱۶۰	شہید	میر بنیکا	۱۱۸۹	صادق	محمد صادق
۱۱۳۳	شوکت	مرزا تصدق علی	۱۱۶۱	شہید	معین الدین خاں	۱۱۹۰	صادق	میر جعفر علی خاں
۱۱۳۴	شوکت	قاسم علی	۱۱۶۲	شہید	تفضل حسین خاں	۱۱۹۱	صادق	صادق علی خاں
۱۱۳۵	شوکت	امداد علی	۱۱۶۳	شہید	محمد حسن خاں	۱۱۹۲	صادق	صادق حسین خاں
۱۱۳۶	شوکت	مولوی باسط علی	۱۱۶۴	شہید	قمر الدین	۱۱۹۳	صادق	سید محمد صادق
۱۱۳۷	شہادت	شاہ شہادت علی	۱۱۶۵	شہید	مرزا علی جاہ بہادر	۱۱۹۴	صادق	صادق علی خاں
۱۱۳۸	شہرت	امیر بخش	۱۱۶۶	شیفہ	حافظ عبد العمد	۱۱۹۵	صادق	صادق علی خاں
۱۱۳۹	شہرت	افتخار الدین علی خاں	۱۱۶۷	شیفہ	اعظم بیگ خاں	۱۱۹۶	صالح	مصطفی الدین
۱۱۴۰	شہرت	سعید البنی	۱۱۶۸	شیفہ		۱۱۹۷	صالح	نظام الدین احمد
۱۱۴۱	شہرت	احمد علی خاں	۱۱۶۹	شیفہ	سید محمد حسن خاں	۱۱۹۸	صبا	صبا شاہ
۱۱۴۲	شہرت		۱۱۷۰	شیفہ	محمد مصطفیٰ خاں	۱۱۹۹	صبا	احمد حسین شاہ
۱۱۴۳	شہرت	حیدر بیگ	۱۱۷۱	"ص"		۱۲۰۰	صبا	لالہ کاجی علی
۱۱۴۴	شہرت	محمد شاہ	۱۱۷۲	صابر	قادر بخش	۱۲۰۱	صبا	راجہ شکر
۱۱۴۵	شہرت	مرزا حاجی	۱۱۷۳	صابر	صابر شاہ	۱۲۰۲	صبا	راجہ شکر ناتھ
۱۱۴۶	شہرت	محمد عظیم آبادی	۱۱۷۴	صابر	احمد مرزا	۱۲۰۳	صبا	وزیر علی
۱۱۴۷	شہرہ	نصیر الدین حیدر	۱۱۷۵	صاحب	ظفر باب خاں	۱۲۰۴	صبا	عبد الرحیم
۱۱۴۸	شہید	غلام حسین	۱۱۷۶	صاحب	صاحب علی خاں	۱۲۰۵	صبا	کریم بخش
۱۱۴۹	شہید		۱۱۷۷	صاحب	شیر زمان خاص	۱۲۰۶	صبر	میر محمد علی

۱۲۰۷	مہر	غلام حسین خان	۱۲۳۶	صغیر	امداد حسین	۱۲۶۵	ضمیر	رئیس بلونت سنگھ
۱۲۰۸	صبر	میر علی حسین	۱۲۳۷	صغیر	سید فرزند احمد	۱۲۶۶	منیری	مرزا مظہر
۱۲۰۹	صبر	محمد رضا	۱۲۳۸	صہیم	شمس داس	۱۲۶۷	ضو	کمال الدین
۱۲۱۰	صبر	ابو دھیار شاد	۱۲۳۹	صنعت	کریم الدین	۱۲۶۸	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۱۱	صبر	ابو دھیار شاد	۱۲۴۰	صوت	محمد تقی خان	۱۲۶۹	ضیا	ضیاء بخت
۱۲۱۲	صبر	میر اسد	۱۲۴۱	صوت	قاسم علیخان	۱۲۷۰	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۱۳	صیح	میر وارث علی	۱۲۴۲	صید	عبدالباری	۱۲۷۱	ضیا	شہادت علی
۱۲۱۴	صحت	مرزا بخش علیخان	۱۲۴۳	-	"ق"ی	۱۲۷۲	ضیا	غلام جیلانی
۱۲۱۵	صحت	محمد حسن علی خان	۱۲۴۴	ضابط	مہر علی	۱۲۷۳	ضیا	سید محمد میر
۱۲۱۶	صدر	میر صدر الدین	۱۲۴۵	ضامک	مرزا بخش	۱۲۷۴	ضیا	ولی اللہ
۱۲۱۷	صدر	محمد صدر الدین	۱۲۴۶	ضامک	میر غلام حسین	۱۲۷۵	ضیا	حسن جان
۱۲۱۸	صدق	محمد اشدرات علی	۱۲۴۷	ضامن	شیخ فاضل علی	۱۲۷۶	ضیلہ	وارث علی
۱۲۱۹	صدق		۱۲۴۸	ضامن	حکیم محمد فاضل	۱۲۷۷	ضیائی	میر بدیع الدین
۱۲۲۰	صریہ	محمد نصیر	۱۲۴۹	ضائع	میر نیر الدین	۱۲۷۸	ضیغ	اکرام احمد
۱۲۲۱	صریہ	محمد میر خان	۱۲۵۰	ضبط	کنہیا لال	۱۲۷۹	ضیغ	حیدر حسین خان
۱۲۲۲	صغیر	میاں نجم الدین	۱۲۵۱	ضبط	نواز شہ علیخان	۱۲۸۰	ضیغ	محمد غفٹنفر
۱۲۲۳	صغیر	حیدر علی	۱۲۵۲	ضبط	سید حسن شاہ	۱۲۸۱	"ط"	
۱۲۲۴	صفا	میرن شاہ	۱۲۵۳	ضبط	سید آغا جان	۱۲۸۲	طالب	طالب حسین
۱۲۲۵	صفا	لالہ مولال	۱۲۵۴	ضفا	مولوی غلام رسول	۱۲۸۳	طالب	میر طالب علی
۱۲۲۶	صفا	محمد حسین	۱۲۵۵	مرزا غلام	بہادر بیگ	۱۲۸۴	طالب	عاشور بیگ
۱۲۲۷	صفا	مرزا سعید الدین	۱۲۵۶	مردودت	محمد عجیل	۱۲۸۵	طالب	امام الدین
۱۲۲۸	صفت	مغل جان	۱۲۵۷	ضعف	عابد حسین	۱۲۸۶	طالب	طالب علی خان
۱۲۲۹	صفر	میر صفر علی	۱۲۵۸	ضعف	غلام عباس	۱۲۸۷	طالب	محمد عباس
۱۲۳۰	صفر	میر فرزند تیدر	۱۲۵۹	ضعیف	شجاعت علی	۱۲۸۸	طالب	حافظ شہزاد
۱۲۳۱	صفر	صفر بیگ	۱۲۶۰	ضمان	میر محمد کمال	۱۲۸۹	طالب	شیر محمد خان
۱۲۳۲	صفری	میر صادق علی	۱۲۶۱	ضمیر	سید ہدایت علی خان	۱۲۹۰	طالب	الاجی رام
۱۲۳۳	صفی	محمد معنی اللہ	۱۲۶۲	ضمیر	گنگا داس	۱۲۹۱	طالب	سعید الدین
۱۲۳۴	صغیر	نذر خان	۱۲۶۳	ضمیر	شیخ مداری	۱۲۹۲	طالب	کشن لال
۱۲۳۵	صغیر	میاں خان	۱۲۶۴	ضمیر	میر مظفر حسین	۱۲۹۳	طالب	محمد یعقوب

۱۲۹۴	طالع	شمس الدین	۱۳۲۳	ظاہر	حکیم میر جمہدی	۱۳۵۰	عارف	میر عارف علی
۱۲۹۵	ظاہر	بندہ حسین	۱۳۲۳	ظاہر	خواجہ محمد رفیع	۱۳۵۱	عارف	زین العابدین خاں
۱۲۹۶	ظاہر	ظاہر علی	۱۳۲۴	ظریف	لالہ بی بی پرشاد	۱۳۵۲	عارف	سید محمد علی
۱۲۹۷	ظاہر	محمد فخر	۱۳۲۵	ظریف	میر بان اللہ	۱۳۵۳	عارف	میر جمال الدین
۱۲۹۸	ظاہر	شیخ اکبر آبادی	۱۳۲۶	ظفر	شیخ نج علی	۱۳۵۴	عاشق	مولوی جمال الدین
۱۲۹۹	طیب	حکیم محمد حسن خاں	۱۳۲۷	ظفر	میر ظفر خاں	۱۳۵۵	عاشق	سید محمود
۱۳۰۰	طیان	امجد بیگ خاں	۱۳۲۸	ظفر	میان ظفر علی	۱۳۵۶	عاشق	محمد رضا خاں
۱۳۰۱	طیان	سید قدرت علی	۱۳۲۹	ظفر	تجمل جمن خاں بہادر	۱۳۵۷	عاشق	عاشق بہار
۱۳۰۲	طیش	محمد اسماعیل	۱۳۳۰	ظفر	ابوظفر مہراج الدین	۱۳۵۸	عاشق	بخشی بھولانا تھ
۱۳۰۳	طرب	دلاست حسین خاں	۱۳۳۱	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین	۱۳۵۹	عاشق	رام سکھ مکری
۱۳۰۴	طرب	گروپال سہانی	۱۳۳۲	ظہیر	سید محمد جان	۱۳۶۰	عاشق	جمہدی علی خاں
۱۳۰۵	طرب	موتی لال	۱۳۳۳	ظہیر	ظہیر الدین	۱۳۶۱	عاشق	شیخ بنی بخش
۱۳۰۶	طرب	دیون دالی	۱۳۳۴	ظہیر	علی بخش	۱۳۶۲	عاشق	عجائب رائے
۱۳۰۷	طرب	مولوی رحیم بخش	۱۳۳۵	ظہیر	حافظ مولی بخش	۱۳۶۳	عاشق	علی اعظم خاں
۱۳۰۸	طرز	گردبازی لال	۱۳۳۶	ظہیر	میر عابد علی	۱۳۶۴	عاشق	میر بجلی
۱۳۰۹	طرز	احمد حسین	۱۳۳۷	عابد	میر عابد علی	۱۳۶۵	عاشق	میر بہ بان الدین
۱۳۱۰	طرز	میر علی حسین	۱۳۳۸	عابد	مرزا زین العابدین	۱۳۶۶	عاشق	محمد علی خاں
۱۳۱۱	طرز	طوہ ازخاں	۱۳۳۹	عاجز	سید کاظم علی	۱۳۶۷	عاشق	سید ہدایت عثمان
۱۳۱۲	طنلی	مرزا جید بختیاری	۱۳۴۰	عاجز	سید اکرم علی	۱۳۶۸	عاشق	سدا سکھ
۱۳۱۳	طوبی	طوبی ہمال سنگیہ	۱۳۴۱	عاجز	شریف الحق	۱۳۶۹	عاشق	سید عاشق علی
۱۳۱۴	طوبی	سید می حسین	۱۳۴۲	عاجز	مرزا عبداللہ بیگ	۱۳۷۰	عاشق	محمد عاشق حسین
۱۳۱۵	طوبی	محمد رضا	۱۳۴۳	عاجز	دارموسن رام	۱۳۷۱	عاشق	دیارام
۱۳۱۶	طوفان	میر نواز علی	۱۳۴۴	عاجز	عارف علی خاں	۱۳۷۲	عاشق	شام زائ
۱۳۱۷	طوفان	میر حسن	۱۳۴۵	عاجز	الف خاں	۱۳۷۳	عاشق	بانکے سنگ
۱۳۱۸	طوفان	میر فلام حیدر	۱۳۴۶	عاجز	میر فلام حیدر	۱۳۷۴	عاشق	عاشق علی
۱۳۱۹	طیش	رعین علی	۱۳۴۷	عاجز	زرد آور سنگ	۱۳۷۵	عاشق	مرزا نظام الدین
۱۳۲۰	طیش	رعین علی	۱۳۴۸	عادل	میر عنایت حسین	۱۳۷۶	عاشق	شیخ محمد جان
۱۳۲۱	ظالم	ظالم سنگھ	۱۳۴۹	عارف	محمد عارف	۱۳۷۷	عاشق	مرزا رحمت بخش
۱۳۲۲	ظاہر	رام پرشاد	۱۳۵۰	عارف	محمد مارحہ	۱۳۷۸	عاشق	اقبال حسین

۱۳۷۹	عاشق	راجہ کلیان سنگھ	۱۴۰۸	موش	میر حسن عسکری	۱۴۳۷	عشق	شاہ غلام علی
۱۳۸۰	عاشق	نواب والا جاہ	۱۴۰۹	ششی	منشی عبدالحی	۱۴۳۸	عشق	میر محمد علی
۱۳۸۱	عاشقی	آغا حسین علیخان	۱۴۱۰	عرفان	سید عرفان علی	۱۴۳۹	عشق	عزت اللہ خان
۱۳۸۲	عاشور	علیخان بہادر	۱۴۱۱	خزانہ	میر عباس	۱۴۴۰	عشق	غلام محمد الدین
۱۳۸۳	عاصم	مصعصم الدولہ خان	۱۴۱۲	عروج	امجد حسن نثار	۱۴۴۱	عشق	سید حسین
۱۳۸۴	عاصمی	خواجہ ربیع الدین	۱۴۱۳	عزت	سید عبدالولی	۱۴۴۲	عشق	آغا رضا
۱۳۸۵	عاصمی	امداد حسین	۱۴۱۴	عزت	بھکھاری لال	۱۴۴۳	عشق	
۱۳۸۶	عاصمی		۱۴۱۵	عزیز	عزیز اللہ	۱۴۴۴	عشق	شیخ اہلی بخش
۱۳۸۷	عاصمی	شیخ بنگالی	۱۴۱۶	عزیز	عزیز اللہ	۱۴۴۵	عصمت	امجد علی خاں
۱۳۸۸	عاصمی	نور محمد	۱۴۱۷	عزیز	شیونما محمد	۱۴۴۶	عطا	محمد عطا حسین
۱۳۸۹	عاصمی	صدر الدین	۱۴۱۸	عزیز	عبد العزیز خاں	۱۴۴۷	عطش	شیخ احمد خان
۱۳۹۰	عاصمی	لالہ سالکرام	۱۴۱۹	عزیز	لالہ دبی پر شاد	۱۴۴۸	فطرت	میر عطفت اللہ
۱۳۹۱	عاصمی	جمعیت رشتہ	۱۴۲۰	عزیز	یوسف علیخان	۱۴۴۹	غنیتم	مرزا عظیم بیگ
۱۳۹۲	عاصمی	گفتنامہ رشتہ	۱۴۲۱	عزیز	عبد العزیز	۱۴۵۰	غنیتم	مرزا علی
۱۳۹۳	عاقل	لالہ اکمن لال	۱۴۲۲	عزیز	محمد عبد العزیز	۱۴۵۱	غنیتم	
۱۳۹۴	عاقل	عاقل شاہ	۱۴۲۳	عزیز	مرزا عزیز الدین	۱۴۵۲	عقیل	مرزا وزیر حیدر
۱۳۹۵	عالم		۱۴۲۴	عزیز	یوسف علیخان	۱۴۵۳	علوی	مولوی عبد اللہ خاں
۱۳۹۶	عالی	خواجہ عبد اللہ	۱۴۲۵	عزیز	مبارک سنگھ	۱۴۵۴	علی	اعلیٰ قلی
۱۳۹۷	عالی	مرزا عالی بخت بہادر	۱۴۲۶	عزیز	عزیز الدین	۱۴۵۵	علی	علی محمد خان
۱۳۹۸	عالی	شاہ ابوالمعالی مغفور	۱۴۲۷	عزیز	یوسف علیخان	۱۴۵۶	علی	مرزا محمد علی خان
۱۳۹۹	عالیجاہ		۱۴۲۸	عزیز	شیخ عمر علی	۱۴۵۷	علی	حکیم حیدر علی
۱۴۰۰	عبادت	عابد علی بیگ	۱۴۲۹	عس	برہ الدین	۱۴۵۸	علی	نیر ولایت علی
۱۴۰۱	عباس	میر عباس	۱۴۳۰	عسکر	مسکر علیخان	۱۴۵۹	علی	مولوی امانت علی
۱۴۰۲	عبد	عبد اللہ	۱۴۳۱	عسکری	محمد حسن	۱۴۶۰	علی	میر تقی علی
۱۴۰۳	عبد	غلام ربانی	۱۴۳۲	عشاق		۱۴۶۱	علی	حکیم محمد علی
۱۴۰۴	عبرت	میر ضیاء الدین	۱۴۳۳	عشرت	میر غلام علی	۱۴۶۲	علی	نواب علی بہادر
۱۴۰۵	عبرت	حسن علیخان	۱۴۳۴	عشرت	مرزا اکبر علی	۱۴۶۳	علی احمد	محمد علی احمد خان
۱۴۰۶	عبرت	دولت رام	۱۴۳۵	عشرت	مرزا گل	۱۴۶۴	علیل	نصیر الدین
۱۴۰۷	عبری	اسحاق	۱۴۳۶	عشقی	شاہ رکن الدین	۱۴۶۵	علیم	میر فضل حسین

۱۴۶۶	علیم	علیم الدین	۱۴۸۵	غافل	میر سید محمد	۱۵۱۴	غم	الف خاں
۱۴۶۷	محمد	میر فضل حسین	۱۴۸۶	غافل	میر محمد علی	۱۵۱۵	غم	میر محمد اسماعیل
۱۴۶۸	عمر	عمر خاں	۱۴۸۷	غافل	مولوی عبد الرحیم	۱۵۱۶	غم	علی خاں
۱۴۶۹	عنایت	عنایت علی خاں	۱۴۸۸	غافل	مرزا منگل	۱۵۱۷	غم	ہفتاب سنگھ کالیستہ
۱۴۷۰	عندلیب	ہارگو بند سنگھ	۱۴۸۹	غافل	رائے سنگھ	۱۵۱۸	غموار	محمد علی بیگ
۱۴۷۱	عیار	سید تراب علی	۱۴۹۰	غافل	بختا در سنگھ	۱۵۱۹	تھکین	میر سید علی
۱۴۷۲	عیاش	میر یعقوب علی	۱۴۹۱	غافل	منور خاں	۱۵۲۰	تھکین	عبد القادر خاں
۱۴۷۳	عیاش	خیالی رام	۱۴۹۲	غالب	اسد اللہ خاں	۱۵۲۱	تھکین	میر عبد اللہ
۱۴۷۴	عیاش	غلام جیانی خاں	۱۴۹۳	غالب	نواب اسد اللہ خاں	۱۵۲۲	غنا	غلام محمد خاں
۱۴۷۵	عیاش	سید محمد جعفر	۱۴۹۴	غالب	انور علی	۱۵۲۳	غنی	عبد الغنی
۱۴۷۶	عیاش	شیخ مدار بخش	۱۴۹۵	غالب	بہادر بیگ خاں	۱۵۲۴	غنی	عبد الغنی
۱۴۷۷	عیاش	نواب شہر ارمیرزا	۱۴۹۶	غالب	غالب علی خاں	۱۵۲۵	غنی	مرزا عباس
۱۴۷۸	عیاش	مرزا اکب علی خاں	۱۴۹۷	غالب	مرزا امان علی خاں	۱۵۲۶	غنی	غنی احمد
۱۴۷۹	عیان	غالب علی خاں	۱۴۹۸	غبار	سید علی تقی	۱۵۲۷	غنی	
۱۴۸۰	عیان	مرزا اشم علی	۱۴۹۹	غبار	کھنیا لال	۱۵۲۸	تواص	
۱۴۸۱	عیش	مرزا احمد عسکری	۱۵۰۰	غربت	غلام نبی	۱۵۲۹	"ف"	
۱۴۸۲	عیش	فدا بخش	۱۵۰۱	غربت		۱۵۳۰	فاخر	مرزا جمیل
۱۴۸۳	عیش	مرزا حسین رضا	۱۵۰۲	غریب	نصیر الدین احمد	۱۵۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۱۴۸۴	عیش	میر علی حسین	۱۵۰۳	غریب	میر محمد تقی	۱۵۳۲	فارغ	کھنڈ لال
۱۴۸۵	عیش	حکیم آغا جان	۱۵۰۴	غریب	محمد زماں	۱۵۳۳	فارغ	میر علی حسین
۱۴۸۶	عیش	رائے عزت سنگھ	۱۵۰۵	غریب	غریب اللہ	۱۵۳۴	فارغ	
۱۴۸۷	عیش	نواب محمد مرزا	۱۵۰۶	غضنفر	سید امین سید	۱۵۳۵	فاطر	میر بخش
۱۴۸۸	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی	۱۵۰۷	غضنفر	غضنفر علی خاں	۱۵۳۶	فائر	کریم بخش
۱۴۸۹	عیش	الہی بخش	۱۵۰۸	غفلت	افوند غفلت راپوری	۱۵۳۷	فائر	بختا در سنگھ
۱۴۹۰	عیش	مرزا مستیا	۱۵۰۹	غفور	محمد غفور	۱۵۳۸	فائر	محمد عابد خاں
۱۴۹۱	عیش	جواہر شاد	۱۵۱۰	غلام	راہ گوہر نامہ	۱۵۳۹	فائر	
۱۴۹۲	عیش	طالب علی خاں	۱۵۱۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۱۵۴۰	فائر	
۱۴۹۳	"خ"		۱۵۱۲	غلامی	غلام علی الدین	۱۵۴۱	فائق	عبد القادر بیگ
۱۴۹۴	غازی		۱۵۱۳	غلطان	کریم بخش	۱۵۴۲	فخر	محمد فخر الدین

۱۵۴۳	فخر	میر فتح الدین	۱۵۴۲	فراق	میر حیات اللہ	۱۶۰۰	فرباد	الفات حسین
۱۵۴۴	فخر	مرزا فخر الدین	۱۵۴۳	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۶۰۱	فرباد	مغل بیگ
۱۵۴۵	فدا	مرزا بلند بخت	۱۵۴۴	فراق	پریم کشر	۱۶۰۲	فرباد	لالہ صاحب رتہ
۱۵۴۶	فدا	مرزا سکندر بخت	۱۵۴۵	فرحت	فیض اللہ	۱۶۰۳	فرباد	محمد احتشام الدین
۱۵۴۷	فدا	خواجہ نجم الدین	۱۵۴۶	فرحت	امید علی	۱۶۰۴	فرباد	مرزا منجھو
۱۵۴۸	فدا	سید محمد علی	۱۵۴۷	فرحت	لالہ شانند	۱۶۰۵	فرباد	سکین لال
۱۵۴۹	فدا	میر عبد الصمد	۱۵۴۸	فرحت	فرحت اللہ	۱۶۰۶	فرباد	جعفر علی
۱۵۵۰	فدا	فدا حسین خان	۱۵۴۹	فرحت	کدرا نازقہ	۱۶۰۷	فرباد	حکیم فیضی
۱۵۵۱	فدا	فدا حسین	۱۵۵۰	فرحت	محمد علی خاں	۱۶۰۸	فرباد	حکیم فیضی
۱۵۵۲	فدا	امام الدین	۱۵۵۱	فرحت	بشن پرشاد کا لیسٹہ	۱۶۰۹	فرباد	لوہ پرشاد
۱۵۵۳	فدا	محمد خلف	۱۵۵۲	فرحت	حسین علی	۱۶۱۰	فرباد	محمد جعفر
۱۵۵۴	فدا	لجپی رام	۱۵۵۳	فرخ	پوجے بدی داس	۱۶۱۱	فرباد	فضل مولیٰ خان
۱۵۵۵	فدا	عائبت محمود خان	۱۵۵۴	فرخ	گرامت اللہ خان	۱۶۱۲	فرباد	فضل الرحمن
۱۵۵۶	فدا	فدا حسین خان	۱۵۵۵	فرخ	میر فرخ علی	۱۶۱۳	فرباد	فضل الہی
۱۵۵۷	فدا	میر فدا حسین	۱۵۵۶	فرخ	الوالحسن	۱۶۱۴	فرباد	اشرف علی خان
۱۵۵۸	فدا	غیم بیگ	۱۵۵۷	فرخ	محمد الدین خان	۱۶۱۵	فرباد	میر شمس الدین
۱۵۵۹	فدا	کلندہ لال	۱۵۵۸	فرقت	مرزا الف بیگ	۱۶۱۶	فرباد	ظریف خان
۱۵۶۰	فدا	محمد حسن	۱۵۵۹	فرقت	عطا اللہ خان	۱۶۱۷	فرباد	عباس علی خان
۱۵۶۱	فدا	مرزا محمد علی	۱۵۶۰	فرقت	دبی پرشاد	۱۶۱۸	فرباد	قادر بخش
۱۵۶۲	فدا	لالہ سموک رام	۱۵۶۱	فرقت	وزیر علی	۱۶۱۹	فرباد	سید محی الدین
۱۵۶۳	فدا	میر فضل علی	۱۵۶۲	فرقت	میر روشن علی	۱۶۲۰	فرباد	میر فقیر اللہ
۱۵۶۴	فدا	فدا صاحب	۱۵۶۳	فرقت	میر اکبر علی	۱۶۲۱	فرباد	میر شمس الدین
۱۵۶۵	فدا	محمد فدا	۱۵۶۴	فرقت	خواجہ غلام مصطفیٰ	۱۶۲۲	فرباد	غایت اللہ
۱۵۶۶	فدا	میر محمد حسن	۱۵۶۵	فرقت	محمد عمر سلطان	۱۶۲۳	فرباد	فتح علی خان
۱۵۶۷	فدا	یسین بیگ	۱۵۶۶	فرقت	نور الدین خان	۱۶۲۴	فرباد	حکیم علی محمد
۱۵۶۸	فدا	کیقبا و جنگ	۱۵۶۷	فرقت	علیت علی خان	۱۶۲۵	فرباد	مرزا تمن
۱۵۶۹	فدا	حسین علی خان	۱۵۶۸	فرقت	خدا بخش	۱۶۲۶	فرباد	قطب علی بیگ
۱۵۷۰	فدا	میر تقی علی خان	۱۵۶۹	فرقت	میر علی	۱۶۲۷	فرباد	میر حسین
۱۵۷۱	فدا	نثار اللہ خان	۱۵۷۰	فرقت	الفات حسین	۱۶۲۸	فرباد	

۱۶۲۹	تنگ	میر بہادر علی	۱۵۵۸	قاسم	قاسم علیخان	۱۶۸۷	قر	محمد قمر الدین خاں
۱۶۳۰	فنا	شیخ باقر	۱۵۵۹	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۸۸	قر	سید محمد ولی خاں
۱۶۳۱	فنا	شیخ بابر	۱۵۶۰	قاسم	سید قاسم علیخان	۱۶۸۹	قر	محمد اسماعیل
۱۶۳۲	فوق	میر	۱۵۶۱	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۰	قر	مرزا قمر مالح
۱۶۳۳	فوق	عبدالعزیز	۱۵۶۲	قاسم	ابوالقاسم	۱۶۹۱	قر	نواب خاں
۱۶۳۴	فوق	نظیر احمد	۱۵۶۳	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۲	قر	مرزا باقر حسین
۱۶۳۵	فوق	میر بادشاہ	۱۵۶۴	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۹۳	قر	جعفر علی
۱۶۳۶	مہم	وارث علیخان	۱۵۶۵	قاسم	یر قدرت اللہ خاں	۱۶۹۴	قر	قمر الدین
۱۶۳۷	مہم	سند لال	۱۵۶۶	قاصر	بہر علی بیگ	۱۶۹۵	قر	قمر الدین خاں
۱۶۳۸	قبضی	دیانہ حسین	۱۵۶۷	قاصر	سید خوب اللہ	۱۶۹۶	قر	محمد جعفر علیخان
۱۶۳۹	نفاض	سعید الدین	۱۵۶۸	قاصر	مقصود علی	۱۶۹۷	قناعت	مرزا محمد بیگ
۱۶۴۰	فیاض	میر حسن الدین	۱۵۶۹	قاضی	شیخ قادر بخش	۱۶۹۸	قناعت	نصیر الدین
۱۶۴۱	فیض	مناجیہ اللہ	۱۵۷۰	قاضی	قاضی عبد الفتاح	۱۶۹۹	قوت	احمد علی
۱۶۴۲	فیض	فتح علی خاں	۱۵۷۱	قائل	سید علی خان	۱۷۰۰	قوس	محبوب علی
۱۶۴۳	فیض	حکیم علی محمد	۱۵۷۲	قائل	مولوی فصیح اللہ	۱۷۰۱	قوس	سید محمد رضا
۱۶۴۴	فیض	کریم بخش	۱۵۷۳	قائم	قائم علی	۱۷۰۲	قیس	میر عباس علی
۱۶۴۵	فیض	میر فیض علی	۱۵۷۴	قائم	محمد قیام الدین	۱۷۰۳	قیس	عبدالمجلی
۱۶۴۶	فیض	جعفر حسن خاں	۱۵۷۵	قبول	مہدی علیخان	۱۷۰۴	قیس	سید مرزا علی
۱۶۴۷	فیض	احسان علی خاں	۱۷۷۶	قریان	میر قریان علی	۱۷۰۵	قیس	محمد عنایت اللہ
۱۶۴۸	ق	ق	۱۷۷۷	قرین	احمد علی بیگ	۱۷۰۶	قیس	احمد علی بیگ
۱۶۴۹	قابل	علی بخش	۱۷۷۸	قسمت	نواب حسن الدولہ	۱۷۰۷	قیس	محمد صدیق
۱۶۵۰	قادر	عبد القادر	۱۷۷۹	قلق	اسد اللہ	۱۷۰۸	قیس	ہادی علیخان
۱۶۵۱	قادر	قادر بخش	۱۷۸۰	قلق	حکیم غلام مولا	۱۷۰۹	قیس	سکرم علی
۱۶۵۲	قادر	سرفراز علی	۱۷۸۱	قلق	امجد علی	۱۷۱۰	قیسی	باقر علی
۱۶۵۳	قادر	مرزا قادر خٹک	۱۷۸۲	قلق	سلطان خاں	۱۷۱۱	قیمر	مرزا علی حسن
۱۶۵۴	قادر	سید قادر بخش	۱۷۸۳	قلند	شاہ قلندر	۱۷۱۲	قیمر	محمد خورشید
۱۶۵۵	قادر	شیخ قادر حسین	۱۷۸۴	قر	غلام حسین	۱۷۱۳	قیمر	فدا بخش
۱۶۵۶	قاری	قاری علی احمد	۱۷۸۵	قر	قمر الدین	۱۷۱۴	قیمر	امین الدین
۱۶۵۷	قاسم	آغا محمد	۱۷۸۶	قر	قمر الدین	۱۷۱۵	قیمر	امین الدین

۱۷۱۶	کاشف	کاشف علی	۱۷۳۶	کفایت	کفایت اللہ خان	۱۷۷۳	گوا	ولایت علی
۱۷۱۸	کاشف	سید محمد حسین خان	۱۷۳۷	کلیف	میر محمد حسین	۱۷۷۶	گہر	قہر محمد خان
۱۷۱۹	کاظم	کاظم علی	۱۷۳۸	کلیف	کلیف اللہ	۱۷۷۷	ل	خورشید علی خان
۱۷۲۰	کاظم	محمد کاظم	۱۷۳۹	کمال	کمال الدین حسین	۱۷۷۸	لائق	میر لائق علی
۱۷۲۱	کافر	سید علی نقی	۱۷۵۰	کنور	ابو دین پاشا بہادر	۱۷۷۹	لسان	میر حکیم اللہ احمد
۱۷۲۲	کافی	کفایت علی	۱۷۵۱	کنور	کنور علی دینی سنگہ	۱۷۸۰	لطافت	سید حسن
۱۷۲۳	کافر	محمد رضا	۱۷۵۲	کوثر	مرزا احمدی	۱۷۸۱	لطف	مرزا علی
۱۷۲۴	کامل	ناصر الدین	۱۷۵۳	کوثر	آغا غلام علی	۱۷۸۲	لطف	لطف علی خان
۱۷۲۵	کامل	جمال الدین	۱۷۵۴	کوچک	وجہ الدین	۱۷۸۳	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۲۶	کامل	غلام کبریا	۱۷۵۵	کوچک	غلام حسین	۱۷۸۴	لطیف	میر لطیف علی
۱۷۲۷	کامل	شیخ احمد علی	۱۷۵۶	کیف	فضل احمد	۱۷۸۵	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۲۸	کامل	سید احمد جان	۱۷۵۷	کیوان	شیخ بدین بکراہی	۱۷۸۶	لطیف	دولت سنگہ
۱۷۲۹	کامل	باقی علی خان	۱۷۵۸	کیوان	علی حسین	۱۷۸۷	لطیف	فیو سہائے
۱۷۳۰	کامل	شہا کداس	۱۷۵۹	کیوان	سید فتح علی	۱۷۸۸	لطیف	عبد الحق
۱۷۳۱	کامل	کامل بیگ	۱۷۶۰	گ		۱۷۸۹	کنت	محمد بشیر خان
۱۷۳۲	کامل	محمد رشید حسن	۱۷۶۱	گرداب	رام چرن	۱۷۹۰	لعن	لعن
۱۷۳۳	کادوش	میر محمد کتاب خان	۱۷۶۲	گرفتار	سید بیگ	۱۷۹۱	یشی	لالہ پاشا
۱۷۳۴	کادوش	ادوہ علی	۱۷۶۳	گرم	ناظر علی خان	۱۷۹۲	م	
۱۷۳۵	کابش	ہدایت علی	۱۷۶۴	گرم	حیدر علی بیگ	۱۷۹۳	ماہ	عنایت علی بیگ
۱۷۳۶	کبیر	کبیر علی	۱۷۶۵	گریان	محمد حسین	۱۷۹۴	ماہ	امداد علی خان
۱۷۳۷	کرکنت	کرانت اللہ	۱۷۶۶	گریان	میر حسام الدین	۱۷۹۵	ماہر	محمد امیر
۱۷۳۸	گرم	غلام فدا سن	۱۷۶۷	گریان	مرزا علی احمد	۱۷۹۶	ماہر	فخر الدین خان
۱۷۳۹	گرم	گرم حسین رضا	۱۷۶۸	گستاخ	مرزا علی	۱۷۹۷	ماہر	مرزا جمیعت شاہ
۱۷۴۰	گرم	گرم خان	۱۷۶۹	گستاخ	مرزا لطیف	۱۷۹۸	مائل	میر محمدی
۱۷۴۱	کریم	کریم اللہ خان	۱۷۷۰	گلشن	رائے دھولج	۱۷۹۹	مائل	صادق علی
۱۷۴۲	گشتہ	بنی بخش	۱۷۷۱	گلمان	نظر علی خان	۱۸۰۰	مائل	قادر بیگ
۱۷۴۳	کشش	میر فدا علی	۱۷۷۲	گوہر	احمد علی خان	۱۸۰۱	مائل	میر ہدایت علی
۱۷۴۴	کشن	بیالوش چندر گھوسٹ	۱۷۷۳	گوا	حیات اللہ	۱۸۰۲	مائل	محمد یار بیگ

۱۸۰۲	مائل	سید کاظم علی	۱۸۳۲	مجنوں	۱۸۶۱	محسن	محمد محسن
۱۸۰۳	مائل	لالہ شاد	۱۸۳۳	مجیب	۱۸۶۲	محسن	محمد محسن
۱۸۰۵	مبارک	سید مبارک علی	۱۸۳۴	مجیب	۱۸۶۳	محشر	عبد اللہ خان
۱۸۰۶	مبارک	مبارک حسین خان	۱۸۳۵	عجب	۱۸۶۴	محشر	اکرام اللہ خان
۱۸۰۷	سبٹلا	لالہ چند سہائے	۱۸۳۶	عجب	۱۸۶۵	محشر	مرزا علی تقی
۱۸۰۸	سبٹلا	مردان علی خان	۱۸۳۷	عجب	۱۸۶۶	محمود	محمود شاد
۱۸۰۹	سبٹلا		۱۸۳۸	محبت	۱۸۶۷	محمود	مرزا جان
۱۸۱۰	بیتج	لالہ ملوک چند	۱۸۳۹	محبت	۱۸۶۸	محمود	محمود علی خان
۱۸۱۱	مین	حافظ غلام دستگیر	۱۸۴۰	محبت	۱۸۶۹	محبت	حسین علی بیگ
۱۸۱۲	مستی	میر مستقی	۱۸۴۱	محبت	۱۸۷۰	محمود	فیض الدین
۱۸۱۳	مستین	محمد حسین	۱۸۴۲	محبت	۱۸۷۱	محمود	حسین علی خان
۱۸۱۴	مستین	بہادر علی	۱۸۴۳	محبوب	۱۸۷۲	محمود	غلیظ اللہ
۱۸۱۵	مستین	سید ولایت حسین	۱۸۴۴	محرم	۱۸۷۳	محمود	غلام حسن خان
۱۸۱۶	مشتب	فدائے علی	۱۸۴۵	محترم	۱۸۷۴	محمودی	میر باسط علی
۱۸۱۷	مجبور	حن رسا	۱۸۴۶	محمود	۱۸۷۵	محمودی	محمد بیگ
۱۸۱۸	مجبور	مرزا غلام چند بیگ	۱۸۴۷	محمود	۱۸۷۶	مختار	غلام نبی خان
۱۸۱۹	مجبور	لالہ گوری شکر	۱۸۴۸	محمود	۱۸۷۷	محمود	
۱۸۲۰	مجرور	محمد	۱۸۴۹	محمزون	۱۸۷۸	مخلص	میر محمد حسن
۱۸۲۱	مجرور	میر فتح علی	۱۸۵۰	محمزون	۱۸۷۹	مخلص	آمنہ رام
۱۸۲۲	مجرور	رحمت اللہ	۱۸۵۱	محمزون	۱۸۸۰	مخلص	مخلص علی خان
۱۸۲۳	مجرور	نیر ہندی حسین	۱۸۵۲	محمزون	۱۸۸۱	مخلص	میر باقر
۱۸۲۴	مجرور	مولوی حمید الدینی	۱۸۵۳	محمزون	۱۸۸۲	مخلص	بدیع الزمان خان
۱۸۲۵	مجرور	کشن چند	۱۸۵۴	محمزون	۱۸۸۳	مخلص	مرزا کلب حسن خان
۱۸۲۶	مجرور	دزگاہ مرشد	۱۸۵۵	محمزون	۱۸۸۴	مخلص	محمد حسین خان
۱۸۲۷	مجنوں	انعام حسن	۱۸۵۶	محمزون	۱۸۸۵	محمود	محمد جعفر
۱۸۲۸	مجنوں	حمایت علی	۱۸۵۷	محسن	۱۸۸۶	محمود	غلام حسین
۱۸۲۹	مجنوں	محمد حسین	۱۸۵۸	محسن	۱۸۸۷	محمود	سید مظہر علی
۱۸۳۰	مجنوں	خسکر دال	۱۸۵۹	محسن	۱۸۸۸	محمود	راحد علی
۱۸۳۱	مجنوں		۱۸۶۰	محسن	۱۸۸۹	محمود	قبول احمد

محمد احسان	نخیر	۱۸۹۰	است	۱۹۱۹	اشرف علی	۱۹۴۸	مشتاق	لالہ بہاری لال
محمد صادق	مداح	۱۸۹۱	مداح	۱۹۲۰	میر فضل علی	۱۹۴۹	مشتاق	کریم خان
سید امیر الدین	مدیر	۱۹۹۱	مداح	۱۹۲۱	عالم علی خان	۱۹۵۰	مشتاق	محمد واصل
	مدحت	۱۸۱۲	مدحت	۱۹۲۲	یاد علی خان	۱۹۵۱	مشتاق	تاج الدین
نبی جان	مدہوش	۱۸۹۴	مرت	۱۹۲۳	شیخ رحمت علی	۱۹۵۲	مشتاق	عبد اللہ خان
محمد حسن	مدتب	۱۸۹۵	مرت	۱۹۲۴	شکر نامہ	۱۹۵۳	مشتاق	میر سالار بخش
مراد شاہ	مراد	۱۸۹۶	مرت	۱۹۲۵	وزیر علی	۱۹۵۴	مشتاق	محمد علی خان
مراد شاہ	مراد	۱۸۱۷	مرور	۱۹۲۶	غلام حسین خان	۱۹۵۵	مشتر	مولوی احمد حسین
عبد الشکور	مرجبا	۱۸۱۸	مرور	۱۹۲۷	سید نور شہد عالم	۱۹۵۶	مشفق	شیخ محمد خان
محمد یار بیگ	مرحوم	۱۸۹۱	مرور	۱۹۲۸	پیر بخش	۱۹۵۷	مشفق	مرزا احمد بیگ
میر فضل اللہ	مرزا	۱۹۰۰	مرور	۱۹۲۹	مرزا سنگی بیگ	۱۹۵۸	مشفق	راجہ جاز بخش
آغا مرزا	مرزا	۱۹۰۱	مرور	۱۹۳۰	ترف الدین احمد	۱۹۵۹	مشک	محمد حسن خان
مرزا ہدایت اللہ	مرزا	۱۹۰۲	مرور	۱۹۳۱	سید محمد علی	۱۹۶۰	مشکل	شیخ امین الدین
مرزا علی رضا	مرزا	۱۹۰۳	مسکین	۱۹۳۲	سید عبدالواحد خان	۱۹۶۱	مشہدی	مرزا احمد علی
مرزا جہانگیر بیگ	مرزا	۱۹۰۴	مسلل	۱۹۳۳	وزیر علی	۱۹۶۲	مشہور	پندت رادھا کشن
نواب محمد خان	مرزا	۱۹۰۵	مسلم	۱۹۳۴	میر نذر علی	۱۹۶۳	مشہور	
مرزا حسین بخش	مرزا	۱۹۰۶	مسیح	۱۹۳۵	سیان کراتی	۱۹۶۴	مشیر	قطب الدین
مرزا جان بیگ	مرزا	۱۹۰۷	مسیح	۱۹۳۶	میرا شتم علی	۱۹۶۵	مصاحب	صاحب رام
مرزا علی	مرزا	۱۹۰۸	مسیح	۱۹۳۷	نجیم محمد علی	۱۹۶۶	معصی	غلام محمدانی
	مرزا	۱۹۰۹	مسیح	۱۹۳۸	مسیح اللہ خان	۱۹۶۷	مصدر	حکیم میرا شتم اللہ
محمد علی جان	مرزائی	۱۹۱۰	مسیح	۱۹۳۹	مسیح اللہ خان	۱۹۶۸	معروف	بہادر خان
میر یار خان	مروت	۱۹۱۱	مسیح	۱۹۴۰	محمد علی خان	۱۹۶۹	معیت	قطب الدین
باس کراں	مروت	۱۹۱۲	مسیح	۱۹۴۱	مرزا ہمایون	۱۹۷۰	مضطر	سر دارموا
صغیر علی	مروت	۱۹۱۲	مشتاق	۱۹۴۲	مشتاق حسین	۱۹۷۱	مضطر	کنہیا لال
قاسم علی	مروت	۱۹۱۳	مشتاق	۱۹۴۳	میر حسن	۱۹۷۲	مضطر	مرزا خسر و شکوہ
مرزا علی رضا	مرزا	۱۹۱۵	مشتاق	۱۹۴۴	مختار احمد	۱۹۷۳	مضطر	کنور حسین
جانکی پر شاہ	مرزنج	۱۹۱۶	مشتاق	۱۹۴۵	غلام علی	۱۹۷۴	مضطر	محمد اسد اللہ
میر حسین خان	مرید	۱۹۱۷	مشتاق	۱۹۴۶	میر ابو القاسم	۱۹۷۵	مضطر	زوالفقار علی
شاہ محمد مرعل	مرزل	۱۹۱۸	مشتاق	۱۹۴۷	لالہ بہاری لال	۱۹۷۶	مضطر	منظر علی خان

۱۹۷۷	مفطر	عبدالمکرم	۲۰۰۶	مفتون	کریم بخش	۲۰۳۶	ملو	میر نظام الدین
۱۹۷۸	مفطر	لالہ ربیعہ پرشار	۲۰۰۷	مفتون	عبد الرحیم	۲۰۳۷	منون	میر امانت علی
۱۹۷۹	مفطر	رام نرائن	۲۰۰۸	مفتون	سید محمد رضا	۲۰۳۸	منون	میر قمر الدین
۱۹۸۰	مفطر	اسد علی خاں	۲۰۰۹	مفتون	پلجمی زائن	۲۰۳۹	منعت	نور الاسلام
۱۹۸۱	مفطر	علی بخش	۲۰۱۰	مفتون	لالہ رگھو بردیا ل	۲۰۴۰	منظر	خواجہ بخش اللہ
۱۹۸۲	مفطر	مرزا سنگین	۲۰۱۱	مفتون	کاظم علی	۲۰۴۱	منظر	میاں جان خاں
۱۹۸۳	مفطر	خلیل احمد	۲۰۱۲	مفتون	بدر الدین	۲۰۴۲	منظر	امام الدین
۱۹۸۴	مفطر	مرزا علی بیگ	۲۰۱۳	مفتون	قادر بخش	۲۰۴۳	منظم	باقری علی خاں
۱۹۸۵	مفطر	محمد حاجی	۲۰۱۴	مفتون	سید یار علی	۲۰۴۴	منش	محمد سیٹا بیگ
۱۹۸۶	مفطر	دکڑا پرشاد	۲۰۱۵	مفتون	آگستین ڈی سوا	۲۰۴۵	منور	اسد اللہ
۱۹۸۷	مفتون	ثرف الدین	۲۰۱۶	مفتون	حب علی	۲۰۴۶	منشی	میر محمد حسین
۱۹۸۸	مفتون		۲۰۱۷	مقبول	سید مقبول عالم	۲۰۴۷	منشی	غلام احمد
۱۹۸۹	منظر	منظر علی خاں	۲۰۱۸	مقبول	مقبول نبی	۲۰۴۸	منشی	مولچند کالیٹھ
۱۹۹۰	منظر	منظر علی خاں	۲۰۱۹	مقبول	ابراہیم بیگ	۲۰۴۹	منشی	عجائب رک
۱۹۹۱	منظر	مرزا ظفر	۲۰۲۰	مقبول	سید خاں	۲۰۵۰	منصف	مرزا احمد بخش
۱۹۹۲	منظر	غلام حسین	۲۰۲۱	مقبور	میر محمد ابراہیم	۲۰۵۱	منصف	منصف علی خاں
۱۹۹۳	منظر	مرزا جان جانان	۲۰۲۲	مقبور	مرزا احمد علی	۲۰۵۲	منظور	آقرین الدین خاں
۱۹۹۴	منظر	منظر حسین	۲۰۲۳	مقبور	مقبور عالم	۲۰۵۳	منظور	بابو خاں
۱۹۹۵	منظر	محمد رضا	۲۰۲۴	مقبور	مقبور بیگ	۲۰۵۴	منظور	سید فدی علی
۱۹۹۶	مقبور	الہی بخش خاں	۲۰۲۵	مقیم	محمد تقیم	۲۰۵۵	منعم	مکتد لال
۱۹۹۷	معزز	سید محمد علی	۲۰۲۶	مطل	محمد رضا خاں	۲۰۵۶	منعم	موہن لال
۱۹۹۸	معزز	میر عزیز الدین	۲۰۲۷	مطل	بابو بک ناث	۲۰۵۷	منعم	مولوی شیر علی
۱۹۹۹	معظم	معظم خاں	۲۰۲۸	مقبول	لالہ حبیبہ رائے	۲۰۵۸	منعم	نور الحق
۲۰۰۰	مقبول		۲۰۲۹	ملو	محمد یار	۲۰۵۹	منعم	منعم الحسن
۲۰۰۱	معین	معین الدین	۲۰۳۰	ممتاز	سید میاں	۲۰۶۰	منعم	سید منور علی
۲۰۰۲	معین	معین الدین خاں	۲۰۳۱	ممتاز	محمد حسین علی خاں	۲۰۶۱	منعم	نظام الدین
۲۰۰۳	مغل	مغل علی	۲۰۳۲	ممتاز	مرزا قاسم علی	۲۰۶۲	منیر	آفتاب
۲۰۰۴	مقبور	لالہ رام حسن	۲۰۳۳	ممتاز	حافظ فضل	۲۰۶۳	منیر	خواجہ آفتاب
۲۰۰۵	مقبور	میر مشیت علی	۲۰۳۴	ممتاز	نور احمد	۲۰۶۴	منیر	وجیبہ الدین

۲۰۶۵	میر	سید اسماعیل حسین	۲۰۹۴	چتر	عبد اللہ خان	۳۰۲۳	ناطق	شیخ احمد شاہ
۲۰۶۶	مواج	عبد الرحمن	۲۰۹۵	چتر	سید آغا علی خان	۳۰۲۴	ناطق	مرزا احمد
۲۰۶۷	موج	غلام بخش	۲۰۹۶	چتر	مقصود خان	۳۰۲۵	ناطق	لالہ جگتا مکھ
۲۰۶۸	موج	میر کاظم حسین	۲۰۹۷	چتر	مرزا حاتم علی	۳۰۲۶	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۶۹	موج	قادر علی	۲۰۹۸	ہفت	مرزا علی	۳۰۲۷	ناطق	یوسف علی خان
۲۰۷۰	موج	موجی رام	۲۰۹۹	میر	میر محمد تقی	۳۰۲۸	ناطق	میر بیچے
۲۰۷۱	موزوں	میر نواب	۳۰۰۰	میران	میر عسکری	۳۰۲۹	ناطق	درگاہ شاد
۲۰۷۲	موزوں	میر فرزند علی	۲۰۰۱	میوش	شیوہاٹے	۳۰۳۰	ناطق	شیخ غلام یسین
۲۰۷۳	موزوں	ہزارچہ رام زان	۲۰۰۲	ن	محمد شاہ	۳۰۳۱	ناطق	کامتا پر شاد
۲۰۷۴	موزوں	محمد قادر بخش	۲۰۰۳	ناجی	مولوی محمد بخش	۳۰۳۲	ناطق	میر کاظم علی
۲۰۷۵	موزوں	چتر سنگ کاٹھ	۲۰۰۴	نادان	گل سنگ	۳۰۳۳	ناطق	شیوہاٹے
۲۰۷۶	مومن	محمد مومن خان	۳۰۰۵	نادر	میر محمد سارف	۳۰۳۴	ناطق	مرزا علی
۲۰۷۷	مونس	برسعدت علی	۳۰۰۶	نادر	سید آغا	۳۰۳۵	ناطق	میر احمد علی
۲۰۷۸	مونس	میر نواب	۳۰۰۷	نادر	احمد حسین خان	۳۰۳۶	ناطق	میر وارث علی
۲۰۷۹	مہاراج	راجہ سلس رے	۳۰۰۸	نادر	سید نجم الدین حسین	۳۰۳۷	ناطق	نور علی بیگ
۲۰۸۰	مہور	مہور خان	۳۰۰۹	نادر	رجب حسین خان	۳۰۳۸	ناطق	محمد عسکری
۲۰۸۱	مہور	محمد صد الدین	۳۰۱۰	نادر	مرزا علی بیگ	۳۰۳۹	ناطق	محمد جان
۲۰۸۲	مہور	شیوہاٹے	۳۰۱۱	نادر	امام بخش	۳۰۴۰	ناطق	علی محمد خان
۲۰۸۳	مہور	شیخ محمد بخش	۳۰۱۲	نادر	سید ناصر نواب	۳۰۴۱	ناطق	آغا حسن
۲۰۸۴	مہور	ہدایت علی	۳۰۱۳	نادر	محمد علی بیگ	۳۰۴۲	ناطق	لالہ مستحق لال
۲۰۸۵	مہور	غلام حسین خان	۳۰۱۴	نادر	محمد علی بیگ	۳۰۴۳	ناطق	رجب علی بیگ
۲۰۸۶	مہوری	محمد علی خان	۳۰۱۵	ناصر	سعدت خان	۳۰۴۴	ناطق	احسام الدین
۲۰۸۷	مہوری	محمد علی خان	۳۰۱۶	ناصر	نواب ناصر جنگ	۳۰۴۵	ناطق	عباس علی
۲۰۸۸	مہوری	مرزا محمدی	۳۰۱۷	ناصر	میر ناصر علی	۳۰۴۶	ناطق	عجوب بخش
۲۰۸۹	مہوری	محمد علی خان	۳۰۱۸	ناصر	ابو محمد	۳۰۴۷	ناطق	صداسکھ
۲۰۹۰	مہر	رجب علی بیگ	۳۰۱۹	ناصر				
۲۰۹۱	مہر	محمد عمر	۳۰۲۰	ناصر				
۲۰۹۲	مہر	میر محمد علی	۳۰۲۱	ناصر				
۲۰۹۳	مہر	محمد چند	۳۰۲۲	ناصر				

لے نازیں مرزا علی بیگ کا نام سہوکتیت سے رو گیا ہے

۲۰۵۳	نثار	نثار علی	۲۱۸۱	ندیم	مرزا احمد علی بیگ	۲۲۱۰	نصیر	میر ناصر علی
۲۰۵۴	نثار	میر عبدالرسول	۲۱۸۲	ندیم	محمد شفیع	۲۲۱۱	نصیر	نصیر الدین
۲۰۵۵	نثار	میر افضل علی	۲۱۸۳	نزار	سید قاسم علی	۲۲۱۲	نصیر	ارجن سنگھ
۲۰۵۶	نثار	سید کلب علی	۲۱۸۴	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۲۱۳	نصیر	محمد نصیر
۲۰۵۷	نجات	سید زین العابدین	۲۱۸۵	نزهت	برہان الدین	۲۲۱۴	نصیر	مقصود احمد
۲۰۵۸	نجات		۲۱۸۶	نزهت	ربیع الدرجات	۲۲۱۵	نظام	غازی الدین خان
۲۰۵۹	نجات	شیخ حسن رضا	۲۱۸۷	نزهت	مرزا الہ جند	۲۲۱۶	نظام	نظام شاہ
۲۰۶۰	نجات	شکر سروب	۲۱۸۸	نزهت	مرزا اکرامت اللہ	۲۲۱۷	نظامی	شیخ نظام الدین
۲۰۶۱	نجد	مرزا محمد عباس	۲۱۸۹	نزهت	لارام سروب	۲۲۱۸	نظر	مرزا علی
۲۰۶۲	نجف	میر نجف علی	۲۱۹۰	نسلخ		۲۲۱۹	نظمی	میر منیر الدین
۲۰۶۳	نجم	سید شرف علی	۲۱۹۱	نسبت	میر احمد علی	۲۲۲۰	نظیر	گینت رستے
۲۰۶۴	نجم	میر نجم الدین	۲۱۹۲	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۱	نظیر	نظیر محمد خاں
۲۰۶۵	نجم	محمد رضا خان	۲۱۹۳	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۲	نظیر	ولی محمد
۲۰۶۶	نجم	انعام اللہ	۲۱۹۴	نسیم	محمد حسین علی	۲۲۲۳	نظیر	
۲۰۶۷	نجم	میر نجم الدین علیخان	۲۱۹۵	نسیم	گلزار علی	۲۲۲۴	نعت	شیخ عبدالحی
۲۰۶۸	نجم	میر نجم الدین احمد	۲۱۹۶	نسیم	دیا شکر و پندت	۲۲۲۵	نعت	نعت اللہ خاں
۲۰۶۹	نجم	نجم الدین	۲۱۹۷	نسیم	مرزا راجہ کدوانہ	۲۲۲۶	نعم	شیخ محمد نعیم
۲۰۷۰	نجیب	میر بہادر علی	۲۱۹۸	نسیم	پندت برناتھ	۲۲۲۷	نعم	نذاحسین خاں
۲۰۷۱	نجیف	حق وردی خاں	۲۱۹۹	نسیم	اصغر علی خاں	۲۲۲۸	نعم	میر امجد علی
۲۰۷۲	نجیف	سید برکت علی	۲۲۰۰	نسیم	محمد یعقوب	۲۲۲۹	نفس	دلاور خاں
۲۰۷۳	نجیف	مہدی علیخان بہادر	۲۲۰۱	نشاط	میرن شاہ	۲۲۳۰	نقی	نقی علی خاں
۲۰۷۴	نجیف	محمد عومن علی	۲۲۰۲	نشاط	مولوی الہی بخش	۲۲۳۱	نقی	علی نقی خاں
۲۱۷۵	نذا	مبین الدین	۲۲۰۳	نشاط	الہری سنگھ کالیٹھ	۲۲۳۲	نقی	سید علی نقی
۲۱۷۶	نددت	عابد علی	۲۲۰۴	نشاط	لالا جود ہیا پشاد	۲۲۳۳	نگہت	نیاز علی بیگ
۲۱۷۷	ندرت	مرزا مغلی	۲۲۰۵	نشرت	میر امداد حسین	۲۲۳۴	نگہت	غلام احمد
۲۱۷۸	ندیم	مرزا علی	۲۲۰۶	نصرت	لاکڑ بند رائے	۲۲۳۵	نگین	مرزا محمد جان
۲۱۷۹	ندیم	سید محمد عسکری	۲۲۰۷	نصرت	غلام نبی خاں	۲۲۳۶	نمود	مرزا محمد اسماعیل
۲۱۸۰	ندیم	شیخ علی قلی	۲۲۰۸	نصیر	نصیر الدین	۲۲۳۷	نمود	میر مہدی
		سید پیانے	۲۲۰۹	نصیر	شاہ نصیر الدین	۲۲۳۸	نمود	میر محمد حسین خاں

۲۲۳۹	نوا	قدت اللہ	۲۲۹۸	اصل	دوگارشاد	۲۲۹۷	وحید	سرفراز علیخان
۲۲۴۰	نوا	ظہور اللہ خاں	۲۲۹۹	اصل	محمد واصل	۲۲۹۸	وحید	وحید الدین
۲۲۴۱	نواب	میر نعیم الدین	۲۲۷۰	واعظ	الہی بخش	۲۲۹۹	وزیر	وزیر علیخان
۲۲۴۲	نواب	نواب نصر اللہ خاں	۲۲۷۱	واقف	واقف شاہ	۲۲۷۰	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۳	نوازش	نوازش علیخان	۲۲۷۲	واقف	مرزا قوام شاہ بیدار	۲۲۷۰	وزیر	سید وزیر علی
۲۲۴۴	نوازش	نوازش علیخان	۲۲۷۳	والہ	رحمت خاں	۲۲۷۱	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۲۲۴۵	نور	میر وزیر علی	۲۲۷۴	والہ	میر مبارک علی	۲۲۷۲	وزیر	میر پرورش علی
۲۲۴۶	نور	نادر حسین	۲۲۷۵	والہ	محمد خان ملازم	۲۲۷۳	وزیر	وزیر علیخان
۲۲۴۷	نور		۲۲۷۶	والہ		۲۲۷۴	وزیر	وزیر علیخان
۲۲۴۸	نور	محمد نور الحسن	۲۲۷۷	والی	محمد والی	۲۲۷۵	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۹	نور	مصباح حیدر	۲۲۷۸	وجاہت	احمد علیخان	۲۲۷۶	وسعت	مستقیم خان
۲۲۵۰	نور حق	محمد جمیل	۲۲۷۹	وجہہ	میر غلام علی	۲۲۷۷	وصال	نصر اللہ خاں
۲۲۵۱	نیاز	میر محمد سعید	۲۲۸۰	وجہہ	وجہہ الدین	۲۲۷۸	وصف	شاہ منور علی
۲۲۵۲	نیاز	میر محمد علی	۲۲۸۱	وحدت	جمیت رائے کالیستہ	۲۲۷۹	وصف	میر محمد علی
۲۲۵۳	نیاز	نیاز احمد	۲۲۸۲	وحدت	محمد علی	۲۲۸۰	وصف	بنی مادھو
۲۲۵۴	نیاز	عبدالرسول	۲۲۸۳	وحشت	میر ابو الحسن	۲۲۸۱	وصل	محمد مظہر
۲۲۵۵	نیاز	لالہ راجہ رام	۲۲۸۴	وحشت	باقی علی خان	۲۲۸۲	وصل	میر احمد علی
۲۲۵۶	نیاز	محمد نیاز علی	۲۲۸۵	وحشت	میر بہادر علی	۲۲۸۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۲۵۷	نیر	مرزا حسن عسکری	۲۲۸۶	وحشت	یوسف علی	۲۲۸۴	وصل	محمد علی خان
۲۲۵۸	نیر رضا	نیر رضا	۲۲۸۷	وحشت	احمد بیگ	۲۲۸۵	وصل	میر کرار حسین
۲۲۵۹	واجد	واجد علی خان	۲۲۸۸	وحشت	محمد دم بخش	۲۲۸۶	وصی	شاہ وصی احمد
۲۲۶۰	واجد	عبدالواحد	۲۲۸۹	وحشت	میر غلام علیخان	۲۲۸۷	وفا	لالہ نول ملے
۲۲۶۱	وارث	طارث علی بیگ	۲۲۹۰	وحشت	سید حبیب احمد	۲۲۸۸	وفا	لالہ فخر اللہ
۲۲۶۲	وارث	وارث الدین	۲۲۹۱	وحشت	کبیر الدین	۲۲۸۹	وفا	مرزا عبد العلی
۲۲۶۳	وارث	شاہ محمد وارث	۲۲۹۲	وحشت	رشید البنی	۲۲۹۰	وفا	مرزا قادر ابجت
۲۲۶۴	وارفتہ	شیر علیخان	۲۲۹۳	وحشی	محمد بخش	۲۲۹۱	وفا	میر حیدر علی
۲۲۶۵	واصف	احمد حسین	۲۲۹۴	وحید	محمد عبدالرؤف	۲۲۹۲	وفا	محمد علیخان
۲۲۶۶	واصف	حسن بخش خاں	۲۲۹۵	وحید	میر ہادی	۲۲۹۳	ولا	مظہر علیخان
۲۲۶۷	واصف	محمد یعقوب	۲۲۹۶	وحید	وحید الدین	۲۲۹۴	ولا	محمد مراد خان

۲۳۳۵	ولایت	مرزا ولایت علی	۲۳۵۳	سید احمد حسین	۲۳۸۳	یاور	اداد علی
۲۳۳۶	ولایت	ولایت شاہ	۲۳۵۵	اخوند ہمت	۲۳۸۴	یمنی	یحییٰ خاں
۲۳۳۷	ولایت	ولایت علی خاں	۲۳۵۶	سید ہمت علی	۲۳۸۵	یلین	عبد الستار
۲۳۳۸	ولی	مرزا احمد ولی	۲۳۵۷	لالہ اندرس	۲۳۸۶	یعقوب	نیر یعقوب علی
۲۳۳۹	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۳۵۸	عبد اللہ خاں	۲۳۸۷	یقین	انعام اللہ خاں
۲۳۴۰	ولی	محمد رفیق	۲۳۵۹	میر محفوظ علی	۲۳۸۸	یقین	سید محمد حسین
۲۳۴۱	ولی	مولوی اموجان	۲۳۶۰	میر عزیز الدین	۲۳۸۹	یقین	میرن صاحب
۲۳۴۲	ولی	علی محمد خاں	۲۳۶۱	وارث یلخان	۲۳۹۰	یکتا	معین الدین خاں
۲۳۴۳	ولیم	میر محمد علی	۲۳۶۲	مرزا مظفر علی	۲۳۹۱	یکتا	نوروز علی
۲۳۴۴	" ۴ "		۲۳۶۳	بشاہد بخت	۲۳۹۲	یکدل	دلاور خاں
۲۳۴۵	باتف	مرزا احمد	۲۳۶۴	مرزا محمد تقی خاں	۲۳۹۳	یگلانگ	مصطفیٰ خاں
۲۳۴۶	باتقی	محمد حسن علی	۲۳۶۵	غلام مرتضیٰ	۲۳۹۴	یل	عبد القادر
۲۳۴۷	بادی	میر جواد علی خاں	۲۳۶۶	منور علی	۲۳۹۵	یمن	حکیم احمد یلخان
۲۳۴۸	بادی	سید محمد جہدی	۲۳۶۷	شیخ عزیز الدین	۲۳۹۶	یوسف	یوسف خان
۲۳۴۹	بادی	غفر الدین ببار	۲۳۶۸	موتی بھدی لال	۲۳۹۷	یوسف	مرزا یوسف بیگ
۲۳۵۰	بادی	محمد بادی	۲۳۶۹	کیول رام	۲۳۹۸	یوسف	سید احمد یلخان
۲۳۵۱	باشمی	نادر حسین خاں	۲۳۷۰	میر محمد اعظم	۲۳۹۹	یوسف	میر یوسف علی
۲۳۵۲	باشمی	میر محمد باشم	۲۳۷۱	ای بی بی بیگم	۲۴۰۰	یوسف	میر یوسف علی شاہ
۲۳۵۳	باشمی	سید اکبر علی	۲۳۷۲	میر غلام حسین	۲۴۰۱	اچیل	میر غلام حسین
۲۳۵۴	باشمی		۲۳۷۳	لالہ کاظمی رام	۲۴۰۲	امیر	امیر صاحبہ
۲۳۵۵	بجر	سید جمیل الدین	۲۳۷۴	امام خاں	۲۴۰۳	بو	
۲۳۵۶	بجر	مرزا اصغر حسین	۲۳۷۵	میر احمد یار	۲۴۰۴	بیگم	
۲۳۵۷	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۲۳۷۶	حفیظ الدین	۲۴۰۵	بیگم	تارا بیگم
۲۳۵۸	ہدایت	ہدایت علی	۲۳۷۷	حسن یلخان	۲۴۰۶	بیگم	رنگ محل
۲۳۵۹	ہدایت	ہدایت اللہ	۲۳۷۸	خیر الدین	۲۴۰۷	جان	صاحب جان
۲۳۶۰	ہدایت	عبدالرحمن	۲۳۷۹	تق سگدر علی	۲۴۰۸	جانی	بیگم جان
۲۳۶۱	ہرچند	ہرچند کشور	۲۳۸۰	الد علی	۲۴۰۹	جینا بیگم	
۲۳۶۲	ہرچند		۲۳۸۱	میر امام الدین	۲۴۱۰	چنا	مہ لقا
۲۳۶۳	ہلال	امیر یلخان	۲۳۸۲	میر محمد حسن	۲۴۱۱	حجاب	نبی جان

منجلی بیگم	۲۴۲۰	ماہ	بیگم	۲۴۲۱	شیریں	مناجان	۲۴۱۲	خود
محبوب محل	۲۴۲۱	محبوب	انتہا الفاطمہ	۲۴۲۲	صاحب	چھوٹی بیگم	۲۴۱۳	دلبر
مستور بیگم	۲۴۲۲	مستور	درگا	۲۴۲۳	صنم	دلہن بیگم	۲۴۱۴	دلہن بیگم
قمر جان	۲۴۲۳	مشتی		۲۴۲۴	خرافت	منی	۲۴۱۵	زہرہ
انی	۲۴۲۴	ملکہ	خاص محل	۲۴۲۵	عالم	امراؤ جان	۲۴۱۶	زہرہ
گنا بیگم	۲۴۲۵	منظر	عزیز	۲۴۲۶	عزیز		۲۴۱۷	زینت
	۲۴۲۶	جہتاب	نجم النساء	۲۴۲۷	عفت		۲۴۱۸	سلطان
ردمحو	۲۴۲۷	نزاکت	فرخ بخش	۲۴۲۸	فرخ	شمس النساء بیگم	۲۴۱۹	شرم
	۲۴۲۸	نور	حیدری بیگم	۲۴۲۹	قمر	چھوٹی صاحبہ	۲۴۲۰	شرم

نگارستان

ایڈیٹر نگار کے افسانوں اور مقالات ادبی کا پہلا مجموعہ جس میں حسن بیان
ندرت خیال اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے
اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ
ایک معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔ اس ادیشن میں متعدد افسانے اور
مقالات کے ایسے اضافہ کئے گئے ہیں جو پہلے ایڈیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت: پانچ روپے

نگار پاکستان۔ ۳۳ گارڈن مارکیٹ، کراچی ۳

خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم

درگاہ پرشاد نادر - نادر نے اس تذکرہ میں اپنے حالات بھی درج کر دیئے ہیں۔ وہ ۱۸۳۳ء میں بمقام شہر دہلی کوچہ مصنف برجائے میں پیدا ہوئے۔

۱۸۵۲ء میں دہلی کالج میں داخل ہوئے اور ۱۸۵۵ء تک عربی و فارسی و ریاضی کی تعلیم حاصل کی، تھوڑے دن کسی دفتر میں منشی رہے۔ ۱۸۵۹ء تک ضلع گڑگاؤں میں تحصیل مدرسہ کے مدرس اول فارسی رہے۔ ۱۸۶۲ء میں دہلی بدل کر آگئے۔ اور نائل اسکول میں ریاضی کے مدرس مقرر ہوئے۔ ۱۸۷۲ء میں لاہور پہنچے اور محکمہ تعلیم کی نصابی کتابوں کی تصحیح پر مامور ہوئے۔ ۱۸۷۷ء میں ایجوکیشنل پریس لاہور میں شعبہ امتحانات کے محقق اعلیٰ مقرر ہوئے۔

لکھنے پڑھنے کا شوق انہیں نوجوانی ہی سے تھا۔ تاریخ و تذکرہ کی متعدد کتابوں کے مصنف ہیں۔ ایک مختصر سادہ لوحان بھی بنام ”مطلب غریب“ مرتب کیا تھا۔ گلشن ناز اور چین انداز بھی انہیں کی تصنیف ہیں جن کا ذکر آگے آئے گا۔

یہ تذکرہ ۱۸۷۷ء - ۱۸۷۸ء میں لکھا گیا۔ ۱۸۷۵ء میں مسودہ صاف ہوا اور ۱۸۷۷ء میں اپنے حالات شامل کر کے مصنف نے اسے طباعت کے لئے دیدیا۔

عہد تصنیف و طباعت ۱۸۷۷ء میں منشی محمد سنگھ قصوری مالک مطبع مفید عام پریس لاہور نے شائع کیا۔ اس میں بڑی تقطیع کے ۲۷۰ صفحات ہیں۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

تذکرہ اردو زبان میں ہے اور قاضی نور الدین گجراتی کے تذکرہ ”مخزن شعرا“ کو سامنے رکھ کر لکھا گیا ہے لیکن مصنف نے جہان بین کر کے شعرا کی تعداد میں اضافہ بھی کیا ہے۔ اس سے مخزن شعرا کے متعلق بھی بعض نئی باتیں معلوم ہوتی ہیں۔ لیکن شعرا کے حالات یہاں بھی رواج عام کے مطابق مختصر ہیں۔

شعرا کے تذکرہ علاوہ مصنف نے شعرو فن کے مختلف پہلوؤں پر بھی بحث کی ہے اور اسی لئے یہ تذکرہ ضخیم ہو گیا ہے۔ پورا تذکرہ ذیل کی چھ کلیدوں میں تقسیم ہے۔

کلید اول :- علت فانی مبادی و موضوع کے بیان میں (۱) اقسام کلام کی تعداد اور شعرا کی تعریف و حروف تعجبی، قافیہ

۱۔ اس کا پورا نام خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم ”خطاب گلدستہ نادر افکار اور عرف“ تذکرہ شعراے دکن“ ہے۔

اسی لئے اس کے حوالے مختلف دیئے گئے ہیں۔

وردیت و علم و عرصہ (۳)، ابتدائی شعر (۴)، ریختی و ریختہ (۵)، اقسام اربعہ شعر (۶)، اقسام کلام بہ اعتباری معنی موسیقی اس تذکرہ کے آخر میں سید احمد مولف فرہنگ آصفیہ کی تقریظ بھی شامل ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو - نظام الدین	۲۴	انصفت - ارشاد علی	۴۷	بیاباں - خواجہ احسن الدین
۲	آزاد - فقیر اللہ	۲۵	انظہر	۴۸	بیاباں - بدر الدین
۳	آشنا - زین العابدین	۲۶	آفرید محمد صدیق	۴۹	بے ہوش - رمضان علی خاں
۴	آفاق - فرید الدین	۲۷	افسر - نصرت خاں	۵۰	تائیر - صادق علی
۵	ابجدی	۲۸	الفت - محمد الفت	۵۱	تاباں - ابوالحسن
۶	احسان - غلام علی	۲۹	امداد	۵۲	عبدالکریم سورت والا
۷	احسن - محمد احسن	۳۰	احمد	۵۳	عبداللہ شاہ سورت والا
۸	احسن - محمد احسان	۳۱	امید	۵۴	تجلی - شاہ تجلی حیدر آباد
۹	احسن - محمد موسیٰ	۳۲	امیر	۵۵	تمکین - حفیظ اللہ خاں
۱۰	احقر	۳۳	امین - محمد امین	۵۶	تتا - اسد علی خاں
۱۱	احمد	۳۴	الوزار -	۵۷	تغنیہ
۱۲	احمد - سید احمد	۳۵	اولیسی - جی الدین	۵۸	شنا - شفاء اللہ
۱۳	احمد - میر احمد اللہ	۳۶	ایما - حسین علی	۵۹	جرات - شیر علی
۱۴	احمد - سید احمد	۳۷	ایمان - شیر محمد خاں	۶۰	جمعری
۱۵	احمد - غلام احمد	۳۸	یاقر - باقر علی خاں	۶۱	جوش - عبدالرحیم
۱۶	احمد	۳۹	باتی	۶۲	جولان - حافظ غلام شاہ
۱۷	افسر - احمد علی	۴۰	بخشش - شیخ احمد	۶۳	جولان - میر حسن
۱۸	اگلر - رضی الدین	۴۱	برمان گجراتی	۶۴	چندا - ماہ لقا
۱۹	اخلاص - عبدالرحمن	۴۲	بسیل ظہیر الدین	۶۵	حامد - شیخ حامد
۲۰	ادب - غلام محی الدین	۴۳	بلیغ - غلام قادر لکھنوی	۶۶	حبیب - حبیب موسیٰ
۲۱	ارسطو جاہ	۴۴	بہادر - عرف شیخ میاں	۶۷	حجاب -
۲۲	ارمان	۴۵	بہادر - عرف شیخ میاں	۶۸	حزین - غلام حسین
۲۳	اسحق - محمد اسحق	۴۶	بہتر - محمد داور	۶۹	حسن - سید حسن

۷۰	حمایت	۹۹	سخن -	۱۲۵	صاحب - نواب رفیع الدولہ
۷۱	حیدری - یاحیدر	۱۰۰	سراج - اورنگ آباد	۱۲۹	صادق -
۷۲	خاص	۱۰۱	سعیدی	۱۳۰	صدق -
۷۳	خان محمد خان	۱۰۲	سکندر	۱۳۱	صدیق - محمد صدیق
۷۴	خاکی غلام حیدر	۱۰۳	سلیمی	۱۳۲	صمد
۷۵	خلق غلام احمد	۱۰۴	سمجھو - غلام محمد	۱۳۳	صوفی -
۷۶	خلق	۱۰۵	سیاح - سیف الحق میاں داد خان	۱۳۴	ضاحک - مرزا وحید
۷۷	خوش - برہان الدین	۱۰۶	شاد - احمد حسن	۱۳۵	ضامن - محمد ضامن
۷۸	خوش - قادر میاں	۱۰۷	شاد - دبی پرشاد	۱۳۶	طالب
۷۹	خوس	۱۰۸	شاد	۱۳۷	طالب - مرزا محمود بیگ
۸۰	داغ - ہدایت علی	۱۰۹	شادان - چند دلال	۱۳۸	طالع - لالہ ہندو لال
۸۱	دردمند - محمد فقیہ	۱۱۰	شاہ علیخان	۱۳۹	طوبی - سید علی حسین
۸۲	درویش - سید درویش علی	۱۱۱	شاہی - شاہ قلی خان	۱۴۰	ظفر - مظفر حسین
۸۳	دلبر - سید ابراہیم	۱۱۲	شائق - عنایت الدین	۱۴۱	عابد - غلام زمین العابدین
۸۴	دلکش - حافظ داور	۱۱۳	شرر - غلام علی بیگ	۱۴۲	عابد
۸۵	ذاکر - سید محمود	۱۱۴	شرر - مرزا جعفر	۱۴۳	عاشق
۸۶	ربط - بالا پرشاد	۱۱۵	شریف -	۱۴۴	عاشق - سید محمود
۸۷	ربط - غلام محمد اشک	۱۱۶	شعلہ - حسن نادر	۱۴۵	عاشق - میر بیگی
۸۸	رحمت اللہ - رحمت	۱۱۷	شفقت - بشارت علی	۱۴۶	عاشق - نور محمد برہان
۸۹	رحمت - رحمت میاں	۱۱۸	شکر - محمد مرزا	۱۴۷	عالیجاہ
۹۰	رسوا - عبداللہ بیگ	۱۱۹	شمس - ولی اللہ	۱۴۸	عباس - عباس علی
۹۱	رضا -	۱۲۰	شمس - حکیم شمس الدین	۱۴۹	عباس
۹۲	رفعت - رفیع اللہ	۱۲۱	شکر - دیاشکر	۱۵۰	عبد عبداللہ
۹۳	رکھو	۱۲۲	شوق - عباس علی	۱۵۱	عرفی - وجیہ الدین
۹۴	روشنی - سیٹھ بابو جی	۱۲۳	شہرت	۱۵۲	عزیزت - سید عبدالولی
۹۵	زخم - لبیم اللہ خان	۱۲۴	شوق -	۱۵۳	عزم - محمد غوث
۹۶	زمان	۱۲۵	شہرت - امیر بخش	۱۵۴	عزیز - عزیز اللہ
۹۷	زیرک - سید علوی	۱۲۶	شہرت - حیدر بیگ	۱۵۵	عشق - میر محمد علی
۹۸	سحر - محمد خلیل خان	۱۲۷	شیدا - خواجہ سعید الدین	۱۵۶	عصر - احمد علی

۱۵۷	عقیدت	۱۸۶	فیاض - عبدالرزاق	۲۱۵	مروت - یاس کرن
۱۵۸	علوی - غلام حیلانی	۱۸۷	فیض - شمس الدین	۲۱۶	مرہون - عبداللہ
۱۵۹	علی - غلام علی	۱۸۸	قصند - حسن مرزا	۲۱۷	مرہون - مرزا علی رضا
۱۶۰	علی - شیخ علی	۱۸۹	قطب - قطب الدین	۲۱۸	مرہون -
۱۶۱	عمر - معین خاں	۱۹۰	قطبی - جمال الدین	۲۱۹	مست - منشی رتن لال
۱۶۲	عنایت - قمر الدین	۱۹۱	قلق - عبدالعلی شاہ	۲۲۰	مسرت - وزیر علی
۱۶۳	غالب	۱۹۲	کاظم - آغا محمد کاظم	۲۲۱	مسرور - منشی
۱۶۴	غافل	۱۹۳	کاظم - کاظم الدین	۲۲۲	مسکین - عبدالواحد خاں
۱۶۵	غالب - حاجی میاں	۱۹۴	کامل - سید منظور	۲۲۳	مسج - ذوالفقار علی
۱۶۶	غالب دکنی	۱۹۵	کامل - میر کمال الدین	۲۲۴	مشتاق - محمد حسین
۱۶۷	غنگیں - فرید بخش	۱۹۶	کریم - شیخ غلام ضامن	۲۲۵	مشتاق - نجم الدین
۱۶۸	غنی - محمدابراہیم	۱۹۷	کریم - عبدالکریم	۲۲۶	مضطر - ذوالفقار علی
۱۶۹	غنی	۱۹۸	کمر - عبدالکیم	۲۲۷	مفتون - سید امیر
۱۷۰	غواص	۱۹۹	کوکب - رائے مکند	۲۲۸	مقدور - محمد ابراہیم
۱۷۱	غیرت	۲۰۰	گرم	۲۲۹	ملا - فخر الدین
۱۷۲	فاضل - شیخ فاضل	۲۰۱	گرم - حیدر علی	۲۳۰	منت - قمر الدین
۱۷۳	فاضل - محمد فاضل	۲۰۲	لال - منشی الندی	۲۳۱	منظور - شیخ محمد
۱۷۴	فایق	۲۰۳	لطف - لطف اللہ	۲۳۲	منیر - غلام محمد
۱۷۵	فدا - سید حسین	۲۰۴	لطف - مرزا علی	۲۳۳	منیر - شاہ وجیہ الدین
۱۷۶	فرح	۲۰۵	لطف - شمس الدین	۲۳۴	موزوں
۱۷۷	فرحت - سیرو باد	۲۰۶	ماہ لقا	۲۳۵	میر - محمد علی خاں
۱۷۸	فرحت	۲۰۷	ماہی - میر محمد علی خاں	۲۳۶	مادان - عنایت حسین
۱۷۹	فرخ	۲۰۸	مایل - ہدایت علی	۲۳۷	نادر - امان اللہ خاں
۱۸۰	فروغ - شاد اللہ	۲۰۹	مایل - سید حیدر صاحب	۲۳۸	نجف - نجف خاں
۱۸۱	فضل - شیخ فضل	۲۱۰	مجرم	۲۳۹	نجف - محمد شفیع
۱۸۲	فضلہ	۲۱۱	مجرور - فیاض الدین	۲۴۰	نڈا
۱۸۳	فضیلت	۲۱۲	محب - محب اللہ	۲۴۱	نشاط - رائے علی پرشاد
۱۸۴	فہم - ملک سردار	۲۱۳	مختار - غلام محی الدین	۲۴۲	نصیر
۱۸۵	فرید - فرید الدین	۲۱۴	مرزا - مرزا محمد	۲۴۳	نصیر - شاہ نصیر الدین

۲۵۶	ہنر - محمد داؤد	۲۵۰	وحید - سرفراز علی خاں	۴۱	نصیری - امین الدین
۲۵۷	یاس - میاں نیو	۲۵۱	ولی - ولی محمد احمدی	۴۲	نویہ
۲۵۸	یعقوب - یعقوب علی خاں	۲۵۲	ہادی	۴۳	نیاز - میر محمد علی
۲۵۹	یک رنگ -	۲۵۳	ہجر - امان خاں	۴۴	نیک - جعفر علی
		۲۵۴	ہمت	۴۵	وحشت - نظام الدین
		۲۵۵	ہم رنگ - عزیز اللہ	۴۶	وحید - وحید الدین

شمع رسالت کے پروانوں کے لئے ایک اور

خوشخبری

ریاض رسول کے کچھ لوگ سجایا ہوا گلستہ

ماہنامہ خاتون پاکستان کراچی

ربیع الاول ۱۳۸۴ھ ہجری میں پیش کر رہا ہے

جو ایک ہزار صفحات پر مشتمل ہوگا

ہدیہ - دس روپے

مشترک، فریاداران اور ایجنٹ حضرات عہد متوجہ ہوں

خاتون پاکستان - ۵-کارڈن مارکیٹ کراچی

فرح بخش

مصنف | یار محمد خاں شوکت

عہد تصنیف و طباعت | مصنف کو ۱۵ شعبان ۱۲۸۶ھ میں تذکرہ لکھنے کا خیال پیدا ہوا اور اس خیال کا محرک، میر کا یہ شعر ہوا۔

میر نہیں پیر تم کا پی اللہ سے نام خدا ہو جو ان کچھ تو کیا چاہئے

مصنف کا بیان ہے کہ

”اس شعر کو پڑھ کر بے اختیار دل مایل اشعار عاشقانہ ہوا۔ میں نے کاغذ و قلم دان طلب کیا، بیاض سے بعض شعراے تارک خیال کو منتخب کیا۔ ایک شب میں یہ تذکرہ تحریر ہوا۔ فرح بخش اس رسالے کا نام ہے نشاط افزا گنجینہ مسرت تاریخ اہتمام ہے۔

تذکرہ مکملہ کے فوراً بعد مطبع نظامی کا پورے شائع ہو گیا مطبع کے مالک محمد عبدالرحمن شاکر بن حاجی محمد روشن خاں کا حسب ذیل قطعہ تاریخ اس میں شامل ہے۔

فرح بخش جہاں مطبوعہ گردید زدیدارش دل و جاں شاد بادا
بگفتا از سر اخلاص شاکر گلستان سخن آباد بادا

آخری مصرعے سے سال طباعت ۱۲۸۹ھ نکلتا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور بکھوپال سے تعلق رکھنے والے شعرا کے لئے مخصوص ہے اس میں اردو اور فارسی دونوں کے شاعروں کا ذکر آگیا ہے لیکن سوانحی یا تنقیدی اعتبار سے اس کی کوئی اہمیت نہیں ہے۔ صرف شاعر کے نام، تخلص اور القاب و ادب پر سوانحی حصہ ختم ہو جاتا ہے۔ اشعار کا انتخاب بھی بہت مختصر ہے۔

مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ اس میں سات سطری مسطر کے کل ۸۰ صفحات ہیں جلی حروف میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ چار گلشنوں میں تقسیم ہے۔ گلشن اول میں ان شعرا کا بیان ہے جو تذکرہ لکھتے وقت بکھوپال میں موجود تھے۔ دوسرے میں بکھوپال کے متوفی شعرا کا ذکر ہے۔ تیسرے میں وہ شعرا ہیں جو کسی وقت دربار بکھوپال

۱۰ تاریخ اہتمام کے لحاظ سے اس کا نام نشاط افزا گنجینہ مسرت ہے، اور تذکرہ فرح بخش کے نام سے مشہور ہے۔

والبتہ تھے لیکن اس وقت بھوپال سے باہر تھے۔ چوتھے گلشن میں بقول مصنف - تذکرہ ہے بعض ادبائے نامدار کاجن کے وجود سے ہندوستان کا نقشہ گلشن بے خار ہے۔ اس طرح کل ۲۵ شاعروں کا ذکر اس میں آیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	گلشن اول	۱۶	گلشن سوم	۹	گلشن دوم	۲۱	گلشن چہارم
۲	شاہجہاں بیگم	۱۷	عبدالعلی تونسگر	۱۰	جہانگیر محمد خاں	۲۲	غالب اسد اللہ خاں
۳	گننام محمد جہاں الدین خاں	۱۸	کنج بہاری لال خلعت	۱۱	غلام صامن	۲۳	والر صاحب
۴	صدیق حسن خاں	۱۹	نجف علی خاں	۱۲	حبیب احمد	۲۴	سید شریف حسین
۵	احمد علی	۲۰	داصل علی	۱۳	عبدالواحد تسکین	۲۵	احمد حسن عرشی
۶	عزیز حسن		محمد عبدالعزیز	۱۴	ابدو علی (خیر آبادی)		مرزا دبیر
۷	منشی جنگل کشور			۱۵	سید حسین شاہ داس		
۸	محمد عسکری				یمین الدین احمد		
	محمد عباس رفعت						

فراست الید

اس کے مطالعہ سے ہر ایک شخص انسانی ہاتھ کی ساخت اور ان کی

لکیروں کو دیکھ کر اپنے یادوں کے شخص کے مستقبل عروج و زوال

موت و حیات وغیرہ پر پیشین گوئی کر سکتا ہے۔ قیمت - ایک روپیہ

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

شمیم سخن

(حصہ اول)

مصنف | عبدالحی صفا بدایونی شاعر و مذاق بدایونی۔

عہد تصنیف و طباعت | یہ تذکرہ ۱۲۸۹ھ میں مکمل ہوا ہے جیسا کہ مصنف کی مندرجہ ذیل عبارت سے ظاہر ہے:-
”نام اس تذکرے کا شمیم سخن رکھا گیا اور جب یہ تمام ہوا تو ۱۲۸۹ھ سے لہذا

”غنیہ علم کلام“ ”بہار کلام نسیم“ ”اقیانوس عشرت افزا“ تین تاریخی نام بھی تجویز کئے، (ص ۱۱)

مطبع امداد الہند و عین الاخبار مراد آباد۔ کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور بعض وجوہ سے اردو زبان و ادب کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کئے جانے لگے لائق ہے۔ پورا تذکرہ تقریباً تین سو صفحات پر مشتمل ہے اور اس میں حسب ذیل عنوانات قائم کئے گئے ہیں:-

- ۱۔ حمد و ثنا۔
- ۲۔ سبب تالیف۔
- ۳۔ مختصر تاریخ زبان اردو و نظم اردو۔
- ۴۔ اصل تذکرہ۔
- ۵۔ تمت جس میں مولف نے اپنے استاد دلدار علی مذاق بدایونی شاعر و ذوق کا مفصل ذکر کیا ہے۔ سبب تالیف کے ذیل میں مصنف نے لکھا ہے کہ:-

”جب ہم اپنے ہم عصر دل ام وطن کی حالت پر غور کرتے ہیں تو ہم کو کمال افسوس ہوتا ہے اور خیال آتا ہے کہ کوئی سامان ایسا کیا چاہے کہ جس کی بدولت ہماری زبان ترقی پائے ہماری زبان کے موجودہ شاعروں کا نام باقی رہے مہذبانہ حال کے حالات دیکھ کر آئندہ نسلوں میں بھی شوق تصنیف و تالیف پیدا ہو“ (ص ۱۱)

ابتداء سرشور سے مجھ کو تصنیف و تالیف کا شوق رہا ہے اور اکثر اوقات شعر گوئی کا بھی اتفاق ہوا، اپنے اس شوق تصنیف و تالیف میں میں نے سیکڑوں شعراء ماضی، حال اردو و فارسی کے دیوان، بیسیوں تذکرے، حد بابیا ضیاء اللمعات و اہل کتب تواریخ و رسائل، صنائع و بدائع شاعری کی بھی اور اوراق گردانی کی۔ مختلف جگہ دیکھے بڑے بڑے شعراء بالکل کی صحبتوں سے مستفید ہوا جس کا کلام دل کو بھلا معلوم ہوا اپنی بیاض میں درج کر دیا آخر کو اس انتخاب نے کچھ اور بھی رنگ پیدا کیا۔“

• اب تک اردو زبان کے عام شاعروں کے چند تذکرے مرتب ہوئے ہیں۔ لیکن بجز چار پانچ تذکروں کے اور کوئی تذکرہ

جھک کر ایسا نہ لاج میں انتخاب عمدہ ہو یا براہ الصاف بلا در رعایت، حالات شعر اندر درج ہوں جس کو ایک مورخ یا محقق سدا تسلیم کرے۔ ص ۵

ہمارے مبنائے جنس میں بڑی خواب رسم یہ رسم رائج ہے کہ بجائے اس کے اپنی تصانیف کو مقبول و مفید عام کریں اپنے ذاتی تعلقات کو دخل دے کر اس کو مدح یا ذم سے بھر دیتے ہیں جس کو کوئی عاقل پسند نہیں کرتا صرف۔
تذکرہ ہائے شعرا میں جو وقعت کی نظر سے دیکھے جاسکتے ہیں ان میں اول درجے پر تذکرہ گلشن بے خار دوسرے درجے پر سخن شعرا تیسرے درجے پر تذکرہ گلستان بے خزاں چوتھے درجے پر تذکرہ الشعراء دکن (نادر) ہے۔
”بجواب طوالت شعرا کا حال نہایت ہی اختصار کے ساتھ لکھا گیا۔ انتخاب کلام اپنے مذاق شعر فہمی کے مطابق کیا گیا۔ حتیٰ الوسع کسی کی خدمت سے تعلق رکھنا کسی کی بیہودہ مدح سرائی کی۔ جہاں تک ہو سکا امر تحقیق کر کے ظاہر کیا گیا۔ ص ۵

اس تذکرے کے حصے مقررہ کر کے حصہ اول میں شعرا کا کلام حصہ دوم میں شاعرات اردو کا کلام وصال درج ہوا ہے، اندراج نام شعرا میں رعایت حروف تہجی تخلص شاعر کی، کی تاکہ کسی کو آگے پیچھے ہونے کی شکایت نہ رہے۔ ص ۵

اس تذکرے کی نوعیت کے متعلق مصنف نے ابتدائی صفحات میں لکھا ہے کہ:-

”اس تذکرے میں صرف وہی شاعر جلوہ افروز ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد روافق افرا عالم ہستی تھے اور جن حضرات نے ۱۲۸۸ھ ہجری سے پہلے اس دار فانی کو خیر باد کہا ان کا کلام و حال درج تذکرہ نہ ہوا البتہ پہلے کو شعرا ما سبق کے کلام سے زینت دی گئی۔“ ص ۵

مندرجہ بالا عبارت سے پتہ چلتا ہے کہ مصنف نے اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد تک زندہ تھے لیکن تذکرہ اس کے یکسر متضاد ہے آغاز نام انجام اس کا مطالعہ یہی بتاتا ہے کہ اس میں وہی شعراء زیر بحث آئے ہیں جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ طباعت کے وقت عبارت درست نہیں کی گئی اور نہ اگر تذکرہ بالا عبارت میں ”بعد“ کی جگہ ”پہلے“ اور ”پہلے“ کی جگہ ”بعد“ پڑھیں تو تذکرہ کی نوعیت، مصنف کے قول کے مطابق ہو جاتی ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے دباچہ کے اختتام پر (صفحہ ۸۳) پر تذکرہ کی نوعیت پر دوبارہ روشنی یوں ڈالی ہے۔

”اب میں دیگر مشاہیر اردو کا کلام بہ ترتیب حروف تہجی گوارش کرتا ہوں اور پھر یاد دلانا ہوں کہ یہ وہ حضرات ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ سے پہلے اس جہان فانی کو چھوڑ کر راہی عدم ہوئے۔ اور جو شعریں لاجواب اور فصاحت و بلاغت میں انتخاب تھے۔ اسی طرح خاتمہ پر لکھا ہے کہ ”میں حسب وعدہ ان شعرا کا کلام و حال لکھ چکا جو ۱۲۸۸ھ سے پیشتر انگریزوں نے عدم ہوئے ہیں۔“ ان بیانات سے یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ تذکرہ میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔

اس خصوصیت کے علاوہ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ زبان اردو اور شاعری، زبان فارسی پر ایک خطبہ بحث کلی اس میں شامل ہے۔ یہ بحث آب حیات کے مقدمہ کی طرح جامع ہے اور کم و بیش وہی باتیں کہی گئی ہیں جنہیں بعد کو ڈاؤن نے اپنی کتاب میں درج کیا اور شہرت ہوا اناں کا افسوس ہو کہ آزاد نے ”شیم سخن“ یا اس کے مصنف عبدالحی کا کوئی حوالہ آب حیات میں نہیں دیا۔ درآب حیات اندر شیم سخن کا تقابلی مطالعہ صاف بہ دیتلے کہ اردو زبان و شاعری کے سلسلے میں آزاد نے جو کچھ ۱۲۹۹ھ میں لکھا ہے اسے صفا براہیوں اٹھ سال پہلے ۱۲۸۹ھ میں لکھ چکے تھے۔

صفحات تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں لکھا ہے کہ - "اردو زبان برج بھاشا سے نکلی ہے" اور "نظم اردو کے موجب حضرت امیر خسرو دہلوی ہیں" ولی کو انھوں نے حمد آباد گجرات کا باشندہ بتایا ہے اور اس بات کا اعتراف کیلئے کہ "اردو زبان کی تکمیل شاعری کا اختراع کن سے چمکا۔"

"تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں مصنف نے تقریباً ۸۰ صفحات لکھے ہیں۔ مقدمہ میں شروع کے مختصر حالات کے ساتھ نو کلام بھی درج کیا ہے۔ لکھنؤ اور دہلی کے شاعروں کی خصوصیات اور ادبی خدمات کا بڑے قریب سے الگ جائزہ لیا ہے۔ سوسائٹی اور شاعری اور ادب و اخلاق کے تعلق پر بھی انھوں نے کچھ ایسی باتیں کہی ہیں کہ جدید خیالات کے اعتبار سے وہ آزاد اور حلقہ کے نہ صرف ہم نوا بلکہ پیش رو معلوم ہوتے ہیں۔ شعر کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن مصنف نے تاریخ پیدائش اور وفات خاص طور پر دینے کی کوشش کی ہے۔ حالات بھی محتاط ہو کر لکھے گئے ہیں اور اس لحاظ سے یہ تذکرہ اردو کی ادبہ تاریخ کے لئے کچھ ایسا مواد فراہم کرتا ہے جو اس پہلے کے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتا۔"

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر خسرو	۲۰	سوز سید محمد میر	۳۹	نصیر شاہ نصیر الدین
۲	سعدی دکنی	۲۱	نوا ظہور اللہ خاں	۴۰	ذوق محمد ابراہیم
۳	ولی احمد آبادی	۲۲	دفا وفاء اللہ	۴۱	ممنون نظام الدین
۴	آرزو سراج الدین علی خاں	۲۳	جرات قلندر بخش	۴۲	غالب اسد اللہ خاں
۵	ناجی محمد شاہ کر	۲۴	مصطفی غلام ہمدانی	۴۳	مومن محمد مومن خاں
۶	مضمون شرف الدین	۲۵	زنگین سعادت یار خاں	۴۴	احسان عبدالرحمن
۷	یکس رنگ مصطفیٰ خاں	۲۶	احسن مرزا احسن علی	۴۵	آزادہ صدر الدین
۸	حاتم ظہور الدین	۲۷	اسد میر دامانی	۴۶	سوند عبدالکریم
۹	منظر جان جاناں	۲۸	حیران حیدر علی	۴۷	ظفر بہادر شاہ
۱۰	فغان اشرف علی	۲۹	افسوس شیر علی	۴۸	شیفہ محمد مصطفیٰ خاں
۱۱	تاباں عبدالحی	۳۰	انجام امیر خاں	۴۹	ناسخ امام بخش
۱۲	فدوی محمد حسن	۳۱	بیدل عبدالقادر	۵۰	آتش حیدر علی
۱۳	بیان احسن اللہ	۳۲	تجلی میر حسن	۵۱	صبا وزیر علی
۱۴	راسخ شہج غلام علی	۳۳	حسرت محمد حیات	۵۲	وزیر محمد وزیر
۱۵	سودا محمد رفیع	۳۴	حسرت جعفر علی	۵۳	گویا فقیر محمد خاں
۱۶	میر میر محمد تقی	۳۵	حسن خواجہ حسن	۵۴	زند سید محمد خاں
۱۷	انشاء انشاء اللہ خاں	۳۶	حسن غلام حسن	۵۵	آباد مہدی حسن علیہ
۱۸	قائم محمد قیام الدین	۳۷	آفتاب شاہ عالم	۱۹	
۱۹	درد خواجہ میر درد	۳۸	منت قمر الدین		

۱۹ یہاں تک کہ شعراء کا ذکر کیا گیا ہے وہ تاریخ و زمانہ نظم اردو کے سلسلے میں مذکور ہیں ۱۲

۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں	۸۵	اصغر	ظفر الدولہ	۱۱۳	بیدار	میر محمد علی
۵۷	اخر	عبدالرزاق	۸۶	آصف	وزیر المالک	۱۱۵	بیمار	شیخ علی
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل	۸۷	اظہر	غلام علی	۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۵۹	احسن	احسن اللہ	۸۸	اظہر	کرامت علی	۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۶۰	احقر	جواد علی	۸۹	اظہر	امین احمد	۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۶۱	احمد	صمصام الدین	۹۰	اعظم	اعظم شاہ	۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۶۲	احمد	احمد بیگ	۹۱	اعظم	اعظم خاں	۱۲۰	تنگین	میر حسین
۶۳	احمد	احمد علی خاں	۹۲	اعلیٰ	میر علی	۱۲۱	تسلی	شجاعت علی
۶۴	اختر	اکبر علی	۹۳	آفاق	فرید الدین	۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۶۵	اختر	محمد صادق	۹۴	افزون	سید حسین	۱۲۳	تصویر	میاں بن
۶۶	آرام	پریم ناتھ	۹۵	افسر	احمد یار خاں	۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۶۷	ارشاد	ارشاد علی	۹۶	افسر	غلام اشرف	۱۲۵	تعلیق	سید محمد
۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	افضل	شاہ غلام	۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۶۹	آزاد	غلام حسین	۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں	۱۲۷	تہور	غلام محمد الدین
۷۰	آزاد	غلام حسین	۹۹	الم	سید محمد علی	۱۲۸	ثابت	معز الدین
۷۱	اسرار	سپہر شکوہ	۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں	۱۲۹	ثریا	امیر علی
۷۲	اسعد	اسعد بخت	۱۰۱	امانت	آغا حسن	۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۷۳	اسیر	نہال نبی	۱۰۲	امانت	امانت علی	۱۳۱	جھنڈی	باقر علی
۷۴	اشرف	غلام اشرف	۱۰۳	امراء	امراء علی	۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۷۵	آشفہ	عظیم الدین	۱۰۴	امین	محمد امین الدین	۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۷۶	آشفہ	غیر شاہجہاں	۱۰۵	امین	محمد امین	۱۳۴	جوشش	محمد روشن
۷۷	آشفہ	رضا قلی	۱۰۶	ادج	عبداللہ خاں	۱۳۵	جولاں	افت خاں
۷۸	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں	۱۳۶	جولاں	قائم
۷۹	آشنا	محمد اکرم	۱۰۸	باقر	جلال الدین	۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۸۰	آشنا	میر امیر علی	۱۰۹	بدر	بدر الدین	۱۳۸	چرکین	باقر علی
۸۱	آشنا	سید محمد	۱۱۰	برق	فتح الدولہ	۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۸۲	آشنا	دین العابدین	۱۱۱	بسل	محمد عبدالحمید	۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۸۳	آشنا	عبدالکریم	۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ	۱۴۱	حزین	محمد باقر
۸۴	آشوب	امداد علی	۱۱۳	بیخود	ہادی علی	۱۴۲	حزین	میر بہادر علی

۱۴۳	حام	حام الدین	۱۴۲	رضی	رضی خاں	۲۰۱	شایق	فیض الدین
۱۴۴	حسن	سلاطین حسین	۱۴۳	رفعت	غلام جیلانی	۲۰۲	شرر	محمد جعفر
۱۴۵	حسن	ابوالحسن	۱۴۴	رقت	حبیب النبی	۲۰۳	شرر	میر حافظ
۱۴۶	حسن	جمال الدین	۱۴۵	رمز	فتح الملک	۲۰۴	شرر	غیاث الدین
۱۴۷	حسین	غلام حسین	۱۴۶	رنج	محمد نصیر	۲۰۵	شرر	عبد الغفور
۱۴۸	حشر	رسول بخش	۱۴۷	زار	حافظ امام بخش	۲۰۶	شرف	شرف الدین
۱۴۹	حشمت	محتشم علی	۱۴۸	زار	داؤد اللہ	۲۰۷	شرر	کریم الدین
۱۵۰	حشمت	فخر الدین	۱۴۹	زابد	ولایت حسین	۲۰۸	ششدر	قادر بخش
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ	۱۵۰	زکی	محمد زکی	۲۰۹	ششدر	شرف الدین
۱۵۲	حفیظ	محمد حفیظ	۱۵۱	زیب	جمال الدین	۲۱۰	شعاع	محمد اکبر شاہ
۱۵۳	حقیر	میر امام الدین	۱۵۲	سالک	خستہ بخت	۲۱۱	شعور	عبد الرؤف
۱۵۴	حقیر	نبی بخش	۱۵۳	سرنگ	غلام مصطفیٰ	۲۱۲	شعور	محمد سعید الدین
۱۵۵	حیات	حیات خاں	۱۵۴	سحر	ناصر علی	۲۱۳	شغف	نجف علی
۱۵۶	حیران	ولایت علی	۱۵۵	سحر	لواب علی خاں	۲۱۴	شغف	بصارت علی
۱۵۷	خالسار	محمد یار	۱۵۶	سرور	عزیز الدین	۲۱۵	شکوہ	محمد رضا
۱۵۸	خضر	خضر سلطان	۱۵۷	سرور	میر محمد خاں	۲۱۶	شکیبا	غلام حسین
۱۵۹	خلق	میر حسن خلق	۱۵۸	سرور	فضل علی بیگ	۲۱۷	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۶۰	خلیق	میر مستحسن	۱۵۹	سلطان	طالب علی خاں	۲۱۸	شگفتہ	سید الدولہ
۱۶۱	خلیل	لواب علی ابراہیم خاں	۱۶۰	سلیمان	محمد سلیمان	۲۱۹	شور	محمود بیگ
۱۶۲	خلیل	شرف الدولہ	۱۶۱	سوزاں	شاہزادہ	۲۲۰	شوق	الہی بخش
۱۶۳	دولہ	نظیر الدولہ	۱۶۲	سوزش	محمد عبدالرحمن	۲۲۱	شوق	قدرت اللہ
۱۶۴	ذکا	لالہ خوب چند	۱۶۳	سہراب	سہراب بیگ	۲۲۲	شوق	غلام رسول
۱۶۵	ذکی	مہدی	۱۶۴	سید	سید الشعراء	۲۲۳	شوق	محمد بخش
۱۶۶	راسخ	ظفر یاب خاں	۱۶۵	سیف	محمد حسین	۲۲۴	شوق	عنایت اللہ
۱۶۷	راسخ	سعادت علی خاں	۱۶۶	شاداں	چند لال	۲۲۵	شوکت	حنیف علی
۱۶۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۱۶۷	شاکی	بختاور شاہ	۲۲۶	شوکت	حسین علی
۱۶۹	راقم	منظفر علی	۱۶۸	شاہ	محمد شاہ	۲۲۷	شوکت	تصدق علی
۱۷۰	رسا	کریم الدین	۱۶۹	شاہی	نور الدین	۲۲۸	شہرت	امیر بخش
۱۷۱	رشاک	علی اوسط	۱۷۰	شائق	محمد زید الدین	۲۲۹	شہرت	مرزا حاجی

۲۳۰	شہرہ	نصیر الدین	۲۵۹	ضاحک	میر غلام حسین	۲۸۸	عاشق	مہدی علی خاں
۲۳۱	شہید	محمد بخش	۲۶۰	ضامن	محمد ضامن	۲۸۹	عاشق	محمد علی خاں
۲۳۲	شہید	فخر الدین	۲۶۱	ضبط	سید حسن شاہ	۲۹۰	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۳۳	شہیدی	کرامت علی خاں	۲۶۲	ضرغام	مرزا بہادر بیگ	۲۹۱	عاشور	علی خاں
۲۳۴	شیدا	جہتو خاں	۲۶۳	ضعف	میر عابد حسین	۲۹۲	عاصی	برہان الدین
۲۳۵	سید	میر بینکا	۲۶۴	ضعیف	شجاعت علی	۲۹۳	عاصی	نور محمد
۲۳۶	شیدا	قمر الدین	۲۶۵	ضمان	میر محمد کمال	۲۹۴	عاصی	گھن شام داس
۲۳۷	شیدا	محمد حسن خاں	۲۶۶	ضمیر	لالہ نگار داس	۲۹۵	عاقل	شاہ عاقل
۲۳۸	شیدا	محمد مہدی	۲۶۷	ضو	کمال الدین	۲۹۶	عالی	شاہ عالم
۲۳۹	شیفتہ	عزیز اللہ خاں	۲۶۸	ضیاء	ضیا الدین	۲۹۷	عالی	ابوالعالی مغفور
۲۴۰	صاحب	ظفر یاب خاں	۲۶۹	ضیغم	اکرام الدین احمد	۲۹۸	عباس	میر عباس
۲۴۱	صادق	تہور بیگ	۲۷۰	طالب	امام الدین	۲۹۹	عباس	عباس بیگ
۲۴۲	صادق	میر جعفر علی خاں	۲۷۱	طالب	مولوی الہ داد	۳۰۰	عباس	سید عباس علی
۲۴۳	صادق	صادق علی خاں	۲۷۲	طپاں	مرزا احمد بیگ خاں	۳۰۱	عبد	عبداللہ
۲۴۴	صانع	مرزا مصلح الدین	۲۷۳	طپاں	سید قدرت اللہ	۳۰۲	عبرت	میر ضیا الدین
۲۴۵	صائم	سید رمضان علی	۲۷۴	طپش	محمد اسماعیل	۳۰۳	عبرت	علی حسن خاں
۲۴۶	صبا	لالہ کاجیل	۲۷۵	طرب	لالہ دھرمی لال	۳۰۴	عرش	میر حسن عسکری
۲۴۷	صبر	غلام حسین خاں	۲۷۶	طلعت	سعادت علی خاں	۳۰۵	عزت	غیاث الدین
۲۴۸	صبر	لالہ اجودہ ہیا پر شاہ	۲۷۷	طور	مرزا محمد رضا بیگ	۳۰۶	عزلت	سید عبدالولی
۲۴۹	صغیر	شاہ نجم الدین	۲۷۸	ظرافت	لالہ بینی پر شاہ	۳۰۷	عزیز	لالہ بھکاری لال
۲۵۰	صفا	پیرن شاہ	۲۷۹	ظفر	نواب نصیر الدین محمد حسین	۳۰۸	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز
۲۵۱	صفا	لالہ منو لال	۲۸۰	ظہور	ظہور علی	۳۰۹	عزیز	عزیز الدین
۲۵۲	صفدری	میر صادق علی	۲۸۱	ظہور	لالہ شینو ناتھ سنگھ	۳۱۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۲۵۳	صغیر	علی صفی اللہ	۲۸۲	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۳۱۱	عشرت	میر غلام علی
۲۵۴	صمیم	تلسی داس	۲۸۳	عاجز	میر غلام حیدر	۳۱۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۵۵	صنعت	کریم الدین	۲۸۴	عاجز	زور آور سنگھ	۳۱۳	عشق	عزت اللہ خاں
۲۵۶	صولت	قاسم علی خاں	۲۸۵	عارف	محمد عارف	۳۱۴	عشق	غلام محی الدین
۲۵۷	صيد	عبدالباری	۲۸۶	عارف	عارف علی	۳۱۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۲۵۸	ضاحک	مراد بخش	۲۸۷	عارف	زین العابدین خاں	۳۱۶	علوی	عبداللہ خاں

۳۱۷	عنایت	مولوی عنایت علی	۳۴۶	فضل	مولوی فضل حسین	۳۷۵	کاہش	ہدایت علی
۳۱۸	عیش	عزت سنگھ	۳۴۷	فقیر	سید محمد الدین خاں	۳۷۶	کبیر	کبیر علی
۳۱۹	عیشی	علی بخش خاں	۳۴۸	فقیر	میر شمس الدین	۳۷۷	کرم	کرم خاں
۳۲۰	عاقی	منور خاں	۳۴۹	فقیہ	فقیہ الدین	۳۷۸	کرم	غلام خاں
۳۲۱	غالب	بہادر بیگ خاں	۳۵۰	فیض	جعفر حسن خاں	۳۷۹	کفایت	کفایت اللہ خاں
۳۲۲	غربت	حکیم غلام نبی	۳۵۱	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۰	کلیم	میر محمد حسین
۳۲۳	غریب	نصیر الدین	۳۵۲	قادر	سید قادر بخش	۳۸۱	کمال	شاہ کمال الدین
۳۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں	۳۵۳	قادر	عبد القادر خاں	۳۸۲	کوثر	مرزا مہدی
۳۲۵	غفلت	اخوند احمد خاں	۳۵۴	قاسم	میر قاسم علی	۳۸۳	کوچک	مرزا وحید الدین
۳۲۶	غلطال	شیخ کریم بخش	۳۵۵	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۸۴	کیوان	مرزا علی حسین
۳۲۷	غم	مہتاب سنگھ	۳۵۶	قاسم	شیخ قاسم علی	۳۸۵	گرم	محمد مظفر خاں
۳۲۸	غملین	میر سید علی	۳۵۷	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۶	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۹	غملین	میر عبداللہ	۳۵۸	قاصر	مرزا بیر علی بیگ	۳۸۷	گلشن	راے دہراج
۳۳۰	غملین	مولوی عبدالقادر	۳۵۹	قاضی	قاضی عبدالفتاح	۳۸۸	گماں	نظر علی خاں
۳۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۳۶۰	قبول	مہدی علی خاں	۳۸۹	گویا	ولایت علی
۳۳۲	فاطر	پیر بخش	۳۶۱	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۰	لطف	مرزا علی
۳۳۳	فدا	امام الدین	۳۶۲	قدسی	محمد اکبر	۳۹۱	لطف	لطف علی خاں
۳۳۴	فدا	مرزا بلند بخت	۳۶۳	قربان	میر محمدی	۳۹۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۳۵	فدا	لکھن رائے	۳۶۴	قربت	غلام نبی خاں	۳۹۳	لکنت	محمد بشیر خاں
۳۳۶	فدوی	لکند لال	۳۶۵	قلق	سید امجد علی	۳۹۴	ماہر	غلام محمد خاں
۳۳۷	فراق	میر مرتضیٰ علی	۳۶۶	قمر	مرزا قمر طالع	۳۹۵	ماہر	فخر الدین خاں
۳۳۸	فراق	حکیم شہناز اللہ خاں	۳۶۷	قمر	محمد قمر الدین	۳۹۶	مانک	میر ہدایت علی
۳۳۹	فرحت	میر امید علی	۳۶۸	قمر	قمر الدین	۳۹۷	مانک	میر محمدی
۳۴۰	فرحت	فراللہ اللہ	۳۶۹	قیس	احمد علی بیگ	۳۹۸	مانک	محمد یار بیگ
۳۴۱	فرد	شاہ ابوالحسن	۳۷۰	قیس	افضل الدین	۳۹۹	مبارک	مبارک شاہ خاں
۳۴۲	فرصت	مرزا الفت بیگ	۳۷۱	قیصر	خدا بخش	۴۰۰	مبتلا	مردان علی خاں
۳۴۳	فروغ	نور الدین خاں	۳۷۲	کاظم	کاظم علی	۴۰۱	مستی	میر متقی
۳۴۴	فریاد	مرزا مغل بیگ	۳۷۳	ساکھی	کفایت علی	۴۰۲	مشیت	خواجہ فدا علی
۳۴۵	نصیح	مرزا جعفر علی	۳۷۴	کاہش	اولاد علی	۴۰۳	مجبور	شاہ حق رسا

۴۶۲	معروف	نواب الہی	۴۳۳	مرشد	صاحبزادہ غلام	۴۰۴	مجدوب	غلام حیدر بیگ
۴۶۳	معین	معین الدین	۴۳۴	مروت	صغیر علی	۴۰۵	مجرد	محمد پناہ
۴۶۴	معین	معین الدین خاں	۴۳۵	مرہون	علی رضا	۴۰۶	مجرم	رحمت اللہ
۴۶۵	مغموم	لالہ رام	۴۳۶	مست	فضل علی	۴۰۷	مجرم	حفیظ حمید النبی
۴۶۶	مغموم	مثیت علی	۴۳۷	مسرت	لالہ شکر ناتھ	۴۰۸	محبیب	مرزا حبیب علی بیگ
۴۶۷	مفتون	عبدالرحیم	۴۳۸	مسرت	دزیر علی	۴۰۹	محب	میرالوقاسم
۴۶۸	مفتون	محمد رضا	۴۳۹	مسرور	پیر بخش	۴۱۰	محب	شیخ ولی اللہ
۴۶۹	مفتون	احمد شاہ	۴۴۰	مسرور	غلام حسین	۴۱۱	محبت	شہباز جنگ
۴۷۰	مفتون	حکیم دکن گروٹن	۴۴۱	مسرور	سید محمد	۴۱۲	محبوب	محبوب خاں
۴۷۱	مفتون	مرزا حکیم بخش	۴۴۲	مکین	عبدالواحد	۴۱۳	محترم	محترم علی خاں
۴۷۲	مفسس	محب علی	۴۴۳	مسلم	فرزند علی	۴۱۴	محتشم	سید محتشم علی
۴۷۳	مقبول	مقبول نبی	۴۴۴	مشتاق	مشتاق حسین	۴۱۵	محرور	خواجہ نبی بخش
۴۷۴	مقبول	ابراہیم بیگ	۴۴۵	مشتاق	عبداللہ خاں	۴۱۶	مخزون	میر ناصر علی
۴۷۵	ممتاز	فضل الرحمن	۴۴۶	مشر	قطب الدین	۴۱۷	مخزون	ظہور الدینی
۴۷۶	ممتاز	نجف علی	۴۴۷	مصاحب	مصاحب رام	۴۱۸	مخزون	حکیم ابوالحسن
۴۷۷	مننون	میرانٹ علی	۴۴۸	مصدر	ماشاء اللہ خاں	۴۱۹	محسن	محمد محسن
۴۷۸	منظر	نور اسلام	۴۴۹	مصرف	خان بہادر	۴۲۰	محسن	محسن علی
۴۷۹	منظر	میاں جان	۴۵۰	منظر	مرزا خسرو	۴۲۱	محشر	محمد اکرام
۴۸۰	منعم	لالہ مکند لال	۴۵۱	منظر	لالہ کنور	۴۲۲	محشر	مرزا علی نقی
۴۸۱	منیر	آفتاب خاں	۴۵۲	منظر	محمد اسد اللہ	۴۲۳	محمود علی خاں	
۴۸۲	منیر	حبیب الدین	۴۵۳	منظر	ذوالفقار علی	۴۲۴	محنت	حسن علی بیگ
۴۸۳	منشی	مونیچند	۴۵۴	منظر	منظر خاں	۴۲۵	مختار	منظر الدین
۴۸۴	منشی	میر محمد حسن	۴۵۵	منظر	رام نرائن	۴۲۶	مختور	محمد جعفر
۴۸۵	منصف	احمد بخش	۴۵۶	منظر	مرزا سنگین	۴۲۷	مختور	غلام حسین
۴۸۶	منصف	منصف علی خاں	۴۵۷	منظر	خلیل احمد	۴۲۸	مختور	داجد علی
۴۸۷	موج	خدا بخش	۴۵۸	مضطرب	محمد حاجی	۴۲۹	مرز	میر فضل اللہ
۴۸۸	موجد	قادر علی	۴۵۹	مضطرب	منظر علی خاں	۴۳۰	مرزا	علی رضا
۴۸۹	موزوں	میر فرزند علی	۴۶۰	منظفر	منظف حنت	۴۳۱	مرزا	حسین بخش
۴۹۰	موزوں	مرزا قادر بخش	۴۶۱	منظوم	غلام حسین	۴۳۲	مرزا	مرزا جان

۴۹۱	موندن	لالہ محترہ سنگھ	۵۲۰	نجم	میر رضا خاں	۵۴۹	نور	مولانا شاہ
۴۹۲	مہجور	مرزا ہدایت علی	۵۲۱	نجم	میر نجم الدین	۵۵۰	نیاز	میر نیاز علی
۴۹۳	مہجور	محمد بخش	۵۲۲	نجم	میر نجم الدین	۵۵۱	نیاز	مولانا شاہ
۴۹۴	مہجور		۵۲۳	ندرت	مرزا معقل	۵۵۲	وارث	شاہ وارث الدین
۴۹۵	مہدی	جلال الدولہ	۵۲۴	ندیم	مرزا علی	۵۵۳	وارث	حاجی شاہ محمد وارث
۴۹۶	مہر	مہر چند	۵۲۵	نرہیت	سید رفیع الدرجات	۵۵۴	دعوت	حسین بخش
۴۹۷	مہر	امین الدولہ	۵۲۶	نرہیت	برہان الدین	۵۵۵	دعوت	محمد داصل
۴۹۸	مہر	منصور خاں	۵۲۷	نرہیت	مرزا ارجمند	۵۵۶	واقف	شاہ واقف
۴۹۹	نادان	محمد بخش	۵۲۸	نسبت	میر احمد علی	۵۵۷	واقف	پسر بہادر شاہ
۵۰۰	نادر	ڈاکٹر سید آغا	۵۲۹	نسیم	پنڈت دیان سنگھ	۵۵۸	دعوت	ابوالحسن
۵۰۱	ناصر	محمد ناصر خاں	۵۳۰	نسیم	راجہ کدرا ناتھ	۵۵۹	دعوت	میر بہادر علی
۵۰۲	ناصر	ناصر جنگ	۵۳۱	نسیم	اصغر علی خاں	۵۶۰	دعوت	غلام علی خاں
۵۰۳	ناصر	میر ناصر علی	۵۳۲	نشاط	میرن شاہ	۵۶۱	دعوت	رشید الدینی
۵۰۴	ناصر	سعادت خاں	۵۳۳	نشاط	الہی بخش	۵۶۲	دعوت	وزیر علی خاں
۵۰۵	ناطق	نظام الدین	۵۳۴	نشاط	البری سنگھ	۵۶۳	دعوت	محمد وزیر
۵۰۶	ناطق	شیخ احمد	۵۳۵	نصیر	میر ناصر علی	۵۶۴	دعوت	محمد مستقیم خاں
۵۰۷	ناظم	یوسف علی خاں	۵۳۶	نصیر	محمد نصیر	۵۶۵	دعوت	نصرت اللہ خاں
۵۰۸	ناظم	میر بجلی	۵۳۷	نظام	عماد الملک	۵۶۶	دعوت	دارا بخت
۵۰۹	نالال	احمد علی	۵۳۸	نظیر	دلی محمد	۵۶۷	دعوت	لالہ رائے
۵۱۰	نالال	میر دولت علی	۵۳۹	نعمت	عبدالحق	۵۶۸	دعوت	عبدالعلی
۵۱۱	نالال	محمد عسکری	۵۴۰	نفیس	اشرف علی	۵۶۹	دعوت	منظر علی خاں
۵۱۲	نالال	مرزا محمد جان	۵۴۱	نفی	علی نفی خاں	۵۷۰	دعوت	دلایت علی خاں
۵۱۳	نامی	مبارز اللہ	۵۴۲	نگہت	نیاز علی	۵۷۱	دعوت	دلی محمد
۵۱۴	نثار	سماسکھ لال	۵۴۳	نگہت	غلام احمد	۵۷۲	دعوت	مرزا محمد دلی دہلوی
۵۱۵	نثار	میر عبدالرسول	۵۴۴	نمود	شاہزادہ	۵۷۳	دعوت	عبدالوہاب
۵۱۶	نثار	محمد آمان	۵۴۵	نواب	نصیر الدین	۵۷۴	دعوت	محمد علی
۵۱۷	نجات	حسن رضا	۵۴۶	نوازش	نواز حسین خاں	۵۷۵	دعوت	مرزا محمد
۵۱۸	نجد	محمد عباس	۵۴۷	نور	نادر حسین	۵۷۶	دعوت	عبدالہادی
۵۱۹	نجم	میر نجم الدین	۵۴۸	نور	مصمصام حیدر	۵۷۷	دعوت	جواد علی خاں

۵۷۸	ہادی	سید عہدی	۵۸۵	ہمد	محفوظ علی	۵۹۲	یاس	انور علی
۵۷۹	ہاشم	محمد ہاشم	۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی	۵۹۳	یادر	امام الدین
۵۸۰	ہجر	مرزا اصغر حسین	۵۸۷	ہینگا	دہلوی	۵۹۴	یادر	امداد علی
۵۸۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۵۸۸	یاد	غلام حسین	۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۸۲	ہدبد	عبدالرحمن	۵۸۹	یاس	محمد منیا خاں	۵۹۶	یکدل	دلاور خاں
۵۸۳	ہرچند	ہرچند کشور	۵۹۰	یاس	حکیم خیر الدین	۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۸۴	ہمد	عبید اللہ خاں	۵۹۱	یاس	حسن علی خاں	۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

جمالتان

ایڈیٹر نگار پاکستان کے افسالوں اور مقالات کا دوسرا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔

اس ایڈیشن میں متعدد افسانے اور شامل کئے گئے ہیں۔

جو پہلے ایڈیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت - چھ روپے ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

ششم سنخ (حصہ دوم)

مصنف | عبدالحی صفا بدایونی

تذکرے کے آخر میں جو تقریظات اور قطعات تاریخ درج ہیں ان سے اس تذکرے کا صاف تصنیف ۱۲۸۹ھ تک ہے۔ ۱۸۶۶ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے یہ دوسری بار چھپا تھا۔ کابیک نسخہ میرے پیش نظر ہے اس میں اوسط تقطیع کے ۵۲ صفحے ہیں اصل تذکرہ ۳۶ صفحوں میں ختم ہو جاتا ہے، باقی ۱۶ صفحات تقریظات و قطعات کے لئے مخصوص ہیں۔ یہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہے۔

تذکرہ اردو میں ہے اور رجنتہ گو شاعرات کے ذکر کے لئے مخصوص کیا گیا ہے۔ اس ذکر میں خاص خصوصیت | اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ فصل اول میں بازاری عوتوں اور دوسری میں پردہ نشین و باعصمت خواتین کا ذکر ہے۔ مصنف کا پہلے یہ خیال تھا کہ تذکرے کا حلقہ صرف زندہ شاعرات تک محدود رہے گا لیکن پھر خود ہی یہ شرط اڑا دی۔ اس میں بھی شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں کلام کا انتخاب بھی یوں ہی ہے۔ مطبع نول کشور کا جو نسخہ اس وقت میرے سامنے ہے۔ اس میں حب ذیل شاعرات شامل ہیں۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اجیل بیگن جان	۸	بستی بستی بیگم	۱۵	جان -
۲	۱۰۱ امیر بیگم	۹	بنو -	۱۶	جعفری سماء جعفری
۳	امراؤ امراؤ جان	۱۰	پری بی میرد	۱۷	چھوٹی سماء چھوٹی
۴	امراؤ امراؤ جان	۱۱	پری پری جان	۱۸	حجاب منی بانی
۵	امیر امیر جان	۱۲	پکھراج پکھراج بیگم	۱۹	حجاب منی بانی
۶	امیر امیر بخش	۱۳	پیاری پیاری جان	۲۰	حسن گنا جان
۷	امیر امیر بیگم	۱۴	فسلی منا جان باشندہ کرنال	۲۱	حسن وزیر جان

۲۲	حسین	اختر جان	۵۱	صاحب	امۃ الفاطمہ	۸۰	حکیم	-
۲۳	حشمت	مہرجان	۵۲	صنم	درگاہ	۸۱	ناز	-
۲۴	حنا	محمدی جان	۵۳	صنم	ہمن	۸۲	ناز	بندی جان
۲۵	حور	-	۵۴	صنوبر	-	۸۳	ناز	ابھی بی
۲۶	حور	نورد جان	۵۵	عزیزہ	-	۸۴	ناز	بی جان
۲۷	حیا	-	۵۶	عیدو	-	۸۵	ناز	گیتی آرا بیگم
۲۸	خورشید	خورشید جان	۵۷	فاطمہ	فاطمہ بیگم	۸۶	ناز	امیر جان
۲۹	دلبر	چھوٹی بیگم	۵۸	فرحت	فرحت بیگم	۸۷	نازاں	نغنی جان
۳۰	زہرہ	نصیبین	۵۹	فرح	فرح بخش	۸۸	نازک	زینت جان
۳۱	زہرہ	منی بانی	۶۰	فریدن	-	۸۹	نازک	خشن جان
۳۲	زہرہ	-	۶۱	قاتل	عجوبہ جان	۹۰	نخبین	-
۳۳	زہرہ	لطیفین	۶۲	کسن	-	۹۱	نزاکت	رحمہ
۳۴	زہرہ	امراؤ جان	۶۳	گنا	گنا جان	۹۲	نزاکت	کندو
۳۵	زیب	-	۶۴	گل	نواب جان	۹۳	نزاکت	-
۳۶	زینب	زینب بیگم	۶۵	گوہر	-	۹۴	نقاب	حمید بانی
۳۷	ستم	-	۶۶	گوہر	-	۹۵	نورن	مسماۃ نورن
۳۸	سردار	سردار بیگم	۶۷	گوہر	علی بیہا	۹۶	نوشاہ	امجدی جان
۳۹	ستاب	حسین باندی	۶۸	گیتی آرا	-	۹۷	دزیر	دزیر بیگم
۴۰	شباب	محمدی جان	۶۹	لطیف	اللہ جوائی	۹۸	یاد	-
۴۱	شرارت	امیر جان	۷۰	ماہ	منجلی بیگم	۹۹	یاسمین	تومن
۴۲	شرفن	-	۷۱	ماہ لقا	-			
۴۳	شرم	امامی جان	۷۲	منجور	حسینی بیگم	۱۰۰	اختر	نواب اختر محل
۴۴	شرم	-	۷۳	مزید	-	۱۰۱	امراؤ	حسینی بیگم
۴۵	شریر	-	۷۴	مستور	مستور بیگم	۱۰۲	بسم اللہ	بسم اللہ بیگم
۴۶	شوخی	مولانا	۷۵	مشری	قرن جان	۱۰۳	بہو	بہو بیگم
۴۷	شوق	کریم بخش	۷۶	معشوق	بی صلحہ ہودن	۱۰۴	بیگم	-
۴۸	شیریں	شیریں جان	۷۷	مغل	بیبا جان	۱۰۵	بیگم	رشک محل
۴۹	شیریں	-	۷۸	منو	منو جان	۱۰۶	پارسا	-
۵۰	شیریں	شیریں وحید	۷۹	مہر	جینا جان	۱۰۷	شریا	بٹری بیگم

۱۰۸	جانی	بیگم جان	۱۲۰	سلطان	سلطان بیگم	۱۳۲	غریب	امیر النساء بیگم
۱۰۹	جعفری	کاملہ بیگم	۱۲۱	شرم	شمس النساء بیگم	۱۳۳	فاطمہ	قادر بیگم
۱۱۰	حجاب	عسکری بیگم	۱۲۲	شوخی	گنا بیگم	۱۳۴	قمر	حیدری بیگم
۱۱۱	حجاب	-	۱۲۳	شیریں	نواب شاہجہان بیگم	۱۳۵	قمر	قمر النساء
۱۱۲	حجاب	نواب بیگم	۱۲۴	ہمدرد	نواب ہمدرد علی	۱۳۶	کنیز	فاطمہ کنیز
۱۱۳	حیا	حیات النساء بیگم	۱۲۵	ضرورت	شرف النساء بیگم	۱۳۷	کینی	-
۱۱۴	حیدری	حیدری خانم	۱۲۶	ضیاء	ضیائی بیگم	۱۳۸	گوہر	گوہر بیگم
۱۱۵	حق	بادشاہ بیگم	۱۲۷	عابد	نواب احمد بیگم	۱۳۹	ماہ	-
۱۱۶	خورشید	-	۱۲۸	عالم	نواب بادشاہ علی	۱۴۰	محبوب	نواب محبوب بیگم
۱۱۷	دلہن	دہن بیگم	۱۲۹	عشرت	نواب عشرت علی	۱۴۱	مغنی	سلطان جہاں بیگم
۱۱۸	مادیہ	-	۱۳۰	عصمت	عصمت	۱۴۲	مطلوب	فضل النساء بیگم
۱۱۹	رعنائی	قدسیہ بیگم	۱۳۱	عفت	نجم النساء بیگم	۱۴۳	ناز	چنبلی
						۱۴۴	یاسمین	

شہاب کی سرگزشت

حضرت نیاز کا وہ عظیم الشان افسانہ جو اردو زبان میں بالکل پہلی مرتبہ تیرنگاری

کے اصول پر لکھا گیا ہے۔ اس کی زبان، تخیل، اس کی نزاکت بیان، اس کی

انشائے عالیہ سحر حلال کے درجہ تک پہنچتی ہے۔

یہ ایڈیشن نہایت صحیح اور خوشخط ہے۔

قیمت: دو روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ کارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

انتخابِ یادگار

مصنف | امیر احمد مینائی

”انتخابِ یادگار“ تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۹ھ تکلتا ہے یہ اس کے عہد تصنیف طباعت | تکمید کا سال ہے۔ در تذکرے کا آغاز ۱۲۸۹ھ میں ہو چکا تھا۔

یہ تذکرہ پہلی بار ۱۳۹۹ھ میں تلج المطالع رامپور سے شائع ہوا۔ پہلے حصے میں ۱۶۸ اور دوسرے میں ۸۶ مصنفات ہیں۔ آخر میں آغا علی نقی مخلص بہ غنی کی تقریظ ہے۔

تذکرہ اردو ہے اور اس میں شعرائے رامپور کا ذکر کیا گیا ہے۔ دیا ہے میں اس تذکرے کی خصوصیات کو مصنف نے یوں بیان کیا ہے کہ ”راقم الحروف نے اس تذکرے کو دو طبقوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں دایان ریاست کا ذکر ہے۔ بہ ترتیب زمانہ حکومت در ریاست زیب افزائے ناصیہ کتاب ہے اور طبقہ ثانی میں بہ ترتیب حرث اہجی اور شاعروں کا حال مختصر اور کلام انتخاب ہے اور خاندان عالیشان ریاست کے سخندان بلفظ صا جزادہ تعبیر کئے گئے ہیں، اور مجموعہ شعرا اس تذکرے میں چار سو دس ہیں اور چونکہ اس تذکرے میں عربی، فارسی، اردو لہذا بھاکا چاروں زبانوں کے شاعر ہیں اور بعض اہل سخن کئی زبانوں کی شاعری کے ماہر ہیں اور ان امور کی طرف بھی اشارہ منظور ہیں۔ لہذا فہرست میں ان کے اسماء کے ساتھ عربی کی علامت ”ع“ اور فارسی کی علامت ”ف“ اور اردو کی علامت ”ا“ اور بھاکا کی علامت ”ب“ اور فارسی عربی کی علامت ”فح“ اور فارسی اردو کی علامت ”فا“ اور فارسی اردو بھاکا کی علامت ”فبا“ اور اردو بھاکا کی علامت ”با“ مذکور ہے اور مخفی : رہے کہ جو سخور و دو زبانوں کے شاعر ہیں اور دونوں زبانوں میں ان کے تخلص مختلف ہیں تو وہ دونوں تخلص بہ اعتبار حرث اہجی اپنے اپنے محل پر لکھے گئے ہیں، جیسے ”غبر شاہ خاں“ کہ فارسی میں ”غبر“ اور اردو میں ”آشفہ“ تخلص کرتے ہیں تو صرف الف میں آشفہ اور حرف عین میں غبر لکھا گیا ہے اور ہر شاعر کے استاد کا نام اور مقدار عمر اور ولایت اور در صورت متوفی ہونے کے تاریخ دماہ و سال رحلت لکھنے کا اس تذکرے میں التزام کیا ہے“

یہ ایسی خصوصیات ہیں جو ”انتخابِ یادگار“ کے سوا کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ شعرا کے حالات عموماً مستند ہیں اور انتخابِ کلام میں جملہ اصناف کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
طبقة اول در ذکر الی ان ملک تہ ترتیب زمانہ حکومت					
۱	نواب علی محمد خاں	۲۶	اختر	شیخ رمضان علی	۵۱
۲	نواب نجیہ سعد اللہ خاں	۲۷	اخگر	صاحبزادہ ہادی یار خاں	۵۲
۳	نواب محمد عبداللہ خاں عا	۲۸	اخگر	محمد جان خاں	۵۳
۴	نواب محمد فہیم اللہ خاں	۲۹	ازہگر	نقیاب خاں	۵۴
۵	حاجی نواب غلام محمد خاں	۳۰	اسد	صاحبزادہ محمد سعید علی	۵۵
۶	نواب احمد علی خاں	۳۱	اسیر	غیاث مثنی مظفر علی	۵۶
۷	نواب محمد سعید خاں	۳۲	اشرف	صاحبزادہ اختر علی	۵۷
۸	نواب محمد یوسف علی خاں ناظم	۳۳	اشک	سید قطب الدین	۵۸
۹	نواب کلب علی خاں نواب	۳۴	اصغر	صاحبزادہ منظر علی	۵۹
طبقة دوم در ذکر شعراء متوطن و متوسل					
این دارالریاستہ بترتیب حروف سہمی					
۱۰	آرام	۳۵	انظر	شیخ امین احمد	۶۰
۱۱	آزاد	۳۶	انزوں	سید حسین شاہ	۶۱
۱۲	آشفہ	۳۷	افسر	صاحبزادہ احمد یار خاں	۶۲
۱۳	آشفہ	۳۸	افغان	محمد فخر خاں	۶۳
۱۴	آشنا	۳۹	انکار	صاحبزادہ منظر علی	۶۴
۱۵	آہ	۴۰	اکبر	محمد اکبر علی خاں	۶۵
۱۶	آحسان	۴۱	اکبر	صاحبزادہ محمد اکبر خاں	۶۶
۱۷	احسن	۴۲	اکرم	مولوی نجی اکرم	۶۷
۱۸	احقر	۴۳	الم	صاحبزادہ امیر علی	۶۸
۱۹	احمد	۴۴	امداد	صاحبزادہ امیر علی	۶۹
۲۰	احمد	۴۵	امیر	صاحبزادہ محمد یار خاں	۷۰
۲۱	احمد	۴۶	امیر	صاحبزادہ امیر علی	۷۱
۲۲	احمد	۴۷	امیر	سید محمد امیر شاہ	۷۲
۲۳	احمد	۴۸	امیر	امیر احمد ولعت	۷۳
۲۴	احمد	۴۹	انور	محمد انور شاہ قادری	۷۴
۲۵	احمد	۵۰	انور	امام الدین خاں	۷۵
۱	سید نجف علی			باقر	۵۱
۱	حکیم غلام حسین خاں			بحر	۵۲
۱	مولوی محمد سعید اللہ			بدی چند	۵۳
۱	غیر شاہ خاں			بزمی	۵۴
۱	مرزا محمد اکرم			بسم	۵۵
۱	شیخ محمد فرید الزماں خاں			بسم	۵۶
۱	سید احسان علی			بسم	۵۷
۱	حکیم مظہر احسن خاں			بسم	۵۸
۱	سید حافظ مجیب علی			بشیر	۵۹
۱	میان بین الدین احمد			بشیر	۶۰
۱	شیخ احمد علی			بلخی	۶۱
۱	میاں احمد علی شاہ			بلدیو	۶۲
۱	احمد خاں			بلخ	۶۳
۱	سید احمد نذر			بندہ	۶۴
۱	سید احمد سلی			بنی	۶۵
۱	امیر اللہ خاں			بہار	۶۶
۱				بیاب	۶۷
۱				بیمین	۶۸
۱				بیمود	۶۹
۱				بیٹھب	۷۰
۱				پران	۷۱
۱				پناہ	۷۲
۱				تاب	۷۳
۱				تیش	۷۴
۱				بیمار	۷۵

۷۶	تراب	سید تراب شاہ	فا	۱۰۵	جیب	محمد حبیب الرحمن	فا	۱۳۴	حیرت	بھٹی کھائی لال	ن
۷۷	تکین	میر حسین	ا	۱۰۶	حرمت	شیخ غلام علی	ن	۱۳۵	خان زادہ مبارک شاہ خاں		ا
۷۸	تسلیم	بکیر خاں	فا	۱۰۷	حرمت	شیخ محمد حسن	ا	۱۳۶	صاحبزادہ مرتضیٰ خاں	خود	ا
۷۹	تسلیم	حاتم خاں	ا	۱۰۸	حرمت	شہامت خاں	ن	۱۳۷	خلیل شاہ خلیل احمد	خلیل	ا
۸۰	تسلیم	شیخ امیر اللہ	ا	۱۰۹	حریف	میاں غلام حسین	ن	۱۳۸	خوشید کریم خاں	خوشید	ا
۸۱	تفضل	تفضل حسین خاں	ا	۱۱۰	حزین	صاحبزادہ غلام محمد الدین	ا	۱۳۹	میاں خورشید میاں	خورشید	ا
۸۲	تکین	سید محمد بنے	ا	۱۱۱	حسرت	ذوق رام	فا	۱۴۰	من بہاد لال	خوشدل	ن
۸۳	تکین	مرزا ابوالقاسم	ن	۱۱۲	حسرت	محمد علی خاں	ا	۱۴۱	خوشنود سید خوشنود شاہ	خوشنود	ا
۸۴	تیمیر	سید علی حسن شاہ	ا	۱۱۳	حسن	میرزا کاظم حسین	ا	۱۴۲	حسین علی خاں	خیالی	ن
۸۵	تیمیر	غلام احمد	ا	۱۱۴	حسن	میاں غلام حسین	ا	۱۴۳	داغ نواب مرزا خاں	داغ	ا
۸۶	تنہا	نظام الدین خاں	ا	۱۱۵	حسن	شاہ محمد حسن	ا	۱۴۴	دت پنڈت دترام	دت	ب
۸۷	توکل	سید عبداللہ	ن	۱۱۶	حسن	میرزا محمد حسن	ا	۱۴۵	دلادر سید دلادر علی	دلادر	ا
۸۸	ثابت	سید اصغر علی	ا	۱۱۷	حسن	مولوی حسن علی خاں	ن	۱۴۶	دھن سنگھ	دھن سنگھ	ب
۸۹	ثاقب	شیخ سیف اللہ	ن	۱۱۸	حسن	میرزا علی حسن	ا	۱۴۷	ذکی شیخ مہدی علی	ذکی	فا
۹۰	ثروت	صاحبزادہ کریم اللہ خاں	ا	۱۱۹	حسن	احمد حسن خاں	ا	۱۴۸	راحت شیخ احمد حسین	راحت	ا
۹۱	جان	صاحب میرزا علی	ا	۱۲۰	حبیب	میاں حبیب احمد	ا	۱۴۹	راز نظام الدین خاں	راز	ا
۹۲	جانی	مولوی قمر الدین	ا	۱۲۱	حسین	صاحبزادہ غلام حسین خاں	ا	۱۵۰	راسخ غایت اللہ خاں	راسخ	ا
۹۳	جاوید	عبدالنبی خاں	ا	۱۲۲	حسین	میر حسین علی	ن	۱۵۱	راحت شاہ رؤف احمد	راحت	ا
۹۴	جلال	میرضامن علی	ا	۱۲۳	حسین	میر حسین علی	ن	۱۵۲	رفیق مولوی محمد جریہ اقبال خاں	رفیق	فا
۹۵	جلال	مولوی جلال الدین	ن	۱۲۴	حسین	آغا محمد حسین	ن	۱۵۳	رحیم صاحبزادہ رحیم اللہ خاں	رحیم	ا
۹۶	جلال	مولوی جلال الدین خاں	فا	۱۲۵	حشمت	محمد ناصر خاں	ن	۱۵۴	رزقی یعقوب خاں	رزقی	ا
۹۷	جمشید	محمد حسن رضا	ا	۱۲۶	حشمت	حشمت علی خاں	ا	۱۵۵	رسا میر احمد علی	رسا	ا
۹۸	جیل	آغا علی لغی خاں	ا	۱۲۷	حفیظ	مولوی حفیظ اللہ	ن	۱۵۶	رسا منشی انوار شاہ	رسا	ا
۹۹	جوہر	برجیاسی لال	فا	۱۲۸	حیا	شاہزادہ مرزا کریم الدین	ا	۱۵۷	رسا صاحبزادہ عیاد علی خاں	رسا	ا
۱۰۰	حافظ	منشی اکرام الدین	ا	۱۲۹	حیات	مولوی محمد حیات	فا	۱۵۸	رضا صاحبزادہ علیم اللہ خاں	رضا	ا
۱۰۱	حافظ	قاسم علی خاں	ا	۱۳۰	حیدر	صاحبزادہ محمد جریہ علی خاں	ا	۱۵۹	رضا میرزا رضا حسین	رضا	فا
۱۰۲	حافظ	محمد تونس	ن	۱۳۱	حیدر	صاحبزادہ غلام حیدر خاں	ا	۱۶۰	رضا غلام رضا	رضا	ا
۱۰۳	حافظ	سید محمد مجتبیٰ	ا	۱۳۲	حیدر	آغا برہان الدین حیدر	ا	۱۶۱	رضا	رضا	ا
۱۰۴	حاجی	عبدالجبار خاں	ن	۱۳۳	حیدر	حیدر علی خاں	ا	۱۶۲	رضا میر رضا علی	رضا	ا

۱۶۳	رفت	مولوی غلام جیلانی	فا	۱۹۲	شہر	یعقوب علی خاں	۲۲۱	صفت	میر سلہو	ت
۱۶۴	رفت	رام دولا	۱	۱۹۳	شہر	عبدالعزیز خاں	۲۲۲	صفت	شیخ کریم الدین	۱
۱۶۵	رفیق	میرزا علی حسین	۱	۱۹۴	شرف	محمود غلام اللہ خاں	۲۲۳	صوفی	شیخ محمد عبدالحق	۱
۱۶۶	رقت	مولوی حبیب العزیز	۱	۱۹۵	شریف	شریف احمد	۲۲۴	ضابط	احمد علیاں	۱
۱۶۷	رگناتہ	چوہی کنہا ترشارد	ب	۱۹۶	شہر	میر شرف الدین	۲۲۵	صنط	نباز علی خاں	۱
۱۶۸	زخمی	صاحبزادہ غلام حضرت	فا	۱۹۷	شہر	میر سعد الدین خاں	۲۲۶	ضیا	سید حسین علی خاں	۱
۱۶۹	ذکی	سید محمد ذکی	۱	۱۹۸	شفا	سید محمد جعفر شاہ	۲۲۷	ضیا	حکیم مہدی علی خاں	فا
۱۷۰	ساقی	رام چرن داس	۱	۱۹۹	شفقت	سید بخت علی	۲۲۸	ضیغم	میاں اکرام الدین	۱
۱۷۱	ساکت	ہدایت علی خاں	۱	۲۰۰	شفیق	سید صفدر حسین	۲۲۹	طالب	مولوی الہ داد	فا
۱۷۲	سلک	اسمعیل شاد خاں	فا	۲۰۱	شمیم	معظم علی خاں	۲۳۰	طالب	عبدالرزاق خاں	ت
۱۷۳	ست	ست نرائن	ب	۲۰۲	شوق	مولوی قدرت اللہ	۲۳۱	طلعت	محمد سعادت علیاں	۱
۱۷۴	سہاب	نصیر احمد خاں	۱	۲۰۳	شوکت	صاحبزادہ محمد علیاں	۲۳۲	طلوع	شیخ شمس الدین	۱
۱۷۵	سراج	مولوی سراج الدین	فا	۲۰۴	شوکت	مرزا امام الدین	۲۳۳	ظریف	صاحبزادہ محمد عبد اللہ خاں	۱
۱۷۶	سرخوش	محمد سلیم الزماں خاں	۱	۲۰۵	شہاب	شہاب الدین خاں	۲۳۴	ظہیری	عبداللہ خاں	ت
۱۷۷	سردری	نواب محمد کاظم علیاں	ت	۲۰۶	شیدا	کاظم خاں	۲۳۵	عابد	صاحبزادہ زین العابدین	۱
۱۷۸	سردش	صاحبزادہ عبدالنواب	۱	۲۰۷	شیدا	شیخ احمد حسین	۲۳۶	عابد	صاحبزادہ زین العابدین	۱
۱۷۹	سجید	محمد سعید اللہ خاں	۱	۲۰۸	شیدا	مولوی محمد حسن خاں	۲۳۷	عابد	سعید عابد حسین	۱
۱۸۰	سلطان	نواب نصیر اللہ خاں	۱	۲۰۹	شیدا	آغا محمد علی	۲۳۸	عاجز	حسن علی خاں	۱
۱۸۱	سلیم	محمد سلیم الزماں خاں	۱	۲۱۰	شیفتہ	صاحبزادہ عزیز اللہ خاں	۲۳۹	عاشق	خان بہادر خاں	۱
۱۸۲	سوز	سید حمید اللہ	۱	۲۱۱	صابر	مولوی نصیر الدین خاں	۲۴۰	عاشق	محمد اسمعیل خاں	۱
۱۸۳	شاد	میاں فضل علی	۱	۲۱۲	صاحب	جارج فائزوم	۲۴۱	عاشق	سید غیاث الدین	۱
۱۸۴	شاد	نظیر شاہ خاں	ت	۲۱۳	صادق	سید صادق شاہ	۲۴۲	عاصی	صاحبزادہ مبارک علیاں	۱
۱۸۵	شادان	حسین علی خاں	ت	۲۱۴	صابر	سید رمضان علی	۲۴۳	عاصی	صاحبزادہ گوہر علیاں	۱
۱۸۶	شاغل	آغا میرزا	فا	۲۱۵	صابر	محمد رضا حسین	۲۴۴	عاصی	شیخ محمد غایت اللہ	۱
۱۸۷	شاگر	میاں نجیب شاہ	ت	۲۱۶	صابر	منشی کوہنہ لال	۲۴۵	عاصی	محمد رفیع الدین خاں	۱
۱۸۸	شائق	عبدالرزاق خاں	فا	۲۱۷	صغیر	چیموئے خاں	۲۴۶	عاصی	صاحبزادہ رضا علیاں	۱
۱۸۹	شائق	جانی صاحب	۱	۲۱۸	صفا	آغا نادر مرزا	۲۴۷	عاقل	صاحبزادہ محمد علیاں	۱
۱۹۰	شائق	سید وارث حسن	۱	۲۱۹	صفدر	صاحبزادہ محمد صفدر علیاں	۲۴۸	عاقل	میر محمد حسین	۱
۱۹۱	شجاعت	صاحبزادہ شمس الدین	۱	۲۲۰	صفدر	صاحبزادہ محمد علیاں	۲۴۹	عالم	غلام شاہ خاں	۱

۲۵۰	عباس	مرزا عباس بیگ	۲۷۹	غمنین	مولوی عبدالقادر	۳۰۸	قائم	شیخ قیام الدین	فا
۲۵۱	عباس	عباس خاں	۲۸۰	غمنین	حکیم عطاء اللہ	۳۰۹	قدیر	غلام حسین خاں	ا
۲۵۲	عباس	عباس خاں ثانی	۲۸۱	غمنین	مرزا معین الدین	۳۱۰	قربان علی		ا
۲۵۳	عباس	سید عباس علی	۲۸۲	غنی	آغا علی نقی	۳۱۱	قربت	حافظ غلام نبی	ا
۲۵۴	عبرت	میر ضیاء الدین	۲۸۳	فاخر	حکیم احمد خاں	۳۱۲	قلاس	عبدالرحمن	ن
۲۵۵	عثمان	سید عثمان علی	۲۸۴	فاخر	حکیم فاخر الدین	۳۱۳	قلق	خواجہ ارشد علی خاں	ا
۲۵۶	عجمی	بہیر لال	۲۸۵	فائق	محمد میرزا	۳۱۴	قمر	حافظ محمد احمد	فا
۲۵۷	عجیب	دمور داس	۲۸۶	فائق	بلاتے رام	۳۱۵	قیاس	بلاتے رائے	ا
۲۵۸	عدیل	میر عوض علی شہنشاہ	۲۸۷	فدا	صاحبزادہ فدا علی خاں	۳۱۶	قیام	محمد شاہ خاں	ا
۲۵۹	عروج	منشی احمد حسن خاں	۲۸۸	فدا	شیخ محمود علی	۳۱۷	قیامت	لالہ حمید اللال	ن
۲۶۰	عزت	مولوی محمد عیاض الدین	۲۸۹	فدا	سید فدا علی	۳۱۸	قیس	مولوی محمد عثمان شاہ	ن
۲۶۱	عزیز	عبد الکریم خاں	۲۹۰	فرحت	صاحبزادہ حبیب اللہ خاں	۳۱۹	کادش	محمد شاہ خاں	ا
۲۶۲	عشرت	صاحبزادہ عشرت علی خاں	۲۹۱	فرحت	حکیم نصیر الدین خاں	۳۲۰	کرامت	صاحبزادہ کرامت علی خاں	ا
۲۶۳	عشرت	میر غلام علی	۲۹۲	فرحت	اکبر شاہ خاں	۳۲۱	اکرم	مرزا اکھو عن کرم خاں	ا
۲۶۴	عشقی	شیخ غلام نبی الدین	۲۹۳	فرحت	میر محمد حسین	۳۲۲	کریم	محمد کریم اللہ خاں	ن
۲۶۵	علی	سید زین العابدین	۲۹۴	فرقت	مولوی قیام الدین	۳۲۳	کشتہ	شیخ رحیم بخش	ا
۲۶۶	علی	محمد علی حسین خاں	۲۹۵	فصیح	مولوی فصیح الزمان خاں	۳۲۴	کشور	چوہی کشور داس	ب
۲۶۷	علیل	محمد نصیر الدین خاں	۲۹۶	فصیح	محمد عبدالرحیم خاں	۳۲۵	کفایت	صاحبزادہ کفایت اللہ خاں	فا
۲۶۸	عمر	مولانا شاہ محمد عمر صاحب	۲۹۷	فضل	شیخ فضل احمد	۳۲۶	کیفی	محمد ایوب خاں	فا
۲۶۹	عنایت	صاحبزادہ عنایت علی خاں	۲۹۸	فضل حق		۳۲۷	گرم	منظفر خاں	ا
۲۷۰	عنایت	عنایت حسین خاں	۲۹۹	فتیر	سید عبدالرزاق	۳۲۸	گلزارہ	سید جمشید بہادر	ا
۲۷۱	عبر	عبر شاہ خاں	۳۰۰	فقیہ	مولوی فقیہ الدین	۳۲۹	گوال	گوال رائے	ب
۲۷۲	عیش	میر سعادت علی	۳۰۱	فہیم	میرزا فہیم الدین	۳۳۰	گوہر	محبتی خاں	ا
۲۷۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	۳۰۲	فیاض	محمد فیاض خاں	۳۳۱	گوہر	جوالا پراد	فا
۲۷۴	غالب	حکیم غلام الدین	۳۰۳	قادر	صاحبزادہ عبدالقادر	۳۳۲	لاق	لالہ کنجھاری لال	ن
۲۷۵	غربت	صاحبزادہ ہدایت علی خاں	۳۰۴	قادری	سید شاہ غلام بیگانی	۳۳۳	لذت	لالہ کنور سین	ن
۲۷۶	غریب	شیخ الہی بخش نوشہری	۳۰۵	قاسم	قاسم علی خاں	۳۳۴	لطفات	سید لطافت علی	ا
۲۷۷	غفلت	احمد زادہ احمد خاں	۳۰۶	قاصر	حافظ علی حسن	۳۳۵	لکنت	محمد شیر خاں	ا
۲۷۸	غنگین	میر عبداللہ	۳۰۷	قاہر	سید عبدالقادر	۳۳۶	ماہر	غلام محمد خاں	ا

۳۳۷	مائل	سید عبدالرزاق	۳۶۷	۱	مفتون	صاحبزادہ مصباح اللہ خاں	۳۹۷	۱	نجف	صاحبزادہ محمد محمد علی خاں	۱
۳۳۸	مائل	سید قدرت علی	۳۶۸	۱	مفتون	سید احمد شاہ	۳۹۸	۱	نرسبت	سید رفیع الدرجات	فا
۳۳۹	مبارک	مبارک شاہ خاں	۳۶۹	۱	مفتون	میر محبوب علی	۳۹۹	۱	نظام	سید نظام شاہ	۱
۳۴۰	مبارک	مبارک شاہ خاں ثانی	۳۷۰	۱	مکدر	احمد نور خاں	۴۰۰	۱	نعیم	میر محمد نعیم	ف
۳۴۱	مجدوح	حافظ عبدالنبی	۳۷۱	۱	منتاز	مہدی علی خاں	۴۰۱	۱	نیاز	مولوی نیاز دانش	ف
۳۴۲	محب	میر محمد علی	۳۷۲	۱	منت	احمد علی	۴۰۲	۱	نیر	صاحبزادہ مختار علی خاں	۱
۳۴۳	محمود	محمود خاں	۳۷۳	۱	منعم	قاضی نور الحق	۴۰۳	ف	نیر	حکیم محمد حسن خاں	فا
۳۴۴	محب	حکیم عبدالکریم	۳۷۴	ف	منور	سید منور شاہ	۴۰۴	۱	نیر	سید منور علی	۱
۳۴۵	محنت	-	۳۷۵	۱	منیر	سید اصفیٰ حسین	۴۰۵	فا	واثق	سید جعفر شاہ	۱
۳۴۶	محو	محمد مجتبیٰ خاں	۳۷۶	۱	موجد	حشمت علی خاں	۴۰۶	۱	داحد	شیخ واحد علی	۱
۳۴۷	محمی	آغا یوسف علی خاں	۳۷۷	ف	مہدی	صاحبزادہ مہدی علی خاں	۴۰۷	۱	واقف	عبدالقادر خاں	۱
۳۴۸	منجنا	سید مظہر الدین	۳۷۸	فا	مہدی	محمد مہدی	۴۰۸	۱	دجید	صاحبزادہ جلیل الدین خاں	۱
۳۴۹	مخلص	خلیفہ احمد یار خاں	۳۷۹	ف	مہر	میر سعادت علی	۴۰۹	۱	وزیر	وزیر علی خاں	فا
۳۵۰	مرتضیٰ	سید مرتضیٰ حق نویس	۳۸۰	فا	مہر	سید مہربان علی	۴۱۰	ف	وزیر	سید محمد وزیر علی	۱
۳۵۱	مرتضیٰ	مرتضیٰ خاں	۳۸۱	۱	ناچار	-	۴۱۱	۱	وسعت	محمد مستقیم خاں	۱
۳۵۲	مرشد	حضرت مولانا مرشد	۳۸۲	ف	نادان	امراؤ میرزا	۴۱۲	۱	وصال	مرزا محمد تقی	۱
۳۵۳	مرشد	سید غلام مرشد	۳۸۳	۱	نادر	صاحبزادہ محمود علی خاں	۴۱۳	۱	وفا	حاجی گل محمد خاں	د
۳۵۴	مرشد	صاحبزادہ غلام مرشد خاں	۳۸۴	۱	ناصر	ناصر خاں	۴۱۴	ف	وفا	مرزا علیم الدین	۱
۳۵۵	مسکین	مولوی غلام قادر	۳۸۵	۱	ناصر	مولوی محمد ناصر خاں	۴۱۵	فا	ولا	مرزا جعفر علی بیگ	۱
۳۵۶	مشتاق	غلام رسول خاں	۳۸۶	۱	زحلق	مبارک شاہ خاں	۴۱۶	۱	وہاب	سید عبدالوہاب	۱
۳۵۷	مضطر	مولوی عبدالغنی	۳۸۷	ف	ناظر	میرناظر علی	۴۱۷	فا	ہادی	محمد عبدالہادی	۱
۳۵۸	مضطر	مولوی غلام حسن خاں	۳۸۸	ف	ناظر	مبارک شاہ خاں	۴۱۸	۱	ہادی	مولوی عبدالہادی خاں	۱
۳۵۹	مضطر	احمد یار خاں	۳۸۹	۱	ناظر	میرناظر علی	۴۱۹	۱	ہاشم	مولوی ہاشم خاں	۱
۳۶۰	مظلوم	سید جمال شاہ	۳۹۰	۱	ناظر	ناظر حسین	۴۲۰	۱	ہدایت	ہدایت اللہ	۱
۳۶۱	منظر	امداد حسین	۳۹۱	۱	نامی	حسین شاہ خاں	۴۲۱	ف	ہدایت	ہدایت علی خاں	۱
۳۶۲	منظر	شیخ منظر حق	۳۹۲	۱	نامی	مرزا شہار	۴۲۲	۱	ہزل	عبدالرحیم خاں	۱
۳۶۳	معصوم	حضرت شاہ محمد معصوم	۳۹۳	فا	نشار	صاحبزادہ مختار علی خاں	۴۲۳	۱	چہم	صاحبزادہ تہمد اللہ خاں	فا
۳۶۴	معین	مرزا حسین الدین خاں	۳۹۴	۱	نشار	آغا محمد شہزادی	۴۲۴	ف	ہندی	مرزا محسن علی	۱
۳۶۵	مغلوب	سید افتخار الدین	۳۹۵	۱	نجف	نجف علی خاں	۴۲۵	۱	ہنر	مرزا امیر بیگ	۱
۳۶۶	منوم	علی محمد خاں	۳۹۶	فا	نجف	محمد علی نجف	۴۲۶	۱	یاقوت	محمد ضیاء خاں	۱
									یوسف	شیخ محمد یعقوب	۱
									یوسف	محمد یوسف خاں	۱

عروس الازکار

مصنف نقش حیدر آبادی - نقش کا اصل نام نصیر الدین احمد اور تاریخی نام "برکات الحق نصیر الدین احمد" ہے۔ تذکرے میں مصنف نے اپنے حالات بھی لکھے ہیں اور ان سے پتہ چلتا ہے کہ ان کے باپ کا نام محمد غوث تھا۔ اور ان کے آبا و اجداد ملتان کے رہنے والے تھے۔

نقش ۱۲۶ھ میں بمقام حیدر آباد پیدا ہوئے عربی فارسی کی مروجہ تعلیم حاصل کی، شعر و سخن کا ذوق نوعری سے تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے اور فیض حیدر آبادی کے شاگرد تھے۔

نقش نے اردو فارسی میں متعدد کتابیں یادگار چھوڑی تھیں لیکن دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکیں۔ صرف

- (۱) محفل الشعرا
- (۲) تحقیقات المصلحین
- (۳) شطرنج اخلاص
- (۴) عروس الازکار

دستیاب ہو سکی ہیں۔ سخاوت مرزا صاحب نے "عروس الازکار کے قلمی نسخہ پر بحث کرتے ہوئے نقش کے اردو فارسی وادین کے علاوہ مزید گیارہ کتابوں کے نام دئے ہیں جن میں صرف مذکورہ بالا چار کتابوں کے قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں ملتے ہیں تذکرے کے آغاز کا سال ۱۲۸۷ھ اور اختتام کا سال ۱۲۹۲ھ ہے۔ ابھی طبع نہیں ہوا۔

تہنیت و طباعت اس کا ایک قلمی نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں حالات زندگی اور انتخاب کلام کی عموماً وہی نوعیت ہے جو دوسرے تذکرہوں میں پائی جاتی ہے۔ تین سو دس شاعروں کا ذکر ہے جن میں سے ڈھائی سو سے زائد خاص حیدر آباد سے تعلق رکھتے ہیں۔ اس تذکرے کی بڑی خصوصیت یہ ہے کہ مصنف کو اکثر مذکورہ شعراء سے ذاتی واقفیت ہے چنانچہ ولایت، سکونت اور تاریخ پیدائش وغیرہ کا سراغ اس تذکرہ میں اکثر مل جاتا ہے۔ فیض حیدر آبادی کے ۳۷، شاگرد، شاہ غیر کے ۲۰ حافظ مشتاق کے ۷ شاگردوں کے نام ملتے ہیں۔ یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت دہلی، لکھنؤ اور مدراس کے تقریباً پچاس، ساٹھ شعراء حیدر آباد میں موجود تھے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اشفاق - وزیر صاحب	۲۷	انجم - سید نور مجیبی	۵۳	تمیز
۲	آفاق - فرید الدین	۲۸	انس - ولی محمد	۵۴	تمیز غلام احمد
۳	انجم - خیرت علی	۲۹	انور - مہاجلی	۵۵	تمکین بچوالال
۴	آمین - غلام علی خاں	۳۰	اوج	۵۶	تیز
۵	افسوس	۳۱	ایمان - شیر محمد خاں	۵۷	ہام بہاری لال
۶	اعرا	۳۲	اصفیا - نور الامنیار	۵۸	جادہ سیوا پرشاد
۷	آصف - مبارک الدولہ	۳۳	باٹی - گردھاری پرشاد	۵۹	جذب اکرام علی
۸	اثر - میر نواب علی لکھنوی	۳۴	بالا - بالا پرشاد	۶۰	جری شہادت علی
۹	احسن - چراغ محمد الدین	۳۵	بدر - کاظم حسینی	۶۱	جگر - غلام بیگی الدین
۱۰	احمد - سید احمد	۳۶	برق	۶۲	جم - بہادر علی مرزا
۱۱	ادب - فیاض الدین خاں	۳۷	برہان - برہان الدین	۶۳	جمال - جمال علی
۱۲	ادمان	۳۸	بہار - دلادر علی	۶۴	جن - حکیم محمود علی
۱۳	اسد - اسد اللہ خاں	۳۹	بندہ - فیاض الدین خاں	۶۵	جودت
۱۴	اسد - نور المرتضیٰ	۴۰	بہادر - دیباہادر	۶۶	جولان - میر جولان
۱۵	اشتیاق	۴۱	بہادر - راج بہادر	۶۷	جوشش - میر واحد علی خاں
۱۶	اشفاق - مرزا احمد علی	۴۲	بہار - شمس الدین	۶۸	جوہر - ملک محمود کرنلی
۱۷	اشفاق - مرزا محمد علی	۴۳	بہتر - علا الدین حسینی	۶۹	جوش - میر قادر حسین
۱۸	اشک - جمال الدین حمید	۴۴	پتیا - محمد علی	۷۰	چرب - بہادر علی
۱۹	اشک	۴۵	پاس - حفیظ الدین	۷۱	چندا - مدلقا بانی
۲۰	افسر - تلح الدین خاں	۴۶	پروریز - عظیم الدین	۷۲	حاذق - اسماعیل بیگ
۲۱	افصح - غلام علی	۴۷	پیغام	۷۳	حظ - سید علی
۲۲	الحاکم - داؤد خاں	۴۸	تابان	۷۴	حشمت علی
۲۳	امانی - میر مانی	۴۹	تپاک	۷۵	حفظ - انجم الدین خاں
۲۴	امید - اعظم علی خاں	۵۰	تصدیق - سید ابراہیم	۷۶	حفیظ - حفیظ الدین
۲۵	امیر - میر حسن علی	۵۱	تقی - میر محمد تقی	۷۷	حکیم - باد پرشاد حس
۲۶	امین - خواجہ محمد	۵۲	تمیز - بدر الدین خاں	۷۸	حکیم - انبا پرشاد -

۷۹	حنا مہدی حسین گھنوی	۱۰۸	رنگین غلام علی	۱۳۷	شفا حکیم محمد علی خاں
۸۰	حیدر حسین خاں	۱۰۹	روقی میر روفی علی	۱۳۸	شمع و شعلہ - میر کاظم علی
۸۱	خاموش سید شاہ معین الدین	۱۱۰	راز عقی اللہ دین	۱۳۹	شمس ضیاء الدین
۸۲	خود	۱۱۱	زخم بسم اللہ خاں	۱۴۰	شمسی اکبر حسین
۸۳	خرم سیتی پرشاد	۱۱۲	زعم زعم	۱۴۱	شور گل محمد
۸۴	خلق جادو رائے	۱۱۳	زکی شیخ احمد بگرامی	۱۴۲	شوکت بجراج بہادر
۸۵	خلق تلجا پرشاد	۱۱۴	روز روز	۱۴۳	شوق غلام رسول
۸۶	خوشنود	۱۱۵	سحر محمد ظہور	۱۴۴	شہوار محمد حیدر
۸۷	خواجہ خیر الدین	۱۱۶	سخن غلام مصطفیٰ	۱۴۵	شہید غلام امام
۸۸	خیر عبد اللہ خاں	۱۱۷	سخی خیراتی	۱۴۶	شہید میر احمد علی
۸۹	داغ ہدایت اللہ خاں	۱۱۸	سخی محمود خاں	۱۴۷	شیدا بڑے شاہ میاں
۹۰	دل شجاعت علی خاں	۱۱۹	سراج سراج الدین علی بیدی	۱۴۸	شیدا نواز ش علی
۹۱	دوست دوست علی	۱۲۰	سردار سردار علی	۱۴۹	شیر شیر علی خاں
۹۲	دید	۱۲۱	سرور میر مصطفیٰ	۱۵۰	شیفتہ احمد خاں
۹۳	ذبیح میر محمد اسماعیل	۱۲۲	سعد منشی محمد	۱۵۱	شیفتہ محمد حسن
۹۴	ذکا حبیب اللہ	۱۲۳	سعید میر احمد علی خاں	۱۵۲	شیفتہ حیدر آبادی
۹۵	ذہن عبد الرحیم	۱۲۴	سہو سید حبیب شاہ	۱۵۳	صاف شادراحتی
۹۶	راز سید برہان الدین	۱۲۵	شاداب شاداب	۱۵۴	صاحب شفیق
۹۷	راز محمد برہان الدین	۱۲۶	شادان چندو لال	۱۵۵	صدق غلام صدیق
۹۸	رابط بالا پرشاد	۱۲۷	شان لطف علی	۱۵۶	صفا ذوالفقار علی
۹۹	رجا غلام محی الدین	۱۲۸	شاہ روشن علی	۱۵۷	صفیر محمد تقی
۱۰۰	رسا میر رفیع الدین	۱۲۹	شباب رائے	۱۵۸	صمد عبد الصمد
۱۰۱	رستم رستم خاں	۱۳۰	شبیخ	۱۵۹	ضبط بھوکر چند
۱۰۲	رضا میر رضا الدین	۱۳۱	شبیخ نصرت علی	۱۶۰	ضیا محمد عبد الرحیم
۱۰۳	رعب محمد فیض اللہ خاں	۱۳۲	شخص سہان علی	۱۶۱	ضیغم محمد غضنفر
۱۰۴	رعد بھوانی پرشاد	۱۳۳	شرقی گوہر علی	۱۶۲	حزین (عابدین)
۱۰۵	رقم حیدر آبادی	۱۳۴	شرر طلب خاں	۱۶۳	طالع رائے بھندر دلال
۱۰۶	رمز رائے بہادر لال	۱۳۵	شرن میر جیون	۱۶۴	طایر
۱۰۷	رنگ حیدر آبادی	۱۳۶	شرن	۱۶۵	طلب عافیت طلب خاں

۱۶۶	طور حرم علی	۱۹۵	عطارد	راے بانگند	۲۲۲	قدسی	غلام دستگیر
۱۶۷	طوفان غلام محی الدین	۱۹۶	غفلان		۲۲۵	قصد	حسن مرزا
۱۶۸	طیش سید محمد	۱۹۷	عکس	احمد علی	۲۲۶	قلع	امام الدین
۱۶۹	طہور میر قلندر	۱۹۸	علم	سید محمد قطب الدین	۲۲۷	قلزم	سید علی خاں
۱۷۰	طہور مرزا عابد	۱۹۹	علم	میر عباس علی	۲۲۸	قمر	قمر الدین
۱۷۱	طہیز حیدر آبادی	۲۰۰	عیان	میر ولی	۲۲۹	قمر	بندہ حسن
۱۷۲	عار	۲۰۱	عیش	راے بھوج	۲۳۰	قبر	قادر حسین
۱۷۳	عاشق خوش وقت علی خاں	۲۰۲	غلامی	غلام نبی	۲۳۱	قدرت	نصیر الدین خاں
۱۷۴	علم رحیم الدین	۲۰۳	غور	خواجہ محمود	۲۳۲	قبس	محمد صدیق
۱۷۵	عاطل شیخ محمد	۲۰۴	فخر	سید اسماعیل	۲۳۳	سکاف	
۱۷۶	عالم غلام سید عالم	۲۰۵	فخر	دیو کشور چند	۲۳۴	کرار	حیدر حسین
۱۷۷	عارف شاہ غلام علی	۲۰۶	فرخان	درگاہ سنگھ	۲۳۵	کریم	کریم الدین
۱۷۸	عارف مرزا عارف	۲۰۷	فرخان	کاظم علی	۲۳۶	کمال	کمال الدین خاں
۱۷۹	عاصی لطف علی	۲۰۸	فرخان	مالا پرشار	۲۳۷	کمر	کمر شاہ
۱۸۰	عتیق عیث الدین	۲۰۹	فرحت	فرحت اللہ	۲۳۸	گرم	شجاعت علی
۱۸۱	عرش سید احمد حسین	۲۱۰	فرحت	خواجہ محمد خاں	۲۳۹	گستاخ	طالع مند خاں
۱۸۲	عرشی ابن عبدالصمد	۲۱۱	فرق	میر قادر حسین	۲۴۰	گوز (مسخرہ) عباس علی خاں مجنوں	
۱۸۳	عرشی فیاض الدین	۲۱۲	فضل	محمد ظہور الدین	۲۴۱	لائق	اسد اللہ شاہ
۱۸۴	عجب سید عبداللہ	۲۱۳	فطرت		۲۴۲	لطف	
۱۸۵	عزم محمد غوث	۲۱۴	فکر	سید علی	۲۴۳	لطف	
۱۸۶	عزت عزت اللہ	۲۱۵	فوق	عبد المجید	۲۴۴	متین	غلام محی الدین
۱۸۷	عشق	۲۱۶	فوق	دمرم داس	۲۴۵	مجنوں	خواجہ عباس علی خاں
۱۸۸	عشق	۲۱۷	فہیم		۲۴۶	مایل	ڈاکٹر احمد حسین
۱۸۹	عش شاہ رکن الدین	۲۱۸	فیض	شمس الدین	۲۴۷	محب	میر حسنین علی جاگیردار
۱۹۰	عشق غیاث الدین	۲۱۹	فیاض	فیاض الدین خاں	۲۴۸	مرزا	احمد مرزا ابن حسن مرزا
۱۹۱	عشرت جانکی پرشار	۲۲۰	فیاض	میر سجاد حسین	۲۴۹	موت	مرزا فتح علی بیگ
۱۹۲	عصر احمد علی	۲۲۱	قادر	نور الحق	۲۵۰	مزاج	حکیم مظفر حسین اودھ آبادی
۱۹۳	عطا میر تقی حسین	۲۲۲	قائم	تار توی	۲۵۱	مست	حسین محی الدین
۱۹۴	عطا میر عطا علی خاں	۲۲۳	قاضی	احمد علی	۲۵۲	مست	مرزا ادریس بیگ

۲۵۳	مست	مولوی فضل رسول برادری	۲۷۳	نادان	تخلص مردم قدیم	۲۹۳	دودار	محمد احمد اللہ پور محمد تقی حسین
۲۵۴	مست	میر ذریعہ علی حیدر آبادی	۲۷۴	ناشر	راے نوک چند	۲۹۴	وزیر علی	ساجزادہ - فرزند بابینگ تلمیذ
۲۵۵	مسکین	محمد ہمدی داصف	۲۷۵	نادر	نادر حسینی	۲۹۵	دصل	غلام ہمدانی عرف کھولے صاحب
۲۵۶	مشتاق	عبد الرحمن اللہ علی	۲۷۶	ناظم	میر ممتاز علی	۲۹۶	وصف	محمد عبداللہ عرف پاپامیاں
۲۵۷	مشتاق	حافظ محمد تاج الدین	۲۷۷	ناظم	شیخ محمود علی	۲۹۷	وصفی	محمد سرور علی ہمیشہ زادہ
۲۵۸	مشہر	سید نعمت	۲۷۸	نجم	(نامعلوم)	۲۹۸	دقت	محمد حیات تلمیذ
۲۵۹	مصدق	بڑے میاں کرنلی	۲۷۹	نشاط	راے تنجا پرشاد	۲۹۹	وطن	میر افتخار علی
۲۶۰	مضطر	ہمدی صاحب	۲۸۰	نشر	محمد بدین خاں شیردانی	۳۰۰	ہجر	تخلص غلام امام خاں
۲۶۱	مطلب	خواجہ جمال الدین	۲۸۱	نصیر	شاہ نصیر الدین	۳۰۱	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ خاں
۲۶۲	معلیٰ	مظفر الدین	۲۸۲	نطق	حافظ محمد علیم اللہ برہانپوری	۳۰۲	ہوس	خواجہ لطف اللہ خاں
۲۶۳	معنی	محمد جمیل الدین خاں	۲۸۳	نظم	سید غلام دستگیر	۳۰۳	ہوش	سید محمد
۲۶۴	مفتون	میر شریف	۲۸۴	نفیس	بھوانی پرشاد تلمیذ وصفی	۳۰۴	ہوش	راے منالالی تلمیذ
۲۶۵	منور	سید نور ہمدی	۲۸۵	نقش	برکات الحق نصیر الدین	۳۰۵	ہوشیار	(نامعلوم)
۲۶۶	ملک	عبد الملک	۲۸۶	نجم	محمد علی داماد عبد الوہاب	۳۰۶	یاس	عبد القادر
۲۶۷	منصف	(نامعلوم)	۲۸۷	نگین	محمد سلمان الدین بدھیز	۳۰۷	یاور	(نامعلوم)
۲۶۸	منہی	مرزا امین اللہ کش	۲۸۸	نود	طالب خاں	۳۰۸	یتیم	غلام حسین
۲۶۹	مولانی	شمس خاں سفید پش	۲۸۹	نیاز	راے بھوانی لعل	۳۰۹	یجی	
۲۷۰	موافق	میر تراب علی خاں	۲۹۰	نیک	میر جعفر علی	۳۱۰	یکساں	حیدر آبادی
۲۷۱	مہر	سید عبد القادر رفقہ	۲۹۱	دافت	بابا شاہ حسینی کرنلی	۳۱۱	یوسف	یوسف خاں
۲۷۲	مہرین	خاں حیدر آبادی	۲۹۲	دانش	(تخلص شخص قدیم است)

مکتوبات نیاز (تین حصے)

نیاز فقیہی کے تمام وہ خطوط جو جذبات نگاری، سلاست بیان، رنگینی اور البیس پن کے لحاظ سے فن انشاء میں بالکل پہلی چیز ہیں۔ اور جن کے سامنے خطوط غالب بھی کھیکے معلوم ہوتے ہیں۔

قیمت ہر ایک حصہ پانچ روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

بہارستان ناز

مصنف | حکیم محمد فصیح الدین رنج ساکن میرٹھ۔

عہد تصنیف و طباعت | بہارستان ناز ۱۲۸۹ھ میں مکمل ہوا اور اسی سال مطبع دارالعلوم میرٹھ سے شائع ہو گیا۔ ۴ سال بعد ۱۲۹۵ھ میں اس کا دوسرا ایڈیشن اسی مطبع سے نکلا۔ ۱۲۹۹ھ میں اس کا تیسرا ایڈیشن از سر نو تصحیح و ترمیم کے بعد مطبع عثمانی سے میرٹھ سے چھپا۔ اسی تیسرے ایڈیشن کے مطبوعہ کتب خانوں میں عموماً ملتے ہیں۔ اس کا ایک نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں بھی محفوظ ہے۔ اس پر ۱۴۴ صفحات ہیں اور کتابت و طباعت بہت اچھی ہے۔ اس کے دیباچے اور خاتمہ میں مصنف نے اس بات کی وضاحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ اس سے پہلے ۱۲۸۹ھ اور ۱۲۸۸ھ میں شائع ہو چکا ہے اور ۱۲۹۹ھ میں تیسری بار کے مجمریٹ جارج آرٹسٹ وارڈ کی فرمائش و اعانت سے طبع ہو رہا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے ابتدائی ۱۶ صفحات میں حمد و نعت منثور اور بعد ازاں شاعرات کی فہرست دیباچہ ہے اس میں مصنف نے تعلیم نسواں اور اس کی اہمیت پر روشنی ڈالی ہے۔ انداز بیان و مقنی ہے۔ عبارت آرائی کی کوشش ہر جگہ ملتی ہے۔ صفحہ ۱ سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ اس میں ۵۷ تک اردو کی شاعرات کا ذکر ہے اعتبار حروف تہجی کیا گیا ہے۔ آخر کے صفحات ۱۰۸ تا ۱۱۴ ان تقریبات و تاریخی قطعات پر ہیں جو طبع اول، طبع دوم اور طبع سوم تینوں اشاعتوں سے تعلق رکھتے ہیں۔

شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں۔ کلام کا نمونہ بھی بہت کم دیا گیا ہے۔ اردو کلام کے ساتھ فارسی کا انتخاب بھی جگہ جگہ ملتا ہے۔ اور بعض صورتوں میں اردو کے بجائے صرف فارسی کلام ملتا ہے۔ مثلاً وزیر افسانہ وزیر کے رنج نے دو فارسی غزلیں اور دو فارسی قصیدوں کی شبیہیں بطور نمونہ نقل کی ہیں۔ اس میں حسب ذیل شاعرات کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر	۲	امراؤ	۳	آقوتی
	اختر علی بیگم		امراؤ جاں		قونی آقون

۴	آقا	آقا بیگم	۳۳	تصویر	۶۲	حیات النساء
۵	آقا	بیگم ثانی	۳۴	شنا	۶۳	خفی بادشاہ بیگم
۶	آرائش	-	۳۵	ثریا	۶۴	خانزادی
۷	امیر	امیر بیگم	۳۶	جانی بیگم	۶۵	خاکساری
۸	امیر	-	۳۷	جہاں	۶۶	خورشید
۹	اندو	-	۳۸	جعفری	۶۷	دہن دہن بیگم
۱۰	امراؤ	-	۳۹	جینا بیگم	۶۸	دوستی نسائی
۱۱	آرام	-	۴۰	جان	۶۹	دلبر چھوٹی بیگم
۱۲	آرزو	-	۴۱	جمعیت	۷۰	دولت
۱۳	امانی	-	۴۲	جمالی	۷۱	ذلیل
۱۴	اشک	-	۴۳	جمیلہ	۷۲	رعنائی قدسیہ بیگم
۱۵	امراؤ ثانی	-	۴۴	جہاں آرا	۷۳	راویہ
۱۶	امیر	امیر جہاں	۴۵	جہاں خاتون	۷۴	زہرہ امراؤ جہاں
۱۷	چیل	بینگن	۴۶	چندا	۷۵	زینتہ زینت جہاں
۱۸	بسم اللہ	-	۴۷	چھوٹی	۷۶	نایری
۱۹	بنو	-	۴۸	حیدری حیدری خانم	۷۷	زہرہ نصیب
۲۰	بادشاہ خاتون	-	۴۹	حیات النساء	۷۸	زہرہ ثالث
۲۱	بیدی	-	۵۰	حجابی	۷۹	زہرہ لطیف
۲۲	بزرگی	-	۵۱	حیات	۸۰	سید بیگم
۲۳	بستی	-	۵۲	حیات	۸۱	سلطان سلطانی بیگم
۲۴	بہو بیگم صاحبہ	-	۵۳	حیاتی	۸۲	سردار سردار بیگم
۲۵	بیگم	-	۵۴	حاتم	۸۳	سلطان خدیجہ سلطان
۲۶	بیگم	رفک محل بیگم	۵۵	حجاب	۸۴	شوخی
۲۷	بیجہ	-	۵۶	حجاب کشمیر	۸۵	شرم شمس النساء
۲۸	بدلا	-	۵۷	حجاب نواب بیگم	۸۶	شیریں رضیہ سلطان
۲۹	پارسا	-	۵۸	حسن دزیر جہاں	۸۷	شیریں بیگنا
۳۰	پرتولی	-	۵۹	حجاب منی بانی	۸۸	شرارت امیر جہاں
۳۱	پری میجو	-	۶۰	حشمت جہر جہاں	۸۹	شہریر جگن
۳۲	تسلی	منا جہاں	۶۱	حور	۹۰	شرم چھوٹی بیگم

۹۱	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم	۱۲۰	قمر	قمر النساء	۱۴۹	ناز	بندی جان
۹۲	شیریں	شیریں وحید	۱۲۱	قادی		۱۵۰	نازک	زینت جان
۹۳	صاحب	امہ الفاطمہ	۱۲۲	قمر	حیدری بیگم	۱۵۱	نازک	فتن
۹۴	صنوبر	جیونی	۱۲۳	کنیز	منجمو خانم	۱۵۲	ناز	امیر جان
۹۵	صدر	صدر محل بیگم	۱۲۴	کون		۱۵۳	ناز	
۹۶	صنم	درگا بائی	۱۲۵	کیخی		۱۵۴	ناز	بیجان
۹۷	صردت	شریف النساء	۱۲۶	کنیز	کنیز فاطمہ	۱۵۵	نزاکت	رجو
۹۸	ضیائی	ضیائی بیگم	۱۲۷	عننا	گنا بیگم	۱۵۶		نور جہاں بیگم
۹۹	طلب		۱۲۸	گوہر	سکابی	۱۵۷	نہانی	
۱۰۰	ظرافت		۱۲۹	گوہر	نعل بے بہا	۱۵۸	نہانی	
۱۰۱	عالم	بادشاہ محل	۱۳۰	گوہر		۱۵۹	نہانی	بیگم
۱۰۲	عزت	عزت النساء	۱۳۱	گیتی آرا		۱۶۰	نہانی	
۱۰۳	عائشہ		۱۳۲	لطیف	لطیف النساء	۱۶۱	نہانی	
۱۰۴	عصمتی		۱۳۳	ماہ	منجمی بیگم	۱۶۲	نجبین	
۱۰۵	عصمتی ثانی		۱۳۴	ماہ	ثانی	۱۶۳	نجبین ثانی	
۱۰۶	عصمتی	جہاں آرا بیگم	۱۳۵	محفی	فریب النساء	۱۶۴	نزاکت	کندو
۱۰۷	عشرت	عشرت محل بیگم	۱۳۶	مشری	قمر جان	۱۶۵	نزاکت	
۱۰۸	عفتی		۱۳۷	ماہ لقا		۱۶۶	وزیر	وزیر جان
۱۰۹	عزیز		۱۳۸	محبوب	محبوب محل بیگم	۱۶۷	وزیر	وزیر النساء
۱۱۰	عصمت	عصمت النساء	۱۳۹	محفی	سلطان جہاں بیگم	۱۶۸	ہمدی	شریہ بانو
۱۱۱	عفت	نجم النساء	۱۴۰	معشوق	حیدری خانم	۱۶۹	یاسمین	
۱۱۲	عیدو		۱۴۱	مغل	بنیابی جان	۱۷۰	یاد	
۱۱۳	غریب	امیر النساء	۱۴۲	منو		۱۷۱	یاس	آفتاب بیگم
۱۱۴	فرحت	فرحت بخش	۱۴۳	ہناب		۱۷۲	یاسمین	تومن
۱۱۵	فنا	فناات النساء	۱۴۴	مہر	جنیا جان			
۱۱۶	فاطمہ	بنیابی فاطمہ سام	۱۴۵	مدینہ	مدینہ مغلانی			
۱۱۷	فاطمہ	بیگم ثانی	۱۴۶	محترم				
۱۱۸	فریدن		۱۴۷	مہری				
۱۱۹	فرخ		۱۴۸	لقاب	حمیدن بائی			

چمن انداز

مصنف | درگاہ پرشاد نادر کھتری دہلوی - اپنے زمانے کے مشہور لکھنے والے تھے اور اس تذکرے سے قبل وہ مندرجہ ذیل کتابیں لکھ چکے تھے۔

(۱) رسالہ معشیت چمن

(۲) معلم المتبدي

(۳) لب لباب تفعہ ممتاز صف شکن

(۴) شجرہ غیرت گلزار یعنی نسب نامہ تیمور -

(۵) تذکرہ نادلاؤ کا شعرا کے دکن

نادر کے سولہ اور تذکرہ نگاری سے خاص دلچسپی تھی۔ انھوں نے دکنی شعراء کے تذکرے کے علاوہ "گلشن ناز" اور "چمن انداز" یادگار چھوڑے ہیں۔

نادر نے تذکرہ کے خاتمہ پر لکھا ہے کہ:-

عہد تصنیف و طباعت

"یہ گلدستہ رشک صد بہار باہر از ذیب و زینت حسب تمنا کے احباب،

مرتب ہوا چونکہ اس میں مثنویات کی خیال بندیاں ہیں۔ اس کا نام تاریخی "مرات خیالی" رکھا گیا،

"مرات خیالی" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۲ھ لکھا ہے۔ "مرات خیالی" دراصل دو حصوں پر مشتمل ہے۔

۱۔ گلشن ناز۔ فارسی گو شاعرات کا تذکرہ ہے اور "چمن انداز" سے پہلے ۱۲۹۲ھ میں مرتب ہوا ہے اس میں ۵۳ شاعرات کا ذکر ہے۔

۲۔ چمن انداز۔ ریختہ گو شاعرات کا تذکرہ ۱۲۹۲ھ میں مکمل ہوا ہے۔

دہلی کو لا کر نادر نے اس کا نام "تذکرۃ النساء نادری الموسوم باسم تاریخی" مراث خیالی" رکھا تھا۔ یہ تذکرہ اسی نام

۱۲۹۵ھ میں مطبع فوق کاشی دہلی سے باہتمام دیہی پرشاد پہلی بار شائع ہوا۔ "گلشن ناز" اور "چمن انداز" الگ الگ بھی شائع ہوئے۔ ان کے مطبوعہ نسخے انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

تذکرہ اردو زبان میں ہے اور "شاعرات" کے لئے مخصوص ہے۔ "چمن انداز" میں "گلشن بے خار" بہارستانی اور گلستان بے خزاں سے خصوصاً مدد لی گئی ہے اس لئے کہ ان کا تذکرہ مصنف نے دیباچہ میں کیا ہے۔

خصوصیات

تذکرۃ النساء نادری "اور" مراث خیالی بھی اسی تذکرے کے نام ہیں۔

اس تذکرہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف، گلشن بے خار، اور مصنف، گلستان بے خزاں، کی چشمک میں دہلوی ہونے کی حیثیت سے شہیتہ کے طرذاروں میں تھے۔ چنانچہ اس سلسلے میں لکھتے ہیں۔

”حکیم میر تقی علی بابت نے بہ جواب تذکرہ گلشن بے خار۔ گلشن بے خزاں چھپوایا جس کا مختصر جواب المجواب مسمیٰ بہ ارمغان“ مناجب شعرائے دہلی میرے ایک دوست نے چھپوا کر حکیم صاحب کی خدمت میں ارسال فرمایا۔ مگر اکبر آباد سے صدائے برخواست کا معاملہ پیش آیا۔“

چنانچہ سوانح اور انتخاب اشعار کے علاوہ اس کا تفصیلی مطالعہ، معاصرانہ واقعات و حالات کو سمجھنے میں بھی مدد دیتا ہے۔ نادر نے تذکرہ میں کسی نہ کسی پہلے، علم و فن کے بعض مسائل بھی چھیڑ دئے ہیں اور اپنی وسعت معلومات و فنی مہارت کا ثبوت دیا ہے۔ مثلاً انھوں نے فن تاریخ گوئی کے سلسلے میں ایک طویل اور جامع بحث قلمبند کی ہے (صفحہ ۵۵) لیکن حالات زندگی اس تذکرے میں بھی بہت مختصر ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آراش	۱۷	بیگم رشک محل	۳۳	حبیب
۲	اچیل	۱۸	پارسا بنت نواب مرزا تقی ہو	۳۴	حجاب
۳	اختر	۱۹	پٹہ باز	۳۵	حجاب بنی جان
۴	امیر	۲۰	تلی	۳۶	حجاب عسکری بیگم
۵	اشک	۲۱	تصویر	۳۷	حجاب
۶	امراؤ جان	۲۲	بھبھوی	۳۸	حجاب
۷	امراؤ	۲۳	شریا نیروی بیگم	۳۹	حجاب نواب بیگم عرن چھٹی بیگم
۸	امراؤ جان	۲۴	شنا	۴۰	حسن وزیر جان
۹	امیر	۲۵	جان صاحب جان	۴۱	حشمت مہر جان
۱۰	امیر لکھنوی	۲۶	جانی بیگم جان	۴۲	حور بستی بیگم
۱۱	بستی	۲۷	جعفری عارفہ کاملہ بیگم	۴۳	حور مناجان
۱۲	بسم اللہ	۲۸	جمیت	۴۴	حیا حیات النساء بیگم
۱۳	بنو	۲۹	حینا حینا بیگم	۴۵	حیا
۱۴	بہو	۳۰	چندا	۴۶	حیدری
۱۵	بیگم	۳۱	چھوٹے صاحب	۴۷	خاکساری
۱۶	تارا بیگم	۳۲	حاتم	۴۸	خفی بادشاہ بیگم

۴۹	خورشید	۷۸	صبا	ضیائی بیگم	۱۰۷	لطیف	-
۵۰	دلبر	۷۹	طلب		۱۰۸	لعن	-
۵۱	دہن	۸۰	ظرافت		۱۰۹	ماہ	منجلی بیگم
۵۲	دھب	۸۱	عابد	نواب امراؤ بیگم	۱۱۰	ماہ	ماہ لقا
۵۳	ذلیل	۸۲	عالم	عزت النساء	۱۱۱	مبارک	
۵۴	زادیہ	۸۳	عزیز		۱۱۲	محبوب	نواب محبوب محل
۵۵	زہرہ نصیب	۸۴	عشرت	نواب عشرت محل	۱۱۳	محفی	سلطان جہاں بیگم
۵۶	زہرہ	۸۵	محبت		۱۱۴	مشتی	منجھو قمر جان
۵۷	زہرہ	۸۶	عفت	نجم النساء	۱۱۵	معشوق	حیدری خانم
۵۸	زہرہ	۸۷	علی	-	۱۱۶	مغل	مغل جان
۵۹	زہرہ	۸۸	عیدو	-	۱۱۷	منور	منور بخش
۶۰	زینت	۸۹	غریب	امیر النساء	۱۱۸	منو	منو جان
۶۱	زاڑ	۹۰	فاطمہ بیگم		۱۱۹	مہتاب	
۶۲	سردار	۹۱	فاطمہ	فاطمہ سلطان	۱۲۰	مہر	جتیا جان
۶۳	سلطان	۹۲	فرحت		۱۲۱	ناز	بے خان
۶۴	شرارت	۹۳	فرخ	فرخ بخش	۱۲۲	ناز	
۶۵	شرفن	۹۴	فرین		۱۲۳	ناز	امیر جان
۶۶	شرم	۹۵	قادی		۱۲۴	نازک	زینت جان
۶۷	شرم	۹۶	قمر	حیدری بیگم	۱۲۵	نازک	فتن جان
۶۸	شریر	۹۷	قمر	قمر النساء	۱۲۶	نجین	
۶۹	شوخ	۹۸	کتھن		۱۲۷	نرگت	رمجو
۷۰	شیریں	۹۹	کنیر	فاطمہ بیگم	۱۲۸	نرگت	کندو
۷۱	شیریں	۱۰۰	کنیر	منجھو خانم	۱۲۹	نسائی	
۷۲	شیریں	۱۰۱	کیفی		۱۳۰	نظیر	
۷۳	صاحب	۱۰۲	گنا		۱۳۱	نور	
۷۴	صدر	۱۰۳	گوہر		۱۳۲	ولایتی	
۷۵	صنم	۱۰۴	گوہر	علی بے بہا	۱۳۳	ہوس	
۷۶	صنوبر	۱۰۵	گیتا را		۱۳۴	یاس	آفتاب بیگم
۷۷	ضرورت	۱۰۶	لطیف	لطیف النساء	۱۳۵	یاسمین	چنبیلی
					۱۳۶	یاسمین	تومن

بزم سخن

مصنف | سید علی حسن خاں ابن سید محمد صدیق حسن خاں

عہد تصنیف و طباعت | سید علی حسن خاں نے ۱۲۹۶ھ میں مکمل کیا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں متعدد شے کے قطعات تاریخ شامل ہیں جن سے ۱۲۹۶ھ ہی نکلتے ہیں

منشی جمیل احمد سہوانی نے اردو نثر مرجز میں تقریظ لکھی ہے اور تقریظ کے آخر میں "قطعة تاریخ تالیف" کے عنوان یہ اشعار درج کئے ہیں :-

ہے سزاوارِ شنا طبع سلیم نامور
ریختہ میں تذکرہ کیا خوب برجستہ کہا
بے تکلف میں نے بھی تاریخ میں لکھی کہا
جانفزا اشعار و دلاویز گلدستہ کہا

چوتھے مصرعے سے سال تصنیف ۱۲۹۶ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ دوسرے ہی سال ۱۲۹۶ھ میں مطبع مفید عام اگرہ سے شائع ہو گیا، یہی مطبوعہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں ملتا ہے انجمن ترقی اور ترقی اردو بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں بھی اس کے نسخے موجود ہیں۔

تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور مصنف نے صرف ۱۴ سال کی عمر میں اسے مرتب کیا ہے۔ اس کے خصوصیات | مصنف نے تذکرے میں بحیثیت شاعر اپنا بھی ذکر کیا ہے اور سال پیدائش بروز چہار شنبہ ربیع الثانی ۱۲۸۳ھ لکھا ہے دیباچہ سے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ مولف نے ریختہ گو شعراء کا یہ تذکرہ اپنے والد ماجد سید صدیق حسر خواہش کی احترام میں لکھا ہے۔

"نشا و این نازش و مستہائے این انتخاب جز بس بیش نیست اگر فرمان حضرت والد ماجد محمد ہم

برآں آورد کہ تذکرہ سخن سخنجان ریختہ بفضیلت نگارش و را بد" ۳۰۶

اس میں قدامت سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ لیکن سوانح کا حصہ بہت مختصر ہے۔ زیادہ تر ایک دو سطریں کے متعلق لکھی ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ شعرا کے تخلص بہ اعتبار حروف تہجی مرتب کئے گئے ہیں اور تخلص کے ساتھ کا پورا نام بھی ضرور دہرایا گیا ہے۔

تذکرہ صلا ۱۲ پر ختم ہوتا ہے اس کے بعد متعدد صفحات پر تقریظیں اور تاریخی قطعات ہیں۔ آباد سے لے کر قلعہ شعرا کا ذکر بظاہر حروف تہجی ہے لیکن آخر میں مطبع کے مہتمم نے ہزبر علی ہمدانی و جلیل شاہ کا تذکرہ بھی شامل کر دیا ہے اور دہرہ یہ بتائی ہے کہ ان کا کلام چھپتے چھپتے موصول ہوا ہے۔

غرض تذکرہ یکسر قدیم طرز کا ہے اور حالات و کلام دونوں اسد مجہ مختصر ہیں کہ کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قیاس میں مد نہیں ملتی۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد	۲۶	اثر محمد میر	۵۳	انظر سردار مرزا
۲	آرد	۲۸	اثر عبدالرزاق	۵۴	انوس شیر علی
۳	آتش	۲۹	احسان عبدالرحمن	۵۵	انسر مرزا محمد دہلوی
۴	آزاد	۳۰	احسن محمد احسن	۵۶	انفل سید افضل حسین
۵	آزاد	۳۱	احسن احسن علی	۵۷	انوس آغا حیدر
۶	آزاد	۳۲	احسن محمد احسن کاکوری	۵۸	انفل افضل علی خاں
۷	آزاد	۳۳	احسن احسن اللہ خاں	۵۹	انفل حسن یار خاں
۸	آزاد	۳۴	احفاد احفاد علی	۶۰	انفل افضل علی خاں
۹	آزاد	۳۵	احقر غلام نبی	۶۱	انفل الف خاں
۱۰	آشفہ	۳۶	احمد احمد بیگ	۶۲	اکبر محمد اکبر خاں
۱۱	آشفہ	۳۷	اختر داج علی	۶۳	اکرام اکرام اللہ
۱۲	آشفہ	۳۸	اختر قاضی محمد صادق	۶۴	الفت
۱۳	آشفہ	۳۹	اختر حبیبہ الدین	۶۵	الفتی پیار سے لال
۱۴	آشفہ	۴۰	ارشاد عبدالغنی	۶۶	الم محمد علی
۱۵	آشفہ	۴۱	ارمان شاہ علی	۶۷	امامی خواجہ امامی
۱۶	آشوب	۴۲	اسد میرامانی	۶۸	امانت آغا حسن
۱۷	آشنا	۴۳	اسرار مرزا سپہر شکوہ	۶۹	امراؤ امراؤ علی
۱۸	آشنا	۴۴	اسعد اسعد بخت	۷۰	امیر علی محمد خاں
۱۹	آشنا	۴۵	اسیر مظفر علی خاں	۷۱	امیر امیر احمد
۲۰	آغا	۴۶	اسیر مکرم علی	۷۲	انجام امیر خاں دہلوی
۲۱	آفتاب	۴۷	اسیر سید نبال نبی	۷۳	انشا انشا اللہ خاں
۲۲	آگاہ	۴۸	اسیر گلزار علی	۷۴	انیس ببر علی
۲۳	آگاہ	۴۹	اشک بادی علی	۷۵	انیس نواز خاں
۲۴	آگاہ	۵۰	اصالت فضل علی	۷۶	باقی سید عبدالباقی
۲۵	اگر	۵۱	اصغر اصغر علی خاں	۷۷	بجر
۲۶	آبی	۵۲	اصغر اصغر علی	۷۸	بجر امداد علی

۷۹	بدر	مرزا بلاتی	۱۰۸	تجمل	۱۳۷	جان صاحب	میر یار علی
۸۰	بدر	بدر الدین	۱۰۹	تجیر	۱۳۸	جانی	بہو بیگم
۸۱	برق	محمد رضا خان	۱۱۰	تحمین	۱۳۹	جرات	ظہیر بخش
۸۲	برق	نجم الدین	۱۱۱	ترقی	۱۴۰	جرار	محمد حسین
۸۳	برکت	برکت علی خاں	۱۱۲	تسلی	۱۴۱	جلال	ضامن علی
۸۴	بسمل	عبدالحکیم	۱۱۳	تسلی	۱۴۲	جلیل	جلیل احمد
۸۵	بسمل	سید جبار علی	۱۱۴	تسلیم	۱۴۳	جیل	جمیل احمد
۸۶	بسمل	محمد حسین	۱۱۵	تسلیم	۱۴۴	جوشش	نظام الدین
۸۷	بسمل	عنایت علی	۱۱۶	تسلیم	۱۴۵	جوشش	محمد روشن
۸۸	بلند	صفدر علی	۱۱۷	تسلیم	۱۴۶	جولاں	شاہ الف
۸۹	بنو		۱۱۸	تسکین	۱۴۷	جواں	نعیم بیگ
۹۰	بہادر	بہادر سنگھ	۱۱۹	تشنہ	۱۴۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۹۱	بہار	ٹیک چند	۱۲۰	تصور	۱۴۹	حاتم	ظہور الدین
۹۲	بہار	مرزا علی	۱۲۱	تصور	۱۵۰	حجام	عنایت اللہ
۹۳	بیان	احسن اللہ	۱۲۲	تصور	۱۵۱	حزین	بہادر علی
۹۴	بیبک	نخف علی	۱۲۳	تغش	۱۵۲	حسرت	عبدالرحمن
۹۵	بیتاب	خدادادی خاں	۱۲۴	تمکین	۱۵۳	حسرت	جعفر علی
۹۶	بیتاب	عباس علی	۱۲۵	تمکین	۱۵۴	حسرت	محمد حیات
۹۷	بیخواب		۱۲۶	تمنا	۱۵۵	حسرت	صمد علی
۹۸	ببخود	ہاری علی	۱۲۷	تنویر	۱۵۶	حسن	غلام حسن
۹۹	بیدار	میر محمد علی	۱۲۸	تنہا	۱۵۷	حسن	خواجہ حسن
۱۰۰	بیدل	غلام حسین	۱۲۹	توقیر	۱۵۸	حسن	الہ الحسن
۱۰۱	بیمار	شیخ علی بخش	۱۳۰	تہور	۱۵۹	حسین	غلام حسین خاں
۱۰۲	تابان	عبدالحی	۱۳۱	تیمور	۱۶۰	حسین	سید غلام حسین خاں
۱۰۳	تالش	محمد جعفر الہ آبادی	۱۳۲	ثابت	۱۶۱	حشم	باقری علی
۱۰۴	تپش	یوسف علی خاں	۱۳۳	ثاقب	۱۶۲	حشمت	غلام محمد الدین
۱۰۵	تپش	محمد اسماعیل	۱۳۴	ثاقب	۱۶۳	حشمت	میر محمد علی
۱۰۶	تجلی	میر محمد حسین	۱۳۵	ثبات	۱۶۴	حقیر	منشی نبی بخش
۱۰۷	تجمل	تجمل حسین	۱۳۶	ثر	۱۶۵	حقیر امام الدین	

۱۶۶	حقیقت	شاہ حسین	۱۹۵	دریغ	زین العابدین	۲۲۴	سحر	مرزا افضل علی
۱۶۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۱۹۶	دل	زور آدر خاں	۲۲۵	سحر	عبد المجید
۱۶۸	حمزہ	شاہ حمزہ	۱۹۷	دل	آزاد خاں	۲۲۶	سحر	امان علی
۱۶۹	حنا	عبد الکریم	۱۹۸	دلگیر	حمایت اللہ خاں	۲۲۷	سحر	نواب علی خاں
۱۷۰	حیا	مرزا رحیم الدین	۱۹۹	دور	نواب جہانگیر محمد خاں	۲۲۸	سر سبز	زین العابدین
۱۷۱	حیات	محمد حیات خاں	۲۰۰	ذاکر	ذاکر علی	۲۲۹	سرور	میر محمد خاں
۱۷۲	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۱	ذکا	خوب چند	۲۳۰	سرور	رجب علی
۱۷۳	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۳۱	سرور	عزیز الدین
۱۷۴	حیدر	مصطفیٰ حیدر	۲۰۳	ذہین	حافظ محمد اسماعیل	۲۳۲	سعادت	سید سعادت علی
۱۷۵	خادم	محمدی خاں	۲۰۴	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۳۳	سعید	آغا نجف
۱۷۶	خاص	محمد حیدر خاں	۲۰۵	راحت	شیخ کریم الدین	۲۳۴	سعید	اکبر حسین
۱۷۷	خبر	سید ممدی	۲۰۶	راسخ	سعادت علی خاں	۲۳۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۷۸	خرد	فخر الدین	۲۰۷	راغب	احمد حسین	۲۳۶	سلطان	طالب علی خاں
۱۷۹	خرد	رام نرائن	۲۰۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۲۳۷	سلیم	میر عباس
۱۸۰	خضر	خضر سلطان	۲۰۹	راقم	بندرا بن	۲۳۸	سلیم	علی حسن خاں (موجودہ کو)
۱۸۱	خطیر	امراؤ علی	۲۱۰	رمز	مرزا فتح الملک	۲۳۹	سلام	نجم الدین
۱۸۲	خلیق	میر مستحسن	۲۱۱	رند	سید محمد خاں	۲۴۰	سودا	محمد رفیع
۱۸۳	خلق	میر حسن	۲۱۲	رنگین	سعادت یار خاں	۲۴۱	سوز	عبد الکریم
۱۸۴	خلیل	دوست علی	۲۱۳	روشن	روشن شاہ	۲۴۲	سوز	محمد میر
۱۸۵	خلیل	محمد ابراہیم خاں	۲۱۴	رہا	غلام محمد خاں	۲۴۳	سیاح	میاں داد خاں
۱۸۶	خموش	مرزا خدا یار	۲۱۵	زار	میر مظہر علی	۲۴۴	شاد	-
۱۸۷	خیال	غلام حسن	۲۱۶	زکی	شیخ مہدی علی	۲۴۵	شاد	شیخ محمد خاں
۱۸۸	داغ	میر مہدی دہلوی	۲۱۷	زیب	جمال الدین	۲۴۶	شاد	فضل علی
۱۸۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۲۱۸	سالک	مرزا قربان علی	۲۴۷	شادان	مرزا حسین علی
۱۹۰	دبیر	سلامت علی	۲۱۹	سائل	مرزا محمد	۲۴۸	شادان	رحمن بخش
۱۹۱	درد	خواجہ میر	۲۲۰	سپہر	شہاب خاں	۲۴۹	شاعر	میر بسم اللہ
۱۹۲	درخشاں	سید علی خاں	۲۲۱	سجاد	میر سجاد	۲۵۰	شاگرد	منشی عبدالجبار
۱۹۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۲۲۲	سحر	میر ناصر علی	۲۵۱	شاکر	مرزا بخٹار
۱۹۴	در دیش	میر شاہ علی	۲۲۳	سحر	دیو پرشاد	۲۵۲	شہر	میر حافظ

۲۵۳	شہر	غیاث الدین	۲۸۲	صغیر نور خاں	۳۱۱	عاصی	امیر حسین
۲۵۴	شفیق	مرزا علی	۲۸۳	صولت قاسم علی خاں	۳۱۲	عاصی	لالہ کھن شام
۲۵۵	شہیم	سید قدرت علی	۲۸۴	ضابط جہر علی	۳۱۳	عالی	مرزا عالی
۲۵۶	شمس	آغا علی	۲۸۵	ضامن حکیم ضامن علی	۳۱۴	عزالت	سید عبدالولی
۲۵۷	شاہور	صاحب مرزا	۲۸۶	ضیا ضیا الدین	۳۱۵	عزیز	بھکاری لال
۲۵۸	شوق	الہی بخش	۲۸۷	ضیا -	۳۱۶	عزیز	عبد العزیز خاں
۲۵۹	شوق	قدرت اللہ	۲۸۸	صنیعہ اکرام احمد	۳۱۷	عزیز	یوسف علی
۲۶۰	شوکت	میر حسن علی	۲۸۹	طالب حافظ طالب	۳۱۸	عزیز	محمد عبدالعزیز دہلوی
۲۶۱	شہرت	مرزا حاجی	۲۹۰	طالب الہی رام	۳۱۹	عزیز	محمد عبدالعزیز
۲۶۲	شہیدی	گرامت علی	۲۹۱	طیب محمد حسن	۳۲۰	عسکری	عسکری احمد
۲۶۳	شیریں	شاہجہاں بیگم	۲۹۲	طہاں احمد بیگ	۳۲۱	عسکری	محمد حسن
۲۶۴	شیفہ	اعظم بیگ	۲۹۳	طیش محمد اسماعیل	۳۲۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۶۵	شیفہ	نواب محمد مصطفیٰ خاں	۲۹۴	طرب رحیم بخش	۳۲۳	عشق	عزت اللہ
۲۶۶	شیخ	محمد جہاں	۲۹۵	طرز احمد حسین	۳۲۴	عشرت	غلام علی
۲۶۷	صابر	قادر بخش	۲۹۶	طور محمد رضا	۳۲۵	عشرت	مرزا اکمل
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں	۲۹۷	ظالم ظالم سنگھ	۳۲۶	عظمت	عظمت اللہ
۲۶۹	صادق	صادق علی خاں	۲۹۸	ظاہر رام پرشاد	۳۲۷	عیش	آغا حاجی
۲۷۰	صالح	مصطفیٰ الدین	۲۹۹	ظاہر خواجہ محمد خاں	۳۲۸	غالب	بہادر بیگ ذہا
۲۷۱	صبا	صابر حسین	۳۰۰	ظریف میرا مان اللہ	۳۲۹	غالب	اسد اللہ خاں
۲۷۲	صبا	دزیر علی	۳۰۱	ظفر ابو ظفر سرورج الدین	۳۳۰	فانی	منور خاں
۲۷۳	صبا	ساکھی مل	۳۰۲	ظہور ظہور علی	۳۳۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۲۷۴	صبا	راجہ شکر ناتھ	۳۰۳	ظہیر ظہیر الدین	۳۳۲	غمگین	عبداللہ
۲۷۵	صبر	اجودھیا پرشاد	۳۰۴	ظہیر سید محمد خاں	۳۳۳	غمگین	عبدالقاد
۲۷۶	صدق	محمد اشارت علی	۳۰۵	عارف محمد عارف	۳۳۴	غموار	محمد علی
۲۷۷	صریر	محمد میر خاں	۳۰۶	عارف زین العابدین	۳۳۵	فاخر	محمد فاخر
۲۷۸	صفدر	صفدر علی خاں	۳۰۷	عابد عابد علی	۳۳۶	فاخر	مرزا چھنگا
۲۷۹	صفا	سعید الدین	۳۰۸	عاجز عبداللہ بیگ	۳۳۷	فارغ	علی حسین
۲۸۰	صفا	پیرن شاہ	۳۰۹	عاشق اقبال حسین	۳۳۸	فارغ	احمد علی خاں
۲۸۱	صفدر	صفدر بیگ	۳۱۰	عاشقی آغا حسین	۳۳۹	فدا	فدا حسین خاں

طورِ کلیم

مصنف | سید نور الحسن بن نواب صدیق حسن

تذکرہ کے آخر میں داغ دہلوی اور دوسرے شعراء کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے عہد تصنیف و طباعت | اس کا سال تصنیف ۱۲۹۶ھ نکلتا ہے۔ یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۵ھ میں مطبع مفید عالم آگرہ سے شائع ہوا تھا۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشی لائبریری میں موجود ہے اور میرے سامنے ہے۔

تذکرہ اردو میں ہے اور اس کی نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اردو شعراء کے ساتھ بلقان ہندی شعراء کا بھی خاص طور پر ذکر کیا گیا ہے۔ تذکرہ دو خاص حصوں "فروع اول" اور "فروع دوم" پر مشتمل ہے۔ پہلے حصے میں اردو شعراء اور دوسرے میں ہندی شاعر لگا ذکر ہے۔ حالات زندگی تو یہاں بھی مختصر ہیں لیکن انتخاب کلام بہت اچھا ہے۔

پورا تذکرہ تقریباً دو سو چھپن صفحات پر پھیلا ہوا ہے۔ نصف اول میں اردو شعراء اور آخری نصف میں مسلمان ہندی شعراء کے ساتھ قطعات تالیف و طباعت اور جہتم مطبع احمد خاں صوفی کی تقریظ بھی شامل ہے۔ ہندی شعراء کے ذکر میں ایک خصوصیت یہ برتی گئی ہے کہ مشکل الفاظ کی فرہنگ کے ساتھ اردو میں اشعار کی تشریح بھی کر دی گئی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش خواجہ حیدر علی گھنوی	۸	اثر سید محمد	۱۵	افضل میر افضل علی
۲	آزاد مرزا اعظم شاہ	۹	احسان حافظ عبدالرحمن خان دہلوی	۱۶	اکبر اکبر خاں دہلوی
۳	آزردہ مفتی صدر الدین خان دہلوی	۱۰	احسن مولوی محمد احسن بکرامی	۱۷	امیر منشی امیر احمد گھنوی
۴	آشفہ مرزا رضا قلی اکبر آبادی	۱۱	اختر قاضی محمد صادق خاں	۱۸	انشا انشا اللہ خاں مرشد آبادی
۵	آشفہ سید منور علی دہلوی	۱۲	اسیر ظفر علی خاں گھنوی	۱۹	انور سید شجاع الدین
۶	آشفہ گلاب سنگھ دہلوی	۱۳	اشک قطب الدین	۲۰	ایجاد مرزا رحیم الدین
۷	آہی عبدالرحمن	۱۴	افسوس میر شیر علی	۲۱	بحر شیخ امداد علی گھنوی

۲۲	برق	مرزا محمد رضا خاں	۵۱	حسرت	مرزا جعفری دہلوی	۸۰	سود	مرزا اجمل علی بیگ لکھنوی
۲۳	برکت	برکت علی خان خیر آبادی	۵۲	حسن	سید غلام حسن دہلوی	۸۱	سود	عظیم الدین نوابی محمد علی دہلوی
۲۴	بسمل	عبدالحکیم	۵۳	حکیم	محمد پناہ خاں	۸۲	سکندر	خلیفہ محمد علی پنجابی
۲۵	بقا	بقا اللہ اکبر آبادی	۵۴	حیا	مرزا رحیم الدین دہلوی	۸۳	سودا	مرزا رفیع
۲۶	بلند	صفدر علی بیگ	۵۵	حیران	میر حیدر علی	۸۴	سوز	محمد میر دہلوی
۲۷	بیان	خواجہ احسان اللہ دہلوی	۵۶	خضر	مرزا خضر سلطان دہلوی	۸۵	سوز	مولوی عبدالکریم خلیفہ
۲۸	بیناب	عباس علیخان راپوری	۵۷	خلیل	میر دوست علی لکھنوی	۸۶	سید	میر غلاب علی خاں دہلوی
۲۹	بیدار	میر محمد دہلوی	۵۸	خلیل	محمد ابراہیم خاں لکھنوی	۸۷	شادان	مرزا حسین علی دہلوی
۳۰	بیمار	شیخ علی بخش	۵۹	دارغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۸۸	شانی	خواجہ فیض الدین دھاکہ
۳۱	تابان	میر عبدالحی جہاں آبادی	۶۰	درد	خواجہ میر دہلوی	۸۹	شرر	میر عیاض الدین دہلوی
۳۲	تپش	مرزا خاں دہلوی	۶۱	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۹۰	شریف	میر امام علی فرخ آبادی
۳۳	تجلی	میر محمد حسن دہلوی	۶۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۹۱	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۳۴	تکلیف	منشی انوار حسین ہسوانی	۶۳	راحت	مرزا محمود بیگ دہلوی	۹۲	شعلہ	علی رضا خاں حیدر آبادی
۳۵	تکلیف	شیخ امیر اللہ فیض آبادی	۶۴	راغب	شیخ غلام علی	۹۳	شکبیا	غلام حسین دہلوی
۳۶	تکین	میر حسن دہلوی	۶۵	راغب	احمد حسین	۹۴	شمس	میر آغا علی لکھنوی
۳۷	تصویر	بتن دہلوی	۶۶	راقم	رائے بند رابن	۹۵	شمیم	میر قدت علی ہسوانی
۳۸	تعلیق	سید محمد دہلوی	۶۷	رحمت	رحمت علی دہلوی	۹۶	شورش	غلام احمد دہلوی
۳۹	تمنا	غیر معلوم مقیم کلکتہ	۶۸	رشک	میر علی اوسط لکھنوی	۹۷	شہرت	مرزا حاجی سر شاہ علی شاہ
۴۰	تمنا	اسحاق خاں دہلوی	۶۹	ریشکی	نواب محمد علی خاں دہلوی	۹۸	شہیدی	منشی گرامت علی خاں لکھنوی
۴۱	تنہا	محمد عیسیٰ دہلوی	۷۰	رفعت	مرزا پیاسے دہلوی	۹۹	شہید	حافظ خاں محمد رامپوری
۴۲	توقیر	عبد القادر پنجابی	۷۱	رہز	فتح الملک درویش شاہ دہلوی	۱۰۰	شہید	میر محبوبان دہلوی
۴۳	ثاقب	نواب شہا الدین خاں دہلوی	۷۲	ریح	میر محمد نصیر محمدی دہلوی	۱۰۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خان بہادر دہلوی
۴۴	جرات	شیخ قند بخش دہلوی	۷۳	زند	سید محمد خاں دہلوی	۱۰۲	صابر	مرزا قاد بخش شہزادہ علی
۴۵	جلال	علیم سید فدا سن علی لکھنوی	۷۴	زنگین	سعادت یار خاں دہلوی	۱۰۳	صادق	میر جعفر علی خاں دہلوی
۴۶	جلیل	سید جلیل احمد ہسوانی	۷۵	روشن	روشن شاہ بریلوی	۱۰۴	صبا	میر فزیر علی لکھنوی
۴۷	جمیل	سید جمیل احمد ہسوانی	۷۶	زار	حافظ امام بخش تنہا میری	۱۰۵	صبا	منو اللال لکھنوی
۴۸	جودت	عبدالباقی	۷۷	زکی	شیخ نبی علی مراد آبادی	۱۰۶	صبا	منشی صاحب حسین حیدرانی
۴۹	جوش	فتح محمد شرف علی آبادی	۷۸	سالک	مرزا قربان علی بیگ حیدر آبادی	۱۰۷	صفا	مرزا سعید الدین
۵۰	حالی	مولوی الطاف حسین	۷۹	سپر	شباب خاں دہلوی	۱۰۸	صفا	پیرن شاہ دہلوی

۱۰۹	صفدر	مرزا صفدر بیگ کڑالی	۱۳۸	نغان	اشرف علی خاں غلام آبادی	۱۶۷	مبین	حافظہ غلام دستگیر
۱۱۰	صفدری	میر سادق علی	۱۳۹	فیض	مرزا فیض علی کھنوی	۱۶۸	مجرورج	میر مہدی حسن دہلوی
۱۱۱	صفیر	میال جان دہلوی	۱۴۰	فیض	فیض الحسن بہار پوری	۱۶۹	محبت	نواب محبت خاں
۱۱۲	ضابط	میر علی دہلوی	۱۴۱	قابل	مرزا علی بخش شہزادہ علی	۱۷۰	محمود	حافظہ محمود علی خاں
۱۱۳	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۴۲	قاسم	سید قاسم علیاں کھنوی	۱۷۱	محنت	مرزا حسین دہلوی
۱۱۴	ضیا	میر ضیا الدین دہلوی	۱۴۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ خاں دہلوی	۱۷۲	فحیہ	میرزا حسن اللہ دہلوی
۱۱۵	طالب	مرزا سعید الدین خاں دہلوی	۱۴۴	قائم	شیخ قیام الدین جاند پوری	۱۷۳	مرسون	مرزا علی رضا دہلوی
۱۱۶	طرب	مولوی رحیم بخش تحفہ فرقا	۱۴۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۱۷۴	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہار
۱۱۷	طرز	احمد حسین دہلوی	۱۴۶	قیمت	نواب شمس الدولہ دہلوی	۱۷۵	مشتاق	نواب بہار علی دہلوی
۱۱۸	ظفر	ابوظفر سراج الدین محمد	۱۴۷	قلق	امجد علی کھنوی	۱۷۶	شیر	حافظہ قطب الدین دہلوی
۱۱۹	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین دہلوی	۱۴۸	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۷	مصطفیٰ	غلام تہانی امر دہلوی
۱۲۰	عارف	میر عارف علی امر دہلوی	۱۴۹	قمر	قمر الدین نابھانی الدین بہار	۱۷۸	منظہر	مرزا جان جاناں
۱۲۱	عارف	نواب زین العابدین خاں	۱۵۰	قمر	قمر الدین خاں اکبر آبادی	۱۷۹	معروف	نواب الہی بخش خاں دہلوی
۱۲۲	عرشی	میر احمد حسین	۱۵۱	قناعت	مرزا غلام نسیم الدین دہلوی	۱۸۰	معین	معین الدین دہلوی
۱۲۳	عرشی	منشی عبدالحی کاکڑی	۱۵۲	قیس	مرزا احمد علی بیگ کھنوی	۱۸۱	ممنون	میر نظام الدین
۱۲۴	عزیزہ	مولوی عبدالعزیز پٹواری	۱۵۳	قیصر	مرزا انجمن دہلوی	۱۸۲	منت	میر قمر الدین
۱۲۵	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی	۱۵۴	کامل	مرزا ناصر الدین دہلوی	۱۸۳	منتظر	نور الاسلام کھنوی
۱۲۶	عشق	حکیم میر عرش شاہ خاں	۱۵۵	کرم	شیخ غلام شمس کوٹاہی	۱۸۴	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۷	عشق	شیخ غلام محی الدین میرٹھی	۱۵۶	کلیم	سید نور الحسن خاں بڑا میلہ	۱۸۵	منیر	سید اسماعیل حسین سکھ آبادی
۱۲۸	غالب	مرزا ورثہ اللہ خاں	۱۵۷	کلیم	میر محمد حسین دہلوی	۱۸۶	مومن	حکیم مومن خاں دہلوی
۱۲۹	غضنفر	غضنفر علی خاں کھنوی	۱۵۸	کوثر	مرزا امجدی کھنوی	۱۸۷	مولنس	سید اعظم حسین
۱۳۰	غملین	میر عبداللہ شاہ بہار آبادی	۱۵۹	کیف	شیخ فضل احمد کھنوی	۱۸۸	مجبور	نقشبند خاں
۱۳۱	فاخر	مرزا جید کا دہلوی	۱۶۰	گویا	حاجہ اللہ نور بخش خاں	۱۸۹	مہر	مرزا احاطم علی کھنوی
۱۳۲	فاخر	منشی فاخر حسین بھٹانی	۱۶۱	لطف	مرزا علی دہلوی	۱۹۰	میر	میر تقی اکبر آبادی
۱۳۳	فدا	مرزا بلند بخت شہزادہ	۱۶۲	نہ	مرزا عنایت علی بیگ کھنوی	۱۹۱	میکش	ارشاد احمد دہلوی
۱۳۴	فدا	فد حسین خاں کھنوی	۱۶۳	باہر	مرزا جمیعت شاہ دہلوی	۱۹۲	ناسخ	شیخ انام بخش کھنوی
۱۳۵	فراق	حکیم شہزادہ خاں	۱۶۴	مائل	میر محمدی دہلوی	۱۹۳	ناظم	نواب یوسف علیاں بہادر دہلوی
۱۳۶	فروغ	محمد علی سلطان دہلوی	۱۶۵	مائل	میر عالم علیاں بھٹانی	۱۹۴	نشار	محمد انان دہلوی
۱۳۷	فصح	مرزا جعفر علی کھنوی	۱۶۶	مادھو	سہوکار فروغ آبادی	۱۹۵	نسلخ	ابو محمد عبدالغفور

۱۹۷	نیم	احمد علی خان دہلوی	۲۰۱	وحشت	مولوی حافظ رشید النبی	۲۰۶	یاس	حافظ حفیظ الدین دہلوی
۱۹۷	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی	۲۰۲	وزیر	خواجہ محمد وزیر لکھنوی	۲۰۷	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۹۸	نطق	مفسود احمد کاکوروی	۲۰۳	دقار	رائے کشن کمار تعلقدار	۱۰
۱۹۹	نظام	نظام شاہ رامپوری	۲۰۴	ہریت	ہریت اللہ خاں	+
۲۰۰	نواب	امیر الملک مالا جاہ نواب	۲۰۵	ہوس	مرزا احمد تقی خاں	+
		سید عبد العزیز خاں بہادر			فیض آبادی	+

مالہ و ماعلیہ

حضرت نیا آ نے اس کتاب میں بتایا ہے کہ فن شاعری کس قدر مشکل فن ہے۔ اور اس میدان میں بڑے بڑے شاعروں نے بھی ٹھوکریں کھائی ہیں اس کا ثبوت انھوں نے دورِ حاضر کے بعض اکابر شعرا مثلاً جوش جگر، سیماب، وغیرہ کے کلام کو سامنے رکھ کر پیش کیا ہے ملک کے نوجوان شاعروں کے لئے اس کا مطالعہ از بس ضروری ہے

قیمت - دو روپے

پتلا

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

آب حیات

مصنف | محمد حسین آزاد (۱۸۳۰ء تا ۱۹۱۱ء)

عہد تصنیف و طباعت | آب حیات کے مکمل کا سال ۱۸۸۸ء ہے۔ یوں اس تذکرے کی ترتیب و تہذیب میں تقریباً دس بارہ سال صرف ہوئے ہیں۔

”آب حیات“ کا پہلا ایڈیشن وکٹوریہ پریس لاہور سے با اہتمام سید رجب علی شاہ اسی سال یعنی ۱۲۸۶ھ میں شائع ہوا اس کے بعد اس کے متعدد ایڈیشن شائع ہو چکے ہیں۔ اور عموماً ملتے ہیں۔

خصوصیات | ”آب حیات“ کا مصنف، اردو کا صاحب طرز انشا پرداز بھی ہے، نقاد بھی، زبان کا پارکھ بھی ہے اور مورخ و محقق بھی۔ اور اسی وجہ سے اس میں تحقیق، تنقید، اسلوب، اور تاریخ کی بعض ایسی خصوصیات جمع ہو گئی ہیں جو اس سے پہلے کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ مقدمہ کے علاوہ آزاد نے آب حیات کو پانچ خاص اقدار میں تقسیم کیا ہے۔ پہلے ہر دور کے اسلوب فکر و فن پر عمومی تبصرہ ہے۔ اس کے بعد ہر دور کے ممتاز شاعر کا انفرادی تذکرہ، اس انفرادی تذکرے میں آزاد نے زیادہ سے زیادہ سوانحی مواد جمع کرنے کی کوشش کی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ اس باب میں آزاد کے بعض بیانات قابل اعتبار نہیں ہیں۔ اور آج ان کی بہت سی باتیں بے سند یا ثابت ہو چکی ہیں۔ پھر بھی اس سے انکار نہیں کیا جاسکتا کہ شعراء کی زندگی و شخصیت کے متعلق اتنی تفصیل کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتی آزاد کے جادو نگار قلم نے ہر شاعر کو اس کے ماحول سمیت ہمارے سامنے پیش کر دیا ہے۔ اور اس انداز سے کہ ہم اس سے حقیقی محاکات کا لطف لیتے ہیں۔

سوانحی اہمیت سے قطع نظر آب حیات کا تنقیدی پہلو بھی نہایت اہم ہے۔ آزاد کسی شاعر اور اس کے کلام سے سرسری نہیں گزرتے بلکہ زبان و بیان اور موضوع و مواد کو سامنے رکھ کر محاکمہ کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ شاعری زندگی اور کلام دونوں کے متعلق وہ جچی تلی رائیں دیتے ہیں۔ یہ رائیں بعض جگہ قابل اعتراض ہی لیکن اکثر جگہ ہمیں ان کی رائے سے اتفاق کرنا پڑتا ہے۔ آب حیات کا یہی تنقیدی اسلوب ہے جو اسے قدیم تذکرہ نگاری سے الگ کرتا ہے اور اس جدید تنقید کی بنا ڈالتا ہے جو بعد کو ”مقدمہ شعر و شاعری“ کی صورت میں حالی کے یہاں پوری آب و تاب کے ساتھ رد و نما ہو آج سوانح بہت نگاری اور تبصرہ کے ساتھ، آب حیات کا مقدمہ بھی اردو کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کیے جانے کے لائق ہے۔ مقدمہ میں آزاد نے زبان و بیان اور ادب و شعر کے لوازم پر بڑی تفصیل سے بحث کی ہے۔ نگار سادہ آقا کے ”تاریخ ادب ہندوستانی“، امام بخش صہبائی کے ”انتخاب دوا دین کریم الدین ادیب“ کے ”طبقات الشعراء“ اور قلاوند صاحب کے ”گلستان سخن“ میں اگرچہ اس انداز کے مباحث ملتے ہیں لیکن ان میں آب حیات کے مقدمہ کی سی جامعیت و ادبی دلکشی نہیں ہے۔ ”شمیم سخن“ مولفہ عبدالحی صفا کا دیباچہ البتہ ”آب حیات“ کے مقدمہ کے انداز کا ہے۔ اور اردو

کے آغاز و ارتقاء کے متعلق تقریباً آزاد نے وہی کہا ہے جو صفا کہہ چکے تھے۔

ان تفصیلات سے اندازہ کیا جاسکتا ہے کہ آب حیات بہ یک وقت اردو شعرا کا تذکرہ بھی ہے اور اردو شعرا کی تاریخ بھی سیرت نگاری کا مرتبہ بھی ہے اور اردو تنقید کا اولین سرچشمہ بھی، لسانی تجزیہ و تحلیل کا نمونہ بھی ہے۔ اور علمی و ادبی تحقیقات کی مثال بھی۔ اس نے صرف یہی نہیں کہ تذکرہ نگاری کے بجائے جدید ادبی تحقیق و تنقید کی بنیاد ڈالی ہے بلکہ سیرت نگاری اور ادبی تاریخ کی طرف بھی ہماری توجہ مبذول کرائی ہے چنانچہ آب حیات کے زیر اثر پرانے انداز کے تذکروں کی اہمیت گھٹ گئی اور ان کی جگہ تاریخی و تنقیدی کتابوں نے لے لی۔ ہر چند کہ آب حیات کے بعد متعدد تذکرے لکھے گئے ہیں لیکن ان کی اہمیت ادبی کی تاریخ کی زیادہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	پہلا دوس	۱۶	مرزا محمد رفیع سودا	۳۳	سید انشاء اللہ خاں انشاء	۵۰	خواجہ حیدر علی آتش
۲	شمس ولی اللہ	۱۷	فدوی	۳۴	میر ماساء اللہ خاں	۵۱	میر دوست علی خلیل
۳	شاہ مبارک آباد	۱۸	قیام الدین قائم	۳۵	مرزا عظیم بیگ عظیم	۵۲	شاہ نصیر نصیر
۴	شیخ شرف الدین مضمون	۱۹	بقا اللہ خاں	۳۶	شیخ ولی اللہ محب	۵۳	مومن خاں مومن
۵	محمد شاکر ناجی	۲۰	مرزا فاخر مکیں	۳۷	نواب امین الدولہ معین الملک	۵۴	نواب مصطفیٰ خاں شفیقہ
۶	حسن احسن حسن	۲۱	شیخ قائم علی قائم	۳۸	ناصر جنگ عرت میرزا بیٹو	۵۵	نواب اکبر خاں
۷	مصطفیٰ خاں یکرنگ	۲۲	مجدوب خلیفہ مرزا رفیع سودا	۳۹	تفصیل حسین خاں علامہ	۵۶	شیخ ابراہیم ذوق
۸	دوسرا دوس	۲۳	میرضا حاکم	۴۰	ملا عبد الحکیم	۵۷	حافظ غلام رسول شوق
۹	شاہ حاتم	۲۴	میر مہدی حسن فراغ	۴۱	نواب سعد اللہ خاں	۵۸	شاہ وجیہ الدین
۱۰	شاہ تسلیم	۲۵	میر درد	۴۲	شیخ مصطفیٰ	۵۹	نصیر مرحوم
۱۱	سعادت یار خاں رنگین	۲۶	خواجہ میر اثر	۴۳	پانچواں دوس	۶۰	نواب الہی بخش خاں مرحوم
۱۲	محمد مان نثار	۲۷	میر سوز	۴۴	مولوی محمد عظیم اللہ صاحب علی	۶۱	حافظ احمد یار
۱۳	میاں ہدایت	۲۸	میر تقی میر	۴۵	شیخ ناسخ	۶۲	حافظ غلام رسول دیران
۱۴	خان آرزو	۲۹	چوتھا دوس	۴۶	آغا کلب حسین	۶۳	حکیم آغا خان میش
۱۵	اشرف علی خاں فضاں	۳۰	میرزا کترین	۴۷	طالب علی خاں عیشی	۶۴	اسد اللہ خاں مالب
۱۶	تیسرا دوس	۳۱	شیخ قلندر بخش جرات	۴۸	میر حسن خلیق	۶۵	ادج
۱۷	مرزا جان جاناں مظہر	۳۲	جعفر علی حسرت	۴۹	میر مظفر حسین ضمیر	۶۶	مرزا سلامت علی دبیر
۱۸	میر عبد الحمید تاباں	۳۳	پندت دلاشکر نسیم	۵۰	مرزا فصیح	۶۷	میر بر علی انیس

محزن شعراء

مصنف | فائق - فائق کا پورا نام قاضی نور الدین خاں حسن رضوی تھا۔ فائق تخلص کرتے تھے اور بھڑوچ (گجرات) کے رہنے والے تھے۔ اپنے وقت کے مشہور عالم ہونے کے ساتھ شاعر بھی تھے ان کا خاندان علم و فضل کے لئے خاص شہرت رکھتا تھا۔ مرزا غالب ان کے معاصر اور احباب میں تھے۔ اس تذکرے کے سلسلے میں بھی انھوں نے غالب سے خط و کتابت کی تھی۔ جیسا کہ غالب کے بعض خطوط سے ظاہر ہے۔ فائق کا انتقال ۱۲۸۵ھ میں ہوا ہے۔

محزن شعراء اس کا تاریخی نام ہے جو فائق کے مصرعہ
"خوش کتاب است محزن شعراء"

عہد تصنیف و طباعت

کا جز ہے۔ اس سے ۱۲۶۹ھ تک تھے ہیں۔ اس کے دو قلمی نسخے مولوی عبدالحق صاحب کو ملے۔ ایک فائق کے پوتے کی ملکیت تھا اور دوسرا بمبئی یونیورسٹی کے کتب خانے میں محفوظ تھا۔ مولوی صاحب نے ان دونوں کی مدد سے اسے مرتب کیا اور طویل تحقیقی مقدمہ کے ساتھ ۱۹۳۲ء میں انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام جامع پریس دہلی سے شائع کر دیا۔ یہ مطبوعہ نسخہ عموماً کتب خانوں میں ملتا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے ابتدا میں کہاں الہ دین کا نام کی تصریح ہے۔ پھر مصنف کا دریا ہے اس میں صرف گجرات کے شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی مختصر ہیں لیکن منتخب اشعار کی تعداد خاص ہے۔ غالباً یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں دلی کے اورنگ آبادی یا گجراتی کی بخت چھیڑی گئی ہے اور بتایا گیا ہے کہ "دکنی" سے مراد گجراتی بھی ہو سکتا ہے کیونکہ اس وقت سارا جنوبی ہند دکن کے نام سے موسوم تھا

یہ تذکرہ اردو کے ایک قدیم مرکز کا سراغ دیتا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اردو شاعری کو نہ صرف اورنگ آباد، دہلی اور لکھنؤ وغیرہ میں بلکہ ہر علاقے میں قبول عام حاصل ہو رہا تھا۔ اس تذکرے کے آخر میں غالب کا وہ خط بھی شامل ہے جو انھوں نے ۱۲۸۵ھ میں اس تذکرے کی عبارت پر اصلاح دینے کے سلسلے میں تذکرہ کے مولف کو لکھا تھا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احسن	۳	احمد سیاحند	۵	احقر	۷	افکر
۲	احسان	۴	اخلاص	۶	اختر	۸	انہر

۹	اصغر	۳۵	خلیق	۶۱	ظفر	۸۷	مالی
۱۰	اصف	۳۶	خوشتر برہان الدین	۶۲	عابد	۸۸	مجدوح
۱۱	افروز	۳۷	خوشتر سید قادر بیاض	۶۳	عاس	۸۹	مخلص
۱۲	امیر	۳۸	خوشتر	۶۴	علی	۹۰	محب
۱۳	انجم	۳۹	دلکش	۶۵	عزت	۹۱	مسبح
۱۴	اسحاق	۴۰	دلبر	۶۶	عرفی	۹۲	مرہون
۱۵	باقر	۴۱	درویش	۶۷	علوی	۹۳	مشتاق محمد حسین
۱۶	باقی	۴۲	ذاکر	۶۸	غالب	۹۴	مشتاق نجم الدین
۱۷	بخش	۴۳	رحمت	۶۹	غملیس	۹۵	ملا معراج الدین
۱۸	بسم	۴۴	رسوا	۷۰	غنی	۹۶	مفتون
۱۹	بریاں	۴۵	رفعت	۷۱	فاضل	۹۷	منیر
۲۰	بلین	۴۶	رکھو	۷۲	فائق	۹۸	منظور
۲۱	بہادر بخشومیال	۴۷	زیرک	۷۳	فدا	۹۹	ناداں
۲۲	بہادر شیخومیال	۴۸	سلیمی	۷۴	فرحت ابن یاقوت شاہ	۱۰۰	نادر
۲۳	بیاب	۴۹	سمجھو	۷۵	فضل	۱۰۱	نحس خاں آنتا
۲۴	بے ہوش	۵۰	شائق	۷۶	فقیہ	۱۰۲	نصیری
۲۵	تجدد	۵۱	شرر	۷۷	فہیم	۱۰۳	نحس محمد شفیع
۲۶	تبسم	۵۲	شرف	۷۸	قطب	۱۰۴	دشت
۲۷	تسکین	۵۳	شعلہ	۷۹	قطبی	۱۰۵	دعید
۲۸	شنا	۵۴	شوق	۸۰	کاظم	۱۰۶	دلی
۲۹	جولاں	۵۵	شیدا	۸۱	کامل سید منصور	۱۰۷	ہرننگ
۳۰	جوش	۵۶	شمس	۸۲	کمال الدین	۱۰۸	یعقوب
۳۱	حامد	۵۷	صاحب	۸۳	کریم
۳۲	حجاب	۵۸	صوفی	۸۴	کتر		
۳۳	حزین	۵۹	ضاجک	۸۵	لطف		
۳۴	حسن	۶۰	طالب	۸۶	لطیف		

بہار و خزاں

بہا الدین حسین خاں عروج۔ اسد علی خاں تنہا نے، گل عجائب، مولفہ ۱۱۹۲ھ میں عروج کو اپنا استاد بتایا ہے۔ عروج مصنف کے والد کا نام صنیا الدین حسین خاں اور اصل وطن اور نگ آباد تھا۔ عروج اردو فارسی دونوں زبانوں میں شعر کہتے تھے اور گل عجائب سے پہلے اردو شعرا کا تذکرہ مکمل کر چکے تھے اس لئے کہ تنہا نے ان کے تذکرے کا ذکر خزان دیار کے نام سے کیا ہے۔ تنہا یہی اس کا اصلی نام ہے۔ سعادت نظیر صاحب کے خط سے پتہ چلا کہ عروج نے فدی شعرا کا تذکرہ بھی اسی نام سے لکھا تھا اس کا ایک نسخہ جامعہ نظامیہ شلی گنج میں موجود ہے۔ یہ ۱۱۸۵ھ اور ۱۱۹۵ھ کے درمیان مکمل ہوا ہے۔ عروج نے غالباً شمیم سخن اور طبقات سخن کے طرز پر اپنا تذکرہ دو حصوں میں لکھا تھا ایک فارسی شعرا کے لئے مخصوص تھا اور دوسرا اردو شعرا کے لئے۔

عبد تصنیف و طباعت | کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن میں اس تذکرے کا جو قلمی نسخہ محفوظ ہے اس کے آخری صفحات غائب ہیں۔ اس لئے تذکرے کے ترقیمہ یا سال تصنیف کا سراغ لگانا مشکل ہے لیکن چونکہ گل عجائب مولفہ ۱۱۹۲ھ عروج کے تذکرہ، بہار و خزاں کا ذکر موجود ہے اس لئے یقیناً یہ ۱۱۹۲ھ قبل لکھا گیا ہے۔ ڈاکٹر ابراہیم صدیقی نے اپنے ایک مضمون "اردو اور اس کے تاریخی ماخذ" میں اس قلمی نسخے کا سراغ دیتے ہوئے لکھا تھا کہ:-

"اس کا ایک اور نسخہ بھی تھا جو دریائے موسیٰ کی طغیانی میں برباد ہو گیا۔ اس وقت جہاں تک مجھے علم ہے اس کا صرف ایک نسخہ موجود ہے، یہ بوسیدہ ہو چکا ہے اور جلد طباعت کی نوبت آئی تو شاید بالکل مٹ جائے گا۔"

افسوس ہے کہ آج ۲۸ سال گزر جانے پر بھی یہ طبع نہ ہو سکا اور اسی خستہ حالت میں پڑا ہوا ہے۔ تذکرہ ناقص الاخر ہے اور سو فیصد بھی غائب ہے۔ خط بہت شکستہ ہے اور شکل سے پڑھنے میں آتا ہے۔ تذکرہ ۱۲۶ صفحات پر مشتمل ہے۔ شعر کا ذکر علمی لحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تخلص سرخی میں لکھے گئے ہیں۔ لیکن انھیں بھی پڑھنے میں بڑی دقت ہوتی ہے۔ ہر صفحہ میں ۱۴ سطریں ہیں۔ اور حالات زندگی بعد اشعار درج کئے گئے ہیں۔

تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور "بسم اللہ" کے بعد تذکرہ یوں شروع ہوتا ہے کہ:-

"ابتدائے سخن بحد سخن آفرینے سزا است"

اشعار ایک کے نیچے ایک بغیر کسی نشان کے نشر کے طور پر لکھے گئے ہیں اور بقول ڈاکٹر ابراہیم صدیقی اس میں بعض شعرا کے متعلق ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو دوسرے تذکروں میں نظر نہیں آتیں۔ بطور نمونہ ایک شاعر کا حال درج ہے:-

"صاحب دلا فطرت حضرت عبداللہ عزالت پر سید سعد اللہ قدس سرہ۔ اعلیٰ از مہر بریلی است مولد و نشا ایش بند صورت، کتب متداولہ عربیہ بہ آموختہ است و از فارسیہ نیز بہرہ اندوختہ۔ خوشگو و خوش صحبت اشت کہ خدائش سلامت دارد۔"

۱۔ گل عجائب مطبوعہ ۱۱۹۲ھ

۲۔ سالانہ سہیلی ۱۹۳۶ء

۳۔ یہ تفصیلات اور اشعار کی فہرست مجھے محترمی دوست صاحبہ حیدر آباد دکن سے مرحمت فرمائی ہے جس کے لئے میں شکریہ ادا کرتا ہوں (فرمان)

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو	۲۸	حشمت محمد علی	۵۵	عاشق عاشق علی خاں
۲	اشتیاق	۲۹	(تخلص پڑھنا جاسکا) محمد یار	۵۶	عاجز عارف علی خاں
۳	آکاش	۳۰	درد خواجہ محمد میر	۵۷	غریب محمد زماں
۴	آزاد	۳۱	درد کرم اللہ خاں	۵۸	فغان اشرف علی خاں
۵	آبرو	۳۲	ذہین میر محمد مستعد	۵۹	قائم محمد قائم
۶	السلان	۳۳	(؟) جعفر علی خاں	۶۰	قدرت قدرت اللہ
۷	احسن	۳۴	سودا محمد رفیع	۶۱	قدرت -
۸	اشنا	۳۵	سعدی دکنی	۶۲	قاسم -
۹	آوارہ	۳۶	سلام نجم الدین علی خاں	۶۳	کلیم محمد حسین
۱۰	الہام	۳۷	سعادت سعادت اللہ خاں	۶۴	کترین -
۱۱	انجام	۳۸	سراج میر سراج الدین	۶۵	کافر میر علی تقی
۱۲	بہار	۳۹	سامان میر ناصر	۶۶	میر کلم اللہ
۱۳	بیشک	۴۰	شوق حسن علی	۶۷	منظہر میر جانجانی
۱۴	بہل	۴۱	شاعر -	۶۸	مضمون شیخ شرف الدین
۱۵	پیامی	۴۲	صانع -	۶۹	؟ محمد دل
۱۶	(تخلص نہیں پڑھا گیا) میر صلاح الدین	۴۳	صنعت	۷۰	میر میر تقی
۱۷	بیان	۴۴	صمصام صمصام الدولہ	۷۱	میر محمد میر
۱۸	بیکل	۴۵	ضیاء -	۷۲	محسن محمد حسین
۱۹	تجرود	۴۶	طالع میر شمس الدین	۷۳	مؤذن میر حیم علی
۲۰	تابان	۴۷	ظاہر خواجہ محمد خاں	۷۴	مؤذن خواجہ علی خاں دد الفقاؤل
۲۱	تمکین	۴۸	؟ خواجہ برہان الدین	۷۵	ہمز محمد شاگر
۲۲	ثاقب	۴۹	عارف -	۷۶	؟ عبد الرسول
۲۳	جرات	۵۰	عزیز شاہ عزیز اللہ	۷۷	دلی محمد دلی
۲۴	حزین	۵۱	عاقب سیتا رام	۷۸	ہدایت ہدایت اللہ
۲۵	(تخلص پڑھا گیا) شہاب الدین	۵۲	عزالت سید عبدالوی	۷۹	یقین انعام اللہ خاں
۲۶	حشمت	۵۳	؟ جعفر خاں	۸۰	؟ مصطفیٰ خاں
۲۷	حاتم	۵۴	عاقب نور محمد	۸۱	یکر عبد الوہاب

مست افزا

مصنف | ابوالحسن - ابوالحسن کا آبائی وطن الہ آباد تھا بعد کو وہ عظیم آباد میں آباد ہو گئے تھے۔ بغرض سیر و سیاحت کچھ دنوں کلکتہ میں بھی مقیم رہے۔ ان کا اصل نام امیر الدین احمد عرف امیر لکھنؤ تھا۔ ابوالحسن حقیقتاً ان کی کنیت ہے اور اسی تعلق سے "مست افزا" تذکرہ ابوالحسن کے نام سے مشہور ہو گیا۔

یہ تذکرہ ۱۹۱۳ء میں مکمل ہوا۔ طباعت کی نوبت اب تک نہیں آئی۔ نگار سان دہی کا بیان ہے کہ مسٹر ڈبلو ادسلی کے پاس اس کا ایک قلمی نسخہ تھا۔ غالباً وہی نسخہ اب آگسٹو میں ہے۔ اس تذکرے کے کسی اور نسخے کا سراغ اب تک نہیں لگا۔ یہ تذکرہ ابوالحسن نے عظیم آباد سے لکھنؤ جاتے وقت عالم سفر میں لکھا تھا۔ لکھنؤ پہنچ کر اس میں ترمیم و اضافے سن ۱۲۸۵ھ تک ہوتے رہے اور کئی مسودے نقل ہوئے لیکن اب نایاب ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں معاصرین کے متعلق اکثر تفصیل سے بحث کی گئی ہے۔ اس جگہ ثانوی حوالہ کی مدد سے اس کا ایک نمونہ دریا جا رہا ہے۔

محمد تقی میر، گلشن، مرد میدان سخن و شیر بیشہ، اس فن است وجودش از اکبر آباد۔ اماقدرو
قیمتیں دیبا زار دلی افزو۔ مشت سخن بخدمت آرزو کردہ شاید باد سے قربت خواہر زادگی وارو سبب
رعونت کہ خلقی دوست زبان زو زبان آوراں شود باعث عیب جوئی سخن دران در زبان شان افتادہ
ہر یک را حوصلہ عیب جوئی او ہم رسیدہ۔ مرزا رفیع گوید ہے

ہر ورق پر ہے تیر کی اصلاح لگتے ہیں سہو کا تب ہے

تذکرہ نکات الشعر کہ تالیف دوست، دران عجب نکتہ چینی در کلام شعرائے ریختہ نمودہ، ہر گز یاد نمودہ بہ تحفہ فیہ ادالی
آوردہ و اشعار ایشان را بے رتبہ و ناپندیدہ چیرہ ذکر کردہ۔ اگر راست بگویم سبب تالیف اس تذکرہ - ہم ہمیں
بود کہ من بر ہم حسان عیب بین و خود گیران نکتہ چیں ہر یکے کما ہی در سطر تحریر کشیدم لیکن چون دریں غربت دیوان
اصدے با خود بنود کہ اتفاق انتخاب شعر ہای شود، از اشعار ایشان انچہ یاد بود نوشتیم - طرفہ تر کہ میر چیں بہت
خوب بہ انتخاب اشعار ناپندیدہ شعر اگماشتہ بود، طبعش بہ ہمیں مرغوب گشتہ ازین جہت از اشعار خود ہم ہر چہ دران
تذکرہ نوشتہ اکثرے ازان بے رتبہ و ناپندیدہ است۔ در دیوانش بہتر ازین اشعار بہ نظر فقیر آیدہ یہ

گلشنِ سخن

مصنف میرزا کاظم مخاطب بہ مردان علی خاں مبتلا لکھنوی محمد علی خاں بہادر کے بیٹے تھے۔ دیباچے کی صراحت کے مطابق، مبتلا لکھنوی ۲۰ سال کی عمر میں ایک فارسی دیوان اور اس شعر کا ایک تذکرہ، مگدستہ معانی مرتب کر چکے تھے۔ حسین قلی خاں مولف نشر عشق نے اس فارسی تذکرہ کا تاریخی نام نظم معانی، بتایا ہے۔ نظم معانی ۱۰ سے ۱۱ سال تصنیف ہوا ہے۔ برآمد ہوتا ہے۔ مولانا امتیاز علی خاں عسکری نے اسی کو بنیاد بنا کر، مبتلا کا سن پیدائش ۱۱۸۸ھ کے لگ بھگ متعین کیا ہے اور "گلشنِ سخن" کی تالیف کے وقت ان کی عمر ۵۳ سال بتائی ہے۔ یہ محمد قدس اللہ قدرت گوپاموی مولف نتائج الافکار کا بیان ہے کہ مبتلا کی وفات بارہویں صدی ہجری کے اواخر میں ہوئی ہے۔ اردو شعر کے بعض تذکروں میں بھی مبتلا کا ذکر ملتا ہے۔ شیفۃ لکھتے ہیں کہ:-

"مبتلا تخلص اسٹش مرزا کاظم بیگ الخطاب بہ پیش کا وزیر النماک بہ مردان علی خاں اصلش مشہد مقدس دوسے در کھنڈ از بہاں خانہ عدم بہ شہرستان وجود بر سیدہ، ہند کانش بہ احترام زلیتہ اند، گویند کہ مبتلا صاحب دیوان است ہم تذکرہ فرام اور دست (گلشنِ بنجار ۱۹۵۸) اشہر نگر، شورش، عشقی اور نسخ نے بھی ان کا ذکر کیا ہے۔ نسخ کا بیان ہے کہ:-

"مبتلا تخلص مردان علی خاں خلف نواب محمد علی خاں رئیس غازی پور مقیم بنارس معاصر سودا، نواب برہان الممالک اور صندر جنگ کی سربراہیں بڑا اقتدار رکھتے تھے۔ صاحب دیوان و تذکرہ اردو و فارسی گذرا ہے (سخن شعرا ص ۴۱)

بعض تذکرہ نگاروں نے مبتلا لکھنوی اور عشق و مبتلا میرٹھی کے حالات کو گڈ کر دیا ہے۔ اور بعض نے گلشنِ سخن کا نام گلستانِ سخن اور "طبقاتِ سخن" درج کیا ہے۔ مثلاً حکیم شمس اللہ قادری اپنے ایک مضمون میں لکھتے ہیں کہ:-

"گلستانِ سخن تصنیف مرزا کاظم بیگ نواب مردان علی خاں مبتلا تخلص۔ رئیس غازی پور ۱۲۳۵ھ سے قبل تالیف ہوا"

یہ بیان گارسان احمد اسپرنگ کے تذکروں سے ماخوذ ہے اور غلط معلوم ہوتا ہے۔ اسی طرح مجلس ترقی اردو لاہور سے درد کا جو دیوان شائع ہوا ہے۔ اس کے مرتب خلیل الرحمن داؤدی صاحب نے گلشنِ سخن کے مصنف کا نام شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی درج کیا ہے۔

یہاں بھی داؤدی صاحب کو مغالطہ ہوا ہے اسلئے کہ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کے تذکرے کا نام گلشن سخن نہیں ہے طبقات سخن ہے چنانچہ تذکرے کی سلسلے میں انھوں نے جو اقتباس دیا ہے وہ مبتلا میرٹھی کے تذکرہ سے نہیں بلکہ مبتلا لکھنوی کے تذکرے سے ماخوذ ہے اس لئے کہ مبتلا لکھنوی کا تذکرہ ۱۹۱۷ء میں مکمل ہوا اور شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کا تذکرہ ۱۹۳۳ء میں مکمل کیا گیا تھا اسلئے اس کے صفحہ ۱۹۱۷ء سے مذکور ہے۔

گلشن سخن کے دیباچہ میں مصنف نے تذکرہ کا مادہ تاریخ یوں درج کیا ہے کہ
”آج پھولا ہے سخن کا گلشن“

عہد تصنیف و طباعت

اس سے ۱۹۱۷ء مطابق ۱۳۹۷ھ نکلتے ہیں۔ بقول ملا ناعشری چونکہ تذکرے میں جگہ جگہ ہی سن ”الکون“ میں زبان اور احوال کے ساتھ مذکور ہے۔ اور مولف کا دعویٰ بھی یہی ہے کہ کتاب تھوڑے عرصہ میں مکمل ہو گئی تھی اس لئے ۱۹۱۷ء ہی کو گلشن سخن کی تصنیف کا سال خیال کرنا چاہئے۔
یہ تذکرہ بھی اب تک غیر طبع ہے۔ کتابخانہ عالیہ رام پور میں اس کا ایک قلمی نسخہ ضرور محفوظ ہے۔

طرز قدیم کا تذکرہ ہے اور فارسی زبان میں لکھا گیا ہے اور مختصر حالات زندگی کے ساتھ منتخب کلام درج کیا گیا ہے۔ معاصر شعراء کے متعلق اس کی رائیں خاصی اہمیت رکھتی ہیں۔

خصوصیات

اس تذکرے تک میری رسائی نہ ہو سکی، غرضی صاحب کے خط سے معلوم ہوا کہ مسعود حسین رضوی صاحب اسے مرتب کر رہے ہیں اور طبقات سخن سے مقابلہ کے بعد اسے شائع کر دیا جائے گا۔
بطور نمونہ درج ذیل حوالے کے ذریعہ درج کیا جاتا ہے۔

”خواجه میر درد (مرکز دائرہ اہل کمال، سید عالی مرتبت، بیٹہ گوشہ عزت رہبر شیرستان
تفرید، سایہ کوچہ تجرید..... در خدا پرستی و تحمل مصائب و تسلیم لوائب نظیر خود نہ دار
..... در شاہجہاں آباد میں زماں کہ سن یک ہزار و یک صد و نو و چہارم ہجری گوشہ انزو
اختیار نمودہ۔ بہرہ یاب فیوضات لا متناہی الہی است“

۱۔ دستور انصاف مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی

۲۔ دیوان درد مرتبہ خلیل الرحمن داؤدی مجلس ترقی اردو لاہور۔

مولانا محمود عباسی کی کتاب ”خلافت معادیہ و یزید پر مولانا نیاز فتحپوری کا
عالمانہ دے لاگ تبصرہ جس میں حضرت نیاز نے مختلف دلائل و قرائن
ادماہنے موثر اسلوب سے ان تمام دلائل کو سب سے بنیاد ثابت کیا ہے جو اس کتاب کے مولف نے پیش کئے ہیں۔
یہ تبصرہ ”جامع معتبر اور دلکش ہے۔ معادیہ و یزید کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے کے لئے۔ اس کا مطالعہ
نہایت ضروری ہے۔“

امیر معاویہ و یزید

قیمت - ۶۲ پیسہ

نکار پاکستان - ۱۳ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

طبقاتِ سخن

مصنف شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی۔ مبتلا میرٹھی کا ذکر خوب چند ذکا۔ شیفتہ، باطن، قدرت اللہ قاسم، کریم الدین نساخ، اسپرنگر، دتاسی اور دوسرے تذکرہ نگاروں نے کیا ہے۔ طبقات سخن میں بھی مصنف نے اپنے حالات کئی جگہ درج کئے ہیں۔

مبتلا کے والد شاہ نعمت اللہ، فارسی کے صاحب دیوان شاعر تھے، فنی تخلص کرتے تھے۔ مبتلا کو افاصل عمری سے شعر گوئی کا شوق تھا اور علم صرف و نحو سے خاص دلچسپی تھی۔ مبتلا کی تصانیف میں تذکرہ کے علاوہ مثنوی لیلیٰ مجنوںؑ اور اردو کے دو دیوان ملتے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت طبقات سخن "تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۳۲ھ برآمد ہوتے ہیں۔ اس تذکرے کے تین نسخوں کا سراغ اب تک ملا ہے۔ ایک نسخہ جرمنی میں۔ دوسرا گاندھی فیض عام کالج شاہجہا پور میں اور تیسرا نسخہ دہلی میں ہے۔ ڈاکٹر محمد حسن نے شاہجہا پور کے نسخے کو بالاتساق ضروری تصریحات کے ساتھ ہماری زبان علیگڑھ میں بالاخص شائع کر دیا ہے۔ یہ نسخہ رام سروپ کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے اور آخری صفحات میں دی ہوئی تاریخ کے مطابق ۱۲۳۱ھ مطابق ۱۲ دسمبر ۱۸۱۵ء مکمل ہوا ہے۔ گویا سن تصنیف سے نو سال بعد لکھا گیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مصنف نے تذکرے کا پورا نام "جواہر سخن موسوم بہ" طبقات سخن "بتایا ہے یہ بھی تصریح کر دی ہے کہ اس تذکرے کے دو طبقہ ہیں۔ طبقہ اول میں ماضی و حالی کے شعرا کے اردو کا تذکرہ ہے اور طبقہ دوم میں فارسی شعرا کا۔ لیکن اب تک "طبقات سخن" کے جو نسخے دستیاب ہوئے ہیں ان میں "طبقات سخن حصہ دوم" موجود نہیں ہے۔ جرمنی کے نسخے میں شاید ہو۔

تذکرہ حمد و نعت کے بعد شروع ہوتا ہے۔ دریاچہ میں شاعری کی اہمیت اور اس کی ابتدا کے بارے میں روشنی ڈالی گئی ہے۔ خسرو کو ہندی غزل کا موجد قرار دیا گیا ہے اور دلی کو گجراتی بتایا ہے۔

شعرا کا حال و ردیف وار درج ہے اور شاہ عالم آفتاب کے ذکر سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ بقول ڈاکٹر محمد حسن "تذکرہ یوں اہمیت رکھتا ہے کہ اس میں اس زمانے کی اردو نثر کے بعض نمونے لطیفے اور خطوط کی شکل میں مل جاتے ہیں۔ دوسرے یہ کہ اس میں بعض شعرا کے مفصل حالات درج ہیں۔ تیسرے یہ کہ اس میں مصنف سے بعض دوسرے شعرا کی ملاقاتوں

نے ڈاکٹر رضی الدین احمد نے نوائے ادب اکتوبر ۱۹۸۰ء میں مبتلا میرٹھی کے قصہ لیلیٰ مجنوں کا تفصیل سے ذکر کیا ہے۔

۱۱۱۱ھ تا ۱۱۱۲ھ ۱۱ جنوری ۱۹۹۶ء

کا ذکر ہے، چونکہ یہ بعض شعرا کے متعلق کچھ ایسی باتیں مل جاتی ہیں جو کہیں اور درج نہیں ہیں بلکہ

۱۔ ہماری زبان علی گڑھ بابت ۱۵ جنوری ۱۹۶۶ء

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم	۲۴	بیخود نرائن داس	۴۷	جاں محمد مرزا
۲	آصف اللہ بھٹی خاں ہزر جہنگ	۲۵	بیجان دہلوی	۴۸	جمال علی میرٹھی
۳	انجام امیر خاں	۲۶	بے نوا	۴۹	جوہر بریلوی
۴	اثر میر محمد	۲۷	بیتاب محمد اسماعیل	۵۰	جواہر سنگھ
۵	انشا انشا اللہ خاں	۲۸	باقدر	۵۱	جوان جان علی شاہ
۶	آبرو شاہ مبارک	۲۹	بخنادر سنگھ	۵۲	حیران
۷	آشنا	۳۰	بالا مار ہردی	۵۳	حسرت جعفر علی
۸	اشرف خاں دہلوی	۳۱	تصویر سید احسان حسین	۵۴	حقیقت سید حسن شاہ
۹	اشرف کاندھلوی	۳۲	تسلی نیکہ رام	۵۵	حفیظ محمد حفیظ
۱۰	ادیبی	۳۳	ترساں بہادر علی	۵۶	حسرت فرخ آبادی
۱۱	انتظار	۳۴	تسلیم رامپوری	۵۷	حجاء عایت اللہ خاں
۱۲	الہی بخش کاندھلوی	۳۵	تجتر دہلوی	۵۸	حکیم لکھنوی
۱۳	ابوالحسن	۳۶	تجلی دہلوی	۵۹	حشمت محترم علی
۱۴	افغان امام علی خاں	۳۷	تسکین بریلوی	۶۰	حیران حیدر علی
۱۵	آزرد سراج الدین علی خاں	۳۸	تقی بریقی	۶۱	حاتم شاہ حاتم
۱۶	آشفہ دہلوی بھوئے خاں	۳۹	تنہا شیخ عوض	۶۲	حسن خواجہ محمد حسن
۱۷	بیگم	۴۰	تحسین محمد حسین علماں خاں	۶۳	حسین علی
۱۸	بہو بیگم	۴۱	تسکین صلاح الدین	۶۴	حسن میر حسن
۱۹	بیدار میر محمدی	۴۲	تاباں عبدالحی	۶۵	خاکسار محمد یار
۲۰	بقا بقا اللہ	۴۳	ثاقب	۶۶	خورشید علی
۲۱	بیان خواجہ احسن اللہ	۴۴	ثاقب	۶۷	خوش وقت شاداب
۲۲	بیتی بہادر	۴۵	جرات قلند بخش	۶۸	دلسوز
۲۳	برکت اللہ خاں	۴۶	جذب بریلوی	۶۹	دردمند

۷۰	زور آور خاں	۱۰۳	ذراق	شمار اللہ	۱۳۶	مخلص	آندرام
۷۱	زار	۱۰۴	فقیر	فقیر اللہ	۱۳۷	میر سجاد	
۷۲	زار	۱۰۵	فراسو		۱۳۸	ممنون	لغلام الدین
۷۳	زمان	۱۰۶	قدوی		۱۳۹	منتظر	نور الاسلام
۷۴	زید العابدین	۱۰۷	فارغ	فارغ شاہ	۱۴۰	محسن	محمد محسن
۷۵	سعادت	۱۰۸	فضل علی	دانا	۱۴۱	مہربان خاں	زند
۷۶	سامان	۱۰۹	فرخ علی		۱۴۲	مبتلا	غلام محی الدین
۷۷	سوز دہلوی	۱۱۰	قدت اللہ	حاجی	۱۴۳	معدود	الہی بخش
۷۸	سودا	۱۱۱	قائم	قیام الدین	۱۴۴	دشت	قمر الدین
۷۹	سلیمان شکوہ	۱۱۲	قاضی	محمد نعیم مرزا	۱۴۵	محمد دہب	دہلوی
۸۰	سراج	۱۱۳	قاصر	بیر علی	۱۴۶	مولوی	محمد جان
۸۱	غالب	۱۱۴	قلندر بخش	آفرین	۱۴۷	مشکوہ	بریلوی
۸۲	شوکت	۱۱۵	قیمت	نواب شمس الدولہ	۱۴۸	منصف	علی خاں دہلوی
۸۳	شائق	۱۱۶	کترین	کاشی ناتھ	۱۴۹	نیاز احمد	بریلوی
۸۴	شوق	۱۱۷	گوہری	بدایونی	۱۵۰	نعامی	نعمت اللہ
۸۵	شاہ ولی اللہ اشتیاق	۱۱۸	گرامی		۱۵۱	نظیر	اکبر آبادی
۸۶	شرف الدین علی	۱۱۹	گھاسی		۱۵۲	ناہی	محمد شاکر
۸۷	صاحب فراں	۱۲۰	گنا بیگم		۱۵۳	نصیر خاں	کلو
۸۸	صابر شاہ	۱۲۱	میر شمس الدین		۱۵۴	نعمت اللہ	سکندر آبادی
۸۹	اضار	۱۲۲	مرزا علی لطف		۱۵۵	نیاز	محمد نادر خاں
۹۰	طپش	۱۲۳	محب خاں		۱۵۶	وزیر	دزیر علی خاں
۹۱	سلیم	۱۲۴	محبت	ولی اللہ	۱۵۷	دعشت	ابوالحسن
۹۲	نوا	۱۲۵	ممتاز	احسان اللہ	۱۵۸	دعشت	مستقیم خاں
۹۳	عشق	۱۲۶	مشتاق	بریلوی	۱۵۹	دفا	نول رائے
۹۴	عشق	۱۲۷	منظہر	جان جاناں	۱۶۰	مسرت	وزیر علی
۹۵	عشق	۱۲۸	محنت	مرزا حسین علی	۱۶۱	ہدایت	اللہ خاں
۹۶	عشرت	۱۲۹	محرش	بدایونی	۱۶۲	باشمی	میر ہاشم
۹۷	عیان	۱۳۰	محرش	کفوی خواجہ علی نقی	۱۶۳	ہاتھ	مرزا محمد ہاتھ
۹۸	عمدۃ الملک	۱۳۱	محرش	عالم شاہ	۱۶۴	ہر سہلے	سکندر آبادی
۹۹	غلام محمد خاں	۱۳۲	محمد بخش		۱۶۵	یقین	انعام اللہ خاں
۱۰۰	غضنفر بیگ	۱۳۳	مشتاق	میر شمس تاج الدین	۱۶۶	نیک رنگ	مصطفیٰ خاں
۱۰۱	عماد الملک	۱۳۴	مصطفیٰ	غلام بہدانی			
۱۰۲	فرحت	۱۳۵	مخلص	محمد حسین			

تذکرۃ الشعراء

مصنف | ابن امین ابو طوفان۔

عہد تصنیف و طباعت | ۱۲۳۶ھ مطابق ۱۸۲۲ء اور ۱۲۵۱ھ مطابق ۱۸۳۶ء کے درمیان مکمل ہوا۔
قاضی عبدالودود صاحب کی ترتیب و تقریظ کے ساتھ ۱۹۵۲ء

میں "تذکرۃ شعراء" کے عنوان سے ادارہ تحقیقات اردو پٹنہ نے اسے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور عام روش کے مطابق مرتب ہوا ہے۔
اس تذکرے کا آغاز خواجہ میر درد کے حال سے اس طور پر ہوتا

ہے کہ :-

"حضرت خواجہ میر درد علیہ الرحمہ کو از کلین زمانہ دور جمیع

علوم و فنون یگانہ بود مضمون شعرش درد آلود است۔"

اس تذکرے کی تفصیلات اور فہرست شعرا ہر چند کہ میری دسترس سے دور نہ تھی
لیکن افسوس کہ ناگاہ علالت کے سبب اس تذکرے کا تذکرہ تشنہ رہ گیا۔ (نوائے)

تذکرہ بے جگر

مصنف | خیراتی لعل بے جگر -

عہد تصنیف و طباعت | اس تذکرے کا صرف ایک نسخہ، انڈیا آفس لندن میں موجود ہے ہم نے اس کی مائیکروفلم حاصل کرنے کی کوشش کی لیکن کامیابی نہ ہو سکی۔ بعض تحریروں سے پتہ چلتا ہے کہ یہ تذکرہ تیرہویں صدی عیسوی کے رابع ثانی میں لکھا گیا ہے۔ کلب علی خاں خالق رامپوری نے آبرو کی تاریخ وفات کے سلسلے میں لکھا ہے کہ "جہاں تک میرا علم ہے اردو کا صرف ایک تذکرہ شعر ایسا ہے جس میں یہ سن دیا ہے۔ یہ خیراتی لعل بے جگر کا تذکرہ ہے۔ جو عہد اکبر ثانی کی تصنیف ہے اور جس کا واحد نسخہ لندن میں ہے۔ بے جگر نے تاریخ بھی کہی ہے "سخن را آبرو کو" اس سے پہلے محی الدین قادری زور نے بھی اس تذکرے کا حوالہ اپنی تحریروں میں دیا ہے مثلاً

"تذکرہ بے جگر" عہد اکبر ثانی میں لکھا گیا، اکبر ثانی ۱۵۵۶ء تا ۱۵۸۵ء حکمراں رہا۔ اس کا مضرب یہ ہے کہ اسی درمیان یہ تذکرہ وجود میں آیا ہے۔ اس دور میں اور کئی تذکرے مرتب ہوئے۔ جن میں -

عمدہ منتخبہ

مجموعہ الانتخاب

ریاض الفضا

مجموعہ نضر

گلشن بے خار

تاریخ ادب ہندوستانی

خصوصیت سے قابل ذکر ہیں -

خصوصیت | روش عام کے مطابق تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ مختصر حالات زندگی کے بعد کلام کا انتخاب ہے۔ بطور نمونہ دلی کے حالات یہاں درج کئے جاتے ہیں۔

"وہ حقیقت کہ اس پر درمیان ہندی دواہند آں بود۔ فی واقعہ شخصہ کتب رفتہ درجئے ایں زبان ہندی رسا ہند پکاں بود۔

چو دراشنا جلوس محمد شاہی دیوان او بہ دہلی رسید، موزوں طبعاں مالی و فکر و عالی تلاشاں ہم عصر مثل حاتم و آبرو و نغساں

بہ تتبع زبانش پیر در ہم زبان شدند"

قدیم فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں

نمبر شمار	نام تذکرہ	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	لباب الادب	میر نور الدین عوفی	۹۱۵ھ	فارسی شاعری کے آغاز سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ اسکی دو جلدیں ہیں
۲	مونس الاحرار	محمد بن بدر جاجری	۱۰۵۵ھ	مختصر اور کمال کتاب ہے جس میں بعض متقدمین شاعر کا ذکر بھی ہے
۳	تذکرۃ الشعرا	دولت شاہ سمرقندی	۸۹۲ھ ۱۳۸۴ھ	ابتداء سے معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔
۴	مجالس النفاث	میر علی شہیر	۸۹۶ھ ۱۳۹۱ھ	معاصرین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵	لطائف نامہ	فخری ابن امیری	۹۲۶ھ ۱۵۱۶ھ	مجالس النفاث سے ماخوذ ہے لیکن اضافہ بھی ہیں۔
۶	جواہر العجاہب یا تذکرۃ النفاث	"	۹۶۰ھ ۱۵۵۳ھ	شاعرات کا تذکرہ ہے مشائخ میں گفتگو سے شائع ہوا ہے۔
۷	تحفۃ سامی	سام مرزا	۱۰۵۴ھ ۱۶۵۴ھ	دولت شاہ سمرقندی کے تذکرے سے ماخوذ ہے لیکن اضافہ بھی ہیں
۸	تذکرۃ الاحباب	نشاری بکاردی	۹۴۲ھ ۱۵۳۶ھ	کے قریب۔ میر علی شہیر کے وقت سے لیکر ۱۰۹۹ھ تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۹	نفاث المآثر	علاء الدولہ قزوینی	۹۵۲ھ ۱۵۴۵ھ	عہد اکبری اور اس سے کچھ قبل کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰	خلاصۃ الشعراء ونبیۃ الانکلا	فتحی کاشی	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	مشائخ سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۱۱	بزم آرائی	سید علی بن محمود حسینی	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	متقدمین و معاصرین کا تذکرہ ہے۔
۱۲	قرنہ مجتبیٰ الہی	الہی حسین	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	مشائخ سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۳	بت خانہ	محمد صفی اور حسن بیگ	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	شروع سے عہد تصنیف تک کا تذکرہ ہے۔
۱۴	خیر البیان	حسین بن خیاں الدین محمد	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	متقدمین و معاصرین کے نامور ہے اور متقدمین و معاصرین شاعر کا ذکر ہے۔
۱۵	عقبات العاقبتین	فتحی بن محمد علی بن محمد	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۶	عالم آراء عباسی	اسکندر رشتی	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	شاہ طہاس صفوی کے معاصرین اور بعض دوسرے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۷	سیحانہ	عبدالنبی فخر الزمانی قزوینی	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	منتخب شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۸	مجمع وشمس وچراغ شہر شہر	قانع	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	جہانگیری کے مدحین کا تذکرہ ہے۔
۱۹	سیحانہ یا خلیات	حسن بن طہمت اللہ طرانی	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	رودی سے لے کر عہد جہانگیری تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۰	رسالہ	چندر بھاجا برہمن	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	سے قبل۔ عہد اکبری سے معاصرین تک کا مختصر ذکر ہے۔
۲۱	تذکرۃ نصیر آبادی	طاہر نصیر آبادی	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	معاصرین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۲	کلمات الشعرا	محمد افضل سرخوش	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	جہانگیری شاہجہاں اور عالمگیری عہد تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۲۳	تذکرۃ الشعرا	محمد تقی سہارنپوری	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	سے قبل۔ دیونے اپنی فہرست میں نام دیا ہے۔
۲۴	مرآۃ النجیل	شیر خان لودی	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	اہتمام سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ منیبہ میں شاعرات کا تذکرہ بھی ہے
۲۵	ہمیشہ بہار	کشن چندر اخلاص	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	عہد جہانگیری سے محمد شاہ کے جلوس کے جلسوں تک کے شعرا کا ذکر ہے
۲۶	سفینۃ خوش گو	بندابن خوشگو	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	تین جلدوں میں آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۲۷	سفینۃ خبر	عظمت اللہ بے خبر	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	شروع سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۲۸	یہ مریضا	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	ابتداء سے عہد تالیف تک شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	تذکرہ ندرت	علی فطرت ندرت	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۰	گلہ ستہ	عبدالوہاب	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	کعبہ عرفان کا انتخاب ہے۔
۳۱	ریاض الشعرا	علی قلی خاں دار و اشافی	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	ابتداء سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۲	منتخب الشعرا	محمد علی خاں مینا	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	عام تذکرہ ہے۔ حالات مختصر۔ انتخاب کلام طویل ہے۔
۳۳	تذکرہ حسینی	میر حسین دوست بخسلی	۱۰۱۵ھ ۱۶۰۶ھ	بمطابق حروف عہد تالیف تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔

لے ان تذکرہ میں بعض تاریخی گوشوارے بھی ہیں جو اردو کے کچھ شاعر ہیں۔

۳۴	مجمع التفاسیر	سراج الدین علی خاں کاندھلوی	۱۱۶۲-۱۱۶۳
۳۵	تذکرۃ المعاصرین	شیخ علی حزیں	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۳۶	سوانح آزاد	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۳۷	دقائق الاشعار	عبدالوہاب دولت آبادی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۳۸	سفینۃ الشوق	دکھن سنگھ رائے	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۳۹	تذکرہ پے نظیر	عبدالوہاب	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۴۰	باغ معانی	نقش علی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۴۱	سفینۃ عشرت	دو گاداس	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۴۲	مردم دیدہ یا تحفۃ المجالس	عبدالحکیم حاکم لاسہری	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۴۳	مقالات الشعراء	میر علی شیر قانع	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۴۴	مقالات الشعراء	قیام الدین حیرت	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۴۵	خزانۃ عاصی	غلام علی خان دہلوی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۴۶	آتش کدہ	لطف علی بیگ آند	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۴۷	تذکرۃ الشعراء	میر غلام الدور اشرفی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۴۸	گل رعنا	پنجمی نرائن شفیق	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۴۹	بہارستان سخن	عبدالرزاق خونی مصباح الدہ	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۵۰	شکستہ الشعراء	محمد قندت اللہ شوق گوہر دہ	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۵۱	لبالباب	میر غلام الدور اشرفی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۵۲	انیس الاحبا	مبین لعل انیس	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۵۳	خلاصۃ الکلام	علی ابراہیم خاں	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۵۴	عقد شریا	غلام محمد لعلی امصنی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۵۵	صحف ابراہیم	علی ابراہیم خاں	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۵۶	خلاصۃ الافکار	ابو طالب تبریزی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۵۷	مختصر المقاربات	علی احمد خاں خادم ندیلا	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۵۸	سفینۃ ہندی	بھگوان داس ہندی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۵۹	تحفۃ الشعراء	سلطان محمد صفوی دہلی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۶۰	نشر عشق	حسین علی خاں عشق	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۶۱	کاتب	محمد علی صفوی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۶۲	زینت المذبح	محمد صادق مروتی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۶۳	تذکرہ احمد اختر	احمد اختر	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۶۴	رباعی الوفاق	ذوالفقار علی مست	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۶۵	تذکرہ دل کشا	علی اکبر شیرازی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۶۶	سفینۃ المجدود	محمد و مرزا	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۶۷	تذکرہ خلوصی	غلام محمد زانی مصنی	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۶۸	گلشن محمود	محمود مرزا	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۶۹	انجمن قاقان	محمد فاضل	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۷۰	تذکرہ درویش نوا	درویش نوا	۱۱۶۵-۱۱۶۶
۷۱	تذکرۃ کرتا نگ	غلام علی رائق	۱۱۶۵-۱۱۶۶

آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
معاصر شعرا اور اہل علم کا ذکر ہے۔
بلگرام اور ان کے نواح سے تعلق رکھنے والے شعرا کا ذکر ہے۔
کے قریب۔ اصناف سخن کے فہرست جمع کئے گئے ہیں۔
عام شعرا کا تذکرہ ہے
منتخب و ممتاز شعرا کا تذکرہ ہے۔
مستندین و متاخرین کا ذکر ہے۔
بہارستان سخن سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
اہم شعرا کا تذکرہ ہے۔
منہج کے خانی شعرا کا تذکرہ ہے۔
مالگیر اہل سے لیکر مالگیر ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
برصغیر کے مسلمان شعرا اور ہندو شعرا کا ایک ایک ذکر ہے۔
عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
ابتدا سے عہد محمد شاہ تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
رباعی الشعرا کا خلاصہ ہے
شیخ علی حسن کے تذکرے کا جواب ہے برصغیر کے معاصر شعرا کا ذکر ہے۔
۸ مثنوی نگار شاعروں کا تذکرہ ہے۔
عہد محمد شاہ سے لے کر عہد شاہ عالم تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
آغاز سے معاصرین تک ۳۲۷۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
شروع سے عہد تعینیت تک کے ۳۱۴۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
برصغیر کے ۱۱۷۳ اور ۱۱۷۴ کے درمیان شاعروں کا ذکر ہے۔
آغاز سے عہد تعینیت تک کا ذکر ہے۔
دو جلدوں میں عام شعرا کا ضخیم تذکرہ ہے۔
کے بعد۔ اس کا ماضی الغائب ہے۔
فتح علی شاہ قاجار کے ماضی کا ذکر ہے۔
معاصرین کا تذکرہ ہے۔
بنارس اور لکھنؤ کے شعرا کا ذکر ہے۔
معاصرین کا ذکر ہے۔
فتح علی شاہ قاجار کے معاصر شعرا کا تذکرہ ہے
برصغیر کے متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
فتح علی شاہ قاجار کے خاندان کے ۴۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
عموماً فتح علی شاہ قاجار کے عہد کے شعرا شامل ہیں۔
دولت شاہ کے تذکرے سے ملوے جی الفی کا ماضی ہے۔ برٹش میوزیم میں اس کا
شعرا کے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔

تذکرہ کا تذکرہ نمبر

فتح علی شاہ قاسمی کے عہد کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔

قدیم شعرا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔

نصیر الدین حیدر بادشاہ کے عہد سے تعلق رکھتا ہے۔

فتح علی شاہ قاسمی کے مختلف زبانوں کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔ جس کے کئی تذکرے ہیں۔ ۲۰۵ شعرا کا تذکرہ ہے۔

عام تذکرہ ہے۔

گزشتہ کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔

کے قریب - متوفی کے معاصرین کا ذکر ہے۔

ابتداء سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔

۵۷ قدیم و جدید شعرا کا ذکر ہے۔

شعرا کے گزشتہ کا تذکرہ ہے۔

کے قریب - عباس کے شعرا کا تذکرہ ہے۔

معدن انجواہر کے جواب میں لکھا گیا ہے۔

گزشتہ کے شعرا کا ذکر ہے۔

شاہان قاسمی کے دیوانی شعرا کا تذکرہ ہے۔

شروع سے معاصرین تک کا ذکر دو جلدوں میں ہے۔

عام شعرا کا تذکرہ ہے بلحاظ حرفت ابجد شعرا کا ذکر آیا ہے۔

شیخ انجن کا تذکرہ ہے صرف معاصرین کا ذکر ہے۔

شیخ انجن اور نگارستان سخن کا تذکرہ ہے۔

شیخ انجن نگارستان اور شیخ گلشن کا تذکرہ ہے۔

شاعرات کا تذکرہ ہے۔

چند شاعرات کا تذکرہ ہے۔

چار مثنوی گو دو غزل گو اور تین قصیدہ گو شعرا کا تذکرہ ہے۔

مثنوی گو شعرا کا تذکرہ ہے۔

۳۵ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

ریوی کی فہرست میں ہے۔

ایران سے برصغیر گئے دس شاعروں کا تذکرہ ہے۔

جمہور کے شعرا کا ذکر ہے۔

جمہور بادشاہ سے جمہور شاہ تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔

خزانہ عامہ و نگارستان سے پہلے لکھا گیا۔ منتخب شعرا کا مختصر تذکرہ ہے۔

فہرست دومہ میں اس کا ذکر آیا ہے۔

خاتین شعرا کا تذکرہ ہے۔

شاعر سلاطین و امرا کا تذکرہ ہے۔

گزشتہ کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔

شروع سے معاصرین تک کا تذکرہ ہے دو جلدوں میں ہے۔

جمع الفصحی کا تذکرہ ہے۔ اس میں صرف مثنوی شعرا کا تذکرہ ہے

کے دو مہمان - تذکرہ دولت شاہ کا خلاصہ ہے۔

۱۲۴۱ھ

۱۲۴۱ھ

۱۲۴۵ھ

۱۲۵۳ھ

۱۲۵۴ھ

۱۲۵۴ھ

۱۲۵۸ھ

۱۲۵۹ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

۱۲۶۱ھ

عبدالرزاق

بہمن مرزا

رتن سنگھ رنجی لکھنوی

احمد ہلاکو قاسمی

وزیر علی عزتی عظیم آبادی

محمد قدرت اللہ

محمد عوث خاں اعظم

محمد علی بہار

محمد رضا بن ابوالقاسم

رفیع الدین قدیری

محمد ہمدانی

سید رفیع بٹیش

نواب محمد عوث خاں

مرزا عبداللہ محمد فاروقی

محمد طاہر شری

رضا قلی خاں ہدایت

نواب محمد صدیق حسن

نور الحسن بن صدیق حسن

علی حسن خاں بن صدیق حسن

محمد مظہر حسین صاحب گوالی

درگا پرشاد نادر

ابوالقاسم محمد شمس

شرف الدین احمد خاں

احمد علی بنگالی

فیاض الدین قاضی

قاسمی محمد صادق

پھمی نرائن شفیق

ملا بلاتی حسینی

محمد علی خاں متین کشمیری

محمد صادق تبریزی

بابا شاہ

نامعلوم

محمد بن امیری ہمدانی

محمد عوث خاں اعظم

رضا قلی خاں ہدایت

رضا قلی خاں ہدایت

لطیف اللہ

نگارستان قاسمی

تذکرہ محمد شاہی

انیس العاشقین

مصطفیٰ خراب

معراج الخصال

نتائج الافکار

صبح وطن

مدائح المعتمدیہ

نغمہ عندلیب

نوبہار

معدن انجواہر

اشعار نبیش

گلزار عظم

صدیقہ امام اللہی

گلچن شائستگی

جمع الفصحی

شیخ انجن

نگارستان سخن

صبح گلشن

روز روشن

گلشن ناز

اختر تاباں یا ماہ درخش

نورتن

ہفت آسمان

تذکرہ شعرائے قاضیات

آفتاب عالم تاب

شام غریباں

جمع الفضلا

حیات الشعرا

تذکرہ ناظم تبریزی

تذکرہ الاشعار

تذکرہ شاعرات

روضۃ السلاطین

صبح وطن

جمع الفصحی

ریاض الحارثین

آسمان سخن

۷۲

۷۳

۷۴

۷۵

۷۶

۷۷

۷۸

۷۹

۸۰

۸۱

۸۲

۸۳

۸۴

۸۵

۸۶

۸۷

۸۸

۸۹

۹۰

۹۱

۹۲

۹۳

۹۴

۹۵

۹۶

۹۷

۹۸

۹۹

۱۰۰

۱۰۱

۱۰۲

۱۰۳

۱۰۴

۱۰۵

۱۰۶

۱۰۷

۱۰۸

قدیم فارسی شعرا کے بعض دوسرے نام

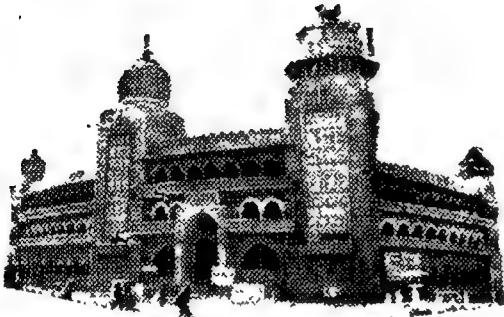
نمبر شمار	نام کتاب	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	چہار مقالہ	نظای عرفی ہمدانی	۵۵۱ھ	ایک مقالہ میں شعرا کا ذکر ہے۔
۲	راحت الصدور و آئینہ السرور	نجم الدین محمد سپہ علی ہمدانی	۵۹۹ھ	مدحیہ آل سلجوق کا ذکر ہے۔
۳	حبیب السیر	امیر غیاث الدین اخوند	۹۳۵ھ	سلاطین اسلامیہ کا ذکر ہے۔ آخر میں شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴	ہفت اقلیم	امین رازی	۱۰۰۲ھ	تاریخ و جغرافیہ کے مسائل پر کتاب ہے لیکن فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین بخشی	۱۰۳۳ھ ۱۵۲۹ء	سلاطین دہلی کی تاریخ ہے۔ آخر میں شعرا کا ذکر ہے۔
۶	آئین اکبر	ابوالفضل	۱۵۶۵ھ ۱۵۶۵ء	اکبر نامہ کی تیسری جلد ہے اور اس میں عہد اکبری کے شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۷	مجالس المؤمنین	نور الدین المرعشی	۱۰۹۳ھ ۱۵۸۵ء	شیعی مشاہیر کا ذکر ہے شعرا کا ذکر آخر میں ہے۔
۸	طبقات شاہجہانی	محمد صادق	۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	مشاہیر کا تذکرہ ہے جس میں تیموری دور کے شاعروں کا ذکر آیا ہے۔
۹	مرآۃ العالم	محمد بقا	قبل ۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	تاریخی کتاب ہے اس کے آخر میں شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۱۰	جامع مفیدی	محمد مفید	۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	یزد کے بعض شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۱۱	مرآۃ جہاں نما	محمد بقا	قبل ۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	تنگ کے بعض شعرا کا ذکر ہے۔
۱۲	حدیقۃ الصفا	یوسف علی	۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	تاریخ سے لے کر اس کے آخر میں شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۱۳	بہارستان	مولانا جامی	۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	ساتھ باب میں ۲۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۱۴	ماثر حمیمی	عبدالباقی	۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	ایک باب میں عبدالرحیم خانقاہی کے مدحیہ کا ذکر ہے۔
۱۵	منتخب التواریخ	محمد یوسف	۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	عہد شاہجہانی کی تاریخ کی ہے اسکی فصل پنجم میں شعرا کا ذکر ہے۔
۱۶	صبح صادق	محمد صادق	۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	مشاہیر کے سلسلے میں بعض شعرا کے نام بھی مذکور ہیں۔
۱۷	شاہ صادق	محمد صادق	۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	”صبح صادق“ کا ایک حصہ ہے اس میں بھی بعض شعرا کے نام آئے ہیں۔
۱۸	تاریخ محمد شاہی عرف نادری	خوشحال چند	۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	عہد محمد شاہی کے حالات ہیں۔ اس کے دیباچہ میں ۲۵۸ متقدمین متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۱۹	مرآۃ آفتاب نما	عبدالرحمن قطب شاہ	۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	تاریخ و جغرافیہ سے متعلق ہے اس میں بعض فارسی شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۲۰	زینت التواریخ	محمد صاحب نوری و عبدالحکیم	۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	اس میں عربی فارسی کے بعض شاعروں کا تذکرہ بھی شامل ہے۔
۲۱	تاریخ گزیدہ	محمد اللہ قزوینی	۱۱۰۴ھ ۱۶۹۲ء	باب پنجم میں شعرا کے علم کا بھی ذکر ہے۔

۵۔ ان ماخذوں میں بعض ایسے فارسی شعرا جو ریختہ میں بھی کہتے ہیں۔

۲۲	بابر نامہ	شہنشاہ بابر	۱۵۱۹ء تا ۱۵۳۰ء	اس میں چند معاصرین شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۳	نجات الانس	مولانا جامی	۸۸۲ھ	آخر میں پندرہ صوفی شعرا کے حالات ہیں
۲۴	لغات الطوائف	صفی الدین علی بن حسین کاشانی	مطبوعہ ۱۳۱۳ھ	بابہم میں شعرا کے عجم کا تذکرہ بھی لگایا ہے۔
۲۵	طبقات اکبری	مظاہر العلوم الدین احمد خشی	۱۰۰۲ھ	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۲۶	بادشاہ نامہ	علامہ دارش	۱۰۶۹ھ	عہد شاہجہانی کے درباری شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۷	تحفۃ الکرام	علی شیر قانع	۱۱۸۱ھ	عام تاریخ ہے۔ شعرا کے حالات بھی خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں
۲۸	عمل مصالیح یا شاہجہان نامہ	محمد صالح	۱۰۰۰ھ	بطور قصیدہ شاہجہان کے درباری شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	برہان الفتوح	محمد علی نیشاپوری	۱۱۴۸ھ	تاریخ ہے۔ اس کے سواہوں باب میں شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۳۰	جام جہاں نما	منظر حسین اورنگ آبادی	۱۱۸۰ھ	تیسرے باب میں عہد اکبری تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۳۱	واقعات کشمیر	مظاہر محمد اعظم	۱۱۵۹ھ	کشمیر کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۲	صحائف شریعت	محمد عسکری بلگرامی	۱۲۳۱ھ	بعض شعرا کا بھی ذکر ہے۔
۳۳	تحفۃ العالم	سید عبداللطیف شکر پوری	۱۲۱۶ھ	معاصر شعرا کا ذکر بھی مصنف نے کیا ہے اگرچہ یہ بلوچستان کا تذکرہ ہے
۳۴	مفتوح التواریخ	طالعہ دریم پیل	۱۲۶۲ھ	شعرا کے عجم کو ن دفات کے لحاظ سے مرتب کیا ہے۔
۳۵	لب السیر	ابو طالب تبریزی	۱۳۰۸ھ	مختصر تاریخ ہے تیسرے حصہ میں مشاہیر شعرا کا ذکر ہے۔
۳۶	یادگار بہادری	ملک بہادر سنگھ	۱۲۴۹ھ	تیسرے حصہ کے چھٹے باب میں شعرا کے فارسی کا تذکرہ بھی ہے
۳۷	ریاض الفردوس	محمد حسین شاہجہان پوری	مطبوعہ ۱۳۸۶ھ	اس علمی ادبی کتاب میں - - - - - چند شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۸	تکمیلہ روضۃ الصفا	میرزا رضا قلی خاں	بعہد ناصر الدین شاہ	اس میں ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۳۹	منتظم ناصری	حکیم محمد حسن	مطبوعہ ۱۲۹۶ھ	واقعات عالمی تاریخ ہے جو سلطان ناصر الدین شاہ کے حکم سے تین جلدوں میں مرتب کی گئی ہے اس میں شعرا کے عجم کا ذکر آیا ہے۔
۴۰	محبوب الاسباب فی التعریف للکتب الکتاب	مطبوعہ ۱۳۱۳ھ	۱۳۱۵ھ	تغنیات کے ذکر میں جو شعرا کے حالات درج کئے گئے ہیں
۴۱	آدیماتی مغول	مرزا محمد عبدالقادر	۱۳۱۵ھ	چنگیز خاں کے بعد زمانہ اصفیت تک کی تاریخ ہے اور ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی
۴۲	آثار عجیب	مرزا فرحت شیرازی	۱۱۹۸ھ	آثار قدیمہ پر کتاب ہے۔ خیراز کے فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۴۳	فصل الکلمات	شاہ محمد حمزہ ماسرودی توفی	۱۱۹۸ھ	۱۱۷۳ھ تک ہے۔ غریبی، توفی اور تاریخی و ادبی معلومات کا ذخیرہ ہے کتاب دو جلدوں میں ہے اس میں بعض فارسی اور اردو شعرا کا ذکر بھی آیا ہے کتب خانہ راجپوت
۴۴	نور نامہ (قلمی)	عبدالقادر خان غلین بام پوری	۱۲۶۵ھ	اور خانقاہ دارہ شریف میں اس کے نسخے موجود ہیں
۴۵	تاریخ فرخ آباد (قلمی)	سید ولی اللہ فرخ آبادی	۱۲۶۵ھ	۱۲۶۵ھ کے قریب - - - - - خود نوشتہ نسخہ عربی ہے بعض شعرا و علماء کا ذکر آیا ہے۔
۴۶	مختصر سیرت و دستاویز (مطبوعہ)	حکیم وحید اللہ بدایونی	۱۲۶۵ھ	کے قریب - - - - - بعض علماء و شعرا کا ذکر آیا ہے
۴۷	تاریخ جدیدہ	حشی خادوم علی سندھوی	۱۲۶۵ھ	برصغیر کے بعض شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴۸	تقدیر و تظاہر	سید صدیق حسن خاں	۱۲۶۵ھ	دنیا کے ہمہ عجیب واقعات انشائیں کا ذکر ہے بعض شعرا بھی تذکرہ ہوئے ہیں
۴۹	داستان اودھ	مدد علی شاد مہرندوی	۱۲۶۵ھ	بعض صوفی شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
			۱۲۶۵ھ	شاہان اودھ کے ذکر میں اس عہد کے بعض مشہور شعرا کا ذکر آیا ہے

ترقی کا سنگ میل

ZEALPAK

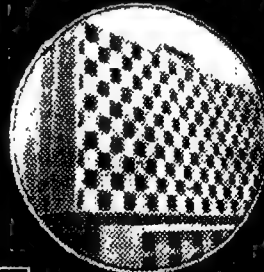

Cement

پاکستانی سیمنٹ کی صنعت سے روز ایک نئی عمارت تعمیر ہو رہی ہے

زیرل پاک و میپل لیف سیمنٹ

دنیا کے کسی بھی ملک کے درآمد شدہ سیمنٹ کا مقابلہ کر سکتے ہیں

مغربی پاکستان صنعتی ترقیاتی کارپوریشن

ICELA
HERB HAIR OIL

- ★ PROMOTES GROWTH OF LUSTROUS HAIR
- ★ STOPS FALLING OF HAIR
- ★ COOLS SCALP & INDUCES SOUND SLEEP

I.C.E. LABORATORIES KARACHI. 3
PHONE 53476

ICELA
HAIR DARKENING CREAM

- ① Darkens grey hair.
- ② Cures dandruff.
- ③ Stops falling of hair.

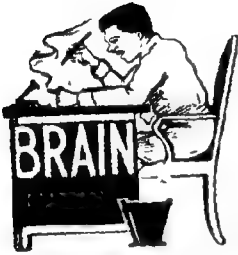

صحت

تندرستی ہزار نعمت ہے، صحت کا قائم رکھنا اہم ہے۔
شاہی تندرستی قائم رکھتے ہوئے قوت مدافعت کو بڑھاتی ہوا
امراض سے محفوظ رکھتے ہوئے حوصلہ دامنک اور ترقی بازی بخشی ہے۔

شاہی

دماغ

ضعف دماغ کے مریض عموماً انسیان میں مبتلا ہوتے ہیں
شاہی بہترین مقوی دماغ ہے۔ دماغ کا بوجھ، خیالات کی پراگندگی،
سپر چرپا، کام کی طرف عدم رغبت وغیرہ کیفیات کو دفع کرتی ہے

شاہی

اعصاب

ضعف اعصاب کے مریض عجیب کیفیات کے شکار ہوتے ہیں
شاہی ضعف اعصاب کیلئے بہترین ٹانک ہے، اعصابی کمزوری فاسد اور
حوصلہ شکن خیالات اپنے پر عدم اعتماد، کسل و ماندگی کی دافع ہے۔

شاہی

شاہی

طیبی دواخانہ کی مایہ ناز ایجاد
حیاتین (ویٹامینس) اور کیلشیم سے بھرپور
افزائش خون کے لئے بہترین، عمدہ مقوی دل و دماغ، معدہ و جگر
کی مقوی اور باضم طعام ہے

تیار کردہ

شاہی ہرٹس اسٹورک دستیاب ہو سکتی ہے

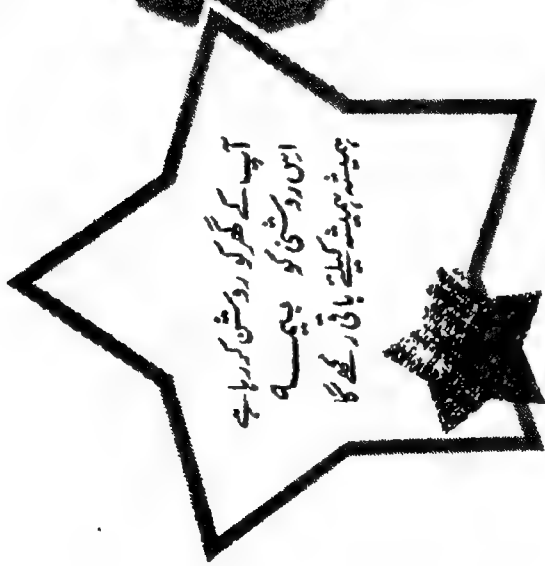
فون نمبر ۳۱۹۲۱

طیبی دواخانہ یونانی

نیپٹرورڈ، کراچی

ہرٹس دواخانہ
نعت طلب فرمائیں

اپنی آنکھوں کا تارا

آپ کے گھر کو روشن کر رہا ہے
اس روشنی کو ہمیشہ
ہمیشہ ہمیشہ کیلئے باقی رکھنے کا

ایسٹرن فیڈرل یونین انٹرنیشنل کمپنی لمیٹڈ

اور اب! چین پی ائی اے کی نئی عظیم منزل

ابے شنگھائی اور ٹیئن کے لیے پی ائی اے کی نئی
ہفتہ وار سروس شروع ہو گئی ہے اس سروس میں ہونگ کونگ، پکنگ،
شیانگ سے ملاتے جا رہے ہیں اور یہ ہوائی سروس کی تاریخ میں
اپنی قسم کی پہلی سروس ہے۔ پی ائی اے کو یکا طور پر بیرون
مائل ہے کہ وہ جنوبی راستے سے چین کے لیے بڑی ٹنک سروس
شروع کرنے والی پہلی آئر لائن ہے اور اس میدان میں بھی
پی ائی اے کو اولیت کا مقام حاصل ہوا ہے یہی وہ خصوصیت
تھی جس کی بدولت پی ائی اے کو باکمال لوگے
اور اس کی پرواز کو لاجو اب پورا ہوا کہا جاتا ہے۔

پاکستان انٹرنیشنل ایئر لائنز
ہا کمال لوگے لاجو اب پورا ہوا

غیر ضروری اور فاضل اخراجات کو روک کر پچائی ہوئی رقم

اسٹینڈرڈ بینک لمیٹڈ

میں جمع کیجئے

ایک سیونگز بینک اکاؤنٹ صرف پانچ روپے سے بھی کھلوا سکتے اور
اعلیٰ درجہ کی بنکاری خدمات سے پوری طرح استفادہ کر سکتے ہیں۔

آج ہی آپ

ہماری کسی بھی شاخ میں اپنا اکاؤنٹ کھولنے اور
ہماری معیاری خدمات سے فائدے اٹھانے

یاد رکھئے اسٹینڈرڈ اعلیٰ معیار خدمت کا نام ہے۔

ای میلکین

جنرل منیجر

ہیڈ آفس

محمدی باؤس۔ کراچی

لندن - ایجوکیشن کیسٹل شاہ

دُنیا بھر میں صاحبِ ذوق حضرات کیپسٹن طلب کرتے ہیں

دستِ سگریٹ کے
پیش کی قیمت، عامیہ
جہان میں سہولت
عامہ بود، سہولت
کے حق پرست ہے۔

وہ جانتے ہیں کہ کیپسٹن سگریٹ کا
ہر گیش لطیف اور تیکین بخش ہوتا ہے
آپ اپنے سگریٹ نوشی کے ذوق کی ممکن نہیں
کے لئے کیپسٹن پر اعتماد کر سکتے ہیں

پچاس سے زائد ملکوں میں کیپسٹن کا نام
اعلیٰ سگریٹ کی ضمانت ہے۔

PAKISTAN TOBACCO COMPANY LIMITED
INCORPORATED IN INDIA
11, CH. JAT TO W.D. & H.O. WILLS, BRISTOL & LONDON

۳۶۶۹۱ بک ۷۷ ن ۸۵۱ س

یہ کتاب اس تاریخ کو جو سب سے آخر میں
نبت ھے کتب خانہ سے مستعار لی گئی تھی اگر
اس کتاب کو معیاد مقررہ پر واپس نہیں کیا گیا تو
دو پیسے روز کے حساب سے ہرجانہ وصول کیا جائیگا۔

--	--	--

